

ΒΑΓΓΕΛΗΣ Δ. ΚΑΡΑΜΑΝΩΛΑΚΗΣ

Η ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ
ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ
ΚΑΙ Η ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΣΤΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
(1837-1932)

ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΑΡΧΕΙΟ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΝΕΟΛΑΙΑΣ
ΓΕΝΙΚΗΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΣ ΝΕΑΣ ΓΕΝΙΑΣ

42

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ ΕΙΕ

ΑΘΗΝΑ 2006

Στο εξώφυλλο
Λεπτομέρειες από τη ζωφόρο
του Πανεπιστημίου Αθηνών. Βλ. Ειχ. 1

Η ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ
ΚΑΙ Η ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΣΤΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
(1837-1932)

ΕΠΙΤΡΟΠΗ
ΙΣΤΟΡΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΝΕΟΛΑΙΑΣ
ΣΠΥΡΟΣ Ι. ΑΣΔΡΑΧΑΣ, ΓΙΑΝΝΗΣ ΓΙΑΝΝΟΥΛΟΠΟΥΛΟΣ,
ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ Ε. ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ

© ΓΕΝΙΚΗ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ ΝΕΑΣ ΓΕΝΙΑΣ
Αχαρνών 417, Τ.Θ. 1048, 111 43 Αθήνα
Τηλ. 210 2599485, Fax 210 2599302

ISBN 960-7138-33-3

ΒΑΓΓΕΛΗΣ Δ. ΚΑΡΑΜΑΝΩΛΑΚΗΣ

Η ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ
ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ
ΚΑΙ Η ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΣΤΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
(1837-1932)

ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΑΡΧΕΙΟ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΝΕΟΛΑΙΑΣ
ΓΕΝΙΚΗΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΣ ΝΕΑΣ ΓΕΝΙΑΣ

42

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ ΕΙΕ

ΑΘΗΝΑ 2006

Στη Βάλια και στη Ζωή

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

ΤΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ ΚΑΙ Η ΙΣΤΟΡΙΑ

Στο νεοσύστατο ελληνικό βασίλειο, οι κάτοικοι προετοιμάζαν το αύριο έχοντας το βλέμμα τους στραμμένο στο χθες. Μετά από την κοσμογονία του Αγώνα έχτιζαν τα σπίτια τους, κρεμούσαν στους τοίχους τούς προγόνους και τους ήρωές τους, ξεχνούσαν παλιές λέξεις, ψέλλιζαν άλλες, άγνωστες ως τότε. Στο λυκόφως του παλαιού κόσμου και στα πρώτα φανερώματα ενός καινούριου γύρευαν τα λόγια και τους τρόπους για να στηρίξουν την ελευθερία, την ανεξαρτησία, τα όνειρά τους. Καταφύγιο και ορμητήριο, συγκριτικό πλαίσιο και πρότυπο το παρελθόν, και οι αναγνώσεις του έριχναν στο πέρασμα του χρόνου βαριά σκιά στη ζωή τους: άρθρα, βιβλία, αγάλματα, μνημεία και πίνακες ζωγραφικής, διαλέξεις και μαθήματα, συζητήσεις, πολεμικές, συγκρούσεις. Η συγγραφή της ιστορίας, η διδασκαλία, η διάχυσή της ως γνωστικού αντικειμένου επηρεάζονταν από τις ανάγκες και τα οράματα του έθνους-κράτους, αναδεικνύονταν σε επίδικα αντικείμενα. Ο Τύπος, οι κάθε λογής σύλλογοι, οι εορταστικές εκδηλώσεις, μα κυρίως η εκπαίδευση άφηναν το αποτύπωμά τους στην ιστορική συνείδηση των Νεοελλήνων: πρώτα τα σχολεία, της κατώτερης και μέσης βαθμίδας, και έπειτα το μοναδικό ελληνικό πανεπιστήμιο.

Οθώνειο, Εθνικό και Καποδιστριακό στη συνέχεια, το Πανεπιστήμιο Αθηνών ανέλαβε από την πρώτη στιγμή της ίδρυσής του, παράλληλα με τη στελέχωση της κρατικής μηχανής, τη συγκρότηση, εκφορά και διάχυση ενός λόγου ο οποίος απευθυνόταν στο σύνολο των πολιτών του νέου κράτους με πολλοπλούς τρόπους. Ο εθνικός του ρόλος, όπως άλλωστε και των αντίστοιχων ιδρυμάτων στη Δυτική Ευρώπη, ήταν κοινά αποδεκτός και καθόριζε σε μεγάλο βαθμό τον χαρακτήρα του. Η μοναδικότητά του ως ανώτατου εκπαιδευτικού ιδρύματος για περισσότερα από ογδόντα χρόνια, έως την ίδρυση του αντίστοιχου πανεπιστημίου στη Θεσσαλονίκη (1926), έκανε την ελληνική κοι-

ωνία να το δεξιωθεί θερμά και να το επενδύσει με ιδιαίτερα υψηλό συμβολικό κύρος. Η ίδρυση και η λειτουργία του βρέθηκαν από νωρίς στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος της κοινής γνώμης, όπως αποτυπώθηκε στις στήλες του ημερήσιου και περιοδικού Τύπου, στην πυκνή ειδησεογραφία και αρθρογραφία για τον προσανατολισμό των πανεπιστημιακών σπουδών, για τα τεκταινόμενα εντός του ιδρύματος. Πρυτανικοί απολογισμοί, επίσημοι λόγοι, αυτοτελείς παραδόσεις μαθημάτων δημοσιεύονταν στις εφημερίδες και στα περιοδικά, εισπράττοντας θετικά σχόλια ή αντιδράσεις, προκαλώντας συζητήσεις, έριδες, ακόμη και επεισόδια. Το Πανεπιστήμιο μέσω των οργάνων του, τα οποία εκλέγονταν από το σώμα των διδασκόντων με την επίνευση της πολιτικής εξουσίας, διεκδίκησε θέση στον δημόσιο βίο, συμμετείχε στα πολιτικά και κοινωνικά δρώμενα. Το φοιτητικό σώμα, από τα επεισόδια των πρώτων δεκαετιών, κυρίως όμως με την έντονη και οργανωμένη συμμετοχή του στα γεγονότα της περιόδου 1862-1864, συγκρότησε μια σημαντική παράμετρο στο πολιτικό γίγνεσθαι.

Το συμβολικό κύρος που αποδόθηκε στο Πανεπιστήμιο Αθηνών από τα πρώτα χρόνια της ίδρυσής του δεν αφορούσε μόνο την εκπαιδευτική αποστολή του αλλά και τη χρησιμότητά του αναφορικά με την εξυπηρέτηση των ευρύτερων στόχων του ελληνικού βασιλείου στις νέες γεωπολιτικές συνθήκες της περιοχής. Η σύνδεση της Μεγάλης Ιδέας, στις ποικίλες σημασιοδοτήσεις της, με την πολιτισμική εξάπλωση του ελληνισμού κυρίως στον χώρο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας προσέδωσε στο Οθώνιο Πανεπιστήμιο έναν ιδιαίτερο ρόλο: αυτόν του εντεταλμένου φορέα παραγωγής γνώσης και δημιουργίας επαγγελματικού-επιστημονικού προσωπικού. Η αποστολή του, όπως και εκείνη του πανεπιστημιακού δασκάλου, ήταν να υπερβεί την αίθουσα διδασκαλίας και να διαδώσει το μήνυμά του στον ευρύτερο χώρο της καθ' ημάς Ανατολής, πέρα από τα στενά κρατικά σύνορα. Σε αυτό το πλαίσιο η γλώσσα, η θρησκεία, και ιδιαίτερα η ιστορία, η οποία αποτελεί και το αντικείμενο αυτού του βιβλίου, αποτέλεσαν καθοριστικά ομογενοποιητικά στοιχεία για τη σύνδεση των υπηκόων του ελληνικού βασιλείου με τους «αλύτρωτους αδελφούς» τους στην Οθωμανική Αυτοκρατορία.

Η ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΠΑΡΟΥΣΙΑ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ

Στην ελληνική βιβλιογραφία απαντάται πλέον ένας σημαντικός αριθμός ιστορικών μελετών για το Πανεπιστήμιο Αθηνών, οι οποίες στην πλειονότητά τους συνδέονται στενά με τη χρονική και πολιτική συγκυρία. Μια σταθερή παρά-

μετρος της βιβλιογραφικής παρουσίας του Αθήνησι αποτελεί η σημασία και η συμβολή του στον δημόσιο βίο, ιδιαίτερα στις μελέτες εκείνες που συντάχθηκαν με πρωτοβουλία των αρχών του Πανεπιστημίου, για την κάλυψη κυρίως επετειακών αναγκών.¹ Το φοιτητικό κίνημα, η εμπλοκή των φοιτητών στην πολιτική, η δημιουργία μιας γενεαλογίας που θα εξηγούσε και θα αποκαθιστούσε τη συνέχεια με πρόσφατα γεγονότα, ιδιαίτερα με τα γεγονότα του Πολυτεχνείου το 1973, και συνολικότερα με τη συμμετοχή του φοιτητικού κινήματος στον αντιδικτατορικό αγώνα, αποτελούν άλλη μία από τις παραμέτρους της βιβλιογραφικής παρουσίας του ιδρύματος.² Στο μέτρο, τέλος, που το Πανεπιστήμιο Αθηνών αποτέλεσε το μόνο ανώτατο εκπαιδευτικό ίδρυμα έως το 1926 στην Ελλάδα και στη συνέχεια το μεγαλύτερο πανεπιστήμιο της χώρας, μια σειρά μελέτες, οι οποίες κατά κύριο λόγο συνδυάζουν την ιστορική διάσταση με την κοινωνιολογική οπτική, έθεσαν στο επίκεντρο ζητήματα όπως η σύνθεση του φοιτητικού και του καθηγητικού πληθυσμού του, η συμβολή των πανεπιστημιακών σπουδών στην ταξική αναπαραγωγή, η διάχυση του κοινωνικού ελέγχου κ.ά.³

Σε θέματα που αφορούν την ιστορία του Πανεπιστημίου, οι μελέτες και οι αναφορές του Κ. Θ. Δημαρά, καθώς και νεότερων ιστορικών που επηρεάστηκαν από το παράδειγμά του, υπήρξαν πρωτοπόρες. Ενταγμένες στη συνολική θέαση του ελληνικού 19ου αιώνα, συνέτειναν σε κατευθύνσεις μελέτης

1. Βλ. ενδεικτικά Ιωάννης Πανταζίδης, *Χρονικόν της πρώτης πεντηκονταετίας του Ελληνικού Πανεπιστημίου*, Αθήνα 1889, και Βασίλης Σφυρόερας, «Εκατόν πενήντα χρόνια του Πανεπιστημίου Αθηνών (Βραχύ χρονικό)», Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, *Κατάλογος Έκθεσης Ενθυμημάτων*, Αθήνα, Μουσείο Ιστορίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, 1987, σ. 12-19. Βλ., από τις πιο πρόσφατες εκδόσεις, Ανδρέας Αντωνόπουλος, Χαρίκλεια Μπαλιή (έρευνα-σύνταξη), *Ενεργέτες και δωρητές του Πανεπιστημίου Αθηνών*, τ. 1 (1837-1944), Αθήνα, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2003.

2. Βλ. ενδεικτικά Χρήστος Δ. Λάζος, *Ελληνικό Φοιτητικό Κίνημα 1821-1973. Κοινωνικοί και Πολιτικοί Αγώνες*, Αθήνα, Γνώση, 1987, και Γιώργος Γιάνναρης, *Φοιτητικά κινήματα και ελληνική παιδεία*. τ. 1: «Από τον Ρήγα Φεραίο στην Κατοχή», Αθήνα, *Το Ποιντίκι*, 1993, καθώς και το βιβλίο του Αντώνη Φλούντζη (με πολλά αυτοβιογραφικά στοιχεία), *Το φοιτητικό κίνημα 1923-1928*, Αθήνα, Κέδρος, 1983.

3. Αναμφισβήτητα η σημαντικότερη μελέτη είναι εκείνη του Κωνσταντίνου Τσουκαλά, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, μτφ.: Ιωάννα Πετροπούλου, Κ. Τσουκαλάς, Αθήνα, Θεμέλιο, 1975, η οποία αποτέλεσε το κατεξοχήν πρότυπο για αντίστοιχες μελέτες. Βλ. ακόμη Παναγιώτης Γ. Κιμουρτζής, *Πανεπιστήμιο Αθηνών (1837-1960): Οι πρώτες γενεές των διδασκόντων*, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης, Σχολή Νομικών, Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών, ΕΚΠΑ, 2001.

του πανεπιστημιακού θεσμού στο πλαίσιο της εθνικής ιδεολογίας, σε συνάρτηση κυρίως με τον δημόσιο ή επετειακό λόγο των εκπροσώπων του, με τους διαγωνισμούς⁴ και με τη συμμετοχή του –είτε ως ιδρύματος εν συνόλω, είτε μέσω των φοιτητών του⁵– στα πολιτικά δρώμενα.⁶ Παρά τη γονιμότητά τους⁷ και τη συχνότερη παρουσία τους τα τελευταία χρόνια, στις προσεγγίσεις αυτές δεν μελετώνται επαρκώς πλευρές της εκπαιδευτικής λειτουργίας του ιδρύματος, εξίσου σημαντικές για τη σχέση του με την εθνική ιδεολογία και γενικότερα για την κατανόηση της ιστορικής του πορείας και της θέσης του στην ελληνική κοινωνία. Αναφέρομαι στο πρόγραμμα σπουδών, στη φιλοσοφία και στον προσανατολισμό του, στους φορείς και στο περιεχόμενο της διδασκαλίας, στις διδακτικές μεθόδους. Λιγότερες είναι οι μονογραφίες που διαθέτουμε, από τη δεκαετία του 1990 και έπειτα, για το πρόγραμμα μαθημάτων και τα γνωστικά αντικείμενα που διδάχθηκαν στο Πανεπιστήμιο Αθηνών.⁸

Η περίπτωση της ιστορίας ως πανεπιστημιακού γνωστικού αντικειμένου είναι πιο σύνθετη. Η ιστοριογραφική παράδοση που δημιούργησε ο Κ. Θ. Δημαράς προσέφερε υποδειγματικές μελέτες, στις οποίες το Πανεπιστήμιο Αθηνών κατέλαβε εξέχουσα θέση. Το συνεχές ενδιαφέρον του για τη διαμόρφωση της ελληνικής εθνικής ιδεολογίας και τον ρόλο των λογίων σε αυτήν τον οδήγη-

4. Panayotis Moullas, *Les concours poétiques de l'Université d'Athènes 1851-1877*, Αθήνα, ΙΑΕΝ - Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς 22, 1989.

5. Κώστας Λάμπας, *Πανεπιστήμιο και φοιτητές στην Ελλάδα κατά τον 19ο αιώνα*, Αθήνα, ΙΑΕΝ Γενικής Γραμματείας Νέας Γενιάς - Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών ΕΙΕ 39, 2004. Η συγκεκριμένη μελέτη αποτελεί το πλέον ολοκληρωμένο έργο για την οργάνωση και τη λειτουργία του Πανεπιστημίου Αθηνών κατά τον 19ο αιώνα.

6. Βλ. ενδεικτικά τις μελέτες του Κ. Θ. Δημαρά, *Εν Αθήναις τη 3η Μαΐου 1837. Μελέτη ιστορική και φιλολογική*, Αθήνα 1987, και «Ιδεολογήματα στην αφετηρία του ελληνικού Πανεπιστημίου», *Πανεπιστήμιο: Ιδεολογία και Παιδεία. Ιστορική διάσταση και Προοπτικές*, Αθήνα 21-25 Σεπτεμβρίου 1987, Αθήνα, ΙΑΕΝ - Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς 19, 1989, τ. 1, σ. 43-54.

7. Τη σημαντικότερη τομή για τη μελέτη της ιστορίας των πανεπιστημίων στη χώρα μας αποτέλεσε το συνέδριο *Πανεπιστήμιο: Ιδεολογία και Παιδεία...*, ό.π., που διοργανώθηκε το 1987 από το ΙΑΕΝ.

8. Βλ. Sofia Chantzistefanidou, *Die Philosophische Fakultät zu Athen und der nationale Aufbruch Griechenlands (1837-1911)*, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Johann Wolfgang Goethe-Universität zu Frankfurt am Main, 1997, και Έλενα Α. Μανιάτη, *Απόπειρες εκσυγχρονισμού στο ελληνικό Πανεπιστήμιο (τέλη 19ου-αρχές 20ού αιώνα): Εκπαιδευτική διαδικασία, επιστημονική παραγωγή και κοινωνική προσφορά των εργαστηρίων φυσικών επιστημών*, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή στο Τμήμα Μεθοδολογίας, Ιστορίας, Θεωρίας των Επιστημών, ΕΚΠΑ, 2001.

σε σε σημαίνοντα κείμενα για έλληνες λογίους του 18ου και του 19ου αιώνα –ανάμεσά τους δεσπόζει η μελέτη του για τον Κωνσταντίνο Παπαρρηγόπουλο⁹–, στα οποία άγγιξε κείρια ζητήματα της πανεπιστημιακής διδασκαλίας της ιστορίας. Παράλληλα, με τις εκτενείς συνθέσεις του σκιαγράφησε σε μεγάλο βαθμό το ιστοριογραφικό πλαίσιο της εποχής μέσα στο οποίο κινήθηκε η πανεπιστημιακή ιστορία κατά τον πρώτο αιώνα ζωής του ελληνικού βασιλείου.¹⁰ Στην κατεύθυνση αυτή συνέβαλαν και μια σειρά από βιογραφίες καθηγητών που δίδαξαν ιστορία ή ασχολήθηκαν με αυτή, κείμενα τα οποία «αναγκαστικά» αναφέρθηκαν και στην πανεπιστημιακή παρουσία των βιογραφουμένων.¹¹ Παράλληλα, η μελέτη των ιστορικών σχολικών εγχειριδίων, κυρίως στη μέση εκπαίδευση, προσέφερε σημαντικό τεκμηριωτικό υλικό –οι περισσότεροι από τους καθηγητές της ιστορίας στο Αθήνησι συνέγραψαν και σχολικά βιβλία, τα οποία χρησιμοποίησαν στην πανεπιστημιακή τους διδασκαλία–, συγκροτώντας ένα χρησιμότερο συγκριτικό πλαίσιο αναφορικά με τη διδασκαλία του ίδιου γνωστικού αντικειμένου στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση.¹²

Από τη δεκαετία του 1990 και έπειτα δημοσιεύθηκαν μια σειρά από μελέτες οι οποίες επιχειρήσαν να εξετάσουν την ιστοριογραφική παραγωγή σε σχέση κυρίως με τη συγκρότηση της εθνικής ιδεολογίας.¹³ Ένα μικρό μέρος

9. Κ. Θ. Δημαράς, *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος. Η εποχή του - η ζωή του - το έργο του*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1986.

10. Βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρομαντισμός*, β' έκδ., Αθήνα, Ερμής, 1985.

11. Βλ. Κίρκη Γεωργιάδου, *Προσέγγιση στη ζωή και το έργο του Παύλου Καρολίδη (1849-1930)*, ανέκδοτη μεταπτυχιακή εργασία στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, 1986, και Θανάσης Χρήστου, *Κωνσταντίνος Δημητρίου Σχινάς (1801-1857). Η ζωή - Το έργο - Η εποχή του*, Αθήνα, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, 1998. Βλ. ακόμη για πανεπιστημιακούς καθηγητές που δεν δίδαξαν αλλά ασχολήθηκαν ενεργά με την ιστορία, Γιώργος Κόκκινος, *Ο πολιτικός ανορθολογισμός στην Ελλάδα. Το έργο και η σκέψη του Νεοκλή Καζάζη (1849-1936)*, Αθήνα, Τροχαλία, 1996, Σοφία Ματθαίου, *Στέφανος Α. Κουμανούδης (1818-1899). Σχεδιάγραμμα βιογραφίας*, Αθήνα, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, 1999, και *Στέφανος Α. Κουμανούδης 1818-1899. Όψεις του βίου και της πολιτείας του*, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Κρήτης, 2004.

12. Βλ. Ε. Κ. Venturas, *L'histoire dans l'enseignement secondaire en Grèce entre les deux guerres: permanences et innovations*, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Paris I, 1990, και Christina Koulouri, *Dimensions idéologiques de l'historicité en Grèce (1834-1914). Les manuels scolaires d'histoire et de géographie*, Frankfurt am Main 1991.

13. Βλ. ενδεικτικά Paschalis Kitromilides, "Imagined Communities and the Origins of the National Question in the Balkans": Martin Blinkhorn, Thanos Veremis (επιμ.).

αυτών των προσεγγίσεων στράφηκε προς την πανεπιστημιακή ιστορία, στο πλαίσιο της συγκρότησης της ιστορίας ως επιστήμης, εκκινώντας κατά κύριο λόγο από την προσωπικότητα και τη διδασκαλία των καθηγητών της ιστορίας στο Πανεπιστήμιο, τις συνιστώσες και την υποδοχή του έργου τους.¹⁴ Συνδιαλεγόμενη με τη συγκεκριμένη βιβλιογραφία, η παρούσα μελέτη επιχειρεί να επισημάνει στο σύνολό του τον καταλυτικό ρόλο του Πανεπιστημίου Αθηνών στη συγκρότηση της ιστορικής γνώσης και επιστήμης, να σκιαγραφήσει τη συμβολή του μέσα στον χρόνο, αναδεικνύοντας τις συνέχειες και τις τομές με βάση την ιστορία του ιδρύματος.

ΥΠΟΘΕΣΕΙΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΚΑΙ ΑΞΟΝΕΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Αφετηριακή υπόθεση της εργασίας μου είναι ότι η ιστορία συγκροτείται ως επιστήμη μέσα από την καταλυτική επίδραση εκπαιδευτικών θεσμών για την παραγωγή και τη μετάδοση της γνώσης, όπως είναι το πανεπιστήμιο. Οι θεσμοί αυτοί επιβάλλουν σε μεγάλο βαθμό στην ιστοριογραφική παραγωγή τη λογική της συγκρότησης και της λειτουργίας τους, τις αξίες που τους διέπουν, τις πρακτικές ανάδειξης κύρους και τους συσχετισμούς δύναμης που επικρατούν στο εσωτερικό τους, τις σχέσεις τους με την πολιτική εξουσία και την κοινωνία. Αναφέρομαι στη συγκρότηση, στον χώρο του Πανεπιστημίου Αθηνών, μιας εθνικής-επιστημονικής ιστορίας με έντονο διδακτικό χαρακτήρα, η

Modern Greece: Nationalism and Nationality, Athens, SAGE-ELIAMEP, 1990, σ. 23-66, Αντώνης Λιάκος, «Προς επισκευήν ολομείας και ενότητος. Η δόμηση του εθνικού χρόνου», Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, *Επιστημονική συνάντηση στη μνήμη του Κ. Θ. Δημαρά*, Αθήνα 1994, σ. 172-199, Έλλη Σκοπετέα, *Το «Πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Αθήνα, Πολύτυπο, 1988, και *Φαλμεράνερ: τεχνάσματα του αντίπαλου δέους*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1997, Αλέξης Πολίτης, *Ρομαντικά Χρόνια. Ιδεολογίες και Νοσοτροπίες στην Ελλάδα του 1830-1880*, γ' έκδ., Αθήνα, ΕΜΝΕ - Μνήμων, *Θεωρία και Μελέτες Ιστορίας 14*, 2003. Βλ., πρόσφατα, Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, *Η γένεση της ιστορίας του νέου ελληνισμού*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας» Ι. Δ. Κολλάρου, *Ιστορία και πολιτική*, 2006.

14. Βλ. Effi Gazi, "Scientific" National History. *The Greek Case in Comparative Perspective (1850-1920)*, Frankfurt am Main 2000, Παναγιώτης Στάθης, «Όψεις της διαμόρφωσης της εθνικής ιστοριογραφίας στην Ελλάδα τον 19^ο αιώνα: η συμβολή των καθηγητών Ιστορίας του Πανεπιστημίου Αθηνών», Πανελλήνια Ένωση Φιλολόγων, *Σεμινάριο 17: Εθνική Συνείδηση και Ιστορική Παιδεία*, Αθήνα 1994, σ. 100-117, Ιουλία Πεντάζου, «Ο Θεόδωρος Μανούσης καθηγητής της Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (1837-1858)», *Μνήμων 17* (1995), σ. 69-106.

οποία επηρέασε καθοριστικά τη συνολική ιστοριογραφική παραγωγή. Η αξιοσημείωτη συμβολή του ιδρύματος συνδέεται με τη σημαίνουσα θέση του, καθώς για έναν περίπου αιώνα αποτέλεσε τον μοναδικό οργανωμένο θεσμό της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης ο οποίος παρήγγε ιστορική γνώση, κατάρτιζε τους φοιτητές και προετοίμαζε τους αποφοίτους του για τη διάχυση αυτής της γνώσης, μέσω κυρίως του σχολικού δικτύου, στο ελληνικό βασίλειο και στην Οθωμανική Αυτοκρατορία.

Η πανεπιστημιακή διαδρομή της ιστορίας (από την έδρα της Γενικής ιστορίας σε εκείνη της Ιστορίας του ελληνικού έθνους και από εκεί σε ένα σύνολο εδρών που υπηρετούσαν διαφορετικές περιόδους της ελληνικής ιστορίας) και η σταδιακή συγκρότησή της σε επιστημονικό αντικείμενο με αρχές και μεθόδους έρευνας αντανακλώνεται σε ολόκληρη την ελληνική ιστοριογραφική παραγωγή. Η πορεία από μια παγκόσμια ιστορία διαφωτιστικών προοπτικών σε μια ενιαία εθνική ιστορία, με την ενσωμάτωση των Μακεδόνων και της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, συντελέστηκε μέσω της διδασκαλίας του Κ. Δ. Παπαρηγόπουλου από πολύ νωρίς στις πανεπιστημιακές αίθουσες. Η στροφή προς τις αρχαιακές πηγές, η χρήση των βοηθητικών επιστημών και η εισαγωγή επιστημονικής μεθοδολογίας βρήκαν την πλέον οργανωμένη έκφρασή τους στα ιστορικά φροντιστήρια. Η συγκρότηση της επιστημονικής ιστορίας δεν μπορεί να μελετηθεί εκτός των συγκεκριμένων διαδικασιών, στις οποίες οι διδάσκοντες της ιστορίας αποτέλεσαν δρώντα υποκείμενα με πολλαπλούς ρόλους, όπως συνέβη και σε άλλα κράτη της Ευρώπης. Η παρουσία τους στη δημόσια ζωή του νεοσύστατου κράτους ήταν έντονη και πολύπλευρη: συνέγραψαν σχολικά εγχειρίδια για την εκπαίδευση, συμμετείχαν στην ίδρυση και διοίκηση συλλόγων και εταιρειών, κατέλαβαν υψηλές θέσεις στην κρατική μηχανή, αρθρογράφησαν τακτικά και εκφώνησαν λόγους –εντός και εκτός Πανεπιστημίου– που δημοσιεύθηκαν στον Τύπο, συμμετείχαν στην πολιτική ζωή. Σε αυτή τη διαδρομή υπήρξαν εύλογα και φυγόκεντρες τάσεις ή εσωτερικές αντινομίες, τις οποίες επιχειρήσα να καταγράψω, στοιχεία που αναδεικνύουν την πολυσημία και την πολυπλοκότητα του πλαισίου συγκρότησης της ιστορίας ως επιστήμης.

Η πανεπιστημιακή διδασκαλία της ιστορίας κατά την περίοδο που μελετώ συνδέθηκε με μια σειρά από παράγοντες και μεταβλητές, στοιχεία που καθόρισαν και το συγκεκριμένο πλαίσιο αναφοράς: το πανεπιστημιακό περιβάλλον, η ιστοριογραφική παράδοση, τα πρόσωπα που δίδαξαν και οι αποδέκτες της διδασκαλίας τους. Στόχος της παρούσας εργασίας είναι η συνεξέταση αυτών των παραγόντων μέσα στην ευρύτερη πολιτική και κοινωνική συγκυρία

από την οποία σε μεγάλο βαθμό ορίστηκαν και την οποία εντέλει επανακαθόρισαν.

Το Πανεπιστήμιο Αθηνών του 19ου αιώνα υπήρξε θεσμικό απότοκο μιας μακράς ευρωπαϊκής παράδοσης και ενός παρόντος που οι ιδρυτές και οι περισσότεροι διδάσκοντες είχαν γνωρίσει κατά τη διάρκεια των σπουδών τους. Η παράδοση αυτή, η οποία ξεκινούσε από τους μεσαιωνικούς χρόνους, με συνεχείς ρήξεις και ασυνέχειες εντός της, διαμόρφωσε δομικά στοιχεία και χαρακτηριστικά σε επίπεδο στόχων αλλά και οργάνωσης, τόσο σε ευρωπαϊκό επίπεδο, όσο βέβαια και στην ελληνική περίπτωση. Η παράλληλη μελέτη και σύγκριση του ελληνικού πανεπιστημίου με τα ευρωπαϊκά αντίστοιχα, ιδιαίτερα το γερμανικό, είναι επιβεβλημένη, ώστε να αναδειχθούν τα συγκεκριμένα πρότυπα όπως εξελίσσονται στον χρόνο, να επισημανθεί η μεταφορά και η υποδοχή τους στην ελληνική πραγματικότητα, η επιλεκτική χρήση, ο συγκρητισμός, η αναδιαμόρφωσή τους. Σημειώνω ενδεικτικά ότι από τους δεκαοκτώ καθηγητές και υφηγητές Ιστορίας οι δεκατρείς είχαν σπουδάσει σε γερμανόφωνα πανεπιστήμια, αναλογία σχεδόν κοινή για όλο το διδακτικό προσωπικό του Αθήνησι. Φαινόμενα όπως η επικράτηση της φροντιστηριακής ιστορικής διδασκαλίας στο τέλος του 19ου αιώνα και η ενίσχυση της εθνικοπαιδαγωγικής αποστολής της ιστορίας (έναντι της αντίληψης που προέτασσε ως στόχο της διδασκαλίας της τη διαμόρφωση χρηστών και αγαθών πολιτών) δεν αποτελούν ελληνική ιδιοτυπία. Συνδέονται με τις εκπαιδευτικές αλλαγές στη Δυτική Ευρώπη και ευρύτερα με τις αντιλήψεις για την ιστορία και τη θέση της στην κοινωνία, όπως αποτυπώθηκαν και στην αντίστοιχη ιστοριογραφική παραγωγή.

Η σχέση του Πανεπιστημίου με την πολιτική εξουσία υπήρξε καθοριστική για τη φυσιογνωμία του, τη στελέχωση, αλλά και σε μεγάλο βαθμό τον χαρακτήρα των διδακτικών αντικειμένων, ιδιαίτερα της ιστορίας. Δεν αναφέρομαι μόνο στις επιπτώσεις που είχε, για παράδειγμα, η επέμβαση της πολιτικής εξουσίας στην επιλογή του διδακτικού προσωπικού της ιστορίας (διορισμοί, απολύσεις κ.ά.), ούτε στις μεταρρυθμίσεις που την αφορούσαν, όσο γενικότερα στη σύνδεση της διδασκαλίας με την πολιτική και κοινωνική συγκυρία. Η εδραίωση του μαθήματος της Ιστορίας του ελληνικού έθνους συνδεόταν αναμφίβολα με τις πολιτικές συγκυρίες της δεκαετίας του 1850. Η πανηγυρική είσοδος της μελέτης της βυζαντινής ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών τον 20ό αιώνα συναρτήθηκε με τις διεκδικήσεις των βαλκανικών εθνικισμών, όπως και η στροφή προς τις ιστορίες των γειτονικών λαών κατά την ίδια περίοδο.

Η ιστορία εντάχθηκε σε ένα οργανωμένο πρόγραμμα μαθημάτων, σε ένα

ευρύτερο κανονιστικό πλαίσιο, το παρόν και το μέλλον του οποίου ορίστηκαν μέσα από ρυθμιστικές πράξεις, νομοθετικές και πρυτανικές αποφάσεις, αν και συχνά ανάμεσα στους ευσεβείς πόθους των διακηρύξεων και στην πραγματάωσή τους μεσολάβησε ένα βαθύ ρήγμα. Οι ρυθμίσεις και οι εξελίξεις που αφορούσαν το σύνολο του προγράμματος διέτρεξαν και την ιστορία, καθορίζοντας σε μεγάλο βαθμό τη φυσιογνωμία της. Οι σημαντικές αλλαγές στο πρόγραμμα μαθημάτων –ο πολλαπλασιασμός των διδασκόντων και των φοιτητών, η αύξηση των ωρών διδασκαλίας, η εισαγωγή νέων μαθημάτων, η οριοθέτηση των γνωστικών αντικειμένων των εδρών στο τέλος του 19ου και στις αρχές του 20ού αιώνα– συνέτειναν στη δημιουργία ενός αυστηρότερου πλαισίου προσφοράς και πρόσληψης της παρεχόμενης γνώσης, το οποίο επηρέασε καθοριστικά και την ιστορία.

Το κύρος της πανεπιστημιακής ιστορίας, πέρα από τον διδάσκοντα, συνδεόταν με τη θέση του Πανεπιστημίου στο δημόσιο πεδίο. Είναι διαφορετική η θέση του ιδρύματος στα οθωνικά χρόνια, ως μιας από τις ελάχιστες υπάρχουσες συσσωματώσεις, από αυτήν που αποκτά στη δεκαετία του 1870, όταν η πληθωρική παρουσία των συλλόγων δημιουργεί έναν παράλληλο –ενδεχομένως και εξίσου ισχυρό– λόγο. Επισημαίνω ενδεικτικά ότι η πρώτη έκθεση κειμηλίων του 1821 δεν πραγματοποιήθηκε από το Πανεπιστήμιο, αλλά από την Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος (ΙΕΕΕ), ενώ το πρώτο μουσείο με βυζαντινά εκθέματα δημιουργήθηκε από τη Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία (ΧΑΕ). Στη δεκαετία του 1920, διατυπώθηκε ένας έντονος κριτικός λόγος για το Πανεπιστήμιο, ο οποίος βρήκε μεγάλη ανταπόκριση στα φοιτητικά ακροατήρια, μέσα από το έργο των ελλήνων μαρξιστών. Σε ένα άλλο επίπεδο, η δημιουργία του Πανεπιστημίου της Θεσσαλονίκης το 1926 έφερε στο προσκήνιο ένα νέο ανώτατο ίδρυμα, το οποίο διατύπωσε έναν διαφορετικό γλωσσικά, κατ' αρχήν, λόγο από εκείνον του Πανεπιστημίου Αθηνών.

Ο τρόπος με τον οποίο το Πανεπιστήμιο διαμόρφωσε τη φυσιογνωμία του –τα σύμβολα, η αρχιτεκτονική των κτιρίων, η θεσμοθέτηση συγκεκριμένων διαγωνισμών, οι πανεπιστημιακές εορτές και η θεματολογία των επίσημων λόγων, η συγκρότηση της ιστορίας του ίδιου του ιδρύματος– συνέστησε έναν ισχυρό λόγο για την ιστορία. ενσωμάτωσε στιγμές του ευρύτερου ιστορικού περιγύρου στη δημιουργία του πανεπιστημιακού αφηγήματος, νομιμοποίησε τους στόχους και τις επιδιώξεις του. Η ιστορία του ανώτατου εκπαιδευτικού ιδρύματος, η διαμόρφωση της φυσιογνωμίας του αποτέλεσαν προνομιακό πεδίο παράθεσης πολλαπλών λόγων, διαφορετικών εκδοχών που προήλθαν από ποικίλους πομπούς (κράτος, πρυτανικές αρχές, διδάσκοντες, φοιτητές), με

αποδέκτη ένα ευρύτατο κοινό. Πρόκειται για έναν ισχυρότατο διάλογο με το παρελθόν, η εξέταση του οποίου επιχειρείται σε παραλληλία ή αντιδιαστολή με τον λόγο που αρθρώνεται στα ιστορικά μαθήματα της Φιλοσοφικής Σχολής. Η ενσωμάτωση λόγου χάρη της Επανάστασης του 1821 ή των βυζαντινών χρόνων στον συμβολικό κόσμο του Πανεπιστημίου Αθηνών αποτελεί μια διακριτή διαδικασία με τις δικές της χρονικότητες συγκριτικά με την αντίστοιχη διαδικασία στη διδασκαλία της πανεπιστημιακής ιστορίας.

Το Πανεπιστήμιο Αθηνών συγκέντρωσε ένα σημαντικό δυναμικό λογίων, οι οποίοι λειτούργησαν στο πλαίσιο της συγκεκριμένης συγκροτημένης διοικητικής δομής. Οι προσδοκίες που γέννησε η δημιουργία του αποτυπώθηκαν και στο κύρος με το οποίο περιβλήθηκαν οι διδάσκοντές του. Στο πέρασμα του χρόνου η οριοθέτηση της ακαδημαϊκής κοινότητας μετέβαλε τους όρους ανάδειξής τους, προσδίδοντάς τους πλέον επιστημονικό κύρος, τονίζοντας μάλλον την επιστημονική και ερευνητική παρά την παιδαγωγική παρουσία τους. Ο ρόλος τους εντός Πανεπιστημίου δεν περιορίστηκε στη διδακτική πράξη. Συμμετείχαν σε επιτροπές διαγωνισμών που κάλυπταν ένα ευρύτατο φάσμα –από την ιστορία και τη λαογραφία έως την ποίηση και το θέατρο–, προκήρυσσαν υποτροφίες, έπαιρναν ενεργά μέρος με την ψήφο τους στην ανανέωση του διδακτικού προσωπικού. Η μελέτη της προσωπικής διαδρομής και του έργου όσων δίδαξαν ιστορία στο Πανεπιστήμιο είναι απαραίτητη, ιδιαίτερα εάν αναλογιστούμε πόσο προσωποκεντρικός στάθηκε ο θεσμός της έδρας. Παρ' όλο που η θεσμοθέτηση της εκλογής ισχυροποίησε τη γνωστική ταυτότητα των εδρών και δημιούργησε ένα αυστηρότερο πλαίσιο διδασκαλίας, και πάλι είναι σαφές ότι οι σπουδές, οι ιστοριογραφικές αντιλήψεις, το συγγραφικό έργο υπήρξαν καθοριστικά για την επιλογή του περιεχομένου της διδασκαλίας.

ΟΙ ΠΗΓΕΣ

Ένα σημαντικό τμήμα των αρχειακών τεκμηρίων που χρησιμοποιήσα απόκειται στο Ιστορικό Αρχείο του Πανεπιστημίου Αθηνών: σειρές των πρακτικών της Ακαδημαϊκής Συγκλήτου, της Φιλοσοφικής Σχολής, των νομοθετικών κειμένων και των πρυτανικών απολογισμών της περιόδου. Στο Αρχείο Πρωτοκόλλου φυλάσσονται αρκετά τεκμήρια για τη διδασκαλία της ιστορίας: έγγραφα αναφορικά με τα διδακτικά εγχειρίδια, τις υποτροφίες, τα διαγωνίσματα, και κυρίως τα προγράμματα μαθημάτων.

Τα προγράμματα από τα εξάμηνα και τα ακαδημαϊκά έτη που έχουν συγκεντρωθεί καλύπτουν πάνω από τα δύο τρίτα του σχετικού συνόλου. Η συ-

νέχεια της ακαδημαϊκής διδασκαλίας όπως εμφανίζεται με τους όρους *Ακολουθία*, *Εξακολούθησις* κ.ά., καθώς και η επανάληψη των μαθημάτων των χειμερινών στα θερινά εξάμηνα, ιδιαίτερα μετά από το 1885, μας επιτρέπουν να θεωρήσουμε ότι γνωρίζουμε το σύνολο των τίτλων για τα μαθήματα που διδάχθηκαν σε αυτό τον αιώνα πανεπιστημιακής διδασκαλίας στο Φιλολογικό Τμήμα.

Το πρόγραμμα των μαθημάτων συνιστά κείμενο προθέσεων, δεν αποτελεί απαραίτητα αποδεικτικό των όσων διδάχθηκαν. Αρκετοί διδάσκοντες δεν δίδαξαν, παρά την αναγραφή του μαθήματος στο πρόγραμμά τους. Κάποιοι μετέβαλαν το γνωστικό αντικείμενο κατά τη διάρκεια του έτους. Την επεξεργασία των τίτλων των μαθημάτων, σε συνδυασμό με τις πληροφορίες που διαθέτουμε γ' αυτά, δυσχεραίνει πολλές φορές η γενικότητα και η ασάφεια στη διατύπωση, όπως για παράδειγμα στο μάθημα της *Γενικής ή Μέσης ιστορίας* –τίτλοι που δεν επιτρέπουν την ασφαλή εξαγωγή συμπερασμάτων για το περιεχόμενό του–, καθώς και η σταθερή πολύχρονη χρήση του ίδιου τίτλου χωρίς διαφοροποίηση, όπως για παράδειγμα στην *Ιστορία του ελληνικού έθνους*. Παρ' όλα αυτά, οι τίτλοι των μαθημάτων, στο μέτρο μάλιστα που πολλές φορές δεν διαθέτουμε κάποια άλλη πληροφορία για το τι διδάσκει ο καθηγητής ή ο υφηγητής, αποτελούν σημαντικότερη πηγή για τη διδασκαλία στο Πανεπιστήμιο. Οι τίτλοι έχουν διασταυρωθεί, όπου ήταν δυνατόν, με τους πρυτανικούς απολογισμούς και με τις υπάρχουσες πληροφορίες για τις δραστηριότητες των διδασκόντων, ώστε να σχηματιστεί μια αρτιότερη εικόνα για το τι πραγματικά διδάχθηκε. Ακολούθησε η στατιστική επεξεργασία της σειράς που προέκυψε, ώστε να υπολογιστεί το βάρος της ιστορίας συγκριτικά με τους υπόλοιπους γνωστικούς κλάδους στο πρόγραμμα του Φιλολογικού Τμήματος της Φιλοσοφικής Σχολής.

Εκτός από τα αρχειακά τεκμήρια, που βρίσκονται κυρίως στο Ιστορικό Αρχείο του Πανεπιστημίου Αθηνών, χρησιμοποίησα και στοιχεία από μια σειρά προσωπικών ή οικογενειακών αρχείων καθηγητών, οι οποίοι δίδαξαν ιστορία ή συναφή αντικείμενα. Η μελέτη αυτού του αρχειακού υλικού στόχευε κυρίως στη συναγωγή στοιχείων για το περιεχόμενο της διδασκαλίας των καθηγητών και υφηγητών Ιστορίας στη Φιλοσοφική Σχολή. Ας σημειωθεί ότι μια από τις πιο σημαντικές δυσχέρειες που έχει να αντιμετωπίσει μια μελέτη για τη διδασκαλία της ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών έως τουλάχιστον και τον Μεσοπόλεμο αφορά την έλλειψη τεκμηρίων ή και πληροφοριών για το περιεχόμενο της διδασκαλίας: ελάχιστα διδακτικά εγχειρίδια, μικρός αριθμός βιβλίων που γνωρίζουμε ότι διδάχθηκαν, διάσπαρτα μαθήματα και λόγοι δη-

μοσιευμένοι στον Τύπο. Δίπλα σε αυτά σημειώσεις των φοιτητών, παραδόσεις και κείμενα των καθηγητών από τα αρχεία τους, τεκμήρια από τη φροντιστηριακή τους διδασκαλία. Σημειώνω ενδεικτικά ότι για όλη την περίοδο που μελετώ εκδίδονται μόνο δύο εγχειρίδια που γράφτηκαν ειδικά για τους φοιτητές από εν ενεργεία καθηγητές Ιστορίας της Φιλοσοφικής Σχολής. Η σπανιότητα των εγχειριδίων αλλά και των σημειώσεων μεταφέρει την αναζήτηση της διδακτέας ύλης των μαθημάτων στο γενικότερο έργο των διδασκόντων, στην περίπτωση που υπάρχει, καθώς και στις πληροφορίες που έχουν διασωθεί για τη διδασκαλία τους στο Πανεπιστήμιο. Το φαινόμενο δεν περιορίζεται στην ιστορία: αφορά και άλλους γνωστικούς κλάδους, ιδιαίτερα στη Φιλοσοφική Σχολή.

Η ΔΙΑΡΘΡΩΣΗ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ

Επέλεξα να παρακολουθήσω τη μακρά πορεία της πανεπιστημιακής διδασκαλίας της ιστορίας από το 1837, έτος έναρξης λειτουργίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, έως το 1932, χρονιά της μεταρρύθμισης του κανονισμού λειτουργίας του από την κυβέρνηση Ελευθερίου Βενιζέλου με υπουργό Παιδείας τον Γεώργιο Παπανδρέου. Θεσμοί όπως το πανεπιστήμιο διακρίνονται κυρίως για τις συνέχειες στη λειτουργία τους παρά για τις τομές. Όμως, η μεταρρύθμιση του 1932 αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα εγχειρήματα εκσυγχρονισμού της πανεπιστημιακής νομοθεσίας στον 20ό αιώνα, το οποίο καθόρισε τη διαδρομή του Πανεπιστημίου τα επόμενα πενήντα περίπου χρόνια. Ειδικότερα για τη Φιλοσοφική Σχολή συνιστά μείζονα τομή, καθώς για πρώτη φορά στην ιστορία της χωρίστηκε σε δύο τμήματα: Φιλολογικό και Ιστορικό-Αρχαιολογικό. Η δημιουργία του τελευταίου και η ανάδειξη της ιστορίας σε ένα από τα δύο κύρια γνωστικά αντικείμενά του διαμόρφωσαν εκ νέου τη φιλοσοφία, τον προσανατολισμό και τις πραγματικότητες των ιστορικών σπουδών (προσφερόμενα μαθήματα, υποχρεωτικές παρακολουθήσεις, ώρες διδασκαλίας), παρά τα προβλήματα που συνάντησαν στην εφαρμογή τους. Το 1932 εξάλλου καταργήθηκε με απόφαση του υπουργείου Παιδείας –μετά από εισήγηση της Φιλοσοφικής– η έδρα της Ιστορίας του ελληνικού έθνους, σηματοδοτώντας την υπέρβαση της αντίληψης που θεωρούσε επωφέλεστη την ενιαία διδασκαλία της εθνικής ιστορίας και προκρίνοντας την ταυτόχρονη διδασκαλία αυτόνομων περιόδων της σε επιμέρους έδρες.

Τα πρώτα τέσσερα μέρη του βιβλίου εστιάζουν στη διδασκαλία της ιστορίας στη Φιλοσοφική Σχολή με βάση τη χρονική ακολουθία. Σε κάθε μέρος

προηγείται μια μικρή ανασκόπηση της θεσμικής και ιστορικής εξέλιξης του Πανεπιστημίου Αθηνών τη συγκεκριμένη περίοδο. Στο πέμπτο και τελευταίο μέρος, επιχειρείται, με βάση όσα έχουν αναπτυχθεί στο υπόλοιπο βιβλίο, η ανασκόπηση των ιστορικών σπουδών από την έναρξη του Πανεπιστημίου έως το 1932. Αναλυτικότερα:

Το πρώτο μέρος επικεντρώνεται στην έναρξη λειτουργίας του Πανεπιστημίου, όταν, στο πλαίσιο της διαφωτιστικής παράδοσης του θεσμού, προσδιορίστηκε ως στόχος του εκπαιδευτικού του προγράμματος η κατάρτιση ελεύθερων, ηθικών και μορφωμένων πολιτών, οι οποίοι θα γνώριζαν την ιστορία από τα αρχαία χρόνια έως τη συγχρονία. Εξετάζοντας τους οδηγούς σπουδών και το έργο των πρώτων καθηγητών Ιστορίας, επισημαίνεται η ισχυρή παρουσία των ευρωπαϊκών προτύπων, ιδιαίτερα των σχημάτων της γενικής ιστορίας, και παράλληλα η σύνδεση με την εθνική ιδεολογία, όπως αποτυπώνεται κυρίως στην ανάγνωση της αρχαίας ελληνικής ιστορίας ως προγονικής.

Το δεύτερο μέρος είναι αφιερωμένο κατεξοχήν στον Κωνσταντίνο Παπαρηγόπουλο και στην εισαγωγή της *Ιστορίας του ελληνικού έθνους* στο πρόγραμμα μαθημάτων. Με την καταλυτική παρουσία του καθηγητή, η ενιαία εθνική ιστορία –όπως συγκροτήθηκε από τον ιστορικό με την ενσωμάτωση του Βυζαντίου– αναδείχθηκε σε απαραίτητο εφόδιο του φοιτητή, σε καθοριστικό στοιχείο της ταυτότητάς του. Διερευνώνται οι συνιστώσες της πανεπιστημιακής παρουσίας του Παπαρηγόπουλου σε συνάφεια με το συγγραφικό του έργο, η απήχηση του μαθήματός του στα υπόλοιπα ιστορικά μαθήματα, καθώς και ευρύτερα στο πρόγραμμα μαθημάτων. Ιδιαίτερο κεφάλαιο αφιερώνεται στη μελέτη του αντιρρητικού λόγου προς το ιστοριογραφικό του σχήμα, όπως εκφράστηκε από μια ομάδα κατά κύριο λόγο πολιτικά φιλελεύθερων καθηγητών, οι οποίοι υπερασπίστηκαν την αρχαιοελληνική ιστορία ως το κατεξοχήν μέσο ιστορικής εκπαίδευσης των φοιτητών.

Το τρίτο μέρος επικεντρώνεται στις εξελίξεις που οδήγησαν στην ανάδειξη της ιστορίας ως επιστήμης και στη συγκρότηση των ιστορικών σπουδών στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, στο πλαίσιο των ευρύτερων μεταβολών της φυσιογνωμίας του ιδρύματος. Στο μέρος αυτό μελετώνται μια σειρά από ζητήματα που αφορούν συνολικά το Πανεπιστήμιο: πρώτον, οι διαδικασίες ανάδειξης του διδακτικού προσωπικού και η εισαγωγή του συγγράμματος ως προαπαιτούμενου. Δεύτερον, η εισαγωγή της φροντιστηριακής και εργαστηριακής διδασκαλίας. Τρίτον, η σταδιακή μεταβολή του κοινού των πανεπιστημιακών αμφιθεάτρων και η μετάβαση από την ελεύθερη φοίτηση πολυμαθών ακροατών σε κλειστά, αμιγώς φοιτητικά σχήματα επαγγελματικής εξει-

δίκευσης. Οι εξελίξεις στην ιστορία συνδέονται με την καταλυτική παρουσία του Σπ. Λάμπρου, ο οποίος μετέθεσε το κέντρο βάρους της διδασκαλίας από τη συγκρότηση ενήμερων πολιτών στην προετοιμασία καλών ιστορικών και διδασκάλων, με ισχυρά μεθοδολογικά εργαλεία. Επισημαίνεται η στροφή της διδασκαλίας προς τη βυζαντινή και νεότερη ελληνική ιστορία και αναλύονται οι άξονες της ιστορικής εκπαίδευσης των φοιτητών στο πλαίσιο πάντα του σχήματος του Κ. Παπαρηγόπουλου.

Στο τέταρτο μέρος εξετάζεται η διδασκαλία της ιστορίας σε μια ταραγμένη περίοδο, όταν ο χάρτης της ανώτατης εκπαίδευσης στην Ελλάδα διευρύνεται και οι στόχοι της ιστορικής διδασκαλίας εμπλουτίζονται με τη θωράκιση των φοιτητών εναντίον των καινοφανών τότε κομμουνιστικών ιδεών. Μελετώνται οι διεργασίες εκείνες που οδήγησαν στη δημιουργία ειδικής έδρας για τη διδασκαλία της βυζαντινής ιστορίας, στη στροφή προς τη νεότερη ιστορία και την ιστορία των γειτονικών λαών. Διερευνώνται ακόμη οι συνθήκες που συντέλεσαν στην περιχαράκωση της ιστορικής διδασκαλίας και στην απομόνωσή της από τις παράλληλες εξελίξεις στην ευρωπαϊκή ιστοριογραφία.

Στο τελευταίο μέρος επιχειρείται μια συνολική ανασκόπηση των ιστορικών σπουδών στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Κατ' αρχάς εξετάζεται η φυσιογνωμία του διδακτικού προσωπικού της ιστορίας. Στη συνέχεια, με βάση την αποδελτίωση και τη στατιστική επεξεργασία του συνόλου των μαθημάτων που δίδάχθηκαν στο Φιλολογικό Τμήμα του Πανεπιστημίου, διερευνάται η ιστορική διδασκαλία στον αστερισμό της συνολικής εξέλιξης του προγράμματος μαθημάτων και αξιολογείται η θέση της συγκριτικά με τα υπόλοιπα γνωστικά αντικείμενα. Ακόμη, διερευνώνται οι λόγοι που οδήγησαν στην ισχυρή παρουσία της γενικής ιστορίας καθ' όλη την περίοδο που μελετώ. Οι τελευταίες σελίδες του βιβλίου επιστρέφουν στο κεντρικό ερώτημα που τέθηκε στην πορεία αυτής της εργασίας: το πώς, σε ένα νεότευκτο κράτος χωρίς επιστημονική παράδοση, η διπλή θεσμική και συμβολική υπόσταση του Πανεπιστημίου συνέβαλε καθοριστικά στη διαμόρφωση της ιστορικής επιστήμης, σε μια διαδικασία πολύπλοκη, πολύμορφη, κάποτε αντιφατική και εξόχως πολιτική.

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Το βιβλίο αυτό πλάστηκε με πρώτη ύλη τη διδακτορική διατριβή μου, την οποία υποστήριξα στο Ιστορικό Τμήμα του Πανεπιστημίου Αθηνών τον Σεπτέμβριο του 2004. Από τότε έως σήμερα το κείμενο ξαναδουλεύτηκε, αναδιαρθρώθηκε και συμπληρώθηκε με πολλά νέα στοιχεία, συγκροτώντας την τελική αυτή εκδοχή. Ένα παλίμψηστο, στην ουσία, μέσα στο οποίο τουλάχιστον ο δημιουργός του είναι σε θέση να διακρίνει τις αρχικές πινελιές, τα διαδοχικά στρώματα μπογιάς των χρόνων που επικάθησαν από τον πρώτο σχεδιασμό του. Και μαζί μ' αυτά τα λόγια, οι μουσικές, οι μωρωδιές και κυρίως οι άνθρωποι που το συντρόφεψαν τις ώρες του διαβάσματος, του γραψίματος, της διασταύρωσης, των διορθώσεων. Εκείνοι που χρόνια τώρα συνέβαλαν με τον δικό τους οβολό στα έξοδα του μακρινού ταξιδιού μου, όπως τους μνημόνευσα και τους ευχαρίστησα στον μεγαλύτερο έως τώρα σταθμό του, τη διατριβή. Κατ' αρχάς ο Αντώνης Λιάκος, δάσκαλος και φίλος, συμμετοχός σε έναν γόνιμο, συνεχή και ανήσυχο διάλογο, ο οποίος με τίμησε και με τιμά με την αγάπη και την εμπιστοσύνη του. Στην Όλγα Κατσααρδή-Χέρινγκ χρωστώ πάντα τα πρώτα μου δελτία και παράλληλα την αποφασιστική και απλόχερη υποστήριξή της στα πρώτα μου βήματα, η οποία εκδηλώθηκε για άλλη μια φορά στην περίπτωση της διατριβής μου, με την εκτεταμένη και εποικοδομητική κριτική της. Την ευχαριστώ, όπως και τον Κώστα Μπουραζέλη, για το ενδιαφέρον και τις πολύτιμες παρατηρήσεις του, οι οποίες διεύρυναν πολλοπλώς τα ερωτήματα και τις απαντήσεις τους. Θα ήθελα ακόμη να ευχαριστήσω τα υπόλοιπα μέλη της επταμελούς επιτροπής, τη Χριστίνα Κουλούρη, τη Φλωρεντία Νοταρά, τον Κωνσταντίνο Σβολόπουλο και τον Χάγκεν Φλάισερ, για το ενδιαφέρον και την υποστήριξή τους.

Οι μαθητείες δεν τελειώνουν στα πανεπιστημιακά αμφιθέατρα. Πολλά χρόνια τώρα, ο Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης μού προσφέρει πληροφορίες, σχόλια, κριτικές, βιβλία και κυρίως το παράδειγμά του, στη λογική μιας αφειδώλετης προσφοράς. Είχα την ευκαιρία να το επιβεβαιώσω εκ νέου, καθώς ξόδεψε πολλές ώρες διορθώνοντας λάθη και βελτιώνοντας καθοριστικά το περιεχόμενο του βιβλίου με τις υποδείξεις του. Οι ευχαριστίες προς αυτόν, κα-

θώς και προς τον Σπύρο Ι. Ασδραγά και τον Γιάννη Γιαννουλόπουλο, για την ένταξη της πρότασής μου στο ερευνητικό και τώρα στο εκδοτικό πρόγραμμα του ΙΑΕΝ, είναι δεδομένες και βαθιές. Ο Κώστας Λάμπας αποτέλεσε πάντα ένα καλό καταφύγιο για τις «τρικυμίες» της ιστορίας του Πανεπιστημίου. Ευχαριστώ, ακόμη, τον Γιώργο Κόκκινο και τον Δαυίδ Αντωνίου, τον Αλέξη Δημαρά, τον Παναγιώτη Κιμουρτζή, την Τόνια Κιουσοπούλου, τη Χριστίνα Κουλούρη, την Πόπη Πολέμη, τον Αλέξη Πολίτη, τη Ρένα Σταυριδίδη-Πατρικίου, την Ελένη Φουρναράκη για τις κατά καιρούς συζητήσεις μας και την υπομονή τους να μοιραστούν κάποια από τα ερωτήματά μου.

Πέρα, όμως, από τα άτομα, υπήρξαν και οι συλλογικότητες. Πρώτα από όλα, μια ομάδα φοιτητών που συναντήθηκε στις αρχές της δεκαετίας του 1990 στα σεμινάρια του Αντώνη Λιάκου. Κάποιοι στη διαδρομή δεν συνέχισαν, οι περισσότεροι ωστόσο παρέμειναν, δημιουργώντας αργότερα το περιοδικό *Ιστορεΐν*. Με όλους με συνδέει μια πολύχρονη πορεία κοινών προβληματισμών και συζητήσεων. Ο *Μνήμων* στάθηκε πάντα ένα σχολείο ανταλλαγής γνώσης και δημοκρατικής λειτουργίας. Χρωστώ πολλά σε αυτή την παρέα, και ιδιαίτερα στον Χρήστο Λούκο. Τέλος, τα ΑΣΚΙ υπήρξαν τόπος εργασίας και δημιουργίας, μα και παράλληλα φιλόξενος χώρος συζήτησης και προβληματισμών. Η ευγνωμοσύνη μου στους ανθρώπους που συνεργαστήκαμε όλα αυτά τα χρόνια, ιδιαίτερα στην Ιωάννα Παπαθανασίου, στην Πολίνα Ιορδανίδου, στην Άντα Κάπολα, στην Ιωάννα Βόγλη και στην Αγγελική Χριστοδούλου, είναι δεδομένη. Στην ενθάρρυνση, στην ανοχή τους, στην αγάπη τους οφείλω πολλά.

Το προσωπικό του Ιστορικού Σπουδαστηρίου της Φιλοσοφικής Σχολής, καθώς και του Ιστορικού Αρχείου του Πανεπιστημίου Αθηνών εξασφάλισε, από τα φοιτητικά μου ακόμη χρόνια, τους καλύτερους όρους προσέγγισης σημαντικού τμήματος των πηγών μου. Η υποτροφία που έλαβα, το 1997, ως βραβείο για την καλύτερη πρόταση διατριβής από το Ιστορικό Αρχείο του Πανεπιστημίου Αθηνών, διευκόλυνε σημαντικά την έρευνά μου. Οι συνομιλίες με τον Μιχάλη Σακελλαρίου και τον Δικαίο Βαγιακάκο μου προσέφεραν πολύτιμες πληροφορίες, και κυρίως λίγη από την ατμόσφαιρα της εποχής του Μεσοπολέμου, από τα φοιτητικά τους χρόνια στην Αθήνα, το ίδιο και οι συζητήσεις με τον αείμνηστο Γιώργο Αλισανδράτο.

Το κείμενο αυτό θα διέφερε σημαντικά χωρίς τις διορθώσεις ποικίλων εκδοχών του από τον «αιώνιο αναγνώστη» των κειμένων μου Στρατή Μπουρνάζο, τις ατέλειωτες συζητήσεις με τον Παναγιώτη Στάθη και την πάντα ευθύβολη κρίση του, τις συνεχείς προτροπές και υποδείξεις της Λίνας Βεντούρα,

το ενδιαφέρον του Λάμπρου Σπηλιόπουλου. Συνολικά, άλλωστε, τα πράγματα θα ήταν διαφορετικά χωρίς τη φιλία τους, την έγνοια και την αγάπη τους. Η οικογένειά μου, η μητέρα μου Ζωή, τα αδέρφια μου, η Χαρά και ο Βασίλης, ο Σίμος και η Βασιλική, στήριξαν και στηρίζουν τις διαδρομές μου. Η διόρθωση του κειμένου από τη Μαρία Πουλοπούλου δεν μου προσέφερε μόνο τη χαρά της συνεργασίας με έναν άνθρωπο που εκτιμώ, μα μου αποκάλυψε μια υπομονετική και εξόχως αποτελεσματική επιμελήτρια.

Χρωστάω, λοιπόν, πολλά σε πολλούς. Όχι γιατί κανείς τους φέρει την ευθύνη των όσων γράφονται εδώ –αυτό που κάνουμε, μικρό ή μεγάλο, κουβαλά πάντοτε τη δική μας σφραγίδα–, όσο γιατί με τη στάση τους και τα λόγια τους έφτιαξαν τον καμβά πάνω στον οποίο στήθηκε αυτό που ακολουθεί. Ανάμεσά τους συγκαταλέγονται όσοι πια βρίσκονται στην άλλη όχθη, όσοι δεν θα μπορέσουν να ξεφυλλίσουν τις σελίδες του. Ο πατέρας μου, Δημοσθένης Καραμανωλάκης, ο οποίος μ' έσπρωξε απλόχερα και σταθερά στον κόσμο της γνώσης. Ο Γκούναρ Χέρινγκ, που στο σύντομο αλλά πυκνό διάστημα κατά το οποίο μαθήτευσα κοντά του στη Βιέννη πρόλαβε να μου διαλύσει στερεότυπα και βεβαιότητες, διευρύνοντας καθοριστικά τις οπτικές μου. Και ο Φίλιππος Ηλιού, ο οποίος σφράγισε την προσέγγισή μου στο ιστορικό γίγνεσθαι με τον μοναδικό τρόπο που είχε να ακούει την ανάσα των ανθρώπων και των πραγμάτων από το χθες. Τον σκέφτομαι συχνά –κάποτε στη Χείρωνος μα πιο πολύ στα ΑΣΚΙ–, με ευγνωμοσύνη για όσα μου προσέφερε σε αυτά τα οκτώ χρόνια κοντά του: δελτία, σκέψεις, υποδείξεις και αντιρρήσεις, ερωτήματα και λύσεις, κυρίως όμως τη στάση μιας άλλης ζωής, που μόνο μια ακριβή ύπαρξη όπως εκείνος μπόρεσε να διαγράψει. Πολλές από τις σελίδες αυτού του βιβλίου τις σκεπάζουν οι αγαπημένες σκιές και των τριών.

Μένουν εκείνοι που υπόμειναν όσο κανείς άλλος αυτό το μακρύ ταξίδι. Η Βάλια, που μοιράστηκε τις αγωνίες και τους πανικούς, που σήκωσε κάποτε με τους δικούς της ώμους το δικό μου βάρος. Και η κόρη μας Ζωή, που μας συντρόφεψε τα τελευταία χρόνια και, κυρίως, μας δίδαξε πως ακόμη και τα πιο σκληρά πράγματα, εκείνα που πονάνε περισσότερο, μπορεί να τα πολεμήσει ένα παιδικό γέλιο ή κλάμα, να ξανακάνει όμορφο τον κόσμο «πάλι απ' την αρχή». Στις δύο τους είναι αφιερωμένο το βιβλίο. Για όσα βρήκαμε και για όσα χάσαμε, για όλα, για τα καλά και τα δύσκολα.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

αρ.: αριθμός
βλ.: βλέπε
έ.κ.: έκτακτος καθηγητής
ε.κ.: επιτίμιος καθηγητής
έκδ.,
επανεκδ.: έκδοση, επανεκδοση
επιμ.: επιμέλεια
θ.εξ., χ.εξ.: θερινό εξάμηνο,
χειμερινό εξάμηνο
κ.εξ.: και εξής
μτφ.: μετάφραση
ό.π.: όπου παραπάνω
πρβλ.: παράβαλε
σ.: σελίδα / σελίδες
σημ.: σημείωση
τ.: τόμος / τόμοι
τ.κ.: τακτικός καθηγητής
τχ.: τεύχος
υ.: υφηγητής
φ.: φύλλο

φάκ.: φάκελος
χ.τ.: χωρίς τόπο
χ.χ.: χωρίς χρονολόγηση
χγφ.: χειρόγραφο

ΓΑΚ: Γενικά Αρχεία του Κράτους
ΕΚΠΑ: Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο
Αθηνών
ΕΦΣΚ: Ελληνικός Φιλολογικός Σύνδεσμος
Κωνσταντινουπόλεως
ΙΑΠΑ: Ιστορικό Αρχείο Πανεπιστημίου Αθηνών
ΙΕΕΕ: Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία
της Ελλάδος
ΜΕΕ: Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια
ΠΑΣ: Πρακτικά Ακαδημαϊκής Συγκλήτου
ΠΣΦΣ: Πρακτικά Συνεδριάσεων Φιλοσοφικής
Σχολής
ΣΩΒ: Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων
Βιβλίων
ΧΑΕ: Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ ΔΙΑΓΡΑΜΜΑΤΩΝ

Διαγράμματα 1, 2

Αρ: Αρχαιολογία
Αρ/Λα: Αρχαιολογία/Λαογραφία
Βι: Βίος Ελλήνων
Γλ: Γλωσσολογία
Ισ: Ιστορία
Λα: Λαογραφία
Μυθ: Μυθολογία
Νομ: Νομισματική
Πδ: Παιδαγωγική
Πλ: Πολιτειογραφία
Φλ: Φιλολογία
Φσ: Φιλοσοφία

Διάγραμμα 3

Καθ: Καθηγητές
Υφη: Υφηγητές

Διαγράμματα 4, 5

Μ: Μαθήματα
Φ: Φροντιστήρια

Διαγράμματα 6, 7

Οι συντομογραφίες αναφέρονται είτε σε μαθήματα ιστορίας (διάγραμμα 6) είτε στις καθαυτό ιστορικές περιόδους (διάγραμμα 7)
Απρ: Απροσδιόριστη
Αρχ: Αρχαία
Αρχελ: Αρχαία ελληνική
Βυζ: Βυζαντινή
Γεν: Γενική
Ελλ: Ελληνική
Μεση-Νεωτ: Μέση-Νεότερη
Προϊσ: Προϊστορική
Ρωμ: Ρωμαϊκή

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ
ΣΤΟΝ ΑΣΤΕΡΙΣΜΟ ΤΗΣ ΓΕΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
(1837-1851)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄
ΤΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ:
ΑΠΟ ΤΑ ΠΡΩΤΑ ΣΧΕΔΙΑ ΣΤΗΝ ΕΓΚΑΘΙΔΡΥΣΗ

Το Οθώναιο Πανεπιστήμιο εγκαινίασε τη λειτουργία του στις 3 Μαΐου 1837. Αποτέλεσμα διπλής γέννας –το ιδρυτικό διάταγμα της Αντιβασιλείας καταργήθηκε, για να αντικατασταθεί από το οριστικό, το οποίο υπέγραψε ο βασιλιάς Όθων–, συνιστούσε προϊόν μακροχρόνιας και επίπονης ισορροπίας ανάμεσα στο εφικτό και στο ιδεώδες. Σε ένα ανεξάρτητο κράτος το οποίο έμοιαζε πολύ μικρό σε σχέση με τις προσδοκίες που είχε γεννήσει ο Αγώνας, η δημιουργία του Πανεπιστημίου αποτελούσε ανέλπιστο σχεδόν συμβάν, που προκάλεσε και τις ανάλογες αντιδράσεις. Από τη μια πλευρά πρυτάνευσαν οι επιφυλάξεις για την πρώιμη ίδρυσή του, η οποία ενδεχομένως θα το οδηγούσε στη συρρίκνωση και στον μαρασμό.¹⁵ Από την άλλη κυριάρχησε ο ενθουσιασμός, τα μεγαλεπήβολα σχέδια ικανής μερίδας λογίων και κρατικών αξιωματούχων ως προς τον ρόλο που θα διαδραματίζε μελλοντικά ένα ανώτατο εκπαιδευτικό ίδρυμα: η πρόσληψη της γνώσης από τη Δύση, η ανάπτυξή της και η μετάδοσή της στην Ανατολή, η εξυπηρέτηση των ευρύτερων επιδιώξεων του ελληνικού βασιλείου στις νέες γεωπολιτικές συνθήκες της περιοχής.¹⁶ Με στραμμένο το βλέμμα στους εκτός Ελλάδος και εντός Οθωμανικής Αυτοκρατορίας χριστιανικούς πληθυσμούς, η κοινή γνώμη ενδιαφέρθηκε εξ αρχής για το νέο εκπαιδευτικό ίδρυμα, τους στόχους, τη διάρθρωση, και κυρίως τη στελέχωσή του.

Τα πρώτα σχέδια

Από τους πρώτους σχεδιασμούς για την ίδρυση πανεπιστημίου στο ελληνικό

15. Βλ. Ιω. Πανταζίδης, *ό.π.*, σ. 4-5, και Μιχαήλ Δ. Στασινόπουλος, *Τα πρώτα βήματα της ανωτάτης παιδείας μετά την απελευθέρωση*, Αθήνα 1971, σ. 28-30.

16. Για τα ιδεολογήματα γύρω από την ίδρυση και τον προορισμό του Πανεπιστημίου βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *Εν Αθήναις...*, *ό.π.*, και «Ιδεολογήματα...», *ό.π.* Βλ. ακόμη Κ. Λάμπας, *ό.π.*, σ. 99-105, 123-142.

κράτος¹⁷ η ιστορία κατέλαβε σημαντική θέση στον προγραμματισμό των σχολών. Στο πρόγραμμα που συνέταξε ο γερμανός λόγιος Φρήντριχ φον Τηρς για την ανασυγκρότηση της ελληνικής εκπαίδευσης προβλεπόταν η ίδρυση πανεπιστημίου με φιλοσοφική σχολή, η οποία θα περιελάμβανε τμήμα ιστορίας της διπλωματίας, σύμφωνα με το πρότυπο των βαυαρικών πανεπιστημίων.¹⁸ Την ίδια χρονιά η Αντιβασιλεία συγκρότησε επιτροπή για την οργάνωση του εκπαιδευτικού συστήματος, στην οποία συμμετείχαν γνωστοί λόγιοι, ανάμεσά τους και ο μετέπειτα καθηγητής Ιστορίας Κωνσταντίνος Δ. Σχινάς.¹⁹ Στο σχέδιο η επιτροπή καθόριζε τη λειτουργία πανεπιστημίου (υπό τον αρχαιοελληνικό τίτλο *Μουσείον*), στη διάρθρωση του οποίου η ιστορία θα κατείχε εξέχουσα θέση. Προβλεπόταν η δημιουργία ειδικής σχολής (Ιστορική), μίας από τις έξι που θα συμπεριελάμβανε το ανώτατο εκπαιδευτικό ίδρυμα (Φιλοσοφική, Θεολογική, Ιστορική, Νομική, Φυσική και Ιατρική).²⁰

Στον πρώτο κανονισμό²¹ που συνέταξε η Αντιβασιλεία οι σχολές περιορίζονταν σε τέσσερις: Σχολή των Γενικών Επιστημών (φιλοσοφίας, φιλολογίας, μαθηματικών, φυσικής, χημείας, αστρονομίας, γεωγραφίας και ιστορίας), Θεολογίας, Ιατρικής, και Νομικών και Πολιτικών Επιστημών, ή Δικαστική. Ιστορία επρόκειτο να διδάξει στη Σχολή των Γενικών Επιστημών ως τακτικός καθηγητής ο Γεώργιος Ψύλλας,²² με σπουδές στα Πανεπιστήμια της Ιένας και του Γκέτινγκεν.²³ Η ιστορία παρέμενε ως αυτόνομο αντικείμενο διδασκαλίας στη Φιλοσοφική και στον νέο προσωρινό κανονισμό, τον Απρίλιο του 1837, ο οποίος ρύθμισε τη λειτουργία του Πανεπιστημίου για τα επόμενα ογδόντα χρόνια.

17. Βλ. Κ. Λάππας, *ό.π.*, σ. 57-75.

18. Στο ίδιο, σ. 41. Βλ. και Ελένη Κούκκου, «Ο Φρήντριχ Τηρς και το ελληνικό Πανεπιστήμιο», *Ο Φρήντριχ Τηρς και η γένεση του ελληνικού κράτους από τη σκοπιά του 20ού αιώνα. Συμπόσιο στο Ινστιτούτο Γκαίτε*, Αθήνα, Ινστιτούτο Γκαίτε, 1990, σ. 85-93.

19. Δαυίδ Αντωνίου, *Οι απαρχές του εκπαιδευτικού σχεδιασμού στο νεοελληνικό κράτος: το σχέδιο της Επιτροπής του 1833*, Αθήνα, Πατάκης, 1992, σ. 21.

20. Στο ίδιο, σ. 111-112.

21. «Διάταγμα περί συστάσεως του Πανεπιστημίου», 31 Δεκεμβρίου 1836: Αριστείδης Βαμπάς (επιμ.), *Οι νόμοι του Εθνικού Πανεπιστημίου*, Αθήνα 1885, σ. 1-27.

22. Στο ίδιο, σ. 69.

23. Βλ. Γεώργιος Ψύλλας, *Απομνημονεύματα του βίου μου*, Αθήνα, επιμ.: Ελευθέριος Πρεβελάκης, Ακαδημία Αθηνών, Κέντρον Ερεύνης της Ιστορίας του Νεωτέρου Ελληνισμού, 1974.

Η συγκρότηση του Οθώνειου Πανεπιστημίου

Στον νέο κανονισμό του Πανεπιστημίου, το οποίο ονομάστηκε Οθώνειο προς τιμήν του ιδρυτή του, διατηρούνταν οι τέσσερις σχολές: Θεολογίας, Ιατρικής, Νομικών Επιστημών, Φιλοσοφίας και της άλλης εγκυκλίου παιδείας.²⁴ Το διδακτικό προσωπικό του διακρινόταν σε καθηγητές (τακτικοί, έκτακτοι και επιτίμιοι, όσοι δηλαδή κατείχαν και άλλο δημόσιο αξίωμα) και υφηγητές.²⁵ Οι καθηγητές διορίζονταν από τον βασιλιά μετά από πρόταση της γραμματείας της Εκπαιδεύσεως. Σχετική ρήτρα προέβλεπε ότι με την πάροδο πέντε ετών από την ίδρυση του Πανεπιστημίου η Σύγκλητος και οι σχολές θα συμμετείχαν, με τρόπο που θα καθοριζόταν, στην επαναπλήρωση των εδρών που θα χήρευαν,²⁶ μέτρο το οποίο εφαρμόστηκε μόλις το 1882.

Το δικαίωμα διδασκαλίας στους υφηγητές το έδινε η Σχολή, εφόσον όμως ο υποψήφιος διέθετε κάποιον ακαδημαϊκό τίτλο σπουδών.²⁷ Ακόμη, ήταν αναγκαία η έγκριση του υπουργείου της Παιδείας. Οι υφηγητές, όπως και οι επιτίμιοι, σε αντίθεση με τους τακτικούς και τους έκτακτους καθηγητές δεν μισθοδοτούνταν από το κράτος. Προβλεπόταν όμως η οικονομική τους ενίσχυση, όπως και των υπόλοιπων διδασκόντων, από τα δίδακτρα τα οποία θα κατέβαλλαν οι φοιτητές. Η σχετική με τα δίδακτρα διάταξη ανεστάλη το 1838, για να επιβληθεί τελικά για μικρό χρονικό διάστημα στη δεκαετία του 1890, προβλέποντας όμως την απόδοση των καταβαλλόμενων ποσών στο κράτος και όχι στους διδάσκοντες.²⁸ Συνολικά, από το 1837 έως το 1932 οι επιτίμιοι, για όσο ίσχυσε ο θεσμός, και οι υφηγητές δίδαξαν δίχως αμοιβή.

24. Από τη βιβλιογραφία για την ίδρυση του Αθήνσι βλ. κυρίως Μ. Δ. Στασινόπουλος, *ό.π.*, Β. Σφυρόερας, *ό.π.*, Κ. Θ. Δημαράς, «Εν Αθήναις...», *ό.π.*, Κ. Λάμπας, *ό.π.*, σ. 57-105, Π. Γ. Κιμουρτζής, *ό.π.*, σ. 87-113, Γιάννης Καρακώστας, *Ο Βασιλεύς Όθων, το Οθώνειο Πανεπιστήμιο και η Νομική του Σχολή*, Αθήνα, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2004.

25. Αρ. Βαμπάς, *ό.π.*, σ. 31-41. Για το διδακτικό προσωπικό βλ. κυρίως Κώστας Λάμπας, «Το διδακτικό προσωπικό του Πανεπιστημίου Αθηνών τον ΙΘ' αιώνα»: *Πανεπιστήμιο: Ιδεολογία και Παιδεία...*, *ό.π.*, τ. 1, σ. 137-147, και του ίδιου, *Πανεπιστήμιο και φοιτητές...*, *ό.π.*, σ. 143-174.

26. Αρ. Βαμπάς, *ό.π.*, σ. 31.

27. Για τον θεσμό των υφηγητών βλ. Κ. Λάμπας, «Το διδακτικό προσωπικό...», *ό.π.*, σ. 141-147, *Πανεπιστήμιο και φοιτητές...*, *ό.π.*, σ. 134-140, και Π. Κιμουρτζής, *ό.π.*, σ. 215-280.

28. Βλ. Κώστας Λάμπας, «Το ζήτημα των διδασκόντων στο Πανεπιστήμιο Αθηνών κατά τον 19ο αιώνα»: *Προσεγγίσεις στις νοοτροπίες των βαλκανικών λαών, 15ος-20ός αι. Οικονομικές αντιλήψεις και συμπεριφορές*, Αθήνα, Ι. Σ. Ζαχαρόπουλος, 1988, σ. 131-152.

Διορισμός διδακτικού προσωπικού

Στον κατάλογο που συνόδευε τον προσωρινό κανονισμό λειτουργίας καθοριζόταν το διδακτικό προσωπικό. Στη Φιλοσοφική Σχολή διορίστηκαν πέντε τακτικοί καθηγητές: ο Νεόφυτος Βάμβας, ο Γεώργιος Γεννάδιος, ο Χέρμανν Ούλριχς, ο Λούντβιχ Ροσσ και ο Κ. Δ. Σχινάς, οι οποίοι θα δίδασκαν φιλοσοφία, ελληνική και λατινική φιλολογία, αρχαιολογία και ιστορία αντίστοιχα. Προβλεπόταν ακόμη ένας έκτακτος για τη διδασκαλία της φιλολογίας και της αισθητικής (Αλέξανδρος Σούτσος) και τέσσερις επιτίμιοι καθηγητές: ο Θεόφιλος Καϊρης και ο Κωνσταντίνος Κοντογόνης για τη φιλοσοφία, ο Νεόφυτος Δούκας για την ελληνική φιλολογία και ο Θεόδωρος Μανούσης για το μάθημα της Παιδείας, όπως είχε ονομάσει ο ίδιος το διδακτικό αντικείμενο της έδρας του, το οποίο αργότερα μετονόμασε σε πολιτειογραφία.²⁹ Ο τελευταίος ήταν και ο μόνος επιτίμιος καθηγητής ο οποίος δίδαξε. Το θερινό εξάμηνο 1836-1837 το Οθώνειο εγκαινίασε τη λειτουργία του με λιγιστούς διδάσκοντες και ακόμη πιο λίγους αναλογικά φοιτητές: 52 φοιτητές, εκ των οποίων 8 στη Θεολογική, 22 στη Νομική, 4 στην Ιατρική, 18 στη Φιλοσοφική, και 75 τακτικοί ακροατές,³⁰ οι 71 στη Νομική. Ο αριθμός τους διευρύνθηκε σύντομα: 159 φοιτητές (47 στη Φιλοσοφική Σχολή) και 133 τακτικοί ακροατές.³¹

Το Πανεπιστήμιο στεγάστηκε αρχικά στο σπίτι του αρχιτέκτονα Σταματίου Κλεάνθη, στη βορειοανατολική πλευρά της Ακρόπολης. Σύντομα ξεκίνησαν οι εργασίες για την ανοικοδόμηση του νέου κτιρίου του στο κέντρο της πόλης. Στις 2 Ιουλίου 1839 ο Όθων έθεσε τον θεμέλιο λίθο, ενώ με τη συνδρομή ιδιωτών ολοκληρώθηκε το 1843 η μπροστινή πτέρυγα, στο ισόγειο της οποίας δημιουργήθηκαν τέσσερις αίθουσες, όπου και μεταφέρθηκε η διδασκαλία.³²

29. Αρ. Βαμπάς, *ό.π.*, σ. 64-70.

30. Οι ακροατές μπορούσαν να παρακολουθούν συγκεκριμένα μαθήματα και να παίρνουν πιστοποιητικά φοίτησης ή και να εξετάζονται σε αυτά. Όπως παρατηρεί ο Κ. Λάππας, ο θεσμός, γερμανικής προέλευσης, δεν λειτουργήσε παρά για λίγα χρόνια λόγω της δυσπιστίας της κρατικής μηχανής και της απουσίας κινήτρων για τους ακροατές. Βλ. *Πανεπιστήμιο και φοιτητές...*, *ό.π.*, σ. 144-147.

31. Ιω. Πανταζίδης, *ό.π.*, σ. 29-31.

32. Βλ. Β. Σφυρόερας, *ό.π.*, σ. 12-13, και Κώστας Η. Μπίρης, *Αι Αθήναι από του 19ου εις τον 20όν αιώνα*, στ' έκδ., Αθήνα, Μέλισσα, 1999, σ. 116-120.

Οι έδρες

Το πρόγραμμα σπουδών του Πανεπιστημίου Αθηνών βασίστηκε εξαρχής στη διάρθρωση των εδρών. Σύμφωνα με το άρθρο 4 του προσωρινού κανονισμού λειτουργίας: *‘Εκάστη σχολή έχει ώρισμένον αριθμόν καθηδρών και σχηματίζει καθ’ έαυτην ανεξάρτητον σύλλογον λογίων ως πρὸς τὰ ἐπιστημονικά, ἀδιαίρετον ὅμως ἀπὸ τὸ σῶμα τοῦ πανεπιστημίου, καὶ μένοντα εἰς διηκεκὴ ὀργανικὸν μετ’ αὐτοῦ σύνδεσμον.*³³ Η πραγματικότητα ήταν αρκετά διαφορετική. Στον κατάλογο του καθηγητικού προσωπικού που διορίστηκε το 1837, μόνο στη Φιλοσοφική και στην Ιατρική Σχολή καθορίζονταν τα γνωστικά αντικείμενα, οι έδρες που καταλάμβαναν οι διδάσκοντες, ενώ στις άλλες δύο σχολές η επιλογή του αντικειμένου διδασκαλίας παρέμενε στη διακριτική ευχέρεια των καθηγητών.³⁴ Έως το 1888, ο αριθμός των καθηγητών, άρα και των εδρών, καθοριζόταν από την πίστωση για τους μισθούς τους, η οποία αναγραφόταν στον ετήσιο κρατικό προϋπολογισμό.³⁵ Το επίδοχο δεν ήταν το περιεχόμενο της διδασκαλίας αλλά οι διδάσκοντες, οι οποίοι διατηρούσαν το πλήρες δικαίωμα της επιλογής της προσφερόμενης ύλης. Οι έδρες ήταν απολύτως προσωποπαγείς και οι καθηγητές υπεύθυνοι για την επιλογή των μαθημάτων.

Το πρόγραμμα μαθημάτων

Τρεις μήνες πριν από το τέλος κάθε εξαμήνου οι καθηγητές συνεδρίαζαν κατά σχολή και πρότειναν τα μαθήματα που επιθυμούσαν να διδάξουν το επόμενο εξάμηνο. Σύμφωνα με τον προσωρινό κανονισμό η διδασκαλία ήταν ακροαματική *μετὰ διαλογικῶν γυμνασμάτων*, ενώ προβλεπόταν τριετής κύκλος για κάθε μάθημα,³⁶ μέτρο που δεν τηρήθηκε, καθώς αρκετοί διδάσκοντες προσέφεραν διαφορετικά γνωστικά αντικείμενα κατ’ έτος. Οι σχολές αποδέχονταν τα μαθήματα, ελέγχοντας συνήθως τις προτάσεις των υφηγητών ώστε να μην υπάρχουν αλληλεπικαλύψεις. Τα προγράμματα υποβάλλονταν στο υπουργείο Παιδείας, το οποίο τα ενέκρινε και τα δημοσίευε στον Τύπο. Όπως διαπιστώνεται και από το Αρχείο Πρωτοκόλλου (ΙΑΠΑ), ο έλεγχος που ασκούσε το υπουργείο ήταν τυπικός: δεν παρενέβαινε στην επιλογή των μαθη-

33. Αρ. Βαμπάς, *ό.π.*, σ. 29.

34. Στο ίδιο, σ. 64-70.

35. Βλ. Κώστας Παπαπάνου, *Χρονικό - Ιστορία της Ανωτάτης μας Εκπαιδεύσεως*, Αθήνα, Αμερικανικό Κολλέγιο Θηλέων, 1970, σ. 42.

36. Αρ. Βαμπάς, *ό.π.*, σ. 30-31.

μάτων, αφήνοντάς την, εκτός λιγοστών εξαιρέσεων, εξ ολοκλήρου στις σχολές.³⁷ Έως το 1911 εκδίδονταν δύο ξεχωριστά προγράμματα, ένα για το χειμερινό και ένα για το θερινό εξάμηνο. Ο νέος κανονισμός καθόριζε την έκδοση ενός προγράμματος για όλο το ακαδημαϊκό έτος, το οποίο συντασσόταν κάθε Ιούνιο. Ο νομοθέτης απαιτούσε και πάλι τη γνωμοδότηση της Συγκλήτου και την έγκριση του υπουργείου Παιδείας, ενώ δεν προβλεπόταν η δημοσιοποίησή του μέσω του Τύπου.³⁸ Στη μεταρρύθμιση του 1922 δεν χρειαζόταν πλέον η έγκριση του υπουργείου, στο οποίο απλώς ανακοινωνόταν το πρόγραμμα.³⁹

Οι εξετάσεις

Στον προσωρινό κανονισμό η ιστορία αποτελούσε ένα από τα γενικά μαθήματα (μαθήματα ιστορίας, φιλολογίας και φιλοσοφίας), τα οποία κάθε φοιτητής έπρεπε να παρακολουθήσει για έναν χρόνο και να προσκομίσει τα αντίστοιχα αποδεικτικά.⁴⁰ Το 1842 καθορίστηκαν με βασιλικό διάταγμα τα γενικά μαθήματα στη Φιλοσοφική Σχολή (λογική, ηθική, μεταφυσική, φυσικό δίκαιο, ψυχολογία, γενική ιστορία, στοιχειώδη μαθηματικά και πειραματική φυσική)⁴¹, ενώ θεσπίστηκαν μέτρα για την αξιολόγηση των φοιτητών, τα οποία σε γενικές γραμμές ίσχυσαν σε ολόκληρο τον 19ο αιώνα.⁴² Μετά το πέρας των τετραετών σπουδών τους οι φοιτητές προσκόμιζαν τα πιστοποιητικά παρακολούθησης των ειδικών μαθημάτων που είχε ορίσει κάθε σχολή στο πρόγραμμά της και τα αντίστοιχα για τα γενικά μαθήματα, μαζί με βεβαιώσεις ότι είχαν εξεταστεί επιτυχώς στα τελευταία και ότι συμμετείχαν στις πτυχιακές εξετάσεις, οι οποίες ήταν δύο κατηγοριών: διδακτορικές και απολυτήριες. Αμφότερες προέβλεπαν προφορικές και γραπτές εξετάσεις από εξεταστικές επιτροπές

37. Μ. Δ. Στασινόπουλος, *ό.π.*, σ. 40-41.

38. *Πρυτανεία Ιωάννου Ε. Μεσολωρά. Συλλογή Νόμων και Β. Διαταγμάτων περί οργάνισμού του Εθνικού και του Καποδιστριακού Πανεπιστημίου*, Αθήνα 1916, σ. 127.

39. Βλ. το άρθρο 169: «Περί Οργανισμού του Αθήνησιν Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου», *Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος* 127 (27 Ιουλίου 1922), σ. 625.

40. Αρ. Βαμπάς, *ό.π.*, σ. 47. Για το πρόγραμμα του Οθώνειου βλ. S. Chantzistefanidou, *ό.π.*

41. «Διάταγμα περί εξετάσεως των φοιτητών του Πανεπιστημίου», Αρ. Βαμπάς, *ό.π.*, σ. 71-83.

42. Συνολικά για τις εξετάσεις την περίοδο αυτή βλ. το σχετικό κεφάλαιο «Πτυχιακές εξετάσεις και διπλώματα», στο βιβλίο του Κ. Λάππα, *ό.π.*, σ. 217-224.

στις οποίες συμμετείχαν όλοι οι καθηγητές της σχολής, που βαθμολογούσαν τους υποψηφίους στο σύνολο των μαθημάτων. Για την απόκτηση του τίτλου του διδάκτορα (πτυχιούχου με τους σημερινούς όρους) ο τελειόφοιτος ήταν υποχρεωμένος να καταθέσει διδακτορική διατριβή με θέμα συναφές προς την επιστήμη του, γραμμένη στην αρχαία ελληνική. Στην πραγματικότητα, οι εξεταστικές επιτροπές ήταν ελαστικές ως προς τα αποδεικτικά παρακολούθησης των γενικών μαθημάτων. Οι περισσότερες διδακτορικές διατριβές αποτελούσαν ολιγοσέλιδα γυμνάσματα ή συμπιλήματα από πανεπιστημιακά συγγράμματα και παραδόσεις,⁴³ με πενιχρό περιεχόμενο και μικρή έκταση, τα οποία συχνά παρέμεναν ημιτελή. Κάποιες από αυτές εκδόθηκαν αυτοτελώς ή δημοσιεύθηκαν στον περιοδικό Τύπο.

43. Στο ίδιο, σ. 222.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΙΖΟΝΤΑΣ ΤΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ:
ΟΙ ΟΔΗΓΟΙ ΣΠΟΥΔΩΝ ΚΑΙ Η ΙΣΤΟΡΙΑ

Το 1838 το Πανεπιστήμιο Αθηνών, ακολουθώντας ανάλογες πρακτικές των γερμανικών πανεπιστημίων, εξέδωσε τον πρώτο οδηγό σπουδών για τους φοιτητές. Σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις, τον είχε συντάξει ο τότε πρύτανης Κ. Δ. Σχινάς.⁴⁴ Ακολούθησε και ένας δεύτερος οδηγός το 1853, ενώ τέσσερα χρόνια αργότερα ο καθηγητής της Φιλοσοφικής Σχολής Αθανάσιος Ρουσόπουλος εξέδωσε με πρωτοβουλία του άλλον ένα. Οι οδηγοί αυτοί αναφέρονταν κυρίως στη δεοντολογία των πανεπιστημιακών σπουδών, παρέχοντας πληροφορίες και παραινέσεις. Παρασάγγας απείχαν από τους σημερινούς αντίστοιχους οδηγούς, αλλά και από εκείνους που άρχισαν να εκδίδονται με ιδιωτική πρωτοβουλία στο τέλος του 19ου αιώνα και απευθύνονταν σε ένα πολυπληθέστερο και πιο οργανωμένο πανεπιστήμιο.⁴⁵

Κεντρικό θέμα των δύο πανεπιστημιακών οδηγών αποτελούσε ο θεσμός των γενικών μαθημάτων. Αιτιολογώντας την επιλογή τους, ο Κ. Σχινάς στον πρόλογό του αναφερόταν στον σκοπό της πανεπιστημιακής εκπαίδευσης. Η πανεπιστημιακή φοίτηση δεν αποτελούσε μόνο μέσο πορισμού της ζωής, όπως υποστήριζε μια «χυδαία» αντίληψη, αλλά συνδεόταν με την καλλιέργεια και την κατάρτιση ελεύθερων ανθρώπων.⁴⁶ Στην πραγμάτωση του στόχου αυτού προορίζονταν να συμβάλουν τα μέγιστα τα γενικά μαθήματα, ανάμεσά τους και η ιστορία, με τις γνώσεις που προσέφεραν, οι οποίες ήταν απαραίτητες για οτιδήποτε επιχειρούσε ένας φοιτητής μετά το πέρας των σπουδών του.

44. Βλ. Θανάσης Χρήστου, «Ο Κ. Δ. Σχινάς και η πρώτη πρυτανεία στο Οθώνειο Πανεπιστήμιο (1837-1838)», *Τα Ιστορικά* 9, 17 (1992), σ. 371-384.

45. Βλ. Κ. Λάππας, *Πανεπιστήμιο και φοιτητές...*, ό.π., σ. 188-202, και Θανάσης Χρήστου, «Ο θεσμός του Οδηγού Σπουδών στο Πανεπιστήμιο Αθηνών»: *Πρακτικά του ΙΔ΄ Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου*, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 601-613.

46. *Οδηγία προς τους φοιτητές εκάστης σχολής. Περί της αλληλουχίας των διαφόρων επιστημών και περί της κατά την εξακολούθησιν των εν τω Πανεπιστημίου σπουδών διατηρητέας μεθόδου και τάξεως*, Αθήνα 1838, σ. 4-5.

Όπως επεσήμανε ο Μανούσης αναλαμβάνοντας την πρυτανεία, η σπουδή των γενικών μαθημάτων εξασφάλιζε τον σύνδεσμο ανάμεσα στη γυμνασιακή και στην ακαδημαϊκή μάθηση, ήταν αναγκαία στη γενικότερη παιδείυση του μυαλού και στην κατανόηση των επιμέρους επιστημών.⁴⁷

Ιδιαίτερη έμφαση δόθηκε από τον πρώτο οδηγό στην αρχαία ελληνική ιστορία, η οποία θεωρούνταν απαραίτητο εφόδιο κάθε πολίτη, προϋπόθεση για τη μελέτη του δικαίου και των πολιτικών επιστημών.⁴⁸ Στον δεύτερο, ο πρύτανης, καθηγητής της Νομικής Περικλής Αργυρόπουλος, στο ίδιο πνεύμα με τον Σχινά υποστήριξε ότι σκοπός του πανεπιστημίου δεν ήταν η επαγγελματική εξασφάλιση αλλά κατ' αρχήν η επιστημονική πρόοδος και ευδοκίμηση, ενώ η σπουδή των γενικών μαθημάτων ενίσχυε την ηθική προσωπικότητα των φοιτητών, όξυνε το αισθητήριο του καλού, εξευγένιζε την ψυχή και την καρδιά και τις προσανατόλιζε προς τους αιώνιους νόμους της αρετής και της ηθικής.⁴⁹ Δίπλα στον πρακτικό βίο, το πανεπιστήμιο προετοίμαζε τον φοιτητή για την εκπλήρωση των κοινωνικών του καθηκόντων.⁵⁰

Στον οδηγό του ο Ρουσόπουλος επεσήμαινε ότι η επιστημονική κατάρτιση, που συμπεριελάμβανε τη γνώση της επιστήμης αλλά και την ηθική μόρφωση, απέβλεπε στη βελτίωση του βίου, στον εξευγενισμό των ανθρώπων.⁵¹ Η παρακολούθηση των γενικών μαθημάτων αποτελούσε απαραίτητη προϋπόθεση για την κατάκτηση της αρετής της επιστήμης. Η διδασκαλία της ιστορίας (την αποκαλούσε *ἀδέκαστον τοῦ παρόντος κριτήν και προφήτην τοῦ μέλλοντος, λαμπάδα τῆς ἐπιστήμης*) απέβλεπε στη σπουδή του φιλοσοφικού πνεύματος της επιστήμης, το οποίο επενεργούσε στις πράξεις και στις τύχες των λαών του κόσμου.⁵²

47. Πρυτανικοί λόγοι 1844-1845, σ. 2. Οι πρυτανικοί απολογισμοί του 19ου αιώνα έχουν καταγραφεί από την Ευφημία Εξίσου, «Πρυτανικοί και πανηγυρικοί λόγοι του Πανεπιστημίου Αθηνών 1837-1900. Βιβλιογραφική Καταγραφή», *Τετράδια Εργασίας ΚΝΕ-ΕΙΕ* 10 (1988), σ. 471-507. Για λόγους συντομίας στις υποσημειώσεις καταγράφω απλώς το έτος στο οποίο αναφέρεται ο απολογισμός ενώ η πλήρης καταγραφή βρίσκεται στη βιβλιογραφία.

48. *Οδηγίαί...*, 1838, ό.π., σ. 6.

49. *Οδηγίαί προς τους φοιτητάς εκάστης σχολής. Περί της αλληλουχίας των διαφόρων επιστημών και περί της τηρητέας μεθόδου και τάξεως κατά τας ακαδημαϊκάς σπουδάς*, Αθήνα 1853, σ. 4-6.

50. Πρυτανικοί λόγοι, ό.π., σ. 2.

51. Αθανάσιος Σ. Ρουσόπουλος, *Οδηγός των φοιτητών του Πανεπιστημίου Όθωνος, περιέχων παραίνεσιν εις επιστημονικήν παιδείαν, μέθοδον εις επίτευξιν αυτής και τους νόμους του Πανεπιστημίου*, Αθήνα 1857, σ. 20.

52. Στο ίδιο, σ. 20-22.

Στον δεύτερο οδηγό, εκτός από τις γενικές παραινέσεις του πρύτανη, οι κοσμήτορες έδιναν συγκεκριμένες οδηγίες στους φοιτητές τους. Ο κοσμήτορας της Νομικής Κωνσταντίνος Φρεαρίτης ανέφερε ότι η παρακολούθηση των γενικών μαθημάτων προσέφερε στους φοιτητές τη δυνατότητα διαμόρφωσης χαρακτήρος, ενώ η σπουδή της ιστορίας ήταν απαραίτητη στον νομικό, η επιστήμη του οποίου έχει μέγιστη συνάφεια με το παρελθόν. Καθώς η νομοθεσία συνιστούσε μέρος της ιστορίας της ανθρωπότητας, η γνώση της ιστορίας του βίου και του πολιτισμού των εθνών ήταν απαραίτητη για την κατανόηση των νόμων, ιδιαίτερα η γνώση της πατρίου και της ρωμαϊκής ιστορίας.⁵³ Στον κατάλογο των μαθημάτων που θεωρούνταν ενδεδειγμένα για πλήρεις νομικές σπουδές, ο Φρεαρίτης, εκτός από την ιστορία, προσέθετε την πολιτική οικονομία και την πολιτειογραφία. Στο κείμενό του ο κοσμήτορας της Φιλοσοφικής Φίλιππος Ιωάννου επικεντρωνόταν στη γενική ιστορία, στην οποία *έκτίθενται έν τῇ προσηκούσῃ τάξει καὶ ἀλληλουχίᾳ τὰ ἀξιολογώτερα ἱστορικὰ γεγονότα ἰδίως ἐκείνων τῶν λαῶν, οἵτινες παρίστανται ὡς κυριώτερα πρόσωπα εἰς τὸ παγκόσμιον δράμα τῆς ἀνθρωπότητος*.⁵⁴ Η ιστορία του ελληνικού έθνους, το οποίο πρωταγωνίστησε στην αρχαιότητα και συντέλεσε τα μέγιστα στην ανάπτυξη του ανθρωπίνου πνεύματος και στον πολιτισμό, κρινόταν ως η πλέον διδακτική για κάθε άνθρωπο, ιδιαίτερα δε για τους Έλληνες, οι οποίοι όπου και αν έστρεφαν τα μάτια τους έβλεπαν ίχνη της ζωής και μνημεία της μεγαλοουργίας του.⁵⁵

Ο όρος ιστορία ήταν ένας από τους πλέον χρησιμοποιούμενους στο πρόγραμμα όλων των σχολών. Στη Φιλοσοφική η ιστορία των γνωστικών αντικειμένων, η παρουσίαση της εξέλιξής τους, στάθηκε ο κατεξοχόν τρόπος διδασκαλίας της φιλολογίας, της αρχαιολογίας και της φιλοσοφίας. Μαθήματα όπως η ιστορία της φιλοσοφίας, η ιστορία των καλλιτεχνημάτων, η ιστορία της φιλολογίας κυριάρχησαν στο Φιλολογικό Τμήμα. Στην Ιατρική η ιστορία της ιατρικής, στη Θεολογική η εκκλησιαστική ιστορία, στη Νομική η ιστορία του ρωμαϊκού δικαίου αποτελούσαν καθοριστικά μαθήματα για τη συγκρότηση της ταυτότητας κάθε σχολής και προσφέρονταν καθ' όλη την περίοδο που εξετάζω από διαφορετικούς διδάσκοντες.

Στον πρώτο οδηγό σπουδών, τα προτεινόμενα στους φοιτητές μαθήματα περιελάμβαναν, εκτός από την ιστορία, και μαθήματα σχετικά με την ιστορική εξέλιξη συγκεκριμένων γνωστικών αντικειμένων: στη Θεολογική Σχολή τη

53. *Οδηγίαι...*, 1853, ό.π., σ. 10-11.

54. Στο ίδιο, σ. 24-25.

55. Στο ίδιο.

διδασκαλία της εκκλησιαστικής ιστορίας, της κριτικής ιστορίας των Αγίων Πατέρων, της αρχαιολογίας των Εβραίων και των όμορων αρχαίων εθνών, ενώ στην Ιατρική την ιστορία της ιατρικής.⁵⁶ Και στον δεύτερο οδηγό, ιδιαίτερα δε στις πολύ συντομότερες οδηγίες προς τους φοιτητές της Θεολογικής και της Ιατρικής Σχολής, παρέμεναν τα ίδια μαθήματα.⁵⁷

Για τους φοιτητές της Φιλοσοφικής προβλέπονταν στον πρώτο οδηγό δύο κύκλοι σπουδών, ένας σύντομος (έξι εξάμηνα) και ένας εκτεταμένος (οκτώ εξάμηνα), κύκλοι, βέβαια, που δεν είχαν καμία σχέση με τις πραγματικότητες του Οθώνιου. Στον δεύτερο κύκλο περιλαμβάνονταν διαδοχικά τα εξής ιστορικά μαθήματα: γενική αρχαία ιστορία, ιστορία της αρχαίας Ελλάδος, ιστορία των Ρωμαίων, ιστορία των Βυζαντινών, ιστορία του Μεσαίωνα, ιστορία των τριών τελευταίων αιώνων, ιστορία της Αγγλίας και της Γαλλίας και τέλος εγκυκλοπαίδια των ιστορικών επιστημών (χρονολογία, διπλωματική, κριτική κ.ά.). Τα δύο τελευταία μαθήματα αποκλείονταν από τον συντομότερο κύκλο σπουδών.⁵⁸ Αντίστοιχης λογικής ήταν και το πολύ πιο εμπλουτισμένο διάγραμμα σπουδών που πρότεινε ο Αθ. Ρουσόπουλος: οκτώ επιστήμες, τέσσερις γενικές (φιλοσοφία, ιστορία, μαθηματικά και φυσικά, φιλολογία) στη Φιλοσοφική και τέσσερις μερικές (θεολογία, νομική, πολιτική, ιατρική) που αφορούσαν τις άλλες σχολές.⁵⁹ Τα μαθήματα διακρίνονταν σε κύρια και βοηθητικά, κατά τη διάρκεια ενός τριετούς κύκλου σπουδών.⁶⁰

Η διδασκαλία λοιπόν της ιστορίας εντασσόταν, σύμφωνα με τους οδηγούς σπουδών, στο πλέγμα μιας σειράς γνώσεων που δεν απέβλεπαν μόνο στην επαγγελματική αποκατάσταση, αλλά κυρίως στην ηθική βελτίωση και στην πνευματική εξύψωση, στη συγκρότηση ηθικών, ελεύθερων⁶¹ και μορφωμένων πολιτών, στόχευση η οποία ενέπνευσε όλες τις εκπαιδευτικές βαθμίδες.⁶² Στον

56. *Οδηγίαι...*, 1838, ό.π., σ. 10-11, 18.

57. *Οδηγίαι...*, 1853, ό.π., σ. 7-8, 17.

58. *Οδηγίαι...*, 1838, ό.π., σ. 19-23.

59. Α. Σ. Ρουσόπουλος, ό.π., σ. 35.

60. Στο ίδιο, σ. 39-42.

61. Στο βιβλίο με θέμα τις πανεπιστημιακές σπουδές που εξέδωσε ο καθηγητής Φιλοσοφίας Νικόλαος Κοτζιάς αναγόρευε την ελευθερία ως κυρίαρχο συστατικό τους, κατηγορώντας τη μονομερή γνώση και επιμένοντας στην ενότητα των επιστημών με κυρίαρχη τη φιλοσοφία (*Περί πανεπιστημιακής σπουδής δοκίμιον*, Αθήνα 1858, σ. 1-16).

62. Στην πίστη για τη θετική επίδραση της εκπαίδευσης, όπως ερχόταν από τα χρόνια του Διαφωτισμού, η ιστορία αποτελούσε τον κατεξοχήν διδάσκαλο των ανθρώπων, ηθικό οδηγό για το παρόν και το μέλλον. Βλ. τις παρατηρήσεις της Χριστίνας Κουλούρη για τη σχολική εκπαίδευση τα πρώτα χρόνια του ανεξάρτητου βασι-

πανεπιστημιακό θεσμό η συγκεκριμένη στόχευση λειτούργησε καθοριστικά για τη φυσιογνωμία του,⁶³ αναδεικνύοντας σε ευρωπαϊκό επίπεδο την ελληνορωμαϊκή αρχαιότητα ως συστατικό στοιχείο του προγράμματος μαθημάτων. Στην περίπτωση των αγγλικών πανεπιστημίων η ευρεία κλασική παιδεία αποσκοπούσε στη διαμόρφωση «ενάρτων ανθρώπων», οι οποίοι θα κατάλαμβαναν τις καίριες θέσεις εξουσίας του βασιλείου και θα το οδηγούσαν σε ακόμα υψηλότερο σημείο. Ήταν διάχυτη η αποστροφή για την εξειδίκευση, καθώς εθεωρείτο ότι μια προσωπικότητα διαμορφωμένη από την κλασική παιδεία ήταν ικανή να αντεπεξέλθει σε κάθε επιμέρους πρόβλημα με την ισχύ του πνεύματός της.⁶⁴ Το έργο του Πανεπιστημίου του Βερολίνου όπως το εμπνεύστηκε ο Βίλχελμ φον Χούμπολτ στο πλαίσιο του νεοουμανισμού ήταν η κατάκτηση της κουλτούρας της γνώσης (*Bildung*), μιας γνώσης «αυτοαναφορικής» και «μη εργαλειακής», και η εκμάθηση των απαραίτητων ερευνητικών τεχνικών προσπέλασής της. Η κατάκτησή της αποτελούσε στοιχείο προσωπικής καταξίωσης αλλά και αναγκαίο πολιτισμικό κεφάλαιο για την κατάληψη θέσης σε μια αυστηρά ιεραρχημένη κρατική διοίκηση. Στο πλαίσιο αυτής της γνώσης θεωρήθηκε απαραίτητη η σύνδεση με το παρελθόν μέσω κυρίως εκείνης της εικόνας της αρχαίας Ελλάδας που παρέπεμπε στα σύγχρονα προβλήματα, καθώς και η εξιδανικευμένη σε μεγάλο βαθμό άποψη της εθνικής ιστορίας, έντονα διαποτισμένη από την πίστη στον αυτοκράτορα.⁶⁵

Σκοπός του ανώτατου εκπαιδευτικού ιδρύματος ήταν η επιμόρφωση του φοιτητή, η συγκρότηση του αποφοίτου του μέσω της παιδείας, όπως προέκυπτε όχι από την απόκτηση επιμέρους γνώσεων και δεξιοτήτων, αλλά από τη διαπλοκή και την αρμονική σύνθεση των γνώσεων υπό την αιγίδα της φιλοσοφίας.⁶⁶

λείου, *Ιστορία και γεωγραφία στα ελληνικά σχολεία (1834-1914). Γνωστικό αντικείμενο και ιδεολογικές προεκτάσεις. Ανθολόγιο κειμένων. Βιβλιογραφία σχολικών εγχειριδίων*, Αθήνα, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας - Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς 18, 1988, σ. 68-69.

63. Άλκης Ρήγος, *Πανεπιστήμιο: Ιδεολογικός ρόλος και λόγος. Από το Μεσαίωνα στη Νεωτερικότητα*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2000, σ. 135-138.

64. Reba N. Soffer, *Discipline and Power. The University, History and the Making of an English Elite, 1870-1930*, Στάνφορντ 1994, σ. 10-12.

65. Βλ. Γιώργος Κόκκινος, «Κουλτούρα και Ιστορία. Η νοηματοδότηση της έννοιας “κουλτούρα” από τη γερμανική διανόηση του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα (1807-1918)», *Μνήμων* 18 (1996), σ. 168-171.

66. Alain Renaut, *Οι επαναστάσεις του Πανεπιστημίου. Δοκίμιο για τη νεωτερικότητα της Παιδείας*, μτφ.-πρόλογος: Γιώργος Σταμέλος, Κώστας Καρανάτσης, Αθήνα, Gutenberg, 2003, σ. 189-191.

Στα γερμανικά πανεπιστήμια των αρχών του 19ου αιώνα η Σχολή των Τεχνών (ας σημειωθεί ότι αποτελεί έναν από τους τέσσερις κλάδους των μεσαιωνικών πανεπιστημίων μαζί με την Ιατρική, τη Θεολογία και τη Νομική) μετονομάστηκε σε Φιλοσοφική,⁶⁷ ονομασία που κυριάρχησε και στην ελληνική μεταφορά της. Η Σχολή των Γενικών Επιστημών, δηλαδή φιλοσοφίας, φιλολογίας, μαθηματικών, φυσικής, χημείας, αστρονομίας, γεωγραφίας και ιστορίας του πρώτου καταργημένου κανονισμού, μετατράπηκε σε Φιλοσοφίας και της άλλης εγκυκλίου παιδείας, προφανώς για λόγους ευκολίας, στον προσωρινό κανονισμό, επιβεβαιώνοντας όμως τον πρωταρχικό ρόλο της φιλοσοφίας. Η Φιλοσοφική, αντίστοιχα με τα γερμανόφωνα πανεπιστήμια, έγινε το θεσμικό κέντρο και η κινητήριος δύναμη, καθώς οι ιδέες της «καθαρής επιστημονικότητας» και της «ενότητας της γνώσης», έννοιες συστατικές για το νέο ίδρυμα, βρήκαν την έκφρασή τους στα γνωστικά αντικείμενα που εντάχθηκαν στο πρόγραμμα της Σχολής, ιδιαίτερα δε στη φιλοσοφία.⁶⁸ Η ιστορία αποτελούσε αφενός παραδειγματική γνώση, *magistra vitae* ανθρώπων και εθνών· αφετέρου η διδασκαλία των γεγονότων προβλεπόταν ως πρακτική μάθηση, επωφελής για τη συγκρότηση του σύγχρονου ανθρώπου, αλλά και ταυτόχρονα ως η πλέον αποτελεσματική μέθοδος για την προσέγγιση άλλων γνωστικών κλάδων.

Η παρουσία όλων αυτών των μαθημάτων ιστορίας των διαφορετικών κλάδων δεν αποτελεί ιδιον του ελληνικού πανεπιστημίου. Αφορά γενικότερα τους τρόπους μελέτης και διδασκαλίας του συνόλου των γνωστικών αντικειμένων κατά τον 19ο αιώνα. Η διάχυση της ιστορικότητας σε όλο το φάσμα των διαφορετικών γνωστικών αντικειμένων συνδέεται με την εμφάνιση του ιστορισμού και τη βεβαιότητα ότι η ουσία των όντων αλλά και των φαινομένων βρίσκεται στην εξέλιξή τους, έχει δηλαδή *εγγενή και εμμενή χαρακτήρα*.⁶⁹ Η αντίληψη αυτή εμφανίστηκε με ιδιαίτερη ένταση στον πρώτο πανεπιστημιακό κανονισμό, όπου διατυπωνόταν η θέση ότι η ορθή αντίληψη κάθε επιστήμης εξαρτάται από τη φιλοσοφική της θεώρηση και τη γνώση της ιστορικής εξέλιξής της. Η ανάδυση της εθνικής ιδεολογίας και η οργάνωση της αφήγησης γύρω από την έννοια του έθνους επηρέασαν συνολικά την ιστορική θεώρηση των επιμέρους αντικειμένων.

67. Στο ίδιο, σ. 209-215.

68. Στο ίδιο, σ. 212, σημ. 37.

69. Βλ. Γιώργος Κόκκινος, *Από την Ιστορία στις Ιστορίες. Προσεγγίσεις στην ιστορία της ιστοριογραφίας, την επιστημολογία και τη διδακτική της ιστορίας*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 1998, σ. 142-143.

Στην περίπτωση της Φιλοσοφικής σκοπός των μαθημάτων, τόσο στον σύ- ντομο όσο και στον εκτεταμένο κύκλο μαθημάτων του πρώτου οδηγού σπου- δών, ήταν η γνώση της ιστορίας της ανθρωπότητας από την αρχαιότητα έως τα σύγχρονα σχεδόν χρόνια. Η παρουσίαση αυτής της γνώσης ακολουθούσε ευθυγράμμη πορεία, στη λογική της εξέλιξης της ανθρώπινης ζωής. Αναφέρο- μαι βέβαια στους οδηγούς σπουδών, σε έναν λόγο προγραμματικό, εξιδανι- κευμένο. Ο λόγος αυτός, ο οποίος πρότεινε ουσιαστικά μια διάρθρωση των πανεπιστημιακών σπουδών ξένη και εξαιρετικά φιλόδοξη συγκριτικά με το υπάρχον πρόγραμμα, αναπτύχθηκε παράλληλα ή και αντιθετικά με την ίδια τη διδασκαλία των μαθημάτων, πέρα από την ελληνική πραγματικότητα. Συνι- στά όμως πολύτιμο δείκτη των προθέσεων των συντακτών του –όλοι τους ση- μαντικά μέλη του διδακτικού προσωπικού–, οι οποίοι μετέφεραν την εμπειρία τους από το εξωτερικό και τα ανάλογα αναγνώσματα, αναπαράγοντας κοι- νούς τόπους για την πανεπιστημιακή εκπαίδευση, όπως αυτοί τους είχαν προσλά- βει και όπως τους φαντάζονταν εφαρμοσμένους στο Οθώναιο. Είναι χαρακτη- ριστικό ότι στην αναλυτική διάρθρωση των σπουδών της ιστορίας στον πρώ- το οδηγό, ο οποίος έχει γραφεί από τον αρμόδιο καθηγητή, απουσίαζε το μά-θημα της πολιτειογραφίας, το οποίο όμως ήδη διδασκόταν. Ο δεύτερος οδη- γός σπουδών λειτουργούσε και πάλι σε ένα προγραμματικό, «οραματικό» επίπεδο, αγνοώντας τα δεκαεπτά χρόνια λειτουργίας του Οθώνειου. Ο φιλό- δοξος σχεδιασμός των οδηγών σπουδών, ιδιαίτερα για τα μαθήματα που προ- τείνονταν προς διδασκαλία και δεν διδάσκονταν λόγω έλλειψης προσωπικού και μέσων, συνιστούσε κατά μείζονα λόγο δήλωση προθέσεων με στόχο την ευθυγράμμιση του ελληνικού πανεπιστημίου με τα ευρωπαϊκά παράλληλα. Αντικατόπτριζε μάλλον την απόκλιση επιθυμίας και πραγματικότητας παρά την ίδια την πραγματικότητα.

Στην περίπτωση της ιστορίας η διδασκαλία των πρόσφατων ιστορικών πε- ριόδων αποτελούσε επίτευγμα του 18ου αιώνα, στενά συνδεδεμένο με τις γεω- πολιτικές επιδιώξεις των αυτοκρατοριών. Το 1725 στα Πανεπιστήμια του Κέ- μπριτζ και της Οξφόρδης δημιουργήθηκαν έδρες Νεότερης ιστορίας –με τον όρο αυτό αναφέρονταν σε όλη την υπόλοιπη ιστορία πλην της αρχαίας⁷⁰ που απέ- βλεπαν στην εκπαίδευση νέων δημόσιων υπαλλήλων, κυρίως διπλωματών, και στη στελέχωση του κρατικού μηχανισμού με αποφοίτους που γνώριζαν τη σύγ-

70. Η μοντέρνα ιστορία από το 1872 και μετά στο Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης ξεκινούσε με την κατάλυση της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας και έφτανε μέχρι τον 18ο αιώνα, R.N. Soffer, *ό.π.*, σ. 54.

χρονη ιστορία.⁷¹ Το 1790 στο Πανεπιστήμιο του Γκέτινγκεν το μάθημα υπό τον τίτλο *Staatistik*, το οποίο αφορούσε τους θεσμούς των σύγχρονων ευρωπαϊκών κρατών, μεταφέρθηκε από τον Τομέα της Νομικής σε εκείνον της Ιστορίας.⁷² Στο Πανεπιστήμιο του Βερολίνου ο Χούμπολτ ενθάρρυνε ιδιαίτερα τη δημιουργία νέων επιστημονικών κλάδων, αποβλέποντας στη συγκρότηση ενός σώματος υπαλλήλων που θα στελέχωνε την κρατική μηχανή και το οποίο θα γνώριζε τη μεσαιωνική μα και τη σύγχρονη ιστορία των γερμανικών κρατιδίων.⁷³

Η εξέλιξη αυτή, η οποία υπερέβαινε το πανεπιστημιακό πλαίσιο, συνδεόταν με γενικότερες πολιτικές και οικονομικές εξελίξεις. Ερχόταν να καλύψει τις ανάγκες της κρατικής γραφειοκρατίας, αλλά και των νέων κοινωνικών και επαγγελματικών στρωμάτων που επιθυμούσαν να γνωρίσουν τον κόσμο στη διαχρονία και στη συγχρονία, αντιμετωπίζοντας την ιστορία ως επωφελή γνώση. Η Γαλλική Επανάσταση δημιούργησε τεράστιο ενδιαφέρον, το οποίο αποτυπώθηκε άλλωστε στις μαρτυρίες και στα χρονικά που γράφθηκαν για τις συνθήκες που τη γέννησαν, τα γεγονότα και γενικότερα την πρόσφατη ιστορία. Όπως επεσήμανε ο Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης σχετικά με την ελληνική ιστοριογραφία, το διάστημα 1750-1832 η ελληνική κοινωνία συναντιόταν με τον ιστορισμό, προσπαθώντας να κατακτήσει μια ιστορία κοσμική και παγκόσμια, σε μια εποχή που χαρακτηριζόταν από τη δημογραφική και την οικονομική ανάπτυξη, την άνθηση του εμπορίου, την ανάπτυξη των παροικιών, τα ταξίδια, τις περιέργειες, τη στροφή προς την αρχαιότητα και την επικοινωνία με τον ευρωπαϊκό πολιτισμό.⁷⁴ Αυτό το ενδιαφέρον σχετικά με την πρόσφατη ιστορία αποτυπώθηκε στις σελίδες του ημερήσιου και περιοδικού Τύπου, στις εκδόσεις που απευθύνονταν σε ένα ευρύτερο κοινό.⁷⁵

71. Βλ. Peter Searby, *A History of the University of Cambridge*, τ. 3: 1750-1870, Κέμπριτζ 1997, σ. 233.

72. Βλ. Ι. Πεντάζου, ό.π., σ. 88.

73. Βλ. Christian Simon, *Staat und Gesellschaft in Deutschland und Frankreich 1871-1914: Situation und Werk von Geschichtswissenschaftlern an den Universitäten Berlin, München, Paris*, Βέρνη 1988, και Charles E. McClelland, *State, Society and University in Germany, 1700-1914*, Κέμπριτζ 1980, σ. 101-132.

74. Βλ. Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, «Το εθνικό πάνθεον των βιογραφιών και των προσωπογραφιών (1828-1876)»: Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης (επιμ.), *Δ' Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας. Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833-2002*, Αθήνα, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, 2004, τ. 1, σ. 171.

75. Βλ. Triantafyllos E. Sklavénitis, «La Révolution Française dans les textes de l'historiographie néohellénique (1789-1832)», *Actes du IIIe Colloque d'Histoire, La Révolution Française et l'Hellénisme Moderne*, Αθήνα 1989, σ. 433-434.

Η στροφή προς τα μεσαιωνικά και νεότερα χρόνια δεν ακύρωνε αλλά σε μεγάλο βαθμό συμπλεκόταν με τη σημαντικότερη έως τότε πλευρά της ενασχόλησης με την ιστορία, εκείνη της αρχαιότητας, από την οποία άλλωστε είχαν προκύψει οι πρώτες πανεπιστημιακές έδρες Ιστορίας τον 15ο και τον 16ο αιώνα σε ευρωπαϊκά, ιδίως προτεσταντικά, κράτη. Οι έδρες αυτές προήλθαν κατά μείζονα λόγο από τη διεύρυνση της μελέτης της γλώσσας στα κείμενα της ελληνορωμαϊκής περιόδου και τη διατύπωση γενικότερων ερωτημάτων για το παρελθόν των κοινωνιών και για τα πρόσωπα τα οποία παρήγαγαν τα κείμενα, από την ανάγκη δημιουργίας διακριτών κλάδων για τη μελέτη του αρχαίου παρελθόντος.⁷⁶ Η συγκεκριμένη παράδοση, η οποία προίκισε την ιστορία με μεθόδους και εργαλεία της φιλολογίας στην επεξεργασία των ιστορικών πληροφοριών, παρέμεινε ισχυρή κατά τον 19ο αιώνα, συνδέοντας όπως θα δούμε την αρχαία ιστορία με σύγχρονες αναγνώσεις και ερωτήματα, ορίζοντας κάθε φορά το πεδίο της μελέτης της ανάμεσα στην ελληνική και ρωμαϊκή αρχαιότητα και αντιμετωπίζοντας το κλασικό παρελθόν με σύγχρονους πολιτικούς όρους, οι οποίοι προέκυπταν από την εξέλιξη της εθνικής ιδεολογίας.⁷⁷ Έμενε να αποδειχθεί πώς και με ποιους όρους αυτοί οι σχεδιασμοί θα πραγματοποιούνταν στο πρώτο ελληνικό πανεπιστήμιο, ένα ίδρυμα του οποίου οι δημιουργοί και οι καθηγητές γνώριζαν τις συγκεκριμένες πραγματικότητες και επηρεάζονταν από αυτές.⁷⁸

76. Laurence Brockliss, "Curricula": Walter Ruegg (επιμ.), *A History of the University in Europe, II: Universities in Early Modern Europe (1500-1800)*, Κέμπριτζ 1992, σ. 575-578.

77. Για τη σύνδεση της πολιτικής με την ανάγνωση και ερμηνεία του αρχαιοελληνικού παρελθόντος βλ. Peter Funke, «Η αρχαία Ελλάδα: Ένα αποτυχημένο έθνος; Ζητήματα πρόσληψης και ερμηνείας της αρχαίας ελληνικής ιστορίας στη γερμανική ιστοριογραφία του 19ου αιώνα»: Ευάγγελος Χρυσός (επιμ.), *Ένας νέος κόσμος γεννιέται. Η εικόνα του ελληνικού πολιτισμού στη γερμανική επιστήμη κατά τον 19ο αιώνα*, Αθήνα, Ακρίτας, 1996, σ. 83-105, και Μαργαρίτα Μηλιώρη, «Αρχαίος ελληνοσμός και φιλελληνοσμός στη βρετανική ιστοριογραφία του 19ου αιώνα. Οι πολιτικές και ηθικές διαστάσεις του "εθνικού" και οι ευρύτερες πολιτισμικές σημασιοδοτήσεις της ελληνικής ιστορίας», *Μνήμων* 22 (2000), σ. 69-104.

78. Παναγιώτης Κιμουρτζής, «Τα ευρωπαϊκά Πανεπιστήμια ως πρότυπα: η ελληνική περίπτωση (1837)», *Νεύσις* 12 (καλοκαίρι 2003), σ. 129-149.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ΄

ΤΟ ΣΥΜΠΑΝ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΟΓΝΩΣΤΙΚΩΝ ΜΑΘΗΜΑΤΩΝ ΚΑΙ Η ΑΡΧΑΙΑ ΠΡΟΓΟΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

Η ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΣΤΑΔΙΟΔΡΟΜΙΑ ΤΟΥ Κ. Δ. ΣΧΙΝΑ

Ο πρώτος καθηγητής Ιστορίας Κ. Δ. Σχινάς (1801-1857)⁷⁹ ήταν γόνος γνωστής φαναριώτικης οικογένειας. Είχε αποφοιτήσει από τη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου του Βερολίνου (1823-1825) και είχε σπουδάσει ιστορία και κλασική φιλολογία στα Πανεπιστήμια της Βόννης και του Παρισιού την περίοδο 1825-1828 δίπλα σε μερικούς από τους πιο σημαντικούς λογίους του καιρού του: φιλολογία με τον Αουγκούστ Μπεκ, νομική με τον Φρήντριχ Καρλ φον Σαβινιού⁸⁰ και τον Κλ. Α. Κλέντσε, πολιτική επιστήμη με τον Γ. Γκ. Χόφμαν, γεωγραφία με τον Καρλ Ρίττερ και ιστορία με τον Μπάρτολντ Γκέοργκ Νήμπουρ.⁸¹ Υπό τις οδηγίες του τελευταίου είχε κατά πάσα πιθανότητα εργαστεί στην έκδοση έργων βυζαντινών ιστορικών στη σειρά *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*.⁸² Μετά την έλευσή του στην Ελλάδα (1828), ο Σχινάς κατέλαβε, λόγω και των στενών δεσμών του με την Αντιβασιλεία και της συγγενείας του με τον Σαβινιού, επιτελικές θέσεις στη δημόσια διοίκηση, με σημαντικότερες εκείνες του γραμματέα επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως και επί της Δικαιοσύνης (1833-1834). Από την τελευταία θέση ενεπλάκη ενεργά το 1834 στη δίκη των Θεόδωρου Κολοκοτρώνη και Δημήτρη Πλαπούτα. Ο Σχινάς επεδίωξε την καταδίκη τους, προκαλώντας τις σφοδρές επικρίσεις μεγάλης μερίδας του Τύπου, οι οποίες οδήγησαν στην απομάκρυνσή του από τον υπουργικό θώκο.⁸³ Μετά την περιθωριοποίησή του από την πολιτική σκηνή, ο διορι-

79. Για τον Κ. Σχινά βλ. Θανάσης Χρήστου, *Κωνσταντίνος Δημητρίου Σχινάς, ό.π.*, όπου και εργογραφία.

80. Ο Σχινάς παντρεύτηκε την κόρη του Σαβινιού, Μπεττίνα, και παρά τον πρόωρο θάνατό της διατήρησε σε όλη του τη ζωή στενότερες σχέσεις με τον δάσκαλο και πεθερό του.

81. Θ. Χρήστου, *ό.π.*, σ. 34-42.

82. Στο ίδιο, σ. 40-41.

83. Βλ. John A. Petropulos, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο ελληνικό βασίλειο (1833-1843)*, τ. 1, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1985, σ. 237-247.

σμός του στο Πανεπιστήμιο και η ανάδειξή του σε πρότανη αποτέλεσαν τα πιο γερά χαρτιά του σε μια παρτίδα που κινδύνευε να χαθεί.

Ο Σχινάς άρχισε τη διδασκαλία του το χειμερινό εξάμηνο του 1837-1838. Το πρώτο μάθημά του επιγραφόταν *Βίος Ελλάδος, ήτοι ελληνική αρχαιολογία*. Από τα πέντε μαθήματα που δίδαξε σε είκοσι δύο εξάμηνα, μόλις ένα αναφερόταν στην παγκόσμια ιστορία, ενώ τα υπόλοιπα ήταν αφιερωμένα στην αρχαία ελληνική. Πρόκειται για την *Ιστορία του αρχαίου κόσμου, ή Ιστορία των αρχαίων εθνών*, το οποίο δίδαξε για τρία εξάμηνα. Από τα υπόλοιπα τέσσερα μαθήματα δίδαξε τον *Βίον Ελλάδος, ήτοι ελληνική αρχαιολογία, ήτοι τον κατ' οίκον και εν πολιτεία βίον των αρχαίων Ελλήνων* για δεκατρία εξάμηνα, την *Ιστορίαν των ελληνικών αποικιών* για τρία εξάμηνα, την *Πολιτείαν Αθηναίων συμπεριλαμβανομένης και πραγματείας περί του αττικού δικαίου* για τρία εξάμηνα και την *Πραγματείαν περί ιστοριογράφων Ελλήνων* για ένα εξάμηνο. Δίδαξε ένα ή δύο μαθήματα, τρεις έως τέσσερις ώρες εβδομαδιαίως.

Ο διορισμός του στη μοναδική έδρα Ιστορίας της Φιλοσοφικής, σε μια σχολή με ούτως ή άλλως ελάχιστους διδάσκοντες και πολύ μικρό αριθμό φοιτητών, αποσκοπούσε στη διδασκαλία του συνόλου της ύλης του μαθήματος. Ο περιορισμός της διδασκαλίας του στην αρχαία ιστορία, ιδιαίτερα στην ελληνική, προκάλεσε την αντίδραση της Συγκλήτου, η οποία ζήτησε τη διεύρυνση των χρονικών ορίων του μαθήματος προς τη μεσαιωνική και νεότερη περίοδο. Ο καθηγητής αρνήθηκε και αντιπρότεινε ως τον πλέον κατάλληλο για τη διδασκαλία αυτής της περιόδου τον Θ. Μανούση. Ο τελευταίος απέρριψε την πρόταση, εμμένοντας στη διδασκαλία της *Πολιτειογραφίας*, όπως είχε ονομάσει πλέον το μάθημά του.⁸⁴ Ο Σχινάς, στον οποίο ξαναέγινε η πρόταση, αρνήθηκε εκ νέου, υποσχόμενος ότι στο μέλλον θα διδάξει τη *Γενικήν της Ελλάδος ιστορίαν και μετά του βυζαντινού μεσαιώνος*.⁸⁵

Η απροθυμία του Σχινά αλλά και η αποδοχή από τη Σχολή της άρνησής του να επεκτείνει τη διδασκαλία του στα μεσαιωνικά και νεότερα χρόνια δικαιολογούνται πολλαπλά. Ο πρώτος καθηγητής Ιστορίας είχε σπουδάσει κυρίως αρχαία ιστορία, ενώ πριν από τον διορισμό του στο Οθώνειο ουδεμία διδακτική εμπειρία ή συναφές συγγραφικό έργο είχε. Για να διδάξει, όπως προκύπτει από την αλληλογραφία του με τον Σαβινιύ, προετοιμάζε το μάθημά του από τον Ιούνιο του 1836.⁸⁶ Η αποδοχή της επιθυμίας του από τη Σύγκλη-

84. *Πρακτικά Ακαδημαϊκού Συμβουλίου* (ΠΑΣ), συνεδρίαση 6ης Ιουνίου 1838.

85. Στο ίδιο, συνεδρίαση 11ης Ιουνίου 1838.

86. Θ. Χρήστου, *ό.π.*, σ. 140.

το συνδεόταν με τη συνολικότερη κατεύθυνση του Πανεπιστημίου προς την ελληνορωμαϊκή αρχαιότητα,⁸⁷ το υψηλό προσωπικό κύρος του πρώτου πρύτανη και γενικότερα τον προσωποκεντρικό χαρακτήρα των εδρών.

Η ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΗΣ ΠΑΤΡΩΑΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Προσωπικότητα με πολλαπλά ενδιαφέροντα, συστηματικό έργο και οργανωτικό χαρακτήρα, ο Κ. Δ. Σχινάς συνέδεσε τις διαφορετικές φάσεις της δημόσιας παρουσίας του με συγκεκριμένα συγγραφικά επιτεύγματα: μεταφράσεις και νομικά έργα κατά τη θητεία του ως υπουργικού συμβούλου και υπουργού, ιστορικά έργα στο Πανεπιστήμιο, πολιτικά κείμενα και υπομνήματα κατά τη διπλωματική σταδιοδρομία του. Το 1845 εξέδωσε το μοναδικό εκτεταμένο ιστορικό του σύγγραμμα, στο οποίο πραγματευόταν την ιστορία των εθνών που έζησαν στην Ασία και στη Λιβύη (Αφρική), των πλέον σημαντικών σε επίπεδο ισχύος και πολιτισμού (Ασύριοι, Μήδοι, Αιγύπτιοι, Πέρσες) και των ελασσόνων (Λυδοί, Κάρες, Μυσοί, Λύκιοι, Πάμφυλοι, Πισίδες, Κίλικες και Φρύγες).⁸⁸ Προγραμματίριζε ακόμη δύο τόμους: ο πρώτος θα ήταν αφιερωμένος στους Έλληνες έως τους Μακεδόνες και τα εξελληνισθέντα φύλα, ενώ ο δεύτερος στους Ρωμαίους. Δεν εκδόθηκε κανένας από τους δυο. Στα κατάλοιπα του Σχινά διασώθηκε σε χειρόγραφη μορφή σημαντικό τμήμα του δεύτερου τόμου, χρονολογημένο το 1848, στο οποίο ο συγγραφέας διέτρεχε την ιστορία των ελληνικών πόλεων, κυρίως της Αθήνας και της Σπάρτης, έως τα χρόνια της Αχαιικής Συμπολιτείας.⁸⁹ Από τη διδασκαλία του διαθέτουμε και το μοναδικό για τον 19ο αιώνα σώμα χειρόγραφων σημειώσεων μαθήματος ιστορίας οι οποίες έχουν καταγραφεί από φοιτητές. Πρόκειται για τις σημειώσεις από το μάθημα της ιστορίας των ελληνικών αποικιών, που δίδαξε τη δεκαετία του 1840.⁹⁰ Η σύνδεση των προηγούμενων με τη διδασκαλία του είναι

87. Βλ. *εδώ*, σ. 60-64.

88. Κ. Δ. Σχινάς, *Ιστορία των αρχαίων εθνών συνταχθείσα εν τρισί βιβλίοις. Βιβλίον πρώτον περιέχον τα Ασιανά και Λιβυκά*, Αθήνα 1845.

89. *Ιστορία των αρχαίων εθνών. Βιβλίον δεύτερον: Τα Ελληνικά, ήγουν Ιστορία των Ελλήνων και των κατά τους Μακεδονικούς χρόνους εξελληνισθέντων εθνών*, Αθήνα 1848. Για το αρχείο Σχινά στο Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών βλ. Δήμητρα Ανδριτσάκη (επιμ.), *Κατάλοιπα Κ. Σχινά - Π. Αργυροπούλου. Κατάλογος*, Αθήνα, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών 16, 1974.

90. Απόκεινται σήμερα στο Τμήμα Χειρογράφων και Ομοιοτύπων της Εθνικής Βιβλιοθήκης. Αποτελούνται από 504 φύλλα και φέρουν την υπογραφή του φοιτητή Π. Κουπιτώρη.

προφανής. Το Πανεπιστήμιο άλλωστε τον ενίσχυσε οικονομικά, αντιμετωπίζοντας την *Ιστορία των αρχαίων εθνών* ως διδακτικό εγχειρίδιο.⁹¹

Ο σχεδιασμός του τρίτομου έργου συμφωνούσε με το πρότυπο της αρχαίας γενικής ιστορίας, όπως ήταν γνωστό από τις ξένες γενικές ιστορίες και τις μεταφράσεις τους στην ελληνική γλώσσα. Το πρότυπο αυτό είχε ακολουθηθεί και από άλλους έλληνες συγγραφείς, με σημαντικότερο παράδειγμα το δωδεκάτομο έργο *Ιστορία των ανθρωπίνων πράξεων* του Κωνσταντίνου Κούμα⁹²: παγκόσμια ιστορία, ή ιστορία των αρχαίων εθνών, ή ιστορία του αρχαίου κόσμου, αρχαία ελληνική ιστορία και ρωμαϊκή. Σύμφωνα και με τη λογική του τριετούς κύκλου, θα έπρεπε να επικρατεί και στη διδασκαλία του η χρονική διαδοχή των περιόδων, καθώς μάλιστα η ιστορία των ανατολικών εθνών είχε εκδοθεί πρώτη, άρα ο καθηγητής ήταν πιο «έτοιμος» για να τη διδάξει. Παρ' όλα αυτά, ο Σχινάς αφιέρωσε κατά κύριο λόγο τα μαθήματά του στην αρχαία ελληνική ιστορία. Επρόκειτο για συνειδητή επιλογή, την οποία ο καθηγητής αιτιολόγησε στον πρύτανη Γεώργιο Α. Ράλλη επισημαίνοντας πόσο *ἀναγκαῖο ἦταν εἰς τὸν Ἑλληνα φοιτητὴν νὰ γνωρίσῃ μὲ λεπτομέρειαν καὶ ἀκρίβειαν τὰ ἦθη, τὰς ἔξεις, τοὺς θεσμούς, ἐν ἐνὶ λόγῳ τὸν φυσικὸν καὶ πολιτικὸν βίον τῶν προγόνων του [...]*.⁹³ Η Σύγκλητος συμφώνησε με τον Σχινά θεωρώντας πολύ επιζήμια τη διακοπή του *ἐλληνικωτάτου τούτου μαθήματος*.⁹⁴

Η επιλογή αυτή απέρρεε από τον τρόπο με τον οποίο ο Σχινάς αντιλαμβανόταν την ιστορία –*Ἀφήγησις τῶν οὐσιωδεστάτων συμβεβηκότων τῶν τῆς γῆς ἐθνῶν κατὰ τὴν πρὸς ἄλληλα συναρμολογίαν αὐτῶν καὶ συνάφειαν*–⁹⁵, ιδιαίτερα την αρχαία: *Ἀρχαία δὲ Ἱστορία ἰδίως προσαγορεύεται ἡ ἀφηγουμένη μὲν τὰ ἀξιολογώτατα τῶν συμβάντων παρ' ἐκείνοις τῶν ἀρχαίων ἐθνῶν, ὅσα ἔχουσιν πρὸς*

91. Από έγγραφο που έχει εντοπίσει ο Θανάσης Χρήστου στο αρχείο του υπουργείου Παιδείας στα Γενικά Αρχεία του Κράτους (ΓΑΚ) προκύπτει ότι το υπουργείο το 1847 και το 1848 ενίσχυσε οικονομικά τον Σχινά και άλλους διδάσκοντες αγοράζοντας έναν αριθμό αντιτύπων από τα διδακτικά τους εγχειρίδια, όπως θεωρήθηκε η *Ιστορία των αρχαίων εθνών*, για την Εθνική (συμπεριελάμβανε και την Πανεπιστημιακή) Βιβλιοθήκη, όπου θα μπορούσαν να τα μελετήσουν οι φοιτητές. Βλ. Θ. Χρήστου, *ό.π.*, σ. 264, σημ. 7.

92. Για τον Κωνσταντίνο Κούμα και το έργο του βλ. Maria A. Stassinopoulou, *Weltgeschichte im Denken eines griechischen Aufklärers. Konstantinos Michail Koumas als Historiograph*, Frankfurt am Main 1992.

93. Πρυτανικοί λόγοι 1840-1841, σ. 8.

94. Στο ίδιο.

95. *Ιστορία των αρχαίων εθνών, συνταχθείσα εν τρισί βιβλίοις. Βιβλίον πρώτον...*, *ό.π.*, σ. 1.

τούς νεωτέρους ιστορικήν τινα ἢ ἠθικὴν σχέσιν, οἷον τὸ τῶν Ἑβραίων, τὸ τῶν Ἑλλήνων καὶ τὸ τῶν Ρωμαίων, συμπεριλαμβάνουσα δ' ἐν παρῶν καὶ τὰ ἐν ἄλλοις τισὶν ἀρχαίοις ἔθνεσι γενόμενα, καθ' ὅσον ταῦτα συνέχοντο κατὰ τι μετ' ἐκείνων.⁹⁶ Σε πρώτο επίπεδο, ο Σχινάς αντιμετώπιζε την παγκόσμια ιστορία ως ένα άθροισμα εθνικών ιστοριών. Σαφέστατα επηρεασμένη από την ιστορική σχολή του Δικαίου, η εννοιολόγηση της ιστορίας του απέβλεπε σε μια επιστημονική καταγραφή των αξιολογότερων συμβάντων, χωρίς να αναζητεί εσωτερικούς αρμούς, δίχως την καταφυγή στη φιλοσοφία της ιστορίας. Στον ορισμό του η αρχαία ιστορία διατηρούσε διαλεκτική σχέση με το παρελθόν και το παρόν: ο ιστορικός επέλεγε τα πλέον ουσιαστικά συμβάντα από τη ζωή των εθνών, τα οποία εξακολουθούσαν να έχουν σχέση ιστορική ή ηθική με τα γεγονότα της εποχής του. Η αρχαία ιστορία δεν αξιολογούνταν αφ' εαυτής, αλλά διαβαζόταν από τη σκοπιά του παρόντος, προσδίδοντας αξία στα έθνη εκείνα τα οποία, έστω και έμμεσα, συνέχισαν την ιστορική τους πορεία έως το σήμερα. Το παρόν νοηματοδοτούσε το παρελθόν και ο ακαδημαϊκός δάσκαλος επέλεγε τι θα παρουσιάσει. Αναδεικνύοντας τους πρωταγωνιστές του δράματος μετέτρεπε τα υπόλοιπα έθνη σε δευτεραγωνιστές, η χρησιμότητα των οποίων περιοριζόταν στην εμπλοκή τους με τα πρώτα. Στην επιλογή αυτή βεβαίως τον κύριο ρόλο διαδραμάτιζε η ωφέλεια του κάθε έθνους, η πρόοδος, ο φρονηματισμός του από το παρελθόν. Από το τελευταίο μπορούσε να συγκροτηθεί το πλέον σημαντικό παράδειγμα για το σήμερα.

Στην περίπτωση του ελληνικού έθνους, το οποίο διένυε πλέον μια νέα εποχή, το φωτεινότερο, το ισχυρότερο παράδειγμα αποτελούσε η κλασική αρχαιότητα.⁹⁷ Ο Σχινάς στο συγγραφικό του έργο επεσήμαινε τα στοιχεία εκείνα που συνιστούσαν αυτό το παράδειγμα. Στην *Ιστορία των αρχαίων εθνών* απέδιδε ιδιαίτερη έμφαση στη σύνδεση των ελληνικών πόλεων με τα ανατολικά έθνη, η οποία σε επίπεδο εμπορικό αλλά και πολιτιστικό προετοίμασε την είσοδο των πρώτων στο προσκήνιο της ιστορίας. Ο πολιτισμός που είχε δημιουργηθεί στα ανατολικά κράτη αποτελούσε το προίμιο για τον δυτικοευρωπαϊκό, θεμέλιο του οποίου υπήρξε η αρχαία Ελλάδα. Πρόκειται για μια αντίληψη ιεράρχησης και εξέλιξης των πολιτισμών βασισμένη στην έννοια της προόδου και της σταδιακής ανάπτυξης του ανθρώπινου είδους. Σε αυτό το πλαίσιο

96. Στο ίδιο, σ. 2.

97. Για την παραδειγματική χρήση της κλασικής αρχαιότητας βλ. Αντ. Λιάκος, «Προς επισκενή...», ό.π., σ. 176-177.

σιο οι ανατολικοί λαοί θεωρούνται η νηπιακή και παιδική ηλικία του, ενώ η αρχαία Ελλάδα η εποχή της ωριμότητας.⁹⁸ Είναι σαφής η επίδραση της εγγεληλιανής έννοιας της προόδου και της μεταφοράς του πνεύματος από λαό σε λαό, καθώς και της διάκρισης σε ιστορικούς και μη λαούς.⁹⁹ Η αρχαία Ελλάδα αποτελούσε τον υποδοχέα του ανατολικού πολιτισμού, ενώ στη συνέχεια είχε αναλάβει τη μεταφορά του στη Δύση.

Το παράδειγμα των αποικιών συνιστούσε μια από τις συστηματικότερες προσπάθειες μεταφοράς και διάχυσης του ελληνικού πολιτισμού. Το σχετικό μάθημα του Σχινά όπως αποτυπώθηκε στις σημειώσεις των μαθητών του αποτελούσε ένα πανόραμα της πολιτιστικής παρέμβασης των αρχαίων ελληνικών πόλεων στον κόσμο, σε Ανατολή και Δύση. Η προσπάθεια καταγραφής τους σε όλο τον τότε γνωστό κόσμο (Ιταλία, Σικελία, Θράκη, Εύξεινος Πόντος, Ασία, Αφρική, Ισπανία) επεσήμαινε τη συμβολή των αρχαίων Ελλήνων στον παγκόσμιο πολιτισμό, εικονογραφώντας με τον καλύτερο δυνατό τρόπο τις προσδοκίες για το νέο πανεπιστήμιο, για το νέο κράτος: *Τὸ Ἑλληνικὸν πανδιδακτήριον, Βασιλεῦ, καθιδρυμένον εἰς τὰς παρὰ Σοῦ ἐκ νέου ἀνεγερθείσας περικλειεῖς Ἀθήνας, καὶ κείμενον μεταξὺ τῆς Ἑσπέρας καὶ τῆς Ἑω, εἶναι προωρισμένον νὰ λαμβάνῃ ἀφ' ἑνὸς μέρους τὰ σπέρματα τῆς σοφίας, καὶ ἀφοῦ τὰ ἀναπτύξῃ ἐν ἑαυτῷ ἰδίαν τινα καὶ γόνιμον ἀνάπτυξιν, νὰ τὰ μεταδίδῃ εἰς τὴν γείτονα Ἑω νεαρὰ καὶ καρποφόρα.*¹⁰⁰ Απόσπασμα από τον λόγο που εκφώνησε ο Κ. Δ. Σχινάς στην τελετή εγκαινίων του ιδρύματος, χρησιμοποιημένο και σχολιασμένο πολλές φορές στη σχετική βιβλιογραφία,¹⁰¹ περιγράφει εύγλωττα τα όσα μια μεγάλη μερίδα λογίων και κρατικών αξιωματούχων επένδυσαν στην ίδρυση του Πα-

98. Το σχήμα κυριαρχεί στην ιστοριογραφία της εποχής. Βλ. τον τρόπο με τον οποίο οργανώνεται η ιστοριογραφική αφήγηση γύρω από τους δύο πολιτισμούς και τη μεταφορά τους σε δύο από τα σημαντικότερα κείμενα της εποχής: Γεώργιος Τυπάλδος-Κοζάκης, *Φιλοσοφικὸν δοκίμιον περὶ τῆς προόδου καὶ τῆς πτώσεως τῆς παλαιᾶς Ἑλλάδος*, Αθήνα 1839, και Μάρκος Ρενιέρης, *Φιλοσοφία τῆς Ἱστορίας. Δοκίμιον*, Αθήνα 1841. Βλ. ακόμη Γιώργος Βελουδής, *Ο Jacob Philipp Fallmerayer και η γένεση του ελληνικού ιστορισμού*, Αθήνα, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, 1982, σ. 18-22.

99. Δημήτρης Κυρτάτας, «Από τη σκοπιά της παγκόσμιας ιστορίας»: *Κατακτώντας την Αρχαιότητα. Ιστοριογραφικές διαδρομές*, Αθήνα, Πόλις, 2002, σ. 28-30, και *passim*, σ. 27-59.

100. *Λογίδριον εκφωνηθέν εἰς τὴν ἡμέραν τῆς εγκαθιδρύσεως τοῦ πανεπιστημίου Ὁθωνος*, ὑπὸ τοῦ κ. Κωνστ. Σχινά, *πρυτάνεως*, σ. 4: Κ. Θ. Δημαράς, *Ἐν Ἀθήναις...*, ὁ.π.

101. Βλ. τα σχόλια του Κ. Θ. Δημαρά, στο ἴδιο, σ. 35-42, και ιδιαίτερα τη σύνδεση του ιδεολογήματος με τη Μεγάλη Ἰδέα, καθώς και τις ἀντίστοιχες διατυπώσεις τοῦ Γκέοργκ Λούντβιχ Μάουερ και τοῦ Ἰωάννη Κωλέττη.

νεπιστημίου, στοιχεία τα οποία κυριάρχησαν και στη μετέπειτα ρητορική για τη λειτουργία του.

Η μελέτη των αποικιών βασίστηκε κατά κύριο λόγο στην εξέταση του πολιτεύματος, των θεσμών, της οικονομίας τους, στοιχεία που χρησιμοποίησε ο Σχινάς και στην περιγραφή των ελληνικών πόλεων στον δεύτερο τόμο της αρχαίας ιστορίας του: η γεωγραφία, η πολεοδομία, το πολίτευμα, η εκπαίδευση, η φυλετική διαίρεση, τα ήθη και τα έθιμα αποτελούσαν στοιχεία απαραίτητα για τη συγκρότηση της ταυτότητας κάθε πόλης, ιδιαίτερα της Αθήνας και της Σπάρτης. Η ανασυγκρότηση της εικόνας των πόλεων με όσα στοιχεία μπορούσαν να συγκεντρωθούν συντελούσε στην πληρέστερη αποτύπωση του παραδείγματος.

Το συστηματικό συγγραφικό έργο του πρώτου καθηγητή Ιστορίας έφτανε στα χρόνια της Αχαϊκής Συμπολιτείας: *Ἡ Ἑλλάς κατὰ τοὺς ἡρώϊκους αὐτῆς χρόνους εἰς ἀπειραριθμούς ἡγεμονίας κατακερματισμένη, εἰς δὲ τὴν ἀκμὴν τῆς εὐκλείας τῆς κατὰ πόλεις καὶ μικρὰς περιπέτειας αὐτονομουμένη, ὑποκύψασα ἔπειτα μὲ οἰκτρὰν μόνην αὐτονομίας σκιὰν εἰς τῶν Μακεδόνων τὴν κυριαρχίαν, κρατηθεῖσα τέλος ὑπὸ τῶν Ῥωμαίων ἐπὶ Μομμίου, μεταβάσα ἐπομένως ὡς κληροδοτήματα τρόπον τινὰ ὑπὸ τὸ σκῆπτρον τῶν διαδόχων τῆς Ῥωμαϊκῆς παντοκρατορίας Βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων, καὶ πρὸ τετρακοσίων περίπου ἐτῶν δουλωθεῖσα τὴν ἐσχάτην καὶ ἀφόρητον ἐκείνην δουλείαν, [...] ἐλαχίστην ἐπαρχίαν τριῶν ἀλληλοδιαδόχως μεγάλων Μοναρχιῶν, ἐκ τῶν ὁποίων μόνῃ ἢ τοῦ Βυζαντίου εἶχε κἄν τὴν τῆς γλώσσης καὶ τῆς πίστεως ταυτότητα.*¹⁰² Το απόσπασμα εξέφραζε μια κοινή αντίληψη της εποχής όπως είχε διατυπωθεί συγκροτημένα από τον Έντουαρντ Γκίμπον¹⁰³ και είχε γνωρίσει πολύ μεγάλη απήχηση στη δυτική σκέψη. Διατυπωμένη με μεγαλύτερη ένταση σε μια στιγμή εορτής, υπενθύμιζε την προγονική σχέση με τους αρχαίους Έλληνες, καθόριζε όμως τα χρονικά όρια αποκλείοντας τους Μακεδόνες. Δεν γνωρίζουμε εάν η αντίληψή του αυτή μεταβλήθηκε τα επόμενα χρόνια. Σημειώνουμε πάντως την πρόθεσή του στο

102. Λογίδριον..., 6.π., σ. 1.

103. Η πολυτομική σύνθεσή του Γκίμπον *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire* εκδόθηκε πρώτη φορά στο Λονδίνο το διάστημα 1776-1788 και από τότε γνώρισε πολλές επανεκδόσεις και μεταφράσεις, επηρεάζοντας μεγάλο αριθμό σύγχρονων και μεταγενέστερων ιστορικών. Η πρώτη μετάφραση τμήματος του έργου στα ελληνικά, από όσο γνωρίζουμε, δημοσιεύθηκε το 1840 από τον Πέτρο Παπαρηγόπουλο και τον Αμιλίο Έρτσου: *Εδουάρδου Γίββωνος, Ιστορία της παρακμής και πτώσεως του ρωμαϊκού κράτους κεφάλαιον ΜΔ' περιέχον την Ιστορίαν του Ρωμαϊκού Δικαίου, ὡν προστέθησαν αἱ σημειώσεις του Οὐγῶνος, Βαρνκινίγου και τινές των μεταφραστῶν Αμιλίου Έρτσου και Πέτρου Παπαρηγοπούλου.*

δεύτερο βιβλίο της αρχαίας ιστορίας να γράφει για τα εξελληνισθέντα κράτη των μακεδονικών χρόνων, κοινό όμως στοιχείο σε κάθε γενική ιστορία της εποχής.

Πέρα από σχόριπες σημειώσεις, στο αρχείο του Σχινά δεν υπάρχει κάποιον συγκροτημένο κείμενο αναφορικά με τα βυζαντινά χρόνια ή τη νεότερη ελληνική ιστορία. Σύμφωνα με τα όσα έχει αποδελτιώσει ο Θανάσης Χρήστου από την αλληλογραφία του Σχινά με τον Σαβινιού, στα σχέδια του πρώτου ήταν να συνθέσει μια ιστορία του ελληνικού λαού από την άλωση της Κωνσταντινούπολης έως την Επανάσταση του 1821, με έμφαση στη σύγχρονη λογοτεχνία. Σκόπευε ακόμα να συγγράψει και μια σύντομη επισκόπηση της βυζαντινής περιόδου, καθώς και μια ιστορία της ελληνικής γλώσσας από τα προομηρικά χρόνια έως τις αρχές του 19ου αιώνα, με έμφαση στην ελληνιστική περίοδο. Και τα δύο σχέδια, στα οποία ο Χρήστου ανιχνεύει την επιρροή του κορυφαίου γερμανού φιλόλογου Γκόττφραντ Μπερνάρντου και του Νήμπουρ,¹⁰⁴ συνδέονται με την πίστη στη συνέχεια της γλώσσας, καθοριστικού στοιχείου στην ταυτότητα του ελληνικού έθνους. Σε αυτό το πλαίσιο η διδασκαλία της βυζαντινής και νεότερης ιστορίας στηριζόταν στη λογοτεχνία, τον κατεξοχήν φορέα της γλώσσας και της συνέχειάς της, ανεξάρτητα από την κατάσταση στην οποία βρισκόταν το ελληνικό έθνος. Σημειώνω ότι την ίδια εποχή ο Κωνσταντίνος Ασωπίος, κεντρικό πρόσωπο στην ιστορία του Πανεπιστημίου αλλά και της λογιουσύνης στα πρώτα χρόνια της ζωής του ελληνικού βασιλείου, κορυφαία μορφή των ελλήνων «διαφωτιστών» του 19ου αιώνα, συνέγραψε και διδάξε ιστορία των ελληνικών γραμμάτων,¹⁰⁵ εντάσσοντας σε αυτήν προγραμματικά και τη μελέτη έργων της βυζαντινής και νεότερης ελληνικής ιστορίας. Η συνέχεια της γλώσσας αποτελούσε κοινό τόπο της εποχής. Η αντίληψη αυτή δεν συγκρουόταν με τον εξέχοντα, παραδειγματικό ρόλο της αρχαίας Ελλάδας στο προγονικό πάνθεον. Αντιθέτως, τον τόνιζε. Άλλωστε, ανάμεσα στους στόχους του Πανεπιστημίου, όπως τους διατύπωσε ο πρώτος πρύτανης μπροστά στο ακροατήριο των ξένων ειδικών στην Ουλμ (1842), ήταν ο εξαρχαϊσμός της ελληνικής γλώσσας ούτως ώστε να προσεγγίσει τη μητρική της αρχαία.¹⁰⁶

Οι μέθοδοι προσέγγισης της ιστορίας, σύμφωνα με τον Κ. Δ. Σχινά, ήταν

104. Θ. Χρήστου, *ό.π.*, σ. 312.

105. Πρόκειται για το βιβλίο του υπό τον τίτλο *Ιστορία των ελλήνων ποιητών και συγγραφέων* – ομότιτλο με μάθημα που δίδαξε το θερινό εξάμηνο 1850-1851 και το χειμερινό εξάμηνο 1861-1862. Εκδόθηκε μόνο ο πρώτος τόμος (Αθήνα 1862).

106. Βλ. Θ. Χρήστου, *ό.π.*, σ. 307-308.

δύο: η συγχρονική και η εθνογραφική. Η πρώτη εξέταζε την ιστορία όλων των εθνών σε μια συγκεκριμένη περίοδο, η δεύτερη την ιστορία ενός έθνους στη συνέχειά του.¹⁰⁷ Για τη μελέτη της ιστορίας αποφασιστικός ήταν ο ρόλος των πηγών, αντίληψη που τον οδήγησε να διαχωρίσει, στην εισαγωγή του δεύτερου ανέκδοτου τόμου της *Ιστορίας των αρχαίων εθνών*, την αρχαία ελληνική ιστορία σε τρεις περιόδους: τη μυθολογική, έως τον Τρωικό Πόλεμο, τη σκοτεινή, ως την τέλεση των πρώτων Ολυμπιακών Αγώνων, και την ιστορική, που βασιζόταν πλέον σε γραπτές πηγές. Στο εισαγωγικό κεφάλαιο του ανέκδοτου τόμου παρουσίαζε κριτικά τις σωζόμενες πηγές για την αρχαία Ελλάδα, στις οποίες άλλωστε παραπέμπει με συστηματικότητα σε όλη του την έκταση. Γενικότερα το συγγραφικό του έργο βρίθει παραπομπών, τόσο σε πρωτογενείς όσο και σε δευτερογενείς πηγές: η συγγραφή της ιστορίας του έγινε *ἐκ πηγῶν Ἑλληνικῶν καὶ Ἀσιατικῶν, δι' εὐσυνειδήτου ἰδίας ἐρεύνης καὶ συνδυαστικῆς συμπαραθέσεως δι' ὃ καὶ οὐκ ὀλίγα τῶν χωρίων παρατίθενται ὀλοκλήρως ἐν σημειώσεσι, συμπληρούμενα ἔστιν ὅτε καὶ ἐρμηνεύμενα γραμματικῶς, ἱστορικῶς καὶ κριτικῶς.*¹⁰⁸

Η σημασία που απέδιδε ο Σχινάς στα ἤθη, στις ἔξεις, στους θεσμούς, σε όλα όσα εν γένει εκείνος θεωρούσε ότι συγκροτούσαν τον πολιτικό και κοινωνικό βίο ενός έθνους, η αναφορά του στις πολιτιστικές σχέσεις ελληνικών πόλεων και ανατολικών εθνών, η ἔμφασή του στη γλώσσα συνδέονται ἄρρηκτα με τις σπουδές του και τις επιρροές που είχε δεχτεί κατά την παραμονή του στη Γερμανία, ιδιαίτερα βεβαίως εκείνη του Μπεκ. Η συστηματικότητα, οι πηγές που χρησιμοποιήθηκαν στη συγγραφή των βιβλίων, ο υπομνηματισμός του έργου, που βασίζεται σε αρχαίους και νεότερους συγγραφείς, η πιστή μεταφορά των παραθεμάτων αποτελούν στοιχεία που καθιστούν την περίπτωση του μοναδική σε αυτά τα πρώτα χρόνια της πανεπιστημιακής διδασκαλίας της ιστορίας και προδίδουν τη στενή σχέση του έργου του με τη γερμανόφωνη επιστήμη, τη νομική, τη φιλολογία και τον μεθοδολογικό εξοπλισμό τους. Ήταν χαρακτηριστική ἄλλωστε η κριτική που ασκήθηκε στον Σχινά για την εμμονή του στη γερμανική βιβλιογραφία: *Δὲν τολμῶμεν εἰσέτι νὰ εἰπῶμεν σχεδὸν τίποτε περὶ τοῦ βίου τῆς Ἑλλάδος, τὸν ὅποιον ἀνέλαβε νὰ περιγράψῃ ὁ Κ. Σχινᾶς· ἐπειδὴ ὁ ἔνθερμος οὗτος ζηλωτὴς τῶν Γερμανικῶν δογμάτων δὲν ἔφτασε μέχρι τοῦδε νὰ ἐκφέρῃ κάμμειαν νεήκουστον καὶ ἀξίαν λόγου ἰδέαν ἐκτὸς τῆς ἐπαχθοῦς ἀπαριθμήσεως τῶν βιβλίων, ὅσα πραγματεύονται τὴν ἀρχαιολογικὴν ὕλην.*

107. *Ιστορία των αρχαίων εθνών...*, ὁ.π., σ. 1.

108. Στο ίδιο, σ. γ'.

Πολλάκις μάλιστα τὸν εὐρήκαμεν ἄδικον ὄπωσοῦν καὶ πρὸς πολλοὺς μὴ Γερμανοὺς συγγραφεῖς τῶν ὁποίων ὡς αὐτόχρομα Προκρούστῃς στρεβλώνει κατὰ τὴν χρεῖαν τὰς ἰδέας καὶ κολοβώνει τὴν φήμην διὰ τὰ περιιάψῃ ὅλην τῆς σοφίας τὴν τιμὴν εἰς τοὺς Γερμανοὺς.¹⁰⁹ Πίσω ἀπὸ τὴν κριτική, καὶ ανεξάρτητα ἀπὸ τὸ δίκαιο ἢ ἄδικο τῆς, πρέπει νὰ ἐπισημανθεῖ ὁ συνολικὰ οὐζὺς τόνος τῆς Αθηνᾶς. Ἡ εφημερίδα, ἡ ὁποία υποστήριζε τὸ ἀγγλικὸ κόμμα, στράφηκε ἐναντίον τοῦ Κ. Σχινᾶ λόγω τῶν στενῶν σχέσεών του με τὴν Ἀντιβασιλεία καὶ τῆς υποστηρίξεώς του στον Κωλέττη.¹¹⁰ Ἡ ἐνασχόληση τοῦ πρώτου καθηγητῆ Ἱστορίας με τὴν ἐνεργὸ πολιτικὴν τὸν ἀκολουθῆσε σὲ ὅλη τὴν ζωὴ, καθὼς καὶ ἡ ἐδρα τοῦ στο δημόσιο πανεπιστήμιο ἀντιμετωπίστηκε ὡς πολιτικὴ θέση. Τὸ 1841, ἄλλωστε, διορίστηκε τακτικὸ μέλος τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἐπικρατείας, στο ὁποῖο κατεῖχε ἑκτακτὴ θέση ἀπὸ τὸ 1837, καὶ μεταπήδησε στὴ βαθμίδα τοῦ ἐπιτίμιου καθηγητῆ. Ἡ ἐπανάσταση τοῦ 1843 παρόπλισε τὸ Συμβούλιο τῆς Ἐπικρατείας, τὸ ὁποῖο με ἄρθρο τοῦ νέου Συντάγματος καταργήθηκε. Λίγους μῆνες ἀργότερα, ὁ Σχινᾶς ἐπανήλθε στο καθεστῶς τοῦ τακτικοῦ καθηγητῆ καὶ συνέχισε τὴ διδασκαλία του. Στις ἐκλογές τῆς 8ῆς Ἰουνίου 1847 ἐξελέγη βουλευτῆς.¹¹¹ Τὸ 1849 διορίστηκε πρεσβευτῆς στο Μόναχο καὶ ἐγκατέλειψε τὴ διδακτικὴ ἐδρα, ἐνῶ παρέμεινε τυπικὰ στο βουλευτικὸ ἀξίωμα καὶ τὴν ἐπόμενη χρονιά, ὅταν ἀποχώρησε ὡς ἐπιτίμιος καθηγητῆς τῆς Ἀρχαίας ἱστορίας.

Οἱ νομικὲς καταβολές τῆς σκέψης τοῦ Σχινᾶ εἶναι σὲ μεγάλο βαθμὸ ευδιάκριτες στὴν ἱστορικὴ ἐξέταση τῶν θεσμῶν, στὴν ἀναζήτηση τῶν πηγῶν στὴν αὐθεντικὴ τους μορφή, στὴν ἐκτενὴ χρῆση καὶ στὴν κριτικὴ τους ἐπεξεργασία. Ἐξάλλου, οἱ συστηματικὲς σπουδές καὶ οἱ στενές σχέσεις του με τὴν ἱστορικὴ σχολή τοῦ Δικαίου¹¹² ἔχουν μελετηθεῖ σὲ ἀρκετὴ ἑκταση ἀπὸ τὸν Θ. Χρήστου στὴ σχετικὴ μονογραφία του. Ὁ Χρήστου στοιχειοθετεῖ τὴν ἐπιρροή που ἄσκησε στο συγγραφικὸ καὶ διδακτικὸ ἔργο τοῦ Σχινᾶ ὁ Νήμπουρ, τόσο στὴ συγγραφή τοῦ πρώτου ἐκδοθέντος βιβλίου του, ὅσο καὶ τῶν ἀνέκδοτων σημειώ-

109. Εφημερίδα Αθηνᾶ, φ. 479 (16 Οκτωβρίου 1837), Θ. Χρήστου, ὁ.π., σ. 164.

110. J. Petropulos, ὁ.π., σ. 163-165.

111. Με τὸ Σύνταγμα τοῦ 1844 παραχωρήθηκε στο σῶμα τῶν καθηγητῶν τοῦ Πανεπιστημίου τὸ δικαίωμα, σύμφωνα καὶ με ἀνάλογα ἐυρωπαϊκὰ παραδείγματα, νὰ ἐκλέγουν βουλευτὴ στὴ Βουλὴ. Τὸ μέτρο ἴσχυσε ἕως τὸ 1864, ὁπότε καταργήθηκε με τὸ νέο Σύνταγμα. Βλ. Κ. Λάμπας, ὁ.π., σ. 114-123.

112. ΓΙΑ τὴν ἱστορικὴ σχολὴ τοῦ Δικαίου καὶ τὴ διδασκαλία τοῦ Σαβινιῦ βλ. Αἰλίκη Λαβράνου, «Οἱ ἱστοριστικὲς βάσεις τῆς θεωρίας τοῦ δικαίου τοῦ Friedrich Carl von Savigny», Αξιολογικά: Ἐξαμηνιαία ἐκδόση θεωρίας καὶ κριτικῆς 8 (Ἰούνιος 1995), σ. 70-130.

σεών του. Ο γερμανός ιστορικός με τη *Ρωμαϊκή ιστορία* του έδωσε δείγματα μιας κριτικής στάσης απέναντι στις πηγές, με βάση την οποία αναζητούσε την αλήθεια και κατέρριπτε την ειδυλλιακή εικόνα του παρελθόντος. Οι μελέτες του συγκρότησαν μια από τις πιο καινοτόμους και ολοκληρωμένες προτάσεις για την αρχαιότητα.¹¹³ Από την οπτική της παγκόσμιας ιστορίας, ο ιστορικός αποκατέστησε σε μεγάλο βαθμό τις συνέχειες από τα αρχαία στα ελληνιστικά χρόνια και από εκεί στα ρωμαϊκά, τονίζοντας την αλληλεπίδραση Ανατολής - Δύσης, τη μεταφορά του πολιτισμού σε μια συνεχή διαδρομή επιρροών και προσμειξέων.¹¹⁴ Με το έργο του, στο οποίο η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία αντιμετώπιστηκε ως κατεξοχήν συγκροτημένη κρατική οντότητα, ο Νήμπουργκ ενίσχυσε το σχήμα της διαδοχής (ιστορία των ανατολικών εθνών - αρχαία ελληνική - ρωμαϊκή) και έθεσε σε γενικές γραμμές τις βάσεις για τη διάκριση της αρχαίας ιστορίας από ένα σύνολο αρχαιογνωστικών αντικειμένων. Ήταν εμφανείς οι επιρροές από το νομικό έργο του Σαβινύ και από το έργο του έτερου καθηγητή στο Πανεπιστήμιο του Βερολίνου, Αουγκούστ Μπεκ¹¹⁵. Τόσο το έργο του Μπεκ όσο και, σε μικρότερο βαθμό, του Νήμπουργκ προκάλεσαν αντιδράσεις, κυρίως λόγω της επιμονής τους στην ιστορική διάσταση των κειμένων και στην υποβάθμιση της γραμματολογικής ανάλυσής τους. Η διάκριση της γερμανικής φιλολογίας για αρκετά χρόνια σε δύο στρατόπεδα, τη *Wortphilologie* (φιλολογία των κειμένων) και τη *Sachphilologie* (φιλολογία των πραγμάτων), συνέβαλε ουσιαστικά στην αυτονόμηση της αρχαίας ιστορίας από τις αρχαιογνωστικές επιστήμες.¹¹⁶

Η ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑ ΤΟΥ ΑΟΥΓΚΟΥΣΤ ΜΠΕΚ

Ο Αουγκούστ Μπεκ υπήρξε ένας από τους σημαντικότερους φιλόλογους και ιστορικούς του καιρού του. Το έργο του εντάσσεται στο κλίμα της γερμανικής φιλολογίας του 18ου και του 19ου αιώνα, σε μια μακρά γενεαλογία ειδι-

113. J.W. Thompson, *A History of Historical Writing*, 2 (*The Eighteenth and Nineteenth Centuries*), Gloucester Mass. 1967, σ. 153-156.

114. Βλ. Λουτσιάνο Κάνφορα, *Ελληνισμός. Ερμηνεία της Αλεξανδρινής εποχής*, μτφ.: Σπύρος Μαρκέτος, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1992, σ. 33-62.

115. Για την επίδραση του Μπεκ στις φιλολογικές σπουδές βλ. ενδεικτικά G.P. Gooch, *History and Historians in the Nineteenth Century*, Λονδίνο 1913, σ. 30-35, Suzanne L. Marchand, *Down from Olympus. Archaeology and Philhellenism in Germany, 1750-1970*, Πρίνστον 1996, σ. 40-44.

116. Βλ. γενικά για τη διαδρομή της αρχαιογνωσίας "Ancient History and the Antiquarian": A.D. Momigliano, *Studies in Historiography*, Λονδίνο 1969, σ. 1-39.

κών με κεντρικό σημείο αναφοράς τον Γιόχανν Γιόαχιμ Βίνκελμανν και την «ανακάλυψη» των κειμένων της ελληνικής κλασικής αρχαιότητας. Συνεχίζοντας την παράδοση του τελευταίου, ο μαθητής του Φρήντριχ Α. Βολφ ανέδειξε την ιστορική διάσταση των κειμένων, θεωρώντας τη φιλολογία ως την επιστήμη η οποία αγχάλιαζε όλο τον αρχαίο κόσμο (ήταν άλλωστε ο εισηγητής του σχετικού όρου *Altertumwissenschaft*), έστω και σε στατική μορφή. Ο Βολφ δημοσίευσε τα περίφημα *Προλεγόμενα στον Όμηρο*, με τα οποία έθεσε για πρώτη φορά το ζήτημα της ιστορικής ανάγνωσης ενός λογοτεχνικού έργου, επαναπροσδιορίζοντας τις φιλολογικές μεθόδους ανάλυσης των αρχαίων κειμένων.¹¹⁷ Αυτή η στροφή προς την ελληνική αρχαιότητα, η οποία έγινε σε αντίθεση και συμπληρωματικά με την έως τότε ισχυρή ρωμαϊκή - ρομανική παράδοση,¹¹⁸ συνεχίστηκε και επαναπροσδιορίστηκε από τον Μπεκ, μαθητή του Βολφ. Οι μελέτες του, οι οποίες στόχευαν στην ανασύσταση της εικόνας της ελληνικής αρχαιότητας, εκκινούσαν από την αντίληψη -βασισμένη στη φιλελεύθερη ιδεολογία του- ότι η αρχαία ελληνική κοινωνία αποτελούσε πρότυπο για τη σύγχρονη, ότι στον αρχαίο κόσμο εδράζονταν όλες οι ανθρωπίνες γνώσεις. Ο Μπεκ προσδιόρισε τη φιλολογία ως την επιστημονικά τεκμηριωμένη ιστορική γνώση των δραστηριοτήτων ενός έθνους σε μια συγκεκριμένη ιστορική περίοδο. Η συστηματική μελέτη των επιγραφών για την ανασύσταση του δημόσιου και ιδιωτικού βίου των Ελλήνων, η επιμονή του στην ιστορία των θεσμών, η ιστορική τεκμηρίωση των αρχαίων κειμένων αποτέλεσαν τα κύρια χαρακτηριστικά της προσέγγισής του.

Ο Μπεκ εντασσόταν σε ένα από τα δύο στρατόπεδα που είχαν δημιουργηθεί, όπως υποστηρίζει ο Ίγκερς, τον 19ο αιώνα στο Πανεπιστήμιο του Βερολίνου. Στο πρώτο στρατόπεδο ανήκε ο Χέγκελ και ο κύκλος του, ενώ το δεύτερο περιελάμβανε τον Σαβινιύ, τον Νήμπουρ, τον Μπεκ, τον φιλόσοφο Φρήντριχ Σλαϊερμάχερ. Οι τελευταίοι, παρ' όλο που αναγνώριζαν, όπως και ο Χέγκελ, την ύπαρξη μιας υπερκείμενης πραγματικότητας πίσω από τα γεγονότα, υποστήριζαν ότι μόνο η ιστορική μελέτη τους μπορεί να δώσει απάντηση στα βασικά ερωτήματα της φιλοσοφίας.¹¹⁹

117. Rudolf Pfeiffer, *Ιστορία της κλασικής φιλολογίας από το 1300 μέχρι το 1850*, μτφ.: Π. Ξένος, Β. Μοσκόβης, Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών, Κέντρον Εκδόσεως Έργων Ελλήνων συγγραφέων, Σειρά βοηθητικών έργων, 1980, σ. 200-204.

118. Βλ. P. Funke, *ό.π.*, σ. 87.

119. Georg G. Iggers, *The German Conception of History. The National Tradition of Historical Thought from Herder to the Present*, αναθεωρημένη έκδ., Middletown, Κοννέκτικατ 1983, σ. 65-66.

Το έργο του Μπεκ επηρέασε συνολικά την ευρωπαϊκή φιλολογία και την ελληνική.¹²⁰ Μαθήματα του διάσημου φιλόλογου είχαν παρακολουθήσει αρκετοί Έλληνες, οι οποίοι κατέλαβαν στη συνέχεια θέσεις στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Εκτός από τον Κ. Σχινά, σημειώνω τους Κ. Ασώπιο, Δημήτριο Βερναρδάκη, Ιωάννη Βενθύλο, Ευθύμιο Καστόρχη,¹²¹ Αλέξανδρο Κοντόσταυλο, Στέφανο Κουμανούδη, Αθ. Ρουσόπουλο, Δημήτριο Σεμιτέλο, Γεώργιο Μιστριώτη, Δημήτριο Μαυροφρύδη και Γεώργιο Παπασλιώτη.¹²²

Το πρόγραμμα μαθημάτων του Πανεπιστημίου Αθηνών έφερε έντονη τη σφραγίδα του Μπεκ. Σημειώνω ενδεικτικά ότι το μάθημα που εισήγαγε εκείνος στην πανεπιστημιακή διδασκαλία, η *Encyklopädie und Methodologie der Philologischen Wissenschaften* (εγκυκλοπαιδεία και μεθοδολογία των φιλολογικών επιστημών), είτε ως *Εγκυκλοπαιδεία των φιλολογικών σπουδών*, είτε ως *Βίος Ελλήνων ή Ρωμαίων* διδάχθηκε από έναν ικανό αριθμό υφηγητών και καθηγητών στο ελληνικό πανεπιστήμιο: Κ. Σχινάς,¹²³ Λ. Ροσς, Κ. Ασώπιος¹²⁴, Στ. Κου-

120. Για τον Μπεκ και την υποδοχή του στην Ελλάδα βλ. δύο κείμενα της εποχής που γράφτηκαν με αφορμή τον θάνατό του: τον επικήδειο του μαθητή του, καθηγητή στο Αθήνησι, Γ. Παπασλιώτη, «Περί του θανάτου Αυγούστου του Βοϊκχου», *Εφημερίς των Φιλομαθών*, φ. 663 (29 Μαρτίου 1868), σ. 1481-1483, όπου αναφέρεται και στις στενές σχέσεις του με Έλληνες φοιτητές, καθώς και εκείνο του Εμμανουήλ Γαλάτη «Αύγουστος Βοϊκχίος», *Πανδώρα* 21 (1871), σ. 231-234.

121. Βλ. τον εισιτήριο λόγο του Ευθυμίου Καστόρχη *Πρώτον εισαγωγικόν μάθημα των ελληνικών αρχαιολογιών, διδασχθέν τη α΄ Δεκεμβρίου 1849 εν τω Οθωνείω Πανεπιστημίω*, Αθήνα 1849, όπου αναφέρθηκε στους δασκάλους του, γνωστούς γερμανούς φιλόλογους Γκόττφρηντ Χέρμανν, Αουγκούστ Μπεκ και Καρλ Λάχμαν.

122. Βλ. και Ιωάννης Καλιτσουνάκης, *Η αναβίωσις των κλασικών σπουδών εν Ελλάδι από της απελευθέρωσης και εντεύθεν*, Αθήνα 1958, σ. 356. Η έννοια της μαθητείας την εποχή που μελετάμε είναι εξαιρετικά ρευστή. Μπορεί να περιορίζεται στην παρακολούθηση ενός μικρού για παράδειγμα αριθμού μαθημάτων, η οποία δεν σήμαινε πάντα την αποδοχή ή την εκτίμηση των όσων δίδασκε ο καθηγητής. Βλ. για παράδειγμα την επιστολή που είχε στείλει ο Δ. Βερναρδάκης στον Θ. Μανούση ενημερώνοντάς τον ανάμεσα στα άλλα για τα λίγα μαθήματα του Μπεκ που παρακολούθησε και για το πόσο σχολαστικά του φάνηκαν: Σωκράτης Κουγέας, «Μια επιστολή του Δ. Βερναρδάκη από τα φοιτητικά του χρόνια», *Ημερολόγιο της Μεγάλης Ελλάδος*, Αθήνα 1935, σ. 59-65.

123. Όπως παρατηρεί ο Θ. Χρήστου, *ό.π.*, σ. 163, τα μαθήματα του Σχινά *Βίος Ελλήνων* και *Πραγματεία περί ιστοριογράφων Ελλήνων* απηχούν τις αντίστοιχες παραδόσεις του Μπεκ, που είχε παρακολουθήσει ως φοιτητής ο φαναριώτης λόγιος. Βλ. γενικότερα τα κεφάλαια για τη διδακτική δραστηριότητα και το ιστορικό συγγραφικό έργο του.

124. Τον χειμώνα του 1843 ο Ασώπιος, σύμφωνα με γερμανό αρθρογράφο, δίδαξε Πίνδαρο χρησιμοποιώντας τις εργασίες του Τηρς και του Μπεκ. Βλ. "Literarisches

μανούδης, Ευ. Καστόρχης. Μαθήματα από διαφορετικούς διδάσκοντες, τα οποία για τις ανάγκες του προγράμματος εντάσσονταν κάθε φορά σε διαφορετική σφαίρα (αρχαιολογία, φιλολογία, ιστορία), με σκοπό την ανασύσταση του συνόλου των πληροφοριών για τον αρχαίο κόσμο. Το γεγονός ήταν ενδεικτικό της επιρροής του γερμανού καθηγητή, της συνάφειας των γνωστικών αντικειμένων και της κυριαρχίας μιας διευρυμένης έννοιας της φιλολογίας, από την οποία προέκυπταν οι όμοροι κλάδοι:

Δέν είναι μόνον γραμματική ή φιλολογία, οὔτε μόνον κριτική ἢ ἐρμηνευτική, οὔτε μόνον ἱστορία τῆς γραμματείας καὶ τέχνης· ἀλλ' εἶναι ὅλα αὐτὰ συνάμα καὶ τι πρὸς· εἶναι δὲ ἱστοροῦσα ἐπιστήμη. Διαφέρει δὲ τῆς ἰδίως ἱστορίας κατὰ τοσοῦτο, καθ' ὅσον ἡ μὲν ἱστορία ἀνιχνεύει τὰς πολιτικὰς καταστάσεις καὶ τὰ ἔργα τῶν ἔθνων, τὰ λοιπὰ μόνον τροχάδην διερχομένη καὶ ἐπιθεωροῦσα· ἡ δὲ φιλολογία λεπτομερῶς ἐξετάζει τὴν ὅλην ἐνέργειάν τινος ἔθνους καὶ τὴν ἐναργῆ τοῦ πνεύματος αὐτοῦ δήλωσιν, καὶ σκοπὸν προτίθεται νὰ ἀνοικοδομήσῃ, οὕτως εἰπεῖν, πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν ἡμῶν ἱστορικῶς τὸν ἀνθρώπινον βίον, ὅστις εἶναι ἐν ταυτῷ καὶ τὸ παραγόμενον ἢ προῖόν τῶν μελετῶν της, ὥστε δὲν εἶναι αὕτη ποσῶς στεῖρα τις ἐπιστήμη, ὡς τὴν ἐσυκοφάντησαν.¹²⁵

Ο Σχινάς λοιπόν ξεδίπλωσε το νήμα της ιστορίας, υπό το βάρος βέβαια της διδασκαλίας του Νήμπουρ και της σταδιακής αυτονομήσής της από τη φιλολογία, εντάσσοντάς τη στο σύμπαν των αρχαιογνωστικών μαθημάτων της περιόδου. Σκοπός του ήταν η καθολική ανασύσταση της αρχαιοελληνικής περιόδου, ενός παρελθόντος που ήταν άξιο να καταγραφεί και να αποτελέσει παράδειγμα. Η επικέντρωση στην ελληνική, την προγονική, αρχαιότητα για τον Σχινά και γενικότερα τους νεοέλληνες λογίους ενισχύθηκε και από μια άλλη σημαντική συνιστώσα: εκείνη της αντίκρουσης των θεωριών του Γιάκομπ Φίλιπ Φαλλμεράουερ.

Η ΦΥΣΙΟΓΝΩΜΙΑ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ: ΒΑΦΤΙΣΜΕΝΟΙ ΣΤΟ ΠΡΟΓΟΝΙΚΟ ΚΛΕΟΣ

Οι απόψεις του Φαλλμεράουερ αναφορικά με τη σχεδόν πλήρη εξαφάνιση του ελληνικού έθνους από τις επιδρομές των σλαβικών φύλων στην Πελοπόννησο,

aus Griechenland“, *Neue Jahrbücher für Philologie und Pädagogik*, μέρος Β', 1859, σ. 311: Ελένη Ι. Κοντιάδη, «Γερμανικές επιδράσεις στην ελληνική παιδεία. Ένα κεφάλαιο: Κωνσταντίνος Ασώπιος», *Ο Ερασιστής* 15 (1978-1979), σ. 170-171.

125. Στέφανος Α. Κουμανούδης, «Περί φιλολογίας εν γένει και ιδίως της λατινικής», *Φιλολογικός Συνέδρημος* 7-8 (31 Μαρτίου 1849), σ. 232-233: Σοφία Ματθαίου, *Στέφανος Α. Κουμανούδης (1818-1899). Σχεδιάγραμμα βιογραφίας...*, ό.π., σ. 43.

όπως διατυπώθηκαν στον πρώτο τόμο της *Ιστορίας της Χερσονήσου του Μωρέως* (1830), οδήγησαν σε μια σειρά αντιρρητικών δημοσιευμάτων. Μέσα από αυτά στοιχειοθετήθηκε η γενεαλογία των σύγχρονων Ελλήνων στη συνέχεια της γλώσσας, της εντοπιότητας, της αντιστοιχίας των ηθών και εθίμων τους με εκείνα των Αρχαίων.¹²⁶

Η ελληνική αρχαιότητα, η οποία είχε αναγνωριστεί από τους λογίους των προεπαναστατικών ακόμη χρόνων ως προγονική κληρονομιά, επαναπροσδιοριζόταν και αξιοποιούνταν τώρα σε νέες συνθήκες. Κατά την προ του 1821 περίοδο, σύμφωνα με τον Βασίλη Κρεμμυδά, ο νέος ελληνισμός χρησιμοποίησε την ελληνική αρχαιότητα (όπως προσελήφθη μέσα από τον ευρωπαϊκό Διαφωτισμό, ο οποίος προέτασσε την απελευθέρωση από κάθε τυραννία και βαρβαρότητα) ως εργαλείο για τη διαμόρφωση μιας καινούριας σχέσης, η οποία θα εξυπηρετούσε την *ανάπτυξη της εθνικής συνείδησης και την επαναστατικοποίηση των εθνικών και κοινωνικών προσδοκιών*.¹²⁷ Ωστόσο, παραμένον προς διερεύνηση οι νέες σημασιοδοτήσεις της μετά την Επανάσταση, στην υπηρεσία ενός κρατικού πλέον σχηματισμού με αλυτρωτική ιδεολογία.

Την πρώτη αυτή περίοδο το Πανεπιστήμιο Αθηνών επέλεξε ως συμβολική αναφορά του την αρχαιότητα. Αυτή αποτέλεσε τον προνομιακό τόπο στο πρόγραμμα σπουδών και στην τελετουργία των αντίστοιχων ευρωπαϊκών ιδρυμάτων, σε αντίθεση με το Βυζάντιο, το οποίο στη δυτική σκέψη καταγράφεται, τουλάχιστον μέχρι τις αρχές του 19ου αιώνα, ως εποχή αμάθειας και σκοταδισμού.¹²⁸ Η σύνδεση αυτή λειτούργησε με πολλαπλούς τρόπους στη διαμόρφωση του Πανεπιστημίου ως θεσμού και ως χώρου.¹²⁹ Στις επίσημες τελετές, στους πρυτανικούς απολογισμούς αλλά και στους άλλους πανεπι-

126. Βλ. Γ. Βελουδής, *ό.π.*

127. Βασίλης Κρεμμυδάς, «Πρόσληψη και χρήσεις της αρχαιότητας στον ελληνικό διαφωτισμό και το Εικοσιένα: *Να ανακαινισθή και να αναζήση πάλιν το ελληνικόν γένος*», *Ο Πολίτης* 29 (13 Δεκεμβρίου 1996), σ. 28, και *passim*, σ. 24-29.

128. Βλ. Roxane Argyropoulos, *Les intellectuels grecs à la recherche de Byzance (1860-1912)*, Αθήνα, Institute for Neohellenic Research - Collection «History of Ideas» 1, 2001, και Μαρία Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, «Οι βυζαντινές ιστορικές σπουδές στην Ελλάδα: από τον Σπυρίδωνα Ζαμπέλιο στον Διονύσιο Ζακυθηνό»: *Σύμμεικτα του Κέντρου Βυζαντινών Σπουδών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών*: «Μνήμη Δ. Α. Ζακυθηνού», τ. 9 (1994), Μέρος Β', σ. 156-157. Στο κείμενο γίνεται αναφορά στην αντιμετώπιση του Βυζαντίου ως παρηκμασμένης συνέχειας της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας από συγγραφείς όπως ο Βολταίρος, ο Μοντεσκιέ, ο Χέγκελ, ο Σαρλ Λε Μπο και ο Γκίμπον. Βλ. ακόμη J.W. Thompson, *ό.π.*, σ. 512-531.

129. Βλ. και Κ. Λάμπας, *Πανεπιστήμιο και φοιτητές...*, *ό.π.*, σ. 123-126.

στημιακούς λόγους η ελληνική αρχαιότητα κατέλαβε εξέχουσα θέση,¹³⁰ όπως άλλωστε και στο πανεπιστημιακό λεξιλόγιο, στα σύμβολα, στην αρχιτεκτονική των κτιρίων.

Προς αυτή την κατεύθυνση καθοριστική υπήρξε η συμβολή των Βαυαρών. Στις προτάσεις του για την ίδρυση πανεπιστημίου ο Τηρς τοποθετούσε τις κτιριακές εγκαταστάσεις του ανώτατου εκπαιδευτικού ιδρύματος στο αρχαίο Λύκειο, απέναντι από την Ακρόπολη.¹³¹ Στο νεοκλασικό κτίριο που τελικά σχεδίασε ο δανός αρχιτέκτονας Κρίστιαν Χάνσεν, ο ζωγραφικός διάκοσμος είχε θέμα τις επιστήμες προσωποποιημένες (ανάμεσα στις οποίες και η ιστορία), ενώ στα Προπύλαια προβλεπόταν να τοποθετηθούν δύο αγάλματα αρχαίων θεοτήτων. Εκτός από τη σφραγίδα της Θεολογικής Σχολής, η οποία έφερε μονόγραμμα των πρώτων χριστιανών, οι σφραγίδες των άλλων τριών σχολών έφεραν ως εμβλήματα αρχαία ελληνικά θέματα: της Νομικής τη Θέμιδα, της Ιατρικής τον Ασκληπιό, της Φιλοσοφικής τον Αριστοτέλη. Τέλος, η κεντρική σφραγίδα του Πανεπιστημίου έφερε μια κουκουβάγια, το σύμβολο της θεάς Αθηνάς και της σοφίας.¹³²

Ο ελληνικός αρχαίος κόσμος αποτέλεσε εξαρχής, όπως και για το νεοσύστατο κράτος στο σύνολό του, νομιμοποιητικό στοιχείο των επιδιώξεων της πανεπιστημιακής εκπαίδευσης.¹³³ Η Ελλάδα, η οποία είχε δώσει τα φώτα του πολιτισμού στον υπόλοιπο κόσμο, δικαιούνταν να διαδραματίσει ξανά αυτό τον ρόλο. Όπως ανέφερε ο σχολάρχης της Ιατρικής Αναστάσιος Γεωργιάδης Λευκίας κατά την τελετή των εγκαινίων του ιδρύματος: *Ἦν ποτέ χρόνος, καθ' ὃν ἡ Ἑλλάς εὐδαίμων καὶ ἐπίζηλος ἦν, ἦν ποτέ χρόνος, καθ' ὃν τοῖς μὲν ὄπλοις ἰσχύουσα, πάντα τὰ Ἀσιανὰ ἔθνη κατ' αὐτῆς ἐλθόντα κατεπολέμησε, τεχνῶν δὲ καὶ ἐπι-*

130. Σημειώνω ενδεικτικά τους λόγους των σχολαρχών Ν. Βάμβα, Μ. Αποστολίδη και Α. Γεωργιάδη Λευκία στην τελετή εγκαινίων του Πανεπιστημίου: Κ. Θ. Δημαράς, *Ἐν Αθήναις...*, ὁ.π. Βλ. ακόμη Νεόφυτος Βάμβας, *Λόγος περί προσόδου και πτώσεως της Αρχαίας Ελλάδος, εκφωνηθείς εν τῷ Πανεπιστημίῳ Ὁθωνος την 20 Μαΐου 1844*, Αθήνα 1844, Νικόλαος Ι. Σαρίπολος, *Λόγος εκφωνηθείς την 21 Οκτωβρίου 1848 κατά την έναρξιν της διδασκαλίας των αρχαίων ελληνικών πολιτευμάτων*, Αθήνα 1848, καθώς και τον πρυτανικό λόγο του Κ. Ασώπιου για τον Μ. Αλέξανδρο (βλ. ἐδῶ, σ. 102).

131. Βλ. και Ελένη Κούκκου, ὁ.π., σ. 91.

132. Στη μεταρρύθμιση του 1911 τα σύμβολα παρέμειναν ως είχαν, εκτός της Φιλοσοφικής, όπου τον Αριστοτέλη αντικατέστησε η Μνημοσύνη, ενώ για τη Φυσικομαθηματική επελέγη ως σύμβολο ο Προμηθέας. Βλ. *Πρυτανεία Ιωάννου Ε. Μεσολωρά...*, ὁ.π., σ. 10.

133. Για την ισχυρή σχέση των Νεοελλήνων με τους αρχαίους Έλληνες βλ. Έ. Σκοπετέα, *Το «Πρότυπο Βασίλειο»...*, ὁ.π., σ. 171-217, Αλέξης Πολίτης, ὁ.π., σ. 107-111.

στημῶν ἀπάσῶν πλουτοῦσα, καθηγητὴς καὶ διδάσκαλος τοῦ πλείστου μέρους ὑπῆρχε.¹³⁴ Στη νέα συγκυρία, και με διαβατήριο το αρχαίο παρελθόν, ο καθηγητὴς ζητούσε ἀπὸ τον παλαιὸ διδάσκαλο να διδάξει εκ νέου την ἀνθρωπότητα. Δεν ἦταν ο μόνος. Στην ἴδια τελετὴ ὅλοι οι ομιλητὲς ἀναφέρθηκαν εκτενῶς στην ἀρχαία Ελλάδα, τονίζοντας τη σύνδεσή της με το νέο κράτος. Το Πανεπιστήμιο, το προσφιλὲς ἐνδιαίτημα των Μουσῶν, θα επανεγκαθιστοῦσε τον πολιτισμὸ, μετὰ ἀπὸ την ἐκδιώξή του, στην ἀρχαία πατρίδα του.

Το Φιλολογικὸ Τμήμα προσδιόρισε ἐξαρχῆς τον χρονικὸ του ορίζοντα στην κλασικὴ ἀρχαιότητα.¹³⁵ Οι κύριοι γνωστικοὶ κλάδοι του εκτὸς ἀπὸ τη φιλοσοφία, δηλαδὴ ἡ ἐλληνικὴ με τη λατινικὴ φιλολογία και ἡ ἀρχαιολογία, παρέμειναν σε ὅλο σχεδόν τον 19ο αἰῶνα ἐπικεντρωμένοι στην ἐλληνορωμαϊκὴ ἀρχαιότητα. Με ἐξαίρεση τη φιλοσοφία, που ἐξαρχῆς συνδέθηκε, πέραν της ἀρχαίας ἐλληνικῆς, και με τη σύγχρονη δυτικὴ σκέψη, ο κανόνας της ἀρχαίας ἐλληνικῆς και ρωμαϊκῆς κληρονομιάς παρέμεινε κυρίαρχος. Ο ἀρχαιοκεντρισμὸς αὐτὸς ἀνταποκρίθηκε στις γενικότερες κατευθύνσεις των προγραμμάτων των ευρωπαϊκῶν πανεπιστημίων (ἐξ ου και ἡ ἰσχυρὴ παρουσία της λατινικῆς γλώσσας), ἐξυπηρετοῦσε ὁμως και την ἀνάγκη της σύνδεσης των νέων με τους ἀρχαίους Ἕλληνας. Ἀκόμη και ἐάν τα ἐπιμέρους μαθήματα συγκροτήθηκαν με βάση την ευρωπαϊκὴ πανεπιστημιακὴ παράδοση μέσω της ἐμπειρίας των καθηγητῶν, ἡ προγονικὴ σχέση τονίστηκε με ἐμφαση σε προγραμματικά κείμενα ὅπως οι εἰσιτήριοι λόγοι.¹³⁶ Ἡ κλασικὴ ἀρχαιότητα ἀναγνωρίστηκε ως συστατικὸ στοιχεῖο της ταυτότητας του νέου κράτους, που ἀναδείκνυε την υπεροχή του ἐναντι των ἄλλων.¹³⁷

Ἡ ἐπιλογή του Σχινά να ἐπικεντρώσει τη διδασκαλία του στον ἀρχαίον κόσμον, ἰδιαίτερα στον ἐλληνικόν, αἰτιολογήθηκε ἀπὸ την προγονικὴ σχέση. Ἦταν μια πολιτικὴ ἐπιλογή που συμβάδιζε τόσο με το πρόγραμμα του Πανεπιστη-

134. *Λογίδριον ἐκφωνηθέν κατὰ την της Ακαδημίας καθέδρουσιν ὑπὸ Α. Γ. Λευκίου Σχολάρχου της Ιατρικῆς*, σ. 1: Κ. Θ. Δημαράς, *Ἐν Αθήναις...*, ὅ.π.

135. Συνολικὰ ἡ ἀρχαία Ελλάδα και ο κλασικισμὸς ἀποτελέσαν ἀξίονα ἀναφοράς για την ἐκπαίδευση στο νεοελληνικὸ βασίλειο. Βλ. για την περίοδο 1834-1882, Christina Koulouri, ὅ.π., σ. 301-352.

136. Ο Εὐθ. Καστόρχης, ὅταν το 1849 δίδαξε εκτὸς ἀπὸ λατινικὴ φιλολογία και *Βίον Ἑλλήνων* ἀντικαθιστώντας το μάθημα του Σχινά, στον ἀντίστοιχο εἰσιτήριο λόγον ἀναφέρθηκε στην ἀξία της φιλολογίας, στην καταγωγή της ἀπὸ την Ελλάδα και στην ἐπιστροφή της στον γενέθλιον τόπον της, οὕτως ὥστε να ἀναδειχθῶν οι Ἕλληνας ἀξιοὶ κληρονόμοι. Βλ. Εὐθ. Καστόρχης, ὅ.π., σ. 23-24.

137. Βλ. τη σύγκριση της *Αἰνεάδας* με τα ομηρικὰ ἔπη ἀπὸ τον Στ. Κουμανοῦδη σε λόγον του στον Σῦλλογον «Αθήναιον» το 1867: Σ. Ματθαίου, ὅ.π., σ. 148-149.

μίου όσο και με τον χαρακτήρα που δόθηκε στο ίδρυμα από την κρατική εξουσία. Από την άλλη πλευρά, ήδη στον οδηγό σπουδών προβλεπόταν η διδασκαλία της μεσαιωνικής και νεότερης περιόδου, ζήτημα που εξαρχής έθεσε και η Σύγκλητος, καθώς θεώρησε ότι δεν επαρκούσε η διδασκαλία της πολιτειογραφίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ΄

ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΟΛΙΤΕΙΟΓΡΑΦΙΑ ΣΤΗ ΓΕΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ: Η ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΟΥ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΥ ΠΑΡΕΛΘΟΝΤΟΣ

Η ΣΥΝΤΟΜΗ ΠΑΡΟΥΣΙΑ ΤΟΥ ΕΝΤΟΥΑΡΝΤ ΜΑΣΣΟΝ

Η μετακίνηση του Σχινά, το 1841, στη βαθμίδα του επιτίμιου καθηγητή και η συνεπακόλουθη εξοικονόμηση μισθού, σε συνδυασμό με το πάγιο αίτημα της Σχολής για διεύρυνση του διδακτικού προσωπικού, επέτρεψε το 1842 τον διορισμό του Έντουαρντ Μάσσον (1800-1873)¹³⁸ σε μια δεύτερη έδρα Γενικής ιστορίας,¹³⁹ με αντικείμενο τη διδασκαλία της μεσαιωνικής και σύγχρονης ιστορίας. Με σπουδές φιλοσοφίας, θεολογίας και νομικής στο Πανεπιστήμιο του Άμπερντιν, ο Μάσσον είχε έλθει το 1824 στην Ελλάδα για να συμμετάσχει στον Αγώνα. Διετέλεσε γραμματέας του ναυάρχου Τ. Κόχραν (1827-1831) και στη συνέχεια ασχολήθηκε με τη δικηγορία. Το 1831 υπερασπίστηκε τον δολοφόνο του Ιωάννη Καποδίστρια Γεωργάκη Πετρόμπεη Μαυρομιχάλη, ενώ το 1834 διορίστηκε γενικός εισαγγελέας στο Ανώτατο Δικαστήριο. Από τη θέση αυτή αντιμετώπισε τις επικρίσεις του Τύπου για τη συμμετοχή του και την κοινή με τον Κ. Δ. Σχινά στάση στη δίκη των Κολοκοτρώνη - Πλαπούτα.¹⁴⁰ Δίδαξε ρωμαϊκό δίκαιο στο Γυμνάσιο Ναυπλίου, ενώ παρέδιδε ιδιωτικά το μάθημα *Στοιχεία της διανοητικής, ηθικής και πολιτικής φιλοσοφίας κατά την Βακωνικήν μέθοδο*. Το 1840 αναγορεύθηκε υφηγητής της *Φιλοσοφίας του Βάκωνος* στη Φιλοσοφική, συνεχίζοντας στην πραγματικότητα τα μαθήματα που παρέδιδε

138. Βλ. Δ. Πανταζής, «Εδουάρδος Μάσσον», *Εφημερίς των Φιλομαθών*, φ. 811 (25 Μαΐου 1873), σ. 2657-2658, Δ. Βαρδουνιώτης «Εδ. Μάσσον», *Επετηρίς Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσός* 11 (1915), σ. 225-234, και Δ. Δημητριάδης, «Μάσσον (Masson) Εδουάρδος», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαιδεία (ΜΕΕ)*, Αθήνα 1927, τ. 16, σ. 758. Βλ. ακόμη Αντώνης Λ. Σμυρναίος, «Έντουαρντ Μάσσον, *An apology for the Greek Church* (1843): φιλορθόδοξη έξαρση ή μεταμφιεσμένος καιροσκοπισμός;», *Νέα Εστία* 1757 (Ιούνιος 2003), σ. 1016-1036.

139. Ήδη είχαν προστεθεί διδάσκοντες στη φιλολογία και φιλοσοφία, βλ. Π. Κιμουρτζής, *ό.π.*, σ. 160-163.

140. John Petropulos, *ό.π.*, σ. 242-244.

ιδιωτικά. Από όσο γνωρίζουμε, έως τον διορισμό του δεν είχε ασχοληθεί με την ιστορία, ούτε είχε παρουσιάσει σχετικό συγγραφικό έργο.

Ο Μάσσον ξεκίνησε τα μαθήματα το θερινό εξάμηνο 1841-1842, προκαλώντας την αντίδραση των φοιτητών, καθώς κατηγορήθηκε ότι περιπλανώμενος σε διάφορα άλλα γνωστικά αντικείμενα δεν υπεισερχόταν στο κατεξοχήν αντικείμενο της διδασκαλίας του (συνεδρίαση Συγκλήτου 15ης Μαρτίου 1842). Ο πρύτανης, καθηγητής της Ιατρικής Νικόλαος Μ. Κωστής, επενέβη καθησυχάζοντας τους ακροατές και προτρέποντας τον Μάσσον να επικεντρωθεί στη γενική ιστορία, καθώς, όπως τον κατηγορήσε και ο Μανούσης στη Σύγκλητο, δίδασκε φιλοσοφία της ιστορίας. Ο καθηγητής της Ιστορίας επανέλαβε τις παραδόσεις του διδάσκοντας ρωμαϊκή ιστορία, αντικείμενο με το οποίο είχε μεγαλύτερη εξοικείωση, αφού πρώτα επέπληξε τους φοιτητές για τη στάση τους. Το γεγονός προκάλεσε την αντίδραση του πρύτανη, καθώς ο καθηγητής δεν απευθύνθηκε στους ακροατές του ως σε διανοητικώς ανεπτυγμένα άτομα, όπως πρόσταζε ο νόμος. Την 21η Μαρτίου συνέβη μικρός θόρυβος, όπως γνωστοποιήθηκε στη Σύγκλητο μετά το πέρας του μαθήματός του, από αλλότρια προς τους φοιτητές άτομα. Ο πρύτανης κάλεσε τους παρισταμένους να ησυχάσουν και ταυτόχρονα απαγόρευσε την είσοδο στους μη έχοντας σχέση με τον χώρο, εκτός και αν επεδείκνυαν εισιτήριο από την Πρυτανεία. Η επέμβαση αυτή θορύβησε τον καθηγητή, ο οποίος θεώρησε ότι πλέον προσδιδόταν μεγάλη βαρύτητα στα επεισόδια, με συνέπεια να διακόψει τα μαθήματά του. Μετά από σχετική συζήτηση στη Σύγκλητο αποφασίστηκε, αφού και το έτος πλησίαζε στο τέλος του, η διακοπή του μαθήματος. Στον πρυτανικό απολογισμό της χρονιάς γινόταν μόνο αναφορά στον διορισμό του καθηγητή και στην αργοπορημένη έναρξη των μαθημάτων του. Τόσο οι φοιτητικές κινητοποιήσεις όσο και η γενικότερα αρνητική στάση της Συγκλήτου προς τον καθηγητή ενδεχομένως έχουν την αφετηρία τους στη στενή σχέση του με την Αντιβασιλεία, σε μια ταραγμένη πολιτικά περίοδο.

Το επόμενο εξάμηνο ο Μάσσον αρρώστησε και μετά από απόφαση της Συγκλήτου τον αντικατέστησε ο Θ. Μανούσης.¹⁴¹ Στο χειρόγραφο πρόγραμμα που απέστειλε το Πανεπιστήμιο στο υπουργείο Παιδείας προς έγκριση για το χειμερινό εξάμηνο 1843-1844 ο Μάσσον θα δίδασκε *Φιλοσοφικήν έποψιν της νεωτέρας ιστορίας*.¹⁴² Το χειρόγραφο πρόγραμμα εγκρίθηκε στις 8 Ιουλίου 1843, κανείς όμως από τους δύο δεν δίδαξε. Λίγες ημέρες αργότερα, την 21η Ιουλί-

141. Πρυτανικοί λόγοι 1842-1843, σ. 7.

142. Βλ. Παράρτημα.

ου, οι δύο διδάσκοντες, μαζί με τους καθηγητές της Φιλοσοφικής Ιωάννη Βενθύλο και Χ. Ούλριχς, της Νομικής Κωνσταντίνο Νέγρη και της Ιατρικής Χάινριχ Τράιμπερ, απολύθηκαν από το Πανεπιστήμιο λόγω οικονομικής δυσπραγίας της κρατικής μηχανής.¹⁴³ Στην πραγματικότητα οι απολύσεις τους εντάσσονταν στο πολιτικό κλίμα των ημερών πριν από τη μεταπολίτευση.¹⁴⁴

Μετά την ψήφιση του Συντάγματος ο Θ. Μανούσης διορίστηκε εκ νέου επιτίμιος και στις 3 Μαΐου 1844 τακτικός καθηγητής της Γενικής ιστορίας και, κατ' ανάθεση για λίγους μήνες, της Αρχαιολογίας. Την ίδια στιγμή, με την απομάκρυνση όλων των ξένων καθηγητών από το Πανεπιστήμιο, ο Μάσσον εγκατέλειψε την Ελλάδα. Μετέβη στη Σκοτία και για ένα διάστημα στην Ιρλανδία ως καθηγητής της ελληνικής γλώσσας και της Καινής Διαθήκης στο Πανεπιστήμιο του Μπέλφαστ. Το 1865 επέστρεψε στην Αθήνα, όπου εξέδωσε το περιοδικό *Μνήμων*. Πέθανε το 1873 και ετάφη στα χώματα της μητριάς πατρίδας του.

Η πολύ σύντομη πανεπιστημιακή διδασκαλία του Μάσσον δεν άφησε ίχνη ούτε στο συγγραφικό του έργο, ούτε όμως και στα δημοσιεύματα της κοινής γνώμης, για την οποία παρέμενε πάντα ο καταχθόνιος κατήγορος του Θ. Κολοκοτρώνη. Η αναπλήρωσή του από τον Θ. Μανούση ήταν αναμενόμενη, στο μέτρο που ο επιτίμιος καθηγητής δίδασκε το συγγενές μάθημα της πολιτειογραφίας.

ΤΟ ΑΠΟΤΥΧΗΜΕΝΟ ΠΕΙΡΑΜΑ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΕΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

Γεννημένος στη Σιάτιστα της Μακεδονίας, απόγονος οικογένειας εμπόρων, ο Θεόδωρος Μανούσης (1793-1858)¹⁴⁵ είχε πραγματοποιήσει σημαντικές και πολυποίικιλες σπουδές, μη συστηματικές κατά το πνεύμα της εποχής του. Πρώτος δάσκαλός του στην Πέστη της Ουγγαρίας ήταν ο γνωστός λόγιος Γεώργιος Ζαβίρας. Στη Βιέννη, επόμενο σταθμό της ζωής του, ήλθε σε επαφή με τη γερμανική σκέψη, ενώ το 1819 παρακολούθησε τα πρώτα του πανεπιστημιακά μαθήματα στη Λειψία, με καθηγητή τον φιλέλληνα φιλόσοφο Βίλχελμ

143. Πρυτανικοί λόγοι, ό.π., σ. 8.

144. Π. Κιμουρτζής, ό.π., σ. 166-173.

145. Για τον Μανούση βλ. την ανέκδοτη μεταπτυχιακή εργασία της Ιουλίας Πενητάζου *Ο Θεόδωρος Μανούσης καθηγητής της Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (1837-1858)*, Αθήνα 1994. Συνεπτυγμένη μορφή της εργασίας με τον ίδιο τίτλο στο περιοδικό *Μνήμων*, ό.π. Βλ. ακόμη Αντώνης Χατζής, «Θ. Μανούσης, ο πρώτος καθηγητής ιστορίας εν τω εθνικώ πανεπιστημίω», *Πλάτων* 10 (1958), σ. 301-310.

Τρώγκοττ Κρουγκ. Την επόμενη χρονιά μετέβη στο Πανεπιστήμιο του Γκέτινγκεν, όπου σπούδασε φιλοσοφία και ιστορία με καθηγητή τον Άρνολντ Χέρμανν Λούντβιχ Χέερεν. Το 1820 φαίνεται ότι είχε συμφωνήσει να διδάξει ιστορία και γεωγραφία στην Ιόνιο Ακαδημία, συμφωνία που δεν ευοδώθηκε.¹⁴⁶ Τον επόμενο χρόνο συνελήφθη και φυλακίστηκε για τέσσερις μήνες μαζί με άλλους έλληνες φοιτητές, εξαιτίας των μυστικών επαφών τους με φιλέλληνες για την ενίσχυση του Αγώνα. Παρέμεινε υπό περιορισμό στη Βιέννη έως το 1828, οπότε πέρασε στην Ιταλία. Εκεί παρακολούθησε μαθήματα στα Πανεπιστήμια της Πίζας (ιατρική, φυσικές επιστήμες) και της Ρώμης (ιταλική φιλολογία). Το 1831 ήλθε στην Ελλάδα και συμμετείχε ενεργά στον αντικαποδιστριακό αγώνα. Μετά τη δολοφονία του κυβερνήτη έφυγε πάλι στο εξωτερικό (Μόναχο και Βιέννη). Επέστρεψε οριστικά το 1834 και διορίστηκε από την Αντιβασιλεία βασιλικός επίτροπος στην Ιερά Σύνοδο και σύνεδρος στον Άρειο Πάγο.¹⁴⁷ Οι ιδιότητές του αυτές δικαιολογούσαν και τον αρχικό διορισμό του ως επιτίμιου καθηγητή.

Η πολιτειογραφία, το μάθημα που ενέταξε ο καθηγητής στο πανεπιστημιακό πρόγραμμα μαθημάτων, ήταν το πρώτο και μόνο, στα πρώτα χρόνια της Φιλοσοφικής, το οποίο βασίστηκε σε συστηματική τεκμηρίωση και υπήρξε αποκλειστικά αφιερωμένο στη συγχρονία. Η διδασκαλία του προκάλεσε εξαρχής αρνητικά σχόλια και αντιρρήσεις, που συνδέονταν με προσωπικές σχέσεις και επιδιώξεις εντός του Πανεπιστημίου. Δεν θα έπρεπε όμως να αγνοηθούν και οι πραγματικές επιφυλάξεις για τον χαρακτήρα του μαθήματος, κυρίως λόγω του ασαφούς χαρακτήρα και της πρωτοποριακής του φυσιογνωμίας συγκριτικά με το υπόλοιπο πρόγραμμα.¹⁴⁸ Ο Μανούσης έστρεψε τη διδασκαλία του μαθήματος στις σημαντικές χώρες της εποχής του: Αγγλία, Γαλλία (γενικότερα Ευρώπη), Ρωσία και Αμερική. Οι φοιτητές, οι πολίτες του ελληνικού βασιλείου, έπρεπε να γνωρίζουν την πολιτική, κοινωνική και οικονομική κατάσταση των μεγάλων αυτών κρατών.¹⁴⁹

146. Βλ. Ελένη Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη, *Η Ιόνια Ακαδημία. Το χρονικό της ίδρυσης του πρώτου ελληνικού Πανεπιστημίου (1811-1824)*, Αθήνα, Αρχαιακές μελέτες - Εκδόσεις «Ο Μικρός Ρωμηός», 1997, σ. 46-49.

147. Ι. Πεντάζου, «Ο Θεόδωρος Μανούσης...», *ό.π.*, σ. 74-77.

148. Ι. Πεντάζου, *Ο Θεόδωρος Μανούσης...*, *ό.π.*, σ. 24.

149. Βλ. «Το Πολίτευμα της Αγγλίας (εκ των περί Πολιτειογραφίας μαθημάτων του καθηγητού Θ. Μανούσου)», *Ευρ. Εραμιστής* 8 (1843), σ. 495-534, 9 (1843), σ. 569-615, και «Περί αρχής και αυξήσεως του Ρωσικού κράτους (εκ των περί Πολιτειογραφίας μαθημάτων του καθηγητού Θ. Μανούσου)», *Ευρ. Εραμιστής* 10 (1843), σ. 707-761.

Το μάθημα του Μανούση αποτελούσε μεταφορά του αντίστοιχου γερμανικού μαθήματος *Staatistik*, ή *Allgemeine Politik* (στατιστική, ή γενική πολιτική), το οποίο είχε παρακολουθήσει στο Πανεπιστήμιο του Γκέτινγκεν τα χρόνια των σπουδών του. Η ύλη του επικεντρωνόταν στη μελέτη της εσωτερικής κατάστασης και των θεσμών των σύγχρονων κρατών. Όπως το όριζε ο καθηγητής, μεταφράζοντας απευθείας τον γερμανικό όρο, *Στατιστική* *ἐστὶν ἡ ἐπιστῆμη περὶ τὴν ἐσωτερικὴν πολιτικὴν κατάστασιν ἐνὸς ὁποιοῦδήποτε βασιλείου ἢ ἀπλῶς πολιτείας ἀσχολουμένη· ὑποκείμενον λοιπὸν αὐτῆς τὸ πολιτικὸν σύνταγμα, ἡ διοίκησις, κυβέρνησις, ὁ θησαυρός, πολεμικὴ δύναμις κ.τ.λ.*¹⁵⁰

Η *Staatistik* αποτέλεσε το μάθημα που μαζί με την καθολική ιστορία χαρακτήρισαν το πρόγραμμα του Πανεπιστημίου του Γκέτινγκεν τον 18ο αιώνα. Διδάχθηκε πρώτη φορά από τον Γκόττφρηντ Άχενβαλλ, όταν έγινε καθηγητής το 1748. Το 1749 εξέδωσε το έργο του *Staatverfassung der europäischen Reiche* (κρατική συγκρότηση των ευρωπαϊκών βασιλείων), το οποίο περιείχε συγκεκριμένες πληροφορίες για τη δημόσια διοίκηση σε διαφορετικά κράτη στην Ευρώπη. Ο μαθητής και διάδοχός του στην έδρα του, Αουγκούστ Λούντβιχ Σλέζερ,¹⁵¹ προσέδωσε νέα αίγλη στο μάθημα, το οποίο αποτέλεσε πόλο έλξης για πολλούς φοιτητές από τα γειτονικά γερμανικά κρατίδια.¹⁵² Το μάθημα προέκυψε από τη νομική επιστήμη, για να αποκτήσει εντέλει ιστορικό χαρακτήρα, καθώς η ενασχόληση με τη σύγχρονη κατάσταση των κρατών προϋπέθετε την αναδρομή στο πρόσφατο τουλάχιστον παρελθόν.¹⁵³ Σκοπός ήταν η μελέτη της ιστορίας τους με βάση τα πραγματικά δεδομένα: οι πληροφορίες για τον πληθυσμό, τη διοικητική οργάνωση, το δίκαιο, το εμπόριο, τη βιομηχανία συγκροτούσαν ένα στέρεο σώμα πηγών για τον ερευνητή. Η ιδέα της έρευνας που αποσκοπούσε στην επιστημονική μελέτη αποτέλεσε χαρακτηριστικό στοιχείο του νέου πανεπιστημίου.

Πόσο άντεξε η πολιτειογραφία στη Φιλοσοφική; Λίγα χρόνια, όσα τα πρώτα της παρουσίας του Μανούση στη Σχολή. Όταν επαναπροσλήφθηκε ο κα-

150. Υποσημείωση του Μανούση στη μετάφραση «Κρίσις του συγγράμματος του Άγγλου Leake επιγραφόμενου *Researches in Greece*», *Ερμής ο Λόγιος* 6, 24 (15 Δεκεμβρίου 1816), σ. 419. Την ανυπόγραφη αυτή μετάφραση του χειμένου ο Κ. Θ. Δημαράς (*Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα, Ερμής, 1983, σ. 294) απέδωσε στον Μανούση.

151. F. Fürst, *August Ludwig Schlözer, ein deutscher Aufklärer im 18. Jahrhundert*, Χαϊδελβέργη 1928.

152. Herbert Butterfield, *Man on his Past. The Study of the History of Historical Scholarship* (επανεκδ.), Βοστόνη 1960, σ. 43.

153. Ι. Πεντάζου, *Ο Θεόδωρος Μανούσης...*, ό.π., σ. 70-73.

θηγητής, το καινοτόμο μάθημα αποσύρθηκε. Οι ανάγκες για την ιστορία ήταν πολύ πιο άμεσες και επιτακτικές. Η εξέλιξη φαίνεται εύλογη για ένα γνωστικό αντικείμενο που από την αρχή συνάντησε αντιδράσεις και η εισαγωγή του ήταν αποτέλεσμα προσωπικής επιλογής, όχι ευρύτερων παραδοχών και αναγκών. Ούτως ή άλλως στο νεότευκτο Πανεπιστήμιο η εισαγωγή καινοτομιών οφειλόταν σε συγκεκριμένα πρόσωπα, αναπτυσσόταν σε λιγότερο ή περισσότερο ευνοϊκό κλίμα, ενώ η σύνδεση του διδάσκοντος με το συγκεκριμένο γνωστικό αντικείμενο λειτουργούσε καταλυτικά για την ίδια την ταυτότητά του.¹⁵⁴ Εντός του συγκεκριμένου πανεπιστημιακού γίγνεσθαι, με ολιγάριθμο καθηγητικό προσωπικό και με σαφή αρχαιογνωστική κατεύθυνση, ο Μανούσης εγκατέλειψε την πολιτειογραφία. Όχι ολοκληρωτικά. Η ελευθερία των διδασκόντων στην επιλογή των γνωστικών αντικειμένων τους και η συγγένεια πολιτειογραφίας - νεότερης ιστορίας τού έδωσαν τη δυνατότητα να διδάξει και στη νέα έδρα, έστω και για λίγο (τα θερινά εξάμηνα του 1846-1847 και του 1847-1848), το παλαιό του μάθημα.

Η ΜΑΝΟΥΣΣΕΙΟΣ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΜΙΑΣ ΣΥΝΕΧΟΥΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΠΑΓΚΟΣΜΙΩΝ ΠΡΟΟΠΤΙΚΩΝ: ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ ΣΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΙΑ

Με εξαίρεση το θνησιγενές εγχείρημα της πολιτειογραφίας, η δεύτερη έδρα Γενικής ιστορίας (1843) ήταν η μόνη έδρα του Φιλολογικού Τμήματος της οποίας ο χρονικός ορίζοντας αφιερώθηκε, προγραμματικά τουλάχιστον, στη μεσαιωνική και νεότερη περίοδο. Κατά τη διάρκεια, όμως, της πανεπιστημιακής του σταδιοδρομίας ο Μανούσης δίδαξε γενική, μέση και νέα, αρχαία, βυζαντινή, ρωμαϊκή ιστορία και πολιτειογραφία. Το 1844 εκλέχθηκε πρύτανης του Πανεπιστημίου.

Ο Μανούσης χώρισε το μάθημά του σε περιόδους. Δίδαξε αρχαία ιστορία, περιλαμβάνοντας και την Παλαιά Διαθήκη στη διδασκαλία του, και μέση ιστορία, με ορόσημο τη βασιλεία του Καρλομάγνου για τον δυτικό κόσμο και την άλωση της Κωνσταντινούπολης για το Βυζάντιο. Η νέα ιστορία ξεκινούσε από τη μεταρρύθμιση του Λούθηρου ή την ανακάλυψη της Αμερικής. Στον πρώτο εισιτήριο λόγο του σε αμιγώς ιστορικό μάθημα, ο Μανούσης ανέφερε

154. Βλ. και τις παρατηρήσεις του Θεόδωρου Κρητικού, «Πανεπιστήμιο και νέα γνωστικά αντικείμενα. Η θέσπιση της Ιστορίας των Επιστημών στην αθηναϊκή Φυσικομαθηματική Σχολή», *Μνήμων* 19 (1997), σ. 41-71.

ότι θα επικεντρώσει τη διδασκαλία του στην ευρωπαϊκή ιστορία, λόγω της καλύτερης γνώσης του για την περίοδο αλλά και της εξέχουσας θέσης της στην παγκόσμια ιστορία.¹⁵⁵

Η διδασκαλία του Μανούση ανταποκρινόταν στην τριμερή διάκριση της ιστορίας όπως είχε καθιερωθεί στη δυτική σκέψη με το έργο του Χριστόφορου Κελλάριου *Historia Universalis* (1688).¹⁵⁶ Μετεξελίσσοντας τη χριστιανική οπτική, η οποία αντιμετώπιζε τον ιστορικό χρόνο ως διαδοχή παγκόσμιων βασιλείων προσδιορισμένων από τη θείκη εξουσία –σύμφωνα με το σχήμα των τεσσάρων αυτοκρατοριών του προφήτη Δανιήλ–, η νέα αντίληψη θεωρούσε ότι η παγκόσμια ιστορία, όπως και η ανθρώπινη ύπαρξη, αναπτυσσόταν από τα νηπιακά χρόνια ως την ωριμότητα, με τομές-ορόσημα στην εξέλιξή της. Σε αυτό το πλαίσιο διδασκόταν και η βυζαντινή ιστορία ως τμήμα της παγκόσμιας ιστορίας (ο Μανούσης δίδαξε βυζαντινή ιστορία τα χειμερινά εξάμηνα 1848-1849, 1849-1850, 1850-1851, 1851-1852).¹⁵⁷ Η Άλωση αποτελούσε, μαζί με άλλα μείζονα γεγονότα (την Αναγέννηση, την ανακάλυψη της Αμερικής, τη διαμόρφωση των μεγάλων μοναρχιών, τη μεταρρύθμιση του Λούθηρου), ορόσημο για τη μετάβαση από τον μεσαιωνικό στον νεότερο κόσμο.¹⁵⁸

Από το μάθημα του Μανούση απουσίασε η νεότερη ελληνική ιστορία –αναφέρομαι κυρίως στο 1821–, ίσως γιατί, όπως επεσήμανε και σε κείμενό του, θεωρούσε πρώιμο ένα τέτοιο εγχείρημα.¹⁵⁹ Η απουσία της διδασκαλίας της νεότερης ελληνικής ιστορίας παρατηρείται και στον πρώτο οδηγό σπουδών,

155. «Λόγος εισαγωγικός των εν τω Πανεπιστημίω Αθηνών κατά την χειμερινήν εξαμηνίαν του 1842-1843 περί μέσης καί νέας ιστορίας μαθημάτων του καθηγητού Θ. Μανούσου», *Ευρωπαϊκός Ερανιστής* 6 (1843), σ. 466.

156. Βλ. Αντ. Λιάκος, «Οι τέσσερις αυτοκρατορίες και η τάξη του χρόνου», ανέκδοτη ανακοίνωση στο συνέδριο *Παλαιές και νέες αυτοκρατορίες: έννοιες, κριτικές προσεγγίσεις και νέες κατευθύνσεις*, που διοργάνωσε το Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας & Κοινωνικής Ανθρωπολογίας (ΙΑΚΑ) του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας και το περιοδικό *Historein / Ιστορείν* (Βόλος, 27-29 Ιουνίου 2003).

157. Βλ. Ι. Πεντάζου, *Ο Θεόδωρος Μανούσης...*, ό.π., σ. 75-78. Τη διδασκαλία της βυζαντινής ιστορίας, στην ίδια οπτική, θεωρούσε απαραίτητη και ο Κ. Δ. Σχινάς, βλ. *Οδηγία...*, 1838, ό.π., σ. 20. Ο Μανούσης κατηγορήθηκε εκ των υστέρων ότι δίδασκε βυζαντινή ιστορία στο Πανεπιστήμιο *έκ τοῦ χριστιανομάχου Γίββανος*. Βλ. Ιερώνυμος Οικονόμος, *Ιστορική σύγκρισις μεταξύ δύο ανδρών, Α. Μακράκη και Αλεξάνδρου Λυκούργου αρχιεπισκόπου Σύρου*, Πάτρα 1896: Κ. Λάμπας, *Πανεπιστήμιο και φοιτητές...*, ό.π., σ. 479-480, σμμ. 71.

158. Βλ. Διονύσιος Ζακυθινός, *Μεταβυζαντινά και Νέα Ελληνικά*, Αθήνα 1978, σ. 75-77, και Christina Koulouri, ό.π., σ. 309.

159. Βλ. *εδώ*, σ. 124.

όπου στον κύκλο των προτεινόμενων μαθημάτων προς τους φοιτητές του Φιλολογικού Τμήματος περιλαμβανόταν μόνο ένα γενικό μάθημα *Ιστορίας των τριών τελευταίων αιώνων*.¹⁶⁰ Συνολικά πάντως η ενσωμάτωση της αρχαίας ιστορίας στο μάθημα του Μανούσης –καθώς ήταν υποχρεωτικό για όλους τους φοιτητές–, σε συνδυασμό με τη διδασκαλία του Σχινά, έγερνε τη ζυγαριά προς την αρχαιότητα, ενώ οι μέσοι και νεότεροι χρόνοι καταλάμβαναν λιγότερο χρόνο στο πρόγραμμα των ιστορικών μαθημάτων.

Ο Μανούσης ήταν από τους λιγοστούς έλληνες λογίους του νεοσύστατου βασιλείου που ενδιαφερόταν για την καθολική ιστορία (*Weltgeschichte*).¹⁶¹ Το ενδιαφέρον αυτό αποτυπώθηκε το 1813 σε πρώιμο άρθρο του στον *Λόγιο Ερμή*, το οποίο αποτελεί ένα από τα ελάχιστα θεωρητικά ιστορικά κείμενά του. Το άρθρο μεταφέρει προβληματισμούς που κυριάρχησαν στον γερμανόφωνο ιδιαίτερα χώρο κατά το τέλος του 18ου και τις αρχές του 19ου αιώνα. Ο συγγραφέας παρουσίαζε τη γενεαλογία της καθολικής ιστορίας εκκινώντας από τα αρχαία χρόνια και καταλήγοντας στον δάσκαλό του Χέρεν στο Πανεπιστήμιο του Γκέτινγκεν. Από τις τρεις συνέχειες του άρθρου η πρώτη αφιερωνόταν στον ορισμό της καθολικής ιστορίας και στους αρχαίους συγγραφείς που ασχολήθηκαν μαζί της, η δεύτερη στα μεσαιωνικά χρόνια, και κυρίως στους γάλλους ιστορικούς οι οποίοι έγραψαν καθολική ιστορία. Τέλος, η τρίτη συνέχεια επικεντρωνόταν στους γερμανούς ιστορικούς που το έργο τους συνδέθηκε με την καθολική ιστορία, ιδιαίτερα εκείνους από το Πανεπιστήμιο του Γκέτινγκεν – ανάμεσά τους μερικοί από τους πλέον σημαντικούς διανοητές του 18ου και του 19ου αιώνα, όπως ο Γιόχανν Γκόττφρηντ Χέρντερ, ο Γιόχανν Γκόττφρηντ Άιχορν, ο Γιόχανν Κριστόφ Γκάττερερ και ο Σλέζερ. Σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις το κείμενο αποτελούσε συμπύλημα από συναφή άρθρα, τα οποία ο Μανούσης γνώριζε καλά.¹⁶²

Στο άρθρο διαβάζουμε τον ακόλουθο ορισμό της καθολικής ιστορίας: *Ήταν τις ιστορία περιλαμβάνει εν αυτή όλα τὰ αξιόλογα συμβεβηκότα, ονομάζεται καθολική, κατ' έξοχην δὲ καλεῖται οὕτως ἢ παγκόσμιος ιστορία, ἤτοι ἡ ιστορία τῶν ἀξιολογωτέρων συμβεβηκότων τοῦ κόσμου καὶ τῶν κατοίκων αὐτοῦ ἀπ' ἀρχῆς μέχρι τῆς σήμερον*.¹⁶³ Στη συνέχεια ο Μανούσης προσδιορίζει επακριβώς τον στό-

160. *Οδηγία*, 1838, σ. 20, 22.

161. Η διαπίστωση ανήκει στη Μαρία Στασινοπούλου, *ό.π.*, σ. 281.

162. Στο *ίδιο*, σ. 224-226.

163. Θεόδωρος Μανούσης, «Ιστορία της καθολικής ιστορίας», *Ερμής ο Λόγιος*, 13, 1 (17 Ιανουαρίου 1813), σ. 11.

χο της, μεταφράζοντας σχετικό χωρίο από κείμενο του Σλέξερ: *ή απόδειξις δέ όποιας συμπλοκής τών αιτιών και αποτελεσμάτων, ό κόσμος και οί κάτοικοι αύτου κατήνησαν εις την παροῦσαν κατάστασιν ή, τó όποιον είναι τó ίδιον, ή καθολική ιστορία πρέπει νά λύση τó μέγα πρόβλημα, διá τί οί άνθρωποι εύρίσκονται την σήμερον εις ταιαύτην καταστάσιν και όχι εις άλλοιαν, και πώς ήλθον εις αύτην*.¹⁶⁴ Η επιλογή του Σλέξερ δεν ήταν τυχαία. Μαζί με τον Γκάττερερ ήταν, κατά τον Μανούση, *οί πατέρες τής καθολικής ιστορίας παρά τοίς Γερμανοίς*.¹⁶⁵ Ιδιαίτερα ο πρώτος με τó έργο και τη διδασκαλία του συνέβαλε στη μεταβολή του Πανεπιστημίου του Γκέτινγκεν από κέντρο νομικών και κλασικών σπουδών σε χώρο ανάπτυξης της ιστορικής επιστήμης.¹⁶⁶ Τον 18ο αιώνα τó πανεπιστήμιο αυτό αναδείχθηκε στον κατεξοχήν χώρο καλλιέργειας του συγκεκριμένου είδους ιστορίας, προχωρώντας στην ανάγνωση εκ νέου της ιστοριογραφίας και συντάσσοντας ουσιαστικά τη γενεαλογία του.

Στο κείμενό του για την καθολική ιστορία ο Μανούσης επεσήμανε πέντε μεθόδους προσέγγισης και συγγραφής της ιστορίας: την επισοδεική, τη συγχρονιστική, τη γεωγραφική, την εθνογραφική και τη μικτή.¹⁶⁷ Η προσέγγιση της καθολικής ιστορίας μέσω της ιστορίας των εθνών αποτελούσε μία από τις εκδοχές συγγραφής. Σε αντίθεση με τον Σχινά, ο Μανούσης δεν αντιμετώπισε την παγκόσμια ιστορία ως άθροισμα της ιστορίας μεμονωμένων εθνών, αλλά στο πλαίσιο μιας ενιαίας τελεολογικής εξέλιξης. Η διδασκαλία του προσέφερε μια διαφορετική θέαση συγκριτικά με εκείνη του έτερου καθηγητή. Η φιλοσοφία ήταν *η έπιστήμη τών όρων και νόμων τής ανθρώπινης γνώσεως και τής ούσίας και τών άνωτάτων λόγων παντός όντος θείου και φυσικού και τού ανθρώπινου πνεύματος, έπιστήμη έκτείνουσα την καθολικήν αύτης έπιρροήν επί άπαντος τού κύκλου τών ανθρώπινων γνώσεων και κατά τó είδος και καθ' ύλην αύτων*.¹⁶⁸ Η σχέση της φιλοσοφίας με την ιστορία νοηματοδοτούσε την τελευταία, απέδιδε αρμονία και προορισμό στα *άτάκτως έρριμμένα, τά όποια συγκέντρωνε εις ένα σῶμα: 'Η 'Ιστορία ύπάρχει εις ταιαύτην στενήν σχέσηιν πρὸς την φιλοσοφίαν, ὥστε χωρίς άνωτέρας φιλοσοφικής πεποιθήσεως ήθελε στερείσθαι τού κυριωτέρου αύτης σκοπού και πάσης έσωτερικής ένότητος, άνευ τών όποίων τó άθροισμα συγχρόνων*

164. «Ιστορία της καθολικής ιστορίας», ό.π., σ. 12.

165. Στο ίδιο, σ. 55.

166. F. Fuerst, ό.π., σ. 170.

167. «Ιστορία της καθολικής ιστορίας», ό.π., σ. 14. Βλ. και τις παρατηρήσεις της Μαρίας Στασινοπούλου για τη σχετική συζήτηση στον γερμανόφωνο χώρο, καθώς και για τις θέσεις του Κωνσταντίνου Κούμα: M. Stassinopoulou, ό.π., σ. 175-180.

168. Πρυτανικοί λόγοι 1844..., ό.π., σ. 2-3.

καὶ ἀλληλοδιαδόχων γεγονότων δὲν ἤθελε σχηματισθῆ εἰς σῶμα ἄρμονικὸν καὶ πλήρες νοημάτων.¹⁶⁹

Ὁ Μανούσης ἐξέφραζε μια ἀντίληψη πολὺ στενά συνδεδεμένη με τον γερμανικὸ ἰδεαλισμὸ, ἰδιαίτερα τὴ θέση τοῦ Χέρντερ γιὰ τὴν πρωτοκαθεδρία τῆς φιλοσοφίας ἐναντὶ των ἄλλων ἀνθρωπιστικῶν ἐπιστημῶν. Συνέχεια καὶ ἐνότητα ἀποτελοῦσαν τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς ἱστορίας. Εἶναι σαφὴς ἡ θεολογικὴ προέλευση των ἐκκοσμιευμένων πλέον ὄρων: συνέχεια ὅσον ἀφορᾷ τὴν πορεία των ἀνθρώπινων πράξεων, ἐνότητα ὅπως ἀποδίδεται ἀπὸ τον φιλοσοφικὸ στοχασμὸ, ὁ ὁποῖος ἐρμηνεύει τὰ γεγονότα. Ὁ ἱστορικὸς ἐπέλεγε ἀπὸ τὸ παρελθόν τὰ γεγονότα ἐκεῖνα τὰ ὁποῖα ἐμπλέκονταν με τὸ σῆμερα καὶ τὸ ἐρμήνευαν. Ἀπὸ τὴν εὐθύγραμμη πορεία των γεγονότων, ἡ ἱστορία καλοῦνταν κάθε φορὰ νὰ ἀναζητήσῃ καὶ νὰ προβάλῃ ὅσα ἀξίζαν γιὰ τους συγχρόνους. Ἡ λειτουργία αὐτὴ δὲν ἀφοροῦσε μόνον τὴν παραδειγματικὴν χρῆση μιᾶς γεγονοτικῆς ἱστορίας. Στὴν περίπτωση των ἄλλων γνωστικῶν κλάδων ἡ ἱστορία ἐπρεπε νὰ ἀντλήσῃ ἀπὸ τὸ παρελθόν στοιχεῖα ποὺ θὰ βοηθοῦσαν νὰ κατανοήσουμε τὸ παρόν, γιὰ παράδειγμα στὴ νομικὴ ἐπιστῆμη τὴν ἐννοια των θεσμῶν καὶ τῆς κρατικῆς συγκρότησης.

Στὸ μάθημά του ὁ Μανούσης θέλησε νὰ ἀναπαραγάγῃ μιὰ ἀντίληψη γιὰ τὴ γενικὴ ἱστορία ποὺ προερχόταν ἀπὸ τὰ χρόνια τοῦ Διαφωτισμοῦ καὶ τῆς πρόσληψής του ἀπὸ τους γερμανοὺς δασκάλους του.¹⁷⁰ Οἱ τελευταῖοι, σύμφωνα με τὴν παρατήρηση τοῦ Ἰγκερς, ἀπηχοῦσαν τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Διαφωτισμοῦ γιὰ τὴ μελέτη τῆς ἀνθρώπινης φύσης μέσα στα ἱστορικὰ τῆς συμφραζόμενα.¹⁷¹ Οἱ ἱστορικοὶ τοῦ Γκέτινγκεν ἐπιχείρησαν νὰ γράψουν ευρύτερη ἱστορία, κοινωνικὴ καὶ πολιτισμικὴ, ἡ ὁποῖα νὰ περιλαμβάνει τὸ σύνολο των ἀνθρώ-

169. Στο ἴδιο, σ. 5.

170. Σύμφωνα με τὶς πληροφορίες ποὺ ἔχει ἀποθησαυρίσει ὁ Τρ. Σκλαβενίτης, ἦταν πολὺ πιθανὸ ἡ μετάφραση τῆς γενικῆς ἱστορίας τοῦ Γιόχαν φον Μύλλερ ἀπὸ τον Σπυριδῶνα Βαλέτα νὰ εἶχε περιέλθει στον Μανούση ἀπὸ τὸ 1843. Ἡ γενικὴ ἱστορία τοῦ γερμανοῦ ἱστορικοῦ, τὸν ὁποῖο ὁ Μανούσης μνημόνευε ὡς μιὰ ἀπὸ τὶς κύριες πηγές του στον εἰσιτήριο λόγο του τὸ 1843, χρησίμευσε κατὰ πάσα πιθανότητα ὡς ἡ κατεξοχὴν ἢ καὶ ἀποκλειστικὴ πηγὴ γιὰ τὶς παραδόσεις του. Ἡ μετάφραση λανθάνει, ἐνὸς με δεδομένο καὶ τὰ ελάχιστα ἀποσπάσματα ἀπὸ τὶς παραδόσεις τοῦ Μανούση δὲν μπορούμε νὰ στοιχειοθετήσουμε μιὰ τέτοια ὑπόθεση. Σημειῶνω, πάντως, ὅτι βρισκόμαστε στο ἴδιο κλίμα μιᾶς φιλελεύθερης διανόησης με σαφεῖς ἀναφορές στὴ γερμανόφωνη ἱστορικὴ σκέψη. Βλ. Τρ. Ε. Σκλαβενίτης, «Ὁ Σπυριδῶν Βαλέτας καὶ ἡ μετάφραση τῆς Πολιτικῆς Οικονομίας τοῦ J.B. Say», Ἐταιρεία Μελέτης Νέου Ἑλληνισμοῦ, *Ἡ Ἐπανάσταση τοῦ 1821: Μελέτες στὴ μνήμη τῆς Δέσποινας Θέμελη-Κατηφόρη*, Ἀθῆνα 1994, σ. 124-125, 140-141, καὶ passim, σ. 106-142.

171. Βλ. Γκ. Ἰγκερς, *Νέες κατευθύνσεις...*, ὁ.π., σ. 25.

πινων δραστηριοτήτων. Συνδύασαν την οπτική φιλοσόφων όπως ο Μοντεσκιέ, ο Βολταίρος και ο Ισαάκ Ισλέν με την τεχνική δεξιότητα ενός ιστοριοδίφη ή ενός νομομαθούς στη μελέτη και στην κριτική εξήγηση των κειμένων.¹⁷² Στην πραγματικότητα οι συνθέσεις τους δεν κατόρθωσαν να αντεπεξέλθουν στις προδιαγραφές που είχαν θέσει. Κατέληξαν κατά κύριο λόγο σε μια ιστορία σημαντικών στιγμών του ανθρώπινου βίου, όπου ο αρχαίος ελληνικός κόσμος κατείχε ξεχωριστή θέση, όπως άλλωστε γενικότερα και στη δυτική σκέψη. Τόσο ο Γκάττερερ όσο και ο Σλέζερ χρησιμοποίησαν αποσπάσματα από τη Βίβλο, θεωρώντας τα ίσης αξιοπιστίας με τα κείμενα αρχαίων ελλήνων και ρωμαίων συγγραφέων. Σημειώνω ότι αντίστοιχα ο Μανούσης δίδαξε αποσπάσματα της Παλαιάς Διαθήκης τονίζοντας την ιστορική διάστασή τους. Στην πραγματικότητα απουσίαζαν από τη νεότερη ιστορία οι πρωτογενείς έρευνες σε αρχειακά τεκμήρια.¹⁷³ Το τελικό αποτέλεσμα ήταν μια αφήγηση εστιασμένη στα μεγάλα γεγονότα, ευρωκεντρική από Κτίσεως Κόσμου, η οποία τόνιζε την ελευθερία του ατόμου, ενώ ταυτόχρονα ενέτασσε τα θρησκευτικά γεγονότα στην παγκόσμια ιστορία. Επρόκειτο για μια ιστορία η οποία, καθώς επιθυμούσε να είναι καθολική, να αγκαλιάσει δηλαδή το σύνολο των ανθρώπινων δραστηριοτήτων, προσέδιδε ιδιαίτερο βάρος στην πολιτισμική δημιουργία, σε γεγονότα και εξελίξεις εκτός της πολιτικής ιστορίας.

Το μέγεθος και το εύρος αυτής της ιστορίας συνιστούσαν ένα από τα κεντρικά ζητούμενα των σχετικών συζητήσεων. Οι τρόποι προσέγγισής της αλλά και τα διαφορετικά είδη της αποτέλεσαν σημαντικό αιτούμενο. Το ζήτημα κατά πόσον θα μπορούσε να γραφεί μια «αξιόπιστη ιστορία», η οποία θα περιελάμβανε τις ιστορίες όλων των λαών, ακόμη και εκείνων που δεν παρουσίαζαν κάποια σημαντική πολιτιστική προσφορά, συζητήθηκε κατά κόρον. Αποτέλεσμα ήταν η δημιουργία διαφορετικών ειδών καθολικής ιστορίας,¹⁷⁴ όπως τα ανέλυε και ο Μανούσης: η *πολιτική ιστορία* (Staatengeschichte), η *ιστορία της ανθρωπότητας* (Geschichte der Menschheit), η *παγκόσμια ιστορία* (Universalgeschichte). Η διάκριση γινόταν με κριτήριο εάν και κατά πόσον κάθε είδος αποτελούσε απλώς συλλογή ιστορικών γεγονότων ή επιλέγονταν τα γεγονότα εκείνα τα οποία παρουσίαζαν εσωτερική συνοχή και αναδείκνυαν

172. Στο ίδιο, σ. 23-26.

173. Βλ. Georg G. Iggers, "The University of Goettingen 1760-1800 and the Transformation of Historical Scholarship", *Histoire de l'Historiographie* 2 (1982), σ. 21-22, και *passim*, σ. 11-37.

174. Βλ. M. Stassinopoulou, *ό.π.*, σ. 174-175.

τον πολιτισμό.¹⁷⁵ Κεντρικό ερώτημα αποτελούσε το μέγεθος και το εύρος της ιστορικής αφήγησης και του τρόπου προσέγγισης των γεγονότων.¹⁷⁶ Στους ορισμούς του Μανούση δεν βρίσκουμε κάποιον για τη γενική (Allgemeine) ιστορία. Ο ιστορικός χρησιμοποιεί αδιακρίτως και τους δύο όρους, με ιδιαίτερη έμφαση στον όρο *καθολική*. Αντίθετα, τον όρο *γενική ιστορία* θα χρησιμοποιήσει ο Κ. Κούμας στο πολύτομο έργο του *Ιστορία του ανθρωπίνου γένους εκδέτουσα την παιδεία και τους βαθμούς της τελειοποίησης των ψυχικών δυνάμεών του*.¹⁷⁷ Ο όρος παραπέμπει στην ιστορία της ανθρωπότητας και, όπως παρατηρεί η Μαρία Στασινοπούλου, συνδέεται με τη φιλοσοφία του Χέρντερ.¹⁷⁸

Στην πραγματικότητα, όπως προανέφερα, στο έργο του Μανούση δεν υπήρξε διαφοροποίηση ανάμεσα στις έννοιες της καθολικής και της γενικής ιστορίας. Το 1849 ο Κ. Παπαρηγόπουλος σημείωνε στην εισαγωγή του *Εγχειριδίου της Γενικής Ιστορίας* ότι οι διαφοροποιήσεις αυτές δεν λειτούργησαν παρά θεωρητικά, ακόμη και στη γερμανική ιστοριογραφία.¹⁷⁹ Στην ελληνική ιστοριογραφική παραγωγή τον 19ο αιώνα η έννοια της καθολικής ιστορίας, στο πλαίσιο της εκπαίδευσης, ταυτίστηκε με τη γενική.

Όταν ο Μανούσης κλήθηκε να διδάξει ιστορία στο πλαίσιο ενός νέου ανεξάρτητου κράτους, τα προβλήματα ήταν πολύ διαφορετικά απ' ό,τι τα χρόνια των σπουδών του. Η Επανάσταση του 1821, η δημιουργία του νέου βασιλείου, το ζήτημα της ενότητας και της ταυτότητας του ελληνικού έθνους δημιουργούσαν νέα δεδομένα, οδηγούσαν στην επανεπεξεργασία των θεωρήσεών του, αλλά και μιας σειράς άλλων λογίων, μεταθέτοντας το κέντρο βάρους, συντελώντας σε ωσμώσεις στη σκέψη τους, ακυρώνοντας στην πράξη σχήματα και διαχωρισμούς. Η δημιουργία μιας πατρώας ιστορίας διαπερνούσε ως ανάγκη το σύνολο της ιστορίας, νοηματοδοτούσε διαφορετικά τις μεγάλες στιγμές της ανθρωπότητας: *Ναί, ὅστις ἠκροάσθη τακτικῶς τὸν Μανούσην εἶδεν ὅτι καὶ πάντοτε μὲν ἔβριθεν ἀκροατῶν ἢ αἰθουσα τῆς παραδόσεως αὐτοῦ, ἀλλὰ μάλιστα ὅταν ἐξιστορεῖτο ἢ ἀποφρὰς ἐκείνη ἐποχὴ τῆς ἀλώσεως· τότε καὶ τὸ μεταξὺ τῶν ἐδράνων κενὸν καὶ αἱ θύραι καὶ τὰ παράθυρα ἐπληροῦντο*

175. «Ιστορία της καθολικής ιστορίας», *ό.π.*, σ. 56-57.

176. Βλ. Ι. Πεντάζου, *ό.π.*, σ. 46-52, όπου και εκτενής αναφορά στις εσωτερικές διαφοροποιήσεις της καθολικής ιστορίας.

177. Μ. Stassinopoulou, *ό.π.*, σ. 173.

178. Στο ίδιο, σ. 173-174.

179. Βλ., για τον σχολιασμό του κειμένου, στο ίδιο, σ. 282-283.

ἀκροατῶν. Τοῦ δὲ καθηγητοῦ καὶ ἡ ὄψις καὶ ἡ φωνὴ καὶ αἱ κινήσεις ἐμαρτύρουν τὸ ἐνοικοῦν αὐτῷ πάθος καὶ τὴν ταραχὴν τῆς ψυχῆς, αἰσθήματα, τὰ ὅποια, ὡς δι' ἠλεκτρισμοῦ, ἐνέβαλεν εἰς τὴν ψυχὴν τῶν ἀκροωμένων, καὶ ἡ κατῆφεια κατελάμβανε πάντας καὶ τὰ δάκρυα ἔτρεχον κρουνηδόν. Ἄλλ' ὅταν ἔφθανε τὸ τέλος τῆς λυπηρᾶς ταύτης τραγωδίας καὶ ὁ καθηγητὴς ἐξεφώνει τό, ἀλλ' ἡ 20 Μαΐου τοῦ 1454 [sic] ἐπέχυσε τὴν ζοφερὰν σκοτόμαιναν τῆς δουλείας εἰς τὴν Ἑλλάδα, ἀνέτειλεν ὁμως ἡ 25 Μαρτίου τοῦ 1821 ἣτις διασκέδασε τὸ σκότος ἀπὸ τοῦ προσώπου αὐτῆς καὶ ἤνοιξε τὴν ὁδὸν τὴν ἄγουσαν εἰς τὴν προγονικὴν δόξαν. Τότε ἡ ἰλαρότης διαδέχεται τὴν κατῆφειαν, ἡ χαρὰ τὰ δάκρυα καὶ ὁ πάταγος τῶν χειροκροτήσεων ἐξεδήλου τὸν ἐνθουσιασμόν τῆς ψυχῆς.¹⁸⁰ Στὸ παραπάνω ἀπόσπασμα, πέρα ἀπὸ τὴν ἄμεση ἀναφορὰ στὴ συγκίνηση ποὺ προκαλοῦσε ὁ ἱστορικός λόγος, εἶναι ἐμφανὴς ἡ σύνδεση με τὴν ἐθνικὴ ωφέλεια ποὺ προέκυπτε ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ διδασκαλία. Χάριν αὐτῆς τῆς ωφελείας ἡ ἄλωση τῆς Κωνσταντινούπολης –οὕτως ἢ ἄλλως ἓνα ἀπὸ τὰ σημαντικὰ ὁρόσημα τῆς παγκόσμιας ἱστορίας, ἀν καὶ στὶς περισσότερες γενικὲς ἱστορίες τοῦ 18ου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 19ου αἰῶνα οἱ ἐυρωπαῖοι ἱστορικοὶ ὀριοθετοῦσαν τὸ τέλος τοῦ Μεσαίωνα με βᾶση γεγονότα ἀπὸ τὴν ἱστορία τοῦ δυτικοῦ κόσμου– ἀναφερόταν ὡς ἡ ἡμερομηνία υποδούλωσης τῆς Ἑλλάδας, ὥστε νὰ ἀναδειχθεῖ ὡς ἡμέρα τῆς ἀπελευθέρωσης ἡ 25ῃ Μαρτίου. Στὸ ἀντιθετικὸ ζεῦγμα ποὺ ἦταν ἀναγκαῖο ὥστε νὰ τονιστεῖ ὁ μοναδικὸς χαρακτήρας τῆς Ἐπανάστασης τοῦ 1821, ἡ ἄλωση ἀποτελοῦσε τὸ ὁρόσημο, θέση ποὺ δὲν μπορούσε νὰ ἔχει οὔτε ἡ μάχη τῆς Χαιρώνειας, ἀφοῦ οἱ Μακεδόνες γρήγορα «ἐλληνοποιήθηκαν», οὔτε ἡ ἄλωση τῆς Κορίνθου ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους, καθὼς ἐπρόκειτο γιὰ χρονικὰ πολὺ μακρινὸ γεγονὸς ἀπὸ τὴν «ἀναγέννηση τοῦ ἔθνους», ἐνὼ δὲν συνδεόταν καὶ με θρησκευτικὲς ἀντιθέσεις: δήλωνε ὑποταγὴ στους Ρωμαίους, οἱ ὁποῖοι τὸ 146 π.Χ. ἦταν πολυθεϊστὲς εἰδωλολάτρες ὅπως καὶ οἱ Ἕλληνες, καθὼς καὶ πρόγονοι τῶν προηγμένων πολιτισμικὰ καὶ οικονομικὰ Ἐυρωπαίων τοῦ 19ου αἰῶνα.¹⁸¹

180. Στὴ νεκρολογία στα «Ἐσωτερικά» τῆς εφημερίδας *Ἀθηναί*, φ. 2714 (5 Νοεμβρίου 1858).

181. Ἡ ἄλωση τῆς Κορίνθου ἦταν ἓνα γεγονὸς τὸ ὁποῖο εὐλογοῦν, λόγω τῆς χρονικῆς ἀπόστασης, δὲν διατηρήθηκε στὴ λαϊκὴ μνήμη καὶ τὶς δημῶδεις παραδόσεις. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ἐξαιτίας τῆς ἔλλειψης θρησκευτικοῦ νοήματος δὲν ἐβρίσκει ἀνταπόκριση στὴν κουλτοῦρα τῶν λαϊκῶν στρωμάτων, δὲν μπορούσε συνεπῶς νὰ αποτελέσει ἐθνικὸ ὁρόσημο. Ἡ ἐθνικὴ ἰδεολογία εἶχε ἀνάγκη ἰσχυρότερων συμβόλων ὥστε νὰ διαμορφώσει μιὰ κοινὴ ἐθνικὴ ταυτότητα συντελώντας στὴν ὁμογενοποίηση τοῦ πληθυσμοῦ τοῦ νέου ἔθνους-κράτους. Βλ. καὶ Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Παναγιώτης

Τα γεγονότα της παγκόσμιας ιστορίας χρωματίζονταν πλέον με εθνικό χρώμα. Δίπλα στην ανάγκη της μόρφωσης, της δημιουργίας ελεύθερων πολιτών, υπεισερχόταν και το ζήτημα της εθνικής ταυτότητας, του φρονήματος. Η ιστορία προσέφερε την αρματωσιά της: το παράδειγμα, το δίδαγμα, τη σημαντική στιγμή. Μια ιστορία διδακτική, παραδειγματική, η οποία δίδασκε το ελληνικό έθνος: *ἔθεων τὸ πῶς οἱ Ἕλληνες διὰ τρισχιλίων ἐτῶν τὸ μὲν πρῶτον ὄντες εὐσεβεῖς, φιλοπόλιδες, φιλοδίκαιοι, φιλόανθρωποι καὶ θεράποντες ἀληθεῖς τῆς ἐλευθερίας καὶ παντὸς καλοῦ καὶ χρηστοῦ διεπράξαντο ἔργα τῆς διανοίας καὶ τῆς χειρὸς ἀπαράμλλα γινόμενα καὶ ἐσόμενα, ἔπειτα δὲ ὅποια καὶ ὅποσα διαμαρτόντες δὲν ἠδυνήθησαν νὰ ἀνασθῶσιν ἐκ τῆς ἀπωλείας οὔτε διὰ τῶν θεραπειῶν, ἄς τᾶλλα ἔθνη παρεῖχον αὐτοῖς εὐγνωμονοῦντα, οὔτε δι' αὐτῆς τῆς οὐρανοπέμπτου διδασκαλίας τοῦ Ἐὐαγγελίου.*¹⁸²

Και τα δύο προηγούμενα παραθέματα προέρχονται από νεκρολογίες για τον Θ. Μανούση, με τις οποίες επιχειρήθηκε σε μεγάλο βαθμό να προστατευθεί η μνήμη και να τονιστεί ο εθνικός χαρακτήρας της διδασκαλίας του, μιας διδασκαλίας που, ως μην το ξεχνάμε, προκάλεσε έντονη κριτική, όπως αποτυπώθηκε στα Μανούσεια.

ΤΑ ΜΑΝΟΥΣΕΙΑ: Η ΩΡΑ ΤΩΝ ΦΟΙΤΗΤΩΝ;

Το 1848, λίγους μήνες πριν ξεσπάσουν οι επαναστάσεις που σημάδεψαν την ευρωπαϊκή ιστορία, το Πανεπιστήμιο και η μικρή αθηναϊκή κοινωνία αναστατώθηκαν από μια σειρά επεισοδίων εναντίον του Μανούση, τα Μανούσεια.¹⁸³ Αφορμή υπήρξε η δημοσίευση στον Τύπο μιας επιστολής του ιερομόναχου και

Στάθης, «Ιστορίες για την Άλωση στον πρώτο αιώνα του ελληνικού βασιλείου»: Τόμια Κιουσοπούλου (επιμ.), 1453: *Η άλωση της Κωνσταντινούπολης και η μετάβαση από τους μεσαιωνικούς στους νεότερους χρόνους*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2005, σ. 227-257.

182. «Λόγος εκφωνηθείς επί του τάφου του αιδιέμου καθηγητού Θεοδώρου Μανούσου υπό Γ. Παπασλιώτου τη 2α Νοεμβρίου», *Αθηνά*, φ. 2715 (8 Νοεμβρίου 1858).

183. Για τα Μανούσεια η πλέον ακριβής και αναλυτική περιγραφή των γεγονότων ανήκει στον Κώστα Λάππα, ο οποίος εξετάζει τα επεισόδια στο πλαίσιο μιας σειράς διαδοχικών φοιτητικών κινητοποιήσεων πριν από την έξωση του Όθωνα (Κ. Λάππας, *ό.π.*, σ. 475-484). Η Ιουλία Πεντάζου, η οποία αφιέρωσε αρκετές σελίδες του κειμένου της («Ο Θεόδωρος Μανούσης...», *ό.π.*, σ. 94-106) στα γεγονότα αυτά, πραγματεύεται κατά κύριο λόγο τη σύγχρονη συζήτηση γύρω από τα γεγονότα, εστιαζόμενη στον τρόπο που προσδιορίζονται από τα δύο στρατόπεδα οι όροι της συζήτησης, καθώς και οι επιδιώξεις τους αναφορικά με τις σχέσεις επιστημονικού - θρησκευτικού

φοιτητή Παΐσιου Ζ. Ιωαννίτη, με την οποία καταγγελλόταν ο καθηγητής ότι στο μάθημά του διάβασε επιστολές αισχρολογικού περιεχομένου που είχαν ανταλλάξει ο βασιλιάς της Αγγλίας Ερρίκος Η΄ με τον Λούθηρο. Η ανάγνωσή τους θεωρήθηκε ότι υπερβάνει τα εσκαμμένα και υπονομεύει τη χριστιανική θρησκεία, ενώ ο Μανούσης κατηγορήθηκε ως *ἐχθρὸς τοῦ χριστιανισμοῦ, ταύτης τῆς κοινωνίας, αὐτοῦ τοῦ ἔθνους*. Τις κατηγορίες ενίσχυσαν με άλλη επιστολή τους φοιτητές της Θεολογικής, οι οποίοι απέδωσαν στον καθηγητή θρησκευτική ασέβεια και προσπάθεια ερμηνείας των θαυμάτων της πίστης με λογικά επιχειρήματα. Οι φοιτητές της Φιλοσοφικής αντέδρασαν, υποστηρίζοντας δημόσια και με θέρμη τον δάσκαλό τους, ενώ έκαψαν φύλλα της εφημερίδας *Αἰών*, η οποία φιλοξενούσε τις κατηγορίες εναντίον του. Εξαιτίας μικρών επεισοδίων και του φόβου να ξεσπάσουν ταραχές ανάμεσα στους φοιτητές των δύο σχολών, επενέβη η Σύγκλητος και το υπουργείο Παιδείας, υποστηρίζοντας, έστω και χωρίς ιδιαίτερο σθένος, τον Μανούση. Η Ιερά Σύνοδος, με γραμματέα τον Θεόκλητο Φαρμακίδη, ο οποίος είχε στενές φιλικές σχέσεις με τον Μανούση, κάλεσε σε απολογία και επέπληξε τον ιερομόναχο ως υποκινητή των γεγονότων. Στα επεισόδια ενεπλάκη το όνομα του Σχινά. Κατηγορήθηκε από μερίδα του Τύπου ότι, καθώς ανήκε σε αντίθετη πανεπιστημιακή φατρία, επεδίωκε την απομάκρυνση του Μανούση με στόχο την κατάληψη της έδρας από τον προστατευόμενό του Κ. Δ. Παπαρηγόπουλο.

Στον αντιρρητικό λόγο εναντίον της διδασκαλίας του Θ. Μανούση διατυπώθηκε μια διαφορετική αντίληψη για την πανεπιστημιακή εκπαίδευση και τη στοχοθεσία της. Σύμφωνα με αυτή την αντίληψη η ιστορία ήταν ο κατεξοχήν γνωστικός χώρος που προσέφερε τη νοουθεσία, δίδασκε τον φοιτητή να διακρίνει το ηθικά καλό από το κακό. Μια τέτοια ιστορία ήταν υπόλογη στη θεολογία, όπως και όλες οι ανθρώπινες γνώσεις. Η έννοια του χριστιανού συνδεόταν με εκείνη του Έλληνα, σύνδεση που καθιστούσε τις δύο έννοιες συγ-

λόγου. Στο κείμενό της η Πεντάζου προχωρεί σε σημαντικές και καιρίες επισημάνσεις γύρω από τον δημόσιο λόγο ο οποίος διατυπώθηκε στα συγκεκριμένα επεισόδια, δεν τα συνεξετάζει όμως με μια σειρά από άλλα που έλαβαν χώρα την ίδια περίπου εποχή (Καίρεια, Χίλλεια, Κίνγκεια), στα οποία πρωτοστάτησαν τα ίδια πρόσωπα και αναπτύχθηκε ένας παράλληλος λόγος. Η ένταξη των Μανούσειων σε αυτό το πλαίσιο θα μας βοηθούσε να κατανοήσουμε ουσιαστικότερα αυτό τον παράλληλο λόγο, καθώς και τις κινήσεις όσων τον εκφέρουν. Ο Παρασκευάς Ματάλας (*Έθνος και Ορθοδοξία. Οι περιπέτειες μιας σχέσης: από το «Ελλαδικό» στο Βουλγαρικό Σχίσμα*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2002, σ. 80-82) συνδέει τα Μανούσεια με τα άλλα θρησκευτικά επεισόδια, υπό το πρίσμα της διαμάχης Οικονόμου - Φαρμακίδη, όμως στο συτομότατο σχετικό κείμενό του δεν υπεισέρχεται στην ουσία της σύγκρουσης.

γενείς και δημιουργούσε ένα κοινό πεδίο, όπου η αλήθεια βρισκόταν σε απόλυτη εξάρτηση από το εθνικό συμφέρον. Η σύνδεση αυτή υπέκρυπτε και μια άλλη πολύ σημαντική διαφοροποίηση από τον κυρίαρχο λόγο: την αποσύνδεση από το αρχαιοελληνικό παρελθόν και τον προσδιορισμό του πολίτη του νέου κράτους με χαρακτηριστικά συγχρονίας (θρήσκευμα). Γενικότερος στόχος ήταν η αναγόρευση του θρησκευτικού λόγου ως «λόγου υπερκειμένου», ως μοναδικού λόγου αληθείας, ο οποίος απέκλειε αντιτιθέμενους λόγους και συστήματα σκέψης. Το αποτέλεσμα θα ήταν η συγκρότηση ενός κανονιστικού λόγου, εντός των ορίων πλέον της ακαδημαϊκής κοινότητας.

Στην απάντηση του Μανούση, των φοιτητών της Φιλοσοφικής, αλλά και των υπόλοιπων, πλην Αιώνος, εφημερίδων που τον υποστήριξαν, προτάχθηκε η ελευθερία της επιστημονικής έρευνας, η αυτονομία της ιστορικής διδασκαλίας από τη θεολογική σκέψη, η σημασία του «αγαθού της αληθείας», ακόμη και με τη χρήση των αισχρολογιών ως «ιστορικών μνημείων». Τα συγκεκριμένα επεισόδια αντιπροσώπευαν σε μεγάλο βαθμό τη σύγκρουση ενός φιλελεύθερου πανεπιστημίου, το οποίο ήθελε να εξασφαλίσει τους όρους αυτονομίας του επιστημονικού χαρακτήρα του, με μια αντίληψη η οποία ενδιαφερόταν για την υπονόμευση αυτής της ανεξαρτησίας και την πρόσδεσή του στο άρμα της θρησκείας. Πέρα από αυτό όμως, τα Μανούσεια υπέκρυπταν έναν αγώνα κύρους, τη σύγκρουση δύο διαφορετικών συσσωματώσεων εντός Πανεπιστημίου, με σαφή ερείσματα στην πολιτική σκηνή.

Από τη μια πλευρά κατηγορήθηκε μια ομάδα καθηγητών, κατά κύριο λόγο φαναριώτικης καταγωγής, οι οποίοι στη συγκεκριμένη περίπτωση, σύμφωνα με μερίδα του Τύπου, επεδίωξαν την απόλυση του Μανούση και τον διορισμό του Κ. Παπαρηγόπουλου. Σημειώνω τον Ιωάννη Σούτσο, τον Αλέξανδρο Ρίζο Ραγκαβή, τον Γεώργιο Μαυρογορδάτο, τον Πέτρο Παπαρηγόπουλο. Ήταν τα πρόσωπα που κατηγορήθηκαν από τη φιλελεύθερη εφημερίδα *Αθηνά* ότι μαζί με τον Κωνσταντίνο Οικονόμο ήταν οργανωτές της καταχθονίου φιλοορθόδοξου - φαναριωτικής σκευωρίας.¹⁸⁴ Η εμπλοκή του ονόματος του Οικονόμου δεν ήταν τυχαία. Ο Κωνσταντίνος Οικονόμος, πρόσωπο εκτός Πανεπιστημίου αλλά με έντονη δράση και με σημαντική επιρροή εντός του ιδρύματος, είχε από νωρίς διατυπώσει τους φόβους του για τη λειτουργία του. Θεσμικό απότοκο μιας μακράς ευρωπαϊκής φιλελεύθερης παράδοσης, το ελληνικό πανεπιστήμιο δημιουργούσε ανησυχία για την επιρροή που θα μπορούσε να ασκήσει στην ελληνική νεολαία, καθώς και για τη λειτουργία του ως χώρου

184. *Αθηνά*, φ. 1475 (12 Φεβρουαρίου 1848).

αθειάς και ανατρεπτικών κηρυγμάτων.¹⁸⁵ Ανεξάρτητα από το εάν ο Οικονόμος προετοίμασε, όπως κατηγορήθηκε, τα επεισόδια, η κριτική που διατυπώθηκε εναντίον του Μανούση προερχόταν από τον κύκλο των οπαδών του. Η οξύτατη επίθεση εναντίον του με χαρακτηρισμούς όπως *άλλότριος της έκκλησίας του Χριστού, και πολέμιος αυτής [...]* *ο νέος της Ελλάδος Βολταίρος*¹⁸⁶ απηχούσε παλαιότερες συγκρούσεις του ορθόδοξου Πατριαρχείου με τους εκπροσώπους των διαφωτιστικών ιδεών στην Ελλάδα. Τα επιχειρήματα πλέον προσαρμόζονταν στα μετεπαναστατικά δεδομένα: η Εκκλησία αναδεικνυόταν ως ο θεσμός που διέσωσε τη γλώσσα, το έθνος και τον χαρακτήρα των Ελλήνων και τα προσέφερε για τη συγκρότηση του νέου κράτους. Αξιοσημείωτο είναι ότι τα επιχειρήματα αυτά διατυπώνονταν από μια νέα ομάδα: τους φοιτητές της Θεολογικής Σχολής.

Ο Μανούσης, ο οποίος συγκέντρωνε την μήνιν του κύκλου περί τον Οικονόμο, κατατασσόταν σε μια ομάδα φιλελευθέρων καθηγητών, οπαδών του «αγγλικού» κόμματος. Τον Ιούλιο του 1844 η ομάδα αυτή, η οποία εκτός του Μανούση περιελάμβανε τον τότε πρύτανη Κ. Ασώπιο, τους συγκλητικούς Ν. Βάμβα και Μισαήλ Αποστολίδη και τον Π. Αργυρόπουλο, είχε υποστηρίξει σθεναρά την εκλογή, στη θέση του βουλευτή του Πανεπιστημίου, του αρχηγού του «αγγλικού» κόμματος Αλεξάνδρου Μαυροκορδάτου, εξασφαλίζοντάς του δεκαεννέα ψήφους, έναντι πέντε που έλαβε ο Κ. Σχινάς και μίας ο Φ. Ιωάννου.¹⁸⁷ Σύντομα ο διορισμός του Μαυροκορδάτου ακυρώθηκε από την κυβέρνηση Ιωάννη Κωλέττη με το πρόσχημα ότι ο εκλεγείς δεν ήταν μέλος του διδακτικού προσωπικού. Στις επαναληπτικές εκλογές τον Ιούνιο του 1845, με υποψηφίους πλέον μόνο τον Σχινά και τον αγγλόφιλο Ιωάννου, υπήρξαν ποικιλότροπες παρεμβάσεις της κυβέρνησης υπέρ του πρώτου, με αποκορύφωμα την απόλυση, μία ημέρα πριν από τις εκλογές, τριών καθηγητών¹⁸⁸ οι οποίοι υποστήριζαν τον Ιωάννου, ο οποίος παρά ταύτα εξελέγη. Τελικά ο Σχινάς

185. Βλ. γενικότερα το άρθρο του Κώστα Λάππα «Αντιθέσεις γύρω από την ίδρυση και τους προσανατολισμούς του ελληνικού Πανεπιστημίου. Σχόλια σε ένα πανηγυρικό λόγο του Κων. Νέγρη (1840)»: *Αφιέρωμα στον πανεπιστημιακό δάσκαλο Βασ. Βλ. Σφυρόρα από τους μαθητές του*, Αθήνα, Λύχνος, 1992, σ. 227-245.

186. Από την επιστολή των φοιτητών της Θεολογικής Σχολής, *Αιών*, φ. 848 (14 Φεβρουαρίου 1848).

187. Βλ. Κ. Λάππας, *Πανεπιστήμιο και φοιτητές...*, ό.π., σ. 117-119, και Θ. Χρήστου, ό.π., σ. 183-187.

188. Ήταν οι Κωνσταντίνος Δομνάδος, Παύλος Καλλιγιάς και Κωνσταντίνος Νέγρης. Βλ. Κ. Λάππας, ό.π., σ. 119.

εξελέγη βουλευτής το 1847 με την υποστήριξη του Κωλέττη.¹⁸⁹ Η στενή σύνδεση του Μανούση με το «αγγλικό» κόμμα, ιδιαίτερα με τον τότε υπουργό Παιδείας Σπυρίδωνα Τρικούπη, θεωρήθηκε και ένας από τους ισχυρούς λόγους για την επαναπρόσληψή του το 1843 και την ανάθεση σε αυτόν της διδασκαλίας της αρχαιολογίας. Η απώλεια της τελευταίας και ο διορισμός του Αλ. Ραγκαβή – ο οποίος διατηρούσε στενές σχέσεις με τον Κ. Σχινά και τον Κ. Παπαρρηγόπουλο – στην έδρα της Αρχαιολογίας την επόμενη χρονιά αποδόθηκαν στην αλλαγή του κυβερνητικού σχήματος και στην πρωθυπουργοποίηση του Κωλέττη.¹⁹⁰

Η διδασκαλία του Μανούση, ιδιαίτερα ο συνδυασμός του αντικληρικαλιστικού του πνεύματος με μια πολιτικά φιλελεύθερη αντίληψη, σκανδάλισε πολλούς και δεν βρήκε συνεχιστές στον χώρο του Πανεπιστημίου. Δεν θα έβρισκε συνέχεια ούτε το ενδιαφέρον του για τη νεότερη και νεότερη ιστορία των εθνών, και μάλιστα σε μια παγκόσμια εξελικτική προοπτική. Η επίθεση εναντίον του συνδεόταν με ένα ευρύτερο φάσμα πολιτικών και ιδεολογικών επιλογών. Η οξύτητα του χαρακτήρα του και η αναφορά σε θρησκευτικά θέματα, στο πλαίσιο μιας φιλελεύθερης διδασκαλίας, διευκόλυναν τα επεισόδια, τα οποία διέθεταν όμως ισχυρό υπόβαθρο. Εντάσσονταν, όπως επισημαίνει και ο Παρασκευάς Ματάλας, σε ένα ευρύτερο πεδίο ιδεολογικών και πολιτικών συγκρούσεων.¹⁹¹ Στην περίπτωση του Σχινά προκαλεί εντύπωση η σύνδεση αυτής της επιχειρηματολογίας με ένα πρόσωπο του οποίου οι ιστορικές αντιλήψεις, όπως καταγράφηκαν στα κείμενά του, αλλά και η προηγούμενη πολιτική του δράση διέγραψαν διαμετρικά αντίθετη πορεία. Είναι γνωστή η δριμεία κριτική που άσκησε ο Κ. Οικονόμος στην υπουργία του το 1833-1834 και στο υπόμνημα που είχε καταθέσει ο Σχινάς το 1837 για την κατάσταση της ελληνικής Εκκλησίας.¹⁹²

Σε ένα πρώτο επίπεδο είναι σαφές, νομίζω, η αλληλεγγύη που δημιουργούσε στο νεοσύστατο κράτος η κοινή καταγωγή και στοχοθεσία μιας ομάδας

189. Συνοποψήφιοί του ήταν οι καθηγητές Π. Σ. Στρούμπος, Αλέξανδρος Βενιζέλος και Γεώργιος Ράλλης, πρόσωπα όλα φιλικά στην κυβέρνηση του Ιω. Κωλέττη. Βλ. Θ. Χρήστου, *ό.π.*, σ. 185-186.

190. Βλ. Ευθύμιος Θ. Σουλογιάννης, *Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής 1809-1892. Η ζωή και το έργο του*, Αθήνα 1995, σ. 49, και Αλέξανδρος Ρ. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, τ. 2, Αθήνα, Γεώργιος Κασδόνης, 1895, σ. 135-138, όπου αναφέρεται και στην εχθρότητά του με τους Φαρμακίδη και Μανούση.

191. Π. Ματάλας, *ό.π.*

192. Βλ. Θ. Χρήστου, *ό.π.*, σ. 297-298.

όπως οι Φαναριώτες, στοιχείο για το οποίο άλλωστε καταγγέλλθηκαν και θα καταγγέλλονταν, όπως θα δούμε και στη συνέχεια. Στις σχέσεις αυτές μάλλον θα ανατρέξουμε αναζητώντας τους λόγους στήριξης του Παπαρρηγόπουλου από τον Σχινά παρά στις κοινές τους ιστοριογραφικές αντιλήψεις. Η άρνηση της Φιλοσοφικής και η αντίδραση της Συγκλήτου στην υποψηφιότητα Παπαρρηγόπουλου αποτελούν χαρακτηριστικό στοιχείο μιας πλειοψηφούσας τάσης στους πανεπιστημιακούς κύκλους, η οποία στάθηκε επίσης αρνητική στην απόπειρα του Κ. Σχινά να εκλεγεί βουλευτής. Σε αυτή τη συγκυρία η πολιτική τοποθέτηση, οι προσωπικές σχέσεις, η συμμετοχή σε μια κλειστή ομάδα υπερέβαιναν τις ιστοριογραφικές αντιλήψεις, τα κοινά ακαδημαϊκά περιβάλλοντα. Σε ένα άλλο επίπεδο, θα έπρεπε να μελετήσουμε σχέσεις σαν αυτές στο πλαίσιο των συνολικότερων αλλαγών και των τάσεων συντηρητικοποίησης της ελληνικής κοινωνίας στη δεκαετία του 1850.

Οι τρεις καθηγητές (Σχινάς, Μανούσης, Μάσσον) που ανέλαβαν να διδάξουν ιστορία ανήκαν στην πρώτη γενιά διδασκόντων του Πανεπιστημίου, μια γενιά που εύλογα διαμορφώθηκε και συγκροτήθηκε επιστημονικά στο εξωτερικό και άμεσα ή έμμεσα βρισκόταν στο κλίμα του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού. Η προσωπική τους διαδρομή είχε συνδεθεί με την Επανάσταση του 1821 και τη δημιουργία του ελληνικού βασιλείου. Ο μεγαλύτερος ηλικιακά, ο Θεόδωρος Μανούσης, είχε φυλακιστεί στην Αυστρία για τη δραστηριοποίησή του υπέρ του Αγώνα. Ο Μάσσον είχε εγκαταλείψει την έως τότε ζωή του για να συμμετάσχει στην Επανάσταση, η κήρυξη της οποίας ανάγκασε την οικογένεια του Κ. Δ. Σχινά να αφήσει την Κωνσταντινούπολη και να καταφύγει στην Οδησό.¹⁹³ Οι τρεις καθηγητές πριν από την ίδρυση του Πανεπιστημίου είχαν συμμετάσχει ενεργά στην πολιτική σκηνή του νέου κράτους, καταλαμβάνοντας σημαντικά αξιώματα: υπουργός ο Σχινάς, εισαγγελέας ο Μάσσον, σύνεδρος του Αρείου Πάγου ο Μανούσης. Σε πλήρη ωριμότητα, περίπου σαράντα χρονών, όταν προσελήφθησαν στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, αποτελούσαν προσωπικότητες του δημόσιου βίου, λιγότερο ή περισσότερο συμπαθείς, με πολυπράγμονα δραστηριότητα, αιχμή της οποίας στον πανεπιστημιακό χώρο υπήρξε η ιστορία.

Και ο Σχινάς και ο Μανούσης αφιέρωσαν σημαντικό μέρος της διδασκα-

193. Κοντά σε αυτούς και ο Κ. Παπαρρηγόπουλος, ο οποίος σε ηλικία εννέα ετών είδε τον πατέρα του χρεμασμένο από τους Τούρκους. Ο επόμενος καθηγητής Ιστορίας, ο Δ. Βερναρδάκης, είχε γεννηθεί δεκατρία χρόνια μετά από την κήρυξη της Επανάστασης.

λίας τους σε μια ιστορία θεσμών. Ο πρώτος, έντονα επηρεασμένος από την ιστορική σχολή του Δικαίου και τη γερμανική φιλολογία, επικεντρώθηκε στη διδασκαλία του συγκεκριμένου, απέκλεισε τη συνολική θεώρηση που θα στιγματιζόταν από τις αδυναμίες της μη επαρκούς τεκμηρίωσης. Στη συλλογιστική του τα έθνη αποτελούσαν αυτόνομες οντότητες με ιδιαίτερη πορεία. Ο Θ. Μανούσης, με σπουδές φιλοσοφίας και φέροντας έντονη την επιρροή των ιδεών του Διαφωτισμού, διεκδίκησε μια καθολική ιστορία, αναζητώντας τους συνδετικούς ιστούς που διέτρεχαν τις επιμέρους ιστορίες των εθνών. Στον λόγο του η ιστορία αποκτούσε νόημα από τη φιλοσοφία, συνοχή και ενότητα από τον υπερκείμενο φιλοσοφικό λόγο. Στη λογική του Σχινά, η ιστορία δεν συγκροτούσε αυτοτελή επιστημονικό κλάδο· συμμετείχε στη συνολική αναπαράσταση του παρελθόντος, για την οποία υπεύθυνη ήταν κυρίως η φιλολογία. Στον λόγο των αντιπάλων του Μανούση η ιστορία ήταν υπόλογη στη θεολογία, όπως και όλες οι ανθρώπινες γνώσεις. Και στη μια και στην άλλη περίπτωση η ιστορία γινόταν αντιληπτή κυρίως ως μια αξιολογική διαδικασία προσέγγισης του παρελθόντος, στενά δεμένη με το παρόν.

Ο διορισμός του Κ. Παπαρρηγόπουλου έφερε στην ακαδημαϊκή έδρα ένα πρόσωπο που είχε αφιερώσει έως τότε την επιστημονική του δραστηριότητα στην ιστορική μελέτη. Με εκπεφρασμένες τις ιστοριογραφικές του πεποιθήσεις, έμελλε με τη διδασκαλία του, όπως και με το συγγραφικό του έργο, να σφραγίσει την πανεπιστημιακή ιστορία, αλλά και ευρύτερα τη νεοελληνική ιστοριογραφία.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η ΚΥΡΙΑΡΧΙΑ ΤΗΣ *ΙΣΤΟΡΙΑΣ*
ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΕΘΝΟΥΣ
(1851-1882)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄
Η ΠΑΡΟΥΣΙΑ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ
ΣΤΟΝ ΔΗΜΟΣΙΟ ΒΙΟ
(1851-1882)

Το Πανεπιστήμιο Αθηνών ως εργαστήριο παραγωγής ιδεολογίας

Το 1851 το Πανεπιστήμιο Αθηνών προκήρυξε τον Ράλλειο ποιητικό διαγωνισμό, με χορηγία του πλούσιου ομογενούς εμπόρου από την Τεργέστη Αμβροσίου Ράλλη. Τον διαδέχθηκε από το 1862 ο Βουτσιναίος ποιητικός διαγωνισμός, ο οποίος έφερε το όνομα του χορηγού του, επίσης ομογενούς εμπόρου από την Οδησό, Ιωάννη Βουτσινά. Οι δύο διαγωνισμοί επηρέασαν σημαντικά τη φυσιογνωμία της λογοτεχνικής παραγωγής στον καιρό τους.¹⁹⁴ Η ανάθεση της διεξαγωγής τους στο Πανεπιστήμιο αποτύπωνε τη θέση που σταδιακά καταλάμβανε στις συνειδήσεις των συγκαταρκινών του και τη διεύρυνση της συμμετοχής του στη δημόσια ζωή. Παράλληλα, ήταν συνεχής η προσφορά στο νέο ίδρυμα κληροδοτημάτων και δωρεών, ένα σημαντικό τμήμα των οποίων χρησιμοποιήθηκε για την ολοκλήρωση του κτιρίου του Πανεπιστημίου το 1864. Άλλες δωρεές στόχευαν στη διενέργεια διαγωνισμών και στην αθλοθέτηση βραβείων σε ποικίλους τομείς της πνευματικής ζωής του νεοσύστατου βασιλείου. Ως *εργαστήριο παραγωγής ιδεολογίας*¹⁹⁵ το Πανεπιστήμιο Αθηνών ανέλαβε πολύ σύντομα την ευθύνη της συγκρότησης του κανόνα για τις πλέον ουσιώδεις συνιστώσες της εθνικής ιδεολογίας. Ανάμεσά τους κυρίαρχη θέση κατέλαβε η ιστορία, η εθνική ιστορία, όπως ακούστηκε στο Πανεπιστήμιο από τον Κ. Παπαρρηγόπουλο, ο οποίος δίδαξε σχεδόν αμέσως μετά τον διορισμό του την *Ιστορία του ελληνικού έθνους* για σαράντα χρόνια.

194. Βλ. Ρ. Moullas, ό.π. Για τα επόμενα χρόνια Κυριακή Πετράκου, *Οι θεατρικοί διαγωνισμοί (1870-1925)*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 1999.

195. Βλ. Παν. Μουλλάς, «Ποίηση και ιδεολογία: Οι αθηναϊκοί πανεπιστημιακοί διαγωνισμοί (1851-1877)», *Πανεπιστήμιο: Ιδεολογία και Παιδεία...*, ό.π., τ. 2, σ. 600.

Το 1858 ο θάνατος του Θ. Μανούση στέρησε από το πρόγραμμα σπουδών το μάθημα της γενικής ιστορίας¹⁹⁶ και αναμόχλευσε τα παλιά πάθη. Φοιτητές έκαψαν φύλλα της εφημερίδας *Αιών* – η οποία είχε παίξει σημαντικό ρόλο στα Μανούσεια –, καθώς στην τελευταία δημοσιεύθηκε νεκρολογία που θεωρήθηκε ότι περιείχε αιχμές εναντίον του καθηγητή.¹⁹⁷ Τα συγκεκριμένα επεισόδια, καθώς και οι διαδηλώσεις, με τη συμμετοχή φοιτητών, υπέρ του Αλεξάνδρου Σούτσου, στη δίκη του (Φεβρουάριος 1859) για την κριτική που άσκησε στον Όθωνα, θεωρήθηκαν τα προεόρτια των Σκιαδικών, τρεις μήνες αργότερα.¹⁹⁸ Τα επεισόδια, τα οποία έγιναν «δι' ασήμαντον αφορμήν», από την απόφαση κάποιων νέων, κυρίως μαθητών και φοιτητών της Αθήνας, να φορέσουν εγχώρια αντί για εισαγόμενα θερινά καπέλα, τα σκιάδια, ώστε να ενισχύσουν την ελληνική βιοτεχνία, προκάλεσαν την επέμβαση της αστυνομίας. Ο σαφής αντιδυναστικός χαρακτήρας τους διαγράφηκε καθαρότερα στις συνεχιζόμενες φοιτητικές κινητοποιήσεις έως και την έξωση του Όθωνα. Μέσα σε αυτό το κλίμα, το χειμερινό εξάμηνο 1861-1862 διορίστηκε έκτακτος καθηγητής της Γενικής ιστορίας και της Φιλολογίας ο Δημήτριος Βερναρδάκης.

Η έξωση του Όθωνα και το Εθνικό Πανεπιστήμιο

Το επόμενο εξάμηνο από τον διορισμό του Βερναρδάκη το Πανεπιστήμιο δεν λειτούργησε εξαιτίας της έξωσης του Όθωνα. Η Προσωρινή Κυβέρνηση αναγνώρισε τον σημαντικό ρόλο του ιδρύματος (καθηγητών και φοιτητών) στην κατάργηση του οθωνικού καθεστώτος και αποφάσισε τη μετονομασία του σε Εθνικό.¹⁹⁹ Η σύσταση της Πανεπιστημιακής Φάλαγγας, του πρώτου οργανωμένου στρατιωτικού σώματος φοιτητών και καθηγητών για την προστασία της πόλης, αποτελούσε μία ακόμη έμπρακτη αναγνώριση της συμμετοχής του Πανεπιστημίου στα πολιτικά δρώμενα.²⁰⁰ Πέρα από τον ρόλο του στον αντιδυ-

196. Ο Κ. Ασώπιος, ο καθηγητής του Ρωμαϊκού δικαίου στη Νομική Σπυριδών Πήλληκας και ο καθηγητής της Ιατρικής Γεώργιος Χ. Πρινάρης ζήτησαν από τη Σύγκλητο να διδάξει ο Παπαρρηγόπουλος και γενική ιστορία. Μετά από πρόταση του πρύτανη το πρόγραμμα παρέμεινε ως είχε. ΠΑΣ, συνεδρίαση 6ης Ιουλίου 1859.

197. Κ. Λάμπας, *Πανεπιστήμιο και φοιτητές...*, ό.π., σ. 500.

198. Στο ίδιο, σ. 500-501. Βλ. Γ. Γιάνναρης, ό.π., σ. 182-196, όπου και περιγραφή των επεισοδίων. Βλ. ακόμη Χρήστος Δ. Λάζος, *Ελληνικό...*, ό.π., σ. 74-136.

199. Βλ., για τα τεκμήρια, Αλέξης Δημαράς (επιμ.), *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε (Τεκμήρια Ιστορίας)*, Αθήνα, Ερμής-Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη, 1973, τ. 1, σ. 167-176.

200. Για την Πανεπιστημιακή Φάλαγγα βλ. Χρήστος Δ. Λάζος, *Ιστορία της Πανεπιστημιακής ή Φοιτητικής Φάλαγγας*, Αθήνα, Χρυσή Τομή, 1980.

ναστικό αγώνα, η παρουσία του ως ανώτατου εκπαιδευτικού ιδρύματος στο δημόσιο πεδίο σταθεροποιήθηκε και ενισχύθηκε λόγω της διεύρυνσης του αριθμού των φοιτητών και των αποφοίτων, ιδιαίτερα από τη δεκαετία του 1860 και μετά. Πρόκειται, όπως έχει επισημάνει ο Κ. Λάμπας²⁰¹, για φαινόμενο με ευρωπαϊκές διαστάσεις, το οποίο στην Ελλάδα συνδέθηκε με τη δημιουργία νέων γυμνασίων και την εξάπλωση του σχολικού δικτύου στην ενδοχώρα. Από τους 52 φοιτητές που εγγράφονται στο πρώτο εξάμηνο λειτουργίας του Πανεπιστημίου φτάνουμε το 1870-1871 στους 320.²⁰²

Πέρα από την αύξηση των φοιτητών, από τη δεκαετία του 1860 άρχισε να μεταβάλλεται και η σύνθεση του φοιτητικού πληθυσμού. Από τα μέσα του 19ου αιώνα οι ακροατές καταργήθηκαν ως θεσμός, ενώ οι ημεδαποί φοιτητές αυξήθηκαν υπέρμετρα σε σχέση με τους ομογενείς συμφοιτητές τους. Η εξομίωση των όρων εγγραφής και η κατάργηση το 1863 της Εξεταστικής Επιτροπής, η οποία είχε συσταθεί με σκοπό τη διευκόλυνση των διαδικασιών για την προσέλκυση φοιτητών από το εξωτερικό, συνιστούσαν μέτρα τα οποία δυσχέραιναν την εγγραφή ομογενών και οδηγούσαν στην αποκλειστική σχεδόν σύσταση των φοιτητικών ακροατηρίων από ημεδαπούς.²⁰³ Η αλλαγή στα ακροατήρια προκάλεσε μεταβολές στις προτιμήσεις των φοιτητών για τις σχολές. Στο πρώτο μισό του 19ου αιώνα, όταν οι φοιτητές που προέρχονταν από το εξωτερικό υπερέβαιναν το 50%, οι περισσότερες εγγραφές αφορούσαν την Ιατρική και τη Φιλοσοφική Σχολή. Στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα παρατηρείται σημαντική αύξηση των εγγραφών στη Νομική, η οποία συγκέντρωσε για την περίοδο 1837-1890 ποσοστό της τάξης του 43,6% επί του συνόλου των εγγραφών. Ακολουθούσαν η Ιατρική και η Φιλοσοφική, με ένα ποσοστό την ίδια περίοδο γύρω στο 20%.²⁰⁴

Από το 1860 και μετά ο Κ. Παπαρρηγόπουλος άρχισε την έκδοση της πολυτόμης *Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους*, η οποία ολοκληρώθηκε το 1875 και με την οικονομική συνδρομή του Πανεπιστημίου. Παράλληλα με τη διδασκαλία του Κ. Παπαρρηγόπουλου, ο Δ. Βερναρδάκης αφιέρωσε τη διδασκαλία του στην αρχαία ιστορία. Από το 1865 άρχισαν φοιτητικές ταραχές στο μάθημά του, οι οποίες κορυφώθηκαν το 1867 και οδήγησαν στην παραίτησή του το 1869.

201. Κ. Λάμπας, *ό.π.*, σ. 309-310, και γενικότερα για τις εγγραφές των φοιτητών και φοιτητριών στο Πανεπιστήμιο τον 19ο αιώνα, σ. 304-359.

202. Στο ίδιο, σ. 306.

203. Στο ίδιο, σ. 175-180.

204. Στο ίδιο, σ. 361-369.

Η βραχεία θητεία του Γρ. Παππαδόπουλου και η διδασκαλία της ιστορίας

Το 1870 στην κενή έδρα της Γενικής ιστορίας διορίστηκε ο Γρηγόριος Παππαδόπουλος (1819;-1873).²⁰⁵ Πενήντα δύο χρονών τότε, ο νέος καθηγητής αποτελούσε έναν από τους χαρακτηριστικότερους λογίους της γενιάς του Κ. Παπαρρηγόπουλου, μιας γενιάς που είχε καταλάβει καθηγητικές θέσεις στο Πανεπιστήμιο ήδη από την προηγούμενη δεκαετία. Ο Παππαδόπουλος είχε πραγματοποιήσει τις εγκύκλιες σπουδές του στην Αίγυπτο, σε σχολείο γάλλων Λαζαριστών, και στη συνέχεια στην Ερμούπολη, με δάσκαλο τον Ν. Βάμβα. Στη Γαλλία, στο Πανεπιστήμιο της Σορβόνης και στο Collège de France είχε παρακολουθήσει μαθήματα φιλολογίας και ιστορίας, ενώ είχε έλθει σε επαφή με γνωστούς γάλλους λογίους, όπως ο Αμπέλ Βιλμαίν, ο Φρεντερίκ Κυβιέ και ο Βικτόρ Κουζέν. Μετά την επιστροφή του στην Ελλάδα διορίστηκε το 1844 καθηγητής της ιστορίας στο Γυμνάσιο Αθηνών. Έναν χρόνο αργότερα, λόγω της άρνησής του να διδάξει σχολικό εγχειρίδιο μεταφρασμένο από τον Παπαρρηγόπουλο, μετετέθη δυσμενώς στην Πάτρα, ενώ τη θέση του κατέλαβε ο τελευταίος.²⁰⁶ Ο Γρ. Παππαδόπουλος είχε πίσω του μακρά σταδιοδρομία: καθηγητής στο Πολυτεχνικό Σχολείο, ιδρυτής του Ελληνικού Εκπαιδευτηρίου, σύμβουλος για μικρά διαστήματα στο υπουργείο Παιδείας, με σημαντικό συγγραφικό έργο, χωρίς κάποια ιδιαίτερη εξειδίκευση στην ιστορία. Ο διορισμός του οφειλόταν στην εύνοια της νεοεκλεγείσας κυβέρνησης του Επαμεινώνδα Δεληγιώργη. Η πτώση της λίγους μήνες αργότερα και η ανάληψη εκ νέου της πρωθυπουργίας από τον Αλέξανδρο Κουμουνδούρο κατέληξαν στην ακύρωση του διορισμού του.²⁰⁷

Ο καθηγητής που διαδέχθηκε τον Παππαδόπουλο το 1870 ήταν ο Σωκράτης Τσιβανόπουλος, ο οποίος από το χειμερινό εξάμηνο 1868-1869 δίδαξε ως υφηγητής της Πολιτικής φιλοσοφίας της ιστορίας των (αρχαίων) πολιτευμάτων στη Φιλοσοφική Σχολή. Το χειμερινό εξάμηνο 1878-1879 ο Σπυρίδων Λάμπρος ξεκίνησε τη διδασκαλία του ως υφηγητής της Ελληνικής ιστορίας και της Γραφογνωσίας.

205. Για τον Γρ. Παππαδόπουλο βλ. Διονύσιος Στεφάνου, «Σκιαγραφία Γρηγορίου Παπαδοπούλου (1819-1873)», «Γρηγ. Γ. Παπαδοπούλου Αυτοτελή Δημοσιεύματα», «Δημοσιεύματα εις το περιοδικόν Πανδώρα», «Δημοσιεύματα περί Γ. Γ. Παπαδοπούλου»: *Ο εν Αθήναις Σύλλογος προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων: Η δράσις του Συλλόγου κατά την εκατονταετίαν 1869-1969*, Αθήνα 1970, σ. 13-40.

206. Βλ. Γρηγόριος Γ. Παπαδόπουλος, *Ανταπάντησις εις τον Κ. Παπαρρηγόπουλον*, Αθήνα 1845.

207. Βλ. τις σχετικές επιστολές της Δώρας δ' Ίστρια, *Ο εν Αθήναις σύλλογος...*, ό.π., σ. 47-49.

Το 1881 ο Τσιβανόπουλος παραιτήθηκε διότι εξελέγη βουλευτής Κυνουρίας. Μετά από λίγους μήνες στη θέση του διορίστηκαν δύο καθηγητές: για πρώτη φορά ο Δημήτριος Πατσόπουλος και εκ νέου ο Δ. Βερναρδάκης, ο οποίος ως καθηγητής Αρχαίας γενικής ιστορίας εξήγγειλε ένα εβδομαδιαίο μάθημα: *Εισαγωγή εις την γενικήν ιστορίαν και ιστορίαν των ανατολικών εθνών*.

Η διχοτόμηση της έδρας του Σ. Τσιβανόπουλου υπήρξε αποτέλεσμα της αύξησης του αριθμού των φοιτητών, αλλά και των πιέσεων που ασκούσαν οι υποψήφιοι για μια έδρα.²⁰⁸ Η θητεία των δύο νέων καθηγητών ήταν πολύ σύντομη, καθώς λίγους μήνες αργότερα η νέα κυβέρνηση του Χ. Τρικούπη, στο πλαίσιο της γενικότερης πολιτικής της για την εξυγίανση της δημόσιας διοίκησης και την εισαγωγή αντικειμενικών κριτηρίων επιλογής στους διορισμούς, επιχείρησε να λύσει οριστικά το πρόβλημα της ανάδειξης του διδακτικού προσωπικού με δύο βασιλικά διατάγματα.

208. Ο Δ. Βερναρδάκης διεκδίκησε μια έδρα στο Πανεπιστήμιο. Σε επιστολή από τη Μυτιλήνη προς τον αδελφό του Αθανάσιο, στις 17 Ιουλίου 1880, τον επέπληττε γιατί σε σχετική επικοινωνία με τον υπουργό Παιδείας είχε υποστηρίξει ότι μπορεί να διδάξει τα πάντα. Το θεωρούσε αναληθές καθώς ο ίδιος αισθανόταν άρρωστος και γέρος και επιθυμούσε να βγάλει χρήματα χωρίς κόπο, συνεπώς δεν μπορούσε να διδάξει με ζήλο ώστε να έχει και το ανάλογο ακροατήριο. Ο Βερναρδάκης ζητούσε την έδρα της Αρχαίας ή της Γενικής ιστορίας, ή έστω και της Φιλοσοφίας της ιστορίας. Βλ. Αρχείο Αθανασίου Βερναρδάκη, ΕΛΙΑ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β'

Η ΠΟΡΕΙΑ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΕΘΝΟΥΣ ΣΤΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ

Η ΜΑΚΡΑ ΠΑΡΟΥΣΙΑ ΤΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΥ

Ἐχομεν Σχολεία, Γυμνάσια καὶ Πανεπιστημείον, εἰς τὰ ὅποια ἡ νεολαία μας σπουδάζει ὅλας τὰς ἐπιστήμας τοῦ κόσμου, ἐκτὸς μόνον τοῦ μεγίστου, τοῦ περιεργωτάτου καὶ τοῦ διδακτικωτάτου μέρους τῆς πατρίου ἱστορίας. Ἐν ᾧ Ἄγγλοι, Γάλλοι καὶ Γερμανοὶ ἀσχολοῦνται πρό τινων ἐνιαυτῶν, μετὰ μεγίστου ζήλου, εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ Ἑλληνικοῦ Μεσαίωνος, ἡμεῖς οἱ Ἕλληνες, τῶν ὁποίων ἡ Ἱστορία αὕτη εἶναι κτῆμα, ὄχι μόνον δὲν συναμιλλώμεθα πρὸς αὐτοὺς εἰς τὰς πολυτίμους αὐτὰς ξρουννας, ἀλλ' οὐδ' ὅσα αὐτοὶ ἔγραψαν φροντίζομεν νὰ μάθωμεν, καὶ μετὰ θάρρους ἐξοβελίζοντες δυὸ χιλιάδας ἐτῶν ἀπὸ τὴν βίβλον τῆς ὑπάρξεώς μας, περιοριζόμεθα εἰς τὴν σπουδὴν τῆς Ἱστορίας τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων.

Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Στοιχεία της Γενικής Ιστορίας κατά το σύστημα του Γάλλου Λευί* (1845, σ. θ'-ι').

Τον Σεπτέμβριο του 1849 η Φιλοσοφική Σχολή ανέθεσε στον υφηγητή της Λατινικής φιλολογίας Ευθύμιο Καστόρχη να αναπληρώσει τη διδασκαλία του Κ. Σχινά, ο οποίος βρισκόταν ήδη στο εξωτερικό. Ο Καστόρχης, στο πνεύμα της διδασκαλίας του προκατόχου του, ξεκίνησε τη διδασκαλία του με το μάθημα *Ελληνικαὶ ἀρχαιολογίαι, ἢ βίος Ἑλλάδος*. Η ανάθεση προκάλεσε την αντίδραση του Κ. Παπαρρηγόπουλου (1815-1891)²⁰⁹ – ο οποίος ήδη από το προηγούμενο ἔτος είχε κάνει αίτηση για υφηγεσία στην Ιστορία – με την κατάθεση στις 14 Νοεμβρίου 1849 σχετικού υπομνήματος στη Φιλοσοφική Σχολή.

Ο μετέπειτα εθνικός ιστορικός είχε πίσω του μια ταραγμένη ζωή, συνδεδε-

209. Από μια εξαιρετικά εκτεταμένη βιβλιογραφία για τον Κ. Δ. Παπαρρηγόπουλο βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος...*, ὁ.π., και Γεώργιος Λαγανάς, *Εργογραφία Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου*, Αθήνα, Εταιρεία των Φίλων του Λαού, Ελληνική Βιβλιοθήκη 3, 2002.

μένη με τα γεγονότα της εποχής του: παιδί ακόμη είδε τον πατέρα του Δημήτριο, γόνο εμπορικής οικογένειας από τη Βυτίνα της Πελοποννήσου, ο οποίος είχε μετακομίσει στην Κωνσταντινούπολη για επιχειρηματικούς λόγους, να απαγχονίζεται από τους Τούρκους, σε αντίποινα για το ξέσπασμα της Επανάστασης του 1821. Η υπόλοιπη οικογένεια κατέφυγε στην Οδησό, όπου ο Κωνσταντίνος σπούδασε στο Λύκειο Ρισελιέ. Χωρίς να περατώσει τις σπουδές του, το 1830 μετεγκαταστάθηκε με την οικογένειά του για βιοποριστικούς λόγους στην Ελλάδα και μαθήτευσε κοντά στον Γεώργιο Γεννάδιο. Το 1834 προσελήφθη γραφέας, χάρη στην εύνοια του Κ. Δ. Σχινά,²¹⁰ στη γραμματεία της Δικαιοσύνης, από όπου και απολύθηκε το 1845 ως ετερόχθων. Το 1846 διορίστηκε καθηγητής στο Γυμνάσιο Αθηνών, όπου δίδαξε έως το 1850.²¹¹ Στην αίτησή του για την ανάληψη της θέσης του υφηγητή είχε πάλι την υποστήριξη του Σχινά, ενώ ο αδελφός του Πέτρος δίδασκε από το 1845 στη Νομική. Τα χρόνια αυτά ο Παπαρρηγόπουλος έχει αρχίσει τη συστηματική παραγωγή ιστοριογραφικού έργου,²¹² χωρίς όμως να κατορθώσει να υπερκεράσει τις διατάξεις του νόμου, ο οποίος προέβλεπε για την ανάληψη της υφηγεσίας την κατοχή κάποιου ακαδημαϊκού τίτλου.²¹³ Η άρνηση της Φιλοσοφικής ήταν στην πραγματικότητα συνδεδεμένη με τους φόβους καθηγητών της Σχολής ότι ο Παπαρρηγόπουλος επεδίωκε να καταλάβει τη θέση του Μανούση. Ο πρώτος κατέφυγε στο υπουργείο Παιδείας και έλαβε παράτυπα άδεια δοκιμασίας,²¹⁴ εφόσον κανονικά αυτή προβλεπόταν να δίδεται από τη Σχολή. Παρ' όλα αυτά, ο Παπαρρηγόπουλος αρνήθηκε να εξεταστεί στη διαδικασία που εί-

210. Κ. Θ. Δημαράς, *ό.π.*, σ. 114.

211. Στο Β' Ψήφισμα της Εθνοσυνέλευσης της 3ης Σεπτεμβρίου 1844 εξαιρούνταν της απομάκρυνσης από τον δημόσιο τομέα όσοι ετερόχθονες υπηρετούσαν ως δάσκαλοι και καθηγητές στην εκπαίδευση. Βλ. Ιωάννης Δημάκης, *Η πολιτειακή μεταβολή του 1843 και το ζήτημα των αυτοχθόνων και ετεροχθόνων*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1991, σ. 19-20.

212. Ο Κ. Παπαρρηγόπουλος είχε ήδη δημοσιεύσει σημαντικά αυτοτελή ιστορικά έργα: *Περί επικησεως σλαβικών τινών φυλών εις την Πελοπόννησον* (1843), *Το τελευταίον έτος της Ελληνικής ελευθερίας* (1844), *Στοιχεία της Γενικής Ιστορίας κατά το σύστημα του Γάλλου Λευί* (1845), καθώς και πολλά άρθρα στον ημερήσιο και περιοδικό Τύπο. Βλ. Γ. Λαγανάς, *ό.π.*

213. Βλ. Γεώργιος Λάιος, «Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος Α' (1814-1851)», *Μνημοσύνη* 5 (1974-1975), σ. 305-324, και Κ. Θ. Δημαράς, *ό.π.*, σ. 109-140. Για τις σπουδές του Παπαρρηγόπουλου βλ. και Δαυίδ Αντωνίου, «Οι "εγκύκλιες σπουδές" του Κ. Δ. Παπαρρηγόπουλου. Ανέκδοτα έγγραφα και διπλώματα», *Μνημοσύνη* 13 (1995-1997), σ. 124-142.

214. Ο υποψήφιος υφηγητής εξεταζόταν στο γνωστικό πεδίο που τον ενδιέφερε από καθηγητές της Φιλοσοφικής.

χε ενεργοποιήσει, καθώς, εκτός από την ιστορία, κλήθηκε να δοκιμαστεί και στην ελληνική και λατινική φιλολογία.²¹⁵

Στο υπόμνημά του προς τη Φιλοσοφική ο Παπαρρηγόπουλος επεσήμαινε τη συνεχώς αυξανόμενη συγγραφική ιστορική του δράση και το γεγονός ότι ο Καστόρχης κατέλαβε την υφηγεία χωρίς να διαθέτει κάποιον πανεπιστημιακό τίτλο. Στην απάντηση του Καστόρχη ως κύρια επιχειρήματα προβάλλονταν η βαρύτητα των σπουδών του και η υποβολή του σε εξέταση από τη Φιλοσοφική Σχολή, δοκιμασία την οποία είχε αρνηθεί ο Παπαρρηγόπουλος.²¹⁶ Η σύγκρουση, εκτός από κάποια δημοσιεύματα, δεν πήρε μεγαλύτερη έκταση, καθώς ο Παπαρρηγόπουλος στράφηκε προς τη Νομική Σχολή, όπου ήδη δίδασκε ο αδελφός του Πέτρος και οι συσχετισμοί ήταν ευνοϊκότεροι συγκριτικά με το σώμα των καθηγητών της Φιλοσοφικής. Στη Νομική ο Παπαρρηγόπουλος αναγορεύθηκε υφηγητής της Ιστορίας του δημοσίου δικαίου των αρχαίων, ξεσηκώνοντας θύελλα διαμαρτυριών, την επέμβαση της Συγκλήτου και του υπουργείου Παιδείας, καθώς ο νέος υφηγητής θεωρήθηκε ότι λόγω του γνωστικού αντικειμένου του όφειλε να ζητήσει άδεια διδασκαλίας από τη Φιλοσοφική.²¹⁷ Η σύγκρουση αυτή έθετε για πρώτη φορά στην ιστορία του Πανεπιστημίου Αθηνών με τόσο έντονο τρόπο το ζήτημα των ορίων της αυτονομίας των σχολών έναντι των κεντρικών πανεπιστημιακών οργάνων και έληξε με την ήττα της Νομικής, καθώς ο Παπαρρηγόπουλος δεν δίδαξε. Τελικά, με τη μεσολάβηση του Κ. Σχινά, στις αρχές του 1850 ο Παπαρρηγόπουλος αναγορεύθηκε διδάκτωρ *in absentia*, λόγω του σημαντικού ιστοριογραφικού του έργου, από το Πανεπιστήμιο του Μονάχου. Το 1851 ήλθε τελικά ο πολυπόθητος διορισμός του ως έκτακτου καθηγητή στην κενή έδρα της Ιστορίας των αρχαίων εθνών, στην έδρα δηλαδή του Κ. Σχινά.²¹⁸

Το θερινό εξάμηνο 1851-1852 ο νέος καθηγητής ξεκίνησε τη διδασκαλία του προσφέροντας *Ιστορίαν της αγγλικής μεταπολιτεύσεως*, μάθημα που δεν ανταποκρινόταν βέβαια ούτε κατ' ελάχιστον στη θεματολογία της έδρας του. Από το επόμενο εξάμηνο προγραμματίισε τη διδασκαλία ελληνικής ιστορίας έως τα πρόσφατα χρόνια: *Ιστορία της Ελλάδος από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των νεωτέρων*. Δυο χρόνια αργότερα εξέδωσε την *Ιστορίαν του Ελληνικού*

215. Βλ. Κ. Λάππας, *Πανεπιστήμιο και φοιτητές...*, ό.π., σ. 168.

216. Για τη διαμάχη Καστόρχη - Παπαρρηγόπουλου βλ. Κ. Θ. Δημαράς, «Το Υπόμνημα του Κ. Παπαρρηγόπουλου (1849) και η απάντηση του Ε. Καστόρχη (Αθησαύριστα κείμενα)», *Ερανιστής* 4 (1966), σ. 65-79.

217. Γ. Λάιος, ό.π., σ. 305-310.

218. Πρωτανικοί λόγοι 1850-1851, σ. 4.

Έθνους από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι σήμερα, προς διδασκαλίαν των παιδων, όπου αναπτυσσόταν για πρώτη φορά το ιστοριογραφικό του σχήμα για την ενιαία και συνεχή πορεία του ελληνικού έθνους. Στο χειμερινό εξάμηνο 1854-1855 ο όρος έθνος εισήλθε και στον τίτλο του πανεπιστημιακού μαθήματος του: *Ιστορία του ελληνικού έθνους από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των νεωτέρων*. Το 1857 προήχθη σε τακτικό καθηγητή της Ιστορίας των αρχαίων λαών ή εθνών, κατά το έθος στην έδρα που είχε καταλάβει, παρ' όλο που η διδασκαλία του ήταν αφιερωμένη αποκλειστικά στην ελληνική ιστορία. Το 1858, δύο χρόνια πριν αρχίσει η έκδοση της πολύτομης *Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους* (στο εξής *ΙΕΕ*), ο τίτλος του έργου αποτέλεσε και τον τίτλο του μαθήματός του. Το παιχνίδι αυτό ανάμεσα στη διδασκαλία και στη συγγραφή συνεχίστηκε σε όλη τη μακροχρόνια πανεπιστημιακή θητεία του. Τα επόμενα χρόνια δίδαξε συνεχώς έως το 1891, όταν αποχαιρέτησε το Πανεπιστήμιο προσφέροντας για πρώτη και μόνη φορά *Τα διδακτικώτερα πορίσματα της Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους*, τίτλος και του ύστερου βιβλίου του, το οποίο εκδόθηκε μετά τον θάνατό του.

Εάν η προτεινόμενη διαδοχή του Σχινά από τον Καστόρχη θα εξασφάλιζε σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις τη συνέχεια της διδασκαλίας του πρώτου, τόσο ως προς την περίοδο όσο και ως προς το πνεύμα, η κατάληψη της θέσης από τον Παπαρρηγόπουλο εγκαινίασε μια νέα περίοδο στη διδασκαλία της ιστορίας. Ο νέος διδάσκων εγκατέλειψε την αρχαία ιστορία και στράφηκε προς το σύνολο της ελληνικής ιστορίας. Ο ασαφής τίτλος του μαθήματος δεν επιτρέπει τη διαμόρφωση ακριβούς εικόνας για το περιεχόμενο της διδασκαλίας του, ούτε επίσης για την εξέλιξή της στον χρόνο. Σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις και τις εκτιμήσεις,²¹⁹ ο Κ. Παπαρρηγόπουλος ενσωμάτωσε στο έργο του παραδόσεις των μαθημάτων του, όπως άλλωστε κατηγορήθηκε από τους πανεπιστημιακούς του αντιπάλους.²²⁰ Καθώς πριν από την έκδοση του πρώ-

219. Ο Σωκράτης Κουγέας υποστήριξε ότι η *άριστοτεχνική άποστορογγύλωσις τών κεφαλαίων και τών περιόδων*, ο τρόπος της έκφρασης, το λεκτικό ύφος, τα ρητορικά σχήματα, και κυρίως η εμφάνιση του ιστοριογράφου σε πρώτο πρόσωπο σε κάθε σελίδα της *ΙΕΕ* πιστοποιούν ότι προέρχεται από την πανεπιστημιακή διδασκαλία του Κ. Παπαρρηγόπουλου. Βλ. «Αντιφώνησις» στο «Δεξιώσεις του τακτικού μέλους της Ακαδημίας Σωκράτους Κουγέα», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών* 5 (1930), συνεδρία της 19ης Απριλίου 1930, σ. 93-94. Βλ. ακόμη Κ. Θ. Δημαράς, *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος...*, ό.π., σ. 289-290.

220. Το γεγονός καυτηρίασε ο Γεώργιος Μιστριώτης σε ανώνυμο λιβέλο του στην εφημερίδα *Παλιγγενεσία*, στις 20 Ιουλίου 1874, καταγγέλλοντας τον ιστορικό: *Αί φυλλάδες άναγνωσκόμεναι πρό τών όλίγων τού ιστορικού άκραοτών και είτα αί αύται δημο-*

του τόμου της *IEE* δίδασκε ήδη οκτώ χρόνια ελληνική ιστορία στο Πανεπιστήμιο, θα μπορούσε κανείς να υποθέσει ότι ένα σημαντικό τμήμα των παραδόσεων του χρησίμευσε ως πρώτη τουλάχιστον ύλη στη συγγραφή της. Το ίδιο θα πρέπει να συνέβη και με τον τρίτο τόμο της *IEE*, που ήταν αφιερωμένος στο Βυζάντιο. Ο τόμος αυτός εκδόθηκε το 1867, ενώ ο Παπαρρηγόπουλος δίδασκε βυζαντινή, ως τμήμα της ελληνικής, ιστορία στο Πανεπιστήμιο τουλάχιστον από το 1859-1860.²²¹

Η εμμονή του Παπαρρηγόπουλου σε έναν γενικό τίτλο δυσχεραίνει την επισήμανση των περιόδων της ιστορίας στις οποίες αναφέρθηκε στη διδασκαλία του. Μοναδικό διακριτό τεκμήριο για την τελευταία αποτελούν οι εισιτήριοι λόγοι των μαθημάτων του, που δημοσιεύθηκαν στις στήλες των εφημερίδων και των περιοδικών. Κάποιοι από αυτούς αναδημοσιεύθηκαν στις δύο συλλογές κειμένων που εξέδωσε (*Ιστορικά Πραγματεία. Μέρος Α'*, Αθήνα 1858, και στην ομότιτλη συλλογή του, 1889). Ο καθηγητής επέλεξε εισιτήριο μάθημα και ως εισαγωγή στην επανέκδοση της *IEE* το 1881²²², ενώ ο εναρκτήριος λόγος του 1890-1891 δημοσιεύθηκε ως πρόλογος στη μεταθανάτια έκδοση του ύστερου βιβλίου του.

Από τους εισιτήριους λόγους που έχει δημοσιεύσει ο Κ. Παπαρρηγόπουλος, οι περισσότεροι αφορούσαν την αρχαία και τη βυζαντινή ιστορία.²²³ Από

σιεόμεναι διὰ τοὺς πολλοὺς ἔχουσι τὸν τόπον αὐτῶν ἐν τῇ ἔταιρείᾳ τοῦ λαοῦ καὶ οὐχὶ ἐν ἐπιστημονικῷ καθιδρύματι. Βλ. Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος, *Προλεγόμενα*, επιμ. Κ. Θ. Δημαράς, Αθήνα, Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη, Ερμής, 1970, σ. 178.

221. Βλ. τον σχετικό εισιτήριο λόγο του 1859-1860, αναδημοσιευμένο στο Κ. Θ. Δημαράς, *Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος*, ό.π., σ. 206-219.

222. Πρόκειται για το εισιτήριο μάθημά του στις 22 Οκτωβρίου 1881 υπό τον τίτλο *Ιστορία των ονομάτων Ἑλλήνης, Ἑλληνικόν Ἔθνος, Ἑλληνισμός*. Αναδημοσιευμένο στο *Προλεγόμενα*, ό.π., σ. 71-93.

223. Ο Γ. Λαγανάς έχει εντοπίσει, στη χρησιμότητα βιβλιογραφία του, εισιτήριους λόγους και μαθήματα του Παπαρρηγόπουλου που δημοσιεύθηκαν σε περιοδικά ή σε εφημερίδες από τα χειμερινά εξάμηνα των παρακάτω ακαδημαϊκών ετών (σημειώνω σε παρένθεση τον κωδικό της βιβλιογραφίας): 1851-1852 (Δ219), 1854-1855 (Δ47), 1855-1856 (Δ50), 1856-1857 (Δ52), 1858-1859 (Δ248), 1859-1860 (Δ255), 1870-1871 (Δ226), 1871-1872 (Δ230), 1878-1879 (Α24), 1881-1882 (Δ240), 1883-1884 (Δ200), 1884-1885 (Δ275), 1888-1889 (Δ 284). Βλ. Γ. Λαγανάς, ό.π., σ. 45-54, 119-120, 133, 140, 147-149, 154-155, 165, 168-170, 188-189, 198-199, 240. Σε αυτούς θα έπρεπε να προσθέσει κανείς και τον εισιτήριο λόγο του στο τελευταίο μάθημά του, *Τα διδακτικότερα πορίσματα της Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους*, που δημοσιεύθηκε ως πρόλογος στο ομώνυμο βιβλίο. Όπως συνάγεται από τους λόγους, ένα εξάμηνο ο ιστορικός είχε διδάξει βυζαντινή ιστορία (θερινό εξάμηνο 1859-1860) και ένα εξάμηνο δίδαξε ελληνική ιστορία από το Βυζάντιο έως την Τουρκοκρατία (θερινό εξάμηνο 1882-1883). Σημα-

τους έξι λόγους της δεκαετίας του 1850 τέσσερις ήταν αφιερωμένοι στην αρχαία ελληνική ιστορία και ένας στο Βυζάντιο. Από τη δεκαετία του 1860 δεν έχει εντοπιστεί ούτε ένας λόγος (ενδεχομένως λόγω της συγγραφής της *ΙΕΕ*), ενώ στη δεκαετία του 1870 έχουν δημοσιευθεί τέσσερις, εκ των οποίων δύο για τη βυζαντινή ιστορία. Στη δεκαετία του 1880 έχουν κυκλοφορήσει τέσσερις εισιτήριοι, δύο για τη βυζαντινή περίοδο, ενώ από τον λόγο του 1883-1884 προκύπτει ότι θα συνέχιζε τη διδασκαλία του από το Βυζάντιο στην Τουρκοκρατία. Είναι σαφές ότι ο Κ. Παπαρρηγόπουλος δεν τήρησε τον τριετή κύκλο (έως το 1887), και διετή στη συνέχεια, εντός του οποίου σύμφωνα με τον κανονισμό όφειλε να διδάξει το σύνολο της ύλης του μαθήματός του. Παρατηρείται έμφαση στην αρχαία ιστορία, ιδιαίτερα στη δεκαετία 1850-1860, ενώ στη συνέχεια υπάρχουν αρκετοί εισιτήριοι λόγοι αφιερωμένοι στο Βυζάντιο (ο τρίτος τόμος της *ΙΕΕ*, που αφορούσε το Βυζάντιο, εκδόθηκε το 1867, ο τέταρτος το 1871 και ο πέμπτος, που περιελάμβανε την Τουρκοκρατία και τον Αγώνα, το 1874). Οι ενδείξεις είναι αρκετές για να στοιχειοθετήσουν την υπόθεση ότι δίδαξε κατά κύριο λόγο αρχαία ελληνική και βυζαντινή ιστορία, ενώ ήταν πολύ μικρότερη η παρουσία της νεότερης ελληνικής ιστορίας, έως μάλλον και την Επανάσταση του 1821.

Η είσοδος του Κ. Παπαρρηγόπουλου στη Φιλοσοφική αποτέλεσε σημαντική στιγμή για την επιστημονική και επαγγελματική του εξέλιξη. Η πανεπιστημιακή θέση σήμαινε κατ' αρχάς την εξασφάλιση ενός καθόλου ευκαταφρόνητου σταθερού εισοδήματος· κυρίως όμως αποτελούσε το σημαντικότερο βήμα που μπορούσε να κατακτήσει ο ιστορικός στην προσπάθεια διάδοσης των ιδεών του για την εθνική ιστορία. Στο πέρασμα των πρώτων δεκαετιών ζωής του Πανεπιστημίου, καθώς η κοινότητα των καθηγητών διευρύνονταν και τα μέλη της συμμετείχαν εντονότερα στην πνευματική και κοινωνική ζωή, το κύρος που τους εξασφάλιζε η θέση τους ενισχυόταν. Σε αυτό το πλαίσιο η κατάληψη της μίας εκ των δύο εδρών Ιστορίας από τον φιλόδοξο ιστορικό αποτελούσε ισχυρό σημείο στην επαφή του με τους φοιτητές και με το ευρύτερο κοινό έναντι των αντιπάλων του αλλά και όσων έφεραν συγγενείς αντιλήψεις, όπως για παράδειγμα ο Σπυρίδων Ζαμπέλιος.

Τη σημασία αλλά και τον ρόλο που απέδιδε εξαρχής ο Κ. Δ. Παπαρρηγό-

ντική ένδειξη ότι δίδαξε βυζαντινή ιστορία το χειμερινό εξάμηνο 1889-1890 αποτελεί και η δημοσίευση δύο μαθημάτων του για τον Ιουστινιανό, βλ. «Ο Ιουστινιανός (Εκ των εν τω Πανεπιστημίου μαθημάτων του καθηγητού κ. Παπαρρηγόπουλου)», *Ακρόπολις*, φ. 2719 (5 Δεκεμβρίου 1889), σ. 1-2, φ. 2721 (7 Δεκεμβρίου 1889), σ. 1-2.

πουλος στο Πανεπιστήμιο μπορούμε να τα διαπιστώσουμε από ένα ανυπόγραφο κείμενο στην *Πανδώρα* το 1853, το οποίο ο Κ. Θ. Δημαράς αποδίδει στη γραφίδα του, δύο χρόνια μετά τον διορισμό του.²²⁴ Υπό τον τίτλο «Ο κ. Ουβικίνης και οι εν Τουρκία χριστιανοί» απαντούσε ως εξής στο κείμενο γάλλου δημοσιογράφου που κατηγορούσε ελάχιστους καθηγητές και φοιτητές του Πανεπιστημίου ότι επιθυμούσαν την προσάρτηση της Τουρκίας στην Ελλάδα: *Ό κ. Ούβικίνης εύκολως παρηγορείται, και δέν ήξεύρει ότι όμιλών περι μαθητών και καθηγητών, όμιλει περι όλης τής πνευματικής κοινωνίας τού έλληνικού έθνους, όμιλει περι τού ισχυροτέρου άγωγού δι' ού μεταδίδονται αί ιδέαι και τά αισθήματα, όμιλει περι τής μαγικής έκείνης πηγής, ής τά νάματα έχουσι τήν άκατανόητον ιδιότητα νά όξύνωσι τās άλύσεις εις ξίφη.*²²⁵

Πέρα από το γνωστό κλίμα του μεγαλοϊδεατισμού και του αλυτρωτικού πνεύματος, ας συγκρατήσουμε το ζήτημα της διάχυσης. Το Πανεπιστήμιο αντιπροσώπευε όλη την ελληνική πνευματική κοινωνία, τον ισχυρότερο αγωγό μέσω του οποίου μεταδίδονταν οι ιδέες και τα αισθήματα. Αναμφισβήτητα αποτελούσε μια από τις ασφαλέστερες διόδους για τη διάδοση της εθνικής ιστορίας. Η σχέση όμως ήταν αμφίδρομη. Ανεξάρτητα από την επίδραση που είχε στο πρόγραμμα των μαθημάτων η διδασκαλία του, η φυσική παρουσία του Παπαρρηγόπουλου στο πέρασμα του χρόνου προσέδωσε κύρος στη Σχολή, αναβάθμισε την εικόνα της πανεπιστημιακής ιστορίας στο κοινό. Ο συγγραφέας της *ΙΕΕ* υπήρξε ο πρώτος καθηγητής που κατέλαβε έδρα Ιστορίας διαθέτοντας σημαντικό συγγραφικό έργο πριν από τον διορισμό του. Σε αντίθεση με τους τρεις προκατόχους του αλλά και τον σύγχρονό του Δ. Βερναρδάκη, οι οποίοι είχαν αναπτύξει πολυπράγμονα δραστηριότητα, αιχμή της οποίας στο Πανεπιστήμιο ήταν η ιστορία, ο Παπαρρηγόπουλος αφιέρωσε ολόκληρη την επιστημονική, σε μεγάλο βαθμό και την επαγγελματική, δραστηριότητά του σε αυτή. Επρόκειτο για τον πρώτο «επαγγελματία» πανεπιστημιακό ιστορικό, ενώ η εμμονή του στην εθνική ιστορία αναβάθμιζε συνολικά τον ρόλο του ιδρύματος, ανοίγοντας νέες ατραπούς στη διδασκαλία.

Δυό μόναι ύπηρχον κατ' άρχάς έν αύτῷ ιστορικαι έδραι, ή τής Γενικής Ιστορίας

224. Η Έλλη Σκοπετέα παρατηρεί ότι το κείμενο μπορεί να ανήκει και στον Αλέξανδρο Ραγκαβή. Ανεξάρτητα από την πατρότητα του κειμένου, βρισκόμαστε στο ίδιο πνευματικό κλίμα, στην ίδια ομάδα λογίων, οι οποίοι συνδέονταν άλλωστε και με στενή φιλία. Βλ. Έλλη Σκοπετέα, «Ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος του Κ. Θ. Δημαρά και μερικές σκέψεις περί εθνικής ιστοριογραφίας», *Σύγχρονα θέματα* 35-36-37 (Δεκέμβριος 1988), σ. 294.

225. Κ. Θ. Δημαράς, *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος...*, ό.π., σ. 183-184.

και ή τῶν ἀρχαίων ἐθνῶν· μόλις δὲ μετὰ 14 ἔτη ἤρχισε νὰ διδάσκηται ἀπὸ τῆς καθέδρας ταύτης ή 'Ιστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτέρων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς, τόνιζε ο Κ. Παπαρρηγόπουλος στον εισιτήριο λόγο του στις 19 Ιανουαρίου 1888.²²⁶ Πραγματικά, το 1851, δεκατέσσερα χρόνια μετά από την ίδρυση του Οθωνείου, ο καθηγητής ξεκίνησε τη διδασκαλία του για την ελληνική ιστορία ενσωματώνοντας για πρώτη φορά σε αυτήν τα χρόνια του Μεγάλου Αλεξάνδρου και τη βυζαντινή ιστορία και διδάσκοντας την Επανάσταση του 1821.

ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ: Η ΣΥΝΕΧΕΙΑ ΚΑΙ ΕΝΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΕΘΝΟΥΣ

Τον εισιτήριο λόγο του για το χειμερινό εξάμηνο 1854-1855, όπως συχνά συνέβαινε με το πρώτο μάθημα των πανεπιστημιακών διδασκάλων, ο Κ. Παπαρρηγόπουλος τον δημοσίευσε στην *Πανδώρα*. Ήταν αφιερωμένος στις δύο ιστορικές εντολές που είχε εκπληρώσει το ελληνικό έθνος κατά τη διαδρομή του: στην αρχαιότητα είχε θέσει τις βάσεις του διανοητικού και πολιτικού βίου της ανθρωπότητας, στη μέση περίοδο υπήρξε ο πρόμαχος και απόστολος του θείου Λόγου. Ενδεχομένως δε εκπληρούσε και τρίτη αποστολή στον 19ο αιώνα: την πολιτική και ηθική αναμόρφωση της Ανατολής.²²⁷ Στο εισαγωγικό σημείωμα, το οποίο πιθανότατα είχε γράψει ο ίδιος καθώς ήταν συνεκδότης του περιοδικού, το μάθημά του αναφερόταν ως ένα εκ των κυριωτάτων του πανεπιστημιακού προγράμματος, ενώ υπογραμμίζοταν η ύπαρξη συμφωνίας ανάμεσα στους δύο καθηγητές, ούτως ώστε ο ένας να διδάσκει ελληνική και ο άλλος παγκόσμια ιστορία.²²⁸

Τρία χρόνια αργότερα, το 1857, ο νέος καθηγητής εκφώνησε τον πανηγυρικό σε μια από τις σημαντικότερες ετήσιες τελετές του ιδρύματος: στην εορτή των γενεθλίων του Όθωνα και της ίδρυσης του Πανεπιστημίου που έφερε το όνομά του. Θέμα του ήταν η ανασκευή των «δοξασιών» του Φαλλμεράυερ. Αφού μίλησε επί μακρόν επιχειρώντας να αποδείξει την αφομοιωτική δύναμη του ελληνικού πολιτισμού, κατέληξε υποστηρίζοντας ότι η μοναρχία και η εθνική διαπαιδαγώγηση είναι οι δυο βάσεις της πολιτικής και διανοητικής ενότη-

226. «Απόπειρα εθνικής αυτοκτονίας», Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, *Ιστορική και Πραγματεία κατ' εκλογήν του συγγραφέως*, Αθήνα 1889, σ. 199.

227. «Το εν τω Πανεπιστημίω μάθημα της ιστορίας του Ελληνικού Έθνους», *Νέα Πανδώρα* 5 (1855), σ. 555.

228. Στο ίδιο.

τας του έθνους, τις οποίες κληροδότησαν στους σύγχρονους Έλληνες οι θυσίες και οι αγώνες των πατέρων τους για τετρακόσια ολόκληρα χρόνια.²²⁹ Η εξύμνηση της μοναρχίας αποτελούσε ένα σύνθησε σχήμα, ιδιαίτερα σε μια τελετή όπου κατά τεκμήριο παρίστατο ο βασιλιάς. Το νέο στοιχείο ήταν η σύνδεση της μοναρχίας με την ιστορία του ελληνικού έθνους, η ένταξή της στην προγονική κληρονομιά, ο χαρακτηρισμός της, από κοινού με την παιδεία, ως βάσης της πολιτικής και διανοητικής ενότητας του έθνους. Τα στοιχεία αυτά είχαν κληροδοτηθεί από τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία μέσω της Τουρκοκρατίας.

Με τη διδασκαλία του ο Κ. Παπαρηγόπουλος προσέδωσε εξαρχής νέα διάσταση στο μάθημα της ιστορίας. Εισήγαγε τη διδασκαλία μιας ενιαίας ελληνικής ιστορίας από την αρχαιότητα έως τα σύγχρονα χρόνια και δημιούργησε στην ουσία μια συνεχή εθνική ιστορία, συμπεριλαμβάνοντας τη μέση και νεότερη περίοδο στο πρόγραμμα των μαθημάτων του. Με αυτό τον τρόπο μετατοπίστηκε το κέντρο βάρους από τη διάκριση μεταξύ αρχαίας και μέσης - νεότερης (διάκριση που ίσχυε για τον Μανούση και τον Σχινά) στο δίπολο ελληνικής και παγκόσμιας ιστορίας. Το επίδικο ζήτημα στη διδασκαλία του εισηγητή της ΙΕΕ δεν ήταν η αποκλειστική ενασχόληση με την ελληνική ιστορία. Ο προκάτοχος της έδρας του είχε αφιερώσει τη διδασκαλία του στην αρχαία ελληνική ιστορία, ενώ η επικέντρωση του Παπαρηγόπουλου στην ελληνική ιστορία είχε αποσπάσει, σύμφωνα με την Πανδώρα, τη συγκατάθεση του Μανούση. Το θέμα δεν ήταν, επίσης, η αναφορά στη συνέχεια του ελληνικού έθνους, έννοια οικεία. Η γενική ιστορία είχε συγκροτηθεί στη λογική μιας συνεχούς, ευθύγραμμης ιστορικής πορείας της ανθρωπότητας, η οποία είχε ήδη χρησιμοποιηθεί και στην περίπτωση του ελληνικού έθνους ως κύριο αποδεικτικό μέσο εναντίον των θεωριών του Φαλλμεράουερ, ιδιαίτερα στο πεδίο της γλώσσας, αλλά και σε εκείνο των ηθών και των εθίμων.²³⁰ Το κρίσιμο ζήτημα υπήρξε η λογική της ενσωμάτωσης διαφορετικών περιόδων στη συνέχεια της ελληνικής ιστορίας, η σύνδεσή τους με το κυρίαρχο αρχαιοελληνικό παράδειγμα και το νεοελληνικό κράτος.

229. Λόγος εκφωνηθείς εν τω Πανεπιστημίω Όθωνος, εντολή της Ακαδημαϊκής συγκλήτου, υπό Κ. Παπαρηγοπούλου, τακτικού καθηγητού της Ιστορίας, κατά την 20ήν Μαΐου 1857, ημέραν επέτειον των γενεθλίων του Μεγαλειστάτου Βασιλέως και της ιδρύσεως του ανωτάτου εκείνου Εκπαιδευτηρίου, Αθήνα 1857, σ. 28.

230. Βλ. για τη σχετική επιχειρηματολογία εναντίον του Φαλλμεράουερ σε κείμενα λογίων της εποχής, Γ. Βελουδής, *ό.π.*, σ. 46-59, και Michael Herzfeld, *Πάλι δικά μας. Λαογραφία, ιδεολογία και η διαμόρφωση της σύγχρονης Ελλάδας*, μτφ.: Μαρίνος Σαρηγιάννης, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2002, σ. 136-171.

Ο Μέγας Αλέξανδρος

Η ενσωμάτωση των Μακεδόνων στην εθνική ιστορία στο μέσο περίπου του 19ου αιώνα αποτέλεσε μια διαδικασία με αντιφάσεις και παλινωδίες, όπως αποτυπώθηκε και σε κείμενα του ίδιου του Κ. Παπαρρηγόπουλου. Στο σχολικό εγχειρίδιο γενικής ιστορίας του 1849 το μακεδονικό έθνος –κράμα Ιλλυριών και Ελλήνων, με σημαντικότερη τη συμβολή των δεύτερων– διακρινόταν από το ελληνικό.²³¹ Τέσσερα μόλις χρόνια αργότερα, στο εγχειρίδιο του 1853, ο Μέγας Αλέξανδρος και οι Μακεδόνες του αποτελούσαν τη συνέχεια του ελληνικού έθνους, όπως αναπτύχθηκε και στα σχετικά κεφάλαια της *Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους*.²³² Στο μέτρο που από το μακεδονικό μοναρχικό πολίτευμα απουσίαζε η θεοκρατία, η οποία χαρακτήριζε σύμφωνα με τους επικριτές του το Βυζάντιο, η ενσωμάτωση των χρόνων του Αλεξάνδρου μπορούσε να συναντήσει ευρύτερες συναινέσεις, μεταβάλλοντας την καθιερωμένη αντίληψη των Μακεδόνων ως κατακτητών.²³³ Σημειώνω τον πρυτανικό λόγο του Κ. Ασωπίου για τον Μέγα Αλέξανδρο το 1856, ο οποίος επέδρασε σημαντικά στην ενσωμάτωση των μακεδονικών χρόνων και στην αναγόρευση του γιου του Φιλίππου σε κεντρική μορφή της ιστορίας του ελληνικού έθνους.²³⁴

Πέρα από τη συγκρότηση του σχήματός του, η συμβολική ένταξη του κράτους του Μεγάλου Αλεξάνδρου και των ελληνιστικών κρατιδίων στην ελληνική ιστορία προσέφερε στον Κ. Παπαρρηγόπουλο ένα ισχυρό πολιτικό μάρτυρα: μια αυτοκρατορία με χαρακτηριστικά που ανταποκρίνονταν, όπως επισημαίνει και η Ιουλία Πεντάζου, στα αιτούμενα της εποχής, με κυριότερα την ισχυρή μοναρχία, την πολιτική ενότητα και τον εκπολιτισμό –εξελληνισμό

231. *Εγχειρίδιον της Γενικής Ιστορίας*, Αθήνα 1849, σ. 191-193.

232. Βλ. Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, *Ιστορία του ελληνικού έθνους [Η πρώτη μορφή: 1853]*, επιμ.: Κ. Θ. Δημαράς, Αθήνα, Ερμής, Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη, 1970, σ. 76-81.

233. Βλ. και Αλέξης Πολίτης, *ό.π.*, σ. 39-47.

234. Ο λόγος δημοσιεύθηκε τόσο στον Τύπο (*Εφημερίς των Φιλομαθών και Θελεξινώ*) όσο και αυτοτελώς το έτος της εκφώνησής του, αλλά και δύο χρόνια αργότερα επεξεργασμένος και εμπλουτισμένος από τον συγγραφέα του (βλ. Πρυτανικοί λόγοι 1855-1856). Σημειώνω ότι στο πλέον συνθετικό εγχείρημα του 19ου αιώνα για συγγραφή παγκόσμιας ιστορίας από έλληνα λόγιο, εκείνο του Κωνσταντίνου Κούμα, οι Μακεδόνες εξακολουθούσαν να είναι ξένοι προς το ελληνικό πνεύμα, ενώ ο Φίλιππος είχε καθυποτάξει τυραννικά όλη την Ελλάδα. Βλ. Κωνσταντίνος Κούμας, *Ιστορία των ανθρωπίνων πράξεων από των αρχαιστάτων χρόνων έως των ημερών μας, εκ παλαιών απανθισθείσαι, και τα νεώτερα εξ αρίστων Γερμανών ιστοριογράφων, ελευθέρως μεταφρασθείσαι*, τ. 2, Βιέννη 1830, σ. 140-172.

ειδικότερα— των υποδεέστερων λαών.²³⁵ Η αυτοκρατορική διάσταση της μακεδονικής δυναστείας τονίστηκε από τον Παπαρρηγόπουλο το 1859, στην απάντησή του σε ομιλία του πρεσβευτή της Αγγλίας στην Κωνσταντινούπολη. Ο συγγραφέας της *ΙΕΕ* τόνισε τη δυνατότητα των Μακεδόνων, άρα και των Ελλήνων, να δημιουργήσουν αυτοκρατορίες, κατατάσσοντας το ελληνικό έθνος στη χορεία των αποικιακών, εκείνων δηλαδή των εθνών τα οποία μπορούν να κυβερνήσουν. Προς επίρρωσιν των ισχυρισμών του ο ιστορικός χρησιμοποίησε ένα παράθεμα του Γιόχαν Γκούσταβ Ντρούζεν, σύμφωνα με το οποίο ο εκπολιτισμός της Ανατολής από την Ευρώπη μπορούσε να γίνει μόνο εάν οι σύγχρονοι ακολουθούσαν το σύστημα του Αλεξάνδρου.²³⁶

Η αναφορά στο έργο του Ντρούζεν δεν ήταν τυχαία. Το 1859 κυκλοφόρησε στην Ελλάδα το έργο του πρώσου ιστορικού για τον Μέγα Αλέξανδρο, σε μετάφραση του καθηγητή Κωνσταντίνου Φρεαρίτη, προσώπου στενά συνδεδεμένου με την ιστορική σχολή του Δικαίου και τη διαφωτιστική σκέψη.²³⁷ Η

235. Βλ. Ιουλία Πεντάζου, «Οι γάμοι του βασιλέως και ο μιγάς πολιτισμός. Αναγνώσεις της “αυτοκρατορίας” του Αλεξάνδρου από την ελληνική εθνική ιστοριογραφία του 19ου αιώνα». Ανέκδοτη ανακοίνωση στο συνέδριο *Παλαιές και νέες αυτοκρατορίες...*, ό.π.

236. Βλ. Κ. Παπαρρηγόπουλος, «Λόγος του εν Κωνσταντινουπόλει πρέσβευς της Αγγλίας Σερ Ερρίκου Βούλουερ, υπό την ιστορικήν έποψιν εξεταζόμενος», *Πανδώρα* 10 (1989), σ. 241-251, 265-274. Πρόκειται για αναδημοσίευση της αρχικής του απάντησης σε συνέχειες στον *Έλληνα*, την εφημερίδα που εξέδιδε ο ίδιος, από τις 6 Ιουνίου έως τις 22 Αυγούστου 1859 (6, 13, 20, 29 Ιουνίου, 10, 25 Ιουλίου και 8, 22 Αυγούστου).

237. *Ιστορία Αλεξάνδρου του Μεγάλου κατά Δρώνζεν, επεξεργασθείσα λεπτομερέστερον και καταρτισθείσα πληρέστερον εξ αρχαίων και νεωτέρων πηγών*, Αθήνα 1859. Πρόκειται για το πρώτο από τα τρία έργα του Ντρούζεν που επικεντρώθηκαν στην περίοδο από τον Μέγα Αλέξανδρο έως τους ελληνιστικούς χρόνους και το οποίο κυκλοφόρησε το 1833 (*Geschichte Alexanders des Grossen*). Ακολούθησε το 1836 η *Geschichte der Nachfolger Alexanders* (Ιστορία των διαδόχων του Αλεξάνδρου) και το 1843 ο τελευταίος τόμος *Geschichte der Bildung des hellenistischen Staatensystemes* (Ιστορία της διαμόρφωσης του ελληνιστικού πολιτειακού συστήματος). Το 1877-1878 ο Ντρούζεν κυκλοφόρησε τους τρεις τόμους μαζί, υπό τον ενιαίο τίτλο *Geschichte des Hellenismus* (Ιστορία του ελληνισμού) με μικρές διορθώσεις και αλλαγές. Η έκδοση αυτή μεταφράστηκε στα ελληνικά λίγα χρόνια αργότερα: *Ι. Ιστορία του Ελληνισμού. Α': Ιστορία του Μεγάλου Αλεξάνδρου, εξελληνισθείσα υπό Ι. Πανταζίδου*, Αθήνα 1899, *Β': Ιστορία των Επιγόνων, εξελληνισθείσα υπό Ι. Πανταζίδου*, Αθήνα 1897, και *Γ' 1-2: Ιστορία των Επιγόνων, εξελληνισθείσα υπό Ιω. Δελλίου, μετά παραρτήματος περί των κτισμάτων του Μ. Αλεξάνδρου και των Διαδόχων αυτού*, Αθήνα 1903. Πρόσφατα το σύνολο της έκδοσης του 1877-1878 κυκλοφόρησε σε μετάφραση, εισαγωγή και σχολιασμό του Ρένου Αποστολίδη (*Ιστορία του Μακεδονικού Ελληνισμού*, 4 τ., Αθήνα, Τράπεζα Πίστωσης, 1988, 1992-1993). Για τον Ντρούζεν βλ. *The German Concept of History...*, ό.π., σ. 104-119.

συμβολή του Ντρούζεν στην αποκατάσταση της συνέχειας από την αρχαία Ελλάδα στα μακεδονικά χρόνια και από εκεί στον χριστιανισμό και στη σύζευξή τους αποτελεί κοινό τόπο για τη δυτική ιστοριογραφία.²³⁸ Ο πρώτος ιστορικός στάθηκε θετικός απέναντι στην κατακτητική πολιτική του Μεγάλου Αλεξάνδρου εναντίον των ελληνικών πόλεων, σε αντίθεση με την έως τότε βιβλιογραφία, η οποία σε μεγάλο βαθμό αντιμετώπιζε τη μάχη στη Χαιρώνεια ως το τέλος της ελληνικής αρχαιότητας.²³⁹ Ιδιαίτερα μέσα από το έργο του για τα ελληνοιστικά χρόνια ο ελληνισμός, όρος που ακόμη στο έργο του Νήμπουργκ ήταν συνυφασμένος με την κατάπτωση, μεταβλήθηκε σε πολύ σημαντική περίοδο αναμονής στο πλαίσιο της παγκόσμιας ιστορίας και προεργασίας για την εμφάνιση του χριστιανισμού. Η θέση του αυτή συνδεόταν με την πολιτική συγκυρία και την υποστήριξή του στην ενοποίηση των γερμανικών κρατιδίων υπό την κυριαρχία της Πρωσίας. Σε αυτή την κατεύθυνση, η ελευθερία υποτάχθηκε στην έννοια του ενιαίου εθνικού κράτους και η αρχή της ισχύος θεωρήθηκε ιδιαίτερη ιστορική κατηγορία.²⁴⁰

Ο όρος ελληνισμός μεταφέρθηκε στη νεοελληνική ιστοριογραφία του 19ου αιώνα, για να χρησιμοποιηθεί ευρύτατα. Είναι χαρακτηριστική η αποστροφή του Κ. Παπαρρηγόπουλου στον εισιτήριο λόγο του, στις 21 Οκτωβρίου 1881, για τη διάχυση του όρου: *Ἡ λέξις αὕτη εἶχεν ἀνακτῆσει τὸ πάλαι ἀξίωμα, ἐν τῷ ἐπιστημονικῷ κόσμῳ, ἀπὸ τοῦ 1833 μέχρι τοῦ 1843, διὰ τῆς περιωνύμου συγγραφῆς τοῦ Δρούζεν· Geschichte Alexanders des Grossen, Geschichte des Hellenismus. Ἄλλ' εἰς τὴν γλῶσσαν τῶν πολλῶν δὲν εἰσεχώρησεν εἰμὴ βραδύτερον, διότι ἀπὸ τῆς ἐν ἔτει 1853 πολιτικῆς κρίσεως καὶ ἐφεξῆς ἀντήχησεν ἀπ' ἄκρου ἕως ἄκρου τῆς Ἀνατολῆς ὡσεὶ διαμαρτυρομένη ὅτι τὸ ἑλληνικὸν ἔθνος δὲν περιορίζεται ἐντὸς τοῦ στενοῦ περιβάλου τῆς ἐλευθέρως Ἑλλάδος.*²⁴¹ Στην επανασηματοδότηση του όρου και στη διάχυσή του διαδραμάτισε καθοριστικό ρόλο το έργο του συγγραφέα της *ΙΕΕ*, ο οποίος στήριξε το σχήμα του στην έννοια των πολλαπλών ελληνισμών, οι οποίοι διαδέχονται ο ένας τον άλλο, εξασφαλίζοντας την ανα-

238. Βλ. και τις σχετικές επισημάνσεις του Νίκου Σιγάλα στο άρθρο του «Ελληνισμός και εξελληνισμός: ο σχηματισμός της νεοελληνικής έννοιας ελληνισμός», *Τα Ιστορικά* 18, 34 (Ιούνιος 2001), σ. 8-11, και συνολικά την πιο πρόσφατη επεξεργασία του συγγραφέα στο «Ιστοριογραφία και ιστορία των πρακτικών της γραφής: ένα προοίμιο στην ιστορία του σχηματισμού της έννοιας ελληνισμός και στην παραγωγή της νεοελληνικής εθνικής ιστοριογραφίας»: Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης (επιμ.), *Δ' Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας...*, ό.π., τ. 1, σ. 103-148.

239. Α. Κάνφορα, ό.π., σ. 33-62.

240. Ρ. Funke, ό.π., σ. 99.

241. Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Προλεγόμενα*, ό.π., σ. 90.

βίωση των στοιχείων που χαρακτηρίζουν το ελληνικό έθνος μέσω της συνέχειάς τους.²⁴²

Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία

Εάν η αποδοχή των χρόνων του Μεγάλου Αλεξάνδρου και των διαδόχων του μπορούσε τελικά να συναντήσει ευρύτερες συναινέσεις, τα πράγματα ήταν αρκετά διαφορετικά για τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία. Διαμφισβητούμενο στοιχείο αποτελούσε η αναγνώριση εν συνόλω της βυζαντινής ιστορίας ως ελληνικής, άρα η ενσωμάτωσή της, με όλα τα πολιτικά χαρακτηριστικά που έφερε, στο κοινό παρελθόν, στην προγονική κληρονομιά.

Το σχήμα του Παπαρρηγόπουλου διαμορφώθηκε μέσα στον χρόνο, σε μια εξελικτική πορεία με αντιφάσεις και ασυνέχειες. Από τις λιγοστές σελίδες τις αφιερωμένες στο Βυζάντιο στη σχολική ιστορία του 1853 οδηγούμαστε στην *ΙΕΕ*, όπου αρχαιότητα και Βυζάντιο κατέλαβαν περίπου τον ίδιο αριθμό σελίδων (ακολουθούσε η Τουρκοκρατία μαζί με την Επανάσταση του 1821, και αυτές όμως με αξιοσημείωτο αριθμό σελίδων), για να καταλήξουμε στα *Διδακτικώτερα πορίσματα*, όπου το μεγαλύτερο μέρος του βιβλίου επικεντρώθηκε στον μεσαιωνικό ελληνισμό. Η βαθμιαία αυτή επέκταση του Βυζαντίου συνδεόταν με τις ανάγκες καθιέρωσης του σχήματος και την «υποχρεωτική» εμμονή στις νέες σελίδες της ιστορίας που ενέτασσε στο εθνικό αφήγημα ο ιστορικός. Η κατεύθυνση ήταν διπλή: από τη μια η δημιουργία ενός αφηγήματος που θα εξηγούσε πειστικά τις διαδικασίες της μετεξέλιξης του εθνικού σχηματισμού σε μια τρισχιλιετή συνεχή πορεία και από την άλλη η ανάδειξη του Βυζαντίου ως σημαίνουσας περιόδου του ελληνισμού και ολόκληρης της ανθρωπότητας. Το θέμα δεν ήταν τόσο η ενσωμάτωση των νέων περιόδων στην ενιαία εθνική ιστορία, όσο η προβολή των στοιχείων εκείνων που θα τις καθιστούσαν σημαντικές, παραδειγματικές στην πορεία του έθνους, τόσο για το ίδιο όσο και για την παγκόσμια κοινότητα. Εάν οι δεσμοί των Νεοελλήνων με την αρχαία Ελλάδα συνοψίζονταν στη γλώσσα, στον χώρο, στις παραδόσεις, στο κοινό όνομα, στα συναισθήματα που έτρεφαν προς τους προγόνους τους, οι αντίστοιχοι δεσμοί με το Βυζάντιο, σύμφωνα με τον Παπαρρηγόπουλο, ήταν ακόμη πιο έντονοι, καθώς στα προηγούμενα έρχονταν να προστεθούν το κοινό θρήσκευμα και το πολίτευμα. Ο φοιτητής δεν διδασκόταν μόνο ότι υπήρχε μια συνεχής ελληνική ιστορία, με τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία ως ση-

242. Βλ. Δ. Κυρτάτας, *ό.π.*, σ. 120, και Αντ. Λιάκος, *ό.π.*, σ. 183-187.

μαντικό τμήμα της, αλλά και ότι η αυτοκρατορία αυτή αποτελούσε για συγκεκριμένους λόγους (θρησκεία, πολίτευμα, πολιτική ενότητα) παράδειγμα για τους νεότερους. Στον διαπαιδαγωγικό ρόλο που καλούνταν να παίξει η ιστορία στη διαμόρφωση των νέων πολιτών ως μελών της νεοσύστατης κρατικής οντότητας, η βυζαντινή περίοδος ελάμβανε με τον Παπαρρηγόπουλο τη θέση της, έστω και με συγκατάβαση, δίπλα στην κυρίαρχη αρχαία ελληνική ιστορία.²⁴³

Στην περίπτωση του Βυζαντίου, η εντονότατη παρουσία του αρχαιοελληνικού παραδείγματος, της ισχυρής διαφωτιστικής παράδοσης και των μεγάλων ευρωπαϊκών ιστοριογραφικών συνθέσεων στις οποίες η Αυτοκρατορία αντιμετωπιζόταν ως περίοδος παρακμής, περιέπλεκε τα πράγματα. Το πρόβλημα δεν περιοριζόταν στον Φαλλμεράυερ. Ήταν κυρίως τα μεγάλα έργα, οι κυρίαρχες ιστορικές αναγνώσεις των Ευρωπαίων, με προεξάρχουσα εκείνη του Γκίμπον, τα οποία αδικούσαν τον ελληνισμό. Με αυτά τα έργα έπρεπε ο ιστορικός να αντιπαρατεθεί, αυτές τις εικόνες έπρεπε να αλλάξει εκ βάθρων. Ο Παπαρρηγόπουλος επιχείρησε την αντίκρουση των επιχειρημάτων μεταφέροντας τη συζήτηση στις προθέσεις των συγγραφέων τους, μελετώντας την ιστοριογραφική τους θέση με βάση τη διαφορετική εθνική και θρησκευτική τους ταυτότητα: *Ἡ δὲ ἀλλοτριότης τῆς κοινωνικῆς, τῆς διανοητικῆς, τῆς ἠθικῆς ἀγωγῆς καὶ διαίτης τῶν ἑσπερίων ἱστορικῶν, δὲν συνετέλεσε μόνον εἰς τὴν διαστροφὴν τοῦ χαρακτῆρος τῶν διαφόρων φάσεων τοῦ παρελθόντος ἡμῶν βίου, ἀλλὰ πολλάκις παρέσυρεν αὐτοὺς εἰς ἔμπαυτον καὶ χλεύην.*²⁴⁴

ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΖΟΝΤΑΣ ΤΟΝ ΑΛΛΟ: ΔΥΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΕΘΝΙΚΟ ΠΑΡΕΛΘΟΝ

Στη διαλεκτική του Παπαρρηγόπουλου η διαφορετική ταυτότητα, θρησκευτική και εθνική, ερμήνευε την επιστημονική θέαση. Η εικόνα της ελληνικής ιστορίας, όπως διαμορφώθηκε από τους ξένους την ώρα που το έθνος ήταν υπόδουλο, διαμορφωνόταν ανάλογα με τα συμφέροντα των εθνών-κρατών στα οποία ανήκαν. Αναδεικνύοντας τον πολιτικό χαρακτήρα της ιστοριογραφίας, ο Παπαρρηγόπουλος συνέδεε την επιστημονική τους σκέψη με τη διαφορετι-

243. Βλ. Paschalis M. Kitromilides, "On the Intellectual Content of Greek Nationalism: Paparrigopoulos, Byzantium and the Greek Idea": David Ricks, Paul Magdalino (επιμ.), *Byzantium and the Modern Greek Identity*, Aldershot, Ashgate 1998, σ. 25-47.

244. Το «Περί των περιπετειών της ιστορίας του ελληνικού έθνους εν τοις καθ' ημάς χρόνοις» (1878) περιλαμβάνεται τώρα στο *Προλεγόμενα*, ό.π., σ. 40.

κή εθνική ή θρησκευτική τους ταυτότητα, με τη σκόπιμη διαστρέβλωση της ελληνικής πατρώας ιστορίας. Στην πραγματικότητα, οι εθνικοί χαρακτηρισμοί υποτάσσονταν σε ένα ευρύτερο σύνολο –τη Δύση, την Εσπερία–, όπου το θρησκευτικό στοιχείο αποτελούσε τον κυρίαρχο ενοποιητικό παράγοντα: η καθολική Δύση έναντι της ορθόδοξης Ανατολής. Θρησκευτικό στοιχείο, θεωρημένο πλέον όχι σε ένα πλαίσιο μεταφυσικής πίστης, αλλά πολιτικής αντίληψης. Η διαφορετική θρησκευτική πίστη δεν συνδεόταν με τη σωτηρία της ψυχής, αλλά με καθαρά κοσμικές μέριμνες και καταστάσεις: τη συσπείρωση των μελών της εθνικής κοινότητας και την εναντίωσή τους στο διαφορετικό.

Σε αυτό τον καμβά οι Σταυροφορίες αποτελούσαν κεντρικό μοτίβο. Αφενός συνιστούσαν το μέγιστο συμβάν στη γενεαλογία της αντιπαράθεσης, αφεντέρου η μετέπειτα ιστοριογραφική τους τύχη καθορίστηκε έντονα από τη θρησκευτική αντιπαλότητα. Τις Σταυροφορίες επέλεξε άλλωστε να παρουσιάσει ο Παπαρρηγόπουλος και ως θέμα τριών από τα έξι μαθήματα που εξήγγειλε ότι θα διδάξει το 1860²⁴⁵ –είχε προηγηθεί ο εισιτήριο λόγος του (1859-1860) με το ίδιο θέμα–, αποβλέποντας σε ένα ευρύτερο κοινό, το οποίο θα τα παρακολουθούσε έχοντας πληρώσει εισιτήριο: *δὲν ἦσαν πόλεμος [οἱ Σταυροφορίες] τῆς χριστιανωσύνης κατὰ τοῦ μωαμεθανισμοῦ, ἀλλὰ μᾶλλον μακρὸς καὶ ὀλέθριος μεταξὺ τῆς χριστιανικῆς Δύσεως καὶ τῆς χριστιανικῆς Ἀνατολῆς ἀγών.* Ἐννοεῖται ὅτι οἱ καθολικοὶ ἦτο δύσκολον νὰ πραγματευθῶσιν ἀπαθῶς καὶ ἐπιεικῶς τὸ μέρος τοῦτο τῆς ἡμετέρας ἱστορίας. Προσθέσατε εἰς ταῦτα τὴν κατάχρησιν τῆς δυνάμεως εἰς ἣν ἐκτρέπεται ὁ ἰσχυρὸς πρὸς τὸν ἀσθενῆ, οὐ μόνον ἐν τοῖς ἔργοις ἀλλὰ καὶ ἐν τοῖς λόγοις, καὶ θέλετε ἔχει πλήρη τὴν εἰκόνα τῶν ποικίλων πληγῶν ἃς κατήνεγκεν ἡ ξένη ἱστοριογραφία κατὰ τοῦ ἀναπολογήτου ἡμῶν ἔθνους.²⁴⁶

Το έθνος δεν μπορούσε να αρθρώσει τον δικό του ιστορικό λόγο, καθώς είτε ήταν υπόδουλο είτε αναπαρήγε όσα είχε μάθει από τους Δυτικούς. Οι ξένοι υπερτόνιζαν, επαινούσαν μια άλλη περίοδο της ελληνικής ιστορίας, την αρχαία, και ταυτόχρονα την απέκοπταν από το υπόλοιπο σώμα της ελληνικής

245. Επρόκειτο για έξι μαθήματα που θα ελάμβαναν χώρα ισάριθμες Κυριακές, από την πρώτη Κυριακή της Ορθοδοξίας και μετά. Τα δύο ήταν αφιερωμένα στην Α' Σταυροφορία, ένα στην άλωση της Αθήνας από τους Φράγκους, ένα στην ανακήρυξη της Κυριακής της Ορθοδοξίας και ένα στην καθιέρωση της ακολουθίας του Ακάθιστου Ύμνου. Ήταν λοιπόν στην πραγματικότητα πέντε από αυτά αφιερωμένα στη βυζαντινή περίοδο και στενά συνδεδεμένα με την ορθοδοξία, ενώ το έκτο αφορούσε τον βίο του Γεωργίου Καραϊσάκη. Βλ. «Διδασκαλία της ιστορίας», *Πανδώρα* 10, 238 (15 Φεβρουαρίου 1860), σ. 536.

246. Κ. Δ. Παπαρρηγόπουλος, «Περί των περιπετειών...», *ό.π.*, σ. 40.

ιστορίας. Αμφισβητούσαν τη συνέχειά της έως τους σημερινούς κατοίκους της πατρώας γης, την καθιστούσαν ακίνδυνη διαχωρίζοντάς την από το Βυζάντιο και τα χρόνια που ακολούθησαν.

Οι αντιλήψεις αυτές είχαν επηρεάσει, κατά τον Παπαρρηγόπουλο, και τους Έλληνες λογίους, ιδιαίτερα την πρώτη γενιά που στελέχωσε τη δημόσια ζωή μετά την Επανάσταση του 1821. Όπως σημείωνε αρκετά χρόνια αργότερα: *“Ότε πρό ήμιολίας περίπου εκατονταετηρίδος ήρχισε προαγομένη ή τοῦ νέου Ἑλληνισμοῦ παιδευσις, οἱ σημαιοφόροι τῆς μεγάλης ταύτης πνευματικῆς ἀναβιώσεως ἐπεδόθησαν φυσικῶ τῶ λόγῳ πρό πάντων εἰς τὴν μελέτην τῶν διανοητικῶν καὶ πολιτισμικῶν μεγαλουργημάτων τοῦ ἀρχαίου Ἑλληνισμοῦ. Παιδευόμενοι δὲ καὶ ἐν τῇ νεωτέρῃ τῆς Δύσεως ἐπιστήμῃ, ἐνισχύοντο μὲν περὶ τὴν πρὸς τοὺς προπάτορας ἐκείνους λατρείαν αὐτῶν, ἐδίδασκοντο ὅμως δυστυχῶς ἐνταυτῶ νὰ περιφρονῶσι καὶ νὰ μυκτηρίζωσι τοὺς μεσαιωνικοὺς ἡμῶν χρόνους [...]. Τὸ κατεπεῖγον ἦτο τότε νὰ ἐξαρθῇ τὸ φρόνημα τοῦ δεδουλωμένου ἔθνους καὶ νὰ παρατεθῶσιν εἰς μίμησιν ἐξαιρέτα ἄλλων καὶ λόγων ὑποδείγματα· τοιαῦτα δὲ δὲν ἀνεύρισκον εἰμὴ ἐν τῇ ἀρχαιότητι, διότι μόνην τὴν ἀρχαιότητα ἐγίνωσκον οἰκοθεν κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἦττον· ὄθεν ταύτης ἔγραφον εἰκόνα ἄσπιλον, ἀμόλυντον, ἰδεώδη.”*²⁴⁷

Σύμφωνα με την οπτική του Παπαρρηγόπουλου, η εμμονή των λογίων αυτών στην αρχαία ιστορία συνδεόταν με τις σπουδές τους στην Εσπερία, καθώς, επηρεασμένοι από τους δυτικούς ιστορικούς, είχαν προχωρήσει στην υποβάθμιση του Βυζαντίου. Και εδώ η χρήση της ιστορίας έχει παιδαγωγική, διδακτική χροιά, συνίσταται ουσιαστικά στην αναζήτηση των προτύπων. Από τη δεκαετία του 1880, τα δύο κείμενα έφεραν πια τη σφραγίδα και τις βεβαιότητες του καταξιωμένου ιστορικού που κρίνει και σχολιάζει, προσπαθώντας να κατανοήσει, αναστοχαζόμενος και τη δική του πορεία, και όχι να καταδικάσει. Για τους νεότερους η κριτική ήταν πιο σκληρή. Λειτουργούσαν ερήμην της κοινωνίας, μετέφεραν τα ξένα σχήματα χωρίς να λάβουν υπόψη τους τις ανάγκες αλλά και τις βαθύτερες πεποιθήσεις του ελληνικού λαού, όπως εκφράζονταν μέσα από τη δημοτική ποίηση και τις άλλες μορφές του λαϊκού πολιτισμού.

Ο Παπαρρηγόπουλος, μέσα και από το παιχνίδι των περιστάσεων, παρουσιαζόταν τελείως ανεπηρέαστος από τη δυτική ιστοριογραφία, καθώς δεν είχε πραγματοποιήσει πανεπιστημιακές σπουδές. Παρά τη γοητεία που ασκεί μια τέτοια εικόνα του ιστορικού δεν πρέπει να λησμονούμε τη συνεχή ενημέρωσή του για την ξενόγλωσση βιβλιογραφία (ήταν γνωστή η ευχέρειά του στις

247. Κ. Παπαρρηγόπουλος, «Απόπειρα εθνικής...», ό.π., σ. 198-199.

ξένες γλώσσες: στη γαλλική, τη γλώσσα των σπουδών του στο Λύκειο Ρισελιέ, ή στη γερμανική), καθώς και την επιρροή που δέχθηκε από μια σειρά ξένων ιστορικών, όπως ο Τόμας Μπάμπινγκτον Μακώλεϋ ή ο Ντρώζεν, καθ' όλο τον συγγραφικό και ερευνητικό του βίο.

Πέρα όμως από την προσωπική του ιστοριογραφική διαδρομή, η στροφή προς τα μεσαιωνικά και τα νεότερα χρόνια, στη λογική μιας ενιαίας εθνικής ιστορίας, αποτελούσε εξέλιξη που χαρακτήρισε τόσο τη γαλλική, όσο κυρίως τη γερμανική ιστοριογραφική παραγωγή των χρόνων αυτών. Το 1833 ο ιστορικός Φρανσουά Γκιζό, καθηγητής στη Σορβόνη από το 1812 και υπουργός Παιδείας από το 1832 έως το 1837, ίδρυσε τη *Société d'Histoire de France* (Εταιρεία για την Ιστορία της Γαλλίας) με σκοπό τη συλλογή τεκμηρίων της γαλλικής ιστορίας. Τον επόμενο χρόνο ίδρυσε την *Comité des Travaux Historiques et Scientifiques* (Επιτροπή Ιστορικών και Επιστημονικών Ερευνών), το πρώτο ερευνητικό ίδρυμα στη Γαλλία που επιχορηγούνταν από το κράτος. Το 1835, μέσω της Επιτροπής, ο Α. Τιερρύ ανέλαβε την ευθύνη ενός μεγάλου προγράμματος για τη διάσωση τεκμηρίων ιστορίας της Τρίτης τάξης. Σε αυτούς ακριβώς τους θεσμούς γεννήθηκε και αναπτύχθηκε η σύγχρονη ιστορική έρευνα στη Γαλλία, και όχι στον χώρο του πανεπιστημίου, όπως συνέβη στη Γερμανία.²⁴⁸

Τη δεκαετία του 1820 ξεκίνησε η δημοσίευση της σημαντικότερης ίσως συλλογής πηγών, εκείνων της μεσαιωνικής ιστορίας των γερμανόφωνων εθνών έως τον 15ο αιώνα υπό τον τίτλο *Monumenta Germaniae Historica*. Η σειρά, η οποία περιελάμβανε μόνο πλήρη κείμενα (χρονικά, νομοθετικά κείμενα, επιστολές κ.ά.) σχολιασμένα, αποτέλεσε πρότυπο για μια σειρά αντίστοιχων εγχειρημάτων, υπόδειγμα κριτικής έκδοσης και επιστημονικής ιστορίας, στην οποία συνεργάστηκαν κορυφαίοι ιστορικοί και φιλόλογοι. Την αναζήτηση αντίστοιχων τεκμηρίων για τα βρετανικά νησιά τον Μεσαίωνα είχαν θέσει στόχο οι συντάκτες του έργου *Chronicles and Memorials of Great Britain and Ireland During the Middle Ages*. Το 1825 ο Λέοπολντ φον Ράνκε κατέλαβε την έδρα της Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο του Βερολίνου, προσανατολίζοντας τη διδασκαλία του στη μελέτη των μεσαιωνικών χρόνων, με έμφαση στην αρχειακή και ερευνητική εργασία.²⁴⁹ Η μελέτη –η κατασκευή, στην πραγματικότητα– της

248. Christian Delacroix, François Dosse, Patrick Garcia, *Les courants historiques en France. 19e-20e siècles*, Παρίσι 1999, σ. 21-26.

249. Βλ. Γκέοργκ Ίγκερς, *Η ιστοριογραφία στον 20ό αιώνα...*, ό.π., σ. 41-42, και P. Novick, *That Noble Dream. The "Objectivity Question" and the American Historical Profession*, Κέμπριτζ 1988.

ιστορίας του μεσαιωνικού γερμανικού κράτους, σε συνδυασμό με τη διδασκαλία κυρίως της αρχαίας ελληνικής και ρωμαϊκής ιστορίας επιλεκτικά και παραδειγματικά, εξυπηρετούσε τον γενικότερο στόχο του γερμανικού πανεπιστημίου, την επιστημονική μόρφωση.²⁵⁰ Η στροφή προς τη μεσαιωνική ιστορία και τη νεότερη επρόκειτο στη συνέχεια να μεταφερθεί στα νέα πανεπιστήμια που συστάθηκαν στον γερμανόφωνο χώρο (Μπρεσλάου 1811, Βόννη 1818, Μόναχο 1826). Έτσι δημιουργήθηκαν σταδιακά εστίες μελέτης της μεσαιωνικής και νεότερης ιστορίας, ενώ οι ιστορικές σπουδές οργανώθηκαν σε μεγάλο βαθμό με βάση τα εθνικά αιτούμενα.²⁵¹

Στη σημασία των ιστορικών σπουδών είχε αναφερθεί και ο Παπαρρηγόπουλος. Όπως επεσήμαινε, η οργάνωση των ιστορικών σπουδών ούτως ώστε να ανταποκρίνονται στα αιτούμενα της παραγωγής εθνικής ιστορίας ήταν κατά μείζονα λόγο ένα πολιτικό πρόταγμα, καθώς η πατρώα ιστορία αποτελούσε το *εὐαγγέλιον τοῦ παρόντος καὶ τοῦ μέλλοντος τῆς πατρίδος*.²⁵² Ο συγγραφέας της *ΙΕΕ* θεωρούσε την *αυτομάθεια* –έτσι ονόμαζε τον αυτοδίδακτισμό– εξαιρετικά επισφαλή, ιδιαίτερα για την ελληνική ιστορία, καθώς ο φιλόστωρ μπορούσε να χαθεί στο πέλαγος των διαφορετικών εκδοχών της. Η πανεπιστημιακή σπουδή αποτελούσε την πυξίδα και το πηδάλιο για την εκμάθησή της. Η σκέψη του αυτή, διατυπωμένη στον εισιτήριο λόγο του ακαδημαϊκού έτους 1884-1885, κείμενο που ο ιστορικός επέλεξε για να το ενσωματώσει στο έργο του *Ιστορικαί πραγματεΐαι* (1889), εικονογραφούνταν από την αναφορά του στην Πρωσία. Η σύνδεση της πρωσικής δύναμης με την άνθηση των πανεπιστημίων και των ιστορικών σπουδών εντός της αποτέλεσε ισχυρό παράδειγμα για τη δύναμη της διδασκαλίας της εθνικής ιστορίας. Στον κατάλογο των ιστορικών μαθημάτων τα οποία διδάχθηκαν στο Πανεπιστήμιο του Βερολίνου

250. Βλ. W.H. Bruford, *The German Tradition of Self-Cultivation: "Bildung" from Humboldt to Thomas Mann*, Κέμπριτζ 1975.

251. Το παράδειγμα του Ράνκε και η στροφή προς τη μελέτη του Μεσαίωνα με βάση αρχειακά τεκμήρια επεκτάθηκε στην Ευρώπη με αργότερους ή γρηγορότερους ρυθμούς. Από το 1873 έως το 1878 ο Ουίλλιαμ Σταμπς, καθηγητής της Σύγχρονης ιστορίας στο Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης, εξέδωσε τρίτομο έργο για την ιστορία της Αγγλίας από την περίοδο των Αγγλοσαξόνων έως το 1485. Στα ποιητικά ακροατήρια ο καθηγητής αναφερόταν στις μεθόδους της έρευνας των πηγών, στην ελεύθερη πρόσβαση των ερευνητών στα κρατικά αρχεία, στη δημοσίευσή τους. Βλ. Doris S. Goldstein, "The Professionalization of History in Britain in the Late Nineteenth and Early Twentieth Centuries", *Storia della Storiografia* 3 (1983), σ. 9-10.

252. Κ. Παπαρρηγόπουλος, «Η ιστορία εν γένει και ιδίως η ιστορία των νεωτέρων χρόνων», *Ιστορικαί Πραγματεΐαι...*, ό.π., σ. 143.

το 1882 και τα οποία παρέθετε ο ιστορικός, συμπεριλαμβανόταν μια σειρά από μαθήματα αρχαίας, μεσαιωνικής και νεότερης ιστορίας. Η σύγκριση με το Αθήνησι ήταν συντριπτική, καθώς μάλιστα την περίοδο εκείνη ιστορία δίδασκαν μόνο ο Κ. Παπαρρηγόπουλος και ο Σπ. Λάμπρος.²⁵³ Αγαπημένο θέμα του εθνικού ιστορικού, που το συναντάμε και σε άλλα κείμενά του, αποτελούσε η σχέση με τα ευρωπαϊκά παράλληλα, ιδιαίτερα η ανάγκη της επιστημονικής σπουδής της ιστορίας, επίζηλο αντικείμενο για το ελληνικό πανεπιστήμιο και σημαντική κατάκτηση των περισσότερων ευρωπαϊκών ιδρυμάτων.²⁵⁴

Η πανεπιστημιακή εκπαίδευση στη Δύση, λοιπόν, αποτέλεσε σε μεγάλο βαθμό πρότυπο για τον ιστορικό, ενώ η σχέση του με τη δυτική ιστοριογραφία διακρίθηκε από μια εγγενή αντίφαση: παρά την αντιπαράθεσή του με το περιεχόμενό της, η σκέψη του ορίστηκε σε σημαντικό βαθμό από τις συντεταγμένες που αυτή καθόρισε αναφορικά με την ελληνική ιστορία, ο διάλογός του με ευρωπαίους κυρίως ιστορικούς υπήρξε συνεχής και αδιάλειπτος. Πέρα από τις βιβλιογραφικές αναφορές στα έργα τους, ο συγγραφέας της *ΙΕΕ* έγραψε ειδικά άρθρα για κάποιους από αυτούς, κάνοντάς τους γνωστούς στο ελληνικό κοινό ή επισημαίνοντας την αξία τους, ενώ μετέφρασε και αποσπάσματα των έργων τους – σημειώνω ιδιαίτερα τον Μακώλει.²⁵⁵ Σε αυτή τη διαδρομή τα παλαιά πρότυπα μεταβάλλονταν στον χρόνο, κάποτε μάλιστα καλύτερα. Έτσι, όπως έχει παρατηρήσει και ο Κ. Θ. Δημαράς, ο θεσπέσιος *Γίββων* του 1843, ο συγγραφέας του καταπληκτικού τωόντι διὰ τὴν πολυμάθειάν του *συγγράμματος*, το 1859 ήταν πια ο υπαίτιος για την *δωδεκάτομον Γιββωνικήν σάτιραν*.²⁵⁶ Είναι γνωστή η χρήση του έργου του Γκρότε στους πρώτους τόμους της *ΙΕΕ*²⁵⁷ έως και τον θάνατο του Μεγάλου Αλεξάνδρου, καθώς και η

253. Στο ίδιο, σ. 140-155.

254. Βλ. Πρυτανικοί λόγοι 1871-1872, με αφορμή την επίσκεψή του σε αγγλικά πανεπιστήμια και κολέγια.

255. Ήδη τον Μάιο του 1850 δημοσίευσε άρθρο για τον άγγλο ιστορικό («Θωμάς Βάβιγκτον Μακώλαιός», *Πανδώρα* 4 [1850], σ. 82-83), ενώ τον Ιούνιο του ίδιου έτους και στο ίδιο περιοδικό μετέφρασε σε συνέχειες αποσπάσματα της αγγλικής ιστορίας του («Η δίκη των επτά επισκόπων. Εκ της νεωτάτης αγγλικής ιστορίας του Μακώλαιός», βλ. Γ. Λαγανάς, *ό.π.*, Δ9 και Δ12).

256. Από κείμενα του Κ. Δ. Παπαρρηγόπουλου που έχει ανθολογήσει ο Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία...*, *ό.π.*, σ. 10.

257. Χρήση για την οποία κατηγορήθηκε από τον Σπ. Λάμπρο, «Κεφάλαιον έβδομον. Γενικαί ιστορίαι του ελληνικού έθνους»: *Αι ιστορικαί μελέται εν Ελλάδι κατά τον πρώτον αιώνα της Παλιγγενεσίας μετά προεισαγωγής περί των Ελληνικών ιστορημάτων επί*

προσφυγή στις μελέτες του Ντρούζεν για την επόμενη περίοδο. Πρόκειται για έργα που σε γενικές γραμμές ο ιστορικός πίστευε ότι δεν αδικούσαν τον ελληνισμό και τα οποία χρησιμοποίησε στο σχήμα του. Ιστορικοί όπως ο Γκιζό και ο Μακώλειυ αποτέλεσαν πρότυπά του. Με βάση το παράδειγμά τους ο Παπαρηγόπουλος υποστήριξε την ανάγκη μελέτης της εθνικής ιστορίας από τους ίδιους τους Έλληνες, ώστε να απαλλαγεί από τα ψιμύθια και τις διαστρεβλώσεις των ξένων ιστορικών. Ακόμη και ο όρος *Βυζαντινός*, τον οποίο εφηύραν οι Δυτικοί, έπρεπε να αντικατασταθεί με κάποιον από τους όρους *Ρωμαίος*, *Γραικός*, *Έλληνας*, τους οποίους χρησιμοποιούσε το ελληνικό έθνος στη μέση περίοδο της ιστορίας του.²⁵⁸

Ο κυριότερος εκπρόσωπος της ελληνικής εθνικής ιστοριογραφίας του 19ου αιώνα απαιτούσε την αποδέσμευση από τους Δυτικούς και τη συγγραφή μιας ελληνικής ιστορίας. Ταυτόχρονα όμως απευθυνόταν στο ευρωπαϊκό κοινό, συγκροτούσε τα επιχειρήματά του στη βάση ενός διεθνούς διαλόγου, για τους όρους και το πλαίσιο του οποίου ήταν ενήμερος. Επεδίωκε τη διάδοση του έργου του στο εξωτερικό με μεταφράσεις²⁵⁹, όπως η επεξεργασμένη μετάφραση στα γαλλικά του *Επιλόγου της Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους*.²⁶⁰ Συνδιαλεγόταν με τη σύγχρονη του ιστοριογραφία επιλέγοντας πολλές φορές την πανεπιστημιακή αίθουσα ως τον κατεξοχήν χώρο της αντιπαράθεσης, της σύγκρουσης, της ανασκευής. Ένας σημαντικός αριθμός των εισιτήριων λόγων του εκκινούσε με την παράθεση της έκδοσης βιβλίων ευρωπαίων συναδέλφων του, τα οποία αφορούσαν κάποια περίοδο της ελληνικής ιστορίας, με σκοπό συνήθως την ανασκευή τους ή την υποδοχή του δικού του έργου στο εξωτερικό.²⁶¹

τουρκοκρατίας (1918), Αρχείο Σπυριδωνος Λάμπρου στο Ιστορικό Σπουδαστήριο της Φιλοσοφικής Σχολής Αθηνών, φάκ. 17. Για το έργο, το οποίο είχε γραφεί κατά τη διάρκεια της εξορίας του ιστορικού στη Σκόπελο και το οποίο προοριζόταν για τον εορτασμό της εκατονταετηρίδας της Επανάστασης του 1821, βλ. Γ. Χαριτάκης, *Τα ανέκδοτα έργα του Σπυριδωνος Λάμπρου*, Επιτροπή Εκδόσεως των Καταλοίπων Σπυριδωνος Λάμπρου, Αθήνα 1921, σ. 15-16.

258. Όπως έγραφε χαρακτηριστικά στον Γεώργιο Ζολώτα για την κατασκευή του όρου: *Φοβούμαι λοιπόν ότι τὸ ὄνομα ἐπλάσθη ὑπὸ τῶν Δυτικῶν, ἡμεῖς δὲ τὸ ἐχάσαμεν τὸ δὴ λεγόμενον μὲ ὅλα τὰ ἀποδοθέντα αὐτῷ ὑπὸ τῶν ξένων ἐκείνων παρακολουθήματα*: Στέρ. Φασουλάκης, *Από την αλληλογραφία Γ. Ζολώτα. Τέσσερις ανέκδοτες επιστολές του Κ. Παπαρηγόπουλου και του Κ. Κόντου, ανάτυπο από τον τόμο Μνήμη Γεωργίου Ι. Κουρμούλη*, Αθήνα 1982, σ. 15.

259. Βλ. το «Μεταφράσεις»: Γ. Λαγανάς, *ό.π.*, σ. 297-300.

260. Κυκλοφόρησε το 1878 στο Παρίσι υπό τον τίτλο *Histoire de la Civilisation Hellénique, par M. C. Paparrigopoulos, professeur d'histoire a l'Université d'Athènes*.

261. Σημειώνω ενδεικτικά τον εισιτήριο λόγο του 1859-1860 (βλ. προηγούμενως) με

ΣΜΙΛΕΥΟΝΤΑΣ ΤΑ ΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Στους εισιτήριους λόγους του ο Παπαρρηγόπουλος χρησιμοποίησε ευρύ τεκμηριωτικό υλικό για να στηρίξει τα λεγόμενά του. Υπήρξε υπέρμαχος της συγκέντρωσης και αξιοποίησης αρχαικών τεκμηρίων. Εντός του Πανεπιστημίου είχε ασκήσει πιέσεις για τη χρηματοδότηση παρόμοιων εγχειρημάτων, ενώ είχε προβεί προσωπικά σε αναζήτηση «χορηγιών» για το έργο του.²⁶² Πίστευε σε μια αφήγηση βασισμένη σε τεκμήρια, αποστρεφόμενος, ιδιαίτερα στα χρόνια της ωριμότητας, κάθε έννοια φιλοσοφίας της ιστορίας.

Ο Παπαρρηγόπουλος στάθηκε ιδιαίτερα επιφυλακτικός απέναντι στους νόμους της ιστορίας. Σύμφωνα με τον συγγραφέα της *ΙΕΕ*, για να μπορέσει να υπάρξει κάποιος νόμος έπρεπε ο εισηγητής του να κατέχει την ακριβή γνώση του γεγονότος το οποίο επρόκειτο να ρυθμίσει. Τη ρήτρα αυτή δεν μπορούσαν να εξασφαλίσουν οι υπάρχουσες, αλλά ούτε ενδεχομένως και οι μελλοντικές μας γνώσεις για την παγκόσμια ιστορία. Όπως σημείωνε σε ένα από τα λιγιστά θεωρητικά και μεθοδολογικά κείμενά του, το οποίο απευθυνόταν προς τους νέους του Φιλολογικού Συλλόγου «Παρνασσός», χρονολογημένο στις 11 Ιανουαρίου 1872, οι μόνοι ιστορικοί νόμοι που θα μπορούσε να αναγνωρίσει ο ίδιος ήταν η *ἀδιάλειπτος πρόοδος τοῦ ἔξωτερικοῦ τῆς ἀνθρωπότητος κόσμου*, καθώς και η *ἀναλλοίωτος μονιμότης τοῦ ἠθικοῦ*.²⁶³

Στο έργο του Παπαρρηγόπουλου οι έννοιες της ενότητας και της συνέχειας μετασχηματίζονται, χάνουν τον παγκόσμιο χαρακτήρα τους, αποκτούν εθνικές διαστάσεις. Από την παγκόσμια συνέχεια και ενότητα μεταβαίνουμε στην αδιάσπαστη συνέχεια του ελληνικού έθνους, στην πολιτισμική και πολιτική ενότητά του. Στο πλαίσιο αυτό αναδεικνύεται η σημασία του βυζαντινού κράτους, καθώς η πολιτική ενότητα του ελληνισμού επέτρεψε την κυριαρχία

αφορμή το βιβλίο του I.F.A. Peyre, *Histoire de la première croisade* (1859), καθώς και τον εισιτήριο λόγο του 1878-1879.

262. Το 1868 ο Παπαρρηγόπουλος ως μέλος της Συγκλήτου είχε εισηγηθεί στο σώμα την αποστολή του Ιωάννη Σακελλίωνος στο Άγιον Όρος και αλλού για συλλογή χειρογράφων (συνεδρίαση 22ας Αυγούστου 1868). Το 1870, πάλι, είχε ζητήσει από το Πανεπιστήμιο να τον συνδράμει οικονομικά ώστε να ταξιδέψει στη Φλωρεντία για έρευνα στις βιβλιοθήκες, με σκοπό τη συλλογή χειρογράφων προς διευκρίνιση της ιστορίας του ελληνικού έθνους και ιδίως της ιστορίας των Αθηνών τον 14ο και 15ο αιώνα (συνεδρίαση 30ής Ιουλίου 1870).

263. «Ποίον το εκ της ιστορίας όφελος και πώς δέον να σπουδάζωμεν αυτήν», εφημερίδα *Άμυνα*, 4 Φεβρουαρίου 1872: Κ. Θ. Δημαράς, *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος...*, ό.π., σ. 269.

του και τη μακροήμερευσή του, σε αντίθεση με την αρχαία περίοδο. Η έννοια της προόδου, έννοια κυρίαρχη κατά τον 19ο αιώνα, αφορά πλέον τις ατομικές πορείες των εθνών. Το έθνος προχωρεί προς τα εμπρός, μετασχηματίζεται, ανασυγκροτείται, μεταβάλλει την εδαφική του επικράτεια, αλλά συνεχίζει την πορεία του. Κάθε έθνος έχει μια συγκεκριμένη αποστολή εντός της παγκόσμιας ιστορίας. Η τελευταία δεν αντιμετωπίζεται πλέον ως ενιαίο σύνολο αλλά ως άθροισμα εθνικών ιστοριών. Η αποστολή του ελληνικού έθνους εμφανίζεται εξαιρετικά σημαντική, νοσηματοδοτεί τις επιλογές του, εξηγεί και συνέχει τα κενά στην ιστορία του, τις μετατοπίσεις και τις αλλαγές. Υπεύθυνη για την εκτέλεση της αποστολής του κάθε έθνους είναι η θεία Πρόνοια,²⁶⁴ έννοια που σταδιακά υποχωρεί στο έργο του, για να τονιστεί η σημασία της δράσης των εθνών στη συγκυρία.

Ως καθηγητής του γυμνασίου, το 1846, ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος δίδασκε ότι *Ἡ θεία Πρόνοια ἐν τῇ μεγαλοπρεπεί αὐτῆς πορείᾳ ἀνὰ μέσον τῶν αἰώνων παρασκευάζει διὰ τῆς συμφορᾶς πολλῶν γενεῶν τὴν εὐήμεριαν πολλῶν ἄλλων. Μακάριοι ὅσοι πέπρωται νὰ κληρονομήσωσι τοὺς καρποὺς τῶν παθημάτων ἐκείνων!*²⁶⁵ Σαράντα χρόνια αργότερα, το 1888, ο καταξιωμένος πλέον ιστορικός ειρωνευόταν τον νεαρό ομότεχνό του Παύλο Καρολίδη απαντώντας του στην *Εφημερίδα*: *Ὁ κ. Καρολίδης πιστεύει εἰς τὴν ἐν τῇ Ἱστορίᾳ ἐνεργοῦσαν Πρόνοιαν καὶ εἰς τὴν ὑπαρξιν ἀναλλοιώτων ἱστορικῶν νόμων. Ἄλλὰ διὰ τοῦ δόγματος τούτου καταργεῖται πᾶσα εὐθύνη τῶν ἐθνῶν καὶ τῶν ἡγετῶν αὐτῶν καὶ δικαιολογεῖται πᾶσα ἀξιοκατάκριτος ἱστορικὴ πράξις.*²⁶⁶

Η πανεπιστημιακή διδασκαλία του Κ. Παπαρρηγόπουλου οριοθέτησε τη μετάβαση από μια ιστορία παγκόσμιων προοπτικών, όπως αυτή που δίδασκαν οι προκάτοχοί του, σε μια εθνική γεγονотική ιστορία, η χρησιμότητα της οποίας έγκειτο σε μεγάλο βαθμό στην προάσπιση των εθνικών αιτημάτων. Σε αντίθεση με τους Σχινά και Μανούση, οι οποίοι είχαν αφιερώσει τη διδασκαλία τους κυρίως σε μια ιστορία θεσμών, ηθών, εθίμων, πολιτισμικών επιτευγμάτων,

264. Για την έννοια της θείας Πρόνοιας βλ. το κλασικό έργο του Καρλ Λέβιτ, *Το νόημα της ιστορίας. Η φιλοσοφία της ιστορίας από τις βιβλικές της απαρχές ως τους Μαρξ και Μπούρκαρντ*, μτφ.: Μάριος Μαρκίδης, Γεράσιμος Λυκιαρδόπουλος, Αθήνα, Γνώση-Φιλοσοφική και Πολιτική Βιβλιοθήκη 10, 1985. Βλ. ακόμη τη συμβολή του Παναγιώτη Κονδύλη αναφορικά με την αντιμετώπιση της έννοιας της θείας Πρόνοιας από τους διαφωτιστές και τους μετασχηματισμούς που υπέστη, *Ο Ευρωπαϊκός διαφωτισμός*, τ. 2, Αθήνα, Θεμέλιο, 1987, σ. 86-131.

265. Κ. Θ. Δημαράς, *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος...*, ό.π., σ. 148.

266. Στο ίδιο, σ. 407.

ο Παπαρρηγόπουλος εστίασε τη διδασκαλία του, όπως άλλωστε και το συγγραφικό του έργο, στην πολιτική ιστορία, συνθέτοντας τη διαδρομή του ελληνικού έθνους. Το Πανεπιστήμιο ήταν το βήμα από όπου σμίλευε την ελληνική ιστορία, προσδιόριζε και επεξέτεινε, ανάλογα με τις περιστάσεις, τη διάρκειά της και τον χώρο όπου εκτυλίχθηκε. Στον εισιτήριο λόγο του 1879, ο οποίος δημοσιεύθηκε στο περιοδικό *Παρνασσός*, ενημέρωνε τους φοιτητές αλλά και το ευρύτερο κοινό για τη διεύρυνση της ελληνικής ιστορίας, μετά τις πρόσφατες αρχαιολογικές και φιλολογικές ανακαλύψεις, στην προ της καθόδου των Δωριέων περίοδο. Ο ιστορικός προσέθετε άλλη μια περίοδο, διευρύνοντας τα όρια ζωής του ελληνικού έθνους, συγκροτώντας τη γενεαλογία του.²⁶⁷

Η πολιτική ιστορία αποτέλεσε τον ιστό που διέτρεξε το εθνικό αφήγημα, όπως το διηγήθηκε ο Κ. Δ. Παπαρρηγόπουλος. Οι παρεκβάσεις του και οι αναφορές σε άλλα γεγονότα (πολιτιστικά, κοινωνικά, λογοτεχνικά κ.ά.) στάθηκαν περιορισμένες και συνδέθηκαν συνήθως με συγκεκριμένα πρόσωπα και τη δράση τους. Κυρίαρχο στοιχείο της ταυτότητας του ελληνικού έθνους αποτελούσε η γλώσσα. Στον μοναδικό πρώιμο ορισμό της ιστορίας του ελληνικού έθνους που έδωσε, ο Παπαρρηγόπουλος σημειώνει: *Ίστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους λέγεται ἡ διήγησις ὄλων, ὅσα συνέβησαν εἰς τὸ Ἑλληνικὸν ἔθνος ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῆς σήμερον, καὶ εἶναι ἄξια νὰ διατηρηθῶσιν εἰς τὴν μνήμην τῶν ἀνθρώπων. Ἑλληνικὸν ἔθνος ὀνομάζονται ὅλοι οἱ ἄνθρωποι, ὅσοι ὀμιλοῦσι τὴν Ἑλληνικὴν γλῶσσαν, ὡς ἰδίαν αὐτῶν γλῶσσαν.*²⁶⁸

Το έθνος παρουσιαζόταν ως ο πρωταγωνιστής της ιστορίας, αδιάσπαστος, συνεχής και σταθερός, στον οποίο συνέβησαν μια σειρά γεγονότων από την αρχαιότητα έως τα σύγχρονα χρόνια. Η ιστορία –πάντα ως αξιολογική διαδικασία– διηγούνταν όσα ήταν άξια να μείνουν στη μνήμη των ανθρώπων. Η εθνική κοινότητα οριζόταν με μοναδικό κριτήριο τη γλώσσα που μιλούσαν οι άνθρωποι *ὡς ἰδίαν αὐτῶν γλῶσσαν*. Η γλώσσα εμφανιζόταν ως ενιαία και συνεχής πραγματικότητα, ως έννοια υπερκείμενη. Η επιλογή της ως κυρίαρχου στοιχείου εθνικής ταυτότητας αποτελούσε κοινό τόπο της γερμανικής σκέψης, καθώς η γλώσσα για τον αντίστοιχο εθνικισμό συνιστούσε κύριο συνδετικό στοιχείο πληθυσμών κατακερματισμένων γεωγραφικά, πολιτικά και θρησκευτι-

267. «Λόγος εισιτήριος απαγγελθείς υπό του Καθηγητού Κ. Παπαρρηγοπούλου εν τω Πανεπιστημίω τη 25 Οκτωβρίου 1879», *Παρνασσός* 3 (1879), σ. 900-909.

268. Βλ. Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Ιστορία...*, ό.π., σ. 33. Βλ. και Γιάννης Κουμπουρλής, «Εννοιολογικές πολυσημίες και πολιτικό πρόταγμα: ένα παράδειγμα από τον Κ. Παπαρρηγόπουλο», *Τα Ιστορικά* 15, 28-29 (Δεκέμβριος 1998), σ. 31-58.

κά.²⁶⁹ Έτσι, το έθνος των Ελλήνων υπερέβαινε τα γεωγραφικά σύνορα της συγκεκριμένης κρατικής υπόστασης. Επρόκειτο για μια ιστορία στενά συνδεδεμένη με τα αλυτρωτικά οράματα του νέου κράτους. Ο Κ. Παπαρρηγόπουλος υπήρξε από τους πλέον ένθερμους υποστηρικτές του εξαρχαισμού της γλώσσας, του λόγιου εκείνου κινήματος των μέσων του 19ου αιώνα που επιζήτησε τη μεγαλύτερη σύνδεση της σύγχρονης με την αρχαία ελληνική γλώσσα. Το γεγονός αυτό, το οποίο αποτυπώθηκε και στην έκδοση της *ΙΕΕ*,²⁷⁰ αποτελούσε άλλη μια ένδειξη της στενής σχέσης του με την εποχή και την κυριαρχία του αρχαιοελληνικού παραδείγματος.²⁷¹ Η επιλογή του Βυζαντίου αποτελούσε κατ' αρχάς πολιτικό πρόταγμα.

Στο εθνικό πανεπιστήμιο, η ελληνική ιστορία, η γνώση της πορείας του οικείου έθνους, αποτελούσε το βασικό αιτούμενο, απαραίτητο για τη συγκρότηση του φοιτητή και πολίτη του κράτους. Υπερβαίνοντας τη λογική του πανεπιστημιακού προγράμματος, ο Παπαρρηγόπουλος θεωρούσε αναγκαίο μάθημα για όλους τους φοιτητές την ελληνική και όχι τη γενική ιστορία. Στη συλλογιστική του, η εθνική ιστορία, το κοινό παρελθόν, αφορούσε όλους τους φοιτητές: *ἡ δὲ πάτριος [ιστορία], ἡ ἀφηγουμένη δι' οἶων καὶ ὄσων θυσῶν καὶ δοκιμασιῶν οἱ πρόγονοι ἡμῶν διέσωσαν, ἐπὶ τρισχίλια ἔτη, τὴν ὑπαρξίν καὶ τὴν ἠθικὴν ἐνότητα τοῦ ἔθνους, ἀποτελεῖ τὸ κράτιστον ἐργαστήριον τῆς πρὸς τὴν πατρίδα ἀφοσιώσεως πάσης Ἑλληνικῆς γενεᾶς.*²⁷² Αντίθετα, η γενική ιστορία, ιδίως αυτή των νεότερων χρόνων, περιοριζόταν σε μια ειδική κατηγορία φοιτητών, αποτελούσε απαραίτητο εφόδιο για τους άνδρες εκείνους που έφεραν τα πρωτεία στην πολιτεία.²⁷³

Η γενική ιστορία αφορούσε μόνο όσους προορίζονταν για υψηλά αξιώματα – οι υπόλοιποι ήταν αναγκαίο να γνωρίζουν την ιστορία της πατρίδας τους,

269. Βλ. Παντελής Λέκκας, *Η εθνικιστική ιδεολογία. Πέντε υποθέσεις εργασίας στην ιστορική κοινωνιολογία*, Αθήνα, ΕΜΝΕ-Μνήμων, Θεωρία και Μελέτες Ιστορίας 13, 1992 (επεξεργασμένη έκδοση: Κατάρτι, 1996), σ. 142, και *passim* για τη γλώσσα, σ. 141-155.

270. Βλ. Κώστας Λάππας, Παναγιώτης Μιχαηλάρης, «Μια σύγκριση ανάμεσα στις δύο εκδόσεις της Ιστορίας του Κ. Παπαρρηγόπουλου», *Ερανιστής* 9 (1971), σ. 73-78.

271. Βλ. Έλλη Σκοπετέα «Αρχαία, Καθολικιστική και Καθαρεύουσα Ελληνική Γλώσσα», στον συλλογικό τόμο του Κέντρου Ελληνικής Γλώσσας, Α. Φ. Χριστίδης (επιμ.), *Ιστορία της Ελληνικής Γλώσσας. Από τις αρχές έως την ύστερη αρχαιότητα*, Θεσσαλονίκη, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών (Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη), 2001, σ. 958-962. Στο ίδιο και οι παρατηρήσεις του Αντώνη Λιάκου, «Εξ Ελληνικής εις την Ημών Κοινήν Γλώσσαν», σ. 966-967.

272. «Η ιστορία εν γένει ...», *ό.π.*, σ. 155.

273. Στο ίδιο.

ώστε να καθοδηγούνται και να εμπνέονται. Εάν η ιστορία στόχευε έως τότε κυρίως στην εκμάθηση των στοιχείων που υπερασπίζονταν την ταυτότητα του νέου ελληνικού κράτους, τώρα συνδεόταν ενεργητικότερα με το εθνικό αύριο, αποτελούσε απαραίτητο εφόδιο για τον φοιτητή ώστε να προετοιμάσει το ατομικό και το συλλογικό μέλλον.

Η ταχύρρυθμη αποκρυστάλλωση του περιεχομένου του μαθήματος του Κ. Παπαρρηγόπουλου και η αντίστοιχη εδραίωσή του στο πανεπιστημιακό πρόγραμμα απέρρεαν αφενός από το υψηλό προσωπικό κύρος του καθηγητή και την ελευθερία επιλογής των γνωστικών αντικειμένων εκ μέρους του διδακτικού προσωπικού στο Αθήνησι· αφετέρου ανταποκρίνονταν στις ανάγκες της ιστορικής συγκυρίας, τόσο σε ιστοριογραφικό όσο και σε πολιτικό και κοινωνικό επίπεδο. Η διδασκαλία του συνδεόταν με τις εξελίξεις στην ευρωπαϊκή και ιδιαίτερα στη γερμανική ιστοριογραφία, με τη σταδιακή κυριαρχία της ρομαντικής εθνικής ιστορίας, καθώς και με τα αντίστοιχα σκιρτήματα στην ελληνική περίπτωση, όπως είχαν διαφανεί στο έργο του Σκαρλάτου Βυζάντιου, του Σπ. Ζαμπέλιου αλλά και του ίδιου. Η στροφή προς τις μεγάλες εθνικές ιστορίες των ευρωπαϊκών κρατών του 19ου αιώνα, τις οποίες φαίνεται από το έργο του ότι γνώριζε ο συγγραφέας της *ΙΕΕ*, όσο και η διαμόρφωση των αντίστοιχων πανεπιστημιακών προγραμμάτων ιστορίας αντανακλούν αυτές τις εξελίξεις. Η διδασκαλία του απηχούσε ταυτόχρονα και ανταποκρινόταν, με όλες τις αντιφάσεις και τις παλινδρομήσεις που ενείχε, στη γενικότερη στροφή της ελληνικής κοινωνίας.

Αποτελεί κοινό τόπο ότι τη δεκαετία του 1850 ο Κριμαϊκός Πόλεμος και η αναγνώριση του Αυτοκέφαλου της ελληνικής Εκκλησίας από το Οικουμενικό Πατριαρχείο συντέλεσαν καθοριστικά στη συντηρητικοποίηση της ελληνικής κοινωνίας και στην αναζωπύρωση του θρησκευτικού συναισθήματος. Το τελευταίο αποτέλεσε μια από τις ασφαλέστερες διόδους προσέγγισης της εποχής που κατεξοχήν κατηγορήθηκε για θεοκρατικό χαρακτήρα, του Βυζαντίου.²⁷⁴ Από τη δεκαετία του 1860 και μετά οι αναδυόμενοι εθνικισμοί των γειτονικών κρατών διεκδίκησαν το μερίδιό τους από την Οθωμανική Αυτοκρατορία: το Βουλγαρικό Ζήτημα, η εξαρχία και η απόσχισή της από το Πατριαρχείο κατά τη δεκαετία του 1870, ο φόβος του πανσλαβισμού, η μεγάλη κρίση του 1875-1878²⁷⁵ ανέδειξαν νέους εχθρούς και εξόπλισαν την ελληνική φαρέ-

274. Βλ. και Έλλη Σκοπετέα, *Το «Πρότυπο Βασίλειο»...*, ό.π., σ. 175-189, Κ. Θ. Δημαράς, *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος...*, ό.π., σ. 174-176.

275. Έλλη Σκοπετέα, ό.π., σ. 325-336, Π. Ματάλας, ό.π., σ. 163 κ.εξ.

τρα και με άλλα βέλη. Η ελληνική ιστοριογραφία, συνεπικουρούμενη και από νέα επιστημονικά πεδία –σημειώνω ιδιαίτερα τη λαογραφία²⁷⁶ και τη γλωσσολογία–, ενίσχυσε τα εθνικά επιχειρήματα και προέβαλε αναδρομικά τις διαφορές στο παρελθόν. Η ευελιξία του σχήματος του Παπαρρηγόπουλου, η συγκρότηση της πορείας μιας δυναμικής συλλογικότητας, ενός έθνους «εν κινήσει», ενός αφηγήματος που είχε τη δύναμη να απευθύνεται στους πολλούς, συντέλεσαν στην περαιτέρω καθιέρωση του σχήματός του. Η εκδοτική επιτυχία της *ΙΕΕ* εδραίωσε τον διδάσκοντα και το εγχείρημά του στη συλλογική συνείδηση. Το στοιχείο αυτό, σε συνδυασμό με την πολυετή παραμονή του στο Πανεπιστήμιο, οδήγησε στη μετονομασία της έδρας του (από Ιστορίας σε Ιστορίας του ελληνικού έθνους) με σχετικές νομοθετικές πρωτοβουλίες, από τη δεκαετία του 1860 και μετά.²⁷⁷

Μέσα στα σαράντα χρόνια που διδάξε ο καθηγητής της Ιστορίας του ελληνικού έθνους πολλά άλλαξαν στο ελληνικό βασίλειο. Όμως, το πανεπιστημιακό του μάθημα παρέμεινε το ίδιο στο πρόγραμμα, αποδεικνύοντας μια θαυμαστή αντοχή, παράλληλη της παρουσίας του εισηγητή του και του αυξανόμενου κύρους του. Ο Παπαρρηγόπουλος αντιλαμβάνονταν το έργο του μέσα σε ένα ρομαντικό κλίμα: ως εθνική αποστολή, στην οποία είχε αφιερώσει την ζωή του. Ο ιστορικός αποτελούσε τον προνομιακό κάτοχο της αλήθειας του έθνους.

276. Βλ. για τη θεωρία και τους προσανατολισμούς της ελληνικής λαογραφίας Άλκη Κυριακίδου-Νέστορος, *Η θεωρία της ελληνικής λαογραφίας*, Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Σχολής Μωραΐτη, 1978, και ιδιαίτερα για τα θέματα που μας απασχολούν εδώ, Έλλη Σκοπετέα, *Το «Πρότυπο Βασίλειο»...*, ό.π., σ. 190-217.

277. Στο νομοσχέδιο για τον οργανισμό του Πανεπιστημίου που κατέθεσε το 1867 ο Χαράλαμπος Χριστόπουλος, υπουργός Παιδείας στην κυβέρνηση Αλεξάνδρου Κουμουνδούρου, καθορίζονταν ονομαστικά δύο έδρες Ιστορίας, *Γενικής ιστορίας και Ελληνικής ιστορίας και μυθολογίας* («Ο νέος διοργανισμός του Πανεπιστημίου», *Αλήθεια*, φ. 537-538 [8 Δεκεμβρίου 1867], σ. 4). Μετά από λίγες μέρες, η πτώση του Κουμουνδούρου συμπάρεσσε και το νομοσχέδιο. Δύο χρόνια αργότερα, στο νομοσχέδιο που κατέθεσε ο νέος υπουργός Αλέξανδρος Μαυρομιχάλης στο Κοινοβούλιο καθορίζονταν οι έδρες της *Ιστορίας του ελληνικού έθνους* και της *Καθολικής ιστορίας (Εφημερίς των Φιλομαθών. Φιλολογική και της Δημοσίας Εκπαιδύσεως* 693 [3 Φεβρουαρίου 1869], σ. 1723). Η πτώση της κυβέρνησης Δημητρίου Βούλγαρη σε σύντομο χρονικό διάστημα οδήγησε στην απόσυρση και αυτού του νομοσχεδίου. Τον Σεπτέμβριο, όταν το υπουργείο Παιδείας στην κυβέρνηση Θρασυβούλου Ζαΐμη κατέλαβε ο Δημήτριος Σάραβας, κατατέθηκε άλλο νομοσχέδιο, όπου εκτός από την έδρα της *Γενικής ιστορίας* υπήρχε έδρα *Ελληνικής ιστορίας και μυθολογίας* (στο ίδιο, 713 και 714 [Σεπτέμβριος 1869], σ. 1885). Οι δύο έδρες διατηρούνταν και στο νομοσχέδιο που έφερε προς συζήτηση το 1870 ο Γεώργιος Α. Βακαλόπουλος, βουλευτής Κυνουρίας (στο ίδιο, 752-754 [Νοέμβριος 1870], σ. 2211-2212).

Ο Κ. Παπαρρηγόπουλος υπήρξε ενεργό πολιτικό πρόσωπο. Παράλληλα με την πανεπιστημιακή και τη συγγραφική του δραστηριότητα κατέλαβε σημαίνουσες θέσεις στον δημόσιο βίο. Οπαδός του Κωλέττη, υποστηρικτής του Όθωνα και ένθερμος θιασώτης της Μεγάλης Ιδέας, υπέρμαχος του εκσυγχρονιστικού έργου του Χαριλάου Τρικούπη, υποστήριξε κάθε φορά ενεργά τις πολιτικές του επιλογές.²⁷⁸ Πρωτοστάτησε στην ίδρυση και στη λειτουργία εταιρειών και συλλόγων (Σύλλογος προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων, Εθνική Άμυνα, «Αθηναίον», Φιλολογικός Σύλλογος «Παρνασσός» κ.ά.), που διαδραμάτισαν καθοριστικό ρόλο στη φυσιογνωμία και στην πολιτική του ελληνικού βασιλείου. Παράλληλα, συνδυάζοντας την επιστημονική του γνώση και μεθοδολογία με την πολιτική, ανέλαβε πρωτοβουλίες και αποστολές, αγωνιζόμενος για τα εθνικά αιτούμενα, συμμετέχοντας στον καθορισμό της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής.²⁷⁹ Ο Παπαρρηγόπουλος λειτούργησε, μέσω της μεγάλης ιστοριογραφικής του σύνθεσης αλλά και των επιμέρους κειμένων του και της εκτεταμένης αρθρογραφίας του στον Τύπο, ως διαμορφωτής της εθνικής συνείδησης. Η σημαντικότερη πολιτική χειρονομία του υπήρξε το ιστοριογραφικό και διδακτικό του έργο. Όχι μόνο γιατί το έργο αυτό, το οποίο συνομίλησε ευφυέστατα με τα εθνικά αιτούμενα, συντέλεσε ουσιαστικά στην εγχάραξη της εθνικής συνείδησης στους κατοίκους του νέου βασιλείου, όσο γιατί κυρίως μέσα αλλά και έξω από τις πανεπιστημιακές αίθουσες νοη-

278. Τα τεκμήρια είναι πολυάριθμα. Σημειώνω ενδεικτικά την έκδοση της φιλοκωλεττικής εφημερίδας *Εθνική* για λίγους μήνες, το 1847, και της φιλομοναρχικής *Ο Έλλην*, σε μια περίοδο ιδιαίτερα κρίσιμη για το οθωνικό καθεστώς, από το 1858 έως το 1860. Για τις σχέσεις του με τον Χ. Τρικούπη βλ. την αρθρογραφία του στην εφημερίδα *Ώρα*: Κ. Θ. Δημαράς, «Κ. Δ. Παπαρρηγόπουλος - Χ. Σ. Τρικούπης. Νέα αποθησαυρίσματα του ΕΛΙΑ», *Τετράδια του ΕΛΙΑ* 2 (1989), σ. 6-22. Συνολικά για την ενασχόλησή του με τη δημοσιογραφία βλ. Γεώργιος Λαγανάς, *Το δημοσιογραφικό έργο του Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου. Επιλογή δημοσιογραφικών του κειμένων*, Αθήνα, Εταιρεία των Φίλων του Λαού, Ελληνική Βιβλιοθήκη 3, 2003.

279. Η δράση του ήταν ιδιαίτερα έντονη τις δεκαετίες 1870 και 1880. Βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος...*, ό.π., σ. 327-377, και Σπύρος Καράβας, «Ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος και οι εθνικές διεκδικήσεις (1877-1885)»: Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης (επιμ.), *Δ' Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας...*, ό.π., σ. 149-169. Ιδιαίτερα για το Συνέδριο του Βερολίνου (1878) και την αποστολή του Παπαρρηγόπουλου από τον Σύλλογο προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων για τη σύνταξη χαρτών από τον Χάινριχ Κίπερτ βλ. Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, *Ο Heinrich Kiepert και το εθνογραφικόν πρόβλημα εις την χερσόνησον του Αίμου. Η ανέκδοτος αλληλογραφία του Γερμανού χαρτογράφου με τον Κωνσταντίνον Παπαρρηγόπουλον 1877-1878*, Αθήνα 1974, και Σπύρος Καράβας, «Οι εθνογραφικές περιπέτειες του ελληνισμού (1876-1878), β' (1877-1878)», *Τα Ιστορικά* 20, 38 (Ιούνιος 2003), σ. 49-112.

ματοδότησε εκ νέου την ιστοριογραφική παραγωγή του καιρού του. Με τον τρόπο αυτό πρωτοστάτησε στην ανάδειξη της ιστορίας ως του κατεξοχήν επισημονικού κλάδου που ήταν συνδεδεμένος με το έθνος και το κράτος, σχημάτισε τις κατευθύνσεις και τις προοπτικές της ιστορικής επιστήμης στην Ελλάδα.

Η συμβολή του Κ. Παπαρηγόπουλου στην πανεπιστημιακή διδασκαλία είναι δύσκολο να διακριθεί από την ιστοριογραφική του παραγωγή λόγω της έλλειψης ιδιαίτερων τεκμηρίων, αλλά και γιατί ο ίδιος αντιμετώπιζε τις δραστηριότητές του ως ενιαίο σύνολο. Διατηρώντας τον τίτλο της πολύτομης ιστορίας του, το μάθημά του κινήθηκε αποκλειστικά στη σφαίρα της ελληνικής εθνικής ιστορίας, διαγράφοντας στην ουσία το περιεχόμενο και τα όριά της. Σε μια σύνοψη των χαρακτηριστικών της πανεπιστημιακής διδασκαλίας του, σε σχέση ιδιαίτερα με τη διδασκαλία των προκατόχων του, θα μπορούσαν να επισημανθούν τα ακόλουθα:

– Η αφιέρωση του μαθήματός του στην ελληνική ιστορία, από αρχαιοτάτων μέχρι νεότερων χρόνων. Η ενσωμάτωση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας με την αποδοχή των χαρακτηριστικών τα οποία έφερε (μοναρχία, θρησκεία, πολιτική ενότητα), σε συσχετισμό με τη συγχρονία του ελληνικού βασιλείου.

– Ο διαχωρισμός παγκόσμιας και εθνικής ιστορίας. Ο Παπαρηγόπουλος προσέδωσε νέα διάσταση στις παραμέτρους του μαθήματος, διαχωρίζοντας ουσιαστικά τη διδασκαλία της ιστορίας σε παγκόσμια και εθνική και προτάσσοντας τη σημασία της δεύτερης για τον φοιτητή.

– Η επιμονή σε μια εθνική ιστορία συνταγμένη από Έλληνες, η οποία θα προασπιζόταν το εθνικό παρελθόν σε σχέση με τις δυτικές αναγνώσεις του. Σε αντίθεση με τους προκατόχους του Σχινά και Μανούση, οι οποίοι βάσισαν τις παραδόσεις τους στη δυτική επιστημονική παραγωγή τονίζοντας τη σημασία της μεταφοράς αυτής της γνώσης στους φοιτητές του Οθώνειου Πανεπιστημίου, ο Παπαρηγόπουλος στάθηκε εξαιρετικά κριτικός απέναντι στην ευρωπαϊκή ιστοριογραφική παραγωγή για την ελληνική ιστορία. Διατηρώντας τον κριτικό τόνο του μετέφερε στην πανεπιστημιακή διδασκαλία αλλά και στο συγγραφικό του έργο τις αναγνώσεις εκείνες που θεωρούσε ότι εξυπηρετούσαν τον συνολικό σχεδιασμό του για τη συγκρότηση της ιστορίας του ελληνικού έθνους.

– Η ενσωμάτωση στο έργο του μιας σειράς χαρακτηριστικών της γενικής ιστορίας, μέσα από μια εθνοκεντρική οπτική. Έννοιες όπως η συνέχεια και η ενότητα, ο αξιολογικός χαρακτήρας της ιστορίας, ο διδακτικός και ρητορικός τόνος διατρέχουν τη διδασκαλία του, σε εθνική όμως προοπτική.

- Η διδασκαλία μιας γεγονοτικής ιστορίας και η υποβάθμιση της ιστορίας των θεσμών που προσέφεραν ο Σχινάς και ο Μανούσης.
- Συνολικά η μετατόπιση της στοχοθεσίας του μαθήματος από τη διαμόρφωση ελεύθερων, ηθικών και μορφωμένων πολιτών στη συγκρότηση πολιτών με ενεργό εθνική συνείδηση και γνώση του αντίστοιχου παρελθόντος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ΄

Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΕΘΝΟΥΣ ΣΤΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ: ΟΙ ΑΝΤΙΔΡΑΣΕΙΣ

Η έκδοση της *Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους* προκάλεσε έντονες και πολυάριθμες αντιδράσεις, τις οποίες στη μεγαλύτερη έκτασή τους έχει καταγράψει ο Κ. Θ. Δημαράς. Ο Κ. Παπαρηγόπουλος συγκρούστηκε με πλήθος λογίων εντός και εκτός Πανεπιστημίου, με αποτέλεσμα την παραγωγή σημαντικού αριθμού κειμένων, του ίδιου και των αντιπάλων του. Σημειώνω ενδεικτικά εντός Πανεπιστημίου τους Στ. Κουμανούδη, Νικόλαο Κοτζιά, Νικόλαο Σαρίπολο, Παύλο Καλλιγά, και εκτός τους Κωνσταντίνο Σάθα, Κωνσταντίνο Νικοδήμο κ.ά. Πολλές από αυτές τις επιφυλάξεις ή και τις διαφωνίες διατυπώθηκαν από το πανεπιστημιακό βήμα χωρίς άμεση μνεία του έργου του ιστορικού. Περιείχαν ωστόσο σαφείς αιχμές, οι οποίες διασταυρώθηκαν με τους λόγους του Παπαρηγόπουλου ή άλλων υποστηρικτών της συνεχούς και αδιάσπαστης πορείας του ελληνικού έθνους. Η κατασκευή ενός κοινού παρελθόντος, στην πραγματικότητα ενός αξιακού συστήματος το οποίο νομιμοποιούνταν από το παρελθόν, αποτέλεσε το αντικείμενο παράλληλων και αλληλοσυγκρουόμενων λόγων, όπως αυτοί εκτυλίχθηκαν στο πλαίσιο των πανεπιστημιακών τελετών, ιδιαίτερα τα πρώτα χρόνια. Η δυσπιστία προς το Βυζάντιο αποτέλεσε τότε κοινό τόπο στις περισσότερες από τις δημόσιες τοποθετήσεις των διδασκόντων.²⁸⁰ Μέλη μιας γενιάς που είχε γαλουχηθεί επιστημονικά στη Δύση, αντιμετώπιζαν με επιφύλαξη τον δεσποτικό και θεοκρατικό χαρακτήρα της συγκεκριμένης περιόδου όπως είχε αποδοθεί από την ευρωπαϊκή ιστοριογραφία. Θα σταθώ ιδιαίτερα στην κριτική μιας ομάδας καθηγητών εντός της Φιλοσοφικής, η οποία, έστω και εν σπέρματι, προσέφερε μια διαφορετική αντίληψη για την ελληνική ιστορία. Πρόκειται για αυτούς

280. Βλ. ενδεικτικά Μιχαήλ Ποτλής, *Εισαγωγικόν Μάθημα εις το Εκκλησιαστικόν Δίκαιον της Ανατολικής Ορθοδόξου Εκκλησίας*, Αθήνα 1859, και Κωνσταντίνος Φρεαρίτης, *Λόγος γενεθλιακός περί των τυχών και της φύσεως της Ελληνικής επιστήμης, επί τη εικοσιπενταετηρίδι του Εθνικού Πανεπιστημίου εκφωνηθείς*, Αθήνα 1863.

που –συμπεριλαμβάνοντας και καθηγητές από τη Νομική, όπως ο Ν. Σαρίπολος, ο Μιχαήλ Ποτλής και ο Κ. Φρεαρίτης– ο Διονύσιος Ζακυθινός χαρακτήρισε υπέρμαχους της αρχαιότητας.²⁸¹

Η ΦΑΤΡΙΑ ΤΩΝ ΚΟΚΚΙΝΩΝ ΚΑΙ ΑΛΛΕΣ ΙΣΤΟΡΙΕΣ

Μια από τις πρώτες συγκροτημένες κριτικές που διατυπώθηκαν για το σχήμα του Κ. Παπαρρηγόπουλου, όπως αυτό εμφανίστηκε στο σχολικό εγχειρίδιο του 1853, προερχόταν από τον έτερο καθηγητή της Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, τον Θ. Μανούση, μέλος της επιτροπής (με γραμματέα τον Στέφανο Κουμανούδη) που είχε συστήσει το υπουργείο Παιδείας για την αξιολόγηση των σχολικών εγχειριδίων. Στην έκθεση που συνέταξε για το βιβλίο διατύπωνε τις επιφυλάξεις του, οι οποίες αφορούσαν εν συνόλω το εγχείρημα του νεότερου συναδέλφου του: *ἔσυρεν εἰς τὸν κύκλον αὐτοῦ [τῆς ἐλληνικῆς ἱστορίας] καὶ ἄλλα μέρη, τὰ ὅποια συνήθως δὲν θεωροῦνται ὡς ἀποτελοῦντα μέρος αὐτῆς, καθὼς π.χ. τὴν ἱστορίαν τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους, τὸ ὅποιον καὶ αὐτὸς ὁ ἴδιος εἰς ἄλλο αὐτοῦ σχεδὸν σύγχρονον πόνημα ὀνομάζει «Ἀνατολικὸν τμήμα τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους». Ὡσαύτως τὴν ἱστορίαν τῆς Συρίας ἐπὶ τῶν Σελευκιδῶν καὶ τῆς Αἰγύπτου ἐπὶ τῶν Πτολεμαίων. Ἐν ἔννοῃ ὅτι ἡ Ἑλλὰς ἐξετείνεται μέχρι οὐ ἐξετάθη ἐλληνικὴ ἐξουσία καὶ γλῶσσα ὑπὸ τῶν Μακεδόνων, ὁ αὐτὸς λόγος ὑπῆρχε καὶ περὶ Βιθυνίας, Περγάμου καὶ αὐτῆς τῆς Βακτριανῆς.*²⁸² Καὶ συνέχιζε μιλώντας για το κυριότερο κατ' αυτόν ελάττωμα του έργου: *ἐν αὐτῷ δὲν ἐτηρήθη ἀκριβῶς ἡ ἱστορικὴ δικαιοσύνη – ἐδόθη ἔκτασις τοσοῦτον ὑπέρμετρος, ὥστε ἡ ἀρχαία ἐλληνικὴ ἱστορία, καὶ μάλιστα ἡ λαμπροτάτη αὐτῆς περίοδος, φαίνεται ὡς μικρόν τε καὶ πενιχρόν τῆς νεώτατης ταύτης παράρτημα.*²⁸³ Ὅσον αφορά τη δεύτερη καινοτομία του βιβλίου, την προσθήκη της Επανάστασης του 1821, ο Θ. Μανούσης δεν αμφισβητούσε τη σημασία του γεγονότος· εξέφραζε όμως επιφυλάξεις για το πρώιμο του εγχειρήματος και για την πληρότητα του κεφαλαίου, ιδίως σχετικά με τον Ιωάννη Καποδίστρια.²⁸⁴

Η ανησυχία του Μανούση για την υποβάθμιση της αρχαίας ελληνικής ιστο-

281. Βλ. Δ. Ζακυθινός, *ό.π.*, σ. 62-63.

282. Χρ. Κουλούρη, *Ιστορία και γεωγραφία...*, *ό.π.*, σ. 164-165.

283. Στο ίδιο, σ. 165.

284. Όπως παρατηρεί η Χριστίνα Κουλούρη, η προσθήκη της νεότερης ελληνικής ιστορίας αποτελούσε καινοτομία για τη νεοελληνική ιστοριογραφία και για τα σχολικά εγχειρίδια, καθώς μάλιστα καταλάμβανε πάνω από το ήμισυ των σελίδων. Στο ίδιο, σ. 51.

ρίας σε ένα συνολικότερο εγχείρημα όπως αυτό της *IEE* μπορεί να θεωρηθεί δικαιολογημένη. Πραγματικά, η στροφή προς την αναζήτηση και εδραίωση της συνέχειας, σε συνδυασμό με την αναγνώριση της αρχαίας ελληνικής ιστορίας ως προγονικής, ενέτασσε την τελευταία σε ένα γενικότερο σχήμα, καταργώντας σε μεγάλο βαθμό την αυτόνομη εξέτασή της.

Η αναφορά του καθηγητή της Γενικής ιστορίας στο άλλο σχεδόν σύγχρονο *πόνημα* του Παπαρρηγόπουλου ήταν ακριβής. Επρόκειτο για τον δεύτερο τόμο (ο πρώτος εκδόθηκε το 1849) του *Εγχειριδίου της Γενικής Ιστορίας* για τα γυμνάσια, ο οποίος κυκλοφόρησε το 1853. Το έργο αυτό έμενε πιο κοντά στους κοινά αποδεκτούς τύπους της γενικής ιστορίας, στους οποίους ο Παπαρρηγόπουλος είχε θητεύσει από νωρίς μεταφράζοντας το 1845 ένα γαλλικό εγχειρίδιο του Λευί-Αλβαρές (*Στοιχεία της γενικής ιστορίας κατά το σύστημα του Γάλλου Λευί*). Η κριτική του Μανούση ήταν σαφές ότι προερχόταν από ένα άλλο περιβάλλον, το οποίο πολιτικά και ιδεολογικά αντιστρατευόταν τον Παπαρρηγόπουλο και ό,τι αυτός εξέφραζε εντός του Πανεπιστημίου²⁸⁵, όπως προκύπτει και από τον λόγο του Στεφάνου Κουμανούδη την ίδια χρονιά: *Ἵπῆρχε βεβαίως ἔθνος ἑλληνικὸν καθ' ὄλον τὸν μέσον αἰῶνα· ἀπόδειξις δὲ ἡμεῖς, οἵτινες οὐκ ἔφυμεν ἀπὸ δρυὸς οὐδ' ἀπὸ πέτρης. Τὶ δὲ ἐφρόνει ἢ τί ἐδίωκε πολιτικῶς, τοῦτο δυσκολώτερον εἰπεῖν. Ὅστις ὅμως ἐκ τῶν Βυζ. Χρονικῶν θελήσῃ τοῦτο νὰ ἐξαγάγῃ εὐσυνειδήτως, θέλει εἰπεῖ, ὅτι τὸ ἔθνος εἰς ἀμάθειαν περιπεσὸν ἐλεεμένη, ὑπέικεν εἰς τὰ δεσποτικὰ δόγματα τῆς Καισαρικῆς ἀρχῆς, ἥτις παρελθὼν ἔχουσα ξέρον, ποτὲ δὲν ἐξεφράσθη ὅτι ἀπηνήθη αὐτό.*²⁸⁶

Το σχήμα της διάκρισης της βυζαντινής από την ελληνική ιστορία εξυπηρετούσε την έννοια της συνέχειας του ελληνικού έθνους και της ενότητας, αποποιούμενο όμως τον δεσποτικό χαρακτήρα της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Το σχήμα το είχε χρησιμοποιήσει και ο ίδιος ο Παπαρρηγόπουλος το 1846, στην απάντησή του στον Γρηγόριο Παππαδόπουλο αναφορικά με την απουσία της βυζαντινής ιστορίας από το εγχειρίδιο του Λευί-Αλβαρές, κατηγορώντας μάλιστα τότε τον Θ. Μανούση ότι ενέπλεκε τη βυζαντινή με την ελ-

285. Είναι ενδεικτική η επιστολή του Σκαρλάτου Βυζάντιου προς τον Α. Ρ. Ραγκαβή (1850). Και οι δυο τους ανήκαν στον ίδιο φαναριώτικο κύκλο με τον Παπαρρηγόπουλο. Στο γράμμα εκφραζόταν η ευχή με την είσοδο του τελευταίου στο Πανεπιστήμιο να φιμωνόταν ο Μανούσης και οι περί αυτόν να τρίζανε τα δόντια τους μόνο από λύσσα. Βλ. Κ. Λάμπας, *Πανεπιστήμιο και φοιτητές...*, ό.π., σ. 481, σημ. 74.

286. Λόγος εκφωνηθείς τη 20 Μαΐου 1853 κατά την επέτειον εορτήν της ιδρύσεως του Πανεπιστημίου Ὁθωνος, ὑπὸ Στεφάνου Α. Κουμανούδη, ἐκτάκτου καθηγητοῦ της λατινικῆς φιλολογίας, κατ' ἐντολήν της Ακαδημαϊκῆς Συγκλήτου, Αθήνα 1853, σ. 24.

ληνική ιστορία.²⁸⁷ Τώρα όμως ο ιστορικός βρισκόταν ένα βήμα παραπέρα: στη συγκρότηση νέου σχήματος, που εξέφραζε τη συνολική αποδοχή των διαφορετικών στιγμών της πορείας του ελληνικού έθνους, ενός σχήματος που προκάλούσε, ακόμα και σε αυτή την εμβρυϊκή μορφή, έντονες αντιδράσεις. Όπως αγόρευσε ο Κουμανούδης: *Άλλοι, γνωρίζομεν, άλλα δοξάζουσι και νεωστὶ ἐξήνεγκον εἰς τὸ μέσον τὰς ιδέας των. Κατ' αὐτοὺς οὐδὲν σχεδὸν κακὸν ἐνέσκηψεν εἰς τὸν πολὺτλαν Ἑλληνα λαὸν κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας, ἀλλ' ἀπὸ ἀτελεστέρων εἰς τελειοτέρας μεταμορφώσεις εὐτυχῶς μεταβαίνων, αἴφνης ἔπεσεν εἰς τὴν δουλείαν τῶν ὀρδῶν τῆς ἀνάνδρου Ἀσίας!*²⁸⁸

Ο υπαινιγμός ήταν σαφής. Δεν ήταν ωστόσο η αρχή της διαφωνίας. Είχε προηγηθεί η συζήτηση για τον πρώτο τόμο του έργου του Σκαρλάτου Βυζάντιου *Η Κωνσταντινούπολις* (1851). Το κείμενο, που ενέτασσε με ζέση το Βυζάντιο στην προγονική κληρονομιά, έδωσε την ευκαιρία να έλθουν πρώτη φορά σε αντιπαράθεση οι δύο καθηγητές, για να ακολουθήσουν και άλλες δημόσιες συγκρούσεις και ιδιωτικές αρνητικές κρίσεις,²⁸⁹ όπως γνωρίζουμε σήμερα από το αρχείο του Στ. Κουμανούδη.²⁹⁰

Ο λόγος του Στ. Κουμανούδη ήταν αφιερωμένος στην ενότητα του ελληνικού έθνους. Λίγο πριν από τον Κριμαϊκό Πόλεμο, ο ομιλητής διατρέωνε την πίστη του σε μια πολιτική ενότητα, όπως αυτή που, παρά τα επιμέρους προβλήματα, επιχείρησαν να εγκαθιδρύνουν οι αρχαίοι Έλληνες, ενότητα η οποία αποτελούσε παράδειγμα προς τους νεότερους. Ήταν η απάντησή του στην ιδέα της ενότητας όπως εκφραζόταν στη «μικρή» ιστορία του Παπαρρηγόπουλου, ιδέα η οποία προκάλεσε πολλαπλές αντιδράσεις. Το ακαδημαϊκό έτος 1855-1856 η δημοσίευση του εισαγωγικού λόγου του Παπαρρηγόπουλου υπό τον τίτλο «Περί της αρχής και της διαμορφώσεως των φυλών του Αρχαίου Ελληνικού Έθνους» είχε προκαλέσει τη μακρά επίκριση του Γεωργίου Παπασλιώτη σε τριάντα συνέχειες στην εφημερίδα *Αθηναί* (9 Μαρτίου 1856-14

287. Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, *Ολίγα αντί πολλών προς τον Γ. Γ. Παππαδόπουλον*, Αθήνα 1846, σ. 17-18.

288. *Λόγος εκφωνηθείς τη 20 Μαΐου 1853...*, ό.π., σ. 32.

289. Για τους αντιτιθέμενους λόγους που αναπτύχθηκαν γύρω από την κρίση του βιβλίου του Σκ. Βυζάντιου βλ. Φώτης Δημητρακόπουλος, *Βυζάντιο και Νεοελληνική Διανόηση στα μέσα του 19ου αιώνα*, Αθήνα, Καστανιώτης, 1996, σ. 91-140, όπου και αποσπάσματα των κειμένων.

290. Αναφέρομαι κυρίως σε κείμενα του Στ. Κουμανούδη, τα οποία δεν δημοσίευσε ποτέ όσο ζούσε, αλλά σώθηκαν στο αρχείο του. Βλ. ενδεικτικά τις παρατηρήσεις του στον επετειακό λόγο του Παπαρρηγόπουλου το 1857, καθώς και τα σχόλιά του στην *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*: Σ. Ματθαίου, ό.π., σ. 203-213.

Ιουνίου 1857). Η έκδοση του πρώτου τόμου της *Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους*, που ήταν αφιερωμένος στην αρχαία Ελλάδα, στάθηκε η αφορμή για την αρνητική βιβλιοκρισία του Δ. Μαυροφρύδη στο περιοδικό *Φιλίστωρ* (Φεβρουάριος 1861).

Μανούσης, Κουμανούδης, Παπασλιώτης, Μαυροφρύδης: καθηγητές της Φιλοσοφικής, έθνερμοι υποστηρικτές της αρχαίας Ελλάδας, εκπρόσωποι μιας ισχυρής ομάδας διδασκόντων εντός των τειχών της Σχολής, οι οποίοι υποστήριξαν σθεναρά τη διδασκαλία της αρχαίας ιστορίας στο πανεπιστημιακό πρόγραμμα μαθημάτων έναντι της βυζαντινής. Έναν χρόνο μετά την εισαγωγή της ιστορίας της Ελλάδας από τον Παπαρρηγόπουλο στο Πανεπιστήμιο, ο Φ. Ιωάννου επεσήμανε στον δεύτερο οδηγό σπουδών την ανάγκη διδασκαλίας της ελληνικής (αρχαίας) ιστορίας σε περισσότερη έκταση και με μεγαλύτερη ακρίβεια.²⁹¹ Το 1857 στο πρόγραμμα των μαθημάτων που πρότεινε ο Ρουσόπουλος απουσίαζε κάθε αναφορά στην *Ιστορία του ελληνικού έθνους*.²⁹² Περιλαμβανόταν, όμως, αυτοτελές μάθημα για την ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης.

Η απόδοση στην αρχαία ιστορία πρωταρχικού ρόλου για τη διαπαιδαγώγηση των φοιτητών αποτελούσε βασική συνιστώσα των αντιλήψεων αυτών: *Πρέπει λοιπόν ο νέος, όστις σπουδαίος άνήρ θέλει να καταστή και έπιστήμιας έν τῷ Πανεπιστημίῳ μανθάνων να προαγάγη τόν όλον πολιτισμόν τοῦ έθνους του, να προαγάγη και την εύημερίαν, και τούτο να μελετήση πῶς και διά τι τὸ έθνος ήμῶν Ῥωμαίοι εκλήθησαν πολλούς συνεχείς αιώνας και τώρα έτι οὔτω καλοῦνται. [...] Τήν μελέτην ταύτην θεωρῶ καρποφορωτάτην δι' ήμᾶς και ύψίστης σπουδαιότητος διά την ζώην τοῦ έθνους ήμῶν την μέλλουσαν. Ταύτην δέ τὸ μάθημα τῆς ιστορίας διευκολύνει, ὡς δέι παραδιδόμενον. Πρόκειται για απόσπασμα από τον εναρκτήριο λόγο του Στ. Κουμανούδη το 1871,²⁹³ στο μάθημα της ερμηνείας των *Χρονικών* του Τάκιτου, το οποίο απηχούσε και την αντίληψή του για τη θέση της φιλολογίας: *Ἡμεῖς οἱ φιλόλογοι συντελοῦμεν εἰς αὐτήν πλαγίως έρμηνεύοντες τὰ συγγράμματα τῶν Ῥωμαίων και διδάσκοντες την γλῶσσα των. Και εἰ γὰ πάντοτε την φιλολογίαν τιμίαν έθεώρησα μάλιστα διά τούτο τὸ χρήσιμον αὐτῆς εἰς τὰ τοῦ βίου τοῦ ήμετέρου.*²⁹⁴ Η στάση αυτή, πολύ λιγότερο φιλόδοξη από τις δηλώσεις του 1849,²⁹⁵ σχετιζόταν με τη γνώση πλέον των ελληνικών πραγματικοτήτων,*

291. *Οδηγίαι...*, 1853, ό.π., σ. 25.

292. Αθ. Ρουσόπουλος, ό.π., σ. 40-42. Βλ. και Κ. Λάππας, *Πανεπιστήμιο και φοιτητές...*, ό.π., σ. 195-196.

293. Σ. Ματθαίου, ό.π., σ. 150.

294. Στο ίδιο.

295. Βλ. εδῶ, σ. 60.

αλλά ενδεχομένως και την προσωπική του απογοήτευση: *Εἶναι ἄλλοι τόποι, ἐν οἷς ἡ φιλολογία παραδίδεται ψιλῶς δι' ἑαυτήν, θεωρητικῶς. Ὁ ἡμέτερος τόπος δὲν εἶναι ἀκόμη ἐν τούτῳ τῷ ἐπιστημονικῷ σημείῳ.*²⁹⁶

Η παραδειγματική χρήση της ιστορίας κυριαρχούσε στη σκέψη των Παπαρρηγόπουλου και Κουμανούδη. Σε μια από τις δημόσιες διαφωνίες τους το διατύπωσαν παραστατικά. Έγραφε ο Κουμανούδης στην εφημερίδα *Ἦρα* (9 Ιανουαρίου 1879): *[...] ἐκ νεαρᾶς μου ἡλικίας τῶν κλασικῶν λεγομένων χρόνων τὰ διδάγματα ἐνστερνισθεῖς, καμμίαν κλίσιν δὲν ἠσθάνθην πρὸς τὰς ἀρετὰς τοῦ Μεσαιῶνος καὶ τῆς Τουρκοκρατίας τῆς μέχρι τοῦ Ρήγα καὶ τῆς Φιλικῆς Ἑταιρίας. Ἀνήκων εἰς τὴν παλαιὰν σχολὴν τῆς φιλολογίας, ὅπως ἤδη ἐν ἔτει 1853 τὸ εἶπα κάπου δημοσίᾳ, εἶμαι δυσκαμπτότερος οὐδὲ τόσο ἐνδοτικὸς [...]. Τὴν ἀπάντησιν ἔδωκε ὁ Παπαρρηγόπουλος τὴν ἐπόμενη ἡμέρα στὴν ἴδια εφημερίδα: Τὸ κατ' ἐμέ, καίτοι εἶπερ τις καὶ ἄλλος θαυμάσας καὶ ὑμνήσας τὴν ἀρχαίαν Ἑλλάδα, ὁμολογῶ ὅτι δὲν ἠδυνήθην νὰ μὴν αἰσθανθῶ πολλὴν συμπάθειαν πρὸς τὰς γενεὰς ἐκείνας αἰτινες, διὰ τῶν πολεμικῶν, τῶν πολιτικῶν καὶ τῶν διοικητικῶν αὐτῶν ἀγῶνων, ἂν ὄχι ἄλλο, διέσωσαν τὸν Ἑλληνισμὸν ἐπὶ δισχίλια ἔτη, καὶ ἄνευ τῶν ὁποίων, κατὰ τὴν ἐμὴν πεποιθήσιν, οὔτε Ρήγας, οὔτε Φιλικὴ Ἑταιρία ἤθελον ὑπάρξει.*²⁹⁷

Εννιά χρόνια αργότερα ο Κουμανούδης έγραψε το γνωστό έμμετρο σχόλιό του για τον Παπαρρηγόπουλο, κατηγορώντας τον για διαφθορά της νεολαίας και απόκρυψη της αλήθειας:

*Εἶσαι, Παπαρρηγόπουλε, ὄχ' ἱστορίας συγγραφεύς,
ἀλλὰ τῆς νεολαίας μας κολακικὸς διαφθορεὺς·
διότ' εἰς τὰ βιβλία σου συγκρύπτων τὴν ἀλήθειαν
αὐξάνεις τὴν τοῦ Ἑλλήνος μετρίαν κακοθήειαν.*²⁹⁸

Και εδώ βρισκόμαστε στον αστερισμό του διδακτισμού, στην αντίληψη μιας ιστορίας παραδειγματικής, η οποία είχε τη δύναμη να διαμορφώνει νεανικές συνειδήσεις.

Ας επιστρέψουμε όμως στο 1871. Την ίδια χρονιά που ο Κουμανούδης διάσασκε τα *Χρονικά* του Τάκιτου, ο Κ. Παπαρρηγόπουλος επιχειρούσε για δεύτερη φορά να καταλάβει τον πρυτανικό θώκο. Πενήντα πέντε χρονών, με αναγνωρισμένο κύρος, έχοντας ήδη εκδώσει ένα σημαντικό τμήμα της *ΙΕΕ*, έθεσε για πρώτη φορά υποψηφιότητα το 1870. Συνυποψήφιοί του ήταν ο Στ. Κουμανούδης και ο Κωνσταντίνος Βουσάκης. Τις περισσότερες ψήφους έλαβε ο

296. Σ. Ματθαίου, *ό.π.*, σ. 150-151.

297. Φ. Δημητρακόπουλος, *ό.π.*, σ. 259.

298. Σ. Ματθαίου, *ό.π.*, σ. 125.

Κουμανούδης (20), ενώ ακολουθούσαν με τον ίδιο αριθμό ψήφων (18) οι Παπαρρηγόπουλος και Βουσάκης. Μετά από την άρνηση του Κουμανούδη, ο βασιλέας επέλεξε τον Βουσάκη.²⁹⁹ Τη δεύτερη χρονιά ο Κ. Παπαρρηγόπουλος έλαβε περισσότερες ψήφους, αλλά την πρωτανική θέση κατέλαβε ο Ευθ. Καστόρχης, ο παλαιός συνυποψήφίός του για την έδρα της Ιστορίας. Η εκλογή του θεωρήθηκε αντικανονική, καθώς σύμφωνα με τον υπουργό Παιδείας είχαν ψηφίσει δύο καθηγητές που δεν είχαν το δικαίωμα να το κάνουν.³⁰⁰ Μόνο με την τρίτη συνεχή υποψηφιότητά του, το 1872, κατόρθωσε ο Παπαρρηγόπουλος να καταλάβει τον πρωτανικό θώκο.

Το γεγονός σχολιάστηκε από τον Τύπο και προκάλεσε την εμπαθή επίθεση του νεαρού τότε Γ. Μιστριώτη, μετέπειτα γαμπρού του καθηγητή της Νομικής Νικολάου Σαρίπολου, ο οποίος επίσης είχε καταγράψει με ειρωνικό τρόπο τις διαφωνίες του με τον ιστορικό, καθώς και την απάντηση του Παπαρρηγόπουλου. Σύμφωνα με τη φιλικά προσκείμενη στον τελευταίο εφημερίδα *Ο Πολίτης*, υπεύθυνη για την εκλογή του Καστόρχη ήταν η *φατρία των κοκκίνων*: μια πανεπιστημιακή ομάδα, με μέλη της αρκετά από τα πρόσωπα που στο παρελθόν είχαμε συναντήσει στην υποστήριξη της υποψηφιότητας του Αλεξάνδρου Μαυροκορδάτου, αλλά και νέα, όπως ο Αθ. Ρουσόπουλος, ο Δ. Σεμιτέλος, ο Γ. Παπασλιώτης, ο Δ. Μαυροφρύδης. Ήταν όλοι διδάσκοντες στη Φιλοσοφική Σχολή, πρόσωπα που είχαν παρακολουθήσει μαθήματα του Αουγκούστ Μπεκ ή είχαν επηρεαστεί από τη διδασκαλία του, θιασώτες της «παλαιάς φιλολογίας». Ο χαρακτηρισμός τους ως *φατριάς των κοκκίνων* κάλυπτε, σύμφωνα με τον Κ. Θ. Δημαρά, την ομάδα των οπαδών του Διαφωτισμού, οι οποίοι την εποχή εκείνη έγραφαν στην εφημερίδα *Αθηνα*. Τα μέλη της αναγνώριζαν ως πατριάρχη τους τον Κ. Ασώπιο και αποδέχονταν τον δυναμισμό του Στ. Κουμανούδη.³⁰¹

Η ομάδα αυτή είχε κάνει δυναμικά την εμφάνισή της το 1853, όταν για δύο χρόνια στο επίκεντρο της ελληνικής πνευματικής ζωής είχε τεθεί η διαμάχη του Παναγιώτη Σούτσου με τον Κ. Ασώπιο, λόγω της οξείας κριτικής του δεύτερου στο έργο του πρώτου *Νέα Σχολή του Γραφομένου Λόγου ή Ανάστασις της Αρχαίας Ελληνικής Γλώσσης Εννοουμένης υπό Πάντων*. Η κριτική του Ασώπιου, που κυκλοφόρησε ανώνυμα σε φυλλάδια υπό τον τίτλο *Τα Σούτσεια*, ήτοι ο κύριος Παναγιώτης Σούτσος εν γραμματικούς, εν φιλολόγοις, εν σχολάρχαις, εν μετρι-

299. Στο ίδιο, σ. 35. Το σώμα των καθηγητών όλων των σχολών ψήφισε τρεις υποψηφίους για την πρωτανική θέση. Ο βασιλέας επέλεξε τον έναν, σεβόμενος συνήθως την αρχή της πλειοψηφίας.

300. Βλ. Κ. Λάμπας, *ό.π.*, σ. 136-137.

301. Κ. Θ. Δημαράς, *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος...*, *ό.π.*, σ. 254.

κοίς και εν ποιηταίς εξεταζόμενος³⁰², αποτέλεσε την αφορμή για μια έντονη σύγκρουση με σαφείς πολιτικές προεκτάσεις.³⁰³

Στην ομάδα αυτή αναφέρθηκε πολλές φορές ο Κ. Θ. Δημαράς, συντελώντας, παρά τις λεπτές διαφοροποιήσεις που διακρίνουμε στο έργο του, σε μια μονοδιάστατη εικόνα τους ως των τελευταίων εκπροσώπων της διαφωτιστικής σκέψης και ως αντιπάλων του Κ. Παπαρρηγόπουλου. Η εικόνα αυτή εξομοίωσε κατ' αρχάς μια σειρά από διαφορετικές στάσεις, υπάγοντάς τες σε έναν κοινό παρονομαστή, υποβαθμίζοντας την ποικιλία των θέσεων και των διαφορών τους. Με τον τρόπο αυτό αντιμετωπίστηκαν απλώς ως αρνητές της ιστορικής συνέχειας του ελληνικού έθνους. Από την άλλη πλευρά, η μελέτη των σχέσεων των δύο αυτών στρατοπέδων ως απόλυτα αντιπαραθετικών, με έμφαση στο «τέλος» του ενός και στην «κυριαρχία» του άλλου, δυσχεραίνει προσεγγίσεις οι οποίες θα αναδεικνυαν τις επιβιώσεις του παλαιότερου στο νεότερο ή θα έδειχναν την αντίθεση ανάμεσα σε θεωρητικές και ακραίες, προγραμματικά και μεθοδολογικά, προτάσεις και σε συγκεκριμένες πρακτικές και κείμενα. Απαιτούνται λεπτομερέστερες μελέτες, οι οποίες θα ελάμβαναν υπόψη τους και τις διαφορετικές χρονικές στιγμές, αλλά και τον τρόπο με τον οποίο οι ίδιοι οι διανοητές αντιλαμβάνονταν τον εαυτό τους και την πνευματική παραγωγή, τη δική τους και των «αντιπάλων». Οι εξελίξεις, με σημαντικότερη εκείνη της δημιουργίας του ελληνικού βασιλείου, είχαν συμβάλει στην επανεπεξεργασία των θεωρήσεών τους, μεταθέτοντας το κέντρο βάρους και δημιουργώντας νέα ερωτήματα και ωσμώσεις στη σκέψη τους, ακυρώνοντας σχήματα και διακρίσεις. Είναι χαρακτηριστική η πολύ ισχυρή επιβίωση του αρχαιοελληνικού παραδείγματος στον ρομαντισμό που αναδεικνύεται στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, παρά τις αντίθετες φωνές από την άλλη πλευρά είναι σαφές ότι το πρόβλημα της ενότητας και της ταυτότητας του ελληνικού έθνους, στο πλαίσιο του νέου κράτους, απασχολούσε όλους τους λογίους της εποχής. Όπως σημείωναν οι εκδότες του *Φιλίστορος* στο εισαγωγικό σημείωμα του πρώτου τεύχους του περιοδικού (1861): *Πρέπει πρώτον τὰ μὲν ὅπως οὖν γνωστὰ μέρη τῆς τρισχιλιετοῦς ἱστορίας μας γνωστότερα νὰ κατασταθῶσιν, τὰ δὲ σκοτεινὰ νὰ διαφωτισθῶσιν.*³⁰⁴ Υπενθυμίζω ότι το πε-

302. Βλ. Καλλιόπη Πολέμη, «Τα Σούτσεια. Βιβλιογραφική Συμβολή», *Ο Ερασιστής* 18 (1986), σ. 136-148.

303. Βλ. Π. Μουλλάς, *Η διαμάχη Π. Σούτσου - Κ. Ασώπιου (1853) και η ιστορική συγκυρία*, *Ο Ερασιστής* 11 (1974), σ. 137-150.

304. Στέφανος Κουμανούδης, Κωνσταντίνος Ξανθόπουλος, Δημήτριος Μαυροφρύδης, «Πρόγραμμα», *Φιλίστωρ* 1 (1861), σ. 2.

ριοδικό αυτό, το πρώτο ιστορικό περιοδικό στο ελληνικό κράτος –είχε προηγηθεί ο *Ελληνομνήμων ή Σύμμικτα Ελληνικά* του Ανδρέα Μουστοξύδη στην Κέρκυρα, το διάστημα 1843-1853–, προήλθε από αυτό το κλίμα. Εκδότες του ήταν ο Στ. Κουμανούδης, ο Δ. Μαυροφρύδης και ο μαθητής του Μπεκ Κωνσταντίνος Ξανθόπουλος. Η αναγνώριση της συνεχούς πορείας του ελληνικού έθνους αποτελούσε κοινό τόπο, χωρίς όμως αυτό να ισοδυναμεί και με την αναγνώριση του Βυζαντίου ως ελληνικής αυτοκρατορίας.

Λίγα χρόνια πριν, το 1845, ο Κ. Ασώπιος και ο Θ. Μανούσης είχαν αναγγείλει την ελληνική έκδοση της σειράς των βυζαντινών συγγραφέων που εξέδιδε από το 1828 ο Νήμπουρ στη Βόννη (*Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*). Στην αγγελία της έκδοσης οι δύο καθηγητές αναφέρονταν στις δυο γενικώτατες περιόδους της ιστορίας του ελληνικού έθνους, την αρχαία και τη μέση ελληνική, που ξεκινούσε με τη μεταφορά της πρωτεύουσας στο Βυζάντιο και τελείωνε με την άλωση της Κωνσταντινούπολης. Οι σύγχρονοι Έλληνες ήταν απόγονοι της γενιάς που έζησε κατά τη δεύτερη περίοδο, όταν διαμορφώθηκε η γλώσσα, οι νόμοι που ρυθμίζουν τον ιδιωτικό βίο, οι δοξασίες και τα έθιμα, όταν καθιερώθηκε η χριστιανική θρησκεία.³⁰⁵

Έλειπε η αναφορά στο πολίτευμα. Ούτως ή άλλως, ήταν σαφής η αγωνιώδης προσπάθεια αναζήτησης των συνεχειών, καθώς το σχήμα της αναβίωσης παρουσιαζόταν πιο ασθενές στην προσπάθεια αντιμετώπισης θεωριών όπως εκείνες του Φαλλμεράυερ: μέση ελληνική ιστορία, αλλά όχι βυζαντινή, συνέχεια λαού, αλλά όχι και ενσωμάτωση της Αυτοκρατορίας στην παράδοσή του. Ήταν χαρακτηριστικό, υπ' αυτή την έννοια, το σχήμα που δημιούργησε ο Κ. Ασώπιος στον λόγο του για τον Μέγα Αλέξανδρο. Τη συνέχεια που δημιουργούσε η ενσωμάτωση του Μεγάλου Αλεξάνδρου στο εθνικό αφήγημα ακολουθούσε η πολιτισμική κυριαρχία επί των Ρωμαίων και κυρίως η μεταφορά του πολιτισμού στην Ευρώπη. Στις ιδεατές πολιτισμικές συνέχειες που δημιουργούσε ο Ασώπιος με κύριο άξονα ακριβώς την εκπολιτιστική δύναμη του ελλητισμού, η σειρά ήταν αρχαία Ελλάδα - Μέγας Αλέξανδρος - Ρώμη, και όχι Βυζάντιο αλλά Ευρώπη, στόχος και του σύγχρονου ελληνικού κράτους. Ακόμη και εάν το Βυζάντιο αναγνωριζόταν ως ο χώρος όπου συνέχισε να ζει το ελληνικό έθνος, ήταν σαφές ότι η καρδιά του, η εκπολιτιστική δηλαδή δύναμή του, χτυπούσε στην Ευρώπη: *Μετά τὸν πρῶτον πολιτισμὸν τοῦ κόσμου, τὸν καθαρὸν ἐλληνικόν, ἐπῆλθεν ὁ δι' Ἀλεξάνδρου, ἐλληνικὸς τε καὶ μακεδονικὸς, εὐρύτερος τοῦ πρώτου. Μετ' αὐτὸν ἦλθεν ὁ ῥωμαϊκός, εὐρύτερος μὲν ἴσως, βεβαίως δὲ συ-*

305. *Αθηνά*, φ. 1242 (12 Αυγούστου 1845).

νέχεια τοῦ δευτέρου ὄν. Μετὰ ταῦτα ὁ εὐρωπαϊκός, πάντων τῶν προηγουμένων εὐρύτερος. Εἰς πάντας τούτους τί συνετέλεσεν ἡ Ἑλλάς; Ἡ Ἑλλάς, κύριοι, ἔδοξάσθη μόνη καὶ καθ' ἑαυτήν, πολιτικῶς τε καὶ ἐπιστημονικῶς, ἐν τῷ πρώτῳ, ὄλου τοῦ λοιποῦ κόσμου ὑπὸ βαρβαρότητος καλυπτομένου, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον οὔτε δυνατὸν οὔτε εὐκτὸν εἶναι νὰ ἐπανέλθῃ· ἔδοξάσθη κατ' ἄμφω ἐν τῷ δευτέρῳ διὰ τοῦ Ἀλεξάνδρου ὃς ἐξύπνισε τὴν Ἀνατολήν, ἔδοξάσθη ἐν τῷ ρωμαϊκῷ ἐπιστημονικῶς, ὑπόδουλος μὲν, ἀλλὰ διδάσκαλος γενομένη τῶν κρατούντων. Δὲν ἔμεινεν ἄδοξος ἐν τῷ εὐρωπαϊκῷ, ὡς πολικὸς ἀστὴρ διὰ τῶν ἀθανάτων συγγραμμάτων τῶν ἑαυτῆς υἱῶν βοηθήσασα τὴν Εὐρώπην ἵνα ἐξέλθῃ τῆς παχυλῆς ἀπαιδευσίας καὶ βαρβαρότητος.³⁰⁶ Ἡ αναφορά στὴν ἐκδοσὴ των βυζαντινῶν κειμένων ἀπὸ τον Νήμπουρ προσθέτει καὶ ἄλλη μια συνιστώσα: ἐκεῖνη τῆς σχέσης με τὴν ξένη, ἰδιαίτερα τὴ γερμανόφωνη, ἐπιστημονικὴ σκέψη, τὴν ὁποία οἱ «διαφωτιστές» παρακολοῦθοῦσαν, μεταβάλλοντας σταδιακὰ τὶς θέσεις τους.

Ἡ επικράτηση τῆς ἰδεολογίας τῆς ἀδιάσπαστης ἐθνικῆς συνέχειας καὶ ἡ πλήρης ἐνσωμάτωση τοῦ Βυζαντίου μετέτρεψαν ἀναδρομικὰ τοὺς διαφωνοῦντες σὲ ἐξαρχῆς «ἠττημένους». Ὁ κίνδυνος ποὺ ἐλλοχεῖ σὲ μια τέτοια ἀντιμετώπιση εἶναι ἡ υποβάθμιση τῆς μελέτης των ὄρων με τοὺς ὁποίους διεξήχθη ἡ σύγκρουση καὶ των κοινῶν τόπων, των παραδοχῶν ποὺ τὴν ἐπέτρεψαν: ἡ ἐνδυνάμωση τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους καὶ ἡ ἀνάγκη διεύρυνσής του ἀποτελοῦν αἰτούμενα τῆς ἐποχῆς, τὰ ὁποία ἀπὸ διαφοροτικούς δρόμους ἐνστερνίζονταν ὅλοι, συγκροτώντας ἓνα στέρεο ὀπλοστάσιο ἀπὸ τὸ ὁποῖο συχνὰ, καὶ κάποτε ἀντιφατικά, ἐξοπλίζονταν. Σὲ αὐτὸ τὸ πλαίσιο εἶναι ἀνάγκη ἐπίσης νὰ μελετηθοῦν οἱ διαφοροτικὲς χρονικὲς στιγμὲς αὐτῆς τῆς πορείας. Ἡ φατρία των κοκκίνων διέθετε σαφῶς διαφοροτικὴ δυναμικὴ στὴν τρίτη ἢ στὴν τέταρτη δεκαετία τοῦ 19ου αἰῶνα ἀπὸ ὅ,τι στὴν ἑβδομη, ὅταν πλέον ἔχουν ἐμπεδωθεί μια σειρά χαρακτηριστικῶν τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους καὶ ὅταν οἱ βαλκανικοὶ ἐθνικισμοὶ δημιουργοῦν μια νέα δυναμικὴ στὴν ὁποία δείχνουν νὰ υποκύπτουν.

Σὲ ἓνα ἄλλο ἐπίπεδο, ἡ θεώρηση τῆς επικράτησης τῆς ζαμπελο-παπαρρηγοπούλειου (ὅπως τὴν ὀνόμασε ὁ Στ. Κουμανούδης) σχολῆς ὡς μονόδρομου, χωρὶς παρεκκλίσεις ἢ διαφοροποιήσεις, ἀκυρώνει τὸν ενεργὸ ρόλο καὶ τὴν ἐπίδραση των συγκεκριμένων λογίων. Ἡ ἐκ των υστέρων ἀνάγνωση τῆς δράσης τους –στο φῶς των ὄσων ἐπακολούθησαν καὶ των συσχετισμῶν ποὺ διαμορφώθηκαν–, ἐκτὸς τοῦ ὅτι δὲν ἀποδίδει με ἀκρίβεια τὴ σημασία αὐτῶν των ρευμάτων σκέψης στὴν ἐποχὴ τους, ταυτόχρονα ἀποδυναμώνει τὴν ἐρμηνεία

306. Πρυτανικοὶ λόγοι 1855-1856, ὁ.π., σ. 72.

όσων τελικά κυριάρχησαν, καθώς τα αποκόπτει από τους όρους παραγωγής τους, από το πλαίσιο μέσα στο οποίο δημιουργήθηκαν, συγκρούστηκαν και μπολιάστηκαν. Οι συγκεκριμένοι λόγιοι με τη συμμετοχή τους στη δημόσια διοίκηση και σε ένα πλήθος συλλογικών μορφωμάτων συνέβαλαν στη διαμόρφωση της ταυτότητας του νεοσύστατου ελληνικού κράτους: η παρουσία, λόγου χάρη, του Στ. Κουμανούδη στην Αρχαιολογική Εταιρεία υπήρξε καθοριστική για τη λειτουργία του κορυφαίου αυτού θεσμού της αρχαιολογίας επί σαράντα περίπου χρόνια. Οι «ύστεροι διαφωτιστές» υπηρέτησαν με ζέση το όραμα της διεύρυνσης του ελληνικού βασιλείου, συναινώντας με τις όποιες διαφοροποιήσεις στο όραμα της Μεγάλης Ιδέας, εκτός και εντός Πανεπιστημίου. Από την άλλη πλευρά, με τη μαχητική τους στάση και το υψηλό κύρος που διέθεταν, επηρέασαν καθοριστικά τις διαδικασίες και επιβράδυναν σημαντικά την πλήρη ενσωμάτωση της βυζαντινής στην ιστορία του ελληνικού έθνους, τουλάχιστον στην ιστοριογραφική παραγωγή της εποχής.

Στον μικρόκοσμο του Αθήνησι, η μακρά θητεία κάποιων καθηγητών (Ασώπιος, Κουμανούδης, Καστόρης), σε συνδυασμό με την παρουσία νεότερων, δημιούργησε μια ισχυρή ομάδα, η οποία διατήρησε σημαντικό τμήμα της ισχύος της έως και τη δεκαετία του 1870. Συνδεδεμένοι κατά μείζονα λόγο με τη διδασκαλία γνωστικών κλάδων με αναφορά στην αρχαιότητα (φιλολογία κυρίως και αρχαιολογία), υποστήριξαν το αρχαιοελληνικό παράδειγμα με ένταση, συγκροτώντας έναν ισχυρό αντιρρητικό λόγο στο παπαρρηγοπούλειο σχήμα.

Η ομάδα αυτή συν τω χρόνω και με τις φυσικές απώλειες των μελών της αποδυναμώθηκε. Ταυτόχρονα η ανάπτυξη της επιστημονικής σκέψης στη Δύση οδηγούσε σε άλλες ατραπούς. Η είσοδος του Κωνσταντίνου Κόντου στο Πανεπιστήμιο το 1868 σηματοδοτούσε μια νέα αντίληψη για τη φιλολογία, μακράν της αρχαιογνωστικής συγκρότησης των προηγούμενων, με έμφαση στη γραμματολογία και στην κριτική των κειμένων, με λεπτομερή έρευνα σε γραμματικά ζητήματα. Η επιλογή των κειμένων, που γινόταν με κριτήρια όπως η γλωσσική καθαρότητα ή η συντακτική ορθότητα, υποβάθμιζε την ιστορική διάστασή τους, στοιχείο το οποίο είχε τονίσει η προηγούμενη γενιά. Η σταδιακή επικράτηση του Κ. Κόντου αλλά και της φιλολογικής κριτικής προσέδωσε νέες κατευθύνσεις στην επιστήμη τους, οι οποίες επικρίθηκαν έντονα από τον Στέφανο Κουμανούδη.³⁰⁷ Όμως, οι επικρίσεις και τα αρνητικά σχόλια που προκάλεσε η διδασκαλία του Κόντου δεν μπορούν να αποκρύψουν την έλλει-

307. Σ. Ματθαίου, *ό.π.*, σ. 194-196, 275, 278.

ψη σημαντικών και εκτεταμένων συνθέσεων στον χώρο της φιλολογίας έως τότε, την απουσία μαθητών που θα συνέχιζαν το έργο των διδασκάλων τους.³⁰⁸

ΟΙ ΝΕΕΣ ΣΥΝΑΙΝΕΣΕΙΣ: Η ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ 1821

Η πρυτανεία του Ευθυμίου Καστόρη συνδέθηκε με ένα από τα συμβολικά συμβάντα της ελληνικής ιστορίας του 19ου αιώνα. Το 1869, με αφορμή τον εορτασμό των πενήντα χρόνων από την Επανάσταση του 1821, η Πρυτανεία παρήγγειλε δύο ανδριάντες, οι οποίοι θα τοποθετούνταν στα Προπύλαια του Πανεπιστημίου, στη θέση των αρχαίων θεοτήτων που είχε σχεδιάσει ο αρχιτέκτονας του κτιρίου.³⁰⁹ Επρόκειτο για τους ανδριάντες του Ρήγα Βελεστινλή και του Γρηγορίου Ε', τα αποκαλυπτήρια των οποίων έγιναν στην Αθήνα με δημόσιες τελετές (τη 16η Ιουνίου 1871 του πρώτου και την 25η Μαρτίου 1872 του δεύτερου), παρουσία της βασιλικής οικογένειας και με τη συμμετοχή χιλιάδων λαού. Τέσσερα χρόνια αργότερα, τον Μάιο του 1875, τελέστηκαν τα αποκαλυπτήρια του τρίτου ανδριάντα, του Αδαμαντίου Κοραή, στα Προπύλαια του Πανεπιστημίου, προσφορά ζωτών εφοπλιστών.³¹⁰

Η συζήτηση σχετικά με τις ιδεολογικές συνδηλώσεις των αποκαλυπτηρίων και με τις αντιδράσεις που προκάλεσαν στους συγχρόνους τους είναι ευρεία και δεν έχει εξαντληθεί.³¹¹ Σημειώνω απλώς ότι οι τελετές αποτέλεσαν το επιστέγασμα μιας σύνθετης πορείας ηρωοποίησης και μνημειοποίησης των προσώπων αυτών, αναδεικνύοντας και πάλι το Πανεπιστήμιο ως προνομιακό χώρο παραγωγής της εθνικής ιδεολογίας.

Η ένταξη του 1821 στο εθνικό αφήγημα είχε ξεκινήσει αμέσως μετά τη δη-

308. Βλ τις σχετικές παρατηρήσεις του Ιωάννη Συκουτρή, «Επιλεγόμενα του μεταφραστή»: Tadeuz Zielinski, *Ημείς και οι αρχαίοι*, Ι. Ν. Καζάζης (επιμ.), μετάφραση και επιλεγόμενα Ιωάννου Συκουτρή, πρόλογος και δύο μεταφράσματα Ι. Ν. Καζάζης, Θεσσαλονίκη, Βάνιας 1994, σ. 236-237.

309. Ηλίας Γ. Μυκονιάτης, «Οι ανδριάντες του Ρήγα και του Γρηγορίου Ε' στα Προπύλαια του Πανεπιστημίου της Αθήνας και το πρώτο κοινό τους», *Ελληνικά* 35 (1984), σ. 355-370.

310. Βλ. *Τα κατά την ανακομιδήν των οστών Αδαμαντίου Κοραή από Παρισίων εις Αθήνας*, Αθήνα 1877.

311. Βλ. Χάρης Εξερτζόγλου, «Πολιτικές τελετουργίες στη νεότερη Ελλάδα. Η μετακομιδή των οστών του Γρηγορίου Ε' και η πεντηκονταετηρίδα της Ελληνικής Επανάστασης», *Μνήμων* 23 (2001), *Εόρτιος Τριακονταετίας*, σ. 153-182, και Γιώργος Τζεδόπουλος, «Εθνική ομολογία και συμβολική στην Ελλάδα του 19ου αιώνα: Οι εθνομάρτυρες», *Μνήμων* 24 (2002), *Εόρτιος Τριακονταετίας*, σ. 107-143.

μιουργία του ελληνικού βασιλείου, καθώς το βαυαρικό καθεστώς επιχείρησε να επισημοποιήσει τον Αγώνα, να επιβάλει ουσιαστικά τη δική του εκδοχή για αυτόν, καθορίζοντας τη μνήμη του. Η εγκατάσταση κατ' αρχάς των δύο αγαλμάτων, και μάλιστα σε αντικατάσταση των προβλεπόμενων αρχαίων θεοτήτων, τόνιζε με κάθε επισημότητα την ενσωμάτωση της Επανάστασης του 1821 στην επίσημη ελληνική ιστορία, όπως καταστατικά την εξέφραζε το Πανεπιστήμιο. Η απόφαση του εορτασμού των πενήντα χρόνων σηματοδοτούσε την κρατική βούληση για την ανάδειξη του 1821 σε συνεκτικό ιδεολογικό σύμβολο. Η επιλογή των συγκεκριμένων προσώπων και της από κοινού έκθεσής τους εικονογραφούσε τη βούληση αυτή με τον καλύτερο τρόπο, ορίζοντας έναν νέο τόπο συναίνεσης.³¹²

Στην κατασκευή αυτού του εθνικού ηρώου οι σκοτεινές στιγμές είχαν απαλειφθεί. Η συγκατοίκηση του Ρήγα με τον Γρηγόριο Ε', όπως και με τον Κοραή, θεωρούνταν απολύτως φυσική. Στους λόγους των τελετών δεν υπήρξε καμία αναφορά στις μεταξύ τους συγκρούσεις, στη στάση του Πατριαρχείου κατά την Επανάσταση. Η προσθήκη του ανδριάντα του Ιωάννη Καποδίστρια το 1930, με αφορμή τον εορτασμό των εκατό χρόνων από την Επανάσταση του 1821, συμπλήρωσε το πάνθεον.³¹³ Τα τέσσερα πρόσωπα επιλέχθηκαν μέσα από διαφορετικές διαδικασίες για να συνοψίσουν σε συμβολικό επίπεδο την πρόσφατη ελληνική ιστορία. Όπως έχει επισημάνει ο Φίλιππος Ηλιού, ο στόχος ήταν το εθνικό πάνθεο να εμφανίζει την απαραίτητη εσωτερική συνοχή, για να μπορεί ύστερα να λειτουργήσει, με τη δυναμική των πολλαπλών συμβολισμών του, ως συνεκτικός δεσμός στις επιδιωκόμενες εθνικές συσπειρώσεις.³¹⁴

Το Πανεπιστήμιο ενέτασσε στη συμβολική του παρουσία στον χώρο και στον χρόνο την πρόσφατη ελληνική ιστορία. Η αποδοχή του πατριάρχη Γρηγορίου Ε', της ιερατικής του ιδιότητας, ήταν ενδεικτική των αλλαγών που συντελούνταν μετά την άνοδο του Γεωργίου Α' στον θρόνο. Δεν ήταν ακόμη όμως η ώρα του Βυζαντίου, τόσο για την κρατική εξουσία όσο και για την πλειονό-

312. Βλ. Χριστίνα Κουλούρη, Χρήστος Λούκος, *Τα πρόσωπα του Καποδίστρια. Ο πρώτος Κυβερνήτης της Ελλάδας και η νεοελληνική ιδεολογία (1831-1996)*, Αθήνα, Πορεία, 1996, σ. 79-89.

313. Ο εορτασμός ήταν προγραμματισμένος για το 1921, αλλά λόγω των κρίσιμων γεγονότων της περιόδου αναβλήθηκε για το 1930. Σε αντίθεση με τους προηγούμενους ανδριάντες, για την ανέγερση εκείνου του Καποδίστρια διεξήχθη έρανος με παλληλάνια συμμετοχή. Στο ίδιο, σ. 124-127.

314. Φίλιππος Ηλιού, *Ιδεολογικές χρήσεις του κοραϊσμού στον 20ό αιώνα*, Αθήνα, Ο Πολίτης, 1989, σ. 22.

τητα των καθηγητών του Αθήνησι. Κοινός τόπος των εορτασμών της πεντηκονταετηρίδας υπήρξε η σύνδεση με την αρχαιότητα, η αναβίωση των αγώνων εναντίον των Περσών στην Επανάσταση του 1821.³¹⁵ Από τον ύστατο τῶν Ἑλλήνων, όπως προσαγόρευε ο Σπ. Λάμπρος τον Φιλοποίμενα –στο ποίημα που έγραψε με αφορμή την ανακομιδή του λειψάνου του Γρηγορίου–, ο ελληνισμός προχωρούσε στον Γρηγόριο, ο οποίος ήταν ὁ πρῶτος τῶν Ἑλλήνων / εἰς ὃν ὁ Ρήγας ἤνοιξε μαρτυρικὴν ὁδόν.³¹⁶

Εάν οι εσωτερικοί συσχετισμοί δεν επέτρεψαν στον κατεξοχήν αρμόδιο καθηγητή Κ. Παπαρρηγόπουλο να εκφωνήσει ως πρύτανης τον πανηγυρικό της ημέρας, στον λόγο του ο Καστόρχης υπηρέτησε το κοινό ιδεολόγημα ενός πανεπιστημίου το οποίο προετοίμαζε τον ελληνισμό για την απελευθέρωση των αλύτρωτων αδελφών. Είκοσι χρόνια μετά την απάντηση στον Ουμπιτσιόι, το Πανεπιστήμιο εξακολουθούσε να θεωρείται, στον λόγο ενός «διαφωτιστή» καθηγητή, η οπλοθήκη του ελληνισμού. Η πανεπιστημιακή μόρφωση παρέμενε στην υπηρεσία του ελληνικού κράτους, στην εκπλήρωση των αλυτρωτικών οραμάτων: ἐνταῦθα πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν ὑμῶν, ὧ νεοί, ἰστάμενοι παραινῶσιν, ὅπερ καὶ ὁ καλλιτέχνης ἀπεπειράθη διὰ τοῦ ψυχροῦ λίθου νὰ δηλώσῃ, καὶ ὑπομνήσκουσιν ὑμῖν οὗτοι καὶ δι' αὐτῶν αἱ πολλαὶ τῶν συναγωνιστῶν αὐτῶν μυριάδες, ὅτι ὀφείλετε διὰ τῶν ὄπλων τῆς διανοίας καὶ τῆς ἐπιστήμης νὰ συμπληρώσῃτε τὸ ἔργον ὃ εἰσέτι ἡμιτελὲς κατελείφθη, νὰ ἀποκαταστήσετε τὴν πατρίδα, ἣν ἐκείνοι ἠνώρθωσαν, εἰς τὴν πάλαι αὐτῆς εὐκλειαν καὶ δόξαν. Διὰ τῶν ὄπλων τούτων ἡ Ἑλλὰς κατέβαλεν οὐχὶ ἀμαθεῖς καὶ ἀδυνάτους μόνον λαοὺς, ἀλλὰ καὶ πανισχύρους κατακτητὰς καὶ νικητὰς. Ὅπλοθήκη δέ, ὅθεν θέλουσιν ἐξοπλισθῆ οἱ τῆς πατρίδος μαχηταί, εἶναι αὐτὸ τοῦτο τὸ πανεπιστήμιον [...] Ἀναβαίνοντες καὶ καταβαίνοντες τὰς βαθμίδας ταύτας, ὧ νεοί, ρίπτετε τὰ βλέμματα ὑμῶν εὐλαβῶς ἐπὶ τὰς εἰκόνας ταύτας· ἀναλογίζεσθε ὅτι ἄνευ τοῦ Ρήγα καὶ τοῦ Γρηγορίου, ἄνευ τῶν νοερῶν αὐτῶν ἀγώνων, ἄνευ τῆς σκοπιμωτάτης ὑπὲρ τοῦ ἔθνους ἐνεργείας αὐτῶν, ἄδηλον ἂν ἡμεῖς εἶχομεν νῦν πανεπιστήμιον, ἂν ἡμεῖς ἡμεῖθα ὅ,τι νῦν εἴμεθα.³¹⁷

315. Ἑλλη Σκοπετέα, ὁ.π., σ. 216-217.

316. Σπυριδων Λάμπρος, *Επί τη ανακομιδή των λειψάνων του Πατριάρχου Γρηγορίου και τη τελέσει της πεντηκονταετηρίδος της ελληνικής παλιγγενεσίας. Ποίημα*, Αθήνα 1871: Γ. Τζεδόπουλος, ὁ.π., σ. 126-127.

317. «Λόγος πανηγυρικός εις τον Πατριάρχην Γρηγόριον τον Ε' εκφωνηθείς τη 25 Μαρτίου 1872 εν τη τελετή των αποκαλυπτηρίων του ανδριάντος τούτου υπό Ευθυμίου Καστόρχη Πρυτάνεως του Εθνικού Πανεπιστημίου», *Εφημερίς των Φιλομαθών*, φ. 790 (12 Απριλίου 1872), σ. 2509-2510.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ΄

ΥΠΟ ΤΗ ΣΚΙΑ ΤΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΥ: ΜΠΟΛΙΑΖΟΝΤΑΣ ΤΗ ΓΕΝΙΚΗ ΜΕ ΤΗΝ ΕΘΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΩΣ ΜΕΙΓΜΑ ΙΔΙΟΥΤΥΠΟΝ: ΟΙ ΑΓΩΝΙΕΣ ΕΝΟΣ ΕΥΕΞΑΠΤΟΥ ΘΕΑΤΡΙΚΟΥ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ

Το χειμερινό εξάμηνο 1861-1862 διορίστηκε έκτακτος καθηγητής της Γενικής ιστορίας και της Φιλολογίας ο Δημήτριος Βερναρδάκης (1833-1907).³¹⁸ Μόλις είκοσι οκτώ χρονών, ο νεαρός καθηγητής από φτωχή οικογένεια της Μυτιλήνης παρουσίαζε ήδη σημαντική λογοτεχνική (κυρίως θεατρική) δραστηριότητα. Είχε φοιτήσει στη Φιλοσοφική Σχολή της Αθήνας –είναι ο πρώτος καθηγητής Ιστορίας που υπήρξε απόφοιτός της–, όπου είχε συνδεθεί στενά με τον Θ. Μανούση.³¹⁹ Χάρη σε κληροδότημα του τελευταίου συνέχισε τις ιστορικές και φιλολογικές σπουδές του στα Πανεπιστήμια του Μονάχου και του Βερολίνου, όπου παρακολούθησε μαθήματα του Μπεκ. Για τον διορισμό του καθοριστική υπήρξε η εύνοια του υπουργού Παιδείας και πρώην καθηγητή της Νομικής Μιχαήλ Ποτλή, πολιτικού στενά συνδεδεμένου με το οθωνικό καθεστώς. Παράλληλα, υπήρξε και προστατευόμενος του συγγενούς του Δημητρίου Μπερναρδάκη, πλούσιου ομογενούς εμπόρου της Πετρούπολης και γνωστού ευεργέτη του Πανεπιστημίου.³²⁰

Στο πρώτο εξάμηνο μετά τον διορισμό του ο καθηγητής δίδαξε γενική

318. Για τον Δ. Βερναρδάκη βλ. τα σχετικά κείμενα στο αφιέρωμα του περιοδικού *Λεσβιακά. Δελτίον της Εταιρείας Λεσβιακών Μελετών. Πρακτικά Συνεδρίου*: «Οι αδελφοί Βερναρδάκη στα Νεοελληνικά Γράμματα», τ. 11, Αθήνα 1987. Για την εργογραφία του βλ. Στέρ. Φασουλάκης, Παντελής Αργύρης, *Αναγραφή δημοσιευμάτων Δημ. Ν. Βερναρδάκη και Γρηγ. Ν. Βερναρδάκη. Συμβολή πρώτη*, Αθήνα, Εταιρεία Λεσβιακών Μελετών, 1986.

319. Για τις στενές σχέσεις του Μανούση με τον Βερναρδάκη βλ. Σ. Κουγέας, «Μια επιστολή του Δ. Βερναρδάκη...», *ό.π.*, σ. 59-65.

320. Βλ. Παντελής Αργύρης, «Πανεπιστημιακές έριδες: Η περίπτωση του Δ. Βερναρδάκη και του Κ. Κόντου»: *Πανεπιστήμιο: Ιδεολογία και Παιδεία...*, *ό.π.*, τ. 2, σ. 550.

ιστορία και ένα φιλολογικό μάθημα: *Περί της δραματικής τέχνης του Αισχύλου και ερμηνεία Αγαμέμνονος*. Στα επόμενα εξάμηνα προσέφερε μόνο ένα ιστορικό μάθημα, διάρκειας τριών έως τεσσάρων ωρών εβδομαδιαίως, εγκαταλείποντας τη φιλολογία, γεγονός για το οποίο κατηγορήθηκε από τους αντιπάλους του εντός και εκτός Πανεπιστημίου.³²¹ Δίδαξε γενική αρχαία ιστορία (χειμερινά εξάμηνα 1861-1862, 1862-1863), ενώ το θερινό εξάμηνο του έτους 1862-1863 ολοκλήρωσε την ιστορία των ανατολικών εθνών. Το επόμενο ακαδημαϊκό έτος (1863-1864) συνέχισε τη διδασκαλία του με ελληνική και ρωμαϊκή αρχαία ιστορία. Στην πραγματικότητα, όπως φαίνεται και από τους τίτλους των μαθημάτων, δίδαξε μόνο ελληνική ιστορία, την οποία ολοκλήρωσε το χειμερινό εξάμηνο 1864-1865, και συνέχισε με ρωμαϊκή, την οποία δίδαξε συνεχώς για τέσσερα εξάμηνα. Το χειμερινό εξάμηνο 1866-1867 ολοκλήρωσε τη ρωμαϊκή και συνέχισε με μεσαιωνική ιστορία έως και το αντίστοιχο εξάμηνο του 1869-1870.³²² Ο Βερναρδάκης επέμεινε στη διδασκαλία της αρχαίας ιστορίας προφανώς λόγω της μεγαλύτερης εξοικείωσής του με το συγκεκριμένο γνωστικό αντικείμενο. Το αποτέλεσμα ήταν να μη διδάσκεται το μάθημα της μέσης ή νεότερης ευρωπαϊκής ιστορίας από τον θάνατο του Μαρούση έως τουλάχιστον το χειμερινό εξάμηνο του 1866-1867.

Πριν τον διορισμό του, ο Δ. Βερναρδάκης είχε δημοσιεύσει ποιήματα και δραματικά έργα –εξ ου και η προσθήκη της Φιλολογίας στην έδρα του–, ενώ είχε μεταφράσει την *Ιστορία της ρωσικής αυτοκρατορίας* του Νικολάι Καραμζίν (2 τόμοι, Αθήνα 1855-1856).³²³ Γνωστός για τον εριστικό χαρακτήρα του, είχε ήδη από φοιτητής συμμετάσχει σε διαμάχες λογίων της εποχής: κατ' αρχάς στα Σούτσεια, όταν το 1855 είχε κυκλοφορήσει φυλλάδιο με το οποίο υπερα-

321. Βλ. σχετικό δημοσίευμα της εφημερίδας *Μέλλον* στις 23 Φεβρουαρίου 1868, ανθολογημένο στο Γεώργιος Χριστοδούλου, *Κωνσταντίνος Στ. Κόντος 1834-1909*, Α', Αθήνα 1979, σ. 75.

322. Στο δημοσίευμα του *Μέλλοντος* κατηγορήθηκε ότι ποτέ δεν τελείωσε τον κύκλο του μαθήματος της γενικής ιστορίας, αλλά μόλις έφτασε στην αρχή του Μεσαίωνα. Βλ. Γ. Χριστοδούλου, *ό.π.*, σ. 75.

323. Σύμφωνα με τον Σωκράτη Κουγέα η έκδοση έγινε ευνοϊκά δεκτή από τον Τύπο λόγω του προλόγου, των σημειώσεων και των παρεκβολών του μεταφραστή. Βλ. *Λόγοι εις Δημήτριον Βερναρδάκη*, Αθήνα 1934, σ. 79. Για τις μεταφράσεις του έργου στην ελληνική γλώσσα την περίοδο αυτή, βλ. Όλγα Αλεξανδροπούλου, «Η Ιστορία του Νικόλαου Καραμζίν. Η παρουσίαση και η αποδοχή της στην Ελλάδα»: Στέφανος Κακλαμάνης, Αθανάσιος Μαρκόπουλος, Γιάννης Μαυρομάτης (εκδοτική επιτροπή), *Ενθύμησις Νικολάου Μ. Παναγιωτάκη, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης / Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου*, 2000, σ. 13-30.

σπιζόταν τον δάσκαλό του Κωνσταντίνο Ασώπιο εναντίον του Γ. Χρυσοβέργη.³²⁴ Επίσης, το 1861 είχε απαντήσει, στην Πανδώρα, στην αρνητική κριτική του Δημητρίου Μαυροφρύδη για τον πρώτο τόμο της *Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους* του Κ. Παπαρρηγόπουλου.

Τα τεκμήρια της πανεπιστημιακής διδασκαλίας του δεν είναι πολλά: ο εισιτήριος λόγος του ως έκτακτου καθηγητή στο μάθημα της γενικής ιστορίας (1862), τρία πανεπιστημιακά μαθήματα για τον Όμηρο και το Ομηρικό Ζήτημα στην Πανδώρα (1863), καθώς και μια παράδοσή του για την πολιορκία της Ιερουσαλήμ από τους Ρωμαίους και την πτώση της (1877). Εξέδωσε ακόμη τον πρώτο τόμο από ένα σχολικό εγχειρίδιο ιστορίας, το οποίο κατά δήλωσή του απευθυνόταν και σε όλους τους λογίους της εποχής, υπονοώντας, σύμφωνα με τις κατηγορίες των αντιπάλων του, και τους φοιτητές.³²⁵ Παρ' όλο που είχε εξαγγείλει δύο ακόμη τόμους για τα μεσαιωνικά και νεότερα χρόνια, η παραίτησή του ανέστειλε την έκδοσή τους. Το 1889, μετά και από τη δεύτερη απομάκρυνσή του από το Πανεπιστήμιο, σχεδίαζε την έκδοση γενικής ιστορίας, με βάση τις πανεπιστημιακές σημειώσεις του, σε δεκαέξι τόμους. Τη σχετική δαπάνη είχε αναλάβει ο ομογενής έμπορος Γεώργιος Αβέρωφ, ενώ προβλεπόταν και ειδικό κονδύλι για τη μετάβαση του Δ. Βερναρδάκη στην Ευρώπη προς παρασκευή και εκτύπωση του έργου, σχέδιο που δεν πραγματοποιήθηκε ποτέ.³²⁶

Τα δημοσιευμένα κείμενα του Βερναρδάκη αφορούσαν σε μεγάλο βαθμό την αρχαιότητα, ενώ είχε κυκλοφορήσει και προκήρυξη για την οικονομική ενίσχυση της μετάφρασης του πολύτομου έργου του Γκρότε (η μετάφραση δεν εκδόθηκε ποτέ).³²⁷ Αντίστοιχα, το σύνολο της πανεπιστημιακής διδασκαλίας του αφορούσε την αρχαιότητα, περίοδο στην οποία είχαν επικεντρωθεί και οι σπουδές του. Άλλωστε, σχήματα και γνώσεις από τα χρόνια των σπουδών του

324. Δ. Βερναρδάκης, *Το Τρωγάλιον του Δοκησιόφου ή Αυτοσχέδιος Απάντησις εις τον Κ. Γ. Χρυσοβέργην*, Αθήνα 1855.

325. Βλ. Δημήτριος Βερναρδάκης, *Εγχειρίδιον Γενικής Ιστορίας εις τόμους τρεις, προς χρήσιν των Γυμνασίων και προς ιδιαίτεραν μελέτην. Τόμος Πρώτος, περιέχων την ιστορίαν των ανατολικών εθνών και την της αρχαίας Ελλάδος*, Αθήνα 1867, σ. 5-5. Βλ. και Ανωμόμου, *Ο λύχνος επί την λυχνίαν*, Αθήνα 1867, σ. 1-2.

326. Βλ. Στέρ. Φασουλάκης, «Οι αγγελίες εκδόσεως βιβλίων και ο Δ. Ν. Βερναρδάκης. Συμβολή στη γνώση της παραγωγής και της διακινήσεως του βιβλίου κατά τον ΙΘ' αι.», *Παρουσία* 4 (1986), σ. 259, 266-267.

327. Δημήτριος Βερναρδάκης, «Προκήρυξις Ελληνικής μεταφράσεως και εκδόσεως της δωδεκατόμου Ιστορίας της Ελλάδος του Γεωργίου Γρότε», *Πανδώρα* 13 (1862-1863), σ. 556-558.

μετέφερε και στο Πανεπιστήμιο, όπως αποτυπώθηκαν στον πρώτο εισιτήριο λόγο του στις 20 Ιανουαρίου 1862, έναν από τους πιο ενδιαφέροντες στο μάθημα της ιστορίας.

Το πυκνό αυτό κείμενο, που φέρει τη σφραγίδα της φιλοσοφικής σκέψης του Χέγκελ –στον οποίο ο συγγραφέας αναφέρεται και ονομαστικά–, αναπαράγει σε μεγάλο βαθμό το εγελιανό σχήμα για τον διαχωρισμό των εθνών σε ιστορικά και μη, την ακμή και την παρακμή τους και τη μεταφορά του πολιτισμού από το ένα έθνος στο άλλο.³²⁸ Καταλυτικός παράγοντας για την πρόοδο του ανθρώπινου γένους αποτελούσε η μόρφωση των ανθρώπων, ιδιαίτερα των φοιτητών που θα στελέχωναν τον δημόσιο βίο. Η ιστορία επιδρούσε καταλυτικά στην ηθική, πολιτική, ακόμη και θρησκευτική συγκρότησή τους.³²⁹ Η ιστορία δεν καθοριζόταν από νόμους αλλά αποτελούσε καρπό του πνεύματος, ο δε κόσμος του τελευταίου ήταν κόσμος ελευθερίας.³³⁰ Την ίδια εποχή που εκδιπλωνόταν η παπαρηγοπούλειος διδασκαλία και η στροφή στην εθνική ιστορία, ο Δ. Βερναρδάκης εισήγαγε τους φοιτητές στη γενική ιστορία, τονίζοντας τη σπουδαιότητά της, αποκαλώντας την το κυριώτατο μάθημα του Πανεπιστημίου, το κυριώτατο μὲν ἐν γένει ὄργανον για την εκτέλεση της αποστολής του ελληνικού έθνους.³³¹ Σύμφωνα με τον διάδοχο του Θ. Μανούση, η διδασκαλία της γενικής ιστορίας οδηγούσε στον ενθουσιασμό, στοιχείο απαραίτητο για την πρόοδο και την πνευματική εξύψωση του ανθρώπου. Μέσω της γνώσης του παρελθόντος ο φοιτητής γνώριζε την πραγματική έννοια της ελευθερίας και συνειδητοποιούσε τη στενή σχέση πολιτικής ελευθερίας, θρησκείας και ηθικής. Η ιστορία ήταν *magistra vitae*, όχι μόνο ανθρώπων αλλά και εθνών.³³²

Ο λόγος του Δ. Βερναρδάκη διαπνέεται σε μεγάλο βαθμό από ιστορικο-στική αισιοδοξία: απηχεί έναν ρομαντικό εθνικισμό, ο οποίος αντιμετωπίζει –παρά την έκδηλη καχυποψία του, η οποία σε μεταγενέστερα κείμενά του θα εξελιχθεί σε καταφανή αρνητικότητα– θετικά τη δυτική σκέψη.³³³ Ο καθηγη-

328. Δ. Βερναρδάκης, *Λόγος εισιτήριος εις το μάθημα της Γενικής Ιστορίας, εκφωνηθείς τη 20ή Ιανουαρίου 1862*, Αθήνα 1862, σ. 12, και αναφορές στον Χέγκελ, βλ. ενδεικτικά σ. 18 και 26.

329. Στο ίδιο, σ. 16.

330. Στο ίδιο, σ. 19.

331. Στο ίδιο, σ. 30.

332. Στο ίδιο, σ. 24-28.

333. Βλ. Παντελής Αργύρης, «Ο αντιδυτικός Δ. Βερναρδάκης και ο εισιτήριος πανεπιστημιακός του λόγος», *Λεσβιακά* 11 (1987), σ. 140-143, και *passim*, σ. 130-145.

τής της Ιστορίας αναπαρήγαγε στον λόγο του μια εικόνα κρίσης για τη σύγχρονη του ελληνική κοινωνία. Η κρίση αυτή σε μεγάλο βαθμό ήταν αποτέλεσμα της ελευθερίας που είχε παραχωρηθεί στο ελληνικό έθνος μετά την Επανάσταση του 1821 και της επιλογής του να ακολουθήσει τον δεύτερο από τους δυο δρόμους που ανοίγονταν μπροστά του. Ο πρώτος ήταν ο δρόμος του Καποδίστρια στην πολιτική και του Κ. Οικονόμου στη θρησκεία και στην παιδεία. Ο δεύτερος ήταν ο δρόμος της συνταγματικής μοναρχίας, ο δρόμος της παιδείας όπως τον είχαν χαράξει ο Φαρμακίδης και ο Μανούσης. Η κρίση που προκλήθηκε από αυτή την επιλογή ήταν αναγκαία, σύμφωνα και πάλι με την εγγελιανή φιλοσοφία, καθώς αποτελούσε ένα απαραίτητο βήμα πίσω, ώστε να πραγματοποιήσει το έθνος στη συνέχεια άλμα μπροστά. Οι απόψεις του αυτές για την ιστορία απηχούν άμεσα τις πολιτικές του αντιλήψεις: ο Βερναρδάκης, γνωστός φιλοοθωνικός και συντηρητικός διανοούμενος, στάθηκε ιδιαίτερα αρνητικός σε κάθε προσπάθεια θέσπισης Συντάγματος.

Κινητήρια δύναμη της ιστορίας στο έργο του Βερναρδάκη αποτέλεσε το έθνος, που συνδεόταν στενά με το κράτος. Στο μοναδικό εγχειρίδιο ιστορίας του για την αρχαία Ελλάδα, η χώρα προϋπήρχε ως γεωγραφικός όρος, ως τόπος, όπως είχε καθοριστεί σε μεγάλο βαθμό από τα σύγχρονά του όρια και στον οποίο εκτυλίχθηκαν τα όσα αφορούσαν την αρχαία περίοδο. Οι εμφύλιες συρράξεις υπήρξαν αποτέλεσμα της πολιτικής και πνευματικής ελευθερίας των αρχαίων Ελλήνων, η οποία είχε δοξάσει το έθνος. Όταν όμως αυξήθηκε υπέρμετρα, οδήγησε σε πολιτική απολασία και ηθική έκλυση. Ακολούθησαν η εξάντληση και η καταστροφή των «εθνικών δυνάμεων», η υποδούλωση στον ξενικό ζυγό, *ὅστις καὶ ἐπέτεθῃ εἰς τὸν τράχηλον τῆς Ἑλλάδος πρῶτον μὲν ὑπὸ τῶν Μακεδόνων, κατόπιν δὲ ὑπὸ τῶν Ρωμαίων*.³³⁴ Στη χορεία του ξενικού ζυγού συγκαταλεγόταν και η Βυζαντινὴ Αυτοκρατορία, καθώς μετά από την επέμβαση των Μακεδόνων ακολούθησαν δύο ἀτελεύτητοι δουρικαὶ χιλιετηρίδες, σιδηραὶ καὶ τραχεῖαι, πλήρεις δακρῶν καὶ στεναγμῶν, μέχρις οὗ ἀπόμοιρά τις μικρὰ τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους ἀνέλαβε μόλις μετὰ μακρὸν καὶ αἱματηρὸν ἀγῶνα ἐπὶ χρησταῖς ταῖς ἐλπίσι τὴν ἀρχαίαν ἐλευθερίαν.³³⁵ Ο Βερναρδάκης διαχώριζε τους βυζαντινούς Έλληνες από τους Βυζαντινούς εν συνόλω.³³⁶ Η στάση του συνδεόταν ενδεχομένως με τα ισχυρά πρότυπά του, όπως ο Χέγκελ – με τη γνωστή αρνητική του θέση προς το Βυζάντιο – και ο Γκρότε, ο οποίος θεωρούσε ότι η υπο-

334. Δημήτριος Βερναρδάκης, *Εγχειρίδιον...*, ό.π., σ. 175.

335. Στο ίδιο, σ. 176.

336. *Λόγος εισιτήριος...*, ό.π., σ. 19.

ταγή των ελληνικών πόλεων-κρατών στον Φίλιππο σήμανε και το τέλος της αρχαίας Ελλάδας, ενώ αντιμετώπισε ως «ασιατική» την αυτοκρατορία του Μεγάλου Αλεξάνδρου.³³⁷

Η σημαντικότερη καινοτομία του εγχειριδίου του Βερναρδάκη ήταν η προσθήκη στο τέλος κάθε κεφαλαίου μιας ιδιαίτερης ενότητας στην οποία γινόταν αναφορά στην πνευματική κίνηση της εποχής, στις τέχνες, στα γράμματα και γενικότερα στον πολιτισμό. Η έμφαση στον πολιτισμό αποτύπωνε αντίστοιχες εξελίξεις σε γερμανόφωνα σχολικά εγχειρίδια της εποχής,³³⁸ ήταν εύλογη όμως και για τον φιλόλογο και γνωστό θεατρικό συγγραφέα. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι μοναδικές δημοσιεύσεις του κατά τη διάρκεια της καθηγητικής του θητείας που προέρχονταν από την πανεπιστημιακή του διδασκαλία ήταν τα τρία άρθρα για το Ομηρικό Ζήτημα. Την ίδια χρονιά είχε προκηρυχθεί ο Ροδοκανάκειος διαγωνισμός με αντικείμενο το πολύκροτο ζήτημα, που απέφερε τις σχετικές μελέτες των Αγγέλου Βλάχου και Γεωργίου Μιστριώτη.³³⁹ Στις παραδόσεις του, εκκινώντας από τις αποικίες της Μικράς Ασίας και την κατγωγή του Ομήρου, ο Βερναρδάκης αναφερόταν στο ζήτημα της πατρότητας των επών, το οποίο μετά από τις θεωρίες του Βολφ είχε προκαλέσει μεγάλη αναταραχή στους κύκλους των γερμανών φιλολόγων. Παρ' όλο που το κείμενό του δεν προσέφερε τίποτα σημαντικό στη σχετική βιβλιογραφία,³⁴⁰ η δημοσίευσή του αποσκοπούσε στο να αποδείξει τη μεγάλη εξοικείωση του ιστορικού με το Ζήτημα. Η χρονολόγηση των παραδόσεών του τον Δεκέμβριο του 1863 είναι ενδεικτική, κατά τη γνώμη μου, της πρόθεσής του να επισημάνει ότι η διδασκαλία του, και συνολικά η γνώση του για το Ζήτημα, προηγούνταν χρονικά του σχετικού διαγωνισμού.

Παρά την αρνητική του στάση προς το Βυζάντιο κυρίως ως παραγωγό πολιτισμού, ο Βερναρδάκης υποστήριξε τον Κ. Παπαρρηγόπουλο στην επίθεση του Δ. Μαυροφύδη.³⁴¹ Η «Βιβλιογραφική αντεπίκρισις»³⁴², την οποία δημοσίευσε σε τρεις συνέχειες στην *Πανδώρα*, κατέληγε σε κριτική της κριτικής με την επισήμανση ορθογραφικών, συντακτικών και εννοιολογικών λαθών του Μαυ-

337. Μ. Μηλιώρη, *ό.π.*, σ. 81.

338. Chr. Koulouri, *ό.π.*, σ. 372-376.

339. Ελένη Κοντιάδη-Τσιτσώνη, «Το Ομηρικό Ζήτημα και ο Δημήτριος Βερναρδάκης», *Λεσβιακά*, *ό.π.*, σ. 101-107.

340. Στο *ίδιο*, σ. 106-107.

341. Βλ. *εδώ*, σ. 127.

342. Βλ. «Βιβλιογραφική αντεπίκρισις», *Πανδώρα* 12 (Απρίλιος 1861-Απρίλιος 1862), σ. 17-22, 52-63, 91-96.

ροφρώδη. Στην πραγματικότητα το κείμενο στόχευε όχι μόνο στην υπεράσπιση του Παπαρρηγόπουλου και του σχήματός του, αλλά στην επίκριση του Μαυροφρώδη και των λογίων εκείνων που περιστοιχίζαν τον Κωνσταντίνο Ασώπιο, τον παλαιό δάσκαλό του, με τον οποίον πλέον βρισκόταν σε πορεία διάστασης.

Εάν το ιστοριογραφικό έργο του Δημητρίου Βερναρδάκη καταλαμβάνει ένα μικρό τμήμα της πνευματικής του παραγωγής που εστιάζεται στις δεκαετίες του 1850 και του 1860, η αντίληψή του για το εθνικό παρελθόν διατρέχει τη δραματουργία του. Η Αντιόπη, ο Νικηφόρος Φωκάς, η Φαύστα, οι Κυψελίδες, η Ευφροσύνη (χυρα-Φροσύνη), οι ήρωές του, συγκροτούν έναν ολόκληρο θίασο εμπνευσμένο από το σύνολο της ελληνικής ιστορίας. Στο πρώτο δράμα του, *Μαρία Δοξαπατρή* (Μόναχο 1858), αναφερόταν σε ένα επεισόδιο της βυζαντινής ιστορίας από τις επιδρομές των φράγκων σταυροφόρων στην Πελοπόννησο. Στα «Προλεγόμενα περί εθνικού ελληνικού δράματος» που συνόδευσαν το έργο ο Βερναρδάκης καταδίκαιζε τον κλασικισμό και τόνιζε την αξία του Βυζαντίου και της νεότερης ελληνικής ιστορίας, αναδεικνύοντας τη συνέχεια του ελληνισμού και τη σημασία της θρησκείας για το ελληνικό έθνος. Είναι η εποχή που η μετάφραση του Ν. Καραμζίν προσέθεσε στην ελληνική βιβλιογραφία, στον απόηχο του Κριμαϊκού Πολέμου,³⁴³ μια ρομαντική εθνική ιστορία, γεμάτη θρησκευτικό συναίσθημα, όπου και η αναγνώριση της συμβολής του Βυζαντίου στην εξέλιξη του ρωσικού πολιτισμού.³⁴⁴

Λίγα χρόνια αργότερα, το 1866, σε ένα νέο δράμα του εμπνευσμένο από την αρχαία Ελλάδα, τη *Μερσπη*, ο Βερναρδάκης καταδίκαιζε τον ρομαντισμό και στρεφόταν προς τον κλασικισμό. Επρόκειτο για μια σύλληψη της ελληνικής ιστορίας η οποία στην πολύχρονη εκδίπλωσή της εμφάνιζε αμφιταλαντεύσεις, αντιφάσεις και αλλαγές κατεύθυνσης. Κύρια προσπάθειά του, με βάση τον εθνικό και διδακτικό χαρακτήρα της θεατρικής γραφής του, ήταν η σύνθεση, όπως έχει επισημάνει ο Δημήτρης Σπάθης, στο πνεύμα της εποχής, του αρχαίου ελληνισμού με τον χριστιανισμό.³⁴⁵ Πίσω από όλα αυτά ήταν φανερός ο αντιδιαφωτισμός και ο αντιροθολογισμός, η ιδεολογία του, η οποία έρχεται από τα βάθη της νεοελληνικής συντηρητικής παράδοσης να συναντήσει τους ιστορικο-πολιτισμικούς συμβιβασμούς του 19ου αιώνα.³⁴⁶ Άλλωστε, η συντηρητι-

343. Όλγα Αλεξανδροπούλου, ό.π., σ. 15.

344. Στο ίδιο, σ. 25-26.

345. Δημήτρης Σπάθης, «Ο θεατρικός Βερναρδάκης, κλασικός ή ρομαντικός», *Λεσβιακά*, ό.π., σ. 81.

346. Στο ίδιο, σ. 83.

κή ιδεολογία του ήταν αυτή που σε μεγάλο βαθμό προκάλεσε τα επεισόδια στο Πανεπιστήμιο. Η ταύτισή του με το Παλάτι προκάλεσε την αντίδραση των αντιπάλων του, οι οποίοι από τη δική τους πλευρά, αναδεικνύοντας την πλαστικότητα και την ευελιξία του καταγγελτικού τους λόγου, τον κατηγορήσαν για αθεΐα και υλιστικές αντιλήψεις.

ΟΤΑΝ ΟΙ ΦΟΙΤΗΤΕΣ ΔΙΑΜΑΡΤΥΡΟΝΤΑΙ: ΤΑ ΒΕΡΝΑΡΔΑΚΕΙΑ

Το χειμερινό εξάμηνο 1864-1865 ο πρόλογος του βιβλίου του Δ. Βερναρδάκη *Ελληνική Γραμματική εις χρήσιν των Ελληνικών σχολείων*, στον οποίο ο συγγραφέας ασκούσε κριτική σε προηγούμενες γραμματικές –ανάμεσά τους και αυτή του παλαιού καθηγητή του Πανεπιστημίου Γεωργίου Γεννάδιου, η οποία είχε επανακυκλοφορήσει με την επιμέλεια του Γεωργίου Παπασιλιώτη– δημιούργησε φοιτητικές αντιδράσεις.³⁴⁷ Φοιτητές αλλά και εξωπανεπιστημιακοί ακροατές θορυβούσαν, φώναζαν και ποδοκροτούσαν την ώρα του μαθήματος, προκαλώντας την αντίδραση μεγάλης μερίδας των φοιτητών, οι οποίοι χειροκροτούσαν υποστηρίζοντας τον καθηγητή. Ο τελευταίος κατήγγειλε συγκεκριμένους φοιτητές στον πρύτανη, καθηγητή της Ιατρικής Μιλτιάδη Βενιζέλο, ο οποίος τους κάλεσε για να τους επιπλήξει. Σε συνεδρίαση στις 22 Οκτωβρίου του 1865 η Σύγκλητος ενημερώθηκε για τα επεισόδια και αποφασίστηκε, παρά την αντίθετη πρόταση του καθηγητή της Θεολογικής Αλεξάνδρου Λυκούργου,³⁴⁸ να μην τιμωρηθούν οι ταραξίες, ενώ οι πρυτανικές αρχές να περιοριστούν σε παραινήσεις. Τις επόμενες ημέρες τα επεισόδια συνεχίστηκαν. Η συγκέντρωση πλήθους φοιτητών και εξωπανεπιστημιακών στην αίθουσα της διδασκαλίας πριν από την έναρξη του μαθήματος έκανε τον πρύτανη να ζητήσει από τον καθηγητή να μην ξεκινήσει την παράδοσή του. Ο Βερναρδάκης υπάκουσε, αλλά έκανε αναφορά στη Σύγκλητο γιατί δεν είχαν ληφθεί μέτρα. Στη σχετική συζήτηση η Σύγκλητος αποφάσισε να μην προχωρήσουν σε περαιτέρω ενέργειες λόγω της τεταμένης πολιτικής κατάστασης και της α-

347. Για τα επεισόδια βλ. και Παναγιώτης Σ. Παρασκευαΐδης, «Η Γραμματική του Δ. Βερναρδάκη και ο θόρυβος γύρω από αυτή», *Λεσβιακά*, ό.π., σ. 29-38. Βλ. ακόμη, για περιγραφή και αποσπάσματα εφημερίδων σχετικά με τα επεισόδια, Γ. Χριστοδούλου, ό.π., σ. 25-26, 71-81, καθώς και Π. Αργύρης, ό.π., σ. 541-556. Βλ. επίσης τη σχετική ανάλυση του Κ. Λάππα, ό.π., σ. 543-549.

348. Για τις σχέσεις Βερναρδάκη - Λυκούργου βλ. Μιχαήλ Β. Σακελλαρίου, «Επιλογές από την αλληλογραφία Αλέξανδρου Λυκούργου - Δημητρίου Βερναρδάκη», *Δελτίο του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Νεωτέρου Ελληνισμού* 3 (2003), σ. 7-35.

πουσίας ενός ισχυρού κυβερνητικού σχήματος που θα κάλυπτε το όργανο στη λήψη μέτρων αντίθετων πιθανόν προς το λαϊκό αίσθημα. Αποφασίστηκε επίσης να ζητηθεί από τον καθηγητή να διακόψει για λίγες ημέρες τα μαθήματά του.³⁴⁹ Στα επεισόδια επενέβη τελικά το υπουργείο Παιδείας με ερώτημα για τη διακοπή των μαθημάτων και την απουσία αυστηρότερων μέτρων. Σε σχετική επικοινωνία τους, ο Μ. Βενιζέλος αναφέρθηκε στην ταραγμένη πολιτική συγκυρία και ζήτησε την κάλυψη της κυβέρνησης για τη λήψη μέτρων. Ο υπουργός Παιδείας περιορίστηκε σε οδηγίες για την παροχή συστάσεων και στην πληροφορία ότι στα επεισόδια ήταν αναμεμειγμένοι καθηγητές. Η Σύγκλητος αποφάσισε τη διακοπή των μαθημάτων έως τα Χριστούγεννα και τη διερεύνηση των υπουργικών καταγγελιών.³⁵⁰ Η επανάληψη των επεισοδίων, καθώς μάλιστα ο Δ. Βερναρδάκης δεν διαφοροποιούσε τη στάση του, ήταν ζήτημα χρόνου.

Οι ταραχές επαναλήφθηκαν το 1867 με αφορμή την έκδοση του πρώτου τόμου της *Γενικής ιστορίας του*,³⁵¹ η οποία περιείχε ένα σημαντικό μέρος για την ιστορία των ανατολικών εθνών, το οποίο ξεκινούσε από τα πρώτα χρόνια, σύμφωνα με την Παλαιά Διαθήκη, της παρουσίας του ανθρώπου στη γη. Οι σελίδες αυτές προκάλεσαν κατηγορίες εις βάρος του Βερναρδάκη για κριτική στάση απέναντι στον θείο Λόγο και ασέβεια. Τον Νοέμβριο του 1867 υπήρξαν διαμαρτυρίες στο μάθημά του, γεγονός που προκάλεσε την αναφορά του προς τον πρύτανη για διακοπή των μαθημάτων. Ο πρύτανης, καθηγητής της Φιλοσοφικής Σχολής Θεόδωρος Ορφανίδης, συνόδευσε τον Βερναρδάκη, όπως ενημέρωσε τη Σύγκλητο, στο μάθημά του και προέβη σε νουθεσίες προς τους φοιτητές.³⁵² Μετά από λίγες ημέρες σημειώθηκαν ξανά επεισόδια και ο Βερναρδάκης διέκοψε το μάθημά του.³⁵³ Ο Ορφανίδης ενημέρωσε τη Σύγκλητο ότι οι καταγγελίες για το βιβλίο του καθηγητή είχαν φτάσει μέχρι την Ιερά Σύνοδο και ότι ο ίδιος θα συναντούσε τον αρχιεπίσκοπο.³⁵⁴ Τελικά, μετά από παρέμβαση του υπουργείου Παιδείας οι φοιτητές υποσχέθηκαν ότι θα πειθαρχήσουν και ο Βερναρδάκης ξανάρχισε το μάθημά του. Παρά τις υποσχέσεις ξέσπασαν πιο έντονες ταραχές –αυτή τη φορά με χρήση και ροπάλων–, με αποτέλεσμα ο καθηγητής να κάνει αναφορά, όπου κατήγγειλε αφενός τους πρωταιτίους

349. ΠΑΣ, συνεδρίαση 6ης Νοεμβρίου 1865.

350. Στο ίδιο, συνεδρίαση 4ης Δεκεμβρίου 1865.

351. Βλ. εδώ, σ. 141-142.

352. ΠΑΣ, συνεδρίαση 1ης Δεκεμβρίου 1867.

353. Στο ίδιο, συνεδρίαση 4ης Δεκεμβρίου 1867.

354. Στο ίδιο, συνεδρίαση 13ης Ιανουαρίου 1868.

και αφετέρου τα πανεπιστημιακά όργανα για απραξία. Παράλληλα, διέκοψε και το μάθημά του.³⁵⁵ Η Σύγκλητος αποφάσισε τη διεξαγωγή ανακρίσεων για τη διερεύνηση των καταγγελιών του καθηγητή, ιδιαίτερα για την εμπλοκή του γραμματέα του Πανεπιστημίου.³⁵⁶ Το ζήτημα παρέμεινε ως είχε, όταν επενέβη το υπουργείο, το οποίο επέβαλε παύση μισθού στον καθηγητή για τη διακοπή του μαθήματος, ενώ η Σύγκλητος ζήτησε χρόνο για να μελετήσει την απόφαση.³⁵⁷

Τον Οκτώβριο ο Βερναρδάκης ξανάρχισε μαθήματα, πολύ γρήγορα όμως ξέσπασαν πάλι ταραχές. Ο θόρυβος ποδών, χειρών, ράβδων συνόδευσε τη διδασκαλία του Βερναρδάκη, όπως ενημέρωσε τη Σύγκλητο (συνεδρίαση 19ης Οκτωβρίου 1867) ο νέος πρύτανης, καθηγητής της Νομικής Γεώργιος Α. Ράλλης. Ο ίδιος συνάντησε τον υπουργό Παιδείας, ο οποίος υποσχέθηκε ότι θα παύσει την ποινή του Βερναρδάκη και κάλεσε τη Σύγκλητο να τιμωρήσει τους πρωταίτιους. Στις συνεδριάσεις της Συγκλήτου που ακολούθησαν τιμωρήθηκαν με βαρύτερες ποινές (έως και αποβολή από το Πανεπιστήμιο για δύο χρόνια) όσοι θεωρήθηκαν πρωταίτιοι μετά από τις ανακρίσεις.³⁵⁸ Στις 27 Αυγούστου 1869 ο καθηγητής παραιτήθηκε. Αφού περίμενε να σβήσει ο απόηχος των επεισοδίων, ώστε να μη θεωρηθεί ότι λειτούργησε υπό την πίεση των γεγονότων, εγκατέλειψε το Πανεπιστήμιο και επέστρεψε στη Μυτιλήνη.

Η ανάμειξη του ονόματος του Γεωργίου Γεννάδιου στην έναρξη των επεισοδίων το 1865 δεν ήταν τυχαία. Η κριτική του φιλοοθωνιστή Δ. Βερναρδάκη προς τον Γεννάδιο θεωρήθηκε πρόκληση από το σώμα των φοιτητών, οι οποίοι είχαν συμμετάσχει με ένταση στον αντιδυναστικό αγώνα.³⁵⁹ Είναι χαρακτηριστικό άλλωστε ότι οι φοιτητές κατηγορήσαν τον Βερναρδάκη στον πρύτανη (συνεδρίαση 22ας Οκτωβρίου 1865) ότι αρθρογραφούσε στην Κλειώ εναντίον της Ελλάδας, υπονοώντας τα κείμενά του κατά του Συντάγματος. Προς αυτή την κατεύθυνση ενεργό ρόλο διαδραμάτισαν και δύο νέοι καθηγητές: ο Αναστάσιος Γεννάδιος, γιος του Γεωργίου, με πολλές διώξεις στο ενεργητικό του λόγω της αντιοθωνικής του τοποθέτησης, και ο Κωνσταντίνος Κόντος. Ο τε-

355. Στο ίδιο, συνεδρίαση 23ης Φεβρουαρίου 1868.

356. Στο ίδιο, συνεδρίαση 27ης Φεβρουαρίου 1868.

357. Στο ίδιο, συνεδρίαση 27ης Μαΐου 1868.

358. Στο ίδιο, συνεδριάσεις 21ης, 22ας, 23ης Οκτωβρίου 1868. Βλ. και τις αναφορές των δύο πρυτάνεων στους απολογισμούς τους: Πρυτανικοί λόγοι 1867-1868 και 1868-1869.

359. Είχε προηγηθεί τον Οκτώβριο του 1862 η απόλυση του προστάτη του, Μιχαήλ Ποτλή.

λευταίος με την αρθρογραφία του πυροδότησε και τη συνέχεια των επεισοδίων, υποκινώντας, σύμφωνα και με όλες τις ενδείξεις, μια μερίδα φοιτητών εναντίον του Βερναρδάκη. Ο ίδιος άλλωστε ο παθών απέδωσε τα συμβάντα σε συμπαιγνία των πανεπιστημιακών του αντιπάλων και της νέας πολιτικής εξουσίας.³⁶⁰

Όπως έχει επισημάνει και ο Κώστας Λάμπας, τα επεισόδια αυτά είναι ενδεικτικά της σταδιακής συντηρητικοποίησης του Πανεπιστημίου και του φοιτητικού κινήματος στη δεκαετία του 1860.³⁶¹ Στην πραγματικότητα, όπως φάνηκε και προηγουμένως, ο συντηρητικός αυτός λόγος δεν αντιμαχόταν ένα συγκροτημένο καινοτόμο πρόγραμμα αλλά τις νεωτερικές εκφάνσεις μιας εκλεκτικιστικής διδασκαλίας, η οποία παρέμεινε βαθύτατα συντηρητική, έξω από το πνεύμα των καιρών, αντίθετη στις ανησυχίες για εκδημοκρατισμό του πολιτεύματος. Η αντισυνταγματική στάση του Βερναρδάκη μπορούμε να θεωρήσουμε ότι συντέλεσε καθοριστικά στην απουσία συσπείρωσης των φοιτητών που θα ήθελαν να τον υπερασπιστούν.

Στην πανεπιστημιακή θητεία του Δ. Βερναρδάκη η διδασκαλία του συνδέθηκε με τα μεγάλα ακροατήρια αλλά και τις έντονες συγκρούσεις, οι οποίες άλλωστε οδήγησαν στην παραίτησή του.³⁶² Πολυσχιδής προσωπικότητα, με ένα ευρύτατο πεδίο ενδιαφερόντων –το μεγαλύτερο μέρος τους αφορούσε τη θεατρική τέχνη–, αντιμετώπισε το Πανεπιστήμιο ως μέσο κυρίως βιοπορισμού, στο μέτρο μάλιστα που η οικογενειακή του κατάσταση επέτεινε την οικονομική ανασφάλειά του. Οι ιστορικές του μελέτες αποτέλεσαν ένα μικρό τμήμα της δραστηριότητάς του συγκριτικά με το θεατρικό και το φιλολογικό του έργο, το οποίο πρέπει να συνεξεταστεί με το υπόλοιπο έργο του ώστε να αναζητηθούν συνολικά οι αντιφάσεις και οι συνέχειές του.

Η ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΟΥ ΣΩΚΡΑΤΗ ΤΣΙΒΑΝΟΠΟΥΛΟΥ: ΟΙΝΟΣ ΠΑΛΑΙΟΣ ΣΕ ΑΣΚΟΥΣ ΝΕΟΥΣ

Επόμενος έκτακτος καθηγητής της έδρας διορίστηκε το 1871 ο Σωκράτης Τσιβανόπουλος (1836-1896).³⁶³ Γεννημένος στον Αϊ-Γιάννη Κυνουρίας, ο νέος

360. Βλ. ανέκδοτη επιστολή Βερναρδάκη: Π. Αργύρης, *ό.π.*, σ. 550. Βλ. Κ. Λάμπας, *ό.π.*, σ. 467-471.

361. Κ. Λάμπας, *ό.π.*, σ. 548.

362. Βλ. Ιωάννης Ολύμπιος, *Ο βίος και το έργο του Δημητρίου Βερναρδάκη: επί τη εκατονταετηρίδι εορτή των γενεθλίων του ποιητού*, Μυτιλήνη 1938, σ. 21-22.

363. Για τον Τσιβανόπουλο βλ. Μ.Γ. Δ. (ομαζάκις), «Τσιβανόπουλος Σωκράτης», *ΜΕΕ*, *ό.π.*, τ. 23, σ. 442, και Ιωάννα Λαλιώτου, «Σωκράτης Τσιβανόπουλος», ανακοί-

καθηγητής φοίτησε στη Φιλοσοφική Σχολή Αθηνών και στη συνέχεια παρακολούθησε πανεπιστημιακά μαθήματα στο Λονδίνο. Εργάστηκε ως καθηγητής στο αγγλικό γυμνάσιο της Μάλτας, ενώ αρθρογράφησε στην ελληνική εφημερίδα του Λονδίνου *Βρετανικός Αστήρ*. Αντίθετα με τον προκάτοχό του, ο Σωκράτης Τσιβανόπουλος φαίνεται ότι ανέπτυξε έντονη αντιοθωνική δράση.³⁶⁴ Το 1864 είχε δημοσιεύσει δίγλωσση έκδοση γραμμένη στην ελληνική και αγγλική γλώσσα, στην οποία κατήγγελλε το καθεστώς του Όθωνα και αναφερόταν στην κατάσταση του ελληνικού βασιλείου και στις προσδοκίες του λαού από τον νέο μονάρχη.³⁶⁵

Ως υπηγητής της Πολιτικής φιλοσοφίας, ή της Ιστορίας των (αρχαίων) πολιτευμάτων, ο Τσιβανόπουλος δίδαξε πρώτη φορά στη Φιλοσοφική Σχολή Αθηνών το ομώνυμο δίωρο μάθημα για έξι εξάμηνα. Μετά την αποχώρηση του Βερναρδάκη, διεκδίκησε τη θέση του με ανθυποψήφιο τον Γρ. Παππαδόπουλο. Το θέμα απέκτησε δημόσιο χαρακτήρα μέσω της αρθρογραφίας των εφημερίδων, αλλά και των επιστολών που αντάλλαξαν και δημοσιοποίησαν οι δυο διεκδικητές. Στη διαμάχη αυτή ο Τσιβανόπουλος βρήκε σύμμαχο μια από τις ελάχιστες φοιτητικές εφημερίδες του 19ου αιώνα: τον *Φοιτητή*.³⁶⁶ Με φιλελεύθερο πνεύμα και ουμανιστική διάθεση³⁶⁷ η εφημερίδα υποστήριξε σθεναρά από τις στήλες της τον αντιοθωνιστή Τσιβανόπουλο.³⁶⁸ Η κριτική εναντίον του Παππαδόπουλου εστιάστηκε τόσο στην απροθυμία του να συμμετάσχει σε διαγωνισμό, όπως πρότεινε ο Τσιβανόπουλος, όσο και γενικότερα στην επιστημονική του ανεπάρκεια συγκριτικά με τα προσόντα του νεότερου συνυποψηφίου του. Ο συντάκτης του *Φοιτητή* πα-

ωση στα Σεμινάρια της Ερμούπολης (Ιούλιος 1992). Ευχαριστώ τον Δαυίδ Αντωνίου και τον Τριαντάφυλλο Σκλαβενίτη, οι οποίοι πρόθυμα μου παραχώρησαν στοιχεία για τον Σ. Τσιβανόπουλο και άλλους καθηγητές, τα οποία έχουν συγκεντρώσει στο πλαίσιο του ερευνητικού τους προγράμματος *Οι λειτουργοί της Ανώτατης, της Μέσης και της Δημοτικής Εκπαίδευσης (19ος αι.). Βιογραφικά και εργογραφικά στοιχεία*.

364. Βλ. Βικτωρία Χατζηγεωργίου-Χασιώτη, «Τα κατάλοιπα του Στέφανου Ξένου», *Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης* 20 (1981), σ. 468-469.

365. *Κατάσταση της Ελλάδος επί Όθωνος και προσδοκία αυτής υπό την Αυτού Μεγαλειότητα Γεωργίου Α' Βασιλέα των Ελλήνων*, Αθήνα 1864. Πριν από τον διορισμό του είχε δημοσιεύσει ακόμη σε δύο τόμους τη μετάφραση της *Πολιτικής Φιλοσοφίας* του Λόρδου Βρούχαμ (Αθήνα 1867).

366. Κ. Λάππας, *ό.π.*, σ. 552-559.

367. Στο ίδιο, σ. 555.

368. Βλ. *Φοιτητής*. *Εφημερίς των συμφερόντων τω έθνει*, φ. 11 (6 Σεπτεμβρίου 1869), σ. 3, καθώς και το φ. της 20ής του ίδιου μήνα, όπου και επιστολή του Τσιβανόπουλου, σ. 1-2.

ραινούσε τον υπουργό Παιδείας να τοποθετήσει στο Πανεπιστήμιο νέους, εκπαιδευμένους και διδάκτορες, αντί αυτοδίδακτους και αμαθείς γέροντες.³⁶⁹ Συν τοις άλλοις, η υφηγεσία του Τσιβανόπουλου συνιστούσε σημαντικό προσόν, η υποβάθμιση του οποίου θα αποτελούσε πλήγμα συνολικά για τον πανεπιστημιακό θεσμό. Παρ' όλα αυτά η κυβέρνηση Επαμεινώνδα Δεληγιώργη προτίμησε τον Παππαδόπουλο. Η πτώση της λίγους μήνες αργότερα οδήγησε στην παύση του εκλεκτού της και στον διορισμό του Τσιβανόπουλου, ο οποίος διέθετε την πολιτική εύνοια της νέας κυβέρνησης του Αλεξάνδρου Κουμουندούρου.³⁷⁰

Το 1875 ο Τσιβανόπουλος προήχθη σε τακτικό καθηγητή. Όπως και ο προκάτοχός του Δ. Βερναρδάκης διδάξε κυρίως αρχαία ιστορία (δώδεκα εξάμηνα). Προσέφερε όμως μεσαιωνική (τρία εξάμηνα) και νέα ιστορία (πέντε εξάμηνα), ενώ για ένα εξάμηνο διδάξε ρωμαϊκή - μεσαιωνική και για ένα εξάμηνο μεσαιωνική - νέα ιστορία. Δίδασκε ακόμη για δύο εξάμηνα βυζαντινή ιστορία.

Σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις, ο Σ. Τσιβανόπουλος κατά τη διάρκεια της πανεπιστημιακής του διδασκαλίας δεν εξέδωσε, τουλάχιστον αυτοτελώς, κάποια μελέτη. Το 1871 όντας υφηγητής δημοσίευσε αγγελία για τη μετάφραση και έκδοση του βιβλίου του καθηγητή της Ιστορίας στο Λονδίνο Κ. Κρήσου με θέμα δεκαπέντε κρίσιμες μάχες της παγκόσμιας ιστορίας, από τη μάχη του Μαραθώνα έως το Βατερλό.³⁷¹ Ο μεταφραστής είχε υπομνηματίσει το κείμενο και είχε επεκτείνει τμήματά του με στόχο την καλύτερη κατανόησή του από τη σπουδάζουσα νεολαία. Στη συνεδρίαση της Συγκλήτου (6 Μαΐου 1872) συζητήθηκε η αίτηση του Τσιβανόπουλου να ενισχύσει το Πανεπιστήμιο τη μετάφρασή του. Δεκατέσσερις ημέρες αργότερα, το Σώμα στη νέα συνεδρίασή του αποφάσισε να ενισχύει μόνο διδακτικά βιβλία, θεωρώντας ότι το προτεινόμενο βιβλίο δεν ανήκε σε αυτή την κατηγορία.

Μετά την αποχώρησή του από το Πανεπιστήμιο (1881) και τη βουλευτική του θητεία, ο Τσιβανόπουλος εξέδωσε πλήθος ιστορικών εγχειριδίων, τα οποία κάλυπταν όλο το φάσμα της παγκόσμιας και ελληνικής ιστορίας.³⁷² Τα

369. Βλ. φ. 14 (27 Σεπτεμβρίου 1869), σ. 5-6.

370. Ο επιμελητής της έκδοσης των επιστολών του Γρηγορίου Παππαδόπουλου και της Δώρας δ' Ιστρία, Διονύσιος Π. Στεφάνου, αναφέρει ότι ο Κουμουندούρος παρεχώρησεν τη θέση σε συγγενή ισχυρού του κομματάρχη, υπονοώντας τον Τσιβανόπουλο. Βλ. *Ο Εν Αθήναις...*, ό.π., σ. 48.

371. Βλ. *Αγγελία. Αι 15 κρίσιμαι μάχαι του κόσμου*, έντυπο μονόφυλλο του Σωκράτη Ι. Τσιβανόπουλου, χ.χ., ΙΑΠΑ, Αρχείο Πρωτοκόλλου, έτος 1870-1871, φάκ. 3.9.

372. Μοναδική εξαίρεση αποτέλεσε η μετάφραση του *Λεξικού των ελληνικών και ρωμαϊκών αρχαιοτήτων* του Ουίλλιαμ Σμιθ (1890).

διαχώριζε σε όσα αφορούσαν τη σχολική εκπαίδευση και υποβάλλονταν στους σχετικούς διαγωνισμούς, και σε όσα προοριζόνταν για τον λαό και για τους φοιτητές. Στην πραγματικότητα πρόκειται για τα ίδια βιβλία, με εξαίρεση μικρές μεταπλάσεις και προσθήκες, κείμενα χωρίς ουσιαστική τεκμηρίωση και βιβλιογραφία.

Η μεταγενέστερη έκδοση των εγχειριδίων του δημιουργεί ερωτηματικά αναφορικά με το κατά πόσον απηχούν την πανεπιστημιακή του διδασκαλία. Καθώς αποτελούν όμως μοναδικά τεκμήρια συγγραφικής δραστηριότητας με συναφή προς τη διδασκαλία του θέματα, είναι αναγκαία η αναφορά σε αυτά. Σημειώνω επιπροσθέτως τη σχετική ανάμνηση του Λάμπρου, κατά τον οποίο ο καθηγητής διάβαζε και τότε τότε ανέπτυσε πενιχρόν γυμνασιακόν έγχειρίδιον τής ιστορίας.³⁷³

Οι συγγραφικές επιλογές του Τσιβανόπουλου όπως και η διάρθρωση των έργων του συνδέονταν κατά κύριο λόγο με τα αιτούμενα των σχολικών διαγωνισμών. Επρόκειτο για μια ιστορία διδακτική, η οποία αφομοίωσε στοιχεία του σχήματος του Κ. Παπαρρηγόπουλου (στο μέτρο μάλιστα που από τη δεκαετία του 1880 και μετά εισήλθε στα σχολικά προγράμματα), χωρίς στην ουσία να μεταβληθεί η φιλοσοφία και οι προοπτικές της. Ήταν μια ιστορία στερεοτύπων η οποία παρέπεμπε σε κοινούς τόπους της σχολικής κατά κύριο λόγο ιστοριογραφίας, αναπαράγοντας κείμενα από ξένα και ελληνικά εγχειρίδια δίχως καμιά αναφορά στις πηγές της. Η ιστορία του Τσιβανόπουλου εμφορούνταν από τις ιδέες της θείας Πρόνοιας και των νόμων. Σε κάθε ιστορικό γεγονός ο ιστορικός δύναται να ανευρίσκη την ένότητα και την πρόοδον τής ανθρωπότητος και να διακρίνη άπανταχού την τυφλήν τύχην ύποχωρούσαν εις τὸ κράτος τής θείας Πρόνοιας.³⁷⁴ Πρόκειται για μια ιστορία χαρακτηριστική, ηθικολογική, γεμάτη παρομοιώσεις: *Ἡ δὲ Παγκόσμιος ἱστορία κρατοῦσα τὴν λαμπάδα τῆς ἀληθείας εἰς τὰς χεῖρας, ἐξετάζει καὶ ἀνακαλύπτει τοὺς σκοτεινοὺς τάφους καὶ τὴν παλαιὰν ζωὴν καὶ ἀκμὴν τῶν ἐξαφανισθέντων ἀπὸ τοῦ προσώπου τῆς γῆς ἔθνων [...]* *Ὡστε ἢ μὲν εὐτυχία τῶν ἔθνων εἶναι ἀνταμοιβὴ τῶν ἀρετῶν, ἢ δὲ δυστυχία συνέπεια τῶν κακιῶν αὐτῶν.*³⁷⁵ Λόγος μακροπερίοδος, γεμάτος επιθετικούς προσδιορισμούς που χρωμάτιζαν την πορεία της ανθρωπότητας ή του ελληνικού έθνους, επιτείνοντας τα ηθικά προτάγματα. Σε μια εποχή κατά την οποία η

373. «Κεφάλαιον δέκατον ἑβδομον. Ἱστορικὴ διδασκαλία»: *Αἱ ἱστορικαὶ μελέται...*, ὁ.π.

374. *Ἀγγελία...*, ὁ.π.

375. Σ. Τσιβανόπουλος, *Παγκόσμιος Ἱστορία. Προς χρῆσιν τοῦ λαοῦ*, τ. 1, Ἀθήνα, Τυπογραφεῖον «Ὁ Φοῖνιξ», 1891, σ. 2-3.

πρωτογενής έρευνα αναδεικνυόταν σταδιακά σε κύριο αίτημα της ιστορίας, ο Τσιβανόπουλος, με τη συγγραφή κυρίως σχολικών εγχειριδίων, περιοριζόταν –και παρά την αναφορά του στον εσωτερικό και εξωτερικό βίο των ανθρώπων, όπου περιλαμβάνονταν το πολίτευμα, οι νόμοι, η κυβέρνηση, το θρήσκευμα, οι τέχνες–³⁷⁶ στην ξηρή σχεδόν περιγραφή πολιτικών γεγονότων και διαδοχών.

Στην αρχαία ιστορία του ο καθηγητής της Γενικής ιστορίας διατήρησε το γνωστό σχήμα: ιστορία των αρχαίων εθνών (όπου τοποθετούσε Σίνες, Ινδούς, Αιγυπτίους, Ασσυρίους, Βαβυλωνίους, Φοίνικες, Εβραίους, Μήδους και Πέρσες) - ελληνική - ρωμαϊκή. Η παρουσίαση της ιστορίας των λαών αυτών συνοδευόταν από μια σειρά ηθικών και χαρακτηρισολογικών κρίσεων, ενώ στο κεφάλαιο για τους Εβραίους –συνεχίζοντας την παράδοση της γενικής ιστορίας, όπως τη συναντήσαμε και στον Μανούση– ενσωμάτωσε πληροφορίες της Παλαιάς Διαθήκης.³⁷⁷ Η ιστορία των ανατολικών εθνών, η ιστορία του ασιατικού πολιτισμού, αποτελούσε τον προπομπό του ελληνικού, καθώς οι Έλληνες μέσω των εμπορικών τους σχέσεων τον είχαν γνωρίσει και είχαν εγχολπωθεί τα σημαντικότερα στοιχεία του. Οι Έλληνες, και μέσω αυτών οι Ρωμαίοι, διασκόρπισαν τον πολιτισμό τους σε όλο τον τότε γνωστό κόσμο. Χαρακτηριστικό της σπουδαιότητας που καταλάμβανε η αρχαία ελληνική ιστορία έως και τον Μέγα Αλέξανδρο ήταν η έκτασή της (96 σελίδες) έναντι της ιστορίας όλων των άλλων εθνών (125 σελίδες) στην *Παγκόσμιο Ιστορία* του.

Ο Τσιβανόπουλος διέκρινε την πορεία του ελληνικού έθνους σε δέκα περιόδους. Στην πρώτη, την προελληνική ή πελασγική, ανήκαν οι προϊστορικοί λαοί (Πελασγοί, Θράκες, Λέλεγες, Κάρες)³⁷⁸ που κατοίκησαν την Ελλάδα. Ακολουθούσαν οι εννέα περίοδοι της καθαυτού ελληνικής ιστορίας. Οι έξι πρώτες περίοδοι αναφέρονταν στην αρχαία Ελλάδα, έως την υποταγή των ελληνικών πόλεων στη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία. Η αυτοκρατορία του Φιλίππου και του Μεγάλου Αλεξάνδρου ήταν πλήρως ενσωματωμένη στην ελληνική ιστορία, ενώ ο τελευταίος θεωρούνταν *ο θεμελιωτής του κράτους των Έλλήνων*. Η αρχαία ελληνική ιστορία τελείωνε με την άλωση της Κορίνθου, ενώ αιτία της πτώσης θεωρούνταν *αί έσωτερικαί διχόνοιαι και ή γενική έξαχρείωσις τής άρετῆς τών Έλλήνων*.³⁷⁹ Η όγδοη περίοδος περιελάμβανε το διάστημα από την κατα-

376. Στο ίδιο, σ. 1.

377. *Σύνοψις της Γενικής Ιστορίας από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι του θανάτου του Μεγάλου Αλεξάνδρου κατά το πρόγραμμα του Υπουργείου προς χρήση της Α' τάξεως των Γυμνασίων*, Αθήνα, Σ. Κ. Βλαστός, 1886, σ. 94-109.

378. Σ. Τσιβανόπουλος, *Παγκόσμιος Ιστορία...*, ό.π., σ. 17.

379. Στο ίδιο, σ. 7.

στροφή της Κορίνθου έως την Άλωση. Η ένατη περίοδος αφορούσε την εύτελη και ταπεινή κατάσταση, δηλαδή την Τουρκοκρατία, στην οποία είχε περιπέσει το ελληνικό έθνος έως την «αναγέννησή» του, το 1821. Η τελευταία περίοδος εκτεινόταν από την Επανάσταση του 1821 έως τη βασιλεία του Γεωργίου Α'.³⁸⁰

Όπως για τον Βερναρδάκη, έτσι και για τον Τσιβανόπουλο η σημαντικότερη περίοδος της ελληνικής ιστορίας παρέμενε η αρχαία. Η διδασκαλία του Βυζαντίου αποτελούσε τμήμα της παγκόσμιας ιστορίας, εγγραφόταν όμως πλέον στη σφαίρα της ζωής του ελληνικού έθνους, το οποίο παρουσίαζε αδιάσπαστη πορεία. Παρά τον ελληνικό χαρακτήρα του, το Βυζάντιο λόγω της θεοκρατικής του φυσιογνωμίας προκαλούσε απέχθεια στον ιστορικό, που αναγκαζόταν να *ένδιατριψή αδιαφόρως και μετ' ἀηδίας εἰς τὴν Ἱστορίαν τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους*.³⁸¹ Η δυσπιστία του προς το Βυζάντιο εκδηλώθηκε και στη δημόσια κριτική του προς τον Κ. Παπαρρηγόπουλο το 1875. με αφορμή τις εκδηλώσεις των *Ολυμπίων*. Στο κείμενό του ο Τσιβανόπουλος αφού αναφερόταν σε όλα τα «κακά» που κληροδότησε η Ρώμη στο Βυζάντιο, επικεντρωνόταν στους δυο τελευταίους τόμους της *Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους*, αναδεικνύοντας τα θετικά στοιχεία ενός έργου το οποίο κάλυπτε μεγάλο κενό στη νεοελληνική φιλολογία.³⁸² Στο κείμενό του ο καθηγητής, πρόσφατο *ανάστημα της φατριάς [των κοκκίνων]*, όπως τον χαρακτήρισε στη συγκεκριμένη χρονική συγκυρία ο Κ. Θ. Δημαράς, στεκόταν ακόμη –πρόκειται βέβαια για ειρωνεία εάν κανείς σκεφτεί στη συνέχεια τον όγκο των σχολικών εγχειριδίων που συνέγραψε– κριτικός προς την πρόθεση του Παπαρρηγόπουλου να γράψει μια ιστορία για τους πολλούς.³⁸³

Η διδασκαλία των Βερναρδάκη και Τσιβανόπουλου, η οποία ακούστηκε στις φοιτητικές αίθουσες παράλληλα με εκείνη του Κ. Παπαρρηγόπουλου, συνέχισε την παράδοση της γενικής ιστορίας, ενσωματώνοντας στοιχεία από το σχήμα του συγγραφέα της *ΙΕΕ*. Η αρχαία Ελλάδα διατηρούσε πάντα την

380. Στο ίδιο, σ. 8.

381. Σωκράτης Τσιβανόπουλος, *Γενική Ιστορία*, Α', Βιβλίου Α', *Ιστορία Σινών, Ινδών, Αιγυπτίων, Βαβυλωνίων, Ασσυρίων, Φοινίκων, Εβραίων και Περσών*, τεύχος Α', Προσίμιοι και ιστορία Σινών, τεύχος Β', *Ιστορία Ινδών*, Αθήνα, Τυπογραφείον «Ο Παλαμήδης», 1885, σ. 32.

382. «Ειδική Έκθεσις Περί της διανοητικής προόδου του Ελληνικού Έθνους εν τω φιλολογικώ τμήματι κατά την Γ' περίοδον των Ολυμπίων»: *Ολύμπια του 1875 - Περίοδος Τρίτη - Υπό της επί των Ολυμπίων και των κληροδοτημάτων επιτροπής*, Αθήνα 1878, σ. 234-235.

383. *Υστερες κρίσεις για τον Κ. Παπαρρηγόπουλο*, Αθήνα, Ερμής, 1971, σ. 3-4.

πρωτοκαθεδρία· ο Μέγας Αλέξανδρος και κυρίως το Βυζάντιο γίνονταν με συγκατάβαση αποδεκτά ως ισότιμα τμήματα της ελληνικής ιστορίας. Είναι χαρακτηριστική η κριτική του πλέον αρμόδιου, του Κ. Παπαρρηγόπουλου. Σε έκθεσή του για τα εγχειρίδια ιστορίας της τρίτης τάξης του Ελληνικού Σχολείου (1888), ο Παπαρρηγόπουλος σχολίαζε αρνητικά το γεγονός ότι όλα τα υποβληθέντα εγχειρίδια, ανάμεσά τους και εκείνο του Τσιβανόπουλου, θεωρούσαν αρχή της *Βυζαντινής ή Ελληνικής Αυτοκρατορίας* τον Ιουστινιανό και όχι τον Μέγα Κωνσταντίνο, ενώ δεν εξηγούσαν την ηθική και πνευματική σχέση του χριστιανισμού με την αρχαία Ελλάδα.³⁸⁴

Η κοινή αναφορά στους Βερναρδάκη και Τσιβανόπουλο δεν υπονοεί την ταύτισή τους. Όπως άλλωστε είχε επισημανθεί και σε δημοσιεύματα της εποχής, επρόκειτο στην πραγματικότητα για δύο τελείως διαφορετικές περιπτώσεις: αφενός ένας λόγιος και σημαντικός θεατρικός συγγραφέας, αφετέρου ένας ιστορικός που ενδιαφέρθηκε κυρίως για την επαγγελματική και οικονομική του ανέλιξη, αποδίδοντας ελάχιστη σημασία στο συγγραφικό και διδακτικό του έργο. Όπως σημείωνε ο Εμμανουήλ Ροΐδης στον *Ασμοδαίο*, στις 21 Σεπτεμβρίου 1875: *Ἐν τῷ ἔθνικῷ ἡμῶν Πανεπιστημίῳ, ὅπου κατὰ παράδοξον ἀνοχὴν ἢ σοφίαν καὶ ἢ ἀγραμματοσύνην συζῶσιν ἐν ἀδελφικῇ ἁρμονίᾳ, ἔχουσαι ἑκατέρω ἐπισήμους καὶ ἀνεγνωρισμένους ἀντιπροσώπους, Μιστριώτας παρὰ Φιλίππους καὶ Κυριακοὺς παρὰ ἰατροῖς, ὑπάρχει καὶ τὶς καθηγητὴς ὀνόματι Τζιβανόπουλος [...]* *Ἄν ὁ σεβόμενος ἑαυτὸν τύπος ἐνόει κάλλιον τὴν ἀποστολήν του, οὔτε ὁ Τζιβανόπουλος ἤθελε παραδίδει ἱστορίαν ἐν μέσαις Ἀθήναις, οὔτε ὁ Βερναρδάκης ἤθελε φυτεύει λάχανα ἐν Μυτιλήνῃ.*³⁸⁵

Η επικέντρωση της μίας από τις δύο έδρες στην ελληνική ιστορία, με έκταση περιεχομένου από την αρχαιότητα έως τα σύγχρονα χρόνια, δεν μετέβαλε τον χαρακτήρα της άλλης, ούτε ενίσχυσε τη διδασκαλία των μεσαιωνικών και νεότερων χρόνων. Αντίθετα, η παρουσία του Δ. Βερναρδάκη, ο οποίος είτε λόγω επιλογής είτε λόγω αδυναμίας αφιέρωσε το μεγαλύτερο μέρος της διδασκαλίας του στην αρχαία και μάλιστα ελληνική ιστορία, ενίσχυσε την παρουσία της συγκεκριμένης περιόδου. Η διδασκαλία του Σ. Τσιβανόπουλου, ενός άγνωστου ιστορικού με μια μάλλον «διαχειριστική» αντίληψη του μαθήματός του, εξασφάλισε την εντονότερη παρουσία της μεσαιωνικής και νεότερης ιστορίας στο πρόγραμμα μαθημάτων, χωρίς όμως να απειλήσει και πάλι την

384. Χρ. Κουλούρη, *Ιστορία και γεωγραφία...*, ό.π., σ. 325-326.

385. Βλ. Εμμανουήλ Ροΐδης, *Άπαντα*, επιμ.: Άλκης Αγγέλου, τ. 2, Αθήνα, Ερμής, 1978, σ. 157, 159.

κυριαρχία της αρχαίας. Η είσοδος στη Φιλοσοφική Σχολή του Σπυρίδωνος Λάμπρου άνοιγε νέο ορίζοντα αντιλήψεων στην πανεπιστημιακή ιστορική διδασκαλία.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ε΄

Η ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΣΤΗ ΣΦΑΙΡΑ ΤΗΣ ΡΗΤΟΡΕΙΑΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΔΙΔΑΚΤΙΣΜΟΥ

ΤΑ ΣΥΓΓΡΑΜΜΑΤΑ ΣΤΗΝ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Και αυτό δὲ τὸ Ἐθνικὸν Πανεπιστήμιον ἐπὶ πολλὰς δεκαετίας ἀπὸ τῆς συστάσεως αὐτοῦ ἤκιστα εἶχε συντελέσει εἰς τὴν παρ' ἡμῖν ἀνάπτυξιν τῆς ιστορικῆς μεθόδου, ἅτε τοῦ ἐν αὐτῷ ἱστορικοῦ ἔργου περιοριζομένου εἰς θεωρητικὴν καὶ ἐξαγγελτικὴν μόνον ἀπὸ καθέδρας διδασκαλίαν, ἕως τέλος εἰσήχθησαν καὶ αἱ μεγάλως ὠφελήσασαι πρακτικαὶ ἐν τοῖς ἱστορικοῖς φροντιστηρίοις ἀσκήσεις.³⁸⁶

Ὅταν ὁ Σπυρίδων Λάμπρος, ἐξόριστος στη Σκόπελο το 1918, σημείωνε τα παραπάνω, εἶχε εὐλόγα στον νου του τα πρώτα χρόνια της διδακτικῆς του δράσης στο Αθήνησι τη δεκαετία του 1870. Νεαρός τότε υφηγητής, ξεκινούσε εθελοντικά τη φροντιστηριακὴ ιστορικὴ διδασκαλία για τους φοιτητές της Φιλοσοφικῆς Σχολῆς. Ἐως τὴν εποχὴ εκείνη οἱ καθηγητές καὶ υφηγητές της Ἱστορίας περιορίζονταν, ὅπως σχεδόν καὶ τὸ σύνολο των διδασκόντων της Φιλοσοφικῆς, στην «ἀπὸ καθέδρας διδασκαλία», στην ἀπὸ στήθους, σημειώσεων ἢ καὶ ἀπὸ βιβλίου παρουσίαση τῆς διδακτέας ὕλης. Ὅπως θυμόταν ὁ Λάμπρος στο ἴδιο ἔργο,³⁸⁷ μόνο ὁ Κ. Παπαρηγόπουλος καὶ ὁ Αλ. Ραγκαβῆς στα χρόνια των πανεπιστημιακῶν σπουδῶν του δίδασκαν «διὰ ζώσης». Οἱ ὑπόλοιποι καθηγητές διάβαζαν συνήθως κάποιο εγχειρίδιο. Ακόμη καὶ ὁ Δ. Βερναρδάκης, οὗ ἀπαράμιλλος ἦτο ἡ γοητεία διὰ τὸ ἀργυρόχρον τῆς φωνῆς καὶ τὴν γλαφυρότητα τῆς γλώσσης, υπαγόρευε τὶς ιστορικὲς διαλέξεις του, ἐνῶ ὁ Σ. Τσιβανόπουλος διάβαζε πενιχρὸ γυμνασιακὸ εγχειρίδιο. Ἡ σημαντικὴ ἀλλαγὴ στη διδασκαλία τῆς ἱστορίας συνδεόταν, σύμφωνα με τὸν Λάμπρο, με τὴν εἰσοδο στο Πανεπιστήμιο του Πατσόπουλου, του Καρολίδη καὶ του ἰδίου.

Ἡ ἐπισήμανση δὲν ἀφορούσε μόνο τὸν τρόπο τῆς διδασκαλίας, ἀλλὰ καὶ

386. Σπ. Λάμπρος, «Κεφάλαιον πρώτων. Φιλοσοφία τῆς Ἱστορίας καὶ ἱστορικὴ μέθοδος»: *Αἱ ἱστορικαὶ μελέται ἐν Ἑλλάδι...*, ὅ.π.

387. «Κεφάλαιον δέκατον ἑβδομον. Ἱστορικὴ διδασκαλία», στο ἴδιο.

την έλλειψη εξειδικευμένων εγχειριδίων για τους φοιτητές. Όσοι παρακολουθούσαν τα μαθήματα δεν συγκροτούσαν ένα επαρκές αναγνωστικό κοινό που να εγγυάται την οικονομική επιτυχία ανάλογων πρωτοβουλιών. Παρά τις κατὰ καιρούς καταγγελίες των φοιτητών για τον τρόπο διδασκαλίας και την έλλειψη συγγραμμάτων, το πρόβλημα εξακολούθησε να υφίσταται για πολλά χρόνια μετά την ίδρυση του Πανεπιστημίου. Η έκδοση ενός εγχειριδίου αποτελούσε πολυέξοδη υπόθεση, την οποία δεν μπορούσαν να καλύψουν οι συγγραφείς τους, ιδιαίτερα εκείνοι της Φιλοσοφικής Σχολής, οι οποίοι σε αντίθεση με τους συναδέλφους τους της Νομικής ή της Ιατρικής δεν είχαν άλλες σημαντικές πηγές εσόδων πλην του μισθού τους. Ένα πολυσέλιδο βιβλίο ήταν κατά τεκμήριο πολύ πιο ακριβό από τους ολιγοσέλιδους λόγους και κάποτε τους λίβελους, οι οποίοι καταλάμβαναν σημαντικό τμήμα της εργογραφίας των διδασκόντων.

Από την πλευρά του το Πανεπιστήμιο προσπάθησε να ενισχύσει οικονομικά τις εκδόσεις του διδακτικού προσωπικού του, με ιδιαίτερη έμφαση σε όσες στόχευαν στο φοιτητικό κοινό, είτε από τον προϋπολογισμό του, είτε διεκδικώντας κονδύλια από το υπουργείο Παιδείας, είτε από συνδρομές ιδιωτών. Η προσπάθεια όμως αυτή ούτε συστηματική ήταν, ούτε έφερε και τα προσδοκώμενα αποτελέσματα.³⁸⁸ Οι καθηγητές δεν εξέδιδαν εγχειρίδια, ενώ οι φοιτητές κρατούσαν σημειώσεις, τις οποίες αντέγραφαν και δανείζονταν μεταξύ τους ή πουλούσαν. Από τα μέσα του αιώνα κυκλοφορούσαν πανεπιστημιακές παραδόσεις που είχαν στενογραφηθεί και εκδοθεί από τους ίδιους τους φοιτητές: προς τα τέλη του παρατηρείται αύξηση στον αριθμό των πανεπιστημιακών εγχειριδίων, πρωτότυπων ή μεταφρασμένων, λόγω και της εφαρμογής της φθηνότερης τεχνικής της λιθογραφίας, χωρίς όμως να επιλυθεί το πρόβλημα και να παύσει η σχετική φιλολογία.³⁸⁹ Μοναδικό τέτοιο δείγμα σημειώσεων το οποίο έχει εντοπιστεί έως σήμερα για την ιστορία αφορούσε την *Ιστορία των ελληνικών αποικιών* που δίδαξε ο Κ. Σχινάς.

Στην πραγματικότητα, η έκδοση των εγχειριδίων δεν αποτελούσε προτεραιότητα του Πανεπιστημίου. Έως τη δεκαετία του 1880 η συγγραφή γενικά, και ειδικότερα πανεπιστημιακών εγχειριδίων, δεν συνιστούσε προσόν απαραίτητο για τον διορισμό ή την παραμονή στη διδακτική έδρα. Στον κανονισμό λειτουργίας δεν προβλέπονταν τα προσόντα των υποψήφιων τακτικών ή

388. Βλ. Κ. Λάππας, «Το πρόβλημα των συγγραμμάτων»: *Πανεπιστήμιο και φοιτητές...*, ό.π., σ. 211-217.

389. Στο ίδιο, σ. 212-213.

έκτακτων καθηγητών. Όσον αφορά τους υφηγητές απαιτούνταν ο *ἀκαδημαϊκὸς βαθμὸς τοῦ προλύτου*, διάταξη που συχνά καταστρατηγήθηκε,³⁹⁰ ενώ για τους επιτίμιους υπήρχε μια γενικόλογη διάταξη: *ἄνδρας διαπρέποντας κατὰ τὸν νοῦν καὶ παιδείαν*.³⁹¹ Η απουσία κάθε αναφοράς σε συγκεκριμένα κριτήρια ήταν κατ' αρχήν εύλογη για μια εκτελεστική εξουσία η οποία διεκδικούσε όσο το δυνατόν μεγαλύτερη ελευθερία επιλογής προσώπων, συγχρόνως όμως ήταν και ενδεικτική της ήσσονος σημασίας που αποδιδόταν στη συγγραφή.

Η έλλειψη αναφοράς σε ρητά κριτήρια επιλογής θα μπορούσε να αιτιολογηθεί από την ύπαρξη μιας ολιγομελούς κοινότητας λογίων με πανεπιστημιακή εκπαίδευση που είχε τη δυνατότητα να στελεχώσει αυτές τις θέσεις. Στο συγκεκριμένο πλαίσιο η διοίκηση αναζήτησε και εκτός των ελληνικών συνόρων τα πρόσωπα εκείνα τα οποία θα στελέχωναν την εκπαίδευση στις ανώτατες βαθμίδες της. Οι περισσότεροι άλλωστε, ιδιαίτερα από την προηγούμενη γενιά, γερασμένοι συνήθως και άρρωστοι ζούσαν εκτός ελληνικού βασιλείου και διεκδικούσαν τους οικονομικούς όρους για να επιστρέψουν. Η περίπτωση του Κωνσταντίνου Κούμα, του συγγραφέα του σημαντικότερου ιστορικού έργου της περιόδου, του δωδεκάτομου *Ιστορίαι ταν ἀνθρωπίνων πράξεων*, είναι ενδεικτική του συνδυασμού προσωπικών αιτίων και κρατικών εμπλοκών, οι οποίες δεν επέτρεψαν, όπως και σε άλλες περιπτώσεις, την κάθοδο στην Ελλάδα.³⁹² Από τους νεότερους κάποιοι είχαν επιστρέψει, άλλοι αρνήθηκαν τον διορισμό, ενώ άλλους τους είχε απορροφήσει η πολιτική.³⁹³

Τη στιγμή του διορισμού τους, ο Σχινάς και ο Μανούσης ήταν από τους λιγιστούς λογίους στο ελληνικό βασίλειο που διέθεταν συγχροτημένη παιδεία, απόρροια των σπουδών τους σε πανεπιστήμια του εξωτερικού. Παρ' όλα αυτά, τα ονόματά τους απουσίαζαν από τον πρώτο κατάλογο καθηγητών που συνέταξε η Αντιβασιλεία, δείγμα και αυτό της στενής εξάρτησης των πανεπιστημιακών καθηγητών από την πολιτική. Ο διορισμός και η παραμονή τους συνδέθηκαν με την πολιτική τους τοποθέτηση, καθορίστηκαν από τη σχέση τους με την εκάστοτε εκτελεστική εξουσία. Εύλογα θα υποθέταμε ότι ο διορισμός του Μάσσον στην έδρα της Ιστορίας, βασισμένος στην ευρεία μόρφωσή του, δεν αποδείκνυε τόσο τη σχέση του με το γνωστικό αντικείμε-

390. Βλ. *εδώ* τις περιπτώσεις των Ευθυμίου Καστόρχη και Κωνσταντίνου Παπαρηγόπουλου, σ. 93-95.

391. Αρ. Βαμπάς, *ό.π.*, σ. 40.

392. Βλ. Δαυίδ Αντωνίου, «Αναζητώντας καθηγητές για το Πανεπιστήμιο: Η περίπτωση του Κωνσταντίνου Μ. Κούμα», *Μνήμων* 13 (1991), σ. 279-296.

393. Για τους διορισμούς βλ. Π. Κιμουρτζής, *ό.π.*, σ. 127-163.

νο όσο με το πολιτικό καθεστώς. Η παρουσία των συγκεκριμένων καθηγητών στο Πανεπιστήμιο ήταν μια πράξη πολιτική. Η εκάστοτε πολιτική ηγεσία έλεγχε απόλυτα την τοποθέτηση του διδακτικού προσωπικού και παρενέβαινε στα εσωτερικά του ιδρύματος, φτάνοντας έως και στην απόλυση εχθρικών προς αυτήν προσώπων, όπως έγινε στην περίπτωση του Μανούση και του Μάσσον.

Η ιστορία αποτέλεσε ένα αντικείμενο νεωτερικό, το οποίο ως γνωστικό πεδίο δεν είχε απασχολήσει ιδιαίτερα τους λογίους του 18ου αιώνα.³⁹⁴ Η Επανάσταση του 1821 οδήγησε αρκετούς από τους πρωταγωνιστές της να γράψουν απομνημονεύματα, χρονικά, ιστορίες, μέσω των οποίων ζητούσαν τη δικαίωση ή την καταξίωση, κείμενα πολεμικής ή απολογίας. Η εμφάνιση των θεωριών του Φαλλμεράυερ και η αντίκρουσή τους αποτέλεσαν έναν εξαιρετικά σημαντικό καταλύτη στην ανάπτυξη της ελληνικής ιστορικής σκέψης.³⁹⁵ Τέλος, η σχολική εκπαίδευση, η οποία απευθυνόταν σε ένα μεγάλο κοινό με πολλαπλές ανάγκες, αποτέλεσε την καλύτερη αγορά για το βιβλίο, δημιουργώντας εξαρχής ένα «ευρύχωρο» τιτλολόγιο.³⁹⁶ Για τους λογίους της εποχής, ειδικότερα εκείνους που δεν αναμείχθηκαν στην κρατική διοίκηση, η συγγραφή εγχειριδίων αποτελούσε μια από τις ελάχιστες πηγές εσόδων τους. Τα εγχειρίδια κατέλαβαν σημαντική θέση στην εργογραφία των περισσότερων πανεπιστημιακών καθηγητών Ιστορίας και πολλά από αυτά χρησιμοποιήθηκαν και στη διδασκαλία τους.

Η χρήση σχολικών εγχειριδίων στη διδασκαλία από τους πανεπιστημιακούς μπορεί να φανέρωνε την απροθυμία τους να ασχοληθούν περισσότερο με τα ακαδημαϊκά τους καθήκοντα και την προετοιμασία ειδικών μαθημάτων ταυτόχρονα όμως ήταν ενδεικτική της στενής συνάφειας της ανώτατης με τη γυμνασιακή εκπαίδευση, ιδιαίτερα στα πρώτα χρόνια της λειτουργίας του Πανεπιστημίου, όταν το ίδρυμα παρέμεινε περιορισμένο σε έναν μικρό αριθμό διδασκόντων και φοιτητών. Το ολιγάριθμο των φοιτητών και η ηλικια-

394. Κοντά στα μισά του 18ου αιώνα ο Νεόφυτος ο Κουσοκαλυβίτης αρνήθηκε να παραδώσει στους μαθητές του τον *Επιτάφιο* του Λυσία, με το αιτιολογικό ότι μπορούσε να τον διδάξει μόνο από γραμματική σκοπιά, αφού δεν είχε τις ανάλογες ιστορικές γνώσεις. Βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρωμαντισμός*, ό.π., σ. 443-444.

395. Βλ. και Γ. Βελουδής, ό.π., σ. 21-24, ο οποίος αναφέρεται στα *προμνημύματα* ενός αρχόμενου ιστορισμού στη δεκαετία του 1840.

396. Βλ. Φίλιππος Ηλιού, *Ελληνική βιβλιογραφία του 19ου αιώνα. Βιβλία-Φυλλάδια. Τόμος πρώτος: 1801-1818*, Αθήνα, Βιβλιολογικό Εργαστήρι / Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο, 1997, σ. νη'.

κή γειννιάσή τους με τους μαθητές των μεγαλύτερων τάξεων των γυμνασίων οδηγούσε στην κοινή αναφορά σε αυτούς σε διάφορα δημοσιεύματα στον ημερήσιο και περιοδικό Τύπο της εποχής. Τα τότε γυμνάσια ήταν άλλωστε ιδρύματα που κατείχαν εξέχουσα θέση στη συνείδηση των συγχρόνων τους ως χώροι παιδείας και διαμόρφωσης των μελλοντικών αποφοίτων τους, ενώ είχαν στελεχωθεί με σημαντικό καθηγητικό προσωπικό, ανάμεσά τους και πρόσωπα που στη συνέχεια μετακινήθηκαν στο Πανεπιστήμιο, όπως ο Ιω. Βενθύλος, ο Κ. Δ. Παπαρηγόπουλος, ο Γρ. Παπαδόπουλος κ.ά. Πέρα από αυτούς, τους πλέον «επώνυμους», πρέπει να σημειώσουμε και μια σειρά από γυμνασιάρχες κυρίως και καθηγητές που λειτούργησαν ως τοπικοί λόγιοι και ρήτορες, διαχέοντας τα σχήματα της εθνικής ιστορίας στον ντόπιο πληθυσμό μέσα από λόγους και εκδηλώσεις. Κάποιοι από αυτούς συνέγραψαν και σχολικά εγχειρίδια. Ανάμεσά τους σημειώνω τον Αντώνιο Φατσέα και τον Χαράλαμπο Παμπούκη, με ευρύ συγγραφικό έργο και ιδιαίτερο κύρος στις τοπικές κοινωνίες όπου υπηρέτησαν.³⁹⁷

Η πενιχρή λοιπόν παραγωγή διδακτικών εγχειριδίων συνδέεται με ένα περιορισμένο αριθμητικά κοινό, το οποίο δεν μπορούσε να στηρίξει οικονομικά την έκδοση συγγραμμάτων, με έναν διδακτικό θεσμό που δεν ενδιαφερόταν ή δεν επέβαλλε τη σύνταξή τους, με μια μικρή κοινότητα λογίων που στελέχωναν τις διδακτικές θέσεις, από τους οποίους αρκετοί αποδείχθηκαν αδύναμοι να συνθέσουν κάτι πέρα από συμπιλήματα. Από την άλλη πλευρά, ιδιαίτερα τα πρώτα χρόνια, ήταν εμφανής σε μια μερίδα του διδακτικού προσωπικού η διάκριση ανάμεσα στην πανεπιστημιακή διδασκαλία, κύριο καθήκον του καθηγητή ή υφηγητή, και στη διεξαγωγή έρευνας ή στη συγγραφή πρωτότυπων έργων,³⁹⁸ με πλέον χαρακτηριστικό εκπρόσωπο τον Θεόδωρο Μανούση.

397. Βλ. Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, «Αντώνιος Φατσέας (1821-1872): οι ιδεολογικές του αναζητήσεις», *Ζητήματα Ιστορίας των Νεοελληνικών Γραμμάτων. Αφιέρωμα στον Κ.Θ. Δημαρά*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Φιλοσοφική Σχολή - Τμήμα Φιλολογίας, Τομέας Μεσαιωνικών και Νέων Ελληνικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 1994, σ. 161-170. Για τον Χαράλαμπο Παμπούκη και τη θητεία του στο Γυμνάσιο Ναυπλίου βλ. Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, *Η σχολική βιβλιοθήκη το 19ο αιώνα. Η βιβλιοθήκη του Γυμνασίου Ναυπλίου (1833-1935)*, Αθήνα, ΚΝΕ/ΕΙΕ - Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Ναυπλίου «Ο Παλαμήδης» 3, 1995, σ. 62-81.

398. Βλ. Κ. Λάππας, *ό.π.*, σ. 215-216.

Ο ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΟΣ ΔΑΣΚΑΛΟΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΣΤΙΣ ΑΙΘΟΥΣΕΣ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΣ

Ο Θεόδωρος Μανούσης διένυσε αξιοσημείωτη διαδρομή στον δημόσιο βίο, όπως αποτυπώθηκε και στα αξιώματα που κατέλαβε. Η επίδρασή του στους συγκαίρινους του υπήρξε σημαντική, εάν προσμετρήσουμε τόσο την ένταση που δημιούργησαν οι επιθέσεις εναντίον του όσο και τις μαρτυρίες που διασώθηκαν ως εμάς, μαρτυρίες που επιμένουν περισσότερο στη φυσική παρουσία του καθηγητή παρά στο συγγραφικό του έργο. Ο Μανούσης δημοσίευσε ελάχιστα κείμενα από την πανεπιστημιακή του διδασκαλία: τον εισιτήριο λόγο του στο μάθημα της μέσης και νέας ιστορίας το 1843, κάποια μαθήματα πολιτειογραφίας την ίδια χρονιά στο περιοδικό *Ευρωπαϊκός Ερασιστής*, καθώς και αποσπάσματα των παραδόσεών του, οι οποίες αποτέλεσαν την αφορμή για να ξεσπάσουν τα Μανούσεια. Τα κείμενα αυτά, σε συνδυασμό με τα μετρημένα άρθρα που είχε δημοσιεύσει πριν από τον διορισμό του, όπως φαίνεται στην εργογραφία του, συναπαρτίζουν ένα πολύ μικρό σώμα: πρόκειται κατά κύριο λόγο για μεταφράσεις ξένων άρθρων ή αποδελτιώσεις των παραδόσεων που είχε παρακολουθήσει την περίοδο των σπουδών του. Η περίπτωση του παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον επειδή η απουσία εκτεταμένου συγγραφικού έργου αποτελεί επιλογή του: από τις πληροφορίες που διαθέτουμε προκύπτει η υπαρκτή συγκροτημένου *corpus* σελίδων για την παράδοση των μαθημάτων, το οποίο επεξεργαζόταν ο καθηγητής.³⁹⁹

399. Τον Οκτώβριο του 1871 συζητήθηκε στη Σύγκλητο η έκδοση του χειρογράφου της γενικής ιστορίας του Μανούση, μετά την πρόταση ανάληψης των σχετικών εξόδων εκ μέρους του εφοπλιστή Σκαραμαγκά από την Τεργέστη. Το χειρόγραφο φυλασσόταν μαζί με άλλα σε σφραγισμένο κιβώτιο στο δωμάτιο όπου εναπόκειντο πολλαπλά αντίτυπα βιβλίων του Πανεπιστημίου. Το ερώτημα ήταν τι θα έκανε η Σύγκλητος από τη στιγμή που δεν υπήρχε κάποια πρόβλεψη στη διαθήκη του εκλιπόντος. Τα προβλήματα ήταν δύο: αφενός η εκπεφρασμένη επιθυμία του Μανούση να καούν τα γραπτά του, είτε λόγω μετριοφροσύνης είτε λόγω του ότι δεν είχε ολοκληρώσει την επεξεργασία τους· αφετέρου επρόκειτο για κείμενα προορισμένα για παράδοση και όχι για δημοσίευση, ιδιαίτερα αν συνυπολόγιζε κανείς ότι, σύμφωνα με τα λεγόμενα του Θ. Φαρμακίδη, λίγο πριν αρρωστήσει και πεθάνει ο Μανούσης είχε προμηθευτεί πολλά νέα συγγράμματα για να ανασκευάσει το κείμενό του. Η πρόοδος της ιστορικής επιστήμης ήταν τόσο μεγάλη τα χρόνια που πέρασαν ώστε η ιστορία του, παρά την καλλιέπεία της, δεν είχε νόημα να εκδοθεί. Τα επιχειρήματα αυτά αντέκρουσαν άλλοι καθηγητές υποστηρίζοντας ότι, αφού στη γραπτή διαθήκη δεν υπήρχε καμία πρόβλεψη για τα γραπτά, το Πανεπιστήμιο Αθηνών όφειλε να τα εκδώσει, καθώς η ιστορία του Μανούση έπρεπε να αποτελέσει κοινό κτήμα. Ο Παύλος Καλλιγιάς πρότεινε να εκδοθούν ως είχαν, αλλά η Σύγκλητος του ανέθεσε να εξετάσει τα έργα

Στη συλλογιστική του Θ. Μανούση σκοπός της διδασκαλίας ήταν η μετακένωσις των γνώσεων μέσω του προφορικού λόγου, η επιλογή και οργάνωση της προσφερόμενης γνώσης: *Ὁδηγούς καὶ διδασκάλους εἰς τὸ ἔργον μας ἐλάβομεν συγγραφεῖς ἐξόχους, τὸν Μύλλερρον, τὸν Ρόττεκ, τὸν Σισμόνδην καὶ τινας ἄλλους. Ὅσακις ἐδυνήθημεν ἐσυμβουλευθήμεν καὶ εἰδικούς καὶ πρωτοτύπους συγγραφεῖς. Νέας θεωρίας περὶ τῶν γεγονότων οὔτε σκοπόν, οὔτε δυνάμεις ἔχομεν νὰ ἐκθέσωμεν· ἀρκεῖ ἂν ὠφελήθημεν ὅσον ἔπρεπεν ἐξ ὧων ἐσυλλέξαμεν βοηθημάτων. Ὅ,τι-δήποτε προσφέρομεν εἶναι ἐράνισμα ἐκ τῶν συγγραφέων ἐκείνων· πολλάκις ἐφυλάξαμεν εἰς τὴν διήγησιν καὶ τὰς ἰδίας αὐτῶν λέξεις. Ἐκρίναμεν ματαιοπονίαν καὶ αὐθάδειαν νὰ ζητήσωμεν νὰ ἐκφράσωμεν ἡμεῖς ἄλλως ὅ,τι ἔξοχοι ἄνδρες ἐξιστόρησαν μὲ τόσῃν τέχνῃν καὶ δοκιμότητῃ. Ἐκτὸς τούτου οἱ λόγοι τοῦ Ἡροδότου, τοῦ Θουκυδίδου, τοῦ Τάκιτου, τοῦ Γίββωνος, ἐντυπώνονται βαθυτέρον εἰς τὴν μνήμην μας παρὰ τῶν κοινῶν ἱστοριογράφων αἱ διηγήσεις. Ὅ,τι εἰς τὴν πραγματείαν ταύτην δυνάμεθα νὰ ἐπικαλεσθῶμεν ὡς ἴδιον ἡμῶν εἶναι ἡ μέθοδος καὶ ἡ τάξις, τὴν ὁποίαν ἠκολουθήσαμεν.*⁴⁰⁰

Ἡ διάκριση ανάμεσα στην πανεπιστημιακή διδασκαλία, κύριο καθήκον του καθηγητή ή υφηγητή, και στη διεξαγωγή έρευνας ή στη συγγραφή πρωτότυπων έργων ήταν σαφής. Ο διαχωρισμός αυτός δεν είχε αξιολογικό χαρακτήρα. Το εράνισμα, η ανθολόγηση, η ενσωμάτωση στοιχείων από άλλες εργασίες αποτελούσαν απολύτως νόμιμη διαδικασία. Η στάση αυτή δεν αφορά μόνο τον Θεόδωρο Μανούση. Σε μια εποχή όπου η έννοια της προσωπικής δημιουργίας και της πρωτοτυπίας συγκροτείται σταδιακά, το σημαντικό ήταν η μεταφορά της γνώσης στο ελληνικό κράτος, η μεταγραφή του λόγου των πλέον σημαντικών πνευματικών προσωπικοτήτων⁴⁰¹ σε έναν χώρο υποδεέστερο

και να αποφανθεί για το εάν μπορούν να δημοσιευθούν (συνεδρίαση 30ής Οκτωβρίου 1871). Μερικούς μήνες αργότερα ο Καλλιγιάς επέστρεψε το κιβώτιο θεωρώντας ότι ήταν πολύ τολμηρή και ξεπερνούσε τις δυνάμεις του η συμπλήρωση των χασμάτων και η σύνδεση των τμημάτων που είχαν διασπασθεί. Κάποια μέλη της Συγκλήτου πρότειναν να εξετάσουν τα έγγραφα ο Τσιβανόπουλος ή ο Βερναρδάκης, αλλά τελικά αποφασίστηκε τα έργα να παραμείνουν ανέκδοτα και το κιβώτιο κλειδωμένο εκεί που φυλασσόταν. Δεν κατόρθωσα να εντοπίσω το συγκεκριμένο κιβώτιο, το οποίο είναι πολύ πιθανό να καταστράφηκε τα χρόνια που ακολούθησαν.

400. «Λόγος εισαγωγικός...», ό.π., σ. 467.

401. Είναι ενδιαφέρουσα στον λόγο του Μανούση η αναφορά στον Γκίμπον, μαζί με τους αρχαίους ιστορικούς, αναφορά ενδεικτική του υψηλού κύρους του ξένου ιστορικού, η οποία ενισχύει και την υπόθεση για τη χρήση του έργου του από τον έλληνα καθηγητή της Γενικής ιστορίας στη διδασκαλία του Βυζαντίου. Βλ. *εδώ*, σ. 71.

πνευματικά της Ευρώπης, όπου είχαν συγκροτηθεί επιστημονικά οι καθηγητές. Η έλλειψη πρωτοτυπίας, η πιστή μεταφορά ξενόγλωσσων κειμένων, η αδύναμη επιχειρηματολογία, οι παραδοξότητες αποτελούν κάποια από τα χαρακτηριστικά των περισσότερων βιβλίων που παράγονται και τα οποία παρ' όλα αυτά προκαλούν το δημόσιο ενδιαφέρον, συζητούνται, λειτουργούν ως καταλύτης, διαμορφώνουν ατομικές και συλλογικές συνειδήσεις. Το σημειώνει με ενάργεια ο Παναγιώτης Κονδύλης γράφοντας για τις ιδέες του νεοελληνικού Διαφωτισμού: *Η ιστορική λειτουργία των ιδεών δεν βρίσκεται σε καμία αναγκαία σχέση με τη θεωρητική τους ποιότητα· ό,τι είναι αδούλευτο, μέτριο ή κακοχωνεμένο ασφαλώς δεν παράγει τίποτε στον χώρο του θεωρητικού προβληματισμού, μπορεί όμως θαυμάσια να γίνεται καταλύτης με την κοινωνική σημασία, είτε ως παράγοντας μεταστροφής συνειδήσεων, οι οποίες αναζητούν το καινούργιο σε οποιαδήποτε μορφή μπορούν να το βρουν, είτε ως σημείο αντιλεγόμενο, ως εστία γένεσης πολεμικών αντιπαράθεσεων, ομάδων και παρατάξεων, που θέτουν σε κίνηση ό,τι πρωτύτερα φαινόταν στάσιμο.*⁴⁰²

Το σημαντικό δεν ήταν η πρωτότυπη συμβολή ή η έρευνα, αλλά η χρήση της ιστορικής γνώσης για τη διαμόρφωση του χαρακτήρα των ακροατών.⁴⁰³ Η στοχοθεσία αυτή ήταν σύμφυτη με τον διαφωτιστικό χαρακτήρα του πανεπιστημίου, τη σύνδεση της μόρφωσης με την ελευθερία: *Καθήκον παντός φίλου και ζηλωτού των φώτων είναι να έξηγη και να παριστάνη υπό την αληθή αυτών όψιν τα πράγματα της φύσεως και του ανθρώπινου βίου, τα της θρησκείας και της πολιτικής, και να διασκεδάξη την άγλην της πλάνης, των προλήψεων και της δεισιδαιμονίας δια των ακτίνων του ήλιου της αληθείας [...] Ό σκοπός ήμων δέν έδύνατο να περιορισθή μόνον εις τὸ να προμηθεύσωμεν εις τοὺς όμιλητάς ήμων άθροισμα γνώσεων, χρησίμων εις τὸ μέλλον έν τῷ βίῳ αυτών στάδιον, άλλ' άπεβλέψαμεν πάντοτε και εις την διάπλασιν και κραταίωσιν του φρονήματος και του χαρακτήρος.*⁴⁰⁴

Η διαμόρφωση του χαρακτήρα απέρρευε από τη δύναμη των λόγων του διδάσκοντος, από την ίδια του την παρουσία: *οὐδέν άλλο ποιεί η̄ εξακολουθεῖ τὸ έργον και την άποστολήν τοῡ θείου καῑ άκρου διδασκάλου,*⁴⁰⁵ σημείωνε εμφαντικά

402. Παναγιώτης Κονδύλης, *Ο Νεοελληνικός διαφωτισμός. Οι φιλοσοφικές ιδέες*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1988, σ. 11.

403. Βλ γενικά Βαγγέλης Καραμανωλάκης, «Η Ιστορία και το κοινό της στον 19ο αιώνα: Από τις πανεπιστημιακές αίθουσες στους συλλόγους»: Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης (επιμ.), *Δ' Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας...*, ό.π., τ. 1, σ. 215-233.

404. Από λόγο του Θ. Μανούση προς τους φοιτητές, *Επιτίς*, φ. 444 (14 Φεβρουαρίου 1848).

405. Δ. Βερναρδάκης, *Λόγος...*, ό.π., σ. 5.

ο Δ. Βερναρδάκης στον εισιτήριο λόγο του για το μάθημα της γενικής ιστορίας το 1862. Αναφερόταν στον Μανούση –υπό τη συγκίνηση και τη συναισθηματική φόρτιση του στενού μαθητή και διαδόχου που μιλούσε για τον προκάτοχο και δάσκαλό του– ως πρωταγωνιστή θεατρικού δράματος σε κατάνεστες αίθουσες, όπου και μόνο η παρουσία του επέβαλλε τη σιωπή, προκαλούσε τον σεβασμό και την προσοχή. Σε αυτή την εξιδανικευμένη εικόνα αξίζει να προσέξουμε τα χαρακτηριστικά που αποδίδονται στον διδάσκοντα: ευγλωττία, πολυμάθεια στηριγμένη στην επιστημονική γνώση, παραστατικότητα, φαντασία, κρίση, κυρίως μέγεθος ψυχής και συναισθημάτων. Ένας μικρός θεός, ο Δάσκαλος, με το κύρος της αυθεντίας του καλούσε τους νέους να συμμετάσχουν στα αφηγούμενα, προκαλώντας πλήθος συναισθημάτων και προσφέροντας γνώση, διαπλάθοντας τελικά την προσωπικότητά τους. Ο πανεπιστημιακός δάσκαλος αποτελούσε το «άλας της Γης», τον εκπαιδευτή του ανθρωπίνου γένους, όπως υποστήριζε ο φιλόσοφος Γιόχαν Φίχτε στις διαλέξεις του για τον προορισμό του επιστήμονα, κείμενα που θεωρήθηκαν από τους θεμέλιους λίθους του νέου Πανεπιστημίου του Βερολίνου. Προτάσσοντας τη δράση ως σύνθημα, ο Φίχτε προέβαλλε τον υπεύθυνο ρόλο του καθηγητή ως κατόχου της αλήθειας, ως αναμορφωτή της ανθρωπότητας.⁴⁰⁶ Η μετάβαση από τα μεσαιωνικά πανεπιστήμια της Εκκλησίας σε εκείνα της νεωτερικότητας οδηγούσε στη μετεξέλιξη μιας σειράς εννοιών που είχαν συνοδεύσει τα πρώτα στη λειτουργία τους. Στα πανεπιστήμια ως ναούς της γνώσης, ο δάσκαλος μπορεί να μην απολάμβανε πλέον της θείκης αποστολής, η παρουσία του όμως οριζόταν από την αυθεντία της επιστήμης. Αποστολή του ήταν η μεταφορά της γνώσης στους φοιτητές, μιας γνώσης που δεν επιδεχόταν αμφισβητήσεις.⁴⁰⁷

Η διδασκαλία απέβλεπε στη συναισθηματική ενεργοποίηση των ακροατών μέσω της δραματοποιημένης διήγησης, στη συμμετοχή τους στα δρώμενα μέσω της φαντασίας τους, στην ενίσχυση του φρονήματός τους. Σε αυτό το πλαίσιο, η ιστορία ήταν ένα μάθημα το οποίο κατεξοχήν διδασκόταν από καθηδρας και απαιτούσε την απόσταση του καθηγητή από τον φοιτητή: *Ναί! ἤρχετο ἡ ὥρα τῆς παραδόσεως τοῦ Μανούση καὶ αἱ λοιπαὶ αἴθουσαι τοῦ Πανεπιστημίου ἐκενοῦντο καὶ οἱ μαθηταὶ πάντες ἔτρεχον προτροπάδην εἰς τὴν ἀκρόασιν αὐτοῦ. Ἀνέβαινε τὴν ἔδραν καὶ χίλια ὄμματα προσέβλεπον αὐτὸν ἀσκαρδαμκτί, καὶ χίλια ὄτα ἔστεκον ἀτενῆ εἰς τὴν λαλίᾳ του! Ἐκινεῖτο, ἐπαθαίνετο, ἐδάκρυε καὶ συ-*

406. A. Renaut, *ό.π.*, σ. 198.

407. Στο ίδιο, σ. 196-201.

κεκινείτο και συνεπαθαινετο και συνεδάκρυε τὸ ἀκροατήριον. Οὐ μόνον δὲ τοῦ Πανεπιστημίου οἱ φοιτηταί, ἀλλὰ καὶ οἱ τῶν γυμνασίων καὶ τῶν σχολείων καὶ αὐτοὶ οἱ πάσης παιδείας ἄγευστοι πολῖται ἔτρεχον ἀσθμαίνοντες εἰς τοῦ Μανούση τὰς παραδόσεις.⁴⁰⁸

Το μάθημα του Μανούση δεν απέβλεπε μόνο στον φοιτητικό πληθυσμό· στόχευε και στο πολυπληθές ακροατήριο που συνέρρεε στο Πανεπιστήμιο. Ο καθηγητής απευθυνόταν σε ένα διευρυμένο κοινό· επεδίωκε την ενίσχυση των δεσμών για τα μέλη της εθνικής κοινότητας, προσέφερε τα διδάγματα της ιστορίας. Το μάθημα δεν αποσκοπούσε απλώς στη συγκρότηση του φοιτητή της Φιλοσοφικής Σχολής· αφορούσε, ως γενικό, και όλους τους φοιτητές του Πανεπιστημίου, όλους τους ακροατές: *Ελάτε μαζί μου, λόγου χάρη, στην αίθουσα όπου κάνει τις καθημερινές του παραδόσεις ο καθηγητής Μανούσης, και θα τη βρείτε γεμάτη όχι μόνο από τακτικούς φοιτητές αλλά και από άλλους που εκμεταλλεύονται με ενθουσιασμό την ευκαιρία να παρακολουθήσουν ένα ενδιαφέρον κεφάλαιο από την Παγκόσμια Ιστορία. Βρίσκονται εδώ ο αδειούχος στρατιώτης με την γκριζα στολή του, και δίπλα του ο ιερέας της ενορίας με το μακρύ μαύρο ράσο του και το καμηλαύκι του. Σ' ένα άλλο θρανίο είναι ένας νέος που, καθώς δείχνουν τα μακριά του μαλλιά, προορίζεται για το ιερατικό λειτούργημα. Εδώ κι εκεί ανακατεμένοι μ' αυτούς είναι αρκετοί κάτοικοι της πόλης που ξεφεύγοντας, από τις έγνοιες της ημέρας, μπαίνουν για μια δυο ώρες στο Πανεπιστήμιο πριν να γυρίσουν στα σπίτια τους...*⁴⁰⁹

Από την τελετή των εγκαινίων του, στις 3 Μαΐου 1837, το Πανεπιστήμιο είχε συγκεντρώσει στις αίθουσες και στις δημόσιες τελετές του σημαντικό αριθμό ακροατών. Και δεν αναφέρομαι μόνο στους επετειακούς εορτασμούς ή στις τακτικές πανεπιστημιακές διαδικασίες, όπως η εγκατάσταση των νέων πρυτανικών αρχών ή οι ποιητικοί διαγωνισμοί, οι οποίοι αποτελούσαν γεγονότα της μικρής αθηναϊκής κοινωνίας. Σύμφωνα με περιγραφή του Ράλλειου διαγωνισμού του 1860, τη μέρα εκείνη ολόκληρη η Αθήνα βρισκόταν στο πόδι. Τα καφενεία και οι αγορές είχαν ερημώσει. Οι πλατείες ήταν γεμάτες από κόσμο που χειρονομούσε και συζητούσε με έξαψη. Όταν τελείωσε ο Διαγωνισμός, ο νικητής δαφνοστεφανωμένος συνοδεύθηκε από το ενθουσιασμένο

408. Στη νεκρολογία που φιλοξενήθηκε στα «Εσωτερικά» της εφημερίδας *Αθηναί*, φ. 2714 (5 Νοεμβρίου 1858).

409. Βλ. τη μαρτυρία του περιηγητή Henry M. Baird, "Modern Greece: A Narrative of a Residence and Travels in that Country", Νέα Υόρκη 1856, σ. 80-85: Αλέξης Δημαράς (επιμ.), *Η μεταρρύθμιση...* ό.π., τ. 2, (1895-1967), σ. 326, σε μετάφραση του επιμελητή.

πλήθος σπίτι του.⁴¹⁰ Η περιγραφή ήταν ενδεικτική της μεγάλης συμμετοχής, της μετατροπής μιας πανεπιστημιακής τελετής σε λαϊκό δρώμενο.

Κατά την τέταρτη και την πέμπτη κυρίως δεκαετία του 19ου αιώνα, στις αίθουσες των σχολών συγκεντρωνόταν ένα ετερόκλητο πλήθος, το οποίο δεν περιοριζόταν στους φοιτητές ή τους ακροατές, σε όσους δηλαδή διεκδικούσαν με τον έναν ή με τον άλλο τρόπο μια θεσμοθετημένη σχέση με το Πανεπιστήμιο. Αφορούσε και άλλους, έστω και σε μικρούς αριθμούς, όπως σημειώνει ο χρονικογράφος και καθηγητής του Πανεπιστημίου Ιωάννης Πανταζίδης: νέους και παιδιά που φοιτούσαν στο γυμνάσιο, μεσήλικες και ηλικιωμένους, φουστανελοφόρους, ρασοφόρους, ντυμένους ευρωπαϊκά ή με νησιώτικες φορεσιές.⁴¹¹ Ήταν όλοι όσοι επιθυμούσαν να συμμετάσχουν στις διαδικασίες του νέου εκπαιδευτικού ιδρύματος, να ακούσουν, να εντυπωσιαστούν, να αποκτήσουν γνώσεις. Μπορεί να μην ξεπερνούσαν όσους χωρούσε μια πανεπιστημιακή αίθουσα, εκπροσωπούσαν όμως έναν σημαντικό αριθμό για τα μέτρα της εποχής και της πόλης, ο οποίος υπερέβαινε τους 52 όλους κι όλους εγγεγραμμένους φοιτητές κατά το πρώτο εξάμηνο λειτουργίας του Πανεπιστημίου. Ακόμη και όταν επρόκειτο για μαθήματα που θεωρητικά απευθύνονταν σε ένα πιο εξειδικευμένο κοινό, όπως εκείνα των φυσικομαθηματικών επιστημών, οι διδάσκοντες ενδιαφέρονταν να προσελκύσουν ακροατές ανακοινώνοντας τις ώρες διδασκαλίας από τις στήλες των εφημερίδων ή εκτελώντας θεαματικά πειράματα εκτός της διδακτέας ύλης.⁴¹² Σε αυτό το πλαίσιο η ιστορία αποτελούσε προνομιακό πεδίο. Μάθημα που δεν απαιτούσε συστηματική παρακολούθηση ή προετοιμασία (όπως για παράδειγμα η ερμηνευτική προσέγγιση των κειμένων της αρχαίας γραμματείας), κυρίως όμως μάθημα που ενδιέφερε κάθε πολίτη του νέου κράτους ο οποίος ήθελε να πληροφορηθεί για τους προγόνους του ή γενικότερα για το παρελθόν, συγκέντρωνε μεγάλα ακροατήρια, καθώς μάλιστα από τη διδακτική έδρα προσέφεραν τις γνώσεις τους καθηγητές εγνωσμένου κύρους με δεινή ρητορική ικανότητα: ο Μανούσης, ο Παπαρρηγόπουλος, ο Βερναρδάκης. Στις περιγραφές που διαθέτουμε για τους ακροατές τους κυριαρχεί η εικόνα της πάνδημης συμμετοχής ενός κοινού το οποίο δεν περιοριζόταν στους φοιτητές ή στη μικρή κοινότητα των εγγραμμάτων της εποχής.

410. Βλ. E. Yemeniz, "De la renaissance littéraire en Grèce. Les poètes Zalokostas et Orphanidis", *Revue des Deux Mondes* 27 (1η Μαΐου 1860), σ. 214: Π. Μουλλάς, «Ποίηση και ιδεολογία...», *ό.π.*, σ. 596, σε μετάφραση του συγγραφέα.

411. Ιω. Πανταζίδης, *ό.π.*, σ. 30.

412. Βλ. E. Μανιάτη, *ό.π.*, σ. 82.

Στις λίγο-πολύ εξιδανικευμένες αυτές εικόνες των αιθουσών από τη γραφίδα συνήθως κάποιου περιηγητή, δημοσιογράφου ή λογίου, οι οποίοι περιέγραφαν επεισόδια ή εξυμνούσαν κάποιον διδάσκοντα, η ρητορική δεινότητα των ιστορικών αποδεικνυόταν από την προσέλευση ενός ετερόκλητου κοινού, που δεν πρέπει να υπερέβαινε τις μερικές εκατοντάδες, ανάμεσά τους και πρόσωπα χωρίς καμία μόρφωση. Παρ' όλα αυτά, και μόνο η καταγραφή του γεγονότος ήταν ενδεικτική του ενδιαφέροντος του κοινού για την ιστορία, όπως αποτυπωνόταν άλλωστε και στη δημοσίευση των εισιτήριων λόγων και των μαθημάτων στον ημερήσιο και περιοδικό Τύπο. Η περιγραφή φαίνεται αντιφατική, καθώς γνωρίζουμε ότι η αρχαϊζουσα καθαρεύουσα των διδασκόντων, η διαφοροποίηση της γλώσσας της αγόρευσης από την καθημερινή ομιλία, διαμόρφωνε ένα εργαλείο μεταβίβασης της γνώσης σε μια συγκεκριμένη ομάδα φοιτητών και εγγράμματων κατοίκων.

Στην πραγματικότητα, οι περιγραφές εκφράζουν την επιθυμία σημαντικής ομάδας κατοίκων του νέου βασιλείου να συμμετάσχει στις διαδικασίες και στις τελετές του νέου ιδρύματος. Με τη συμμετοχή τους «νομιμοποιούσαν» τον δημόσιο και παρεμβατικό ρόλο του Πανεπιστημίου ως κέντρου δημιουργίας και μετάδοσης γνώσης προς την εθνική κοινότητα, ιδιαίτερα μάλιστα καθώς στην οθωνική περίοδο ήταν σχεδόν ασφυκτικοί οι όροι δημιουργίας οποιουδήποτε είδους συσσωματώσεων και διεξαγωγής δημόσιων μαθημάτων.

Η διαδοχή του πρώτου καθηγητή Ιστορίας Κ. Σχινά από τον Κ. Παπαρρηγόπουλο (1851) και η στροφή του δεύτερου προς τη διδασκαλία της ιστορίας του ελληνικού έθνους εδραίωσε τη συγκίνηση ως χαρακτηριστικό το οποίο διέτρεχε τα ακροατήρια που κατέκλυζαν τις αίθουσες. Ο ιστορικός, με τη διδασκαλία της εθνικής ιστορίας όπως αυτή διαμορφωνόταν στο Πανεπιστήμιο και στο πολύτομο έργο του, δεν στόχευε μόνο στη διαμόρφωση ελεύθερων, ηθικών και μορφωμένων ανθρώπων αλλά και στη συγκρότηση πολιτών με ενεργό εθνική συνείδηση και γνώση του αντίστοιχου παρελθόντος. Το Πανεπιστήμιο –ενισχυμένο λόγω της συμμετοχής του στον αντιοθωνικό αγώνα και της δυναμικής παρουσίας του φοιτητικού κινήματος– ήταν πλέον ο χώρος που φιλοξενούσε το κράτιστον έργαστήριον, τη διδασκαλία της εθνικής ιστορίας. Η ιστορία δεν αντιμετωπιζόταν μόνο ως μορφωτικό αγαθό, απαραίτητο για την απελευθέρωση από τα δεσμά της αμάθειας, αλλά μετατρέποταν σε μέσο παρασκευής της εθνικής ιδεολογίας, σε απαραίτητο εφόδιο του πολίτη του ελληνικού έθνους και κράτους. Συνεχίζοντας την παράδοση του Μανούση, ο Παπαρρηγόπουλος αντιλαμβάνονταν τη διδασκαλία ως δράμα, που καλούσε τους φοιτητές να μετάσχουν και να μνηθούν. Σε μια νέα όμως εθνική

προοπτική, ο ιστορικός έπλαθε προσωπικότητες, εμφυσούσε τον πατριωτικό παλμό σε αυτές. *Τριακόσιοι νέοι μετά προφανῶν συγκινήσεων ήκροῶντο μου ἐν τῷ πανεπιστημίῳ ἀφηγουμένου τὰ κατὰ τὴν πτῶσιν τῆς μεγαλομάρτυρος νήσου,*⁴¹³ σημείωνε το 1875 ο συγγραφέας της *Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους* απαντώντας στην κριτική του Κωνσταντίνου Νικοδήμου ότι υποτιμούσε τη συμβολή των Ψαρών στον Αγώνα του 1821. Η εθνική ιστορία έπρεπε να διδάσκει τις επερχόμενες γενεές μετά *προφανῶν συγκινήσεων*.

Ο διδακτισμός και ο ρητορικός τόνος δεν αποτελούν μόνο χαρακτηριστικά των πανεπιστημιακών κειμένων του ιστορικού. Εκτείνονται και στο υπόλοιπο έργο του, ακόμη και στην *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, στην οποία άλλωστε έχουν συγχωνευθεί τα περισσότερα από τα επιμέρους κείμενά του, είτε άρθρα είτε λόγοι. Ο ιστορικός δεν μπορούσε παρά να διδάσκει και να κατηχεί το πλήθος στην εθνική ιστορία. Η σχέση με το κοινό ήταν καθοριστική για την εργασία του. Ο Παπαρηγόπουλος ανήκε στην εθνική κοινότητα, την ιστορία της οποίας συνέγραφε. Η σχέση ήταν αμφίδρομη, *ὡς δι' ἤλεκτριμοῦ, ἀπὸ τοῦ γράφο- ντος πρὸς τὸ κοινόν, καὶ ἀπὸ τοῦ κοινοῦ πρὸς τὸν γράφοντα.*⁴¹⁴ Ως κάτοχος της αλήθειας ο ιστορικός ήταν ο πατέρας που συμβούλευε και καθοδηγούσε τα παιδιά του, ή ακόμη και τα επέπληττε, προστατεύοντάς τα όμως πάντα απέναντι στους ξένους. Επιπλέον, ήταν υποχρεωμένος υπηρετώντας την επιστημονική αλήθεια να οδηγείται στην *ἐνδεχομένη περιστολή τῆς ἐθνικῆς ἐκείνης φιλοτιμίας*, η οποία θα μπορούσε να τον οδηγήσει στην παρανόηση των γεγονότων.⁴¹⁵

Οι αίθουσες διδασκαλίας δεν αποτελούσαν μόνο τους τόπους εκδίπλωσης του διδακτικού λόγου, αλλά και των αντιδράσεων που εκείνος προκαλούσε, στενά συνδεδεμένων με τα συγκεκριμένα πρόσωπα, με την πολιτική συγκυρία. Οι περιγραφές των ακροατηρίων στα Μανούσεια και στα Βερναρδάκεια μεταφέρουν και εδώ την αίσθηση της συμμετοχής ενός μεγαλύτερου κοινού, και ενός σημαντικού βέβαια ενδιαφέροντος της κοινής γνώμης, όπως αποτυπώθηκε στον ημερήσιο και περιοδικό Τύπο. Σε αυτή την ιεραρχημένη σχέση ο κάτοχος της γνώσης και του τρόπου εκφοράς της επέβαλλε θεωρητικά την ανωτερότητά του στον αποδέκτη. Στην πραγματικότητα όμως ο πρώτος κάποτε δεχόταν και την κριτική του δεύτερου, την απόρριψη της διδασκα-

413. *Εφημερίς* (18 Φεβρουαρίου 1875), βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *Κωνσταντίνος Παπαρηγόπουλος...*, ό.π., σ. 321.

414. *Ιστορικαί Πραγματεαί...*, ό.π., σ. 20.

415. «Ποιον το εκ της ιστορίας όφελος και πώς δέον να σπουδάζωμεν αυτήν»: Κ. Θ. Δημαράς, ό.π., σ. 272.

λίας του. Οι αίθουσες διδασκαλίας μετατρέπονταν πολλάκις σε θέατρα διενέξεων, σε χώρους που συνδέονταν άμεσα με την πολιτική λειτουργία της ιστορίας, με τις συνεπακόλουθες αντιδράσεις που προκαλούσε ο πρόδηλος συσχετισμός τους.

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ

ΑΠΟ ΤΟ ΠΑΝΔΙΔΑΚΤΗΡΙΟ ΣΤΟ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ:
ΣΥΓΚΡΟΤΩΝΤΑΣ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ
(1882-1909)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄

Η ΣΤΡΟΦΗ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΕΞΕΙΔΙΚΕΥΣΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗ: Ο ΚΟΣΜΟΣ ΤΩΝ ΦΡΟΝΤΙΣΤΗΡΙΩΝ

Το τέλος του 19ου αιώνα και οι αρχές του 20ού αποτέλεσαν άλλη μια ταραγμένη περίοδο για το ελληνικό κράτος. Η ενσωμάτωση της Θεσσαλίας και τμήματος της Ηπείρου, το Κρητικό Ζήτημα, ο αποτυχημένος ελληνοτουρκικός πόλεμος του 1897, το Μακεδονικό δημιούργησαν νέες πραγματικότητες, οι οποίες διαπλέκονταν με τις ευρύτερες γεωπολιτικές αλλαγές και την ανάδειξη και εδραίωση των βαλκανικών εθνικισμών. Πραγματικότητες στη διαμόρφωση των οποίων συμμετείχαν το Πανεπιστήμιο και μια σειρά από εταιρείες, συλλόγους, ιδρύματα, όπως η Εθνική Εταιρεία και ο «Ελληνισμός», στα οποία πρωτοστάτησαν πανεπιστημιακοί δάσκαλοι. Το κίνημα του 1909 στο τέλος της περιόδου αποτέλεσε μια βαθιά τομή, καθοριστική για όλο τον δημόσιο βίο και για το παλαιό Πανεπιστήμιο.

Σε μια εποχή όπου το αίτημα του εκσυγχρονισμού, διατυπωμένο κυρίως από τις κυβερνήσεις του Χ. Τρικούπη και όσους τον ακολούθησαν, κυριάρχησε στην εσωτερική πολιτική ζωή, η συνεχιζόμενη αύξηση του διδακτικού προσωπικού και των φοιτητών, οι αλλαγές στο νομοθετικό πλαίσιο, η στροφή προς την εξειδίκευση και την επαγγελματική κατάρτιση μετέβαλαν την εικόνα του Πανεπιστημίου Αθηνών. Νέα γνωστικά αντικείμενα –ανάμεσά τους η παιδαγωγική, η γλωσσολογία, η λαογραφία– καθιερώθηκαν στο πρόγραμμα της Φιλοσοφικής. Η Σχολή, καθηγητικό σώμα και φοιτητές, στρατεύθηκε στο γλωσσικό ζήτημα και αναδείχθηκε σε έναν από τους πλέον μαχητικούς πρωταγωνιστές του.

Ο ΔΗΜΟΤΙΚΙΣΜΟΣ ΚΑΙ Η ΑΝΤΙΔΡΑΣΗ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ

Η Φιλοσοφική Σχολή Αθηνών βρέθηκε στην πρωτοπορία του αντιδημοτιστικού κινήματος. Οι διδάσκοντές της στάθηκαν αρνητικοί απέναντι σε κάθε γλωσσική ή εκπαιδευτική μεταρρύθμιση που συνδεόταν με τη γλώσσα. Καθηγητές όπως ο Κ. Κόντος και ο Γ. Μιστριώτης πρωτοστάτησαν στη

δίωξη των δημοτικιστών –τόσο των προσώπων όσο και των φερόμενων ιδεών– και η επιστημονική φαρέτρα εναντίον της δημοτικής εξοπλίστηκε με βέλη που της προσέφεραν διδάσκοντες όπως ο Γεώργιος Χατζιδάκις και αργότερα ο Α. Σκιας. Στα πρώτα χρόνια του 20ού αιώνα, η στράτευση μεγάλου μέρους των φοιτητών της Σχολής εναντίον της δημοτικής, υποκινούμενων πολλές φορές από τους καθηγητές τους, όπως εκδηλώθηκε με ιδιαίτερη ένταση στα Ευαγγελικά⁴¹⁶ και στα Ορσετειακά⁴¹⁷ συντέλεσε καθοριστικά στην εικόνα της μαζικής αντίδρασης εναντίον των γλωσσικών μεταρρυθμιστικών ιδεών.

416. Αφορμή των επεισοδίων υπήρξαν οι διαμαρτυρίες για τη μετάφραση του Ευαγγελίου στη δημοτική γλώσσα από τον Αλέξανδρο Πάλλη, αλλά και για την προγενέστερή της (1899) από την Ιουλία Σωμάκη, η οποία είχε συνταχθεί και κυκλοφορήσει με την προτροπή και υποστήριξη της βασίλισσας Όλγας. Η βίαιη αντιμετώπιση και η δολοφονία οκτώ –σύμφωνα με άλλες πληροφορίες έντεκα– διαδηλωτών από το ιππικό οδήγησε στην παραίτηση της κυβέρνησης Γ. Θεοτόκη και του μητροπολίτη Αθηνών Προκοπίου. Βλ. για την περιγραφή των επεισοδίων Γ. Α. Σωτηρίου, Λέων Σ. Ματλής, Διον. Π. Λεονταρίτης, *Φοιτητικά σελίδα του 1901. Πλήρης περιγραφή της κατά των μεταφράσεων του Ιερού Ευαγγελίου εξεγέρσεως των φοιτητών και του λαού μετά των προκαλεσάντων αυτήν αιτιών*, Αθήνα 1902. Από τις νεότερες προσεγγίσεις βλ. εκείνη του Gunnar Hering, “Die Auseinandersetzungen über die griechische Schriftsprache”: *Nostos. Gesammelte Schriften zur südosteuropäischen Geschichte*, Frankfurt am Main 1995, σ. 226-227, και *passim*, σ. 189-264. Βλ. ακόμη Philip Carabott, “Politics, Orthodoxy, and the Language Question in Greece. The Gospel Riots of November 1901”, *Journal of Mediterranean Studies* 3 (1993), σ. 117-138, και Νίκη Μαρωνίτη, *Πολιτική και Εθνικό Ζήτημα 1895-1903*, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης, Σχολή Νομικών, Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών, ΕΚΠΑ, 2001, σ. 319-357.

417. Η μετάφραση της *Ορέστειας* από τον Γ. Σωτηριάδη, που ανέβηκε στο νεοσύστατο τότε Βασιλικό Θέατρο, προκάλεσε την αντίδραση του Γ. Μιστριώτη, ο οποίος κατηγορήθηκε ότι υποκίνησε τους φοιτητές να διαδηλώσουν την αντίθεσή τους. Στις συγκρούσεις που ακολούθησαν ανάμεσα στις δυνάμεις ασφαλείας και στους διαδηλωτές σκοτώθηκε ένα άτομο, γεγονός που προκάλεσε τη δίωξη του Μιστριώτη και πλήθους φοιτητών. Με βούλευμα απαλλάχθηκε ο καθηγητής και οι περισσότεροι από τους φοιτητές, ενώ και για τους υπόλοιπους δεν γνωρίζουμε εάν ποτέ δικάστηκαν. Στα επεισόδια αποδόθηκαν και πολιτικές διαστάσεις, καθώς ο Μιστριώτης ήταν συνδεδεμένος με τον Θεόδωρο Δηλιγιάννη. Βλ. Γιάννης Σιδέρης «Τα Ορσετειακά. Ταράχες για να μην παίζονται οι τραγωδίες σε μετάφραση!», *Θέατρο* 33 (5 Ιουνίου 1961), σ. 51-61, 34 (7 Αυγούστου 1961), σ. 89-99. Για τα επεισόδια που σημάδεψαν την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα βλ. και τα πρακτικά του σχετικού επιστημονικού συμποσίου *Ευαγγελικά (1901)-Ορσετειακά (1903): νεωτερικές πιέσεις και κοινωνικές αντιστάσεις της Εταιρείας Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας της Σχολής Μωραΐτη* (Αθήνα 2005), και ιδιαίτερα το άρθρο της Άλ. Βερέβη «Ευαγγελικά και Ορσετειακά. Το χρονικό των γεγονότων», σ. 27-42.

Η ένταξη του Πανεπιστημίου στο αντιδημοτικιστικό στρατόπεδο με κείμενα και δημόσιες πρωτοβουλίες καυτηριάστηκε από την άλλη πλευρά. Συντέλεσε μάλιστα καθοριστικά στη δημιουργία μιας ευθείας γραμμής, η οποία συνέδεε τα κείμενα του Κ. Κόντου, στη δεκαετία του 1880, με τη *δίκη των τόνων* εναντίον του καθηγητή Ιωάννη Κακριδή στα χρόνια της Κατοχής.⁴¹⁸ Η αντίληψη αυτή, στο πλαίσιο μιας ευρύτερης πολεμικής, υποβάθμισε εσωτερικές αντιπαλότητες και διεργασίες στο σώμα των διδασκόντων, ενώ σε μεγάλο βαθμό δεν ανέδειξε τις διαφοροποιήσεις στον άλλο εταίρο της διδακτικής διαδικασίας, τους φοιτητές. Σημειώνω ενδεικτικά ότι τη θέση της πλειονότητας των φοιτητών στα πρώτα χρόνια του 20ού αιώνα υπέρ της καθαρεύουσας ακολούθησε η στροφή ενός μεγάλου τμήματός τους προς τη δημοτική, στροφή συνδεδεμένη και με αριστερές πολιτικές στρατεύσεις.

Στο εσωτερικό της πανεπιστημιακής κοινότητας, και στη Φιλοσοφική, υπήρξαν μειοψηφικές διαφοροποιήσεις ως προς το γλωσσικό ζήτημα, οι οποίες, αν και δεν μετέβαλαν τη γενική εικόνα, δημιούργησαν πάντως εντάσεις και προβληματισμούς. Ήταν σαφές ότι η πολεμική εναντίον της δημοτικής καθόρισε σε μεγάλο βαθμό και τους εσωτερικούς συσχετισμούς στη Σχολή, επηρέασε την ανανέωση του διδακτικού προσωπικού, καθώς οι τύχες φοιτητών, αποφοίτων και υποψήφιων διδασκτόρων συνδέθηκαν και με τη γλωσσική τοποθέτησή τους. Στην περίπτωση της ιστορίας στη συγκεκριμένη περίοδο, σημειώνω την τοποθέτηση του Π. Καρολίδη εναντίον της δημοτικής,⁴¹⁹ ενώ ήταν γνωστή η σχέση του Σπ. Λάμπρου με το δημοτικιστικό στρατόπεδο και η θέση του υπέρ μιας μετριοπαθούς καθαρεύουσας, θέση που οδήγησε σε συγχρούσεις με τους πλέον ακραιφνείς υποστηρικτές της, ακόμη και με τους φοιτητές.⁴²⁰

418. Βλ. τη συλλογή άρθρων του Τριανταφυλλίδη με τίτλο «Ο Δημοτικισμός και η ανώτατη παιδεία», *Άπαντα Μανόλη Τριανταφυλλίδη*, τ. 6: «Γλωσσικό ζήτημα και γλωσσοεκπαιδευτικά. Γ' Δημοτικισμός και αντίδραση», Θεσσαλονίκη, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης - Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών (Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη), 1963, σ. 162-362.

419. Στα Ευαγγελικά ο Π. Καρολίδης ηγήθηκε της πορείας των φοιτητών προς τη Μητρόπολη και τους εκπροσώπησε στη συνάντηση που ορίστηκε με τον μητροπολίτη Αθηνών. Βλ. Γ. Α. Σωτηρίου, Λέων Σ. Ματλής, Διον. Π. Λεονταρίτης, *ό.π.*, σ. 69-70.

420. Κατά τα Ορεσטיακά ο Σπ. Λάμπρος στο μάθημά του καυτηρίασε τη στάση των φοιτητών και αποχώρησε από την αίθουσα μετά από αποδοκιμασίες τους. Γ. Σιδέρης, *ό.π.*, σ. 93.

Η ΑΛΛΑΓΗ ΠΡΟΣΑΝΑΤΟΛΙΣΜΟΥ ΣΤΗΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

Εάν η γλώσσα διαδραμάτισε καθοριστικό ρόλο στη συγκρότηση της ταυτότητας της Φιλοσοφικής Σχολής, την ίδια περίοδο η πανεπιστημιακή εκπαίδευση δέχτηκε μια σειρά από κριτικές για την αποστολή της:

Τοιουτοτρόπως δὲ ἡ ἀνωτέρα παιδεία, πρὸς ἄλλον ὄλως σκοπὸν εἰσαχθεῖσα εἰς τὴν Ἑλλάδα, ἀπέβη προϊόντος τοῦ χρόνου καὶ ὑπὸ τὴν αἰγίδα τοῦ συνταγματικοῦ πολιτεύματος καθαρὰ κηφνητροφία, ὅπως ἦτο ἐπόμενον⁴²¹ [...] Μειράκια [οἱ φοιτητές], ἀστοιχεῖα τὰ πλεῖστα ὡς πρὸς τὰς γνώσεις, ἀνεργάτιστα δὲ ἠθικῶς καὶ θρησκευτικῶς ὡς ἐκ τῆς ἀνατροφῆς, καὶ κοινωνικῶς δὲ πολλάκις ἄξεστα, διερχόμενα ἀβρόχοις ποσιν ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ τὰ γυμνάσια τοῦ κράτους, ἐξ ὧν ἀπολύονται συνήθως δι' ἀπειλῶν καὶ ὕβρεων, εἰσέρχονται εἰς τὸ Πανεπιστήμιον «μὲ τὰ τσαρούχια» τὸ δὴ λεγόμενον, ὅπου φυσιοῦνται καὶ ἐξάπτονται καὶ τυφοῦνται, καὶ ἀντὶ τὰ ἐγκύπτωσιν εἰς τὴν σπουδὴν καὶ μελέτην τῆς ἐπιστήμης, μεταβάλλουσι τὸ ἀνάτατον ἐκπαιδευτήριον εἰς κονίστραν ἄμουσον καὶ ἀδηρῶν ἄλλοτε μὲν πατριαστικῶν, ἄλλοτε δὲ ἀγρίων πολιτικῶν διαδηλώσεων καὶ ὄχλαγωγῶν καὶ θορύβων καὶ ταραχῶν.⁴²²

Το καυστικό σχόλιο ενός παλαιού γνώστη του θεσμού, του Δημητρίου Βερναρδάκη, για τις πανεπιστημιακές σπουδές αποτύπωνε ένα γενικότερο ρεύμα κριτικής για την αποστολή του Πανεπιστημίου και ειδικότερα για την κατάρτιση των αποφοίτων του στο τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα.⁴²³ Στο στόχαστρο βρισκόταν ο συνεχώς αυξανόμενος αριθμός εισαχθέντων και αποφοίτων (ενδεικτικά το 1886-1887 εισήχθησαν 739 φοιτητές),⁴²⁴ ο οποίος προβλημάτιζε και τις πρυτανικές αρχές.⁴²⁵ Οξεία ήταν και η κριτική για το χαμηλό επίπεδο μόρφωσης και για την παραγωγή πλήθους άνεργων πτυχιούχων, ιδιαίτερα της Νομικής, με αποτέλεσμα την κάλυψη των συνεχώς αυξανόμενων αναγκών της κρατικής μηχανής και της ιδιωτικής αγοράς εργασίας από αποφοίτους «ημιμαθείς» και «θεσιθίρες». Σε μια εποχή σημαντικών αλλαγών στην ελληνική οικονομία, πέρα από τις ρητορείες για τον εκπολιτισμό της Ανατολής είχαν αρ-

421. Δημήτριος Βερναρδάκης, *Καποδίστριας και Όθων. Επιστολιμαία βιβλιοκρισία*, Αθήνα, Γαλαξίας, 1962, σ. 115.

422. Στο ίδιο, σ. 120-121.

423. Η βιβλιοκρισία του Βερναρδάκη δημοσιεύθηκε σε συνέχειες στη *Νέα Ημέρα* της Τεργέστης το 1875. Εκδόθηκε πρώτη φορά επωνύμως από τον Κωνσταντίνο Άμαντο ως επίμετρο στη γ' έκδοση του έργου του Νικολάου Δραγούμη *Ιστορικά Αναμνήσεις*, Αθήνα, Στοχαστής, 1925, τ. 2, σ. 305-396

424. Κ. Λάμπας, *ό.π.*, σ. 307.

425. Βλ. ενδεικτικά Πρυτανικοί λόγοι 1896-1897, σ. 35-36.

χίσει να ακούγονται πιο δυνατά οι φωνές που επεσήμαιναν την ανάγκη για εξειδίκευση και επαγγελματισμό των πανεπιστημιακών σπουδών. Κάποτε, όπως στην περίπτωση του Δ. Βερναρδάκη, οι φωνές αυτές υπέκρυπταν τους φόβους για την ανάπτυξη και ριζοσπαστικοποίηση του φοιτητικού κινήματος. Άλλοτε συντάσσονταν με γενικότερες αντιλήψεις για την ανάγκη δημιουργίας ταξικής εκπαίδευσης, με τον περιορισμό της ελεύθερης πρόσβασης σε αυτή μέσω της επιβολής διδασκτρων ή της θέσπισης εξετάσεων. Σε αυτό το πλαίσιο το Πανεπιστήμιο θα αφορούσε κατά κύριο λόγο τα αστικά στρώματα.⁴²⁶

Η δυναμική εξάπλωση αυτού του λόγου ήταν ένας από τους παράγοντες –ανάμεσα στους άλλους πρέπει να σημειώσουμε και τις αυξανόμενες ανάγκες του νεοσύστατου κράτους σε μια περίοδο εσωτερικής ανάπτυξης– για την υποχώρηση της αντίληψης η οποία προέτασσε ως κύρια αποστολή του Πανεπιστημίου την απόκτηση γενικής παιδείας και τη διαμόρφωση ελεύθερων πολιτών. Η εξέλιξη αυτή έπληττε εύλογα θεσμούς που εκπορεύονταν από συναφείς λογικές, όπως τα γενικά μαθήματα. Η εφαρμογή του θεσμού είχε συναντήσει εξαρχής δυσκολίες, όπως εύκολα γίνεται αντιληπτό από τις πρυτανικές λογοδοσίες, ιδιαίτερα όσων πρυτάνεων προέρχονταν από τη Φιλοσοφική. Παρ' όλο που η σχετική διάταξη παρέμεινε θεσμικά ενεργή έως το 1911, στην πραγματικότητα η εφαρμογή της ήταν πλημμελής. Ο όγκος των γενικών μαθημάτων συν τω χρόνω μειώθηκε λόγω της αντίδρασης των φοιτητών αλλά και των υπόλοιπων, πλην Φιλοσοφικής, σχολών, οι οποίες διεκδικούσαν περισσότερο χρόνο στο πρόγραμμα σπουδών για τα μαθήματα των κλάδων τους.⁴²⁷

Σε μια εποχή κατά την οποία το αίτημα του αστικού εκσυγχρονισμού, διατυπωμένο κυρίως από τις κυβερνήσεις του Χ. Τρικούπη και όσους τον ακολούθησαν, κυριάρχησε στην πολιτική ζωή, η συνεχιζόμενη αύξηση του διδακτικού προσωπικού και των φοιτητών, οι αλλαγές στο νομοθετικό πλαίσιο, η στροφή προς την εξειδίκευση και την επαγγελματική κατάρτιση δημιούργησαν σε μεγάλο βαθμό μια νέα εικόνα του Πανεπιστημίου Αθηνών, θεσμικό αποτέλεσμα μιας σειράς νομοθετικών ρυθμίσεων.⁴²⁸

426. Βλ. Στρατής Μπουρνάζος, «Η εκπαίδευση στο ελληνικό κράτος»: Χρήστος Χατζηωσώφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Οι απαρχές 1900-1922*, Α', 2, Αθήνα, Βιβλιόραμα 2001, σ. 192-197. Βλ και Κ. Λάππας, «Το ζήτημα των διδασκτρων...», *ό.π.*, σ. 131-152.

427. Κ. Λάππας, *Πανεπιστήμιο και φοιτητές...*, *ό.π.*, σ. 207-211.

428. Για τις αλλαγές στο πανεπιστημιακό πρόγραμμα σπουδών, εκτός από τα σχετικά νομοθετήματα στις συναγωγές των νόμων για την περίοδο 1864-1911, βλ. Κ. Παπαπάνου, *ό.π.*, σ. 104-130.

Κατ' αρχάς το πρόγραμμα μαθημάτων αναβαθμίστηκε ποσοτικά και ποιοτικά: το ωρολόγιο πρόγραμμα διευρύνθηκε, θεσμοθετήθηκαν νέες έδρες, εκλέχθηκαν καθηγητές για να τις στελεχώσουν. Ακόμα, αυξήθηκαν οι ώρες διδασκαλίας, ενώ εισήχθησαν νέα γνωστικά αντικείμενα και θεματικές. Καταβλήθηκαν προσπάθειες για τον εξορθολογισμό και την τήρηση του προγράμματος μαθημάτων. Νομοθετήθηκαν μηχανισμοί ελέγχου της παρουσίας των διδασκόντων. Καθορίστηκε ο αριθμός των εδρών, ενώ η απόπειρα να προσδιοριστούν και τα γνωστικά τους αντικείμενα απέτυχε.⁴²⁹ Επιπλέον, αναδιοργανώθηκαν οι εξετάσεις των φοιτητών, με στόχο τον πληρέστερο έλεγχο των γνώσεων που απέκτησαν κατά τη διάρκεια των σπουδών τους. Το 1892 επιβλήθηκαν τα διδασκτρα, στο πλαίσιο της γενικότερης δημοσιονομικής πολιτικής και της συγκέντρωσης εσόδων από την κυβέρνηση Χ. Τρικούπη. Το μέτρο στόχευε παράλληλα στον περιορισμό των νέων φοιτητών, κάτι που αρχικά επετεύχθη, αλλά για μικρό χρονικό διάστημα. Το 1904 η Φιλοσοφική χωρίστηκε τελικά σε δύο σχολές: τη Φιλοσοφική και τη Σχολή Φυσικών και Μαθηματικών Επιστημών.⁴³⁰

Η σημαντικότερη θεσμική μεταβολή ήταν η ανάθεση της ευθύνης του πανεπιστημιακού διδακτικού προσωπικού στις σχολές από την κυβέρνηση του Χ. Τρικούπη κατά τη δεύτερη πρωθυπουργία του.⁴³¹ Το 1882 με βασιλικό διάταγμα οριζόταν ότι, σε περίπτωση χρειάς έδρας, η οικεία σχολή μετά από απόφαση του σώματος των καθηγητών θα πρότεινε τον καταλληλότερο στον υπουργό Παιδείας.⁴³² Σε περίπτωση άρνησης του υπουργού να αποδεχθεί τον συγκεκριμένο υποψήφιο, η διαδικασία επαναλαμβάνονταν. Αν η σχολή επέμενε στην απόφασή της, ο υπουργός ήταν υποχρεωμένος να προβεί στον διορισμό. Εφόσον η σχολή προέκρινε άλλον, τον οποίο επίσης ο υπουργός απέρριπτε, τότε προκηρυσσόταν διαγωνισμός. Τα σχετικά με τον διαγωνισμό καθορίστηκαν έναν χρόνο αργότερα με άλλο διάταγμα.⁴³³ Στα διατάγματα καθιε-

429. Βλ. *εδώ*, σ. 178-179.

430. Βλ. το διάταγμα της 3ης Ιουνίου 1904 «Περί χωρισμού της Φιλοσοφικής Σχολής του Εθνικού Πανεπιστημίου εις δύο διακεκριμένας απ' αλλήλων Σχολάς», *Νόμοι και Διατάγματα περί του Εθνικού Πανεπιστημίου [από τον έτος 1900-1906] εκδιδόμενα επί της προταγείας Γ. Ν. Χατζιδάκι δαπάνη του Πανεπιστημίου*, Αθήνα 1906, σ. 34.

431. Το 1875, κατά τη διάρκεια της πρώτης ολιγόμηνης πρωθυπουργίας του, ο Τρικούπης είχε προχωρήσει στον διορισμό δύο καθηγητών, του Νικολάου Διομήδη Κυριακού και του Κωνσταντίνου Ν. Κωστή, στη Νομική έπειτα από την εκλογή τους από τους καθηγητές της Σχολής. Βλ. Κ. Παπαπάνου, *ό.π.*, σ. 108.

432. Αρ. Βαμπάς, *ό.π.*, σ. 31-33.

433. Στο ίδιο, σ. 33-35.

ρωνόταν το επιστημονικό σύγγραμμα ως απαραίτητο εφόδιο των υποψηφίων: στην αιτιολογημένη πρόταση των σχολών προς το υπουργείο Παιδείας για τον υποψήφιο έπρεπε να λαμβάνονται υπόψη κατά πρώτο λόγο τα επιστημονικά του έργα, και μάλιστα για τον κλάδο όπου επρόκειτο να διδάξει.⁴³⁴ Σε περίπτωση διαγωνισμού, οι υποψήφιοι κατέθεταν τα επιστημονικά τους έργα, ενώ μόνο σε περίπτωση ισοψηφίας συνυπολογιζόταν και η θητεία τους, εάν υπήρχε, ως υφηγητών.⁴³⁵ Κριτές τους ήταν οι καθηγητές της σχολής.

Αποτέλεσμα των προηγούμενων μέτρων ήταν η απόλυση όσων καθηγητών είχαν διοριστεί μετά από το 1875, ανάμεσά τους και του Δ. Πατσόπουλου.⁴³⁶ Ο Δ. Βερναρδάκης παραιτήθηκε (τον Οκτώβριο του 1883, μετά από νέες φοιτητικές ταραχές στο μάθημά του) και αποσύρθηκε οριστικά στη Μυτιλήνη, όπου έζησε μέχρι τον θάνατό του. Από το 1882 έως και το 1887 διδασκόταν μόνο το μάθημα του Κ. Παπαρηγόπουλου, καθώς και αρχαία ελληνική ιστορία από τον υφηγητή Σπ. Λάμπρο. Το 1886 ο Σπ. Λάμπρος εξελέγη καθηγητής της Αρχαίας ελληνικής ιστορίας και ο Δ. Πατσόπουλος καθηγητής της Μεσαιωνικής και νεότερης. Το 1893 διορίστηκε, με απόφαση του υπουργείου Παιδείας, ο Παύλος Καρολίδης ως νέος καθηγητής στην έδρα της Ιστορίας του ελληνικού έθνους.

Στη δεκαετία του 1890 δίδαξαν και οι δυο τελευταίοι υφηγητές Ιστορίας του 19ου αιώνα. Το 1889 ξεκίνησε τη διδασκαλία του ο Γεώργιος Κρέμος, ο οποίος προσέφερε Αρχαίαν ελληνικήν ιστορίαν κατά τας πηγάς και εισήγαγε για πρώτη φορά στην πανεπιστημιακή διδασκαλία αυτόνομο μάθημα για την Επανάσταση του 1821 (*Μεγάλη Ελληνική Επανάστασις [1821]*). Το 1894 ξεκίνησε τη διδασκαλία του και ο Δημήτριος Καλοποθάκης, υφηγητής Αρχαίας ιστορίας. Και οι δύο δίδαξαν στην πραγματικότητα πολύ λίγο (ο πρώτος επτά, ο δεύτερος πέντε χρόνια) και αποχώρησαν σε εποχή πλήρους κρίσης του θεσμού, όταν ο πολύ μεγάλος αριθμός των υφηγητών, το βαρυφορτωμένο πρόγραμμα μαθημάτων του Πανεπιστημίου και ο μικρός αριθμός αιθουσών τους αποθάρρυναν από τη διδασκαλία.

Εάν η κυβέρνηση Τρικούπη με την πολιτική της έδινε το δικαίωμα στην πανεπιστημιακή κοινότητα να αποφασίζει για τα ζητήματα που την αφορούσαν, ταυτόχρονα διασφάλιζε την εξουσία της στον κεντρικό σχεδιασμό της προσφερόμενης γνώσης, ελέγχοντας την κατανομή και το περιεχόμενο των

434. Στο ίδιο, άρθρο 1, σ. 31-32.

435. Στο ίδιο, άρθρα 2 και 4, σ. 33-34.

436. Κ. Παπαπάνου, *ό.π.*, σ. 108.

εδρών σε κάθε σχολή.⁴³⁷ Το 1888 επιχειρήσε τον πρώτο διακανονισμό του αριθμού των διδασκόντων με βασιλικό διάταγμα.⁴³⁸ Οι εν ενεργεία καθηγητές ορίζονταν σε πενήντα πέντε μέχρι του οριστικού διακανονισμού, ενώ με άλλο βασιλικό διάταγμα καταργήθηκαν τέσσερις έδρες της Φιλοσοφικής και απολύθηκαν οι καθηγητές που τις κατείχαν.⁴³⁹

Το 1893, πάλι από κυβέρνηση του μεσολογγίτη πολιτικού, εκδόθηκε σειρά διαταγμάτων για την οργάνωση των εδρών και των μαθημάτων. Οι έδρες για τη διδασκαλία της ιστορίας στο Φιλολογικό Τμήμα καθορίζονταν στον νόμο ΒΡΠ΄ (24 Φεβρουαρίου 1892) ως εξής: *Η της αρχαίας ελληνικής ιστορίας, Η της αρχαίας γενικής ιστορίας, Η της ιστορίας των Ελλήνων κατά τους μέσους και νεωτέρους χρόνους και Η της γενικής ιστορίας των μέσων και νεωτέρων χρόνων*.⁴⁴⁰ Προβλεπόταν δηλαδή η αύξηση των εδρών σε τέσσερις με τη διάσπαση της έδρας του Κ. Παπαρρηγόπουλου σε δύο, μια για τα αρχαία και μια για τα μεσαιωνικά και νεότερα χρόνια, γεγονός που προκάλεσε αντιδράσεις.⁴⁴¹ Από τον νόμο προήλθε το Νομοτελεστικόν της 19ης Ιουνίου 1893 *Περί των εν τω Εθνικώ Πανεπιστημίω κατ' έτος διδασκομένων μαθημάτων*, που καθόρισε τα μαθήματα ανά έτος. Για το πρώτο έτος προβλεπόταν η διδασκαλία των μαθημάτων *Ελληνική ιστορία αρχαία και Γενική ιστορία αρχαία*, για το δεύτερο η *Ιστορία των Ελλήνων κατά τους μέσους και νεωτέρους χρόνους και η Γενική ιστορία αρχαία*, ενώ για το τρίτο η *Ιστορία των Ελλήνων κατά τους μέσους και νεωτέρους χρόνους και η Γενική ιστορία των μέσων και νεωτέρων χρόνων*.⁴⁴² Στο τέταρτο έτος δεν υπήρχε μάθημα ιστορίας, παρά μόνο το μάθημα της *Μυθολογίας*. Μετά από δύο μήνες, και με προτάσεις των σχολών, εκδόθηκε νέο αναθεωρητικό διάταγμα.⁴⁴³ Έτσι, στο δεύτερο έτος η *Γενική ιστορία αρχαία* μετε-

437. Το ζήτημα της εκλογής των καθηγητών και του καθορισμού των εδρών αποτελεί από τα πλέον κομβικά θέματα των σχέσεων Πανεπιστημίου - κράτους. Βλ. και τη μελέτη του Προκόπη Παπαστράτη, *Πολιτική εξουσία και Πανεπιστήμιο στην Ελλάδα 1880-1932* (υπό έκδ.). Ευχαριστώ τον συγγραφέα για την ευγενική παραχώρηση.

438. *Νόμοι και διατάγματα*, 1896, ό.π., σ. 1.

439. «Περί καταργήσεως εδρών τινων επιτίμων καθηγητών του Εθνικού Πανεπιστημίου», στο ίδιο, σ. 25-26.

440. Βλ. *Νόμοι και Διατάγματα*, 1896, ό.π., σ. 2.

441. Στη σχετική συζήτηση στο Κοινοβούλιο υπήρξαν βουλευτές οι οποίοι ζήτησαν και την αντίστοιχη μέριμνα για γνωστικά αντικείμενα όπως η χημεία. Στην απάντησή του ο υπουργός Παιδείας Κωνσταντίνος Κοσονάκος τόνισε την άρρηκτη σχέση ιστορίας - ελληνισμού και την ανάγκη υποστήριξης της μελέτης της ιστορίας από την πολιτεία. Βλ. Π. Παπαστράτης, ό.π., σ. 14.

442. Βλ. *Νόμοι και Διατάγματα*, 1896, ό.π., σ. 8-9.

443. Στο ίδιο, σ. 13.

τράπη σε Γενική ιστορία, ενώ μετατέθηκε η Γενική ιστορία των μέσων και νεωτέρων χρόνων από το τρίτο στο δεύτερο έτος. Στόχος ήταν η διδασκαλία όλης της γενικής ιστορίας μέσα στα δύο πρώτα χρόνια.⁴⁴⁴

Η άνοδος στην εξουσία της κυβέρνησης του Θεοδώρου Δηλιγιάννη οδήγησε στην κατάργηση του προηγούμενου νομοθετικού πλαισίου με τον νόμο ΒΤΜΖ' της 26ης Αυγούστου 1895,⁴⁴⁵ που επανακαθόριζε τον αριθμό των διδασκόντων σε πενήντα επτά. Η κατάργησή του ενδεχομένως οφειλόταν και στις αντιδράσεις των πανεπιστημιακών, οι οποίοι είχαν διαμαρτυρηθεί μέσω των συλλογικών τους οργάνων (σύλλογοι καθηγητών, Σύγκλητος, πρύτανης).

Οι συζητήσεις και τα σχέδια πάντως για την επέκταση της ιστορικής διδασκαλίας στο πανεπιστημιακό πρόγραμμα συνεχίστηκαν σε όλη αυτή την περίοδο έως το 1910. Το 1896 κατατέθηκαν στη Βουλή τα νομοσχέδια του υπουργού Παιδείας της κυβέρνησης Θ. Δηλιγιάννη, Δημητρίου Γ. Πετρίδη. Στις σχετικές με τις έδρες διατάξεις, στη Φιλοσοφική παρέμενε η έδρα της Ιστορίας του ελληνικού έθνους, ενώ προτεινόταν μια έδρα Γενικής ιστορίας αλλά και μια έδρα Ιστορίας του πολιτισμού.⁴⁴⁶

Η ήττα του 1897 και η προσπάθεια για την «ανόρθωση» του κράτους δρομολόγησαν πρωτοβουλίες στην εκπαίδευση, με εξέχουσα ανάμεσά τους τη δέσμη των νομοθετημάτων που κατέθεσε το 1899 ο υπουργός Παιδείας της κυβέρνησης Γεωργίου Θεοτόκη, Αθανάσιος Ευταξίας. Η δέσμη αυτή αποτελεί αναμφισβήτητα την πιο ολοκληρωμένη πρόταση αλλαγής της εκπαίδευσης και στις τρεις βαθμίδες της κατά τον 19ο αιώνα. Σύμφωνα με τα σχετικά νομοθετήματα, προβλεπόταν η διχοτόμηση της Φιλοσοφικής σε δύο σχολές: Φιλοσοφική και Φυσικομαθηματική. Στη Φιλοσοφική θεσπιζόνταν οι ακόλουθες έδρες Ιστορίας: δύο τακτικές Αρχαίας ιστορίας, ελληνικής και ρωμαϊκής (αν και στην εισηγητική έκθεση εμφανιζόταν μία τακτική και μία επικουρική), μία τακτική και μία έκτακτη επικουρική Ιστορίας της Ελλάδος από της υποδουλώσεως αυτής υπό τον Ρωμαϊκόν ζυγόν και ίδια του βυζαντιακού και νεωτέρου ελληνισμού και μια τακτική έδρα Μεσαιωνικής και νεωτέρας ιστορίας.⁴⁴⁷

Η σημαντικότερη διδακτική καινοτομία την περίοδο αυτή υπήρξε η εισαγωγή των φροντιστηρίων και των εργαστηρίων στο πανεπιστημιακό πρό-

444. Στο ίδιο, σ. 16-17.

445. Στο ίδιο, σ. 21-22.

446. Βλ. *Εκπαιδευτικά Νομοσχέδια VIII: Σχέδιον Οργανικού Νόμου του Πανεπιστημίου*, χ.τ., 1896, σ. 7.

447. Βλ. το άρθρο 19 στο «Νομοσχέδιον περί Οργανισμού του Εθνικού Πανεπιστημίου»: *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής. Παράρτημα 1899*, σ. 1019.

γραμμα, η οποία, όπως θα δούμε στη συνέχεια, επηρέασε καθοριστικά και τις ιστορικές σπουδές.

Η ΦΡΟΝΤΙΣΤΗΡΙΑΚΗ ΚΑΙ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΑΚΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΣΤΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΑΘΗΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ

Η εισαγωγή και επικράτηση από τη δεκαετία του 1880 της φροντιστηριακής και εργαστηριακής διδασκαλίας στο πρόγραμμα μαθημάτων του Πανεπιστημίου Αθηνών αποτέλεσε μια καταλυτική για τη φυσιогνωμία του εξέλιξη, καθώς συνδυάστηκε και με τη δημιουργία ενός πλήθους παραρτημάτων, όπως ονομάστηκαν στην πανεπιστημιακή γλώσσα τα εργαστήρια και τα φροντιστήρια. Το πρώτο παράρτημα που είχε ιδρυθεί ήταν το Φαρμακευτικό Σχολείο, το οποίο άρχισε τη λειτουργία του το 1838, ενώ οι φοιτητές της Ιατρικής πραγματοποιούσαν μέρος των πρακτικών τους ασκήσεων στα νοσοκομεία της πρωτεύουσας και στην Αστυκλινική ή σε διάφορα συναφή ιδρύματα (Βρεφοκομείο, Οφθαλμιατρείο κ.ά.). Οι φοιτητές του Φαρμακευτικού Σχολείου αλλά και της Φιλοσοφικής, πλην του Φιλολογικού Τμήματος, μπορούσαν να χρησιμοποιήσουν το πανεπιστημιακό Χημείο, αλλά και το Αστεροσκοπείο ή τον Βοτανικό Κήπο. Στο Φιλολογικό Τμήμα της Φιλοσοφικής το πρώτο φροντιστήριο που είχε συγκροτηθεί ήταν το Φιλολογικό (1842), προσάρτημα του Πανεπιστημίου, με διευθυντή τον Κωνσταντίνο Ασώπιο.

Φιλολογικό Φροντιστήριο

Σκοπός του Φιλολογικού Φροντιστηρίου ήταν, σύμφωνα και με τα ευρωπαϊκά πρότυπα, η εξάσκηση των φοιτητών –όσων, έχοντας απολυτήριο γυμνασίου, επιθυμούσαν να εργαστούν στη μέση εκπαίδευση– στην αρχαία ελληνική και λατινική γλώσσα, η κριτική έρευνα και ανάλυση των κλασικών συγγραφέων.⁴⁴⁸ Το Φροντιστήριο διαρκούσε δυο χρόνια, ενώ σύμφωνα με την επόμενη νομοθετική ρύθμιση του 1850 η απόδειξη συμμετοχής σε αυτό ήταν απαραίτητη για όσους ήθελαν να συμμετάσχουν στις διδασκαλικές εξετάσεις.⁴⁴⁹ Το 1868 το Φροντιστήριο θεωρήθηκε πλέον προσάρτημα της Φιλοσοφικής Σχολής.⁴⁵⁰

448. Βλ. το σχετικό διάταγμα της 30ής Ιουνίου 1842, Αρ. Βαμπάς, *Οι νόμοι...*, ό.π., σ. 107-108.

449. Στο ίδιο, σ. 108-111.

450. Στο ίδιο, σ. 111.

Από το 1884 προστέθηκαν στο πρόγραμμα του Φροντιστηρίου οι πρακτικές ασκήσεις στην αρχαιολογία και στην παιδαγωγική. Όσοι φοιτούσαν από το δεύτερο έτος και μετά και επιθυμούσαν να λάβουν μέρος στις διδασκαλικές εξετάσεις συμμετείχαν σε ερμηνευτικές, κριτικές, παλαιογραφικές, γραμματολογικές, μετρικές, ρυθμικές, γραμματικές, αρχαιολογικές και παιδαγωγικές ασκήσεις. Οι αρχαιολογικές αφορούσαν την ερμηνευτική, κριτική και καλλιτεχνική εξέταση των αρχαίων μνημείων με επιτόπιες επισκέψεις, ενώ οι παιδαγωγικές προέβλεπαν την πρακτική άσκηση των φοιτητών σε συγκεκριμένα ελληνικά σχολεία και γυμνάσια.⁴⁵¹ Το 1888 αποφασίστηκε η υποχρεωτική παρακολούθησή του από όλους τους φοιτητές του Φιλολογικού Τμήματος.⁴⁵² Συνολικά όλη αυτή την περίοδο το Φιλολογικό Φροντιστήριο, στο οποίο δίδασκαν μόνο καθηγητές και όχι υφηγητές, έμεινε σταθερά προσανατολισμένο προς την κλασική φιλολογία με σαφή παιδαγωγική και λιγότερο επιστημονική χροιά (η πλειονότητα των ασκήσεων αναφέρεται στο *έλληνιστι ή λατινιστι γράφειν*), στοχεύοντας στις ανάγκες των μελλοντικών καθηγητών στη μέση εκπαίδευση.⁴⁵³

Πρότυπο του Φιλολογικού Φροντιστηρίου στην Αθήνα ήταν τα αντίστοιχα σεμινάρια που είχαν δημιουργηθεί τον 18ο αιώνα στα πανεπιστήμια της Δυτικής Ευρώπης, μεταφέροντας και αυτά την εμπειρία των θεολογικών σεμιναρίων όπου εκπαιδευόνταν πάστορες. Το σεμινάριο του Γκόττφρηντ Χέρμανν στη Λειψία και κυρίως εκείνο που είχε ιδρύσει ο Φρήντριχ Α. Βολφ στο Πανεπιστήμιο του Χάλλε (1773-1807) –με μαθητές όπως ο Α. Μπεκ και ο κλασικός φιλόλογος Ιμμάνουελ Μπέκκερ–⁴⁵⁴ στόχευαν στην εκπαίδευση καλών καθηγητών για τη μέση εκπαίδευση. Στα σεμινάρια αυτά, οκτώ ή δέκα φοιτητές συγκεντρώνονταν μια ή δυο φορές την εβδομάδα για να μάθουν πώς να εξηγούν ένα κείμενο στη σχολική τάξη. Τα ερωτήματα και τα προβλήματα που τους απασχολούσαν ήταν κυρίως γραμματικής ή συντακτικής υφής, ενώ δεν υπήρχε κάποιο ερευνητικό ενδιαφέρον. Η τομή επρόκειτο να συντελεστεί με την ίδρυση του Πανεπιστημίου του Βερολίνου, όπου η φροντιστηριακή εκπαίδευση απέκτησε ερευνητική και επιστημονική χροιά.⁴⁵⁵

451. Στο ίδιο, σ. 108-115.

452. *Νόμοι και Διατάγματα*, 1896, ό.π., σ. 56.

453. Βλ. Άλκηστις Βερέβη, *Πανεπιστημιακή Εκπαίδευση: Η διδασκαλία των Αρχαίων Ελληνικών στη Φιλοσοφική Σχολή των Αθηνών (1950-1982)*, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή στο Τμήμα Φιλοσοφίας - Παιδαγωγικής - Ψυχολογίας, Φιλοσοφική Σχολή, ΕΚΠΑ, 1999, σ. 48.

454. Βλ. Rudolf Pfeiffer, ό.π., σ. 204.

455. Βλ. Anthony Grafton, "Polyhistor into *Philolog*: Notes on the Transformation of German Classical Scholarship, 1780-1850", *History of Universities* 3 (1983), σ. 161-162.

Στο Πανεπιστήμιο Αθηνών κατά τις δύο τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα ο αριθμός των παραρτημάτων αυξήθηκε θεαματικά και στις τέσσερις σχολές. Από το 1888 έως το 1900 δημοσιεύθηκαν, εκτός από τον κανονισμό του Ιστορικού Φροντιστηρίου το 1888, οι κανονισμοί μιας σειράς εργαστηρίων και φροντιστηρίων: Φροντιστήριο Φιλοσοφικό, Φροντιστήριο Μαθηματικό, Ανατομικό Εργαστήριο (1888), Φροντιστήριο Μικροβιολογίας και Πειραματικής Παθολογίας, Παθολογικό Ανατομείο, Γλωσσολογικό Φροντιστήριο (1892), Εργαστήριο Πειραματικής Φυσικής, Βοτανικό Εργαστήριο (1894), Φροντιστήριο Ζωολογίας στο Φυσιολογικό Μουσείο, Φροντιστήριο στο Ορυκτολογικό και Γεωλογικό Μουσείο (1895), Ακαδημαϊκό Γυμναστήριο, Παιδαγωγικό Φροντιστήριο (1899), Εγχειρητικό Φροντιστήριο, Εργαστήριο Υγιεινής και Μικροβιολογίας και Φαρμακευτικό Χημείο (1900).⁴⁵⁶

Οι κανονισμοί αφορούσαν τη Φιλοσοφική και την Ιατρική Σχολή. Στις άλλες δύο σχολές, Νομική και Θεολογική, τα προσφερόμενα φροντιστήρια, όπως γνωρίζουμε από το πρόγραμμα, δεν είχαν θεσμική υπόσταση, καθώς δεν υπήρχε η ανάγκη κάποιου ιδιαίτερου χώρου ή μέσων για τη διεξαγωγή τους. Στην περίπτωση των νέων φροντιστηρίων του Φιλολογικού Τμήματος (Ιστορικού και Φιλοσοφικού), η θεσμοθέτησή τους ήταν αναγκαία λόγω του προϋπάρχοντος Φιλολογικού Φροντιστηρίου. Η έκδοση των κανονισμών ήταν ενδεικτική για την εξάπλωση της φροντιστηριακής διδασκαλίας και ταυτόχρονα την απουσία γενικότερου σχεδιασμού, ο οποίος θα εξασφάλιζε κοινό πλαίσιο λειτουργίας. Ήταν ενδεικτική ακόμη της σύνδεσης αυτών των εγχειρημάτων με πρόσωπα τα οποία στη δεδομένη συγκυρία είχαν τη δυνατότητα να επιβάλουν τη συγκεκριμένη θεσμοθέτηση. Τα πρώτα οκτώ φροντιστήρια ιδρύθηκαν κατά την τριετία 1886-1889, ενώ ο θεσμός στηρίχτηκε σε δύο άλλα μέτρα της τριετίας αυτής: την αμοιβή με επιμίσθιο όλων των καθηγητών που δίδασκαν σε φροντιστήρια και την υποχρεωτική συμμετοχή του συνόλου των φοιτητών στη φροντιστηριακή διδασκαλία. Και αυτές οι ρυθμίσεις, όπως και αρκετές από όσες αναφέρθηκαν προηγουμένως, προέρχονταν από τους υπουργούς Παιδείας τρικουπικών κυβερνήσεων της περιόδου. Ο θεσμός της φροντιστηριακής και εργαστηριακής εκπαίδευσης στηρίχτηκε από τη συγκεκριμένη πολιτική παράταξη στο πλαίσιο ενός ευρύτερου λόγου για την πρόωση του εκσυγχρονισμού της κοινωνίας και της εκπαίδευσης.

456. Βλ. τις συναγωγές νόμων του Πανεπιστημίου, *Νόμοι και διατάγματα περί του Εθνικού Πανεπιστημίου* (από του έτους 1886-1895) εκδιδόμενα επί της πρωτανείας Αν. Διομήδους Κυριακού, Αθήνα 1896· *Νόμοι και διατάγματα περί του Εθνικού Πανεπιστημίου* (από του έτους 1895-1900) εκδιδόμενα επί της πρωτανείας Κ. Μητσοπούλου, Αθήνα 1901.

Στη φροντιστηριακή και εργαστηριακή διδασκαλία εύλογα τη μερίδα του λέοντος κατέλαβαν η Ιατρική Σχολή και το Φυσικομαθηματικό Τμήμα. Ο χωρισμός του τελευταίου από τη Φιλοσοφική και η αναβάθμισή του σε αυτόνομη σχολή το 1904 αποτέλεσε έναν από τους πλέον ισχυρούς δείκτες για τη δημιουργία νέου κλίματος, στο οποίο σημαντικό ρόλο διαδραμάτιζαν η επιστημονικοποίηση και η επαγγελματική εξειδίκευση ως απάντηση σε μεγάλο βαθμό στις ανάγκες της αγοράς, αλλά και ως σύμπλευση με τις αντίστοιχες εξελίξεις στις ευρωπαϊκές χώρες.⁴⁵⁷

Το 1895, είκοσι οκτώ καθηγητές όλων των σχολών (περίπου το μισό του διδακτικού προσωπικού) αμείβονταν για φροντιστηριακή διδασκαλία. Οι περισσότεροι είχαν εκλεγεί στην πανεπιστημιακή έδρα μετά από το 1882. Αναφέρω ενδεικτικά τους Σπ. Λάμπρο, Νικόλαο Πολίτη, Γεώργιο Χατζιδάκι, Ιωάννη Χατζιδάκι, Αντώνιο Μηλιαράκη, Εμμανουήλ Ζολώτα, Αναστάσιο Δαμβέργη κ.ά. Πρόκειται για σημαντικές προσωπικότητες της ελληνικής πνευματικής ζωής, οι περισσότεροι με σπουδές στην Ευρώπη, κυρίως στη Γερμανία, τη δεκαετία 1870-1880. Κατά τη διάρκεια των σπουδών τους είχαν έλθει σε επαφή με τα ρεύματα της σύγχρονης επιστημονικής σκέψης και με τον θεσμό της φροντιστηριακής διδασκαλίας, ο οποίος, στο πλαίσιο του θετικισμού, είχε γνωρίσει σημαντικότερη διάδοση στην Ευρώπη. Μετά την επιστροφή τους στην Ελλάδα, μαζί με διδάσκοντες όπως ο Αναστάσιος Χρηστομάνος,⁴⁵⁸ ο οποίος ήδη από το 1863 είχε συστήσει άτυπα το πρώτο Χημείο, πρωτοστάτησαν στην καθιέρωση της φροντιστηριακής και εργαστηριακής διδασκαλίας, ενώ συγχρόνως διεκδίκησαν τη γενικότερη αναδιάταξη του προγράμματος των μαθημάτων.

Η συγκρότηση των φροντιστηρίων και εργαστηρίων συνδέθηκε με τη δημιουργία νέων υποδομών εντός και εκτός Πανεπιστημίου: εργαστήρια, κλινικές, μουσεία, γυμναστήριο. Αναφέρω ενδεικτικά την ίδρυση του νοσοκομείου «Ευαγγελισμός» το 1884, που αποτέλεσε τη σημαντικότερη τομή στην ιστορία των νοσηλευτικών ιδρυμάτων στην Ελλάδα του 19ου αιώνα και προσέφερε τη δυνατότητα της αυτοψίας και της εξάσκησης στους φοιτητές της Ιατρι-

457. Βλ. Θεόδωρος Κρητικός, *Η πρόσληψη της επιστημονικής σκέψης στην Ελλάδα. Η φυσική μέσα από πρόσωπα, θεσμούς και ιδέες (1900-1930)*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1995, σ. 24-36.

458. Βλ. Πρυτανικοί λόγοι 1896-1897, σ. 118-119, όπου ο Χρηστομάνος δεν περιορίζεται στην υποστήριξη του θεσμού αλλά αναφέρεται και στις διαφοροποιήσεις ανάμεσα στους εκπροσώπους των θετικών και θεωρητικών επιστημών, με σαφώς υποτιμητικό λόγο προς τους δεύτερους. Βλ. και τα σχόλια της Ε. Μανιάτη, *ό.π.*, σ. 123-132.

κής.⁴⁵⁹ Η έναρξη λειτουργίας του Αιγινήτειου Νοσοκομείου το 1903 εξασφάλισε την εκπαίδευση των φοιτητών στους νέους κλάδους της νευρολογίας και της ψυχιατρικής. Στην περίπτωση της ιστορίας, η δημιουργία της ΙΕΕΕ (1882) προσέφερε σημαντικό τεκμηριωτικό υλικό στο φροντιστήριο του Σπ. Λάμπρου.

Εκτός από τους κανονισμούς των φροντιστηρίων και εργαστηρίων και τις λογοδοσίες των καθηγητών, συχνή αναφορά στα φροντιστήρια συναντάμε και στους πρυτανικούς λόγους, με μόνιμη επωδὸ την ανάγκη περαιτέρω κρατικής ενίσχυσης του θεσμού. Σε όλες τις περιπτώσεις η φροντιστηριακή-εργαστηριακή διδασκαλία συνδεόταν με την πρακτική άσκηση του φοιτητή, την αυτοψία, την ἐπὶ το επιστημονικότερον μόρφωσή του, την επαγγελματική του εξειδίκευση.⁴⁶⁰

Η εκτεταμένη εισαγωγή των φροντιστηρίων και των εργαστηρίων δημιούργησε μια νέα δυναμική στο πρόγραμμα μαθημάτων του Πανεπιστημίου, στο οποίο βέβαια δεν έπαψε να κυριαρχεί η ακαδημαϊκή διδασκαλία. Ακόμα και στις περιπτώσεις των καθηγητών εκείνων για τους οποίους η φροντιστηριακή διδασκαλία μεταφραζόταν απλώς και μόνο σε μια επιπλέον πηγή εσόδων, η ίδια η οργάνωση και φιλοσοφία των φροντιστηρίων συγκροτούσε σημαντική τομή στον χώρο, στον χρόνο και στους συμμετέχοντες στη διδακτική πράξη. Από την απόλυτη σχεδόν ελευθερία επιλογής μαθημάτων, χαρακτηριστικό των φοιτητικών σπουδών στο Πανεπιστήμιο Αθηνών κατά τα πρώτα χρόνια λειτουργίας του, δημιουργήθηκε τώρα ένας κύκλος φροντιστηρίων και εργαστηρίων με υποχρεωτική την παρακολούθηση. Η έννοια της μαθητείας εμπλουτίστηκε, απέκτησε προσωπική χροιά, ξέφυγε από το στενό πλαίσιο της αίθουσας, μεταφέρθηκε σε εξωπανεπιστημιακές ενασχολήσεις. Δίπλα στον

459. Τρύφων Ανδριανάκος, «Η Ιατρική εν τη νεωτέρα Ελλάδι», *Ελληνική Ιατρική*, Θεσσαλονίκη 1930, τ. 2, σ. 151: Νίκος Κ. Καπανίδης, *Η κλειστή περίθαλψη στο νεοελληνικό κράτος (1909-1940) Διδακτορική διατριβή*, Θεσσαλονίκη, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Επιστημονική Επετηρίδα του Τμήματος Ιατρικής της Σχολής Επιστημών Υγείας, παράρτημα αρ. 121, Τομέας Ανατομικής και Παθολογικής Ανατομικής, Ιστορίας Ιατρικής, αρ. 308, 1988, σ. 24.

460. Βλ. για παράδειγμα τη λογοδοσία του 1882, όπου ο πρύτανης Παναγιώτης Κυριακού αναφερόταν στην ανάγκη δημιουργίας φροντιστηρίων, εργαστηρίων και παραρτημάτων για την άσκηση των φοιτητών στις φυσικές επιστήμες και στην ιατρική: Πρυτανικοί λόγοι 1881-1882, σ. 18-19. Στο κλίμα αυτό βλ. και τις προσπάθειες για τη συγκρότηση πανεπιστημιακής βιβλιοθήκης: Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, «Η βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου Αθηνών (19ος αιώνας)», *Πανεπιστήμιο: Ίδεολογία και Παιδεία...*, ό.π., τ. 1, σ. 113-119.

χρόνο της συνεχούς αφήγησης ή ανάγνωσης εμφανίστηκε εντονότερα ο διακεκομμένος χρόνος της ερωταπόκρισης, δίπλα στη λεκτική δραματοποίηση η αυτοψία και το πείραμα, δίπλα στα σχολικά βιβλία και στα γενικά συγγράμματα, τα οποία οι περισσότεροι καθηγητές διάβαζαν στις ακαδημαϊκές παραδόσεις, διανεμόνταν οι λιθογραφημένες ασκήσεις, τις οποίες καλούνταν να λύσουν οι φοιτητές. Η εκτεταμένη είσοδος της φροντιστηριακής διδασκαλίας γέννησε, σε επίπεδο προθέσεων τουλάχιστον, μια νέα παιδαγωγική πειθαρχία. Ο φοιτητής δεν είχε πλέον την απόλυτη ελευθερία επιλογής μαθημάτων. Ήταν υποχρεωμένος να παρακολουθεί συγκεκριμένες ώρες και διδακτικά αντικείμενα.⁴⁶¹

Σε μια τέτοια εξέλιξη εμφανίστηκαν πλήθος ανασχετικοί παράγοντες, οι οποίοι συνδυάζονταν με τις διαδικασίες εγκαθίδρυσης του θεσμού. Ο γρήγορος ρυθμός επέκτασης της φροντιστηριακής και εργαστηριακής διδασκαλίας προέκυψε βέβαια και από άλλα, «ταπεινότερα» κίνητρα. Αναφέρομαι κυρίως στο οικονομικό επίδομα, το οποίο είχε αποτέλεσμα σε αρκετές περιπτώσεις την ακύρωση του «εργαστηριακού» χαρακτήρα του μαθήματος και τη μετατροπή του σε ακαδημαϊκό. Η ανεπάρκεια του διδακτικού προσωπικού, ιδιαίτερα σε σχολές όπως η Φιλοσοφική όπου περίσσευαν ο στόμφος και η ρητορεία, συνέβαλε προς αυτή την κατεύθυνση. Σε αυτό συνέτεινε και ο υποχρεωτικός χαρακτήρας των φροντιστηρίων για όλους τους φοιτητές του Πανεπιστημίου, μέτρο που δεν συμφωνούσε με τα ειωθότα στα γερμανικά πανεπιστήμια. Στο κατά παράδοση εξαιρετικά φιλελεύθερο και ανεκτικό Αθήνησι, το υποχρεωτικό της παρακολούθησης αμφισβητήθηκε έμπρακτα από τους φοιτητές με τη συνηγορία των καθηγητών, γεγονός που αποτέλεσε ένα από τα μείζονα προβλήματα των πανεπιστημιακών αρχών. Για την κατανόηση των νέων συνθηκών οφείλει κανείς να συνεκτιμήσει την απόσταση ανάμεσα στον κανονιστικό λόγο των νομοθετημάτων ή τη ρητορεία των επίσημων κειμένων και σε μια

461. Για μια πρώτη επεξεργασία των θεμάτων που αφορούν τη φροντιστηριακή ιστορική διδασκαλία βλ. Βαγγέλης Καραμανωλάκης, «Η εισαγωγή της φροντιστηριακής ιστορικής διδασκαλίας στο πρόγραμμα σπουδών του Πανεπιστημίου Αθηνών», *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου: Οι χρόνοι της ιστορίας. Για μια ιστορία της παιδικής ηλικίας και της νεότητας*, Αθήνα, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολογίας - Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, 1998, σ. 63-72. Βλ. και Κ. Λάμπας, *Πανεπιστήμιο και φοιτητές...*, ό.π., σ. 137-142. Για τις θετικές επιστήμες βλ. Έ. Μανιάτη, ό.π., καθώς και το άρθρο του Γεωργίου Βλαχάκη "Introducing Sciences in the New States: The Establishment of the Physics and Chemistry Laboratories at the University of Athens": Eftymios Nicolaidis, Konstantinos Chatzis (επιμ.), *Science, Technology and the 19th Century State, Conference Proceedings*, Αθήνα 2000, σ. 89-104.

διαφορετική και κάποτε μίζερη πραγματικότητα. 'Υπό τιούτους ὄρους οὐδὲν θαῦμα, ἐὰν καὶ τὰ Φροντιστήρια καὶ τὰ Ἐργαστήρια παρ' ἡμῖν ἀστοχῶσιν ἐν πολλοῖς τοῦ προορισμοῦ των, ἐὰν πολλοὶ τῶν Καθηγητῶν, τῶν διευθυνόντων τοιαῦτα, οὐδὲν ἄλλο διαβλέπουσιν ἐν αὐτοῖς ἢ τὴν εὐσχημον δικαιολόγησιν ἐνὸς μηνιαίου ἐπιμισθίου· οὐδὲν θαῦμα, ἐὰν τὰ Φροντιστήρια καὶ τὰ Ἐργαστήρια ἡμῶν οὐδεμίαν σχεδὸν ἔχωσι νὰ ἐπιδείξωσιν αὐτοτελῆ καὶ πρωτότυπον ἐργασίαν, οὐδὲν οὐδέποτε ζήτημα ἐπιλύωσιν, ἐὰν οὕτως αὐτὰ καθίστανται ἀληθῆς παρωδία τῶν ἐν Γερμανίᾳ Φροντιστηρίων καὶ Ἐργαστηρίων, ἐὰν ἐν αὐτοῖς βασιλεύῃ παντελῆς ἐπιστημονικὴ νέκρωσις.⁴⁶²

Στο τέλος του αιώνα, η σκληρή κριτική της λειτουργίας των πανεπιστημιακών φροντιστηρίων και εργαστηρίων στην αιτιολογική έκθεση των νομοσχεδίων Ευταξία το 1899, από όπου και το αμέσως προηγούμενο παράθεμα –το πνεύμα του το συναντάμε σε όλα τα μεταρρυθμιστικά κείμενα όταν περιγράφουν την προτεραία κατάσταση–, δεν αναιρούσε την πραγματικότητα του θεσμού, επεσήμαινε όμως τις δυσκολίες και τα προβλήματά του.

Στην περίπτωση της ιστορίας, η εισαγωγή της φροντιστηριακής διδασκαλίας το 1888 αποτέλεσε, μαζί με άλλες εξελίξεις που θα μελετήσω στα επόμενα κεφάλαια, την πλέον βαρύνουσα καινοτομία στο πρόγραμμα της ιστορικής διδασκαλίας, συντελώντας καθοριστικά στη συγκρότηση των ιστορικών σπουδών στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Σε συνδυασμό με το ότι τα φροντιστήρια κατέλαβαν ένα σημαντικό ποσοστό της ιστορικής διδασκαλίας, αποφάσισα –παρά την αλληλουχία τους με τα υπόλοιπα μαθήματα– να τα μελετήσω ξεχωριστά, δίνοντας έμφαση στον νέο θεσμό, στη φιλοσοφία, στην εφαρμογή και στους προσανατολισμούς του.

462. «Αιτιολογική έκθεσις του νομοσχεδίου περί οργανισμού του Πανεπιστημίου»: *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής. Παράρτημα 1899*, σ. 996-997.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β'

Η ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ: ΤΑ ΚΕΚΤΗΜΕΝΑ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Η ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΣΤΑΔΙΟΔΡΟΜΙΑ ΤΟΥ ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΥ

Η είσοδος του Σπυριδώνος Λάμπρου (1851-1919)⁴⁶³ ως υφηγητή στην πανεπιστημιακή κονίστρα το 1877 προσέθεσε στο διδακτικό προσωπικό τον σημαντικότερο ιστορικό του καιρού του και τον διδάσκοντα με τις πλέον συγκροτημένες ιστορικές σπουδές στο ελληνικό Πανεπιστήμιο του 19ου αιώνα. Προερχόταν άλλωστε από ένα περιβάλλον γεμάτο πνευματικές και ιστορικές ανησυχίες. Πατέρας του ήταν ο χρυσοχόος και επιφανής νομισματολόγος Παύλος Λάμπρος και ανάδοχός του ο ιστορικός Ανδρέας Μουστοξύδης, ο οποίος ζούσε στην Κέρκυρα, όπου γεννήθηκε και πέρασε τα παιδικά του χρόνια ο Λάμπρος ώσπου να έλθει στην Αθήνα. Το 1865 ίδρυσε μαζί με τα αδέρφια του τον Φιλολογικό Σύλλογο «Παρνασσός», ο οποίος διαδραμάτισε καθοριστικό ρόλο στη μετέπειτα δημόσια πνευματική ζωή. Ο Λάμπρος φοίτησε στη Φιλοσοφική Σχολή Αθηνών (1867-1871) και συνέχισε με μεταπτυχιακές σπουδές στα Πανεπιστήμια του Βερολίνου και της Λειψίας (1872-1875), όπου έγινε διδάκτορας με την εργασία του για τους οικιστές των ελληνικών αποικιών.⁴⁶⁴ Σε μια εποχή όπου στα γερμανόφωνα πανεπιστήμια κυριαρχούσε η ιστορική Πρωσική σχολή,⁴⁶⁵ ο Λάμπρος παρακολούθησε συστηματικά μαθήματα επιφανών εκπροσώπων της, όπως ο Τεοντόρ Μόμμσεν, ο Ντρούζεν, ο Χάινριχ φον Τράιτσκε, ο Βίλχελμ Βάττενμπαχ καθώς και ο Ερνστ Κούρτι-

463. Για τον Λάμπρο βλ. Ε. Gazi, *ό.π.*, Γ. Χαριτάκης, «Σπυρίδων Λάμπρος - Άννα Λάμπρου»: *Εις μνήμην Σπυριδωνος Λάμπρου*, Αθήνα 1935, σ. γ'-ιδ', και Δ. Σ. Μπαλάνος, «Σπυρίδων Π. Λάμπρος (1851-1919)», *Ηπειρωτικά Χρονικά. Παράρτημα δεύτερον - Βιογραφικόν*, 1928, σ. 1-32.

464. Σπυρίδων Λάμπρος, *Τα κατά τους οικιστάς των παρ' Έλλησι αποικιών και τας αυτοίς απονεμομένας τιμάς. Dissertatio inauguralis historica*, Λειψία 1873.

465. Georg G. Iggers, *The German Conception...*, *ό.π.*, σ. 90-123, G.P. Gooch, *ό.π.*, σ. 130-155, Ε. Gazi, *ό.π.*, σ. 29-37.

ους.⁴⁶⁶ Μετά το πέρας των σπουδών του επισκέφθηκε για μια τριετία βιβλιοθήκες της Ολλανδίας, της Γαλλίας, του Βελγίου, της Αγγλίας και της Ιταλίας μελετώντας ελληνικά χειρόγραφα.

Ο νεαρός υφηγητής επέδειξε έντονη διδακτική δραστηριότητα, αντίθετη με τη συνήθη πρακτική των συναδέλφων του, ιδιαίτερα στη Φιλοσοφική Σχολή. Προσέφερε πλήθος μαθημάτων ελληνικής (κυρίως αρχαίας) ιστορίας: ιστορία του αρχαίου ελληνισμού, του αιώνα του Περικλή και για ένα εξάμηνο ιστορία της δυναστείας των Κομνηνών. Δίδαξε ακόμη ακαδημαϊκά για πρώτη φορά μάθημα το οποίο αναφερόταν στις πηγές: *Περί των πηγών της ελληνικής ιστορίας*. Η σημαντικότερη καινοτομία όμως ήταν άλλη: ο Λάμπρος ζήτησε και πήρε την άδεια από τη Σχολή –ως υφηγητής δεν είχε το δικαίωμα να διδάξει στο Φροντιστήριο– να προσφέρει φροντιστηριακά επιγραφική και παλαιογραφία (γραφονομία, όπως την ονόμασε ο ίδιος, εξ ου και η προσθήκη στον τίτλο του). Τον συνδυασμό σύμφωνα με τον υφηγητή απαίτησαν οι φοιτητές.⁴⁶⁷ Ο Λάμπρος περίμενε την ευκαιρία για την εκλογή του στην καθηγητική έδρα, η οποία και δεν άργησε να του δοθεί.

Εκλογή καθηγητή στην έδρα της Γενικής ιστορίας (1883)

Το 1883 προκηρύχθηκε, σύμφωνα με τις νέες διατάξεις, μια έδρα Γενικής ιστορίας. Υποψηφιότητα υπέβαλαν ο Σπ. Λάμπρος και ο Δ. Πατσόπουλος. Στη σχετική συνεδρίαση της Σχολής (7 Απριλίου 1883) το σώμα των καθηγητών επιχείρησε να ιεραρχήσει τα επιστημονικά εφόδια που απαιτούνταν για την εκλογή: συγγραφικό έργο και διδακτική πείρα. Από τους δύο υποψηφίους μόνο ο Σπ. Λάμπρος είχε υποβάλει συγγράμματα. Μια μερίδα των διδασκόντων υποστήριξε την υπεροχή της διδασκαλίας –ο Δ. Πατσόπουλος είχε ήδη διδάξει για μικρό χρονικό διάστημα– έναντι οιοδήποτε επιστημονικού συγγράμματος. Ο Κ. Παπαρρηγόπουλος προέταξε ως κύριο κριτήριο εκλογής το επιστημονικό συγγραφικό έργο, θεωρώντας το ανώτερο από τη διδακτική πείρα. Η άποψή του επικροτήθηκε από την πλειοψηφία, με αποτέλεσμα την απόρριψη της υποψηφιότητας Πατσόπουλου. Στη συζήτηση για την εναπομείνασα υποψηφιότητα διακρίθηκαν, και πάλι με πρόταση του Παπαρρηγό-

466. E. Gazi, *ό.π.*, σ. 77.

467. Βλ. τις παρατηρήσεις του για την εισαγωγή της παλαιογραφίας στο τέταρτο κεφάλαιο «Βοηθητικά της ιστορίας επιστήμαι και τέχναι», του ανέκδοτου έργου του *Αι ιστορικά μελέται...*, *ό.π.*

πουλου, τα συγγράμματα του Λάμπρου που αφορούσαν τους μέσους και νεότερους χρόνους. Αποφασίστηκε στη συνέχεια η εκλογή να είναι μυστική, ώστε να μπορέσει να εκφράσει ο κάθε καθηγητής ελεύθερα τη γνώμη του. Στην ψηφοφορία που ακολούθησε αποφασίστηκε με ισχυρή πλειοψηφία –έντεκα υπέρ, τέσσερις κατά– ότι τα σχετικά συγγράμματα δεν επαρκούσαν για την εκλογή στην έδρα, η οποία παρέμεινε κενή.⁴⁶⁸

Εκλογή καθηγητών στις έδρες της Γενικής ιστορίας (1886)

Το 1886, μετά από πρόταση της Φιλοσοφικής, την οποία αποδέχτηκε το υπουργείο Παιδείας, προκηρύχθηκαν δύο, αντί για μία, έδρες Γενικής ιστορίας. Επρόκειτο για μια έδρα Αρχαίας και μια έδρα Μέσης / Νεότερης ιστορίας, με σκοπό τη διδασκαλία στα δύο πρώτα χρόνια φοίτησης όλης της ύλης του μαθήματος, σύμφωνα και με τις νέες νομοθετικές ρυθμίσεις, που προέβλεπαν την εξέταση των φοιτητών στα γενικά μαθήματα δύο χρόνια μετά από την εγγραφή τους.⁴⁶⁹ Υποψήφιοι ήταν πάλι ο Λάμπρος και ο Πατσόπουλος, ο Σ. Τσιβανόπουλος, καθώς και ο Παύλος Καρολίδης, μετά από παρέμβαση του κοσμήτορα, καθηγητή της Φιλοσοφίας Χρήστου Παπαδόπουλου. Σύμφωνα με πρόταση του Παπαρηγόπουλου, οι καθηγητές μπορούσαν να ψηφίσουν και όποιον άλλο θεωρούσαν ότι έχει τα κατάλληλα προσόντα. Όπως διαβεβαίωσε ο κοσμήτορας, όσοι είχαν υποβάλει υποψηφιότητα είχαν καταθέσει τα συγγράμματά τους. Στη συνεδρίαση δεν έγινε ουσιαστική συζήτηση για τα προσόντα των υποψηφίων, ούτε διάκρισή τους αναφορικά με τις έδρες. Ο Γεώργιος Μιστριώτης και ο καθηγητής του Φυσικομαθηματικού Τμήματος Ιωάννης Χατζιδάκις ζήτησαν από τον Παπαρηγόπουλο, ως ειδικό καθηγητή, να τοποθετηθεί επί των υποψηφιοτήτων. Ο τελευταίος αρνήθηκε λέγοντας ότι δεν πρόκειται περί αστρονομίας ή φυσικής αλλά περί ιστορίας, οπότε όλοι είχαν γνώμη και άποψη, και ότι η Σχολή έπρεπε να αποφασίσει χωρίς τη γνώμη κάποιου ειδικού. Εξελέγη ο Λάμπρος για την Αρχαία ιστορία (εννέα ψήφοι) και για τη Μεσαιωνική και νεότερη ο Πατσόπουλος (έντεκα ψήφοι). Ακολουθούσαν οι Καρολίδης και Τσιβανόπουλος, ενώ εμφανίστηκε με μία ψήφο το όνομα του Βερναρδάκη.⁴⁷⁰

468. Πρακτικά Συνεδριάσεων της Φιλοσοφικής Σχολής (ΠΣΦΣ), συνεδρίαση 7ης Απριλίου 1883.

469. «Διάταγμα περί των εξετάσεων των γενικών μαθημάτων εν τω Εθν. Πανεπιστημίω», 11 Νοεμβρίου 1882, Αρ. Βαμπάς, ό.π., σ. 73.

470. ΠΣΦΣ, συνεδρίαση 17ης Οκτωβρίου 1886.

Μετά την εκλογή του, ο Λάμπρος ξεκίνησε την καθηγητική του σταδιοδρομία με ιδιαίτερο ζήλο. Ως έκτακτος (1887-1891) και στη συνέχεια ως τακτικός καθηγητής της Ιστορίας των αρχαίων λαών ή της Αρχαίας ιστορίας αφιέρωσε τη διδασκαλία του στην αρχαιότητα, παγκόσμια και ελληνική. Δίδαξε ρωμαϊκή ιστορία, ιστορία των αρχαίων ανατολικών εθνών και αυτοτελή μαθήματα για συγκεκριμένες περιόδους της αρχαίας ελληνικής ιστορίας: *Ιστορία της αρχαίας Ελλάδος από των Περσικών Πολέμων μέχρι της εις τους Ρωμαίους καθυποτάξεως*, *Ιστορία Αλεξάνδρου του Μεγάλου, διαδόχων και επιγόνων*, *Ιστορία των Περσικών Πολέμων*, *Ιστορία των ελληνικών αποικιών*. Ήταν ο πρώτος καθηγητής που δίδαξε για δύο έτη *Ιστορική γεωγραφία της Ελλάδος* (1889-1891), ιστορία του πολιτισμού (*Ιστορία του κρητικού και μυκηναίου πολιτισμού*, 1904-1905) και *Ιστορία των πηγών της ελληνικής ιστορίας* (υπονοώντας κυρίως την αρχαία). Το μεγαλύτερο όμως μέρος της πανεπιστημιακής του διδασκαλίας αφιερώθηκε, όπως θα δούμε στη συνέχεια, στον θεσμό που ο ίδιος εισήγαγε: το Ιστορικό Φροντιστήριο.

Ο Λάμπρος υπήρξε ιδιαίτερα δημοφιλής στους πανεπιστημιακούς κύκλους. Εξελέγη δύο φορές από τους συναδέλφους του κοσμητόρας της Φιλοσοφικής Σχολής (1893-1894, 1912-1913) και πρύτανης του Πανεπιστημίου (1904-1905, 1911-1912). Το 1905 διοργάνωσε τις προπαρασκευαστικές εργασίες για τη διεξαγωγή του Διεθνούς Αρχαιολογικού Συνεδρίου στην Αθήνα, ενώ το 1912 συμμετείχε στη διοργάνωση του ΙΣ' συνεδρίου των Ανατολιστών, όπου και έλαβε χώρα ο εορτασμός για τα εβδομήντα πέντε χρόνια του Εθνικού Πανεπιστημίου. Υπήρξε αντιπρόσωπος του Πανεπιστημίου σε πολλά επιστημονικά συνέδρια και εκδηλώσεις στην Ευρώπη. Πέρα από τον Φιλολογικό Σύλλογο «Παρνασσός» συμμετείχε στην ίδρυση και διοίκηση πολλών επιστημονικών συλλόγων, ανάμεσα στους οποίους η ΙΕΕΕ.

Παράλληλα με την πανεπιστημιακή και επιστημονική του δραστηριότητα, ο Λάμπρος είχε εντονότατη παρουσία στον δημόσιο βίο. Συμμετείχε στην οργανωτική επιτροπή των Ολυμπιακών Αγώνων του 1896, ενώ διετέλεσε και γενικός γραμματέας της επιτροπής διοργάνωσής τους, από το 1901. Υπήρξε ακόμη πρόεδρος της Επιτροπής των Ηπειρωτών (1907). Η συμμετοχή του στο Διοικητικό Συμβούλιο της Εθνικής Εταιρείας και η ενεργός ανάμειξή του στον πόλεμο του 1897⁴⁷¹ αποτέλεσε το μείζον έως τότε γεγονός στον δημόσιο βίο

471. Τον Δεκέμβριο του 1895 εντάχθηκε στους κόλπους της Εθνικής Εταιρείας ο Γ. Σωτηριάδης, ο δεύτερος πολίτης που δέχθηκαν οι στρατιωτικοί που την είχαν ιδρύσει, ενώ ακολούθησαν μερικούς μήνες αργότερα ο Λάμπρος και ο Νικόλαος Πολίτης.

του, προκαλώντας πολλές αρνητικές κριτικές. Ανάμεσά τους και εκείνη του τότε πρωθυπουργού Θεοδώρου Δηληγιάννη, ο οποίος σε μεταγενέστερη συζήτηση για τα αίτια του πολέμου στη Βουλή κατηγορήσε τον Σπ. Λάμπρο ότι αναμείχθηκε στην εξωτερική πολιτική υποκινώντας τους φοιτητές σε πολεμική δράση, με λόγο που τους απηύθυνε με αφορμή τις διώξεις των Αρμενίων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία.⁴⁷²

Στα χρόνια του Διχασμού, συγκεκριμένα στις 27 Σεπτεμβρίου 1916, ο Λάμπρος, γνωστός για τη φιλοβασιλική του τοποθέτηση, ορκίστηκε πρωθυπουργός και υπουργός Παιδείας. Οι ραγδαίες εξελίξεις (αποκλεισμός του Πειραιά από τα συμμαχικά στρατεύματα, διωγμοί των βενιζελικών, το «ανάθεμα» του Ελ. Βενιζέλου) και η ισχυροποίηση του φιλοσυμμαχικού στρατοπέδου οδήγησαν στην παραίτησή του, τον Απρίλιο του 1917. Τον Ιούνιο του ίδιου χρόνου ο Βενιζέλος επέστρεψε στην Αθήνα, σχημάτισε κυβέρνηση και προέβη σε ευρύτατες εκκαθαρίσεις. Ήδη ο καθηγητής της Ιστορίας, όπως και άλλα εξέχοντα φιλοβασιλικά στελέχη, είχε τεθεί υπό περιορισμό, ενώ τον Αύγουστο παραπέμφθηκε σε δίκη με τον νόμο «Περί ευθύνης υπουργών». Απολύθηκε από το Πανεπιστήμιο, η περιουσία του δημεύθηκε, εξορίστηκε στην Ύδρα και στη συνέχεια στη Σκόπελο, όπου και αρρώστησε. Επέστρεψε στην Αθήνα υπό καθεστώς επιτήρησης και πέθανε στην Κηφισιά την 23η Ιουλίου 1919.⁴⁷³

Πολυπράγμων και πολυγραφότατος, ο Λάμπρος δημοσίευσε πλήθος μικρών και μεγαλύτερων μελετών, πηγών, ανακοινώσεων σε συνέδρια, μεταφράσεων και βιβλιοκρισιών. Το μεγαλύτερο μέρος των κειμένων και της έρευνάς του επικεντρώθηκε στη βυζαντινή και νεότερη ελληνική ιστορία, ενώ πολύ μικρότερο στην αρχαία ιστορία, ιδιαίτερα στην ελληνική. Ένα σημαντικό τμήμα των δημοσιεύσεών του συνδεόταν με την πανεπιστημιακή του διδα-

Και οι τρεις συμμετείχαν στο Διοικητικό Συμβούλιο της Εταιρείας, ο Λάμπρος ως δεύτερος αντιπρόεδρος, καθώς και σε μυστικές αποστολές για την επίτευξη των στόχων της. Βλ. Γιάννης Ν. Γιαννουλόπουλος, «*Η ευγενής μας τύφλωσις*». *Εξωτερική πολιτική και «εθνικά θέματα» από την ήττα του 1897 έως τη Μικρασιατική Καταστροφή*, γ' έκδ., Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2001, σ. 38-39.

472. Βλ. Έφη Γαζή, «Συμβολικός λόγος και πολιτική πρακτική κατά την περίοδο του πολέμου του 1897: σύγκλιση, απόκλιση, σύγκρουση», *Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Ο πόλεμος του 1897. Διήμερο με την ευκαιρία των 100 χρόνων (4 και 5 Δεκεμβρίου)*, Αθήνα 1999, σ. 105-109.

473. Για τα γεγονότα της περιόδου βλ. Γεώργιος Β. Λεονταρίτης, «*Η Ελλάδα και ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος*», σ. 15-42, και Νικόλαος Οικονόμου, «*Από την άφιξη του Βενιζέλου στην Αθήνα ως το τέλος του πολέμου*», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 15: «*Νεότερος Ελληνισμός από 1913 ως 1941*», Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1978, σ. 46-52.

σκαλία: εισιτήριοι λόγοι, λιγοστά δημοσιευμένα μαθήματα, καθώς και παραδόσεις ιστορικής γεωγραφίας (1889-1891), ελληνικής ιστορίας, ιστορίας των ανατολικών εθνών και ρωμαϊκής ιστορίας, οι οποίες διασώζονται στο αρχείο του (Ιστορικό Σπουδαστήριο Φιλοσοφικής Σχολής Αθηνών).⁴⁷⁴ Έντονη είναι η παρουσία των κειμένων που αφορούν γενικότερα την παρουσία του στο Πανεπιστήμιο: οι πρυτανικοί του λόγοι, ομιλίες σε επετείους, λόγοι προς τους φοιτητές, προσφωνήσεις σε συνέδρια.

Η ΑΡΧΑΙΑ ΙΣΤΟΡΙΑ ΣΤΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΕΝΟΣ ΙΣΤΟΡΙΚΟΥ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΕΘΝΟΥΣ

Το χειμερινό εξάμηνο 1877-1878 ο νεαρός υφηγητής αφιέρωσε τον εισιτήριο λόγο του στις μελέτες που είχαν γραφεί μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης για την ελληνική ιστορία από την αρχαιότητα έως τα σύγχρονα χρόνια. Ξεκινούσε με μια γλαφυρή περιγραφή της επίδρασης των βυζαντινών λογίων στη Δυτική Ευρώπη, ενώ έδινε έμφαση στις μελέτες που είχαν γραφεί για την αρχαία ελληνική ιστορία, επαινώντας εκείνες που είχαν προκύψει από την αυτοψία, τη συλλογή και τη μελέτη των πηγών. Αναφερόταν με έμφαση στον άγγλο ιστορικό Γκρότε, στους μεγάλους γερμανούς ιστορικούς –τους οποίους περιελάμβανε και τον Μπεκ– οι οποίοι είχαν εργαστεί με αυτό τον τρόπο, όπως οι Ρίττερ, Νήμπουρ, Ντρούζεν, Κούρτιους, υπενθυμίζοντας και τις σχέσεις μαθητείας που τον συνέδεαν με τους δυο τελευταίους, καθώς και με τον Στ. Κουμανούδη. Ο λόγος του κατέληγε, μετά από μια σύντομη αναφορά στις μελέτες που είχαν γραφεί για το Βυζάντιο και τη νεότερη Ελλάδα, σε έπαινο προς τον Κ. Παπαρηγόπουλο, τον εθνικό ιστοριογράφο.⁴⁷⁵ Επρόκειτο για έναν απολογιστικό λόγο, με τον οποίο ο νέος ιστορικός οριοθετούσε το πεδίο των ιστορικών σπουδών για την ελληνική ιστορία, σκιαγραφώντας τις προοπτικές διεύρυνσής του. Δέκα χρόνια αργότερα, το 1887, ο Λάμπρος στον πρώτο εισιτήριο λόγο του ως καθηγήτη επιχειρούσε προγραμματικά να θέσει τα εφόδια που ήταν αναγκαία για τη μελέτη της ιστορίας, για την εξερεύνηση του συγκεκριμένου πεδίου.⁴⁷⁶

474. Βλ. την ενότητα «Παραδόσεις»: Φλωρεντία Ευαγγελάτου-Νοταρά, «Καταλογογράφησης του αρχείου Σπ. Λάμπρου», *Επιστημονική Επετηρίς Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών* 25 (1978), σ. 339-341.

475. «Εισιτήριος εις το μάθημα της ελληνικής ιστορίας»: Σπ. Λάμπρος, *Λόγοι και άρθρα 1887-1902*, Αθήνα 1902, σ. 145-173.

476. «Εισιτήριος εις την διδασκαλίαν της Γενικής Ιστορίας εν τω Εθνικώ Πανεπιστημίω»: Στο ίδιο, σ. 174-191.

Στη συλλογιστική του Λάμπρου, αντικείμενο της ιστορικής έρευνας ήταν το σύνολο των εκδηλώσεων του ανθρώπινου βίου: η κοινωνική και ιδιωτική ζωή, η τέχνη, η φιλολογία, το εμπόριο κ.ά. Η ιστορία αποτελούσε πλέον τη «φυσιολογία» των λαών, όχι την «παθολογία» τους, όπως τα προηγούμενα χρόνια, όταν εξέταζε μόνο τα έκτακτα φαινόμενα (πόλεμοι, συνθήκες κ.ά.). Η ιστορική έρευνα όφειλε να προσεγγίσει όχι μόνο τον εξωτερικό κόσμο, όπως οι φυσικές επιστήμες, μα κυρίως τον ηθικό, μέσω και πάλι της προσέγγισης του αισθητού κόσμου.⁴⁷⁷ Κύριο έργο του ιστορικού ήταν: 'Η ὄσον ἔνεστι πλήρης περισυναγωγή τῆς ὕλης, ἢ κριτικὴ αὐτῆς ἀνακάθαρσις, ὁ διὰ τῆς ἐν ἀνάγκῃ ἱστορικῆς ἀναλογίας πλουτισμὸς τῆς ὑπαρχούσης καὶ ἡ ψυχολογικὴ μελέτη τῶν ὑπὸ ἐξέτασιν ἱστορικῶν φαινομένων [...].⁴⁷⁸ Το σημαντικότερο όλων ήταν η αμεροληψία, η δύναμη και η θέλησή του να βρει την αλήθεια. Αλήθεια που, όπως και στους δασκάλους του Λάμπρου, συνυφαινόταν απόλυτα με τα εθνικά δίκαια.

Ο αισιόδοξος λόγος του καθηγητή της Αρχαίας ιστορίας για την ιστορική έρευνα συνδεόταν με τη γενικότερη πίστη του στην εξέλιξη των επιστημών, ιδιαίτερα των φυσικών. Η μελέτη των πρωτογενών πηγών αποτελούσε το κλειδί για την ιστορική έρευνα, η εμπειρική προσέγγισή τους ήταν η ασφαλέστερη, σε έναν αιώνα εξόχως εμπειρικό, ο οποίος χαρακτηριζόταν από την πρόοδο των φυσικών επιστημών, βασισμένη στην αυτοψία και στο πείραμα.⁴⁷⁹

Η αναφορά στις ανακαλύψεις και στα σημαντικά επιτεύγματα της επιστήμης ανταποκρινόταν στην πάγια αντίληψη του καθηγητή για την αξία των τεχνικών μέσων και μεθόδων στην ιστορική έρευνα, μέσω των οποίων γινόταν οικείο το άγνωστο, το αχαρτογράφητο. Σε αυτό το πλαίσιο μελετούσε και δίδασκε και την αρχαία ιστορία. Εκκινώντας από τη στροφή του δυτικοευρωπαϊκού ενδιαφέροντος προς τους λαούς της Ανατολής, ο Λάμπρος μιλούσε –στον εισιτήριο λόγο του στο Πανεπιστήμιο αναφορικά με την ιστορία των ανατολικών εθνών– για μια σειρά από επιτεύγματα της ιστορικής επιστήμης που αναδείκνυαν και αποκρυπτογραφούσαν τον ασιατικό πολιτισμό. Οι ανακαλύψεις οδηγούσαν στην αναγέννηση και στην κατάκτηση εκ νέου της αρχαίας Ανατολής, η οποία είχε καλυφθεί από τη σκόνη και τα ερείπια χιλιετηρίδων, από τον βαρύ πέπλο μακραίωνης αμάθειας. Ο ιστορικός εναρμονιζόταν με ένα γενικότερο ρεύμα «ανακάλυψης» της Ανατολής, που έκανε έντονη την παρουσία του στη δυτική σκέψη, ιδιαίτερα το δεύτερο μισό του 19ου αι-

477. Στο ίδιο, σ. 175-176.

478. Στο ίδιο, σ. 189.

479. Στο ίδιο, σ. 175.

ώνα. Το ρεύμα αυτό, χωρίς να αμφισβητεί την υπεροχή του δυτικοευρωπαϊκού πολιτισμού, επεσήμαινε και την αξία του «αλλόττριου» πολιτισμού.⁴⁸⁰ Στην ανάγνωση του Λάμπρου ο ανατολικός πολιτισμός συνδεόταν με τον ελληνικό, ήταν ο «αδελφός» του. Οι αρχαίοι λαοί της Μικράς Ασίας ήταν οι κτήτορες και κύριοι τῶν χωρῶν, εἰς ὧν τὰς ἀκτὰς εὔρε ζηλωτὸν ὄρμον ἢ ἑλληνικὴ τὸλμη [...] Ἐἶναι τὰ ἔθνη μεθ' ὧν ἐδέησε νὰ συνδεθῆ ὡς ἀδελφὸς ὁ ἑλληνισμὸς ἢ καθ' ὧν ἐχρειάσθη νὰ παλαίσῃ ἐπὶ μακρὸν ὡς πολέμιος [...].⁴⁸¹ Στο πλαίσιο της εξέλιξης των πολιτισμών, ο ελληνικός πολιτισμός ήταν το επόμενο σκαλοπάτι μετά τον ανατολικό, με τον οποίο συνδέθηκε με πολύπλοκες σχέσεις και ανταλλαγές, κορύφωση των οποίων υπήρξαν οι Περσικοί Πόλεμοι. Προεκτείνοντας το σχήμα της διάχυσης, ο Σπ. Λάμπρος αναφερόταν, όπως άλλωστε και ο Ντρούζεν, στη μεταφορά του ελληνικού πολιτισμού και πάλι στην Ανατολή, χάρη στις κατακτήσεις του Μεγάλου Αλεξάνδρου και στη συνάντησή του με τον χριστιανισμό, μέσω του οποίου μεταφέρθηκε στο Βυζάντιο.⁴⁸²

Η προσέγγιση της αρχαίας Ελλάδας συνδεόταν με την προβολή της διάστασής της ως έθνους και ως κρατικής οντότητας. Σημειώνω το στοιχείο αυτό και στην πιο ολοκληρωμένη απόπειρα του Σπ. Λάμπρου να γράψει αρχαία ιστορία: πρόκειται για τους δύο πρώτους τόμους της *Ιστορίας της Ελλάδος*.⁴⁸³ Παρ' όλο που η έκδοση, στο πνεύμα της εκλαΐκευσης, δεν περιείχε υποσημειώσεις, παραπομπές και βιβλιογραφία, όπως τόνιζε ο ιστορικός ήταν βασισμένη σε αρχειακές πηγές και τεκμήρια, εξ ου και η απόφασή του να σταματήσει—παρά τις αρχικές εξαγγελίες του για μια ιστορία του ελληνικού έθνους από τα αρχαία έως τα νεότερα χρόνια—στην Άλωση.

Σε αντίθεση με τον Παπαρρηγόπουλο, ο Λάμπρος προσανατόλισε το έργο

480. Βλ. και Edward W. Said, *Οριενταλισμός*, μτφ.: Φώτης Τερζάκης, Αθήνα, Νεφέλη, 1996, σ. 141-240.

481. «Εναρκτήριο μάθημα εις την ιστορίαν της αρχαίας ανατολής»: Σπυρίδων Λάμπρος, *Λόγοι...*, ό.π., σ. 205.

482. Σπυρίδων Λάμπρος, *Ιστορία της Ελλάδος μετ' εικόνων από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι της αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως*, Α', Αθήνα, «Ελευθερουδάκης», 1886, σ. 18.

483. Ο πρώτος τόμος εκδόθηκε το 1886 και ο δεύτερος δύο χρόνια αργότερα. Οι τόμοι αυτοί ήταν αφιερωμένοι στην αρχαία Ελλάδα από τα προϊστορικά χρόνια έως την άλωση της Κορίνθου. Ακολούθησε ο τρίτος τόμος, το 1892, για τη ρωμαϊκή κυριαρχία και την ίδρυση του Βυζαντίου, ενώ ο τέταρτος (1898), ο πέμπτος (1902) και ο έκτος (1908) εξιστορούσαν τα της βυζαντινής ιστορίας έως την άλωση του 1453. Η αναλογία που ακολούθησε ο Λάμπρος στο έργο του ήταν ενδεικτική των ιστορικών του ενδιαφερόντων: δύο τόμοι για την αρχαία ελληνική ιστορία, μισός για τη ρωμαϊκή ιστορία και οι υπόλοιποι αφιερωμένοι στο Βυζάντιο.

του στην ιστορία του τόπου. Ο γεωγραφικός προσδιορισμός ήταν πολύ έντονος. Επρόκειτο για μια οπισθόδρομη ανάγνωση, η οποία σε μεγάλο βαθμό ορίστηκε από τα σύγχρονα με τον Λάμπρο σύνορα του ελληνικού βασιλείου. Στο επίκεντρο της πολυτομής ιστορίας του ήταν η γενική εικόνα του τμήματος εκείνου των ελληνικών χωρών, τὸ ὁποῖον ὑπῆρξεν τρόπον τινὰ ἡ μητρόπολις τοῦ ἑλληνισμοῦ. Ἐἶνε δὲ τοῦτο ἡ χώρα ἡ κειμένη πρὸς νότον τοῦ κόλπου τῆς Ἄρτας, τοῦ Ἀμβρακικοῦ λεγομένου, ἐκ δυσμῶν καὶ τῶν ἐκβολῶν τοῦ Πηνειοῦ πρὸς ἀνατολάς. Ταύτην ἐθεώρουν κυρίως Ἑλλάδα οἱ γεωγράφοι τῆς ἀρχαιότητος. Τῆς χώρας ταύτης ἡ φύσις συνήργησεν οὐσιωδῶς εἰς τὴν χαρακτηριστικωτάτην διαμόρφωσιν τοῦ βίου τῶν Ἑλλήνων. Ἡ χώρα αὕτη ὑπῆρξεν ἡ γῆ ἐν ἣ ἐτελέσθησαν ἐπιφανέστατοι ἀγῶνες τοῦ ἑλληνικοῦ. Ἡ χώρα αὕτη ὑπῆρξεν ἡ ἑστία ἐξ ἧς διαδοθεὶς ὁ ἑλληνισμὸς ἐξημέρωσε καὶ αὐτοὺς τοὺς βαρβάρους, ὑπὸ δὲ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ χριστιανισμοῦ νέον τύπον λαβὼν ἴδρυσεν ἐκτεταμένον χιλιοετὲς βασιλεῖον. Ἡ χώρα αὕτη τέλος ὑπῆρξεν ἐκείνη ἣν ἡ θεία πρόνοια, ὅτε πέπλος δουλείας βαρῦς ἐκάλυψε τὴν πᾶσαν Ἑλλάδα, ὥρισεν ὡς πυρῆνα τῆς νέας ἐλευθερίας [...].⁴⁸⁴

Η επικέντρωση στην επικράτεια του σημερινού ελληνικού κράτους δεν σημαίνει την απειπόληση του δικαίωματος του έθνους για τα εδάφη που βρίσκονταν εκτός της: Ἄλλ' ἔπειτα Ἑλλάδα ὀνόμαζον οἱ ἀρχαῖοι ὅλα τὰ μέρη τὰ κατοκούμενα ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων. Οὕτω δ' ἡ Ἑλλάς ἐν τῇ ἱστορίᾳ ἐκτείνεται καὶ εἰς τὴν Ἡπειρον καὶ εἰς τὴν Θράκην καὶ εἰς τὴν Μακεδονίαν καὶ εἰς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν. Οὐ μόνον δ' ἐκεῖ, ἀλλ' ἀπανταχοῦ ὅπου κατῴκησαν Ἕλληνες, ἀπανταχοῦ ὅπου διεδόθη ὁ ἑλληνικὸς πολιτισμὸς ὑπῆρξεν Ἑλλάς.⁴⁸⁵ Επρόκειτο για ελληνική γη, καθώς εκεί κατοίκησαν οι γονεῖς των σημερινῶν Ελλήνων. Ἦταν χαρακτηριστικὴ ἡ ἐπίκληση τῆς οἰκογένειας, που ἐνίσχυε τους στενοὺς δεσμούς του ἔθνους με τὴ γη: Ὡς αἱ ἀναμνήσεις οἰκογενείας συνδέονται πρὸς τοὺς τόπους ἐν οἷς κατῴκησαν οἱ γονεῖς [...] οὕτω καὶ ἡ ἱστορία παντὸς ἔθνους συνδέεται ἀναποσπάστως πρὸς τὴν χώραν ἐν ἣ τοῦτο τὸ ἔθνος ἔχει τὰς οἰκήσεις αὐτοῦ. Ἡ δὲ γνῶσις τοῦ χαρακτηῖρος τῆς χώρας ταύτης εἶνε ἀναγκαιωτάτη ἐν τῇ μελέτῃ τῆς ἱστορίας καθ' ὅσον συνήθως ἡ περιστοιχίζουσα τὸν ἄνθρωπον φύσις ἐπιδρᾷ αἰσθητῶς ἐπὶ τὰς τύχας αὐτοῦ. Πολλὰ ἱστορικὰ γεγονότα, πολλὰ φαινόμενα τοῦ ἔθνους τινὸς ἐξηγοῦνται ἐκ τῆς φύσεως τῆς χώρας ἐν ἣ κατοικεῖ.⁴⁸⁶ Το εγχείρημά του, σημαντικό τμήμα του οποίου είχε γραφεί στα χρόνια των τρικουπικών κυβερνήσεων, εμφοροῦνταν ἀπὸ τὴν ἰδέα τῆς εσωτερικῆς ἀνάπτυξης, τῆς μελέτης του οἰκείου χώρου, ὅπως καθο-

484. Σπυριδῶν Λάμπρος, *ὁ.π.*, σ. 4.

485. Στο ἴδιο, σ. 3.

486. Στο ἴδιο.

ριζόταν από τα σύνορα του νέου κράτους. Η αντίληψη αυτή δεν ήταν νέα. Τη συναντάμε στα έργα των μεγάλων ξένων ιστορικών που ασχολήθηκαν με την ελληνική αρχαιότητα, οι οποίοι εστίασαν στον κυρίως ελλαδικό χώρο. Καθώς όμως η *Ιστορία* του Λάμπρου αποτελεί το δεύτερο σημαντικό εγχείρημα συγγραφής μιας ενιαίας ιστορίας του ελληνικού έθνους, η σύγκριση με τον Παπαρρηγόπουλο, ο οποίος εστίασε το ενδιαφέρον του στη μεγάλη διασπορά του αρχαίου ελληνισμού στον χώρο, ήταν πολύ έντονη.

Η πανεπιστημιακή διδασκαλία της αρχαίας ελληνικής περιόδου από τον Λάμπρο, σε αντίθεση με τον Παπαρρηγόπουλο, που τη δίδασκε στο σύνολό της και σε όλη την ιστορική διαδρομή της, επικεντρώθηκε σε συγκεκριμένες «στιγμές» και θέματα: οι Περσικοί Πόλεμοι, οι αποικίες, ο αιώνας του Περικλή, ο Μέγας Αλέξανδρος και οι διάδοχοί του. Όπως υποστήριζε στον εισιτήριο λόγο του ως υφηγητή το 1878,⁴⁸⁷ η τμηματική, η μονογραφική παράσταση της ιστορίας –διαιτέρα για την ελληνική, την οποία οι φοιτητές είχαν διδαχθεί στο σύνολό της στο γυμνάσιο– ήταν η μόνη αρμόζουσα. Η προσέγγιση αυτή χώλαινε ως προς το ότι δεν έδινε ενιαία εικόνα του ελληνισμού στον φοιτητή, ούτε τη δυνατότητα να εξετάσει φιλοσοφικά τον συνολικό προορισμό του. Τα μειονεκτήματα αυτά όμως θεραπεύονταν στα οικεία μαθήματα της φιλοσοφίας της ιστορίας και της ιστορίας του ελληνικού έθνους. Τα πλεονεκτήματα στη μονογραφική παράσταση της ιστορίας υπερτερούσαν: ο περιορισμός της έρευνας βοηθούσε την αναλυτικότερη προσέγγιση των πηγών, επέτρεπε να εργαστούν οι φοιτητές μαζί με τον διδάσκοντα ώστε να γνωρίσουν τεχνικές προσπέλασής τους, να αναπλάσουν την εικόνα του παρελθόντος με βάση τα τεκμήρια. Η έδρα της Ιστορίας μεταβαλλόταν σε *μελετητήριο*, όπου η έρευνα εκτυλίσσεται μπροστά στα μάτια όσων συμμετέχουν. Το ιστορικό πόρισμα περιείχε τα σωζόμενα λείψανα αλλά και την εργασία των ιστορικών, οι οποίοι ερευνούσαν, συναρμολογούσαν, συμπλήρωναν τις πηγές, αναπλάθοντας την εικόνα του παρελθόντος.⁴⁸⁸

Εάν αυτή η μέθοδος διδασκαλίας, κοινή, όπως θα δούμε στη συνέχεια, και στις φροντιστηριακές παραδόσεις του, ήταν η πλέον κατάλληλη για την πάτρια ιστορία, δεν συνέβαινε το ίδιο με την αρχαία ανατολική ιστορία και τη ρωμαϊκή. Σε αυτές τις περιπτώσεις ο Λάμπρος δίδασκε τις μεγάλες περιόδους, το σύνολο της ιστορίας τους, καθώς αφενός οι φοιτητές δεν την είχαν ποτέ διδαχθεί, αφετέρου ο ίδιος ο καθηγητής, απορροφημένος από τη συγγραφή του πολύτομου έργου του για την ελληνική ιστορία, δεν είχε προχωρή-

487. «Ο αιώνας του Περικλέους»: Σπ. Λάμπρος, *Μικταί σελίδες*, Αθήνα 1905, σ. 243-257.

488. Στο ίδιο, σ. 243-244.

σει σε πρωτογενή έρευνα. Το 1893-1894 κυκλοφόρησαν οι δύο τόμοι της μετάφρασης του έργου του Φραντσέσκο Μπερτολίνι για τη ρωμαϊκή ιστορία.⁴⁸⁹ Όπως επεσήμανε ο Λάμπρος, η επιλογή του συγγράμματος, προορισμένου για κάθε φιλόστορα, ιδιαίτερα τους φοιτητές, είχε γίνει λόγω της γλαφυρότητας του έργου αλλά και της αρχαιακής τεκμηρίωσής του.⁴⁹⁰ Επρόκειτο για μια πολιτική κατά κύριο λόγο ιστορία της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, η οποία ξεκινούσε από τα αρχαιότατα χρόνια για να καταλήξει στο 476 μ.Χ. και στην πτώση του δυτικού της τμήματος.

Στη διδασκαλία της αρχαίας ιστορίας από τον Λάμπρο κυριάρχησε το τρί-σημο σχήμα όπως είχε παραδοθεί από τη γενική ιστορία: ιστορία των αρχαίων εθνών - ελληνική ιστορία με προέκταση στη μακεδονική - ρωμαϊκή ιστορία. Το σχήμα αυτό, το οποίο διαμορφώθηκε στον 18ο και στον 19ο αιώνα, βασίστηκε στην αλληλοδιαδοχή των αυτοκρατοριών και των πολιτισμών. Η διαδοχή αυτή δεν διαμορφώθηκε αποκλειστικά με βάση τη χρονολογική κατάταξη αλλά κυρίως με κριτήρια στρατιωτικής και πολιτικής κυριαρχίας και μεταφοράς της πολιτισμικής ισχύος. Η μετάβαση από τον πολιτισμό των αρχαίων ανατολικών εθνών σε εκείνον του ελληνικού κόσμου, η κατάκτηση του τελευταίου από τη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία και η διάχυση του πολιτισμού του σε όλο το Imperium αποτελούσαν στοιχεία μιας εξελικτικής πορείας που οδηγούσε στην πρόοδο, σύμφωνα και με την εγγεληνική φιλοσοφία.⁴⁹¹ Το σχήμα κυριάρχησε στην ευρωπαϊκή ιστοριογραφία για μεγάλο χρονικό διάστημα, στο μέτρο που έθετε στο επίκεντρο την ελληνορωμαϊκή αρχαιότητα, αναδεικνύοντας την υπεροχή του δυτικού πολιτισμού έναντι των υπολοίπων. Η λειτουργικότητα και η ανταπόκρισή του και στα αιτούμενα της εθνικής ιστορίας ενίσχυσε την κυριαρχία του και κατά τα μεταγενέστερα χρόνια στη διδασκαλία της ιστορίας στο Εθνικό Πανεπιστήμιο. Κατ' αρχάς η αρχαία ελληνική ιστορία διευρύνθηκε προς τα πίσω, με την προσθήκη των προϊστορικών χρόνων, και προς τα εμπρός, με την ενσωμάτωση των χρόνων του Μεγάλου Αλεξάνδρου και της ελληνιστικής περιόδου. Παράλληλα, στη διδασκαλία της αρχαίας ιστορίας η ιστορία των ανατολικών εθνών θεωρήθηκε κυρίως ο προθάλαμος της ελληνικής ιστορίας, το προστάδιο στο οποίο προετοιμάστηκαν στοιχεία όπως το αλφάβητο, που αργότερα στην ελληνορωμαϊκή περίοδο βρήκαν την

489. Φραγκίσκος Βερτολίνι, *Ρωμαϊκή ιστορία, από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι καταλύσεως της Δυτικής Αυτοκρατορίας*, 2 τ., μτφ.: Σπ. Λάμπρος, Αθήνα, Βιβλιοθήκη Μαρσλή, 1893-1894.

490. Στο ίδιο, σ. ε'-ζ'.

491. Δημήτρης Κυρτάτας, «Από τη σκοπιά της παγκόσμιας ιστορίας», ό.π., σ. 28-30.

πλήρη ανάπτυξή τους. Τέλος, η αναφορά στην τεράστια εκπολιτιστική δύναμη του αρχαίου ελληνισμού και στη δυναμική εμφάνισή του στη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία επέτρεπε την αναφορά σε μια αυτοκρατορία σε μεγάλο βαθμό εξελληνισμένη, στην κατάκτηση των κατακτητών από τους υπόδουλους. Στην πραγματικότητα η μη πρωτογενής ενασχόληση των ελλήνων ιστορικών με τη ρωμαϊκή ιδιαίτερα περίοδο τους οδηγούσε να υιοθετούν, μέσω κυρίως των μεταφράσεων, σχήματα και αφηγήσεις που απείχαν από τις προγραμματικές τους θέσεις για την ιστορία του ελληνικού έθνους. Στη μετάφραση του Μπερτολίνι, η δημιουργία της Κωνσταντινούπολης, ο Μέγας Κωνσταντίνος, τα χρόνια έως το 476 μ.Χ. εντάσσονται αρμονικά στη ρωμαϊκή ιστορία, χωρίς καμιά αναφορά στην ελληνικότητα της βυζαντινής ιστορίας. Το ίδιο συνέβαινε την περίοδο αυτή και στη βραχυχρόνια διδασκαλία του υπηγητή Δημητρίου Καλοποθάκη, ο οποίος προσέφερε για πρώτη φορά ως αυτόνομο αντικείμενο διδασκαλίας την ιστορία του Μεγάλου Αλεξάνδρου, ιδιαίτερα των επιγόνων του.

Ο Δημήτριος Καλοποθάκης και η αρχαιότητα

Ο Δημήτριος Καλοποθάκης (1867-1946)⁴⁹² δίδαξε *Ιστορία των διαδόχων του Μεγάλου Αλεξάνδρου μέχρι της ρωμαϊκής ιστορίας και ρωμαϊκή ιστορία*. Ήταν ο μόνος διδάσκων Ιστορίας την περίοδο αυτή που δεν ήταν χριστιανός ορθόδοξος. Όπως και ο πατέρας του, Μιχαήλ, που εξέδιδε την εφημερίδα *Ο Αστήρ της Ανατολής*, ο Δ. Καλοποθάκης ήταν επίλεκτο μέλος της ελληνικής ευαγγελικής κοινότητας. Μετά το τέλος των εγκύκλιων σπουδών του στην Αθήνα, ο Καλοποθάκης συνέχισε τις σπουδές του στο Πανεπιστήμιο του Χάρβαρντ για τρία χρόνια (δεν υπήρξε άλλος διδάσκων ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών τον 19ο αιώνα που να είχε σπουδάσει στην Αμερική, γεγονός που πρέπει να αποδοθεί στις στενές σχέσεις του πατέρα του με τους εκεί ευαγγελιστές),⁴⁹³ ενώ ακολούθησαν μεταπτυχιακές σπουδές στο Βερολίνο. Μόλις επέστρεψε στην Ελλάδα ανέλαβε ανταποκριτής των *Times* του Λονδίνου έως το 1900.

492. Βλ. Ν. Θ. Μ(πουγάτσος), «Δημήτριος Καλοποθάκης», *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, Αθήνα, Εκδ. Α. Μαρτίνος, 1965, τ. 7, σ. 211.

493. Ο Μιχαήλ Καλοποθάκης είχε σπουδάσει θεολογία στη Νέα Υόρκη, όπου και έγινε πάστορας. Υπήρξε οπαδός του Ιωνά Κινγκ και αφιέρωσε όλη του τη ζωή στην οργάνωση και στη διάδοση της ευαγγελικής πίστης στην Ελλάδα, γεγονός που προκάλεσε τις αντιδράσεις της Ιεράς Συνόδου. Εξέδιδε την εφημερίδα *Αστήρ της Ανατολής* από το 1858. Ήταν ακόμη μέλος του «Παρανασσού» και εταίρος της Αρχαιολογικής Εταιρείας. Βλ. Ν. Θ. Μ(πουγάτσος), «Μιχαήλ Καλοποθάκης», στο ίδιο.

Δεν διαθέτουμε πληροφορίες για τη βραχυχρόνια διδασκαλία του. Το συγγραφικό ιστορικό του έργου είναι μικρό – πρόκειται στην πραγματικότητα για τις εργασίες που συνέγραψε προκειμένου να λάβει τους ακαδημαϊκούς του τίτλους: η διατριβή του (*De Thracia provincia Romana*), η οποία εκδόθηκε το 1893 στο Βερολίνο, καθώς και η διατριβή του επί υφηγεσία.⁴⁹⁴ Τα ίδια συγγράμματα κατέθεσε και το 1912 για την υποψηφιότητά του στη θέση του καθηγητή της Μέσης και νεότερης ιστορίας.⁴⁹⁵ Εκτός από αυτά υπέβαλε και τρία αρθρίδια (δημοσιευμένα στο *Dizionario Epigrafico di Antichità Romane* με διευθυντή τον καθηγητή Έττορε ντε Ρουτζέρο στη δεκαετία του 1890), τα οποία δεν υπερέβαιναν τις επτά σελίδες όλα μαζί και, σύμφωνα με τον εισηγητή Ανδρέα Σικιά, ήταν μάλλον αρχαιολογικού παρά ιστορικού χαρακτήρα. Δεν έχω εντοπίσει άλλες δημοσιευμένες ιστορικές εργασίες του Καλοποθάκη, ο οποίος άλλωστε μετά την παραίτησή του από την υφηγεσία περιορίστηκε στον χώρο της δημοσιογραφίας, ενώ έπειτα από τον θάνατο του πατέρα του συνέχισε να εκδίδει τον *Αστέρα της Ανατολής*.⁴⁹⁶

Η πανεπιστημιακή του διδασκαλία, όπως εύλογα μπορούμε να υποθέσουμε, πρέπει να ήταν συνδεδεμένη με το συγγραφικό του έργο. Η εκδοθείσα στα ελληνικά υφηγεσία του είναι μια ολιγοσέλιδη (σαράντα μία σελίδες) εργασία, η οποία περιορίζεται αυστηρά στη ρωμαϊκή ιστορία, επιχειρώντας να απαντήσει σε ερωτήματα αναφορικά με τη φύση της διοίκησης ή τον χρονικό προσδιορισμό του χωρισμού της πολιτικής από τη στρατιωτική εξουσία στη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία. Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα είναι η τεκμηρίωσή της, η οποία βασίστηκε σε ένα ευρύ σώμα πηγών αρχαίων συγγραφέων αλλά και αρχαιολογικών ευρημάτων, με την παράλληλη χρήση και δευτερογενούς, γερμανικής κατά μείζονα λόγο, βιβλιογραφίας. Δεν υπάρχει καμία αναφορά σε έλληνα νεότερο ιστορικό, ούτε και γενικότερα στην ελληνική ιστορία. Επισημαίνω ακόμη την αντιμετώπιση του Μεγάλου Κωνσταντίνου ως ρωμαίου αυτοκράτορα, σε μια εποχή που σε ένα μεγάλο μέρος της ελληνικής ιστοριογραφικής παραγωγής θεωρούνταν έλληνας αυτοκράτορας.

494. Δημήτριος Μ. Καλοποθάκης, *Ο χωρισμός στρατιωτικής και πολιτικής εξουσίας και η ρωμαϊκή διοίκηση παρά τον κάτω Δούναβι. Διατριβή επί υφηγεσία*, Αθήνα, Βασιλικών Τυπογραφείων Ν. Γ. Ιγγλέση, 1894.

495. Βλ. *εδώ*, σ. 293-294.

496. Ο Δ. Καλοποθάκης εργάστηκε ως ανταποκριτής εφημερίδας του Λονδίνου (1904-1920). Το 1913 διορίστηκε γραμματέας στην πρεσβεία των ΗΠΑ, ενώ υπηρέτησε ως διευθυντής του τμήματος Τύπου του υπουργείου των Εξωτερικών (1920-1930): Ν. Θ. Μ(πουγάτσος), «Δημήτριος Καλοποθάκης», *ό.π.*

Ας επιστρέψουμε στον Σπ. Λάμπρο. Παρά τη συστηματική διδασκαλία της αρχαίας ιστορίας από τον καθηγητή, το μεγαλύτερο, πιο ενδιαφέρον και καινοτόμο μέρος της πανεπιστημιακής του σταδιοδρομίας αφιερώθηκε στο φροντιστήριο. Η ενασχόλησή του αυτή, απόρροια του γεγονότος ότι είχε καταλάβει μια πανεπιστημιακή έδρα που στην πραγματικότητα δεν ανταποκρινόταν στα ερευνητικά του ενδιαφέροντα, επιχειρήθηκε να δικαιολογηθεί από τους μαθητές του. Όπως σημείωνε ο παλαιός μαθητής και μετέπειτα συνάδελφός του φιλόλογος Ανδρέας Σκιας, παρ' όλο που ο Λάμπρος θα μπορούσε να διαπρέψει στην αρχαία φιλολογία και ιστορία, αφιέρωσε το ερευνητικό και συγγραφικό του έργο στη μεσαιωνική και νεότερη ελληνική ιστορία. Και τούτο διότι η ελληνική αρχαιότητα αποτελούσε αντικείμενο μελέτης και θαυμασμού των αλλοεθνών, ενώ αντιθέτως η μεσαιωνική και νεότερη περίοδος ενδιέφερε μόνο τους Έλληνες, οι οποίοι θα μπορούσαν να βρουν και να διδάξουν την ιστορική αλήθεια για μια περίοδο στην οποία συντελέστηκε η εθνική συνένωση ολόκληρου του ελληνισμού.⁴⁹⁷ Σε αυτές τις δύο περιόδους άλλωστε αφιέρωσε κατά κύριο λόγο και τη φροντιστηριακή του διδασκαλία.

497. Βλ. και Ανδρέας Ν. Σκιας, «Σπυρίδων Π. Λάμπρος», *Νέες Ελληνομνήμων* 14 (1917/1920), σ. 120-121.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ΄

ΔΙΔΑΣΚΟΝΤΑΣ ΣΧΟΛΙΚΑ ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΑ: Η ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗ ΚΑΙ ΝΕΟΤΕΡΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ Δ. ΠΑΤΣΟΠΟΥΛΟΥ

Ο Δημήτριος Πατσόπουλος (1845-1920)⁴⁹⁸ υπήρξε ένας από τους μακροβιότερους καθηγητές Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Γεννημένος στην Ανδρίτσαϊνα της Ολυμπίας, απόφοιτος της Φιλοσοφικής και της Νομικής Σχολής της Αθήνας, ξεκίνησε τη σταδιοδρομία του το 1867 ως βοηθός στην Εθνική Βιβλιοθήκη. Με υποτροφία της ελληνικής κυβέρνησης μετέβη το 1870 για τρία χρόνια στη Γερμανία, ώστε να παρακολουθήσει μαθήματα βιβλιοθηκονομίας. Με την οικονομική ενίσχυση και του Πανεπιστημίου⁴⁹⁹ παρέμεινε τελικά έξι χρόνια στο εξωτερικό, όπου παρακολούθησε πανεπιστημιακά φιλολογικά μαθήματα. Μετά την επιστροφή του το 1876, δίδαξε στο Γ΄ Γυμνάσιο Αθηνών. Διορίστηκε καθηγητής στο Πανεπιστήμιο χωρίς να διαθέτει προϋπηρεσία ως υφηγητής ούτε σημαντικό συγγραφικό έργο.⁵⁰⁰ Στο πρόγραμμα του θερινού εξαμήνου 1881-1882 εμφανιζόταν να διδάσκει *Ιστορίαν των νεωτέρων χρόνων*,⁵⁰¹ σύντομα όμως απολύθηκε λόγω των διαταγμάτων του 1882 για την εκλογή των καθηγητών. Επέστρεψε στο γυμνάσιο, περιμένοντας την ευκαιρία

498. Βλ. «Πατσόπουλος Δημήτριος», *MEE*, Αθήνα 1927, τ. 19, σ. 806, Ιωάννα Λαλιώτου. «Δημήτριος Πατσόπουλος», ανακοίνωση στα Σεμινάρια της Ερμούπολης (Ιούλιος 1992), καθώς και τον σχετικό φάκελο: Δ. Αντωνίου, Τρ. Σκλαβενίτης, *Οι λειτουργοί της Ανάταξης...*, ό.π.

499. Βλ. τις συνεδριάσεις της Συγκλήτου για την ενίσχυση και συνέχιση των σπουδών του στις 9 Νοεμβρίου 1871, 18 Φεβρουαρίου και στις 17 Νοεμβρίου 1872.

500. Σε υπηρεσιακό σημείωμα του υπουργείου Παιδείας για τον Δημήτριο Πατσόπουλο, όταν υπηρετούσε ως καθηγητής γυμνασίου τη δεκαετία του 1870, υπάρχει η αόριστη αναφορά σε φιλοσοφικές και φιλολογικές πραγματείες του, οι οποίες είχαν δημοσιευθεί στην *Εφημερίδα των Φιλομαθών*, και σε μια ανέκδοτη πραγματεία του για την Επικούρεια σχολή στην Αθήνα, η οποία, από όσο γνωρίζω, δεν δημοσιεύθηκε ποτέ. (Στοιχεία από τον φάκελο του Δ. Πατσόπουλου στο ερευνητικό πρόγραμμα των Δ. Αντωνίου, Τρ. Σκλαβενίτη, ό.π.)

501. Ο Καρολίδης τον κατηγορήσε ότι δεν δίδαξε ποτέ. Βλ. Παύλος Καρολίδης, *Ο εφηφισμένος καθηγητής Δ. Πατσόπουλος. Υπόμνημα του υφηγητού της Γεν. Ιστορίας προς τον κοσμήτορα της Φιλοσοφικής Σχολής Ιωάννη Χατζηδάκιν*, Αθήνα 1891, σ. 3-4.

για να επανέλθει στην πανεπιστημιακή έδρα, κάτι που δεν άργησε να συμβεί με την εκλογή του το 1886.

Παρά την εκλογή του, ο Πατσόπουλος, για λόγους που δεν γνωρίζουμε, ξεκίνησε τη διδασκαλία του μόλις το 1891. Απολύθηκε το 1910.⁵⁰² Στα είκοσι περίπου χρόνια πανεπιστημιακής παρουσίας του δίδαξε αδιατάρακτα γενική, μεσαιωνική, νεότερη και νέα ιστορία. Προσέφερε δύο μαθήματα εβδομαδιαίως (από τα οποία το ένα φροντιστηριακό), διάρκειας πέντε-έξι ωρών, προσπαθώντας να καλύψει την ύλη του μαθήματος σε δύο χρόνια.⁵⁰³

Δεν έχω εντοπίσει κάποια αναφορά ή πληροφορία για τη διδασκαλία του Δ. Πατσόπουλου. Το ερευνητικό του έργο ήταν μικρό έως ανύπαρκτο, ενώ η συγγραφική του δραστηριότητα πριν αλλά και μετά την εκλογή του επικεντρώθηκε στη συγγραφή εγχειριδίων για τη μέση εκπαίδευση: δύο εγχειρίδια ιστορίας για τα ρωμαϊκά χρόνια (1889, 1901), ένα εγχειρίδιο για την ιστορία των νέων και νεότατων χρόνων (1886, επανέκδοση 1891), καθώς και τρία εγχειρίδια παγκόσμιας και ελληνικής φυσικής και πολιτικής γεωγραφίας, τα οποία κυκλοφόρησαν το 1909, έναν χρόνο πριν την απόλυσή του από το Πανεπιστήμιο (βλ. την εργογραφία του). Μοναδική εξαίρεση ιστορικής μελέτης αποτέλεσε μια μικρή μονογραφία για τις σχέσεις Βυζαντινών και Φράγκων, τη συνέχεια της οποίας είχε αναγγείλει, χωρίς όμως να την πραγματοποιήσει.⁵⁰⁴ Προετοίμαζε ακόμη την έκδοση σχολικού εγχειριδίου ιστορίας των ανατολικών εθνών, της αρχαίας Ελλάδας και των μεσαιωνικών χρόνων, το οποίο δεν εκδόθηκε ποτέ.⁵⁰⁵

Το γνωστό, λοιπόν, συγγραφικό του έργο που αφορούσε τη διδασκαλία του περιορίστηκε στο μελέτημά του για τη σχέση των Βυζαντινών και των Φράγκων, καθώς και στο σχολικό εγχειρίδιο για τα νέα και νεότατα χρόνια. Το έτος έκδοσης και των δύο (1886) ενδεχομένως συνδεόταν με την εκλογή του στην έδρα της *Ιστορίας των μέσων και νεωτέρων χρόνων*. Το 1882 η υποψηφιότητά του είχε απορριφθεί λόγω της έλλειψης συγγραφικού έργου, ενώ το 1912, σε μια νέα υποψηφιότητα, περιορίστηκε για άλλη μια φορά στην κα-

502. Βλ. *εδώ*, σ. 276.

503. Σε υπόμνημά του προς τον τότε κοσμήτορα Σπ. Λάμπρο (ακαδημαϊκό έτος 1894-1895), ο ιστορικός υποστήριξε ότι δεν επαρκούσε η διετία για την ολοκλήρωση της ύλης της γενικής ιστορίας και έπρεπε να προστεθεί ένας ακόμη χρόνος. Βλ. Ιω. Λαλιώτου, *ό.π.*, σ. 3.

504. Δημήτριος Πατσόπουλος, *Μεσαιωνικών μελέτημα. Φράγκοι και Βυζάντιον, ιδίως επί Καρόλου του Μεγάλου και Ειρήνης*, Αθήνα, Τυπογραφείον «Ο Παλαμήδης», 1886, σ. 80.

505. Βλ. τον «Πρόλογο» στο *Εγχειρίδιον της Γενικής Ιστορίας προς χρήσιν των Γυμνασίων. Ιστορία των Ρωμαίων. Κατά το τελευταίον πρόγραμμα του Υπουργείου της Παιδείας*, Αθήνα, Τυπογραφείον Αλεξάνδρου Παπαγεωργίου, 1889, σ. 3.

τάθεση των σχολικών συγγραμμάτων του, όπως επισημάνθηκε από τους κριτές του.⁵⁰⁶ Την πιθανότητα χρήσης των εγχειριδίων του στην πανεπιστημιακή διδασκαλία ενισχύει και η εξαγγελία της καταλληλότητάς τους όχι μόνο για τους μαθητές και τους καθηγητές, αλλά και για κάθε ενδιαφερόμενο λόγιο.⁵⁰⁷

Το μελέτημά του για τις σχέσεις Βυζαντινών και Φράγκων την περίοδο του Καρλομάγνου και της αυτοκρατορίας Ειρήνης σέβεται σε μεγάλο βαθμό τους κανόνες της επιστημονικής ιστορικής γραφής. Η σύντομη μελέτη του (ογδόντα σελίδες) βασίζεται –με εξαίρεση τον χρονικογράφο Θεοφάνη– στη σύγχρονη του γερμανόφωνη βιβλιογραφία, με την οποία ο συγγραφέας συχνά διαλέγεται, ενώ περιέχει και αρκετές αναφορές στο πολύτομο έργο του Κ. Παπαρηγόπουλου. Σε κινητήρια δύναμη της ιστορικής εξέλιξης αναγορεύονται τα άτομα, η προσωπικότητα και η ηθική των οποίων αποτελούν τον μόνο σχεδόν παράγοντα δράσης, συγκροτώντας παραδείγματα για τους νεότερους.⁵⁰⁸

Η ιστοριογραφική αντίληψη του Πατσόπουλου φέρει εμφανή την επιρροή του Κ. Παπαρηγόπουλου: το Βυζάντιο αποτελεί ελληνική αυτοκρατορία από πολύ νωρίς (ήδη ο Ιουστίνος Β΄ αποκαλείται έλληνας αυτοκράτορας),⁵⁰⁹ ενώ τονίζεται η προσφορά του στον παγκόσμιο πολιτισμό, ως γέφυρα μέσω της οποίας η αρχαιότητα μετέβη στους νεότερους χρόνους. Στο «οικοδόμημα του πολιτισμού» η Βυζαντινή Αυτοκρατορία προσέφερε την ελληνορωμαϊκή παιδεία στους Άραβες, στους Ευρωπαίους, στα γερμανικά φύλα.⁵¹⁰ Η μελέτη αυτή, η οποία παρουσιάζεται συγκροτημένη αφηγηματικά και εμπεριστατωμένη, έστω και με δευτερογενή βιβλιογραφία, κατηγορήθηκε από τον πανεπιστημιακό αντίπαλο του συγγραφέα Π. Καρολίδη ως σύγγραμμα που είχε προέλθει από την κακή συρραφή και μετάφραση τριών γερμανικών φοιτητικών εργασιών.⁵¹¹

Σε αντίθεση με τη μικρή μελέτη του, στα σχολικά εγχειρίδια που συνέ-

506. *Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος*, τχ. Β΄, φ. 10 (21η Ιανουαρίου 1912), σ. 46.

507. «Πρόλογος», ό.π.

508. Στη μελέτη του Πατσόπουλου οι σχέσεις Φράγκων και Βυζαντινών καθορίζονταν περισσότερο από τις προσωπικότητες του Καρλομάγνου και της αυτοκρατορίας Ειρήνης, η οποία λειδωρούνταν για την άθλια συμπεριφορά προς τον γιο της, παρά από τις υπάρχουσες πολιτικές και οικονομικές συνθήκες. Στη ρωμαϊκή ιστορία του ίδιου (ό.π.) ήταν χαρακτηριστική η διαδοχή των αυτοκρατόρων, η σύνδεση της ανάπτυξης ή της παρακμής της Αυτοκρατορίας με την ηθική τους στάση και οι πολύ μικρές αναφορές στον πολιτισμό που αναπτύχθηκε στα χρόνια εκείνα.

509. *Μεσαιωνικόν...*, ό.π., σ. 12.

510. Στο ίδιο, σ. ε΄-ζ΄.

511. Π. Καρολίδης, *Ο ψηφισμένος...*, ό.π., σ. 5.

γραψε ο Πατσόπουλος δεν έδειξε κανένα ενδιαφέρον για τεκμηρίωση. Ιδιαίτερα στο εγχειρίδιο που συνδεόταν άμεσα με την πανεπιστημιακή διδασκαλία του, εκείνο για τα νεότερα χρόνια,⁵¹² δεν αναφέρεται καμία πηγή ή συγγραφέας. Στο βιβλίο αυτό η ιστορική αφήγηση είναι αυστηρά χρονολογική, οργανωμένη σε κεφάλαια με βάση σημαντικά γεγονότα της πολιτικής ιστορίας. Καθένα τους χωρίζεται σε υποκεφάλαια με βάση τα κράτη της εποχής, στην πραγματικότητα με μια αναδρομική ανάγνωση των κρατικών σχηματισμών σύμφωνα με τις πραγματικότητες του 19ου αιώνα: η Γαλλία, η Αγγλία, η Γερμανία, η Ιταλία, η Σουηδία, οι Κάτω Χώρες πρωταγωνιστούν στην ιστορία του Πατσόπουλου, η οποία συνίσταται στην αφήγηση πολεμικών γεγονότων και διπλωματικών συμφωνιών. Ο πολιτισμός, οι τέχνες, τα γράμματα, το εμπόριο και η βιομηχανία εξορίζονται στην αρχή και στο τέλος του βιβλίου, χωρίς να συνδέονται με την εξέλιξη των γεγονότων. Η μοναδική αναφορά στη νεότερη ελληνική ιστορία αφορά την Επανάσταση του 1821, και αυτή περιορίζεται σε δώδεκα σελίδες, οι οποίες διατηρούν όλα τα στερεότυπα μιας τρέχουσας εθνικής ρητορικής: αντιμετώπιση της Τουρκοκρατίας ως περιόδου προετοιμασίας της Επανάστασης του 1821, έξαρση του ηρωισμού, υποβάθμιση των εμφύλιων συρράξεων με αναφορά στην κακοδαιμονία της φυλής.⁵¹³

Τα χαρακτηριστικά της ιστορίας του Πατσόπουλου συνδέονται με μια ηθική, διδακτική αντίληψη της ιστορίας: επικέντρωση στα πολιτικά γεγονότα, συνεχής παράθεση χρονολογιών, έμφαση στους πρωταγωνιστές, ανάδειξη της ηθικής διάστασης των συμβάντων. Και σε αυτή την περίπτωση, κομβικό ρόλο στην ερμηνεία των γεγονότων διαδραματίζουν τα πρόσωπα, οι ηγεμόνες των κρατών, στους οποίους αφιερώνεται άλλωστε και το μεγαλύτερο μέρος της συγγραφής με πληροφορίες και κρίσεις για τη δράση τους. Η ιστορική εξέλιξη εμφανίζεται ως αποτέλεσμα προσωπικών ικανοτήτων ή αδυναμιών, δύναμης χαρακτήρα και προσωπικότητας. Ο Φίλιππος Β΄ ήταν σκυθρωπός και αυστηρός, κι αυτό εξηγεί την αδυναμία του να βρει φίλους, άρα συμμάχους, για το ισπανικό κράτος.⁵¹⁴ Για τη νύχτα του Αγίου Βαρθολομαίου υπεύθυνη ήταν η κακότητα και πανούργα Αικατερίνη των Μεδίκων. Βαθιά συντηρητικός, ο Πατσόπουλος, στις λίγες γραμμές που αφιέρωσε στον γαλλικό Διαφωτισμό, τον χαρακτήριζε ως τη δύναμη που κλόνησε το πολιτικό και θρησκευτικό καθε-

512. Δημήτριος Πατσόπουλος, *Εγχειρίδιον της Γενικής Ιστορίας. Προς χρήση των γυμνασίων Μέρος Γ΄. Ιστορία των νέων και νεωτάτων χρόνων*, β΄ έκδ. διορθωμένη, Αθήνα, Γεώργιος Κασδόνης, 1891.

513. Στο ίδιο, σ. 272-283.

514. Στο ίδιο, σ. 72.

στώ.⁵¹⁵ Η συμμετοχή του λαού, η εισβολή του με την υποκίνηση δημαγωγών στο προσκήνιο, όπως στην περίπτωση της Γαλλικής Επανάστασης, οδήγησε στην οχλοκρατία, στα φοβερά εγκλήματα των ημερών εκείνων.⁵¹⁶ Πέρα από τα πρόσωπα, κεντρικό ερμηνευτικό εργαλείο αποτελεί η θρησκευτική πίστη, η οποία αναδεικνύεται σε κινούν αίτιο για μια σειρά από συμπεριφορές και δράσεις. Ανεξάρτητα από τον πραγματικό ρόλο που διαδραμάτισε η θρησκευτική συνείδηση στα γεγονότα της εποχής, η έμφαση στις συγκρούσεις καθολικών - προτεσταντών έδινε την ευκαιρία στον Δ. Πατσόπουλο να καυτηριάσει τις δύο Εκκλησίες, αναδεικνύοντας υπόρρητα την υπεροχή της Ορθόδοξης.

Στο βιβλίο του Πατσόπουλου άσκησε αυστηρότατη κριτική ο Παύλος Καρολίδης: ο συγγραφέας του δεν γνώριζε την ιστορία στο σύνολό της, αλλά κατά μέρος και πλάτος. Ο ιστορικός κόσμος δεν παρουσιαζόταν ως οργανισμός ούτε ως μηχανισμός, ενώ η ιστορία του αποτελούσε *ἄθροισμα σημειώσεων βιογραφικῶν περὶ βασιλέων καὶ στρατηγῶν καὶ ἄλλων ἐν τῇ ἑξωτερικῇ κινήσει τῆς ἀνθρώπινης κοινωνίας δρώντων προσώπων*. Τα δύο τρίτα του βιβλίου του ήταν πλήρη *ἀποφάνσεων (οὐχὶ κρίσεων), σχετλιασμῶν, ἀναθεματισμῶν καὶ θαυμασμῶν*.⁵¹⁷ Η κριτική και οι διαμαρτυρίες του Καρολίδη δεν στάθηκαν εμπόδιο για την εισαγωγή του συγκεκριμένου βιβλίου στη μέση εκπαίδευση.

Ο Δ. Πατσόπουλος, σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις, δίδαξε στους φοιτητές του με συνέπεια τη μεσαιωνική και νεότερη ιστορία. Χωρίς καμιά ερευνητική συμβολή, ο καθηγητής συνέχισε την παράδοση της διδασκαλίας μεγάλων περιόδων με γενικούς τίτλους και χωρίς συγκεκριμένες τομές. Δεν συνομίλησε στο συγγραφικό του έργο με την ιστοριογραφική παραγωγή του καιρού του. Είναι ενδεικτικό ότι στη βιβλιοθήκη του, η οποία περιελάμβανε σημαντικό αριθμό γερμανόφωνων εγχειριδίων και ελάχιστα γαλλόφωνα, το κύριο σώμα των βιβλίων είχε εκδοθεί έως το 1880, το διάστημα δηλαδή των σπουδών και της παραμονής του στη Γερμανία, ενώ για τα επόμενα χρόνια καταγράφεται πολύ μικρός αριθμός τίτλων, κυρίως εγχειρίδια που θα τον διευκόλυναν στη διδασκαλία και στη συγγραφή.⁵¹⁸

515. Στο ίδιο, σ. 235-236.

516. Στο ίδιο, σ. 236-245.

517. Π. Καρολίδης, *Ο εψηφισμένος...*, ό.π., σ. 20-23.

518. Η βιβλιοθήκη του Δ. Πατσόπουλου αγοράστηκε από το Πανεπιστήμιο μετά την απόλυσή του και ενσωματώθηκε στη βιβλιοθήκη του φροντιστηρίου του Σπ. Λάμπρου. Βλ. Πρυτανεία Γεωργίου Ι. Δέρβου (1913-1914), *Κατάλογος των φροντιστηριακών βιβλιοθηκών του Καποδιστριακού Πανεπιστημίου*, Αθήνα, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, 1914. σ. 127-145.

Ο καθηγητής της Μέσης και νεότερης ιστορίας προσέφερε την αξιολογική αποτίμηση του παρελθόντος, βασισμένη σε μια ηθικολογική αντίληψη της ιστορίας και όχι στις πηγές ή στην αρχειακή μελέτη. Ενστερνιζόμενος σε μεγάλο βαθμό το σχήμα του Κ. Παπαρηγόπουλου, υπήρξε ο φορέας μιας διδακτικής στη σύλληψή της ιστορίας, η οποία μετέφερε σειρά από στερεότυπα: πόλεμοι, συμφωνίες και συμμαχίες, προσωπογραφίες ηγεμόνων. Η ισχνή παρουσία του στο Πανεπιστήμιο, σε συνδυασμό ενδεχομένως με τη γνωστή φιλοβασιλική του τοποθέτηση αλλά και την έλλειψη κοινωνικής δράσης, αιτιολογούν την επιλογή του ως ενός εκ των καθηγητών που απολύθηκαν το 1910.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ΄

Η ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΕΘΝΟΥΣ: ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ ΣΤΗΝ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ 1821

ΕΝΑΣ «ΔΙΑΜΑΡΤΥΡΟΜΕΝΟΣ ΚΑΠΠΑΔΟΚΗΣ» ΣΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ

Ο Παύλος Καρολίδης (1849-1930)⁵¹⁹ χάραξε τη δική του πορεία στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, με πολλά εμπόδια και αρκετές διακοπές στη διάρκειά της. Γόνος πλούσιας αγροτικής οικογένειας από το Ανδρονίκιο της Καππαδοκίας, με μητρική γλώσσα την τουρκική, ακολούθησε έναν τυπικό κύκλο σπουδών για νεαρό εύπορο Μικρασιάτη ελληνικής καταγωγής: Ευαγγελική Σχολή (Σμύρνη), Μεγάλη του Γένους Σχολή (Κωνσταντινούπολη), Φιλοσοφική Σχολή Αθηνών. Με υποτροφία του Σίμωνος Σίνα παρακολούθησε πανεπιστημιακά μαθήματα στο Μόναχο, στο Στρασβούργο και στο Τύμπινγκεν, όπου το 1872 αναγορεύθηκε διδάκτορας. Δεν έχουμε πληροφορίες για τους καθηγητές του. Ο ίδιος αναφέρει τον διάσημο θεολόγο της εποχής Άνταλμπερτ Μερξ, ενώ σύμφωνα με πληροφορία του μαθητή του Σωκράτη Κουγέα παρακολούθησε μαθήματα του φιλολόγου Γκέοργκ Κούρτιους.⁵²⁰

Μετά την επιστροφή του στην Οθωμανική Αυτοκρατορία ο Καρολίδης δίδαξε σε γυμνάσια στην Κωνσταντινούπολη και στη Σμύρνη, ενώ προέβη στις πρώτες του συγγραφικές απόπειρες. Το 1886, με την παρακίνηση των Χ. Τρικούπη και Κ. Κόντου, ταξίδεψε στην Αθήνα, όπου δίδαξε σε σχολείο, ενώ από το χειμερινό εξάμηνο 1887-1888 εγκαινίασε τη διδασκαλία του ως υφηγητής στο Πανεπιστήμιο Αθηνών με το μάθημα της *Ιστορίας των μέσων και νεωτάτων αιώνων*, διακόπτοντας τη μονοκρατορία της ελληνικής ιστορίας. Η υφηγεσία του συνοδεύθηκε από την υποψηφιότητά του για την έδρα του καθηγητή της Γενικής ιστορίας, υποσκελίζοντας στην ψηφοφορία παλαιούς διδάσκοντες. Σε

519. Για τη ζωή και το έργο του Καρολίδη βλ. Κ. Γεωργιάδου, *ό.π.*, όπου και βιβλιογραφία.

520. Σ. Β. Κουγέας, «Παύλος Καρολίδης», *Νέα Εστία* 30 (1930), σ. 935.

όλη τη διάρκεια της υφηγεσίας του έως το 1893 προσέφερε ένα τρίωρο μάθημα γενικής ιστορίας.

Το 1892 ο Καρολίδης υπέβαλε υποψηφιότητα, μαζί με τους Γεώργιο Κρέμο και Γεώργιο Σωτηριάδη, για την κενή έδρα του Κ. Παπαρρηγόπουλου. Στη σχετική συνεδρίαση της Φιλοσοφικής, στις 17 Απριλίου 1892, ζητήθηκε από τους δύο καθηγητές Ιστορίας, τον Σπ. Λάμπρο και τον Δ. Πατσόπουλο, να συντάξουν έκθεση για τους τρεις υποψηφίους. Ο πρώτος ξεκίνησε την εισήγησή του προτείνοντας τη μετατροπή της έδρας σε έδρα Μελέτης των πηγών της ελληνικής ιστορίας, πρόταση που δεν συνάντησε την αποδοχή των υπόλοιπων καθηγητών. Στη συνέχεια διάβασε εκτενή έκθεση για τους τρεις διεκδικητές της έδρας, την οποία είχε συντάξει με βάση τα επιστημονικά συγγράμματά τους. Αρνήθηκε όμως να τοποθετηθεί για τον καταλληλότερο, θεωρώντας ότι έτσι παραβιαζόταν η αρχή της μυστικότητας της ψήφου. Το ίδιο υποστήριξε και ο Δ. Πατσόπουλος, ο οποίος επιπροσθέτως δεν αναφέρθηκε καθόλου στο έργο των υποψηφίων, προτάσσοντας το επιχείρημα που είχε διατυπώσει ο Κ. Παπαρρηγόπουλος στην εκλογή του 1886 για τον γενικό χαρακτήρα του συγκεκριμένου μαθήματος. Εντέλει, και με βάση το επιστημονικό τους έργο, η συνέλευση των καθηγητών πρότεινε στο υπουργείο Παιδείας τον Γ. Σωτηριάδη. Παρ' όλα αυτά, έναν χρόνο αργότερα διορίστηκε καθηγητής, λόγω των στενών σχέσεών του με το τρικουπικό περιβάλλον, ο Καρολίδης.

Ο Π. Καρολίδης δίδαξε το 1893-1894 *Ιστορία του ελληνικού έθνους* για επτά ώρες εβδομαδιαίως. Από το επόμενο έτος όμως διαφοροποιήθηκε από τη λογική του ενιαίου τίτλου διδάσκοντας συγκεκριμένες περιόδους της ελληνικής ιστορίας, αρχαίας, βυζαντινής και νεότερης. Ως το 1908 προσέφερε τα ακόλουθα μαθήματα: *Ιστορία της αρχαίας Ελλάδος*, *Ιστορία του ρωμαϊκού και του βυζαντινού ελληνισμού*, *Ιστορία των μετά Αλεξάνδρου χρόνων και του βυζαντινού ελληνισμού*, *Ιστορία των μετά την άλωση Κωνσταντινουπόλεως χρόνων και της μεγάλης ελληνικής επανάστασης*, *Ελληνική ιστορία κατά την περίοδο της Φραγκοκρατίας και Τουρκοκρατίας και Ιστορία της μεγάλης ελληνικής επανάστασης του 1821* (μάθημα που είχε εισαγάγει ο Γ. Κρέμος). Ήταν ο πρώτος διδάσκων που δίδαξε ως αυτόνομα αντικείμενα την περίοδο της Φραγκοκρατίας και της Τουρκοκρατίας. Με εξαίρεση ένα μάθημα που αναφερόταν αόριστα στα νεότερα χρόνια, χρονικό όριο της διδασκαλίας του αποτελούσε το 1821.

Πολυγραφότατος ιστορικός, με μονογραφίες, άρθρα και συνεχείς δημοσιεύσεις στον Τύπο, και παράλληλα έντονη προσωπικότητα με εκτεταμένη κοινωνική και πολιτική δράση, ο Καρολίδης αφιέρωσε σημαντικό τμήμα της δραστηριότητάς του στο Πανεπιστήμιο. Εξέδωσε μόλις ένα πανεπιστημιακό εγ-

χειρίδιο βυζαντινής ιστορίας,⁵²¹ αν και το συγγραφικό του έργο βρήκε πολλές εκβολές στο διδακτικό. Το 1908 εξελέγη βουλευτής στο οθωμανικό κοινοβούλιο και σταμάτησε την πανεπιστημιακή του διδασκαλία. Παρ' όλα αυτά τα μαθήματά του συνέχιζαν να εμφανίζονται στο πρόγραμμα μαθημάτων του Αθήνησι. Το 1911-1912, εγκαταλείποντας την Οθωμανική Αυτοκρατορία λόγω των γεγονότων της εποχής, μετακινήθηκε στη Γερμανία, από όπου επέστρεψε στην Ελλάδα το 1915. Απολύθηκε λόγω της φιλοβασιλικής του τοποθέτησης από το Πανεπιστήμιο το 1918, για να επαναπροσληφθεί το 1920. Το 1923 συνταξιοδοτήθηκε και για το υπόλοιπο του βίου του ασχολήθηκε με τη συγγραφή μερικών από τα πιο γνωστά ιστορικά του έργα.

Ο ΑΓΩΝΑΣ ΚΥΡΟΥΣ ΔΥΟ ΕΠΙΦΑΝΩΝ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ

Η παρουσία και η διαδρομή του Π. Καρολίδη στο Πανεπιστήμιο Αθηνών προσδιορίστηκε σε μεγάλο βαθμό από την έντονη σχέση του με τον έτερο ισχυρό καθηγητή της Ιστορίας, Σπ. Λάμπρο. Και οι δύο καθηγητές αποτέλεσαν εξέχουσες φυσιογνωμίες της πανεπιστημιακής κοινότητας, υπήρξαν ιστορικοί που με το έργο τους, ερευνητικό (ιδιαίτερα ο πρώτος), συγγραφικό και διδακτικό, επηρέασαν σε σημαντικό βαθμό τη νεοελληνική ιστοριογραφία.

Από την εποχή της υφηγεσίας του ο Π. Καρολίδης είχε κατηγορήσει τον καθηγητή της Αρχαίας γενικής ιστορίας⁵²² ότι επιχείρησε δύο φορές να ανακόψει την πανεπιστημιακή του εξέλιξη υποστηρίζοντας υποψηφίους με πολύ λιγότερα ακαδημαϊκά προσόντα, τον Δ. Πατσόπουλο⁵²³ και τον Γ. Σωτηριάδη,⁵²⁴ εναντίον των οποίων δημοσίευσε και ξεχωριστούς λίβελους. Στις αιτιάσεις του Καρολίδη απάντησαν με δριμύτητα τόσο οι Πατσόπουλος και Σωτη-

521. Παύλος Καρολίδης, *Εγχειρίδιον Βυζαντινής Ιστορίας μετά των κυριωτάτων κεφαλαίων της λοιπής μεσαιωνικής ιστορίας προς χρήσιν των φοιτητών της φιλολογίας*, Αθήνα 1906.

522. Παύλος Καρολίδης, *Διαμαρτυρία προς τον Κοσμήτορα της Φιλοσοφικής Σχολής Κύριον Κυπάρισσον Στεφάνου εναντίον Σπυριδωνος Π. Λάμπρου καθηγητού*, Α', Αθήνα 1892.

523. Παύλος Καρολίδης, *Ο εψηφισμένος...*, ό.π.

524. Παύλος Καρολίδης, *Διαμαρτυρία προς το επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως Υπουργείον κατά της υπό της πλειονοψηφίας εγκριθείσης ιστορίας Γ. Σωτηριάδου ως διδακτικού βιβλίου διά την Α' του γυμνασίου τάξιν, κείμερον πασών των υποβληθεισών χειρίσσης και παρά το επίσημον πρόγραμμα του Υπουργείου συντεταγμένης*, Αθήνα 1894. Στον λίβελο απάντησε ο Σωτηριάδης: *Π. Καρολίδης, ο διαμαρτυρόμενος Καππαδόκης*, Αθήνα, Τυπογραφείον της Εστίας, 1894.

ριάδης όσο και ο Λάμπρος,⁵²⁵ καταδεικνύοντας μια σειρά από λάθη που κατά τη γνώμη τους αποδείκνυαν την άγνοια και την ανεπαρκή επιστημονική συγκρότηση του κατηγορού του. Η έντονη διαμάχη και η λιβελογραφία μεταξύ των δύο καθηγητών σημάδεψαν τη σχέση τους, ενώ το 1912 ο Καρολίδης επανήλθε κατηγορώντας τον Λάμπρο ότι εξύφαινε μηχανορραφίες εναντίον του.⁵²⁶

Σε αντίθεση με προηγούμενες διαμάχες, όπου τα κίνητρα ήταν στενά συνδεδεμένα με την πολιτική, όπως στην περίπτωση των Μανούση - Σχινά - Παπαρηγόπουλου, οι δύο άνδρες ακολούθησαν σχετικά κοινή πολιτική διαδρομή. Ανήκαν και οι δύο στο περιβάλλον του Χ. Τρικούπη, ενώ στα χρόνια του Διχασμού συμπαρατάχθηκαν με τους φιλοβασιλικούς κύκλους, με τις γνωστές για τον καθένα συνέπειες.⁵²⁷ Η σύγκρουσή τους, κατά τη γνώμη μου, συνδέεται, πέρα από χαρακτηριστικά στοιχεία όπως το έντονο θυμικό του Καρολίδη, με υπαρκτές επιστημονικές διαφωνίες, και κυρίως με έναν αγώνα επιστημονικού και κοινωνικού κύρους εντός και εκτός Πανεπιστημίου, ο οποίος έφερε αντιμέτωπους δύο διαφορετικούς κόσμους. Από τη μια ο Σπ. Λάμπρος, γόνος γνωστής ελλαδικής οικογένειας, στέλεχος μιας σειράς συλλογικοτήτων της πρωτεύουσας, πρόσωπο ενεργά εμπλεκόμενο στην αθηναϊκή κοινωνική και πνευματική ζωή. Από την άλλη ο Π. Καρολίδης, Καππαδόκης, υπήκοος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, που διατήρησε σε όλη του τη ζωή ενεργό και ιδιαίτερα στενή σχέση με τη γενέθλια γη, όπως άλλωστε αποτυπώθηκε στο πρώιμο έργο του.⁵²⁸ Πέρα από την εκλογή του στο οθωμανικό κοινοβούλιο, ο ιστορικός διατήρησε έως τα ύστερά του χρόνια φιλικούς, επαγγελματικούς και οικογενειακούς δεσμούς – ο αδελφός του Ιορδάνης ήταν ιδιαίτερα γνωστός λόγιος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας – με την πατρογονική γη. Η αναγνώρισή του από τους συμπατριώτες του εκφράστηκε και με τη συμμετοχή και εκλογή του στη διοίκηση μιας σειράς μικρασιατικών σωματείων και ενώσεων. Επρόκειτο για προνομιακό πεδίο, απρόσιτο σε μεγάλο βαθμό στον άλλο ισχυρό άνδρα της Φιλοσοφικής, το οποίο προσέδιδε κύρος και κοινωνική αναγνώριση στον Π. Καρολίδη, ταυτόχρονα όμως τον έκανε ευάλωτο στις κριτικές

525. Σπ. Π. Λάμπρος, *Καρολίδειο ανεπιστασία*, Αθήνα, Τυπογραφείον της Εστίας, 1892.

526. Βλ. *εδώ*, σ. 218.

527. Βλ. *εδώ*, σ. 278.

528. Βλ. Ιωάννα Πετροπούλου, «Ιστοριογραφικές προσεγγίσεις του Οθωμανικού παρελθόντος στην χριστιανική Ανατολή - 19ος αιώνας. Μια δειγματοληψία», *Μνήμων* 23 (2001), *Εόρτιος Τριακονταετίας*, σ. 284-287.

που σχολίαζαν αρνητικά την εθνική καταγωγή του. Χαρακτηρισμοί όπως ο διαμαρτυρόμενος Καππαδόκης του Γ. Σωτηριάδη ή ο τουρκομερίτης του Δ. Πατσόπουλου στόχευαν στην περιθωριοποίηση, στην απομόνωσή του από την υπόλοιπη κοινότητα. Στη λογική αυτή του διαχωρισμού ο Καρολίδης απάντησε άμεσα, χωρίς να αποποιηθεί την καταγωγή του: *Και διὰ τῆς ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ εὐσυνειδήτου καὶ ἐπιμελοῦς ἐργασίας μου, καίτοι Μικρασιανὸς καὶ ξένος καὶ ἔρημος ἐνταῦθα [...] κατόρθωσα νὰ δημιουργήσω περὶ ἑμαυτὸν πνευματικὴν κοινωνίαν ἐγγνωμονούτων καὶ ἀφοσιωμένων ἀκροατῶν καὶ συμπαθούντων μοι καθηγητῶν καὶ ἄλλων ἐπαϊόντων ἐν τῷ χώρῳ τῆς ἐπιστήμης αὐτῶν.*⁵²⁹ Οι αντιθέσεις των δύο ιστορικών αποτυπώθηκαν και στη συμμετοχή τους στις δυο εταιρείες που διαδραμάτισαν σημαντικότερο ρόλο στον εθνικό βίο κατά την τελευταία δεκαετία του 19ου αιώνα: ηγετικό στέλεχος της Εθνικής Εταιρείας ο Λάμπρος, μέλος του διοικητικού συμβουλίου του «Ελληνισμού» και τακτικός συνεργάτης του ομώνυμου περιοδικού ο Καρολίδης.

Πέρα από τις επαγγελματικές στοχεύσεις, ανάμεσα στους δύο ιστορικούς υπήρχαν σημαντικές επιστημονικές διαφωνίες. Ο Λάμπρος διακήρυξε την πίστη του σε μια επιστημονική ιστορία βασισμένη σε τεκμήρια, που επικοινωνούσε με τα σύγχρονα ευρωπαϊκά επιστημονικά ρεύματα. Ο Καρολίδης επικέντρωνε την προτίμησή του σε μια ιστοριογραφία στην οποία η φιλοσοφία της ιστορίας ήταν παρούσα και καθοριστική.⁵³⁰ Χαρακτηριστικοί για τη διαφορετική φιλοσοφία των δύο ιστορικών υπήρξαν οι εισιτήριοι λόγοι τους ως υφηγητών. Ο Λάμπρος επαινούσε τις μελέτες που είχαν προκύψει από την αυτοψία και την ιστορική έρευνα, τονίζοντας τη σπουδαιότητα και των δύο για τη συγγραφή της εθνικής ιστορίας.⁵³¹ Στον πυκνό εισιτήριο λόγο του⁵³² ο Π. Καρολίδης αναφερόταν στη σημασία του φιλοσοφικού στοχασμού για την εννοιολόγηση της ιστορίας, προκαλώντας την κριτική του Λάμπρου.⁵³³ Ο Καρολίδης σε όλο του τον επιστημονικό βίο υπερασπίστηκε τη σύνδεση της ιστορίας με τη φιλοσοφία, συγκροτώντας ένα μοναδικό παράδειγμα ιστορικού και καθηγητή στο τέλος του 19ου αιώνα.

529. Π. Καρολίδης, *Ο εψηφισμένος...*, ό.π., σ. 16.

530. Παύλος Καρολίδης, *Διαμαρτυρία προς τον Κοσμήτορα...*, ό.π., σ. 7-8. Για τη σύγκρουση των δυο ιστορικών βλ. και E. Gazi, ό.π., σ. 78-79.

531. Σπ. Λάμπρος, *Εισιτήριος...*, ό.π.

532. *Λόγος εισιτήριος εις το μάθημα της Γενικής Ιστορίας εν τῷ Εθνικῷ Πανεπιστημίῳ ρηθείς τῇ 14 Ιανουαρίου 1887*, Αθήνα 1888.

533. Βλ. την εισήγηση του Σπ. Λάμπρου στη συνεδρίαση της Φιλοσοφικής στις 17 Απριλίου 1892.

Η διαφοροποίηση αυτή εμφανίστηκε έντονα και στον τρόπο με τον οποίο οι δύο ιστορικοί διαχειρίστηκαν και διεύρυναν την κληρονομιά του Παπαρρηγόπουλου, υπηρέτησαν με το έργο τους το τρίσημο σχήμα του, χρωματίζοντάς το με τις δικές τους πινελιές, που κάποτε έρχονταν και σε αντίθεση με τη φιλοσοφία του δημιουργού του. Το βάρος, βέβαια, έπεφτε πιο βαρύ στους ώμους του διαδόχου του στην καθηγητική έδρα, ο οποίος το 1902 ανέλαβε την τέταρτη έκδοση της *ΙΕΕ*.⁵³⁴ Θα ακολουθούσε, με πρόλογο, σημειώσεις και συμπλήρωμα για τα πρόσφατα χρόνια, άλλη μία έκδοση από τις εκδόσεις Ελευθερουδάκη το 1925,⁵³⁵ καθώς και μία μεταθανάτια το 1932, η οποία γνώρισε πολλές επανεκδόσεις, συνδέοντας άρρηκτα τα δύο ονόματα.⁵³⁶

Η ΚΑΡΟΛΙΔΕΙΟΣ ΠΑΓΚΟΣΜΙΑ ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ Η ΘΕΣΗ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΕΘΝΟΥΣ

Σε αντίθεση με τον Κ. Παπαρρηγόπουλο και τον Σπ. Λάμπρο, οι οποίοι είχαν σταθεί αρνητικοί απέναντι σε κάθε είδους παγκόσμια ιστορία, ο Καρολίδης από τα νεανικά του χρόνια σχεδίασε την έκδοση καθολικής ιστορίας, επιχειρώντας να διαμορφώσει ένα σχήμα εξέλιξης της ιστορίας της ανθρωπότητας. Στο πλέον ολοκληρωμένο θεωρητικό του έργο, την *Εισαγωγή εις την Καθολικήν Ιστορίαν* –ένα από τα ελάχιστα εκτενή θεωρητικά κείμενα για την ιστορία και τις προσεγγίσεις της που κυκλοφόρησαν στην Ελλάδα στο τέλος του 19ου αιώνα– ο Καρολίδης πραγματεύθηκε σειρά ζητημάτων αναφορικά με τη συγκρότηση της ιστορικής επιστήμης: την έννοια της ιστορίας, τη μεθοδολογία, την περιοδολόγηση κ.ά. Το μεγαλύτερο μέρος του κειμένου ήταν αφιερωμένο στην έννοια της καθολικής ιστορίας. Στο σχήμα του Καρολίδη η καθολική

534. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς. Έκδοσις τετάρτη συμπληρωθείσα κατά τα νεώτατα πορίσματα της επιστήμης υπό Παύλου Καρολίδου, καθηγητού εν τω Πανεπιστημίω*, τ. 1-5, Αθήνα, εκδοτικός οίκος Γεωργίου Δ. Φέξη, 1902-1903.

535. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς. Έκδοσις πέμπτη εικονογραφημένη μετά προσθηκών, σημειώσεων και βελτιώσεων επί τη βάσει των νεωτάτων πορισμάτων της ιστορικής ερεύνης υπό Παύλου Καρολίδου, καθηγητού εν τω Εθνικώ και Καποδιστριακώ Πανεπιστημίω*, τ. 1-6, Αθήνα, εκδοτικός οίκος Ελευθερουδάκη, 1925.

536. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι του 1930. Έκδοσις έκτη εικονογραφημένη [Εκατονταετηρίδος] μετά προσθηκών, σημειώσεων και βελτιώσεων επί τη βάσει των νεωτάτων πορισμάτων της ιστορικής ερεύνης υπό Παύλου Καρολίδου, καθηγητού εν τω Εθνικώ και Καποδιστριακώ Πανεπιστημίω*. τ. 1-6 + Παράρτημα, Αθήνα, εκδοτικός οίκος Ελευθερουδάκη, 1932.

ιστορία δεν αποτελούσε απλώς άθροισμα εθνικών ιστοριών, αλλά ιδέα ιστορίας έχουσας έσωτερικήν ένότητα οργανικήν και ζωτικήν, συνάδουσαν προς την μεγάλην ιδέαν της ανθρωπότητας.⁵³⁷ Η ιδέα, έννοια που συνδεόταν άμεσα με τη θεία Πρόνοια και την ύπαρξη ηθικών νόμων, νοηματοδοτούσε το σύνολο των ανθρώπινων πράξεων, καθόριζε ποια από τις ιστορικές πράξεις αποτελούσε μέρος της παγκόσμιας ιστορίας.

Η θεωρητική σκέψη του Καρολίδη, η οποία εντασσόταν στο γενικότερο κλίμα της φιλοσοφίας της ιστορίας όπως είχε διαμορφωθεί κατά τον 18ο αιώνα, ερχόταν σε μεγάλο βαθμό σε αντίθεση με την ανάγνωση της παγκόσμιας ιστορίας του Ράνκε. Ο γερμανός ιστορικός είχε επιχειρήσει να συνθέσει μια νέα παγκόσμια ιστορία στηριγμένη κατ' αρχήν στις πηγές.⁵³⁸ Η συστηματική τεκμηρίωση, η αξιοποίηση όλων των γραπτών τεκμηρίων, η συνεχής αναζήτηση των πηγών αποτελούσαν προϋποθέσεις για τη μελέτη και της παγκόσμιας ιστορίας. Στο σχήμα του Ράνκε η έννοια της φιλοσοφίας της ιστορίας και του ενοποιητικού της ρόλου για την παγκόσμια ιστορία υποχωρούσε. Κεντρικές μονάδες της παγκόσμιας ιστορίας ήταν τα έθνη, και μάλιστα εκείνα τα οποία είχαν κρατική υπόσταση και πολιτισμική ισχύ και προσφορά. Εύλογα το κύριο βάρος έπεφτε στην Ευρώπη, ιδιαίτερα στα γερμανικά προτεσταντικά κράτη και στην Αγγλία, χώρες με σημαντική κατά τον Ράνκε ισχύ, όπως αποτυπώθηκε και στην εξωτερική πολιτική τους, ενώ υποδεέστερη εμφανιζόταν η Γαλλία και μια σειρά άλλα έθνη, τα οποία δεν είχαν να επιδείξουν σημαντικό πολιτισμό. Στην κριτική του προς τον γερμανό ιστορικό ο Καρολίδης επέμεινε στην ιδέα μιας καθολικής ιστορίας με ηθικά χαρακτηριστικά, η οποία σε μεγάλο βαθμό καθοριζόταν από τη θεία Πρόνοια.⁵³⁹

Οι θέσεις του Καρολίδη, όπως προκύπτει άλλωστε και από την επιχειρηματολογία που χρησιμοποιεί αλλά και τη μνημόνευση των ονομάτων τους, προσεγγίζουν τους ιστορικούς εκείνους του 19ου αιώνα που συγκρότησαν την επονομαζόμενη «σχολή της Χαϊδελβέργης». Πιο γνωστοί υπήρξαν οι καθηγητές του εκεί Πανεπιστημίου: Φρήντριχ Κριστόφ Σλόσσερ, ο μαθητής του Γκέοργκ Γκόττφρητ Γκερβίνους και ο Λούντβιχ Χούσσερ. Εκπρόσωποι του ρομαντισμού στη Γερμανία, δημοφιλείς ιστορικοί, συνέγραψαν παγκόσμια ιστο-

537. Βλ. *Εισαγωγή εις την Καθολικήν ή Παγκόσμιον Ιστορίαν*, Αθήνα 1894, σ. 144.

538. Βλ. κυρίως Ernst Schulin, "Universal History and National History, mainly in the Lectures of Leopold von Ranke": Georg G. Iggers, James M. Powell (επιμ.), *Leopold von Ranke and the Shaping of the Historical Discipline*, Νέα Υόρκη 1990, σ. 70-81.

539. Βλ. *Εισαγωγή εις την Καθολικήν...*, ό.π., σ. 167-179.

ρία συνεχίζοντας σε μεγάλο βαθμό την παράδοση του 18ου αιώνα και του Πανεπιστημίου του Γκέτινγκεν.⁵⁴⁰ Η κριτική τους προς τον Ράνκε υπήρξε έντονη και εστιαζόταν στην εμμονή του για την αναζήτηση τεκμηρίων και τη μελέτη τους, στην υποβάθμιση της φιλοσοφίας της ιστορίας και στην περιθωριοποίηση των ηθικών αρχών που όριζαν την ιστορία. Πέρα από τις επιστημονικές, ήταν σαφείς και οι πολιτικές διαφορές. Φιλελεύθεροι διανοούμενοι, αντιμετώπισαν εχθρικά τη στροφή του Ράνκε και άλλων γερμανών ιστορικών προς το μοναρχικό πρωσικό κράτος, υποστηρίζοντας την κληρονομιά της Γαλλικής Επανάστασης. Παρ' όλο που το έργο τους γνώρισε μεγάλη δημοσιότητα, δέχθηκε έντονη κριτική για τη μεθοδολογία του και τη σύνδεση της ιστορίας με τη φιλοσοφία, ενώ υπερκεράσθηκε γρήγορα από τη στροφή της ιστορίας στον θετικισμό. Είναι σαφές ότι σε μεγάλο βαθμό, και πέρα από τις πολιτικές διαφοροποιήσεις, η σύγκρουση Καρολίδη - Λάμπρου απηχούσε αυτές τις διενέξεις, οι οποίες πήραν μεγάλη έκταση στη Γερμανία στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα.

Ο Καρολίδης, αν και αναγνώριζε στον Ράνκε ότι «εξανθρώπισε» την καθολική ιστορία μεταθέτοντας την έναρξή της από την προϊστορική εποχή στη στιγμή της ανακάλυψης της γραφής, στη συνέχεια τον έψευγε γιατί με την επιλεκτική λογική του απέπεμπε ουσιαστικά από την παγκόσμια ιστορία τον ασιατικό πολιτισμό. Κατά τον Καρολίδη ο γερμανός ιστορικός δεν αναγνώριζε τον σημαντικό ρόλο του ασιατικού πολιτισμού στη δημιουργία του ελληνικού, θέση που υποστήριξε επί μακρόν ο έλληνας ιστορικός στον πρώτο τόμο του έργου του *Ιστορία καθολική ή παγκόσμιος* (Αθήνα 1895). Στην πρώτη φάση της παγκόσμιας ιστορίας, την ασιατική, ο άνθρωπος καθοριζόταν από τους φυσικούς νόμους και στερούνταν της ελεύθερης βούλησης, ενώ στη δεύτερη, η οποία εστιαζόταν στην Ευρώπη και στον αρχαιοελληνικό πολιτισμό, το άτομο έχει απαλλαγεί από τους φυσικούς νόμους, έχει πλέον συνείδηση και δημιουργικότητα. Η εμφάνιση του ελληνικού πολιτισμού σήμαινε και την έναρξη της «πραγματικής» ιστορίας του ανθρώπινου γένους.

Προερχόμενος από το διανοητικό κλίμα των ελλήνων λογίων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ο Καρολίδης θεωρούσε τη Μικρά Ασία κοιτίδα του ευρωπαϊκού πολιτισμού, εκεί όπου είχαν συναντηθεί ο ελληνικός και ο ασιατικός πολιτισμός και μέσω του πρώτου ο δεύτερος είχε βρει δίοδο στη γηραιά ήπειρο.⁵⁴¹ Τις θέσεις του ο έλληνας ιστορικός τις είχε παρουσιάσει από τα

540. Βλ. G.P. Gooch, *ό.π.*, σ. 103-112.

541. Κ. Γεωργιάδου, *ό.π.*, σ. 8.

πρώτα του έργα, γλωσσολογικές και ιστοριογεωγραφικές μελέτες που στόχευαν στην απόδειξη της συνέχειας του ελληνισμού στην Καππαδοκία.⁵⁴² Οι μελέτες αυτές είχαν στηριχθεί σε ευρύ πραγματολογικό υλικό, αρχαιολογικά τεκμήρια και γλωσσολογικές συναγωγές, ενώ εντάσσονταν σε μια συνολικότερη πνευματική κίνηση, όπως έχει ήδη περιγραφεί από την Ιωάννα Πετροπούλου, ενίσχυσης της ελληνικότητας της περιοχής.⁵⁴³

Η ανάδειξη της κυρίαρχης θέσης του ελληνικού πολιτισμού, έστω και συνδεδεμένου με τον μικρασιατικό, στον αρχαίο κόσμο αποτελούσε κοινό τόπο της διεθνούς και ελληνικής ιστοριογραφίας. Η κύρια συμβολή του Καρολίδη ήταν η παρουσίαση της Ελλάδας ως πνευματικού και πολιτικού κέντρου της ανθρωπότητας, η ανάδειξη του ελληνισμού ως της κατεξοχήν Ιδέας, η οποία παρέμεινε ζωντανή και αναλλοίωτη στον χρόνο αποβάλλοντας τα νεκρά και άχρηστα στοιχεία από πάνω της και αφομοιώνοντας νέα. Ο Καρολίδης τόνισε την πολιτισμική υπεροχή του ελληνισμού και τον καθοριστικό του ρόλο για την ιστορία της ανθρωπότητας σε όλες τις περιόδους, ακόμη και την πλέον πρόσφατη. Προεκκείνοντας το έργο του Παπαρρηγόπουλου, εξέταζε το Βυζάντιο όχι πια στην εθνική του διάσταση αλλά στην ευρωπαϊκή. Το Βυζάντιο επέδρασε καταλυτικά στον παγκόσμιο πολιτισμό, διατηρώντας, μεταφέροντας και διαδίδοντας την αρχαιοελληνική σκέψη στον Μεσαίωνα, όχι μόνο στους Δυτικούς μετά την Άλωση, όπως ήταν ο συνήθης τόπος της ελληνικής ιστοριογραφίας, αλλά και στα γερμανικά φύλα.⁵⁴⁴

Η διδασκαλία από τον Π. Καρολίδη της βυζαντινής ιστορίας ως αυτοτελούς μαθήματος, ενταγμένου στην εθνική και όχι στην παγκόσμια ιστορία, συνοδεύθηκε από την έκδοση του πρώτου πανεπιστημιακού εγχειριδίου βυζα-

542. Βλ. ενδεικτικά Παύλος Καρολίδης, *Καππαδοκικά, ήτοι πραγματεία ιστορική και αρχαιολογική περί Καππαδοκίας*, Α', Κωνσταντινούπολη 1874. Η αναγνώριση του ασιατικού πολιτισμού συνδεόταν με την καταγωγή του Καρολίδη, καθώς επίσης και με τις αρχαιολογικές, γλωσσολογικές και άλλες ανακαλύψεις των Ευρωπαίων στην ασιατική ήπειρο τον 19ο αιώνα, στις οποίες είχε αναφερθεί σε πανεπιστημιακό εισιτήριο λόγο του και ο Σπ. Λάμπρος (βλ. εδώ, σ. 193-194). Η πληροφορία, λοιπόν, της από κοινού συνεννόησης των δύο ιστορικών για τη δημιουργία έδρας Ασσιολογίας στο Αθήνησι δεν ηχεί τόσο παράδοξη. Η αθέτηση της συμφωνίας από τον Λάμπρο με τη διδασκαλία της ιστορίας των ανατολικών λαών από την έδρα του προκάλεσε την μήνιν του Καρολίδη, ο οποίος τον κατηγορήσε για άγνοια των σχετικών με την Ασία (Π. Καρολίδης, *Διαμαρτυρία προς τον κοσμήτορα...*, ό.π.).

543. Βλ. Ιωάννα Πετροπούλου, «Ο εξελληνισμός-εξαρχαϊσμός των ονομάτων στην Καππαδοκία τον δέκατο ένατο αιώνα», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 7 (1988-1989), σ. 141-200.

544. Βλ. *Εισαγωγή εις την Ιστορία του Ιθ' αιώνα*, Αθήνα 1890, σ. 6, 29-30.

ντινής ιστορίας. Στην εισαγωγή του εκτενούς (314 σελίδες) βιβλίου, ο συγγραφέας τόνιζε ότι απευθυνόταν προς τους φοιτητές της Φιλοσοφικής Σχολής, με σκοπό να αποκτήσουν ένα βοήθημα στην επιστημονική μελέτη του Βυζαντίου, καθώς για τη συγκεκριμένη περίοδο δεν υπήρχαν εγχειρίδια όπως για την αρχαία ιστορία.⁵⁴⁵ Οι πολύτομες ιστορίες των Παπαρρηγόπουλου και Λάμπρου δεν ήταν προσιτές στην πλειονότητα των φοιτητών. Ο Καρολίδης όπως σημείωνε στον πρόλογο συγκέντρωνε και κατέγραφε ό,τι εκείνος θεωρούσε πιο σημαντικό για τη μεσαιωνική ιστορία και ιδιαίτερα τη βυζαντινή, ενώ απέδιδε ιδιαίτερη έμφαση στις σχέσεις της Αυτοκρατορίας με τη χριστιανική Δύση και το Ισλάμ.⁵⁴⁶ Η έκδοση από τον Σύλλογο προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων τριών μικρών εκλαϊκευτικών βιβλίων του για τους αυτοκράτορες Ιουστινιανό, Ηράκλειο και Ρωμανό Διογένη εξυπηρετούσε την όσο το δυνατόν μεγαλύτερη ενσωμάτωση της βυζαντινής στον κορμό της εθνικής ιστορίας, με την παραδειγματική προβολή των συγκεκριμένων ηρωικών μορφών. Τον ίδιο σκοπό εξυπηρετούσε και η έκδοση (1908) από τον ίδιο σύλλογο του βιβλίου του Καρολίδη για τα ελληνικά γράμματα στα χρόνια του Χριστιανικού Ελληνισμού (βλ. εργογραφία Π. Καρολίδη).

Ο κεντρικός ρόλος του ελληνικού έθνους στην παγκόσμια ιστορία δεν περιοριζόταν στα αρχαία και στα μεσαιωνικά χρόνια. Συνεχιζόταν κατά τον ιστορικό και στα νεότερα, καθώς η Ελληνική Επανάσταση αποτέλεσε το μείζον γεγονός του 19ου αιώνα. Ο Καρολίδης δίδαξε αυτόνομα το συγκεκριμένο γεγονός, τονίζοντας εξ αρχής τη βαρύνουσα σημασία του στην ευρωπαϊκή ιστορία. Από το 1907 έως το 1911 –στην πραγματικότητα έως την εκλογή του ως βουλευτή στο οθωμανικό κοινοβούλιο– δίδαξε και ιστορία της Φραγκοκρατίας και της Τουρκοκρατίας. Δεν έχουμε πληροφορίες για τη διδασκαλία του, βάσιμα όμως μπορούμε να υποθέσουμε ότι αντιμετώπισε, όπως και στο συγγραφικό του έργο, τις δύο αυτές περιόδους ως προπαρασκευαστικές για τον απελευθερωτικό αγώνα του 1821.⁵⁴⁷

Ο Καρολίδης υπερασπίστηκε με το συγγραφικό και μεταφραστικό του έργο τις ιστοριογραφικές του αντιλήψεις: η μετάφραση και έκδοση του τρίτομου έργου του Γκούσταβ Φρήντριχ Χέρτσμπεργκ *Ιστορία της Ελλάδος επί της Ρωμαϊκής κυριαρχίας* στη Βιβλιοθήκη Μαρασλή (1902) επεδίωκε να συνδέσει την περίοδο της ρωμαϊκής κυριαρχίας με την υπόλοιπη πορεία του ελληνικού έθνους, κατα-

545. Π. Καρολίδης, *Εγχειρίδιον...*, ό.π., σ. 5.

546. Στο ίδιο, σ. 6.

547. Βλ. εδώ, σ. 226.

δεικνύοντας την πολιτισμική νίκη του ελληνισμού επί του «ρωμαϊσμού». Ήταν σαφής η παραλληλία του σχήματος με την κατάσταση του συγχρόνου του ελληνισμού και τη δυνατότητα πολιτισμικής κατάκτησης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Το 1906 εξέδωσε τη μετάφραση των τριών πρώτων τόμων έργου του ίδιου συγγραφέα για την ιστορία της Ελλάδας από την αρχαιότητα έως τη σύγχρονη, ενώ το 1916 τμήμα της τετράτομης ιστορίας του για την Επανάσταση του 1821. Η επιλογή του αυτή συνδεόταν με τη σπουδαιότητα του έργου και με την υποστήριξη των θέσεων του για τη συνεχή προσφορά του ελληνισμού σε όλη τη διαδρομή της ανθρωπότητας. Μέσω και του έργου του Χέρτσμπεργκ ο Καρολίδης ενέτασσε τη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία στον ελληνισμό, σε αντίθεση με τον Λάμπρο, που δίδαξε την ίδια εποχή την ελληνική ιστορία *μέχρι καθυποτάξεως εις τους Ρωμαίους*. Η διαφορά έγκειται προφανώς στην έμφαση που οι δύο ιστορικοί απέδιδαν στον εξελληνισμό και εκπολιτισμό των Ρωμαίων, η οποία συνδεόταν και με τον διαφορετικό χαρακτήρα των εδρών που κατείχαν (Γενικής ιστορίας ο Λάμπρος, Ιστορίας του ελληνικού έθνους ο Καρολίδης).

Οι ιστοριογραφικές αντιλήψεις του Π. Καρολίδη κινήθηκαν παράλληλα με τις πολιτικές. Σε μια ταραγμένη για το ελληνικό κράτος περίοδο, ο Καρολίδης έθεσε στο επίκεντρο της πολιτικής του δράσης το Μακεδονικό ζήτημα, θεωρώντας εξαιρετικά κρίσιμη για την πραγμάτωση της Μεγάλης Ιδέας την άμεση αντιμετώπιση των σλαβικών επεκτατικών σχεδίων στην περιοχή. Στόχος ήταν η διατήρηση της ελληνικής συνείδησης των κατοίκων στις περιοχές αυτές. Ο Καρολίδης στάθηκε ιδιαίτερα αρνητικός σε κάθε πιθανότητα ελληνοβουλγαρικής ή ελληνοσερβικής προσέγγισης. Η θέση αυτή συνοδευόταν από την επισήμανση για την ανάγκη αναδιάρθρωσης της εξωτερικής πολιτικής και στροφής από το εσωτερικό μέτωπο στο εξωτερικό. Έχοντας εδραιώσει στο παρελθόν τη στενή σχέση ασιανού και ελληνικού πολιτισμού, υποστήριξε τη σύναψη ελληνοτουρκικών σχέσεων με στόχο τη διάδοση του ελληνικού πολιτισμού στην περιοχή,⁵⁴⁸ τη συγκυριαρχία Ελλήνων και Τούρκων.⁵⁴⁹ Τις απόψεις του ο Καρολίδης τις υποστήριξε και με εκτεταμένη πολιτική αρθρογραφία στον ημερήσιο και περιοδικό Τύπο.

Ο Καρολίδης στάθηκε ιδιαίτερα θετικός στην ελληνοτουρκική προσέγγιση –βέβαια, ας μην το ξεχνάμε, πάντα ως τρόπου επικράτησης της Μεγάλης Ιδέ-

548. Κ. Γεωργιάδου, *ό.π.*, σ. 36-38.

549. Βλ. για τις γενικότερες αντιλήψεις της εποχής Έλλη Σκοπετέα, «Οι Έλληνες και οι εχθροί τους. Η κατάσταση του έθνους στις αρχές του 20ού αιώνα»: Χρ. Χατζημωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας...*, *ό.π.*, Α', 2, σ. 9-35, σ. 12-13.

ας-, όπως προκύπτει και από το ιστοριογραφικό του έργο. Η καταγωγή και οι θέσεις του εξηγούν και την επιλογή του ως υποψηφίου και την εκλογή του στο οθωμανικό κοινοβούλιο. Η πολιτική που ακολούθησε εκεί, πιστή στις γενικές του θεωρήσεις, τον οδήγησε γρήγορα σε σύγκρουση με το ελλαδικό κέντρο. Η σταδιακή απομάκρυνση των θέσεών του από εκείνες των άλλων ελλήνων βουλευτών, η μη συμμόρφωσή του στις οδηγίες της Οργάνωσης της Κωνσταντινούπολης, η υποψηφιότητά του τέλος ως βουλευτή με το τουρκικό κομμάτι της «Ένωσης και Προόδου» (1912), τη στιγμή που η ελληνική εξωτερική πολιτική εργαζόταν για τη σύναψη βαλκανικής αντιτουρκικής συμμαχίας, οδήγησαν στην περιθωριοποίησή του. Την ίδια εποχή μετέφρασε, σύμφωνα με τον μαθητή του Αδαμάντιο Αδαμαντίου, μετά από επιθυμία του σουλτάνου Μουράτ Ε' και της Ακαδημίας των Ιστορικών Επιστημών στην Κωνσταντινούπολη, την ιστορία του βυζαντινού ιστορικού Κριτόβουλου, ενώ συντάξε και στην τουρκική γλώσσα ιστορία του «ελληνικού κράτους του Βυζαντίου μέχρι της ιδρύσεως του οθωμανικού κράτους». ⁵⁵⁰ Τον Απρίλιο του 1912 επέστρεψε στην Αθήνα για να συμμετάσχει στο Ασιανολογικό Συνέδριο. Σύμφωνα με τις καταγγελίες του, σε συνεργασία με την πολιτική ηγεσία ο Σπ. Λάμπρος και ο Ιωάννης Χατζιδάκις απέτρεψαν τη συμμετοχή του στο συνέδριο. Ο Καρολίδης εγκατέλειψε την Αθήνα και επέστρεψε στην Κωνσταντινούπολη, όπου είχε εκλεγεί βουλευτής. Λίγους μήνες αργότερα, με την έναρξη των Βαλκανικών Πολέμων, κατέφυγε στη Γερμανία. ⁵⁵¹

Ο Παύλος Καρολίδης διήνυσε τον προσωπικό του βίο συνδυάζοντας την πολιτική παρέμβαση με την ιστοριογραφική παραγωγή. Οι επιστημονικές του θέσεις διαμορφώθηκαν σε συνεχή διάλογο με τις πολιτικές, είτε αυτό αφορούσε την ελληνοτουρκική προσέγγιση, είτε τον φόβο του πανσλαβισμού, είτε τη στήριξη της βασιλείας. Με το κύρος του καθηγητή της Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών κατέφευγε στο παρελθόν αναζητώντας την αιτιολόγηση της σύγχρονης πολιτικής δράσης, ενώ συμμετείχε στον δημόσιο διάλογο μέσα από μια πυκνή πολιτική αρθρογραφία στον ημερήσιο και περιοδικό Τύπο.

Παρά την προνομιακή θέση που απέδιδε στον ελληνισμό, το έργο του διάδοχου του Παπαρηγόπουλου γνώρισε εξαρχής έντονη αμφισβήτηση και κρι-

550. Αδαμαντίου Αδαμάντιος, «Π. Καρολίδης», *ΜΕΕ*, τ. 13, Αθήνα 1927, σ. 873-874.

551. Κ. Γεωργιάδου, *ό.π.*, σ. 78-79. Βλ. και το απολογητικό βιβλίο του Λόγοι και Υπομνήματα, ήτοι λόγοι απαγγελθέντες εν τη Οθωμανική Βουλή και υπομνήματα πεμφθέντα από Κωνσταντινουπόλεως προς τον επί των Εξωτερικών Υπουργόν κ. Γ. Βαλτατζήν και προς τον Πρόεδρον της Κυβερνήσεως κ. Ε. Βενιζέλον, Α', Αθήνα 1913.

τική. Το σύνολο της εργογραφίας του συγγραφέα, με λιγοστές εξαιρέσεις, επικρίθηκε εύλογα από πολλούς σύγχρονους και μεταγενέστερους για ρητορεία, φλυαρία, έλλειψη ιεράρχησης των επιχειρημάτων και συνεχείς παρεκβάσεις. Η προβληματική του έργου του εμφανιζόταν ξεπερασμένη συγκριτικά με τις κατευθύνσεις που χάρασε την ίδια εποχή, ιδιαίτερα στη φροντιστηριακή του διδασκαλία, ο Σπ. Λάμπρος.

Η ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ «ΑΝΑΚΑΛΥΨΗ» ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ ΚΑΙ Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΟΥ

Η διδασκαλία της βυζαντινής ιστορίας από τον Π. Καρολίδη ως αυτοτελούς μαθήματος στο πανεπιστημιακό πρόγραμμα της ελληνικής ιστορίας συνδέεται με ένα ευρύτερο ακαδημαϊκό ενδιαφέρον για την ίδια περίοδο, ενδιαφέρον το οποίο αναπτύχθηκε τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα και στις αρχές του 20ού στον χώρο της λογιισύνης και της λογοτεχνίας, σε ελληνικό και ευρωπαϊκό επίπεδο. Η ενασχόληση με το Βυζάντιο εντάχθηκε στη γενικότερη στροφή προς τον Μεσαίωνα, κοινή στα πανεπιστημιακά ιδρύματα της Δυτικής Ευρώπης, και υπήρξε ως έναν βαθμό απόρροια της ανάδυσης και κυριαρχίας του ρομαντισμού τον 19ο αιώνα. Το 1892 δημιουργήθηκε η πρώτη έδρα Βυζαντινής φιλολογίας σε δυτικοευρωπαϊκό πανεπιστήμιο, στο Μόναχο, με καθηγητή τον Καρλ Κρουμπάχερ, σε μια στιγμή έξαρσης του Ανατολικού ζητήματος, όταν η υπενθύμιση του αυτοκρατορικού ελληνικού παρελθόντος συνέβαλε στην ισότιμη αποδοχή του νεότερου ελληνικού κράτους από τα υπόλοιπα ευρωπαϊκά.⁵⁵² Τον ίδιο χρόνο ο νέος καθηγητής εξέδωσε τη *Byzantinische Zeitschrift*, το πρώτο διεθνές περιοδικό για τις βυζαντινές σπουδές. Ο Κρουμπάχερ οργάνωσε ακόμη το πρώτο πανεπιστημιακό φροντιστήριο για τη μελέτη της συγκεκριμένης περιόδου (1899), το οποίο και χρηματοδοτήθηκε από την ελληνική κυβέρνηση και την ελληνική κοινότητα της Τεργέστης.⁵⁵³ Το 1899 δημιουργήθηκε η δεύτερη έδρα στο Πανεπιστήμιο της Σορβόνης που ήταν αφιερωμένη στο Βυζάντιο, με καθηγητή τον Σαρλ Ντιλ, γεγονός που και αυτό συνδεόταν με τη γαλλική πολιτική για την τύχη της Οθω-

552. Η πολιτική σημασία της έδρας εξηγούσε και την έντονη κινητοποίηση μερίδας ελλήνων λογίων, αλλά και της κρατικής μηχανής. Βλ Τόνια Κιουσοπούλου, «Η πρώτη έδρα Βυζαντινής Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών», *Μνήμων* 15 (1993), σ. 261.

553. Βλ. Απόστολος Καρπόζηλος, «Ο Κάρολος Κρουμπάχερ και ο ελληνικός πολιτισμός»: Ευάγγελος Χρυσός (επιμ.), *Ένας νέος κόσμος...*, ό.π., σ. 139-140, και Τ. Κιουσοπούλου, ό.π., σ. 257-276.

μανικής Αυτοκρατορίας και τις ισορροπίες στη Βαλκανική χερσόνησο.⁵⁵⁴ Έντονο υπήρξε και το ενδιαφέρον της τσαρικής Ρωσίας για τη μελέτη της βυζαντινής περιόδου. Το 1894 ο ιστορικός Β. Βασιλιέφσκι εξέδωσε το περιοδικό *Vizantijskij Vremennik*, όπου δημοσιεύθηκε πλήθος ανέκδοτων πηγών.⁵⁵⁵

Ο Κρουμπάχερ θεωρήθηκε ο επιστήμονας που θεμελίωσε τη βυζαντινολογία με το έργο του, καθώς αντιμετώπισε το σύνολο της βυζαντινής γραμματείας ως αυτόνομο αντικείμενο συστηματικής μελέτης, οπτική που αποτυπώθηκε άλλωστε και στην έκδοση της ιστορίας του για τη βυζαντινή λογοτεχνία το 1891.⁵⁵⁶ Σε αντίθεση με τη συνηθισμένη έως τότε πορεία των μελετητών από την αρχαιότητα προς το Βυζάντιο, ο νέος καθηγητής στράφηκε προς την έρευνα της συγκεκριμένης περιόδου μέσα από ένα ενεργό ενδιαφέρον, ιδιαίτερα φιλολογικό και γλωσσικό, για τη νεότερη Ελλάδα.⁵⁵⁷ Η οπτική αυτή μετέθετε το κέντρο βάρους από το δίπολο αρχαιότητα - Βυζάντιο στο δίπολο Βυζάντιο - νεότερος ελληνισμός. Τον δρόμο του Κρουμπάχερ ακολούθησε με θέρμη ο Σπ. Λάμπρος: *Ὑπὸ τὸν Βυζαντινὸν κρύπτεται καὶ παρὰ τὴν ἀρχαῖζουσαν περιβολὴν πολὺ μᾶλλον ὁ νέος Ἕλληνας ἢ ὁ ἀπόγονος τοῦ Θουκυδίδου καὶ τοῦ Ξενοφῶντος.*⁵⁵⁸ Το απόσπασμα προέρχεται από το άρθρο που δημοσίευσε ο Λάμπρος το 1892 στη *Byzantinische Zeitschrift* – μαζί με τον Γ. Χατζιδάκι ήταν οι δύο Έλληνες που έγραφαν στο πρώτο τεύχος του περιοδικού, ενδεικτικό του κύρους και της ευρύτερης αποδοχής που απολάμβαναν διεθνώς. Το άρθρο, το οποίο στη συνέχεια μεταφράστηκε στα ελληνικά, αποτέλεσε ένα προγραμματικό κείμενο που παρουσίαζε τα ζητούμενα της έρευνας για το Βυζάντιο, τις προαπαιτούμενες μελέτες για τη συγκρότηση της αναγκαίας υποδομής: η συστηματική ενασχόληση με τα έγγραφα, τα νομίσματα, τις επιγραφές, τις σφραγίδες, η συγκέντρωση των τοπωνυμίων, η επεξεργασία των αγιολογικών κειμένων κ.ά. Μελέτες στις οποίες συμμετείχαν και Έλληνες ερευνητές, με κυ-

554. Στο ίδιο.

555. Μ. Νουσαζοπούλου-Πελεκίδου, *ό.π.*, σ. 168-169.

556. Karl Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Literatur von Iustinian bis zum Ende des oströmischen Reiches (527-1453)*, Μόναχο 1891. Η δεύτερη αναθεωρημένη έκδοση κυκλοφόρησε το 1897 και η ελληνική μετάφραση σε τρεις τόμους από τον Γεώργιο Σωτηριάδη στη Βιβλιοθήκη Μαρασλή (1897-1900). Για τη σημασία του έργου στην ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας βλ. τις θέσεις του Κωστή Παλαμά: Βενετία Αποστολίδου, *Ο Κωστής Παλαμάς ιστορικός της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1992, σ. 81-84.

557. Βλ. Απ. Καρπόζηλος, *ό.π.*, σ. 129-142.

558. Από τα «Βυζαντινά παραλείπόμενα»: Σπ. Λάμπρος, *Μικταί Σελίδες*, Αθήνα, 1905, σ. 365, και *passim*, σ. 362-384.

ρίαρχη φυσιογνωμία τον συγγραφέα του άρθρου, ο οποίος εργάστηκε συστηματικά για την ανάδειξη του Βυζαντίου: δημοσίευσε εργασίες, συγκέντρωσε και εξέδωσε πηγές, συμμετείχε σε διεθνή συνέδρια, εκπαιδευσε τους φοιτητές του φροντιστηριακά στη μελέτη της βυζαντινής περιόδου. Τέλος, πρωτοστάτησε στη σύσταση της ΙΕΕΕ (1882), του πρώτου στο ελληνικό κράτος⁵⁵⁹ συλλόγου λογίων και ιστοριοδιφών με αντικείμενο την ιστορία των βυζαντινών και νεότερων χρόνων.

Οι σκοποί της Εταιρείας, σύμφωνα και με την ιδρυτική της πράξη, ήταν οι εξής: *περισυναγωγή ιστορικής και εθνολογικής ύλης και παντοειδών αντικειμένων, συντελούντων εις διαφώτισιν τῆς μέσης και νέας ἑλληνικῆς ιστορίας και φιλολογίας, τοῦ βίου καὶ τῆς γλώσσης τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ καὶ ἡ σύστασις μουσείου περιλαμβάνοντος τὰ τοιαῦτα μνημεία τοῦ ἔθνικοῦ βίου.*⁵⁶⁰ Στα ιδρυτικά της μέλη συγκαταλέγονταν γνωστοί πανεπιστημιακοί (Σπ. Λάμπρος, Νικόλαος Πολίτης, Γ. Κρέμος, Σπυρίδων Σακελλαρόπουλος), λόγιοι όπως ο Τιμολέων Αμπελάς, ο Δημήτριος Καμπούρογλου, ο Τιμολέων Φιλήμων, ο ποιητής Γεώργιος Δροσίνης, ο γλύπτης Γεώργιος Βρούτος κ.ά. Επρόκειτο κατά κύριο λόγο για τους εκπροσώπους μιας νεότερης γενιάς, η οποία, στη λογική της διδασκαλίας του Κ. Παπαρρηγόπουλου, στράφηκε στη μελέτη της ενιαίας και συνεχούς εθνικής ιστορίας σε όλες της τις εκφάνσεις, εμπνεόμενη κυρίως από τα βυζαντινά και μεταγενέστερα χρόνια.⁵⁶¹ Η λογοτεχνία,⁵⁶² οι εικαστικές τέχνες, νέοι επιστημονικοί κλάδοι όπως η λαογραφία και η γλωσσολογία «ανακάλυψαν» ως πεδίο μελέτης και έμπνευσης την υπόλοιπη, πλην αρχαιότητας, ελληνική ιστορία, αντιμετωπίζοντάς την κυρίως ως εθνική, προγονική κληρονομιά.

559. Είχε προηγηθεί το 1880 η σύσταση της Εταιρείας των Μεσαιωνικών Σπουδών στην Κωνσταντινούπολη.

560. Βλ. και Χαρίκλεια Γ. Δημακοπούλου, *Η ίδρυσις της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, Αθήνα 1982, σ. 4.

561. Βλ. την εκ των υστέρων περιγραφή του Γ. Δροσίνης: Όλγα Γκράτζιου, «...προς δόξαν της τε Εκκλησίας και της Πατρίδος. Το Χριστιανικόν Αρχαιολογικόν Μουσείον και ο Γεώργιος Λαμπάκης»: Όλγα Γκράτζιου, Αναστασία Λαζαρίδου, *Από τη Χριστιανική συλλογή στο Βυζαντινό Μουσείο. Κατάλογος έκθεσης*, Αθήνα, Υπουργείο Πολιτισμού, Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων, 2006, σ. 39-40.

562. Το έργο του Κωστή Παλαμά αποσκοπούσε προγραμματικά στην ανάδειξη μέσω της λογοτεχνίας του σχήματος του Κ. Παπαρρηγόπουλου. Βλ. Β. Αποστολίδου, *ό.π.*, σ. 111-113. Βλ. ενδεικτικά για τη συγγραφή του *Δωδεκάλογου του Γύφτου* το άρθρο του Anthony Hirst "Two Cheers for Byzantium: Equivocal Attitudes in the Poetry of Palamas and Cavafy": David Ricks, Paul Magdalino (επιμ.), *ό.π.*, σ. 105-117. Βλ. ακόμη Μαριάννα Σπανάκη, *Βυζάντιο και Μακεδονία στο έργο της Π. Σ. Δέλτα*, Αθήνα, Ερμής, 2004.

Παράλληλα με την ιστορική-εθνική προσέγγιση του Βυζαντίου εκδιπλώθηκε και το θεολογικό ενδιαφέρον για την ίδια περίοδο. Το 1884, με πρωτοβουλία του Γεωργίου Λαμπάκη, υφηγητή της Χριστιανικής αρχαιολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, συστάθηκε η ΧΑΕ, με σκοπό *να περισυναγάγη και διαφυλάξη τὰ ἐν Ἑλλάδι ἢ ἀλλαχοῦ εὕρισκόμενα ἔτι λείψανα τῆς χριστιανικῆς ἀρχαιότητος, ὧν ἡ διάσωσις καὶ ἡ μελέτη συμβάλλουσι πρὸς διαφώτισιν τῆς πατρῴας ἡμῶν ἱστορίας καὶ τέχνης.*⁵⁶³ Η Εταιρεία εξέδωσε δελτίο, ενώ συγκέντρωσε σημαντικό αριθμό εκθεμάτων για τη σύσταση σχετικού μουσείου. Στη συλλογιστική των μελών της, παρά την αναγνώριση των εθνικών χαρακτηριστικών της Αυτοκρατορίας, πρωτάνευε ο χριστιανικός χαρακτήρας της. Οι δύο εταιρείες, παρ' ὅλο που είχαν αντικείμενο την ίδια περίοδο, κινήθηκαν με διαφορετικούς τρόπους και αιτούμενα: η ΙΕΕΕ διατήρησε έναν ιστορικό-επιστημονικό χαρακτήρα με έντονη την εθνική διάσταση, ενώ η ΧΑΕ παρέμεινε προσανατολισμένη στην ανάδειξη της θρησκευτικής φυσιογνωμίας και του χριστιανικού πλούτου της περιόδου με τη σύσταση σχετικού μουσείου. Οι παράλληλες διαδρομές των δύο εταιρειών δεν συνέκλιναν ποτέ, στο μέτρο μάλιστα που οι ιθύνοντες της ΙΕΕΕ αντιλαμβάνονταν το έργο της ως εθνικό, μεγάλο και γενικό, υποβαθμίζοντας ως συμπληρωματικό το έργο της άλλης εταιρείας.⁵⁶⁴ Το 1909, η δημιουργία της Βυζαντιολογικής Εταιρείας, με κυρίαρχη φυσιογνωμία τον μετέπειτα καθηγητή του Πανεπιστημίου Αθηνών Νικόλαο Βέη, επισφράγιζε την επιστημονική και εθνική μελέτη του Βυζαντίου, όπως άλλωστε αποτυπώθηκε και στα δημοσιεύματα του οργάνου της, του βραχύβιου περιοδικού *Βυζαντίς*, του πρώτου ελληνικού περιοδικού που ήταν αφιερωμένο αποκλειστικά στη συγκεκριμένη περίοδο της ελληνικής ιστορίας.

Εκτός από τη *Βυζαντιδα*, στο τέλος του 19ου αιώνα και στις αρχές του 20ού το ενδιαφέρον για τη βυζαντινή και τη νεότερη ελληνική ιστορία αποτυπώθηκε στην έκδοση μιας σειράς περιοδικών εκδόσεων που προήλθαν από ατομικές πρωτοβουλίες ή συλλογικά εγχειρήματα. Τα περιοδικά αυτά δημιουργούσαν ένα νέο πεδίο ανταλλαγής ιδεών. Διεύρυναν την πληροφόρηση, ενώ παράλληλα ενθάρρυναν τον διάλογο ανάμεσα στους μελετητές. Συνεχίζοντας την παράδοση περιοδικών εκδόσεων όπως ο *Παρινασός* και το περιοδικό του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως –τα οποία περιείχαν άρθρα από ποικίλα επιστημονικά πεδία, σύμφωνα και με τον χαρακτήρα των

563. Άρθρο 2 του Καταστατικού: Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία, *Δελτίον Ἄον περιέχον τας εργασίας τῆς Εταιρείας ἀπὸ τῆς ἰδρύσεως αὐτῆς μέχρι τῆς 31 Δεκεμβρίου 1891*, Αθήνα 1892, σ. 6.

564. Βλ. Όλγα Γκράτζιου, *ό.π.*, σ. 40-41.

συλλόγων που τα εξέδιδαν—, την περίοδο αυτή εμφανίζονται περιοδικά όπως η *Μελέτη* του Συλλόγου προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων (ΣΩΒ)⁵⁶⁵, τα οποία αφιερώνουν σημαντικό τμήμα της ύλης τους στην εθνική ιστορία. Παράλληλα όμως εκδίδονται περιοδικά αποκλειστικά προσανατολισμένα στα βυζαντινά και νεότερα χρόνια, όπως το *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας*, ο *Νέος Ελληνομήμων*, η *Λαογραφία* κ.ά.⁵⁶⁶

Συνολικά την περίοδο αυτή το ενδιαφέρον για το Βυζάντιο εκδηλώθηκε με πολλαπλούς τρόπους όπως έχουν επισημάνει η Τόνια Κιουσοπούλου και η Όλγα Γκράτζιου.⁵⁶⁷ Το ελληνικό πανεπιστήμιο παρέμεινε σχετικά δύσπιστο απέναντι στην περίοδο, όπως αποδεικνύει η απουσία αυτόνομων εδρών για τη διδασκαλία της. Οι κύριοι γνωστικοί κλάδοι της κατεξοχήν αρμόδιας σχολής, της Φιλοσοφικής, παρέμειναν προσηλωμένοι στην ελληνορωμαϊκή αρχαιότητα, παρά τις εξελίξεις που σημειώνονται εξωπανεπιστημιακά στους ίδιους κλάδους.⁵⁶⁸ Μοναδική εξαίρεση αποτέλεσε η ιστορία, όπου το Βυζάντιο, το οποίο ως τότε θεωρούνταν τμήμα της γενικής ιστορίας, διδάχθηκε από τον Παπαρρηγόπουλο στο πλαίσιο της ενιαίας ιστορίας του ελληνικού έθνους. Η είσοδος των νέων καθηγητών της Ιστορίας προώθησε τη διδασκαλία αυτή σε νέες κατευθύνσεις: είτε ως αυτοτελές μάθημα και αυτόνομη χρονικά περίοδο στη διδασκαλία του Καρολίδη, είτε με έμφαση στις πηγές και στη βυζαντινή πνευματική παραγωγή και φιλολογία στη φροντιστηριακή διδασκαλία του Σπ. Λάμπρου. Από την άλλη πλευρά δύο νέοι γνωστικοί κλάδοι, η λαογραφία

565. Για τον ΣΩΒ και τις εκδόσεις του για το Βυζάντιο, βλ. Κυριακή Μαμώνη, «Θεματογραφία Βυζαντινή στις εκδόσεις του Συλλόγου προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων», *Μελέτη* 1 (2004), σ. 313-325. Βιβλιογραφική παρουσίαση του περιοδικού: Κ. Δεμερτζής, *Το περιοδικό του Συλλόγου προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων «Η Μελέτη»*, Αθήνα, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων 83, 1985.

566. Βλ. *εδώ*, τις σχετικές ενότητες.

567. Βλ. Όλγα Γκράτζιου, *ό.π.*, και «Από την ιστορία του Βυζαντινού Μουσείου. Τα πρώτα χρόνια», *Μνήμων* 11 (1987), σ. 54-73. Βλ. ακόμη Τόνια Κιουσοπούλου, *ό.π.*, και «Οι βυζαντινές σπουδές στην Ελλάδα»: Όλγα Γκράτζιου, Αναστασία Λαζαρίδου, *Από τη Χριστιανική συλλογή στο Βυζαντινό Μουσείο. Κατάλογος έκθεσης*, Αθήνα, Υπουργείο Πολιτισμού, Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων, 2006, σ. 25-36.

568. Σημειώνω ενδεικτικά ότι την τελευταία δεκαετία του 19ου αιώνα η Αρχαιολογική Εταιρεία ξεκίνησε για πρώτη φορά αναστηλωτικά έργα σε βυζαντινά μνημεία, στη Μονή Δαφνίου (1893) και στον Μυστρά (1895). Βλ. Νίκη Α. Σακκά, *Αρχαιολογικές δραστηριότητες στην Ελλάδα (1928-1940): Πολιτικές και ιδεολογικές διαστάσεις*, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή στο Πανεπιστήμιο Κρήτης, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Ρέθυμνο 2002, σ. 91.

και η γλωσσολογία, συμπεριέλαβαν στην ύλη τους τα βυζαντινά χρόνια, στη λογική μιας συνεχούς αφήγησης, υπαγορευμένης από το σχήμα του Κ. Δ. Παπαρηγόπουλου. Σε αυτή την αφήγηση το Βυζάντιο αποτελούσε αδιάσπαστο και απαραίτητο κρίκο της αλυσίδας που συνδεόταν με τα εθνικά δίκαια της περιόδου. Ο λόγος των υφηγητών Γεωργίου Δέρβου και Γεωργίου Λαμπάκη, οι οποίοι δίδαξαν εκκλησιαστική ιστορία και χριστιανική αρχαιολογία αντίστοιχα στη Θεολογική, ήταν ενδεικτικός μιας άλλης οπτικής, ρητά επηρεασμένης από την ταυτότητα της σχολής τους, η οποία οδήγησε και στη σύσταση της ΧΑΕ.

Η απουσία εδρών για το Βυζάντιο στη Φιλοσοφική Σχολή δεν συνδέεται, όπως στην προηγούμενη περίοδο, με μια μερίδα φιλελεύθερων καθηγητών που αντιμετώπισαν δύσπιστα μια αυτοκρατορία στην οποία κυριάρχησε η θεοκρατία και ο δεσποτισμός. Η Τόνια Κιουσοπούλου έχει εύλογα επισημάνει ως βασική αιτία τη σύνδεση του Βυζαντίου και των εκπροσώπων του στην Ελλάδα με τον δημοτικισμό, ο οποίος αποτελούσε «κόκκινο πανί» για τους περισσότερους από τους αρχαιολάτρες καθηγητές της Φιλοσοφικής Σχολής.⁵⁶⁹ Η εύλογη αυτή σύνδεση υποκρύπτει και μια σειρά από άλλες πραγματικότητες. Σε αυτές θα αναφερθούμε αναλυτικά στο κεφάλαιο που είναι αφιερωμένο στην εξέλιξη των βυζαντινών σπουδών μετά το 1911.

Η ΜΕΓΑΛΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΣΤΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΑΘΗΜΑΤΩΝ

Η διδασκαλία του Γεωργίου Κρέμου

Εισηγητής της αυτόνομης διδασκαλίας της Επανάστασης του 1821 στο Πανεπιστήμιο Αθηνών ήταν ο υφηγητής Γεώργιος Κρέμος.⁵⁷⁰ Από το ακαδημαϊκό έτος 1899-1900 προσέφερε σταθερά κατά τη διάρκεια της επταετούς παραμονής του στο Πανεπιστήμιο δύο μαθήματα: *Μεγάλη Ελληνική Επανάσταση* και *Αρχαία ελληνική ιστορία κατά τας πηγάς*. Η επιλογή τους δεν ήταν

569. Βλ Τόνια Κιουσοπούλου, «Η πρώτη έδρα...», *ό.π.*, σ. 269-270.

570. Βλ. Θανάσης Χρήστου, *Γεώργιος Π. Κρέμος (1839-1926)*. Ένας κορυφαίος αραχωβίτης ιστορικός, Αθήνα 2005, και «Γεώργιος Π. Κρέμος (1840-1926). Από τους πρώτους οικιστές της Καλλιθέας: Ιστοριογραφία για τον ιστορικό από τον εγγονό του Γεώργιο Π. Κρέμο πλοίαρχο Π.Ν. (ε.α.)»: Χρήστος Παπάζογλου (επιμ. - έκδ.), *Η Καλλιθέα του χθες και του σήμερα*, Καλλιθέα, Έρευνα, 2000, σ. 53-68.

τυχαία. Στο τέλος του 19ου αιώνα, ο υφηγητής ερχόταν με τη διδασκαλία του να καλύψει δύο αιτούμενα του πανεπιστημιακού προγράμματος: αφενός τη στροφή προς τις πηγές σχετικά με μια περίοδο για την οποία υπήρχε πάντα έντονο ενδιαφέρον, αφετέρου τη διδασκαλία της Επανάστασης του 1821 ως αυτόνομου μαθήματος. Δεν έχουμε πληροφορίες για τη σύντομη διδασκαλία του. Ήταν σαφής όμως, όπως φανέρωνε και ο τίτλος του μαθήματος, η σημασία που απέδιδε τόσο στο γεγονός όσο και στην αναφορά στις πηγές.⁵⁷¹

Ο Γεώργιος Κρέμος (1840-1926) καταγόταν από φτωχή αγροτική οικογένεια της Αράχοβας και πραγματοποίησε τις εγκύκλιες σπουδές του στη Λιβαδειά.⁵⁷² Με ενέργειες του Κωνσταντίνου Οικονόμου έγινε δεκτός στη Ριζάρειο και στη συνέχεια στη Θεολογική Σχολή. Το 1866 βραβεύθηκε για σύγγραμμά του με θέμα την παπική εκκλησία, ενώ μετά από πρόταση του Πανεπιστημίου έλαβε υποτροφία της ελληνικής κυβέρνησης και συνέχισε τις μεταπτυχιακές σπουδές του στο Πανεπιστήμιο της Λειψίας, πρώτα στη θεολογία και έπειτα στη φιλοσοφία και στην ιστορία. Μετά από επταετή παραμονή στη Γερμανία επέστρεψε στην Ελλάδα, όπου εργάστηκε ως καθηγητής στη Βαρβάκειο και στο Α΄ Γυμνάσιο και ως γυμνασιάρχης στο Γυμνάσιο του Πειραιά (1880-1883). Το 1874 υπήρξε συνεκδότης της εφημερίδας *Νέα Ελλάς*, ενώ από το 1882 έως το 1885 διετέλεσε έφορος της ΙΕΕΕ.

Ο Γεώργιος Κρέμος αποτέλεσε έναν κατεξοχήν ρωμαντικό ιστοριογράφο, όπως παρατηρεί ο Κ. Θ. Δημαράς.⁵⁷³ Το έργο του, ιδιαίτερα εκτεταμένο, υπήρξε αξιόλογο, ενώ η δημόσια παρουσία του σε συλλόγους και εταιρείες ήταν ενεργότατη. Αντίστοιχα με τον Σπ. Λάμπρο, ο Κρέμος αντιπροσώπευε έναν νέο τύπο ιστορικού, με έντονο ενδιαφέρον για την αρχαιακή εργασία και τη βιβλιογραφική ενημέρωση. Ανέλαβε μάλιστα, με εντολή της Συγκλήτου, τη σύνταξη του καταλόγου των χειρογράφων της Εθνικής Βιβλιοθήκης και εξέδωσε το 1876 τον πρώτο τόμο, που ήταν αφιερωμένος στη θεολογία.⁵⁷⁴ Δημοσίευσε ακόμη ανέκδοτες πηγές και τεκμήρια για τη νεότερη ελληνική ιστορία,

571. Βλ. τον εισιτήριο λόγο του για την Επανάσταση του 1821, τον Μάρτιο του 1891: Γ. Κρέμος, *Σύμμικτα*, Αθήνα 1904, τ. 1, σ. 13-20.

572. «Γεώργιος Π. Κρέμος (1840-1926)...», ό.π., σ. 54, και Τ. Λάμπρας, «Η ζωή και το έργο του Γεωργίου Κρέμου», *Νεοελληνικά Γράμματα* 140 (5 Αυγούστου 1939), σ. 5.

573. Κ. Θ. Δημαράς, «Γ. Π. Κρέμος», *Το Βήμα* (3 Αυγούστου 1979).

574. Γεώργιος Π. Κρέμος, *Κατάλογος των χειρογράφων της Εθνικής και της του Πανεπιστημίου Βιβλιοθήκης αλφαβητικός και περιγραφικός μετ' εικόνων και πανομοιότυπων κατ' επιστήμας κατατεταγμένων*, τ. 1, Θεολογία, Αθήνα 1876.

με έμφαση στην Επανάσταση του 1821. Παράλληλα προσπάθησε να διατυπώσει έναν θεωρητικό λόγο για την ιστορία.⁵⁷⁵

Παρά τα αδιαμφισβήτητα προσόντα του, ο Γεώργιος Κρέμος εκακοτύχησε⁵⁷⁶ σε πολλές πλευρές του βίου του, ανάμεσά τους και στην πανεπιστημιακή σταδιοδρομία του. Συνολικά δεν απέκτησε ούτε την αίγλη ούτε τα δημόσια αξιώματα άλλων ιστορικών της γενιάς του, όπως ο Λάμπρος και ο Καρολίδης, παρά την έντονη δημόσια παρουσία του. Σε μια εποχή εντονότατης κρίσης του θεσμού της υπηγεσίας δίδαξε ελάχιστα,⁵⁷⁷ ενώ εγκατέλειψε το Πανεπιστήμιο μετά την αποτυχημένη απόπειρα εκλογής του στην έδρα της Ιστορίας του ελληνικού έθνους. Η αποχώρησή του συνδεόταν ενδεχομένως με τη δυσμενή μετάθεσή του ως γυμνασιάρχης στη Λαμία από την κυβέρνηση Θεόδωρου Δηλιγιάννη, καθώς ήταν γνωστός υποστηρικτής και φίλος του Χ. Τρικούπη.⁵⁷⁸

Εκτός από τον Γ. Κρέμο, την Επανάσταση του 1821 δίδαξε την ίδια εποχή και ο Παύλος Καρολίδης. Σε αντίθεση με τον προκάτοχό του Κ. Παπαρηγόπουλο, ο οποίος εισήγαγε την ιστορία του Αγώνα στο πλαίσιο της συνεχούς ιστορίας του ελληνικού έθνους, ο Καρολίδης δίδαξε αυτόνομα το γεγονός, τονίζοντας εξαρχής τη βαρύνουσα σημασία του στην παγκόσμια και ελληνική ιστορία. Σύμφωνα με τον ιστορικό, η Επανάσταση του 1821 αποτέλεσε το μείζον γεγονός για την ευρωπαϊκή ιστορία του 19ου αιώνα, καθώς οδήγησε σε μεγάλο βαθμό στην κατάλυση της Ιεράς Συμμαχίας, ενώ αφύπνισε τις εθνικές συνειδήσεις των υπηκόων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, οδηγώντας σε μεταρρυθμίσεις εντός της.⁵⁷⁹ Για τον λόγο αυτό ο κάτοχος της έδρας της Ιστορίας του ελληνικού έθνους αφιέρωσε τον δεύτερο (1892) από τους τρεις τόμους της *Ιστορίας του 19ου αιώνα* στον Αγώνα, μελετώντας όχι μόνο τα γεγονότα, αλλά κυρίως τα αίτια και τις επιπτώσεις τους στην ευρωπαϊκή ιστορία.

Την ίδια περίοδο της διδασκαλίας του Καρολίδη, ο έτερος ισχυρός καθηγητής Σπ. Λάμπρος, στο φροντιστήριο και με τη συνδρομή των φοιτητών του,

575. Βλ. Γ. Κρέμος, *Νεωτάτη Γενική Ιστορία ως τέταρτος τόμος συμπληρωματικός της Γενικής Ιστορίας του Α. Πολυζωΐδου*, Αθήνα, Σ. Κ. Βλαστός, 1890

576. Βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *ό.π.*

577. Ο Γεώργιος Κρέμος δίδαξε, σύμφωνα με τους πρυτανικούς απολογισμούς, ένα-δύο έτη, το 1890-1891 και πιθανόν το 1889-1890.

578. «Γεώργιος Π. Κρέμος (1840-1926)...», *ό.π.*, σ. 62. Ο Κρέμος μετά την αποχώρησή του συνέχισε τη σταδιοδρομία του ως γυμνασιάρχης για μια τριετία στη Λαμία και στη συνέχεια για έναν χρόνο στο Αίγιο, ώσπου το 1901 παραιτήθηκε από την ενεργό υπηρεσία. Βλ. Θ. Χρήστου, *ό.π.*, σ. 60.

579. Κ. Γεωργιάδου, *ό.π.*, σ. 30.

εργάστηκε για την εκπόνηση καταλόγου των χειρογράφων της ΙΕΕΕ, τα οποία αφορούσαν την Επανάσταση του 1821. Συνεργάστηκε ακόμη με τους φοιτητές του στη σύνταξη βιβλιογραφίας του Αγώνα με τη χρήση ειδικών έντυπων δελτίων. Την τελευταία δεκαετία του 19ου αιώνα άρχισαν οι επισκέψεις των φοιτητών σε τόπους ιστορικού και αρχαιολογικού ενδιαφέροντος, με ιδιαίτερη έμφαση σε εκείνους που σχετιζόνταν με το 1821.⁵⁸⁰

Η ενασχόληση με τον Αγώνα δεν γεννήθηκε βέβαια στο τέλος του 19ου αιώνα. Από τα πρώτα χρόνια ζωής του ελληνικού βασιλείου υπήρξε έντονο το ενδιαφέρον για το πλέον ένδοξο γεγονός της πρόσφατης ελληνικής ιστορίας. Στη δεκαετία του 1840, η Βουλή των Ελλήνων οργάνωσε και εμπλούτισε τα σχετικά αρχεία της με πρωτοβουλία του Γεωργίου Τερτσέτη, ενώ το 1857 εξέδωσε τον πρώτο τόμο της σειράς *Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας*.⁵⁸¹ Η δημοσίευση σειράς μελετών, αυτοβιογραφικών κειμένων αλλά και αρχειακών συλλογών εξασφάλιζε σημαντικό τεκμηριωτικό και βιβλιογραφικό υλικό για τη μελέτη της. Με πρωτοπόρο και πάλι τον Κ. Παπαρρηγόπουλο και τη σχολική ιστορία του το 1853, η νεότερη ελληνική ιστορία εμφανίστηκε στα εγχειρίδια από τη δεκαετία του 1860 με έμφαση στο 1821. Η παρουσία του Αγώνα πύκνωσε τα επόμενα χρόνια τόσο στην κατώτερη όσο και στη μέση εκπαίδευση, όπου από το 1886 ρυθμίστηκε η διδασκαλία του αποκλειστικά στην τέταρτη τάξη.⁵⁸² Το 1884 οι καταστατικοί στόχοι της ΙΕΕΕ οδήγησαν στην πρώτη ιστορική έκθεση κειμηλίων για την Επανάσταση του 1821, σε ένα συμβάν από εκείνα που συγκροτούν τη δημόσια ιστορική μνήμη, ενώ είχε αποτέλεσμα και την ίδρυση του πρώτου σχετικού μουσείου.⁵⁸³

Ογδόντα περίπου χρόνια μετά την έναρξή της, εξήντα χρόνια μετά την ίδρυση του Πανεπιστημίου και είκοσι από την ιδανική συνεύρεση του Γρηγορίου Ε' με τον Ρήγα Φεραίο και τον Αδαμάντιο Κοραή, η Επανάσταση του 1821 διδασκόταν αυτοτελώς πλέον από την πανεπιστημιακή έδρα. Και πάλι σε σχέση με άλλες περιπτώσεις όπως η Γαλλική Επανάσταση,⁵⁸⁴ η Ελληνική Επανάσταση είχε από νωρίς εισαχθεί στο πρόγραμμα, στο πλαίσιο της διδασκαλίας του Κ. Παπαρρηγόπουλου.

580. Βλ. *εδώ*, σ. 237-238.

581. Βλ. Κώστας Λάππας, «Αρχειακές συλλογές (17ος-19ος αι.)»: Βασίλης Κρεμμυδάς, Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης, Κώστας Στάικος (επιμ.), *Θησαυροί της Εθνικής Βιβλιοθήκης*, Αθήνα, Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, 1999, σ. 50, και *passim*, σ. 49-53.

582. Βλ. Χρ. Κουλούρη, *Ιστορία και γεωγραφία...*, ό.π., σ. 51-55.

583. Βλ. *εδώ*, σ. 267-268.

584. Η Επανάσταση του 1789 δεν διδασκόταν σε κανένα γαλλικό πανεπιστήμιο

Η επιστροφή στον Αγώνα στις αρχές της δεκαετίας του 1890 συνιστούσε τη σημαντικότερη υπόμνηση του χρέους της εθνικής ολοκλήρωσης, σε μια εποχή που κυριαρχούσαν οι ελπίδες για εδαφική επέκταση. Η Επανάσταση του 1821 ήταν ανολοκλήρωτη και οι φυσικοί απόγονοι των αγωνιστών της οι πλέον κατάλληλοι για να την ολοκληρώσουν πολεμώντας τον προαιώνιο εχθρό. Το βιολογικό τέλος της γενιάς των ανθρώπων που είχαν συμμετάσχει στον Αγώνα διευκόλυνε και την αποκάθαρσή του από προσωπικές ιδεολογικές και πολιτικές διαμάχες και επενδύσεις. Με στρογγυλεμένα πια τα αιχμηρά σημεία που απειλούσαν την ενότητα και την ομοψυχία, μπορούσε παραδειγματικά να ενταχθεί στο πρόγραμμα των μαθημάτων.⁵⁸⁵ Η ανάδειξή του σε εθνικό σύμβολο και σε πανεπιστημιακό μάθημα θα γνώριζε τώρα μια συνολική ανασηματοδότηση, η οποία επρόκειτο να κυριαρχήσει τα επόμενα χρόνια.

έως και το 1880. Αποτελώντας το μέγιστο διακύβευμα της γαλλικής ιστοριογραφίας του 19ου αιώνα, ξεκίνησε να διδάσκεται από τη δεκαετία του 1880, όταν, λόγω του εορτασμού της εκατονταετηρίδας της, τρεις δήμοι πήραν πρωτοβουλίες για τη διεξαγωγή σχετικών μαθημάτων: ο δήμος του Παρισιού το 1886, ο δήμος της Λυόν το 1887 και ο δήμος της Τουλούζης το 1889. Η πρωτοβουλία του παρισινού δήμου κατέληξε στη δημιουργία της πρώτης έδρας για την Ιστορία της Γαλλικής Επανάστασης στη Σορβόνη το 1891 με καθηγητή τον Αλφόνς Ωλάρ, ο οποίος δημοσίευσε την ίδια χρονιά την *Histoire politique de la Révolution française* (Πολιτική ιστορία της Γαλλικής Επανάστασης), εστιάζοντας στις πολιτικές συζητήσεις και τους θεσμούς, ενώ δικαιολογούσε *in fine* την περίοδο της Τρομοκρατίας εξαιτίας της ξένης στρατιωτικής επίθεσης και των εσωτερικών ταραχών. Βλ. Chr. Delacroix, Fr. Dosse, P. Garcia, *ό.π.*, σ. 91-92.

585. Σχετικά με τη διαδικασία της συμβολικής αυτής ένταξης των γεγονότων και των προσώπων στο εθνικό παρελθόν, βλ., για τις πορείες του Αδ. Κοραή και του Ιω. Καποδίστρια, Φ. Ηλιού, *ό.π.*, και Χρ. Κουλούρη, Χρ. Λούκος, *ό.π.*, αντίστοιχα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ε΄

ΤΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ ΩΣ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΙΣΤΟΡΙΚΗΣ ΓΝΩΣΗΣ: Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΗΣ ΦΡΟΝΤΙΣΤΗΡΙΑΚΗΣ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΣ

Η ΦΡΟΝΤΙΣΤΗΡΙΑΚΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ ΩΣ ΣΥΣΤΑΤΙΚΟ ΣΤΟΙΧΕΙΟ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

Ο 19ος αιώνας αποτέλεσε καθοριστική περίοδο για τη συγκρότηση της ιστορικής επιστήμης στη Δυτική Ευρώπη: οι ιστορικές σπουδές απέκτησαν θεσμική υπόσταση προσλαμβάνοντας συγκεκριμένο περιεχόμενο και μεθόδους, ενώ τα πανεπιστήμια αναδείχθηκαν ως οι κατεξοχήν χώροι διαμόρφωσης των νέων ιστορικών.

Κομβικό ζήτημα σε αυτή την εξέλιξη αποτέλεσε η μετάβαση από την ιστορία ως ασχολία των πολυμαθών στην ιστορία με επιστημονικό προσανατολισμό, σε μια επιστήμη η οποία συνδύαζε την κριτική εξέταση των μαρτυριών με την ανασύνθεση των γεγονότων μέσω της αφήγησης. Η διαδικασία αυτή είχε αφετηρία τα γερμανικά πανεπιστήμια του 18ου αιώνα, ιδίως το Πανεπιστήμιο του Γκέτινγκεν. Οι καθηγητές του επιχείρησαν να μελετήσουν την ιστορία με βάση τα πραγματικά δεδομένα, επιμένοντας ιδιαίτερα στην απόκτηση τεχνικών δεξιοτήτων από τους φοιτητές για την προσέγγιση των πηγών. Για τον σκοπό αυτό δημιουργήθηκε στο ίδιο πανεπιστήμιο από τον Γκάττερερ το πρώτο φροντιστήριο στη δεκαετία του 1770, με έμφαση στην αρχαιότητα και στις φιλολογικές προσεγγίσεις των πηγών.⁵⁸⁶ Πρωτοπόρος όμως ήταν ο γνωστότερος γερμανός ιστορικός του 19ου αιώνα, ο Λέοπολντ φον Ράνκε, ο οποίος μετά τον διορισμό του στο Πανεπιστήμιο του Βερολίνου το 1825 καθιέρωσε το Ιστορικό Φροντιστήριο, στο οποίο οι φοιτητές καταρτιζόνταν στη μελέτη μεσαιωνικών εγγράφων. Έως το 1848 το Ιστορικό Φροντιστήριο είχε εισαχθεί σε όλα τα γερμανικά πανεπιστήμια.⁵⁸⁷

586. Βλ. G.G. Iggers, "The University of Goettingen...", ό.π.

587. Βλ. Γκέοργκ Ίγκερς, *Η ιστοριογραφία στον 20ό αιώνα...*, ό.π., σ. 42.

Το γερμανικό μοντέλο μελέτης της ιστορίας άσκησε ισχυρή ελκτική δύναμη στο εκπαιδευτικό σύστημα των άλλων χωρών. Χιλιάδες νέοι Αμερικανοί μετέβησαν στην Ευρώπη στη διάρκεια του 19ου αιώνα αναζητώντας επιστημονική εκπαίδευση στα γερμανόφωνα πανεπιστήμια.⁵⁸⁸ Το Ιστορικό Φροντιστήριο αποτέλεσε πρότυπο για τα υπόλοιπα εκπαιδευτικά συστήματα. Πέρα από όλους τους άλλους λόγους (οικονομικοί, επαγγελματική σταδιοδρομία), στα γερμανικά πανεπιστήμια ο φοιτητής τύχαινε ιστορικής παιδείας η οποία δεν έδινε έμφαση μόνο στην εκμάθηση των βοηθητικών επιστημών ή των ερευνητικών τεχνικών, αλλά στην αυστηρότητα, στην ακάματη και επίμονη έρευνα, στη συνεχή ικανότητα για επίπονη και δυσχερή αναζήτηση του γεγονότος.⁵⁸⁹ Δεν επρόκειτο απαραίτητως για νέες δεξιότητες ή γνώσεις. Άλλωστε, η παράδοση της έκδοσης φιλολογικών κειμένων από καθολικούς μοναχούς εξόπλισε τη φιλολογική –κατ’ επέκτασιν και την ιστορική– έρευνα με αυστηρές κριτικές μεθόδους. Στο νέο όμως πλαίσιο, η απόκτηση των ικανοτήτων αυτών συνδεόταν με την ευρύτερη φιλοσοφική προσέγγιση της ιστορίας και απέβλεπε στην ιστορική συγγραφή. Στόχο της τελευταίας αποτελούσε η ανάδειξη των πραγματικών γεγονότων, της «ιστορικής αλήθειας» όπως αυτή επιβεβαιωνόταν με τη βοήθεια των πηγών. Το ιδανικό ήταν ο ιστορικός που μπορούσε να διασχίσει έναν ωκεανό για να επαληθεύσει ένα κόμμα.⁵⁹⁰

Στο επίκεντρο αυτής της δραστηριότητας βρισκόταν η εθνική ιστορία. Η ιστορική επιστήμη δεν μπορούσε παρά να έχει εθνικές επιδιώξεις και να συνδέεται με την πολιτική. Ο τελικός σκοπός δεν ήταν άλλος από την αφήγηση, την ερμηνεία και τη δικαιολόγηση των αγώνων του έθνους για την πραγμάτωση των επιδιώξεών του. Όπως υποστήριζαν οι καθηγητές του Πανεπιστημίου του Βερολίνου το 1870, η αφύπνιση, η ενδυνάμωση και ο εξαγνισμός της αγάπης για τη μητέρα πατρίδα, η υποστήριξη του κράτους μέσω της επίσημης εκπαίδευσης ήταν όχι απλώς νόμιμα μα και επιθυμητά.⁵⁹¹

Το φροντιστήριο αναγορεύθηκε στον χώρο εκπαίδευσης και απόκτησης των απαραίτητων γνώσεων, δεξιοτήτων και εξειδικευμένων τεχνικών που θα επέτρεπαν στους φοιτούντες να ενταχθούν σε μια κλειστή πλέον και ιεραρχη-

588. Βλ. P. Novick, *ό.π.*, σ. 22.

589. Βλ. και το εγκώμιο του Μπαρρές στη γερμανική μέθοδο, G. Thuillier, J. Tulard, *Οι Ιστορικές Σχολές*, μτφ.: Κική Καψαμπέλη, Αθήνα, Ινστιτούτο του Βιβλίου Μ. Καρδαμίτσα, 1993, σ. 31-32.

590. P. Novick, *ό.π.*, σ. 23.

591. Βλ. Konrad Jarausch, *Students, Society and Politics in Imperial Germany: the Rise of Academic Liberalism*, Πρίνστον 1982, σ. 201-205.

μένη κοινότητα ειδημόνων. Αρχαιακή εργασία, πρωτογενής έρευνα, βιβλιογραφική ενημέρωση, εκπόνηση ατομικών και συλλογικών εργασιών αποτελούσαν απαραίτητα στοιχεία της ιστορικής εκπαίδευσης. Η έμφαση δινόταν στις νέες τεχνικές, στη χρήση μιας σειράς επεξεργασιών που προσέφεραν οι «βοηθητικές επιστήμες», στη διασταύρωση των στοιχείων που παρείχαν οι πηγές, στον τοπικό και χρονικό προσδιορισμό τους. Στον χώρο του φροντιστηρίου οι σχέσεις μαθητείας συνυπήρχαν με εκείνες της συναδελφικότητας ανάμεσα στους φοιτητές, της αναγνώρισης της κοινής ιδιότητάς τους, αλλά και του ανταγωνισμού για την επιβράβευση από τον διδάσκοντα. Πέρα από τον χώρο της τάξης, οι πλέον ικανοί διακρίνονταν και δημόσια, με την υπόμνηση του ονόματός τους στους ετήσιους απολογισμούς. Η επιτυχής κατάκτηση της γνώσης και η έμπρακτη απόδειξή της μέσω της πρωτότυπης εργασίας οδηγούσαν σε συμμετοχή στην κοινότητα των επαγγελματιών, στην ιστορική επιστημονική κοινότητα. Η επιδίωξη ήταν η καλλιέργεια ενός προτεσταντικού εργασιακού ήθους, το οποίο απέβλεπε σε μια σειρά χαρακτηριστικών της εργασίας του ερευνητή όπως αυταπάρηση, σχολαστικότητα και παθητική προσήλωση στο αντικείμενο.⁵⁹²

Προνομιακό πεδίο για την εφαρμογή των συγκεκριμένων τεχνικών αποτελούσε η μεσαιωνική και νεότερη ιστορία. Η δημιουργία των κατάλληλων υποδομών, χώρων συγκέντρωσης αρχείων αλλά και εργασίας των νέων ιστορικών, καθώς και η έκδοση πηγών αποτέλεσαν μια από τις σημαντικότερες εξελίξεις για την ιστορική επιστήμη στον 19ο αιώνα, στενά συνδεδεμένη με τη δημιουργία των εθνών-κρατών και τη συγγραφή εθνικών ιστοριών. Η θεσμοθέτηση των ιστορικών σπουδών και η στροφή τους προς την εξειδίκευση συντελέστηκε στη Γερμανία μετά από το 1848, ενώ στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες, στις ΗΠΑ και στην Ιαπωνία μετά το 1870. Στη Γαλλία το 1868 ιδρύθηκε η *École Pratique des Hautes Études* με έμφαση στην έρευνα, ενώ στη δεκαετία του 1870 δημιουργήθηκε πρόγραμμα εκπόνησης διδακτορικών διατριβών στο Πανεπιστήμιο Johns Hopkins στις ΗΠΑ. Εξάιρεση αποτέλεσε η Μεγάλη Βρετανία, όπου στη στοχοθεσία των πανεπιστημιακών σπουδών πρυτάνευε ακόμη η δημιουργία μιας μορφωμένης ελίτ, πέρα από εξειδικεύσεις και επαγγελματικές εκπαιδεύσεις.⁵⁹³ Νέα περιοδικά που εκδόθηκαν στο δεύτερο μισό

592. Βλ. Γ. Κόκκινος, *Από την Ιστορία...*, ό.π., σ. 185. Ο Γιώργος Κόκκινος χαρακτηρίζει τη συγκεκριμένη αντίληψη για την επιστήμη *κρυπτομεταφυσική*, χρησιμοποιώντας έναν όρο του Θεόφιλου Βέικου, καθώς η ιστορική έρευνα αναγορεύεται σε μηχανισμό αποκατάστασης της ιστορικής πραγματικότητας.

593. Βλ. και Γκ. Ίγκερς, *Νέες κατευθύνσεις...*, ό.π., σ. 36-37.

του 19ου αιώνα ξέφευγαν από τον αρχαίο κόσμο και στρέφονταν προς τα νεότερα χρόνια, δίνοντας έμφαση στην ιστορική έρευνα. Σημειώνω τα *Historische Zeitschrift* (1859), *Revue Historique* (1876), *Rivista Storica Italiana* (1884), *English Historical Review* (1886), *American Historical Review* (1895). Η έννοια του επαγγελματία ιστορικού συνδεόταν με την εξειδικευμένη εκπαίδευσή του, η οποία απαιτούσε τα ανάλογα μεθοδολογικά εγχειρίδια. Ο νέος κόσμος της ιστορικής επιστήμης συνδύαζε τις μεθοδολογικές πειθαρχίες με την πίστη στο έθνος-κράτος.

ΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΦΡΟΝΤΙΣΤΗΡΙΟ ΣΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ

Με βάση και τη διεθνή εμπειρία οργανώθηκε ο κανονισμός του Ιστορικού Φροντιστηρίου στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας. Παρά την εισαγωγή στο πανεπιστημιακό πρόγραμμα της φροντιστηριακής ιστορικής διδασκαλίας από τον Σπ. Λάμπρο το 1878, μόλις μία δεκαετία αργότερα, το 1888, με βασιλικό διάταγμα προστέθηκαν οι ιστορικές ασκήσεις στο πρόγραμμα του Φιλολογικού Φροντιστηρίου. Σκοπός τους ήταν η εκγύμναση των φοιτητών στη χρήση των πηγών και η προετοιμασία τους για τη διδασκαλία της ιστορίας στη μέση εκπαίδευση. Ειδικότερα για τους πρωτοετείς και δευτεροετείς φοιτητές προβλεπόταν η εκμάθηση της επιγραφικής και παλαιογραφίας και οι ασκήσεις σε διάφορα συστήματα χρονολόγησης. Οι φοιτητές των άλλων ετών εξασκούσαν στην έρευνα ειδικών ιστορικών ζητημάτων από τις πηγές και στην εκμάθηση της μεθόδου της διδασκαλίας της ιστορίας. Το Φροντιστήριο ήταν υποχρεωτικό για όλους τους φοιτητές του Φιλολογικού Τμήματος. Διδάσκων οριζόταν ο αρχαιότερος καθηγητής Ιστορίας, που αμειβόταν με ειδικό επιμίσθιο, ενώ ήταν υποχρεωμένος να συντάσσει ετήσιο απολογισμό των μαθημάτων του προς τον πρύτανη. Το μέτρο τηρήθηκε σποραδικά έως τη δεκαετία του 1910. Στοιχεία για τη διδασκαλία στα φροντιστήρια αντλούμε κυρίως από όσους απολογισμούς δημοσιεύονταν στις πρυτανικές λογοδοσίες.⁵⁹⁴

Παρά τη θεσμοθέτησή του, το Ιστορικό Φροντιστήριο ξεκίνησε τη λειτουργία του μόλις το 1891-1892, καθώς ο έως τότε αρχαιότερος καθηγητής Ιστορίας, ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, δεν έδειξε κανένα ενδιαφέρον να το

594. Πρόκειται για τους απολογισμούς ιστορικών φροντιστηρίων που δημοσιεύθηκαν στους παρακάτω πρυτανικούς απολογισμούς: φροντιστήριο Λάμπρου (1895-1896, 1896-1897, 1897-1898, 1898-1899, 1901-1902), φροντιστήριο Καρολίδη (1895-1896, 1896-1897, 1897-1898, 1898-1899, 1900-1901, 1901-1902, 1905-1906, 1913-1914) και φροντιστήριο Πατσόπουλου (1898-1899).

διευθύνει. Το χειμερινό εξάμηνο 1890-1891 ο Παπαρρηγόπουλος δίδαξε για τελευταία φορά *Τα διδακτικώτερα πορίσματα της Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους*. Τα επόμενα χρόνια ο Λάμπρος δίδαξε *Ιστορικές ασκήσεις*. Από το χειμερινό εξάμηνο 1895-1896 ο Π. Καρολίδης προσέφερε μαζί με τον Σπ. Λάμπρο *Ασκήσεις εν τω ιστορικό φροντιστηρίω*. Το ίδιο έτος νομοθετήθηκε νέος κανονισμός λειτουργίας του Φιλολογικού Φροντιστηρίου.⁵⁹⁵ Συγχωνεύθηκαν σε αυτό το Φιλοσοφικό, το Ιστορικό και το Γλωσσολογικό, ενώ προβλεπόταν και η ίδρυση και ενσωμάτωση Παιδαγωγικού Φροντιστηρίου. Στην πραγματικότητα, τα επόμενα χρόνια το Ιστορικό Φροντιστήριο αυτονομήθηκε πλήρως, ενώ οι καθηγητές Ιστορίας εμφανίστηκαν ως διευθυντές του, εξασφαλίζοντας το ανάλογο επιμίσθιο. Όπως θα δούμε και στη συνέχεια, το περιεχόμενο της φροντιστηριακής διδασκαλίας και η σύνδεσή της με τα ευρωπαϊκά αντίστοιχα σχετίζονταν σαφώς με την προσωπικότητα και τις σπουδές του κάθε καθηγητή.

ΤΟ ΦΡΟΝΤΙΣΤΗΡΙΟ ΤΟΥ Δ. ΠΑΤΣΟΠΟΥΛΟΥ

Σύμφωνα με τον μοναδικό απολογισμό που είχε δημοσιεύσει στην πρυτανική λογοδοσία του 1898-1899 ο καθηγητής των *Μέσων και νεωτέρων χρόνων*, το φροντιστήριό του απευθυνόταν, όπως όριζε το πρόγραμμα, στους πρωτοετείς και δευτεροετείς φοιτητές. Λόγω των ελλιπών γνώσεων των φοιτητών, κατά τον καθηγητή, το φροντιστήριό του αφιερώθηκε στη συζήτηση για την επίλυση αποριών σχετικά με θέματα μέσης και νεότερης ευρωπαϊκής ιστορίας τα οποία είχε αναπτύξει στο μάθημά του, ενώ τους προετοίμαζε και για τη σύνταξη δικών τους εργασιών.⁵⁹⁶ Το ελάχιστο ενδιαφέρον που επέδειξε για τη φροντιστηριακή διδασκαλία εύλογα υποδεικνύει μια άλλη πραγματικότητα: εκείνη της υιοθέτησης του θεσμού λόγω οικονομικών ωφελειών.

ΤΟ ΦΡΟΝΤΙΣΤΗΡΙΟ ΤΟΥ Π. ΚΑΡΟΛΙΔΗ

Ο Παύλος Καρολίδης δίδαξε φροντιστηριακά μία ή δύο ώρες την εβδομάδα, με ακροατήριο τριτοετείς και τεταρτοετείς φοιτητές της Φιλοσοφικής, καθώς και της Θεολογικής Σχολής. Ο καθηγητής συγκροτούσε κατάλογο με τα ονό-

595. «Κανονιστικόν. Περί κανονισμού του εν τω Εθνικώ Πανεπιστημίω φιλολογικού φροντιστηρίου», 25 Σεπτεμβρίου 1895: *Νόμοι και διατάγματα*, 1896, ό.π., σ. 57-65.

596. Πρυτανικοί λόγοι 1898-1899, σ. 126-127.

ματα των συμμετεχόντων, τον οποίο διάβαζε στην έναρξη του φροντιστηρίου σημειώνοντας τις απουσίες. Στη συνέχεια προσδιόριζε τα θέματα των εργασιών, τις οποίες εκπονούσαν οι φοιτητές και τις παρουσίαζαν στην αίθουσα. Ακολουθούσε συζήτηση υπό τη διεύθυνση του Καρολίδη, ο οποίος σημείωνε και στο τέλος τους βαθμούς ικανότητας και προόδου σε σχετικό βιβλίο.⁵⁹⁷ Αν και κύριο αντικείμενο του φροντιστηρίου του, το οποίο χαρακτήριζε *Ιστορικοφιλολογικόν*, ήταν η μελέτη των πηγών της αρχαίας ελληνικής και βυζαντινής ιστορίας, ο καθηγητής της Ιστορίας του ελληνικού έθνους συμπεριέλαβε σε αυτό και τη νεότερη ελληνική ιστορία. Ο Καρολίδης παρέδωσε μέθοδο διδασκαλίας βυζαντινής ιστορίας, ενώ εστίασε το ενδιαφέρον του σε ζητήματα μεθοδολογίας και θεωρίας της ιστορίας μέσα από το έργο του Ηροδότου και του Θουκυδίδη. Το μάθημα επικεντρώθηκε ιδιαίτερα στο προοίμιο της ιστορίας του Θουκυδίδη, ενώ με κριτική μελέτη και συζήτηση επιχειρήθηκε να διαλευκανθούν όλα τα ζητήματα που έθιγε ο αρχαίος ιστορικός στο κείμενό του. Η στενή σχέση της ιστορικής διδασκαλίας του Καρολίδη με την πολιτική αποτυπώθηκε και στη φροντιστηριακή διδασκαλία του. Το ακαδημαϊκό έτος 1895-1896 οι φοιτητές του εκπόνησαν εργασίες από την ιστορία του ελληνικού έθνους, ιδίως στους μεσαιωνικούς νεότερους και νεότατους, σύμφωνα με τον καθηγητή, χρόνους, όπως το «πολύκροτο» ζήτημα της καταγωγής των Ελλήνων, η παρουσία τους στην Ιλλυρική χερσόνησο, η κουτσοβλαχική εθνότητα, το εθνογραφικό όριο του ελληνισμού στην Ευρώπη και στην Ασία, το ζήτημα της καταγωγής των Θρακών και Μακεδόνων, ο ελληνισμός στη Μικρά Ασία.⁵⁹⁸

Ο «ΘΑΥΜΑΣΤΟΣ» ΚΟΣΜΟΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ: ΤΟ ΦΡΟΝΤΙΣΤΗΡΙΟ ΤΟΥ ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΥ

Ο Λάμπρος συνέχισε και ως καθηγητής τη φροντιστηριακή του εργασία με πρωτότυπο αρχειακό υλικό. Το ακροατήριό του αποτελούνταν από τριτοετείς και τεταρτοετείς φοιτητές της Φιλοσοφικής Σχολής, ενώ μνημονεύεται, όπως και στο φροντιστήριο του Καρολίδη, η μεμονωμένη παρουσία μικρού αριθμού φοιτητών της Θεολογικής. Σύμφωνα με τον πολυσέλιδο απολογισμό του φροντιστηρίου του, που δημοσιεύθηκε στον πρυτανικό απολογισμό του 1899-1900, σκοπός της διδασκαλίας του ήταν η άσκηση των φοιτητών στις βοηθητι-

597. Πρυτανικοί λόγοι 1895-1896, σ. 214.

598. Στο ίδιο, σ. 214-215.

κές επιστήμες της ιστορίας και η εισαγωγή τους στην ιστορική μέθοδο και στην επιστημονική αυτενέργεια. Η φροντιστηριακή διδασκαλία ήταν απαραίτητη, στο μέτρο που οι απόφοιτοι των γυμνασίων προσέρχονταν στο Πανεπιστήμιο ακατάρτιστοι, χωρίς να γνωρίζουν πώς να αποκτήσουν επικουρικές γνώσεις.⁵⁹⁹

Ο Λάμπρος δίδαξε ασκήσεις συστηματικής χρονολόγησης, μελέτη μεσαιωνικών επιγραφών και χαραγμάτων, ανάγνωση και ερμηνεία χειρογράφων, σύνταξη καταλόγου κωδικών από μοναστηριακές, σχολικές και άλλες βιβλιοθήκες της Αθήνας, προετοιμασία πηγών προς έκδοση. Παράλληλα παρέδιδε και υποδειγματική διδασκαλία της ελληνικής ιστορίας στο ελληνικό σχολείο και στο γυμνάσιο. Πραγματοποίησε ασκήσεις για μέτρα και σταθμά, καθώς και ασκήσεις οικοσημολογίας (εραλδικής), νομισματικής και γεωγραφίας. Πέρα από αυτές, δίδαξε και ασκήσεις ονοματολογίας ελληνικών τόπων, καθώς και οικογενειακών ονομάτων, βυζαντινών και νεότερων. Οι κύριες όμως ασκήσεις που προσέφερε ήταν χρονολογικές και παλαιογραφικές.

Οι χρονολογικές ασκήσεις σκόπευαν στη γνώση των χρονολογικών συστημάτων και αφορούσαν το σύνολο της πορείας του ελληνικού έθνους. Δίπλα στις ασκήσεις σχετικά με τη χρονολόγηση των Ολυμπιακών Αγώνων εξεταζόταν η «από Κτίσεως Κόσμου» διήγηση των βυζαντινών χρονικογράφων, καθώς και η χρονολόγηση του Πάσχα (διασώζονται και σχετικοί έντυποι πίνακες). Σε επόμενο στάδιο οι φοιτητές ασκούσαν στη διόρθωση εσφαλμένων χρονολογήσεων ή στη χρονολόγηση ανέκδοτων κειμένων. Στο πλαίσιο αυτό ο Λάμπρος συνεργάστηκε με φοιτητές του για τη χρονολόγηση βυζαντινών χρονικών με βάση χειρόγραφα που είχε συλλέξει ο ιστορικός από διάφορες βιβλιοθήκες. Εκτός από την Εθνική Βιβλιοθήκη, οι φοιτητές ασκούσαν στη βιβλιοθήκη της Γαλλικής Σχολής, ενώ με άδεια της γαλλικής κυβέρνησης η Εθνική Βιβλιοθήκη της Γαλλίας έστειλε αντίγραφα χειρογράφων παρόμοιων χρονικών.

Οι παλαιογραφικές ασκήσεις αποσκοπούσαν, πέρα από την ανάγνωση των χειρογράφων, στην καταγραφή, στη μελέτη και στην έκδοσή τους. Οι φοιτητές ασκούσαν ακόμη σε βιβλιογραφικές ασκήσεις, εκ των οποίων η σημαντικότερη ήταν η συγκρότηση της βιβλιογραφίας του ιερού αγώνος, της Επανάστασης του 1821, η οποία περιελάμβανε βιβλία, φυλλάδια, άρθρα σε περιοδικά και εφημερίδες. Για τον σκοπό αυτό τυπώθηκαν ειδικά βιβλιογραφικά δελτία, σύμφωνα με το υπόδειγμα γερμανικού περιοδικού και σχετικών εγχειρι-

599. Πρυτανικοί λόγοι 1899-1900, σ. 115.

δίω.⁶⁰⁰ Σημειώνω ενδεικτικά ότι κατά το ακαδημαϊκό έτος 1894-1895 οι φοιτητές του, σύμφωνα με τον απολογισμό του Λάμπρου, συμπλήρωσαν περισσότερα από 1.200 δελτία.⁶⁰¹

Ο Λάμπρος χρησιμοποίησε για πρώτη φορά σε διδασκαλία στο Πανεπιστήμιο φωτογραφημένα χειρόγραφα και κώδικες από ξένες βιβλιοθήκες και αρχεία. Αναπαρήγαγε ακόμη σε πολλαπλά λιθογραφημένα αντίτυπα προς χάριν των φοιτητών του χρονολογικές και παλαιογραφικές ασκήσεις (διασώζονται κάποια στο Αρχείο Λάμπρου στη Φιλοσοφική Σχολή), υλικό νέο για τη διδασκαλία της ιστορίας. Ο Λάμπρος συνόδευσε τόσο την ακαδημαϊκή όσο και τη φροντιστηριακή διδασκαλία του με ευρύ εποπτικό υλικό: χάρτες, φωτεινές διαφάνειες (σλάιντς), φωτογραφίες χειρογράφων και κωδίκων. Τη γενικότερη πίστη του στην εξέλιξη της τεχνολογίας και στη βοήθεια που αυτή προσέφερε στην ιστορική έρευνα εξέφρασε και από το πλέον επίσημο βήμα, εκείνο του πρύτανη, το 1905.⁶⁰²

Το φροντιστήριο του Λάμπρου ήταν το μόνο από τα ιστορικά φροντιστήρια για το οποίο προβλεπόταν κονδύλι με σκοπό την αγορά εγγράφων και πινακίων.⁶⁰³ Η βιβλιοθήκη του ήταν εξαιρετικά πλούσια συγκριτικά με τις υπόλοιπες φροντιστηριακές βιβλιοθήκες. Το 1914 περιελάμβανε γύρω στους 360 τίτλους, εκ των οποίων οι 200 περίπου προέρχονταν από τη βιβλιοθήκη του Δ. Πατσόπουλου. Στους υπόλοιπους (περίπου 150) τίτλους περιλαμβάνονταν πρόσφατες εκδόσεις που είχαν σχέση με τη μελέτη της αρχαίας ελληνικής και βυζαντινής ιστορίας, καθώς και με την αρχειακή εργασία. Ανάμεσά τους υπήρχαν ακόμη 40 περίπου περιοδικές εκδόσεις στη γερμανική, ιταλική, γαλλική και ελληνική γλώσσα,⁶⁰⁴ ξενόγλωσσα (κυρίως γερμανόφωνα) εγκυκλοπαι-

600. Στο ίδιο, σ. 115-123. Πρόκειται, σύμφωνα με τον Λάμπρο, για το περιοδικό *Jahresberichte für Gerschichtswissenschaft* και το εγχειρίδιο του Ignaz Jastrow, *Handbuch zu Litteraturberichten* (Βερολίνο 1891).

601. Πρυτανικοί λόγοι 1894-1895, σ. 238-239.

602. Σπ. Λάμπρος, *Νέοι Ορίζοντες εν τη ιστορική ερεύνη. Λόγος απαγγελθείς εν τω Εθνικώ Πανεπιστημίω την 15η Ιανουαρίου 1905 υπό Σπ. Λάμπρου αναλαμβάνοντος επισήμως την Πρυτανειάν του ακαδημαϊκού έτους, 1904-1905*, Αθήνα 1905.

603. Βλ. για παράδειγμα τον πανεπιστημιακό προϋπολογισμό του 1898-1899. Εκτός από το φροντιστήριο του Λάμπρου, κονδύλια για τον ίδιο σκοπό διατέθηκαν στα φροντιστήρια των Γ. Χατζιδάκι, Ιω. Χατζιδάκι, Ν. Πολίτη, Μ. Ευαγγελίδη, Αντ. Οικονόμου, Σ. Βάσση και στο Φροντιστήριο Πατρολογίας στη Θεολογική Σχολή. Στη συνεδρία της 31ης Ιανουαρίου 1904, αυξήθηκε η πίστωση του κονδυλίου που είχε εγκριθεί για να παρσθούν φωτεινές διαφάνειες στα φροντιστήρια του Σπ. Λάμπρου και του Ν. Πολίτη.

604. Σημειώνω ενδεικτικά: *Analecta Bollandiana*, *Annuaire de l'association pour l'encouragement des études Grecques en France*, *Archiv für Papyrusforschung und Verwandte Ge-*

δικά λεξικά, κατάλογοι αρχαίων και μεσαιωνικών πηγών, συλλογές παπύρων, αρχαίοι συγγραφείς, εκτεταμένη σειρά έργων του Σπ. Λάμπρου (περίπου 50 τίτλοι).⁶⁰⁵

Οι φοιτητές του φροντιστηρίου του Λάμπρου για πρώτη φορά εργάστηκαν εντός και εκτός Πανεπιστημίου καταγράφοντας πηγές, συντάσσοντας καταλόγους, μελετώντας χειρόγραφα. Στο πλαίσιο του φροντιστηριακού του μαθήματος διδάχθηκαν τα ακόλουθα: *Σύνταξις καταλόγων των χειρογράφων των εν Αθήναις βιβλιοθηκών, φροντιστηριακάς και Χρονολογικάί ασκήσεις εν τω φροντιστηρίω και αρχαιακάί μελέται εν τω αρχείω της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας*. Κατά τη διάρκεια της εκπαίδευσής τους δίπλα στον Λάμπρο οι φοιτητές μελετούσαν όλα τα είδη των χειρογράφων – διαχωρίζε τις επιγραφές, γιατί ήταν γραμμένες σε σκληρό υλικό–, παπύρους, βυζαντινά χρυσόβουλα, οθωμανικά έγγραφα. Στις σχετικές παραδόσεις του για την ιστορία της βιβλιοθήκης και τους ρυθμούς της γραφής ενσωμάτωνε τη βυζαντινή περίοδο, ενώ επαινούσε ιδιαίτερα τον Κωνσταντίνο Σάθα και τον Ιωάννη Σακελλίωνος για την αναζήτηση και την έκδοση χειρογράφων. Ο Λάμπρος στα μαθήματα της ελληνικής γραφογνωσίας κάλυπτε ευρύτατο φάσμα χειρογράφων από την αρχαιότητα έως τα πρόσφατα χρόνια.

Ιδιαίτερα σημαντική ήταν και η συμβολή του Λάμπρου στην καθιέρωση των φοιτητικών εκδρομών. Οι φοιτητές επισκέπτονταν τόπους αρχαιολογικού και ιστορικού ενδιαφέροντος με τη συνοδεία καθηγητών, οι οποίοι τους ξεναγούσαν με σχετικές ομιλίες. Τις εκδρομές εισήγαγε ο Γ. Κρέμος ως μέσο ιστορικής διδασκαλίας στη μέση εκπαίδευση, ενώ η πρώτη εκδρομή στο Πανεπιστήμιο Αθηνών πραγματοποιήθηκε από τον Σπ. Λάμπρο στη Σαλαμίνα, στις αρχές της δεκαετίας του 1890. Προορισμοί τέτοιων εκδρομών ήταν συνήθως ιστορικές τοποθεσίες (Αίγινα, Λαύριο, Σούνιο, Μαραθώνας, Αχαρνές, Ναύπλιο, Μυκήνες, Τίρυνθα, Πάτρα, Πύργος, Ολυμπία), μέρη συνδεδεμένα κατά κύριο λόγο με την αρχαία Ελλάδα ή με τις μάχες του αγώνα του 1821.⁶⁰⁶ Ένας φοιτητής της Νομικής, ο οποίος εξέδωσε τις αναμνήσεις του από τις εκδρομές αυτές πιστεύοντας ότι θα ενδιέφεραν ένα ευρύτερο αναγνωστικό κοινό, στη

biete, Archiva, Archivam, Atene e Roma, Bessarione, Bolletino di filologia classica, Bulletin de Correspondance Hellénique, Bulletino, Βυζαντινά Χρονικά, Byzantinische Zeitschrift, Cultura, Échos d'Orient, Νέος Ελληνομηνημων, Eranos, Klio, Philologus, Revue des études grecques, Revue Historique, Rivista Storica Italiana, Studi Italiani di Filologia Classica.

605. Βλ. Πρωτανεία Γεωργίου Ι. Δέρβου (1913-1914)..., ό.π., σ. 127-145.

606. Βλ. τις παρατηρήσεις του Λάμπρου στο δέκατο έβδομο κεφάλαιο «Ιστορική διδασκαλία», *Αι ιστορικάί μελέται...*, ό.π.

διάρκεια της φοιτητικής του ζωής είχε συμμετάσχει σε πανεπιστημιακές εκδρομές στη Σαλαμίνα, στον Μαραθώνα, στις Αχαρνές, στο Σούνιο, στην Αίγινα και στην Ολυμπία.⁶⁰⁷ Οι εκδρομές πραγματοποιούνταν με τη συμμετοχή των πρυτανικών αρχών, των τριών καθηγητών Ιστορίας αλλά και συναδέλφων τους από συναφείς κλάδους. Το 1906 ρυθμίστηκαν με βασιλικό διάταγμα ζητήματα αναφορικά με τις επισκέψεις σε αρχαία μνημεία και ιστορικούς τόπους. Οι εκδρομές αφορούσαν όσους μετείχαν στα ιστορικά φροντιστήρια, αλλά και τους φοιτητές της Φιλοσοφικής, εκτός των πρωτοετών. Οι διατάξεις μεριμνούσαν για τις εκτός Αθηνών εκδρομές, τρεις τουλάχιστον κατ' έτος. Μπορούσαν να πραγματοποιούνται και στις διακοπές των μαθημάτων, ενώ στη σύνταξη του προγράμματός τους μετείχαν οι καθηγητές της Ιστορίας της αρχαίας τέχνης, της Αρχαίας γενικής ιστορίας και της Ελληνικής αρχαιολογίας.⁶⁰⁸ Σημειώνω ενδεικτικά το πρόγραμμα αρχαιολογικής εκδρομής των φοιτητών της Φιλοσοφικής Σχολής (22-24 Φεβρουαρίου 1907) στο οποίο περιλαμβάνονταν ομιλίες των καθηγητών Σπ. Λάμπρου, Π. Καββαδία, Χρ. Τσουντα, Ν. Γ. Πολίτη και Π. Καρολίδη και επισκέψεις σε αρχαιολογικούς τόπους στην Τίρυνθα, στο Άργος, στις Μυκίνες, στο Ναύπλιο. Οι ομιλίες ήταν αφιερωμένες στην αρχαία Ελλάδα, αλλά και στην εθνοσυνέλευση του Άργους και στη μάχη στα Δερβενάκια.⁶⁰⁹ Λίγους μήνες αργότερα (13-17 Μαΐου 1907), μια νέα εκδρομή στην Ολυμπία περιελάμβανε επισκέψεις στον αρχαιολογικό τόπο και στο Μουσείο, καθώς και ομιλίες των Λάμπρου, Πολίτη, Καββαδία και Τσουντα. Η καθιέρωση των εκδρομών εξασφάλιζε την αυτοψία και την επιτόπια έρευνα στο πρόγραμμα της Σχολής, καθώς μάλιστα τα έξοδα, πλην της τροφής, κατέβαλλε το Πανεπιστήμιο.⁶¹⁰

Η σύνδεση του Λάμπρου με τους φοιτητές, ο τρόπος οργάνωσης του φροντιστηρίου του, η χρήση του αρχαιολογικού υλικού παραπέμπουν στον θεσμό του ιστορικού φροντιστηρίου όπως διαμορφώθηκε στη Γερμανία και στη Γαλλία, καθώς ο καθηγητής της Αρχαίας ιστορίας, περισσότερο από όλους τους συναδέλφους του, επιχείρησε να οργανώσει το φροντιστήριό του εγγύτερα στη δυ-

607. Βλ. Γεώργιος Κ. Κοκκινάκης, *Επιστημονικά εκδρομαί ανά το Σούνιο, Αίγινα και Ολυμπίαν υπό των φοιτητών της Νομικής και Φιλοσοφικής Σχολής*, Αθήνα 1892.

608. Βλ. το βασιλικό διάταγμα της 22ας Φεβρουαρίου 1906 «Περί εκδρομών των φοιτητών του ιστορικού φροντιστηρίου κλπ. προς επίσκεψιν αρχαίων μνημείων και ιστορικών τόπων»: *Νόμοι και Διατάγματα*, 1906, ό.π., σ. 78-79.

609. 13-17 Μαΐου 1907. *Αρχαιολογική εκδρομή των φοιτητών της Φιλοσοφικής Σχολής εις Ολυμπίαν*, Αθήνα, Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, 1907, εσώφυλλο.

610. Στο ίδιο, σ. 1.

τική εμπειρία. Η πρόθεσή του εντασσόταν στο ευρύτερο πρόγραμμά του για τη συγκρότηση μιας ελληνικής ιστορικής επιστήμης η οποία θα ανταποκρινόταν στα ευρωπαϊκά αντίστοιχα, υπηρετώντας παράλληλα τα εθνικά «δίκαια». Στο πλαίσιο του συγκεκριμένου προγράμματος, σε συνδυασμό με τη φροντιστηριακή διδασκαλία και το διδακτικό του έργο, αλλά και πέρα από αυτά, προχώρησε σε συγκεκριμένες δραστηριότητες, πρωταγωνιστώντας στη διαμόρφωση ενός νέου κλίματος στην ιστορία και ιστοριογραφία, συνδέοντας άρρηκτα τις ιστορικές σπουδές με το Πανεπιστήμιο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Σ'

Η ΕΘΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΣΤΟΝ ΑΣΤΕΡΙΣΜΟ ΤΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

ΣΧΗΜΑΤΙΖΟΝΤΑΣ ΤΟ ΣΩΜΑ ΤΩΝ ΠΗΓΩΝ

Ένα εκτεταμένο τμήμα της δραστηριότητας του Σπ. Λάμπρου αφιερώθηκε στον εντοπισμό και στην καταγραφή αρχειακών και έντυπων τεκμηρίων, τα οποία είτε εξέδωσε αυτούσια είτε τα χρησιμοποίησε ως πηγές στη συγγραφή ιστορικών μελετών. Η ενασχόλησή του με τις πηγές εντάσσεται σε ένα συνολικότερο ενδιαφέρον, το οποίο αναπτύχθηκε σταδιακά κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα στο ελληνικό βασίλειο σε αντιστοιχία με τα ευρωπαϊκά παράλληλα. Οι πρώτες αναζητήσεις, κατά κύριο λόγο χειρογράφων, ξεκίνησαν από ξένους και έλληνες ερευνητές, ενώ υπήρξε και επιλεκτική ενίσχυση των προσπαθειών αυτών από κρατικούς φορείς. Σημείο αιχμής αποτέλεσε η Επανάσταση του 1821, για τα τεκμήρια της οποίας εκδηλώθηκε από πολύ νωρίς έντονο ενδιαφέρον, ως το πλέον ένδοξο γεγονός της πρόσφατης ελληνικής ιστορίας. Προηγήθηκε η Βουλή των Ελλήνων,⁶¹¹ ενώ το 1882 η ίδρυση από ιδιώτες της ΙΕΕΕ αποτέλεσε σημαντική τομή στις σχετικές προσπάθειες. Η δράση της Εταιρείας άνοιγε διαύλους για τη διάχυση των θέσεων του Λάμπρου και των άλλων μελών σχετικά με τη συγκρότηση του σώματος των πηγών της ελληνικής ιστορίας για τα βυζαντινά και νεότερα χρόνια, όπως αποτυπώθηκαν στην έκθεση του 1884 και στην ίδρυση του Μουσείου της.⁶¹² Το 1895 η Εθνική Βιβλιοθήκη συγκρότησε το Ιστορικό Αρχείο της, με πρωτοβουλία του επιμελητή χειρογράφων Δημητρίου Γρ. Καμπούρογλου, στο οποίο συγκεντρώθηκαν σημαντικότερα τεκμήρια για το 1821.⁶¹³

Ο Λάμπρος, στο πνεύμα των ημερών, εκδήλωσε εντονότατο ενδιαφέρον για την αναζήτηση πηγών. Ο κύριος όγκος αφορούσε τη βυζαντινή και νεότε-

611. Βλ. εδά, σ. 227.

612. Βλ. εδά, σ. 268-269.

613. Κ. Λάμπας, «Αρχειακές συλλογές», ό.π.

ρη ελληνική ιστορία, ενώ απαρτιζόταν κυρίως από αρχεία, έντυπα, χειρόγραφους κώδικες, έγγραφα. Πέρα από την τρίχρονη παραμονή του στο εξωτερικό αμέσως μετά το τέλος των σπουδών του, ο ιστορικός είχε την ευκαιρία να επισκεφθεί πολλές φορές στη συνέχεια βιβλιοθήκες και αρχεία, μονές και ιδιωτικές συλλογές στην Ελλάδα και στο εξωτερικό, συνοδευόμενος συχνά από φοιτητές του. Σημειώνω ιδιαίτερα την αποστολή του Λάμπρου για την καταλογογράφηση των χειρογράφων στις μονές του Αγίου Όρους, η οποία συντελέστηκε με χρηματοδότηση της Βουλής των Ελλήνων. Η αποστολή αυτή είχε πρότυπο αντίστοιχες πρωτοβουλίες στη Δυτική Ευρώπη, ενώ η έκθεση του Λάμπρου προς τη Βουλή με τα πρώτα αποτελέσματα των ερευνών μεταφράστηκε και στα γερμανικά.⁶¹⁴

Ο καθηγητής της Αρχαίας ιστορίας εργάστηκε συστηματικά και με πρωτοποριακή μέθοδο στον εντοπισμό και στη δημοσίευση πηγών και ανέκδοτων έργων.⁶¹⁵ Πέρα από τις αυτοτελείς εκδόσεις δημοσίευσε πλήθος εγγράφων σε περιοδικές εκδόσεις, ιδιαίτερα στο *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας*. Η πλειονότητα όμως των εγγράφων που είχε συγκεντρώσει δημοσιεύθηκε στις σελίδες του περιοδικού *Νέος Ελληνομνήμων*, που εξέδιδε από το 1904 ως τον θάνατό του. Ο τίτλος του περιοδικού παρέπεμπε σαφώς στο πρώτο ελληνικό ιστορικό περιοδικό που είχε κυκλοφορήσει στα Επτάνησα, τον *Ελληνομνήμονα*, με εκδότη τον ανάδοχο του Λάμπρου, Ανδρέα Μουστοξύδη. Οι περισσότερες δημοσιεύσεις του περιοδικού, το οποίο ήταν αφιερωμένο προγραμματικά στο Βυζάντιο και στη νεότερη ελληνική ιστορία, υπογράφονταν από τον εκδότη του. Σύμφωνα και με την παράδοση του *Ελληνομνήμονα* αλλά και με τις πρακτικές του *Byzantinische Zeitschrift*, στους 21 τόμους του περιοδικού -13 όσο ζούσε ο Λάμπρος και άλλοι 8 που εκδόθηκαν από τα κατάλοιπά του- δημοσιεύθηκαν πρωτογενείς πηγές, κατάλογοι βιβλιοθηκών και αρχείων, βιβλιοκρισίες, μεταφράσεις κ.ά.⁶¹⁶

Το ενδιαφέρον του Λάμπρου για την αρχειακή έρευνα αποτυπώθηκε και στις προσπάθειές του για την ίδρυση δημόσιου αρχείου, οι οποίες συντέλεσαν το 1914 στην ίδρυση των Γενικών Αρχείων του Κράτους (ΓΑΚ). Το 1916, όντας

614. E. Gazi, *ό.π.*, σ. 94-95.

615. Βλ. την εργογραφία του, σε συνδυασμό με τον κατάλογο του αρχείου του. Για μια συνοπτική περιγραφή των θεμάτων που τον απασχόλησαν και για τα οποία δημοσίευσε αρχειακό υλικό, στο ίδιο, σ. 96-99.

616. Βλ. τον κατάλογο των δημοσιευμάτων του Λάμπρου, όπως τον συνέταξε η Καλλιόπη Γιοτσαλίτη μετά τον θάνατό του, *Νέος Ελληνομνήμων* 14 (1917/1920), σ. 145-195.

πρωθυπουργός και υπουργός Παιδείας, προχώρησε σε μια σειρά από ρυθμίσεις για την ενίσχυση της πατρώας ιστορίας: δημιουργία προγράμματος προσασίας μεσαιωνικών μνημείων, οικονομική ενίσχυση ανασκαφών στην Πελοπόννησο για βυζαντινά και νεότερα μνημεία, εμπλουτισμός των συλλογών των ΓΑΚ και του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου.⁶¹⁷

Ο Λάμπρος συνέχισε τη μακρά παράδοση της γερμανικής ιστοριογραφίας που εκκινούσε από τον Σαβινιού, συνέχιζε στον Ράνκε και κατέληγε στους δασκάλους του της Πρωσικής σχολής όπως ο Ντρούζεν και ο Μόμμσεν. Δημοσίευσε αυτούσιες ή στήριξε τις μελέτες του σε πλήθος πηγών, συνδυάζοντας την ιστορική έρευνα με το εθνικό συμφέρον. Ο εντοπισμός των πηγών της εθνικής ιστορίας αποτελούσε υποχρέωση του ιστορικού. Στην περίπτωση του Αγίου Όρους, λόγου χάρη, η αποστολή του έλληνα ερευνητή ήταν η πλέον ενδεδειγμένη, καθώς εκείνος μπορούσε να αντέξει το κλίμα της περιοχής, να γίνει δεκτός θετικά από τους μοναχούς λόγω της «εθνικής φιλοτιμίας» τους και κυρίως να φροντίσει μέσω των χειρογράφων τη διαλεύκανση τῶν μοιραίων εκείνων χρόνων τῆς πατρίου ιστορίας, οἵτινες πρέπει νὰ μελετῶνται τὸσφ συμπαιθέστερον, ὄσφ κακοδαιμονέστεροι ὑπῆρξαν.⁶¹⁸

Με τη δημοσίευση των συγκεκριμένων κειμένων ο Λάμπρος συντέλεσε σημαντικά στη συγκρότηση, όπως μπορεί κανείς να διαπιστώσει από τις παραπομπές των ιστορικών που συνέχισαν το έργο του στο Πανεπιστήμιο, του πλαισίου μέσα στο οποίο κινήθηκε η ελληνική ιστοριογραφία τα επόμενα χρόνια. Εντόπισε, δημιούργησε στην ουσία, ένα σημαντικό τμήμα του σώματος των πηγών της ελληνικής ιστορίας εντός και εκτός Πανεπιστημίου, όπως για παράδειγμα οι συλλογές τεκμηρίων της ΙΕΕΕ, ενσωματώνοντας ή αποκλείοντας τεκμήρια, στρέφοντας την ιστορική έρευνα προς συγκεκριμένες κατευθύνσεις. Σε αντίθεση με προηγούμενες προσπάθειες, η έκδοση των πηγών έγινε από τον Λάμπρο με βάση συγκεκριμένη μεθοδολογία και πρακτική, στοιχεία τα οποία αποτέλεσαν αντικείμενο διδασκαλίας στο φροντιστήριό του.

Η σημαντικότερη συμβολή του Λάμπρου στο ζήτημα των πηγών, πέρα από την έκδοσή τους, ήταν η εκπαίδευση, ή έστω η ευαισθητοποίηση, των φοιτητών σε ζητήματα αρχειακής τεκμηρίωσης. Ο δάσκαλος μούσε τους μαθητές

617. E. Gazi, *ό.π.*, σ. 130.

618. Σπυρίδων Π. Λάμπρος, *Ἐκθέσις Σπυρίδωνος Π. Λάμπρου δ.φ. υφηγητοῦ πρὸς τὴν Βουλὴν τῶν Ἑλλήνων περὶ τῆς εἰς τὸ Ἅγιον Ὄρος ἀποστολῆς αὐτοῦ κατὰ τὸ θέρος τοῦ 1880*, Ἀθήνα, Τυπογραφεῖον τοῦ Αἰῶνος, 1880, σ. 8.

του στην έρευνα, συνέδεε την επιστήμη με την αρχαιακή τεκμηρίωση, δημιουργούσε τους μελλοντικούς ιστορικούς, οι οποίοι θα συνέχιζαν το έργο της αναζήτησης και της έκδοσης των πηγών.

Ο ίδιος ο Λάμπρος δεν μπορούσε παρά να νιώθει υπερηφάνεια, όπως ρητά το εξέφρασε στο απολογιστικό κείμενο του 1900, όπου αναφερόταν στον κύκλο των μαθητών του, με τους οποίους συνεργάστηκε σε σημαντικές ιστορικές εργασίες.⁶¹⁹ Το κείμενο περιελάμβανε έναν μακρύ κατάλογο με ονόματα φοιτητών που τον συνόδευσαν σε αποστολές του για τη συγκέντρωση και συλλογή χειρογράφων ή εργάστηκαν με υπόδειξή του σε παρόμοιες αποστολές. Σημειώνω ενδεικτικά ότι στην ομάδα που μετέβη στο Άγιον Όρος συμμετείχαν οι φοιτητές του Ιωάννης Παρχαρίδης, Φίλιππος Γεωργαντάς και Γεώργιος Γουβέλης, οι οποίοι εργάστηκαν στην καταγραφή και διασταύρωση των χειρογράφων.⁶²⁰ Η συνεργασία του Λάμπρου με τους φοιτητές του συνεχιζόταν και πέραν του Πανεπιστημίου. Οι απόφοιτοι της Σχολής ασχολούνταν με την εύρεση και δημοσίευση ανέκδοτων χειρογράφων, ιδιαίτερα στον χώρο της Ανατολής, κάποια από τα οποία μετά από υπόδειξη του Λάμπρου περιέρχονταν στην Εθνική Βιβλιοθήκη ή στην IEEE.⁶²¹ Ενδεικτική της στενής σχέσης του με τους φοιτητές του ήταν και η πρόθεσή του να εκδώσει περιοδικό όπου θα δημοσίευε τις σημαντικότερες μελέτες τους, σχέδιο που δεν πραγματοποιήθηκε ποτέ λόγω έλλειψης οικονομικής στήριξης από το Πανεπιστήμιο.⁶²² Στα ανεφάρμοστα σχέδιά του ανήκε και η σύνταξη, σε συνεργασία με τους φοιτητές του, νέου καταλόγου των χειρογράφων της Εθνικής Βιβλιοθήκης, που θα αντικαθιστούσε τον παλαιότερο του Ιωάννη Σακελλίωνος. Αντ' αυτού εκπονήθηκε ο κατάλογος των χειρογράφων της Βουλής των Ελλήνων, ο οποίος δημοσιεύθηκε στον *Νέο Ελληνομνήμονα*, το έντυπο που σε μεγάλο βαθμό αναπλήρωσε το κενό ενός περιοδικού με εργασίες των φοιτητών που σχεδίαζε ο καθηγητής της Αρχαίας ιστορίας. Η σύνταξη του καταλόγου ξεκίνησε τον Ιανουάριο του 1904 και ολοκληρώθηκε τον Μάρτιο του 1909 από φοιτητές του φροντιστηρίου του Λάμπρου. Ο κατάλογος των συμμετεχόντων περιελάμβανε πενήντα επτά φοιτητές και πέντε φοιτήτριες, ανάμεσά τους η Σοφία Μινέικο και η παιδαγωγός Μυρσίνη Κλεάνθους.⁶²³

619. Πρυτανικοί λόγοι 1899-1900, σ. 115-123.

620. *Έκθεσις Σπυρίδωνος Π. Λάμπρου*, ό.π., σ. 10-11.

621. Πρυτανικοί λόγοι, ό.π., 122-123.

622. Στο ίδιο, σ. 121-122.

623. «Κατάλογος των κωδίκων της Βιβλιοθήκης της Βουλής», *Νέος Ελληνομνήμων* 6 (1909), σ. 101.

ΓΡΑΦΟΝΤΑΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

Ο Λάμπρος υπήρξε ένας από τους πλέον σημαντικούς υποστηρικτές της θέσπισης κανόνων αναφορικά με την ιστορική γραφή, την ανάδειξη των κριτηρίων βάσει των οποίων ένα κείμενο χαρακτηρίζεται επιστημονικό. Η επιμονή του στην τεκμηρίωση της ιστορικής γραφής, στη σωστή αναφορά των πηγών, στην ορθή χρήση των υποσημειώσεων χαρακτηρίζουν και τις κριτικές του κατά τη διαδικασία εκλογής νέων διδασκόντων. Ο Λάμπρος δίδαξε τις αρχές αυτές στους φοιτητές του, απαιτώντας την εφαρμογή τους στις φροντιστηριακές εργασίες, στις διατριβές,⁶²⁴ μα και στα δόκιμα ιστορικά έργα. Οι αντιλήψεις του για την ιστορική τεκμηρίωση συνδέονταν με ευρύτερες μεταβολές στην έννοια του ιστορικού συγγράμματος, δείγμα μιας σταδιακής οριοθέτησης του επιστημονικού πεδίου και του ακαδημαϊκού χώρου στην Ελλάδα, αντίστοιχα με τις εξελίξεις στη Δυτική Ευρώπη.

Στην περίπτωση του Πανεπιστημίου, οι ανακατατάξεις από τη δεκαετία του 1860 και μετά ενέτειναν τις συζητήσεις, τόσο σχετικά με την έλλειψη των συγγραμμάτων, όσο και με τις διαδικασίες επιλογής του διδακτικού προσωπικού. Η ανάγκη θέσπισης κριτηρίων, η κριτική μιας νεότερης γενιάς για την έλλειψη επιστημονικής συγκρότησης της προηγούμενης ήταν ενδεικτικές αφενός της διεύρυνσης της κοινότητας με εκείνους που θα μπορούσαν να επανδρώσουν τις πανεπιστημιακές θέσεις και αφετέρου των νέων παραδοχών που συγκροτούνταν για τα κριτήρια εκλογής τους. Σημειώνω την κριτική που ασκήθηκε από το περιβάλλον του Κ. Κόντου εναντίον του Βερναρδάκη: *ἀνήρ ποικίλην ἔχων μὲν παιδείαν καὶ πολλὴν στωμιλίαν, ἀλλ' ὁμολογουμένως περὶ οὐδὲν εἰδικός. Σήμερον ὅμως ὅτε αἱ ἐπιστῆμαι ἔλαβον τεραστίας διαστάσεις ἐν τῇ ἀναπτύξει αὐτῶν, δὲν ἀρκεῖ ἢ πρῶν ἔγκυκλοπαιδική μάθησις, ὅπως ἀσφαλῶς ἐπιλαμβάνηται τις παντὸς ζητήματος πρὸς ἔρευναν καὶ λύσιν αὐτοῦ.*⁶²⁵ Πέρα από προσωπικές επιδιώξεις και συμφέροντα, η επίκληση των συγκεκριμένων αιτιάσεων ήταν ενδεικτική για το κλίμα της εποχής και τη ρητορική που διαμορφωνόταν προς ένα πρόσωπο που στο παρελθόν είχε θεωρηθεί από τα πλέον μορφωμένα.

624. Σε μια εποχή όπου συγκροτούνται σταδιακά τα κριτήρια για την κρίση μιας διδακτορικής διατριβής, ο Λάμπρος εμφανίζεται εξαιρετικά σταθερός στα αιτούμενά του. Στη συνεδρίαση της Σχολής, στις 28 Μαΐου 1905, ο καθηγητής της Αρχαίας ιστορίας απαιτεί για τις διατριβές να έχουν μέθοδο, να φέρνουν νέα στοιχεία στην επιστήμη και να σέβονται τον όρο της πρωτοτυπίας.

625. Κ. Κοντόπουλος, «Αι περί γλώσσης συζητήσεις», *Δελτίον της Εβδομάδος*, φ. 41 (9 Δεκεμβρίου 1884), σ. 1.

Η θεσμοθέτηση το 1882 διαδικασίας εκλογής του διδακτικού προσωπικού έθεσε έντονα το ζήτημα των κριτηρίων αξιολόγησης των υποψηφίων. Η επιλογή του επιστημονικού συγγραμματος ως πρωτεύοντος κριτηρίου, γεγονός που υποβάθμιζε τη διδακτική πείρα, όπως συνέβη στην περίπτωση Πατσόπουλου στην εκλογή του 1882, αναδιέτασσε, έστω και σε επίπεδο προθέσεων, τη φυσιογνωμία των καθηγητών της Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο. Μετά από τη συγκεκριμένη άγονη διαδικασία εκλογής λόγω έλλειψης συγγραμμάτων, μπορεί βάσιμα να υποθέσει κανείς ότι η εκλογή τού 1886 αποτέλεσε το έναυσμα για τη συγγραφή και έκδοση βιβλίων από τους υποψηφίους. Στην περίπτωση του Δ. Πατσόπουλου, ο οποίος εξελέγη το 1886, η μελέτη που δημοσίευσε την ίδια χρονιά αποτέλεσε το μοναδικό ίσως έργο του που δεν προοριζόταν για σχολική χρήση. Ο Σ. Τσιβανόπουλος, μετά και από το τέλος της βουλευτικής θητείας του, επέδειξε έντονη συγγραφική δραστηριότητα με στόχο την παραγωγή βιβλίων για σχολική χρήση, αλλά και για το ευρύτερο κοινό. Σε αντίθεση με τους προηγούμενους, ο Σπ. Λάμπρος πραγματοποίησε από την αρχή της επιστημονικής του σταδιοδρομίας σημαντικό αριθμό δημοσιεύσεων επί ποικίλων θεμάτων και χρονικών περιόδων. Το 1891 ο Π. Καρολίδης με τη δημοσίευση του έργου του *Εισαγωγή εις την Ιστορίαν του 18^{ου} αιώνος* εγκατέλειψε την προηγούμενη θεματολογία του και στράφηκε πλέον προς τη συγγραφή αμιγώς ιστορικών βιβλίων ελληνικής και ξένης ιστορίας. Η διεκδίκηση της έδρας της Ιστορίας του ελληνικού έθνους απαιτούσε ένα άλλο συγγραφικό έργο από εκείνο των ετών 1884-1891.

Είναι σαφές από τα προηγούμενα, τα οποία σε γενικές γραμμές ίσχυσαν για όλη την περίοδο που μελετώ, η αναβάθμιση του επιστημονικού συγγραμματος, η αναγωγή του σε αποκλειστικό σχεδόν κριτήριο για την εκλογή του διδάσκοντος. Σε αυτό το πλαίσιο συγκροτήθηκε μια τυπολογία της ιστορικής γραφής, ένας κοινός κώδικας συγγραφής, κυριάρχησε η έννοια της τεκμηρίωσης, της απόδειξης των γραφομένων. Χαρακτηριστική του νέου κλίματος είναι η διαφορά ανάμεσα στις δυο μεγάλες ιστορίες των Παπαρηγόπουλου και Λάμπρου. Ούτε το ένα ούτε το άλλο έργο υποστηρίζονται με υποσημειώσεις. Ωστόσο, η ιστορία του Λάμπρου απέπνεε έναν διαφορετικό αέρα, ήταν δομημένη σε μια άλλου είδους αφήγηση. Αφήγηση στέρεη, ευθύγραμμη, χωρίς σχόλια και αποφάνσεις, χωρίς δευτερεύουσες διηγήσεις όπως εκείνη του Παπαρηγόπουλου, η οποία έβριθε χαρακτηρισμών και παρεχβάσεων.

Η κυρίαρχη πλέον θέση των υποσημειώσεων στην ιστορική γραφή οδήγησε στην περιχαράκωση των ιστορικών συγγραμμάτων, αποκλείοντας έργα

όπως τα σχολικά εγχειρίδια.⁶²⁶ Ταυτόχρονα διευρύνονταν και εξελίσσονταν οι διαδικασίες αξιολόγησης των υποψήφιων διδασκόντων, καθηγητών και υφηγητών, ενώ κωδικοποιούνταν μια σειρά από διαδικασίες όπως η εκπόνηση διδακτορικής διατριβής και η υποστήριξή της, οι οποίες αφορούσαν τη συγκρότηση και την αναπαραγωγή της πανεπιστημιακής κοινότητας. Από την απλή παράθεση των συγγραμμάτων του Λάμπρου που αφορούσαν τη γενική ιστορία, από τον Κ. Παπαρρηγόπουλο και την άρνησή του να γνωμοδοτήσει για την εκλογή φτάνουμε στην εμπειριστατωμένη έκθεση από τον Σπυρίδωνα Λάμπρο (1892), τη βασισμένη στο συγγραφικό έργο των υποψηφίων. Στην ίδια εκλογή βεβαίως ο Δ. Πατσόπουλος αρνήθηκε να τοποθετηθεί. Στις εκλογές των καθηγητών που ακολούθησαν η εμπειριστατωμένη έκθεση μιας τριμελούς επιτροπής ειδικών, η εκτενής συζήτηση του συγγραφικού έργου, η αιτιολογημένη δημόσια ψήφος των μελών της Σχολής αποτέλεσαν τον κανόνα για τη διαδικασία αξιολόγησης. Το επιστημονικό σύγγραμμα αποτελούσε πλέον απαραίτητο στοιχείο για την ένταξη στην πανεπιστημιακή κοινότητα, παρ' όλο που την περίοδο αυτή ούτε ο αριθμός των συγγραμμάτων είναι ιδιαίτερα μεγάλος, ούτε η ποιότητά τους υψηλή.

ΜΕΤΑΦΡΑΖΟΝΤΑΣ ΤΗΝ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΓΝΩΣΗ ΚΑΙ ΕΜΠΕΙΡΙΑ

Στη συζήτηση για τα συγγράμματα των καθηγητών και υφηγητών της Ιστορίας θα πρέπει να λάβουμε υπόψη μας και έναν άλλο παράγοντα: τις μεταφράσεις. Ο Σπυρίδων Λάμπρος αφιέρωσε σημαντικό μέρος της δραστηριότητάς του στο μεταφραστικό έργο. Δημοσίευσε μεταφράσεις πολύτομων έργων, οι οποίες εκτείνονταν σε όλο το εύρος της ελληνικής ιστορίας.⁶²⁷ Δεν ήταν ο πρώτος ούτε ο μόνος καθηγητής Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών που ασχολήθηκε με τη μετάφραση. Το σύνολο των διδασκόντων που μελετώ έχουν εκπονήσει μια σειρά από μεταφράσεις και σχολιασμούς ξενόγλωσσων κειμένων, είτε μονογραφιών είτε μικρότερων άρθρων που δημοσιεύθηκαν σε περιοδικά και εφημερίδες. Οι μεταφράσεις αυτές κινούνταν προς δύο κατευθύνσεις: η μια αφορούσε τη σχολική κυρίως εκπαίδευση ή ένα ευρύτερο κοινό και συνδεόταν με βιοποριστικούς λόγους. Η μετάφραση του Λευί-Αλβαρές από

626. Για τη σημασία των υποσημειώσεων στη συγκρότηση της ιστορικής γραφής βλ. Anthony Grafton, *Η υποσημείωση. Μια παράξενη ιστορία*, μτφ.: Γκόλφω Μαγγίνη, Αθήνα, Πατάκης, 2001.

627. Για τις πλήρεις αναγραφές των μεταφράσεων βλ. την εργογραφία του Σπ. Λάμπρου.

τον Κ. Παπαρρηγόπουλο, του Ν. Καραμζίν από τον Δ. Βερναρδάκη, του Ουίλιαμ Σμιθ από τον Σ. Τσιβανόπουλο εξασφάλιζαν την προβολή του μεταφραστή και ταυτόχρονα οικονομικά ανταλλάγματα. Αναφέρομαι στις επώνυμες μεταφράσεις, όχι στη χρήση —η οποία κάποτε μπορεί να έφτανε και στη λογοκλοπή— αποσπασμάτων από ξένους συγγραφείς για τη σύνταξη σχολικών κυρίως εγχειριδίων.

Στο τέλος του 19ου αιώνα οι μεταφράσεις ιστορικών έργων πλήθυναν, δίνοντας την ευκαιρία στον αναγνώστη και στον φοιτητή να γνωρίσει μια ευρύτατη πρόσφατη βιβλιογραφία, κυρίως από τη Δυτική Ευρώπη, η οποία ήταν εστιασμένη κατά κύριο λόγο στην ελληνική ιστορία ή στην ιστορία της ευρύτερης περιοχής. Χωρίς να αγνοείται και το οικονομικό όφελος, η μετάφραση βιβλίων και ευρύτερα έργων ξένων ιστορικών ερχόταν να ενισχύσει τις απόψεις των ιστορικών-μεταφραστών, να συντελέσει στη διεύρυνση της ελληνόγλωσσης ιστοριογραφίας. Ο όγκος των συγκεκριμένων μεταφράσεων, η διάχυσή τους, τα σχόλια που προκάλεσαν είναι ενδεικτικά του κάθε άλλο παρά περιθωριακού ρόλου που διαδραμάτισαν στη συγκρότηση της ελληνικής εθνικής ιστορίας. Οι μεταφράσεις του Λάμπρου, ο οποίος συχνά προσέθετε προλόγους, σημειώσεις και επίμετρα, ήταν ενδεικτικές της πρόθεσής του να συμπληρώσει κενά της ελληνικής ιστορικής παραγωγής, κυρίως στην κατεύθυνση της ενσωμάτωσης νέων περιόδων (Φραγκοκρατία, Βυζάντιο), να βοηθήσει το ελληνικό κοινό να γνωρίσει πλευρές της πατρώας αλλά και της παγκόσμιας ιστορίας. Στην ίδια λογική ο Καρολίδης μετέφρασε τα έργα του Χέρτσμπεργκ, αλλά αντίστοιχα και τον Κριτόβουλο. Άλλωστε, ο Λάμπρος και ο Καρολίδης υπήρξαν μέλη της επιτροπής της Βιβλιοθήκης Μαρασλή, του σημαντικότερου εκδοτικού εγχειρήματος της εποχής, από την οποία δημοσιεύθηκαν μεταφράσεις γνωστών έργων της ευρωπαϊκής σκέψης.⁶²⁸ Στην εκδοτική παραγωγή της Βιβλιοθήκης, η οποία

628. Η Βιβλιοθήκη Μαρασλή ιδρύθηκε με δωρεά του Γρηγορίου Γ. Μαρασλή, πλούσιου ομογενούς εμπόρου στην Οδησό. Η εκδοτική της παραγωγή εντοπίζεται σε μεταφράσεις σημαντικών επιστημονικών και λογοτεχνικών έργων καθώς και σε πρωτότυπα έργα ελλήνων συγγραφέων, ανάμεσά τους οι Ν. Πολίτης, Γ. Χατζιδάκις, Ιω. Σβορώνος, Κ. Κρουμπάχερ κ.ά. Η σεψά διεκόπη με τον θάνατο του Μαρασλή. Διευθυντές της Βιβλιοθήκης υπήρξαν ο εμπνευστής της, λόγιος Λύσανδρος Κώνστας, και μετά τον θάνατό του ο Αναστάσιος Μάλτος. Η εκδοτική επιτροπή, η οποία είχε καθοριστικό ρόλο στην επιλογή των προς έκδοση έργων, αποτελούνταν από επιφανείς λόγιους της εποχής, όπως ο Π. Καρολίδης, ο Σπ. Λάμπρος, ο Γ. Σωτηριάδης, ο Ν. Γ. Πολίτης, ο Γεώργιος Στρέιτ κ.ά. Βλ. Κωνσταντίνος Κ. Παπουλίδης, *Γρηγόριος Γ. Μαρασλής (1831-1907). Η ζωή και το έργο του. Συμβολή στη δραστηριότητα του ελληνισμού της Ρωσίας*, Θεσσαλονίκη, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου 222, 1989, σ. 72-74.

υπερέβη τους εκατόν είκοσι τόμους σε διάστημα δέκα χρόνων, περιελήφθησαν σημαντικά ξενόγλωσσα ιστορικά έργα. Εκτός από τις μεταφράσεις του Σπ. Λάμπρου, σημειώνω τη μετάφραση της ιστορίας της βυζαντινής λογοτεχνίας του Κρουμπάχερ από τον Γεώργιο Σωτηριάδη, τις μεταφράσεις του Χέρτσμπεργκ από τον Καρολίδη, τη μετάφραση της ιστορίας της Αγγλίας του Μακώλεϊ από τον Εμμανουήλ Ροΐδη, των έργων του Ντρούζεν από τον Ιωάννη Πανταζίδη κ.ά.⁶²⁹ Η οικονομική υποστήριξη του Γρηγορίου Γ. Μαρασλή υπήρξε πολύτιμη, στο μέτρο που εξασφάλισε την έκδοση πολυσέλιδων έργων, τα οποία δύσκολα θα κυκλοφορούσαν από κάποιον άλλο εκδότη.

Τα έργα αυτά εύλογα χρησιμοποιήθηκαν στην πανεπιστημιακή διδασκαλία. Πέρα από τις μαρτυρίες που διαθέτουμε, είναι λογικό ότι ένας φοιτητής που παρακολουθούσε τα μαθήματα του Σπ. Λάμπρου για τη ρωμαϊκή ή του Π. Καρολίδη για την ελληνική ιστορία θα χρησιμοποιούσε τις μεταφράσεις τους, στο μέτρο που οι δυο διδάσκοντες δεν είχαν εκδώσει αντίστοιχο έργο. Σημειώνω πάντως ότι η νεότερη γενεά ιστορικών που θα εξετάσουμε στο επόμενο κεφάλαιο δεν παρουσιάζει το μεταφραστικό έργο των προκατόχων της. Το στοιχείο αυτό ίσως συνδέεται με τη συνεχώς αυξανόμενη παρουσία νέων μεταφραστών, αλλά και με μια γενικότερη έλλειψη ενδιαφέροντος για μεταφράσεις, οι οποίες άλλωστε στην εικόνα που σταδιακά σχηματίζεται για τον επαγγελματία ιστορικό θεωρούνται υποδεέστερες από το πρωτότυπο έργο.

Στο πλαίσιο του ευρύτερου σχεδιασμού του για την εξέλιξη της ιστορικής επιστήμης στην Ελλάδα, ο Σπ. Λάμπρος ενδιαφέρθηκε ιδιαίτερα για τη δημιουργία της κατάλληλης βιβλιογραφικής υποδομής που θα ενίσχυε όσους θα ήθελαν να ασχοληθούν με την ιστορική έρευνα. Το 1903 κυκλοφόρησε η μετάφραση του βιβλίου του Έντουαρντ Τόμσον *Εγχειρίδιον Ελληνικής και Λατινικής Παλαιογραφίας*, το οποίο κάλυπτε ένα βασικό κενό σε έναν γνωστικό κλάδο που ο ίδιος ο καθηγητής της Αρχαίας ιστορίας είχε εισαγάγει στο πανεπιστημιακό πρόγραμμα. Έναν χρόνο πριν είχε κυκλοφορήσει η μετάφραση του πρώτου μεθοδολογικού ιστορικού εγχειριδίου των Σαρλ Βικτόρ Λανγκλουά και Σαρλ Σενιομπός *Εισαγωγή εις τας ιστορικές μελέτας* (Αθήνα 1902), έργο το οποίο θα απαντούσε για πολλά χρόνια στις απορίες όσων ήθελαν να ασχοληθούν με την ιστορία, διαμορφώνοντας όρους και κανόνες για τη μελέτη της.⁶³⁰

629. Πλήρης κατάλογος των εκδόσεων στο ίδιο, σ. 75-95.

630. Σημειώνω ότι το πρώτο στην ουσία ελληνικό βιβλίο για τη θεωρία και μεθοδολογία της ιστορίας εκδόθηκε μόλις το 1925: Νικόλαος Βλάχος, *Θεωρητικά και Μεθοδολογικά προβλήματα της Ιστορίας*, Αθήνα 1925.

ΣΥΓΚΡΟΤΩΝΤΑΣ ΤΗ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Στον πρόλογο του εγχειριδίου ο Σπ. Λάμπρος αιτιολογούσε στην πρώτη σελίδα τη μετάφρασή του: *Αίσθητή εἶνε ἡ παρ' ἡμῖν ἀνάγκη τῆς καθοδηγήσεως τῶν ἀναλαμβάνοντων ἱστοριοδιφικὰς ἢ ἱστορικὰς ἐργασίας, οἵτινες, ἀνερμάτιστοι προβαίνοντες εἰς τὸ ἔργον, ἐργάζονται πολλάκις ἀμεθόδως καὶ οὐ σπανίως ἀστοχοῦσι τοῦ ἐπιδιωκομένου σκοποῦ.* Η έκδοση του βιβλίου των δύο γάλλων ιστορικών στόχευε κατ' αρχήν στους λειτουργούς της μέσης εκπαίδευσης, οι οποίοι ήταν οι πλέον κατάλληλοι για την πρόοδο της ιστορικής έρευνας. Αντιμετώπιζαν όμως σοβαρά προβλήματα, με κυριότερο την έλλειψη βιβλίων και το μετέωρο της θέσης τους.

Η επιλογή του βιβλίου και η μετάφρασή του, τέσσερα μόλις χρόνια μετά την πρώτη έκδοσή του, συνδέονταν κατ' αρχάς με τη δημοσιότητα και την υψηλή απήχηση που είχε γνωρίσει στο εξωτερικό. Παρ' όλο που στο βιβλίο δεν γίνεται καμιά αναφορά στη γερμανική ιστορική σχολή, ούτε καν στον Ράνκε, είναι σαφής η επιρροή από το μοντέλο της γερμανικής ιστοριογραφίας, αποτέλεσμα της στροφής των γάλλων ιστορικών μετά την ήττα στον Γαλλοπρωσικό Πόλεμο του 1870 στην αρχειακή έρευνα και τεκμηρίωση.⁶³¹

Εκπρόσωποι αυτού που ονομάστηκε γαλλικός θετικισμός ή μεθοδισμός, οι δύο συγγραφείς-ιστορικοί διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στην ιστορία, διαγράφοντας παράλληλες διαδρομές με εκείνες του Λάμπρου. Ο Λανγκλουά χρημάτισε καθηγητής στο Πανεπιστήμιο της Σορβόνης και από το 1913 διευθυντής των Εθνικών Αρχείων, ενώ ο Σενιομπός ήταν βοηθός του Ερνέστ Λαβίς στη Νεότερη ιστορία στο ίδιο Πανεπιστήμιο. Το 1907 κατέλαβε την πρώτη έδρα Ιστορικής μεθόδου, ενώ το 1921 μετακινήθηκε στην πρώτη έδρα Σύγχρονης πολιτικής ιστορίας. Σημειώνω ότι και οι δυο ανήκαν στον φιλελεύθερο πολιτικό χώρο.

Το 1901 ο Σενιομπός δημοσίευσε μόνος του, αναπτύσσοντας περαιτέρω τον κοινό προβληματισμό τους, το δοκίμιο *La méthode historique appliquée aux sciences sociales* (Η ιστορική μέθοδος εφαρμοσμένη στις κοινωνικές επιστήμες). Σε αυτά τα κείμενα, που αποτελούσαν τη γαλλική απάντηση στα μεθοδολογικά δοκίμια του Ντρόυζεν, οι Λανγκλουά και Σενιομπός υποστηρίζουν ότι η ιστορία δεν μπορεί να θεωρείται επιστήμη όπως η φυσική και η βιολογία και ότι ο ιστορικός ψάχνει μέσα από ίχνη να αναπαραστήσει ένα άορατο παρελθόν. Γι' αυτό οφείλει, αφού πρώτα αποκαταστήσει την αυθεντικότητα των

631. E. Gazi, *ό.π.*, σ. 77.

πηγών, να φανταστεί τι ήθελε να πει το ιστορικό υποκείμενο που μιλάει μέσα από τις πηγές και τι σημασία είχαν τα λόγια του για το ίδιο. Η αναγνώριση της μεσολάβησης της φαντασίας και της υποκειμενικότητας του ιστορικού προκειμένου να ανασυστήσει το παρελθόν θέτει βέβαια την ιστορία σε ελαφρώς υποδεέστερη θέση από τις φυσικές επιστήμες, ωστόσο δεν μειώνει καθόλου την επιστημονικότητά της. Όμως, αυτές οι παραδοχές ουσιαστικά έθεσαν εκτός παιχνιδιού τις ποσοτικές μεθόδους της κοινωνικής ιστορίας –όπως άρχιζαν να διαμορφώνονται από τον κύκλο των μαθητών του Εμίλ Ντυρκαίμ– και ευνόησαν την πολιτική ιστορία, όπου η φαντασία του ιστορικού μπορούσε ευκολότερα να διεισδύσει στην ψυχολογία των ιστορικών υποκειμένων.⁶³²

Η ανάπτυξη της ιστορικής μεθόδου αποτελούσε πρωταρχικό στόχο των μαθημάτων του Λάμπρου στο Πανεπιστήμιο. Στο φροντιστήριό του κυριάρχησαν τα χαρακτηριστικά που πρωτάνευαν στην ιστοριογραφική του παραγωγή: επιμονή στο συγκεκριμένο, διεύρυνση και εμπλουτισμός της έρευνας σε συνεργασία με άλλες επιστήμες, χρήση νέων τεχνικών. Εξειδικευμένα περιοδικά, υποσημειώσεις, επιστημονικά συγγράμματα, εγχειρίδια για τη μεθοδολογία της ιστορικής εργασίας: στοιχεία που οδηγούσαν στη συγκρότηση ενός επιστημονικού λόγου πυκνού και με συγκεκριμένα εννοιολογικά εργαλεία, διευρύνοντας σταδιακά την απόσταση ανάμεσα στον εξειδικευμένο ιστορικό και στον φιλόστορα. Η συγκροτημένη αντίληψη του Λάμπρου για την ιστορική εκπαίδευση στην Ελλάδα αλλά και γενικότερα για τη συγκρότηση της ιστορικής επιστήμης συνάντησε, έστω και μέσα από υπόγειες διαδρομές, την αντίδραση μιας παλαιότερης γενεάς, με κύριο εκπρόσωπο τον Κωνσταντίνο Παπαρρηγόπουλο.

632. Chr. Delacroix, Fr. Dosse, P. Garcia, *ό.π.*, σ. 77-81.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ζ'

Η ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΤΗΣ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑΣ: Η ΠΡΟΤΑΣΗ ΤΟΥ ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ ΛΑΜΠΡΟΥ

[...] ὁ μῦθος τοῦ Κρόνου τοῦ καταφαγόντος τὰ τέκνα αὐτοῦ οὐδέποτε εἰκονίσθη πιστότερον ἢ ὑπὸ τῆς τύχης τῶν ἱστορικῶν.
Κ. Παπαρρηγόπουλος, «Αἱ περιπέτειαι τῆς υστεροφημίας»

Το ακαδημαϊκό έτος 1891-1892 ο Κ. Παπαρρηγόπουλος δίδαξε για τελευταία φορά το μάθημα *Τα διδακτικώτερα πορίσματα της ιστορίας του ελληνικού έθνους*, τίτλος και του ύστερου βιβλίου του, το οποίο εκδόθηκε μετά τον θάνατό του. Στον εισιτήριο λόγο, ο οποίος αποτέλεσε και τον πρόλογο του ομώνυμου βιβλίου, ο ιστορικός επεσήμανε τους κινδύνους από μια νέα «σχολή» που είχε εμφανιστεί στην ελληνική ιστορία:

Ὅθεν ἔρχομαι εἰς ἱστορικὴν τινα σχολὴν μᾶλλον ἀξιοσημείωτον. Κατὰ τοὺς ὀπαδοὺς τῆς σχολῆς ταύτης, ὡς παρατηρεῖ ὁ γνωστός τῆς *Revue des Deux Mondes* Ἀρίσταρχος Brunetiere, πρῶτον, ἡ ἀλήθεια δὲν ὑπάρχει ποτὲ ἐν τοῖς ἐντύποις βιβλίοις, ἀλλὰ πάντοτε ἐν ἀνεκδότῳ τινὶ ἐγγράφῳ [...] καὶ δεύτερον, ἡ ἰδίως καλουμένη ἱστορία δέον νὰ γράφηται, ὅπως ἡ φυσικὴ ἱστορία, ἐν ἣ ὁ φυσιοδίφης μετὰ τοῦ αὐτοῦ ἐνδιαφέροντος καὶ τῆς αὐτῆς σπουδαιότητος μελετᾷ τὰ κατὰ τὸν ἐλέφαντα καὶ τὸ ἄκαρι, τὰ κατὰ τὴν κέδρον καὶ τὴν ὕσσωπον. Ἐκ τοῦ πρώτου τῶν ἀξιωμάτων τούτων ἐπεταί, ὅτι ἱστορία δὲν εἰμπορεῖ νὰ γραφῆ ποτέ, διότι ὅσαιδήποτε καὶ ἂν προεξεδόθησαν μαρτυρίαί, πάντοτε ὑπάρχουσιν ἕτεροι ἀνέκδοτοι, ὅταν δὲ καὶ αὗται ἐκδοθῶσι, παύουσι, κατὰ τὴν προκειμένην σχολὴν, νὰ λέγωσιν ἀλήθειαν, δι' αὐτὸ τοῦτο ὅτι ἐξεδόθησαν. Ἀλλὰ καὶ ἐκ τοῦ δευτέρου προπαρατεθέντος ἀξιώματος συνάγεται τὸ οὐδὲν ἦττον παράδοξον συμπέρασμα, ὅτι ἐν τῇ ἱστορίᾳ δὲν ὑπάρχουσι γεγονότα μεγάλα καὶ μικρά, ἀλλὰ πάντα εἶναι ἰσότημα, τὰ τε δηλαδὴ ἐπενεργήσαντα εἰς τὴν τύχην τοῦ κόσμου καὶ τὰ μηδεμίαν δικαιοῦμενα νὰ ἔχωσι τοιαύτην ἀξίωσιν.⁶³³

Ἐνα τμήμα του κειμένου αποτελούσε παράφραση σχολίου του γάλλου συ-

633. Πρόλογος στο «Τα διδακτικώτερα πορίσματα της Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους»: Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, *Προλεγόμενα*, ὁ.π., σ. 166-167.

νεργάτη της *Revue des Deux Mondes* Αριστάρκ Μπρουνετιέ. Η αναφορά στον γάλλο λόγιο μας παραπέμπει βέβαια στη θετικιστική σχολή, η οποία εκείνη την εποχή βρισκόταν στην πλήρη άνθησή της. Όμως δεν περιορίζεται σε αυτή. Λίγες γραμμές παρακάτω μια έντεχνη αποστροφή του λόγου του είναι αφιερωμένη στην υπερεκτίμηση της αξίας των επιγραφών, πάρθιο βέλος κατά του «αιώνιου» αντιπάλου του Στ. Κουμανούδη. Στο στόχαστρό του όμως βρίσκονται κυρίως όσοι –ανάμεσά τους κατέχει ξεχωριστή θέση ο Σπ. Λάμπρος– έθεταν επιτακτικά το αίτημα για μια εθνική ιστορία στηριγμένη στην αξιοποίηση των αρχαιολογικών τεκμηρίων, όσοι προέτασσαν τη μελέτη των επιμέρους εις βάρος της ευρύτερης σύνθεσης. Στην οπτική του Παπαρρηγόπουλου οι λογικές αυτές οδηγούσαν στην απώλεια του αξιολογικού χαρακτήρα της ιστορίας, άρα και της ηθικής της διάστασης, στη μετατροπή της σε φυσική επιστήμη. Ο σκοπός του ιστορικού ήταν η δημιουργία του οικοδομήματος της εθνικής ιστορίας, το οποίο απαιτούσε το σύνολο των ενεργειών του: *Καλὸς καὶ ἱκανός...*, ἀλλὰ ἐσκόρπισε τὸν νοῦν του εἰς πολλὰ μαθήματα ἦταν ἡ ρήση του Κ. Παπαρρηγόπουλου όταν ο Λάμπρος ως υφηγητής είχε ζητήσει, στη συνεδρίαση της 3ης Οκτωβρίου 1879, από τη Φιλοσοφική να προταθεί στο υπουργείο Παιδείας ως κατάλληλος για τακτικός καθηγητής. Το αίτημα είχε τελικά απορριφθεί.

Το ζήτημα για τον Κ. Παπαρρηγόπουλο είχε έντονη προσωπική διάσταση. Πίσω από τις γραμμές είναι φανερό η δυσαρέσκεια προς όλους εκείνους που κατηγόρησαν την πολύτομη σύνθεσή του για ανεπαρκή τεκμηρίωση και άκριτη, συχνά σιωπηρή, χρήση του έργου ξένων ιστορικών: *Δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ὅτι συμπιλῶν τις ἱστορίαν ἀπὸ ξένων κρίσεων ἀνδρῶν σοφῶν ἢ δοκούντων σοφῶν, καὶ μὴ μελετῶν τὴν ἑλληνικὴν ἱστορίαν ἐκ τῶν πηγῶν αὐτῶν τῶν διαυγῶν καὶ ἑλληνικῶν τῆς ἐρεῦνης καὶ γνώσεως, στερεῖται τοῦ ἀρίστου καὶ ἀσφαλεστάτου ἐρείσματος τῆς τε γνώσεως καὶ τῆς κρίσεως.*⁶³⁴ Διανύουμε ακόμη την εποχή της κριτικής, όταν η *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* δεν έχει μνημειοποιηθεί και όταν ο Π. Καρολίδης δεν χρειαζόταν να αναφέρεται στη σχέση μαθητείας μαζί του. Ούτως ή άλλως, το ζήτημα των επιρροών που άσκησε ο εθνικός ιστορικός είναι περίπλοκο και ανοιχτό. Την έλλειψη ενός κύκλου μαθητῶν αντικατέστησε στα

634. Π. Καρολίδης, *Εφημερίς* (18 Ιανουαρίου 1889), ανθολογημένο από τον Κ. Θ. Δημαρά: *Ἵσπερες κρίσεις...*, ὁ.π., σ. 4-5. Στο μικρό αυτό φυλλάδιο, το οποίο αποτελεί ανεπτυγμένη μορφή των σ. 178-179 των *Προλεγομένων*, ο Δημαράς έχει συγκεντρώσει κρίσεις για τον Παπαρρηγόπουλο αναδεικνύοντας την κριτική διάθεση αλλά και τις παλινωδίες των συγχρόνων και μεταγενέστερων απέναντι σε ένα έργο που καθόρισε την ελληνική ιστοριογραφία.

επόμενα χρόνια η αναφορά στη μαθητεία δίπλα του από ένα πλήθος ιστορικών οι οποίοι αναζήτησαν τη νομιμοποίηση στη σκιά του. Η κριτική ήταν ενδεικτική αφενός της θέσης που είχε καταλάβει από πολύ νωρίς στη συλλογική συνείδηση το έργο του Παπαρρηγόπουλου, ώστε να θεωρείται αναγκαία η «διόρθωση» ή η ανασκευή σελίδων της για να αποκατασταθεί η αλήθεια για περιόδους και πρόσωπα.⁶³⁵ αφετέρου ήταν χαρακτηριστική των νέων καιρών, αντανακλούσε ένα ευρύτερο κλίμα «επιστημονικοποίησης», στο οποίο αναφερθήκαμε στις προηγούμενες σελίδες.

Ο Παπαρρηγόπουλος απάντησε κατ' αρχάς με την προσπάθεια για την επισημονικότερα έκδοση της *Ιστορίας* του το 1881, αφού πρώτα την είχε εξοπλίσει με υποσημειώσεις και βιβλιογραφία. Η αποτυχία του εγχειρήματος, με την έκδοση ενός μόνο τεύχους, ήταν ενδεικτική όχι μόνο των πολλών ενασχολήσεων του ιστορικού, αλλά και της αδυναμίας ή της απροθυμίας του να ανασυντάξει μια σύνθεση η οποία εξέφραζε εν πολλοίς τις αντιλήψεις του για την ιστορία χάριν των πολλών. Η συνεχής αναζήτηση των αρχειακών πηγών, η αναγωγή της αυτοψίας σε όρο απαραίτητο της ιστορικής συγγραφής δυσχέραιναν την κύρια επιδίωξή του, τη δημιουργία μιας ενιαίας ιστορίας, η οποία θα αποδείκνυε τη συνέχεια του ελληνισμού υποτάσσοντας τα επιμέρους στοιχεία σε αυτή την αναγκαιότητα.

Η επόμενη έκδοση της *ΙΕΕ* συνδεόταν με τη σημαντικότερη έμπρακτη κριτική προς αυτή. Το 1885 ο Λάμπρος ανήγγειλε την έκδοση του πολύτομου έργου του *Ιστορία της Ελλάδος* από τα αρχαία έως τα σύγχρονα χρόνια με κύριο αποδέκτη το πλατύ κοινό.⁶³⁶ Η πρόκληση ήταν σαφής, και η απάντηση από τον Κ. Παπαρρηγόπουλο ήλθε με την επανέκδοση της *ΙΕΕ* μέσα σε δυο χρόνια (1885-1887), με σημαντικές αλλαγές, αλλά και πάλι χωρίς βιβλιογραφική τεκμηρίωση. Η κριτική του Λάμπρου για το ίδιο το έργο γράφτηκε αρκετά χρόνια αργότερα, στο σχετικό με τις ιστορίες του ελληνικού έθνους κεφάλαιο στο ανέκδοτο έργο του *Αι ιστορικοί μελέται εν Ελλάδι*. Στο κείμενό του αναφερόταν στη συμβολή του Σπ. Ζαμπέλιου για τη συγκρότηση της έννοιας της

635. Σημειώνω την κριτική του Κωνσταντίνου Ράδου, ο οποίος κατηγορήσε τον Παπαρρηγόπουλο –τόσο στο πλαίσιο της έμφασης που έδινε στη συμμετοχή του ναυτικού στον Αγώνα του 1821, όσο και επηρεασμένος από το αντιπαπαρρηγοπούλειο κλίμα των Κόντου και Μιστριώτη– ότι αδίκησε τον Ανδρέα Μιαούλη καθώς για την παρουσίασή του χρησιμοποίησε κατά κύριο λόγο προφορικές μαρτυρίες και αγνόησε την πλουσιότερη βιβλιογραφία, την οποία αξιοποίησε ο νεότερος ιστορικός. (Βλ. Κ. Ν. Ράδος, *Ο Μιαούλης προ της Επανάστασης*, Αθήνα, Τυπογραφείον Π. Λεωνή, 1898, σ. 24.)

636. Βλ. εδw, σ. 194-196.

ενότητας του ελληνισμού και της ενσωμάτωσης της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας στην ελληνική ιστορία, αποδίδοντας τα δύο πιο σημαντικά χαρακτηριστικά της ιστορικής σύνθεσης του Παπαρρηγόπουλου, την ενότητα της ιστορίας του ελληνικού έθνους και την πραγμάτευση της εικονομαχίας, στον επτανήσιο ιστορικό.⁶³⁷ Ακόμη, επανερχόταν με δριμύτητα στο ζήτημα της τεκμηρίωσης και της άκριτης χρήσης των έργων ξένων ιστορικών, ενώ υποστήριζε ότι στην πραγματικότητα ο Κ. Παπαρρηγόπουλος με το έργο του αύξησε κατά μικρόν το ενδιαφέρον του κόσμου για την πάτρια ιστορία.⁶³⁸

Η κριτική του Λάμπρου, πέρα από τις όποιες προσωπικές αναφορές, απηχούσε τις γενικότερες αντιλήψεις του ιστορικού όπως αυτές αποτυπώθηκαν στο πανεπιστημιακό αλλά και στο ευρύτερο συγγραφικό του έργο. Το ενδιαφέρον του εστιαζόταν, στο πλαίσιο του τρίσημου σχήματος του Παπαρρηγόπουλου, στην ανάδειξη του αρχαιακού υλικού, το οποίο θα βοηθούσε καλύτερα στην εγκόλπωση των αμφισβητούμενων ακόμη χρονικών περιόδων εντός του εθνικού αφηγήματος. Μια τέτοια προσέγγιση δεν αποποιούνταν τον εθνικό χαρακτήρα της ιστοριογραφίας, ούτε την αποστολή της.⁶³⁹ Είναι ενδεικτικός ο τρόπος που ο Λάμπρος επιχειρηματολόγησε υπέρ της μετατροπής της έδρας της Ιστορίας του ελληνικού έθνους σε έδρα Μελέτης των πηγών της ελληνικής ιστορίας: *Κι είναι μὲν ἀληθές, ὅτι ὁ μακαρίτης Παπαρρηγόπουλος δὲν ἀντελαμβάνετο οὕτω τοῦ ἔργου, ὅπερ ἐπιβάλλει ἡ ἔδρα τῆς ἑλληνικῆς Ἱστορίας. Κι ἔπραττεν ὀρθῶς ἐν οἷς χρόνοις ἐδίδασκε θέλων νὰ προετοιμάσῃ τὸ ἔδαφος, ἐφ' ᾧ ἡμεῖς σήμερον ὀμαλότερον βαίνομεν.*⁶⁴⁰ Το μάθημά του στο φροντιστήριο, στον χώρο δηλαδή όπου ο διδάσκων είχε απόλυτη ελευθερία επιλογής θεμάτων σε αντίθεση προς την ακαδημαϊκή διδασκαλία, στρά-

637. Τις θετικές κρίσεις του για το έργο του Ζαμπέλιου και τον προδρομικό του ρόλο στη συγκρότηση της εθνικής ιστορίας ο Λάμπρος τις είχε διατυπώσει πολύ νωρίτερα, στη νεκρολογία του επτανήσιου ιστορικού. Η επισήμανση των αρετών του, όμως, δεν συνοδευόταν –εύλογα, λόγω της χρονικής στιγμής και της φύσης του κειμένου– με κριτική προς τον Κ. Παπαρρηγόπουλο. Βλ. Σπ. Λάμπρος, «Σπυριδών Ζαμπέλιος»: *Λόγοι...*, ὅ.π., σ. 569-573.

638. «Κεφάλαιον ἐβδόμον. Γενικαὶ ἱστορίαι του ἑλληνικοῦ ἔθνους», ὅ.π.

639. Θα λέγαμε συνολικά ότι η στροφή προς τον θετικισμό δεν αμφισβήτησε τον εθνοπλαστικό χαρακτήρα της ιστορίας. Στη γαλλική περίπτωση η ιστορία ως θεματοφύλακας του έθνους, όπως είχε ήδη διαμορφωθεί από τους ρομαντικούς ιστορικούς της προηγούμενης περιόδου, δεν αμφισβητήθηκε αλλά ενισχύθηκε ακόμη περισσότερο μετά από την ταπεινωτική ήττα στον Γαλλοπρωσικό Πόλεμο του 1870. Βλ. Chr. De-lacroix, Fr. Dosse, P. Garcia, ὅ.π., σ. 53-56.

640. Βλ. ΠΣΦΣ, συνεδρίαση 17ης Απριλίου 1892, και εδώ, σ. 208.

φηκε προς τη μεσαιωνική και νεότερη ελληνική ιστορία, ενώ με τους μαθητές του επιχείρησε να καταλογογραφήσει συλλογές τεκμηρίων για τις ίδιες περιόδους.

Η εισαγωγή της φροντιστηριακής διδασκαλίας αποτέλεσε βαρύνουσα εξέλιξη στη συγκρότηση των ελληνικών ιστορικών σπουδών. Η αναμφισβήτητη αυτή παραδοχή υποκρύπτει μια σειρά από αντιφάσεις και διαφορετικές αντιλήψεις, όπως αυτές αποτυπώθηκαν παραστατικά στα φροντιστήρια των τριών διδασκόντων. Ταυτόχρονα, η αποτίμησή της συνδέεται με τον γενικότερο ρόλο που διαδραμάτισαν τα εργαστήρια και τα φροντιστήρια στη μεταβολή της φυσιογνωμίας του Πανεπιστημίου στο γύρισμα του 19ου και στις αρχές του 20ού αιώνα.

Στην περίπτωση της ιστορίας, η εξέλιξη προς έναν αυτόνομο θεωρητικά και μεθοδολογικά ιστορικό λόγο δεν ήταν το αποκλειστικά κυρίαρχο σχήμα. Την ίδια εποχή ο Πατσόπουλος συνέχισε την παράδοση της διδασκαλίας μεγάλων περιόδων με γενικούς τίτλους και χωρίς συγκεκριμένες τομές, την αξιολογική αποτίμηση του παρελθόντος που βασιζόταν στα μεγάλα αφηγήματα και όχι στις πηγές και στην αρχειακή μελέτη. Ο καθηγητής της *Ιστορίας των μέσων και νεωτέρων χρόνων* και λιγότερο ο Καρολίδης, με βάση τουλάχιστον τους απολογισμούς τους, αντιλαμβάνονταν το φροντιστήριο ως συνέχεια της ακαδημαϊκής διδασκαλίας τους, με περισσότερο εξειδικευμένα θέματα και με μεγαλύτερη τη συμμετοχή των φοιτητών. Εάν ο Πατσόπουλος εμφανιζόταν δεσμευμένος στη θεματολογία του μαθήματός του, οι άλλοι δύο διδάσκοντες διατήρησαν στα φροντιστήριά τους πλήρη ελευθερία επιλογής θεμάτων. Δίδαξαν δηλαδή στοιχεία που, με βάση και τις γενικότερες αντιλήψεις τους, πίστευαν ότι ήταν απαραίτητα για τη συγκρότηση του αποφοίτου της Φιλοσοφικής Σχολής. Ο Σπ. Λάμπρος επικέντρωσε τη διδασκαλία του στις βοηθητικές επιστήμες καθώς και στις μεθόδους επεξεργασίας των πηγών, συγκροτώντας την τεχνική υποδομή ενός μελλοντικού ιστορικού, ενώ ο Π. Καρολίδης ασχολήθηκε με μεθοδολογικά και θεωρητικά ιστορικά ζητήματα δίνοντας έμφαση στην αρχαιότητα με σαφή φιλοσοφική κατεύθυνση. Σε αντίθεση με τον Σπ. Λάμπρο, ο Καρολίδης δεν παρουσίασε τον μεγάλο κύκλο μαθητών του πρώτου. Πέρα από την προσωπικότητα του ανδρός, οφείλει κανείς να παρατηρήσει ότι η φροντιστηριακή του διδασκαλία, κατά μείζονα λόγο αφιερωμένη σε θεωρητικά ζητήματα χωρίς πρακτική εφαρμογή, δεν έδωσε τη δυνατότητα μεγαλύτερης συνεργασίας με τους φοιτητές του.

Συμπερασματικά, η φροντιστηριακή διδασκαλία του Σπ. Λάμπρου προσέφερε ένα διαφορετικό μοντέλο ιστορικής εκπαίδευσης στους φοιτητές του

Πανεπιστημίου.⁶⁴¹ Ο στόχος ήταν η εξειδίκευση, η εκμάθηση τεχνικών, η χρήση των πηγών, η συγκρότηση της απαραίτητης επιστημονικής πειθαρχίας. Ο Λάμπρος στάθηκε, όπως και ο Παπαρρηγόπουλος, εχθρικός απέναντι σε κάθε είδους φιλοσοφία της ιστορίας. Αναζήτησε σταθερά τη συνεργασία με την ευρωπαϊκή ιστορική κοινότητα, συμμετέχοντας όσο ελάχιστοι Έλληνες συνάδελφοί του στη διεθνή επιστημονική σκηνή με δημοσιεύσεις σε ξενόγλωσσα περιοδικά και με τη συμμετοχή του σε συνέδρια. Άλλωστε, η ανάπτυξη των βαλκανικών κρατών και η διεκδίκηση πλέον ενός κοινού παρελθόντος όπως το βυζαντινό δημιουργούσαν νέους εχθρούς, οι οποίοι απαιτούσαν τη δική τους αιτιολόγηση στο παρόν και την αντίστοιχη τεκμηρίωση στο παρελθόν. Στην περίπτωση της επιστημονικής παραγωγής του Λάμπρου, του Νικολάου Πολίτη, του Γεωργίου Χατζιδάκι και των επιγόνων τους, οι βαλκανικοί εθνικισμοί δημιουργούσαν νέες αντιπαλότητες, όπου η αναγνώριση και η συνηγορία από την κοινότητα των ευρωπαίων ιστορικών αποτελούσε σημαντικό διακύβευμα, το οποίο διεκδικούσαν από τους γείτονες συναδέλφους τους. Τα φροντιστήρια των δύο τελευταίων καθηγητών, στα οποία τέθηκε ως κύριος στόχος η στήριξη του παπαρρηγοπούλειου σχήματος σε δύο νέες επιστήμες –τη γλωσσολογία και τη λαογραφία–, τοποθετούνταν εγγύτερα στη λογική του αντίστοιχου φροντιστηρίου του Λάμπρου.

Η παρουσία του καθηγητή της Αρχαίας ιστορίας υπήρξε καταλυτική στην επιλογή των όρων συμμετοχής στην υπό διαμόρφωση επιστημονική κοινότητα των ιστορικών. Η πανεπιστημιακή εκπαίδευση, η εξειδίκευση, το επιστημονικό σύγγραμμα, η γνώση των απαραίτητων τεχνικών και μεθόδων προσέγγισης των πηγών αναδείχθηκαν σε όρους συμμετοχής σε μια κοινότητα η οποία δεν αμφισβητούσε την εθνική χρησιμότητα της ιστορίας, αντιθέτως την αναδείκνυε. Το παράδειγμα του Λάμπρου μετέθετε το κέντρο βάρους της ιστορικής διδασκαλίας από τη συγκρότηση ενήμερων πολιτών και κυρίως διδασκάλων στην προετοιμασία καλών ιστορικών με ισχυρά μεθοδολογικά εργαλεία.

Η γνώση αυτή ήταν συνδεδεμένη με τα εθνικά αιτούμενα, τα εξυπηρετούσε. Άλλωστε, όπως υποστήριζε ο ίδιος ο Λάμπρος από το πλέον επίσημο πανεπιστημιακό βήμα, εκείνο του πρύτανη, ζητώντας την οικονομική στήριξη

641. Παρά τις ελπίδες που γεννά ο τίτλος του άρθρου του Μιχαήλ Δ. Βολονάκη («Η Ελληνική Ιστοριογραφία και η εν αυτή θέσις του Σπυριδωνος Λάμπρου»: *Εις μνήμην...*, ό.π., σ. 445-448) για αποτίμηση του έργου του Λάμπρου από έναν μαθητή του, ο συγγραφέας του περιορίζεται σε γενικότητες και ρητορείες, δίχως καμιά ουσιαστική πληροφορία ή κρίση για το έργο του παλαιού του καθηγητή.

των ιστορικών ερευνών, δὲν ὑπάρχει πράγματι ἀλληλεγγύη μεγαλειτέρα τῆς μεταξὺ τοῦ γραφείου τοῦ ἱστοριογράφου καὶ τῆς σκηνῆς τοῦ στρατοπέδου. Ἐπ' ἀμφοτέρων μετεωρίζεται μία καὶ αὐτὴ σημαία, ἡ σημαία τῆς πατρίδος.⁶⁴²

Ἡ πατρίδα ὁμῶς φαινόταν νὰ μὴν ενδιαφέρεται ιδιαίτερα γιὰ τὴ συγκρότηση τῆς ἱστορικής ἐπιστήμης, τουλάχιστον γιὰ τὴ δημιουργία ἐκείνων τῶν υποδομῶν ποὺ θὰ ἐξασφάλιζαν τὴ δημιουργία καὶ ἐξέλιξη μιᾶς ἱστορικής κοινότητας ἐκτὸς Πανεπιστημίου. Ἐάν στις χώρες τῆς Ἑυρώπης προϋπήρχαν ἢ δημιουργήθηκαν τὴν ἴδια ἐποχὴ τὰ δίκτυα τῶν σχολῶν καὶ τῶν ἰδρυμάτων γιὰ τὴν ἱστορία καὶ τὴν ἀρχαιολογία (ἀρχεῖα, βιβλιοθήκες) με ἀποτέλεσμα τὴ δημιουργία τῶν πρώτων ἐιδικευμένων θέσεων ἐργασίας ἐκτὸς Πανεπιστημίου, στὴν ἐλληνικὴ κοινωνία, καθὼς δὲν εἶχαν διαμορφωθεῖ οἱ κατάλληλοι υποδοχεῖς, τὸ σύνολο σχεδὸν ὅσων παρακολούθησαν φροντιστήρια ἀπορροφήθηκαν στὴ μέση ἐκπαίδευση.

Τὴν κατάσταση περιέγραφε με μελανά χρώματα λίγα χρόνια ἀργότερα ὁ ἴδιος ὁ πρωτεργάτης τῆς φροντιστηριακῆς διδασκαλίας στὸ σῶμα τῶν καθηγητῶν τῆς Φιλοσοφικῆς. Με ἀφορμὴ τὴν ἀπουσία υποψηφίου ἀπὸ τοὺς φοιτητῆς ποὺ εἶχαν παρακολουθήσει τὰ φροντιστήριά του στὴν ἐκλογὴ ἑκτακτοῦ καθηγητῆ τῆς Ἱστορίας κατὰ τὴ συνεδρίαση τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς (25 Μαΐου 1915) ὁ Λάμπρος σημειώνει: *Ἐῶν ἐμῶν τουλάχιστον μαθητῶν τινὲς μὲν ἐτρέπησαν εἰς τὰς ἐπικουρικὰς μαθήσεις τῆς ἱστορίας, ιδιαίτερον δὲ τὴν παλαιογραφίαν καὶ τὰς βυζαντιακὰς μελέτας, πλείονες δὲ τινὲς εἰς τὴν φιλολογίαν, οὐχὶ ἀκάρπως συνεισάγοντες εἰς αὐτὴν καὶ τὰ ἐκ τοῦ ἐμοῦ φροντιστηρίου διδάγματα. Λόγος δὲ τῆς μὴ ἀποκλειστικῆς εἰς τὴν ἱστορίαν ἀφοσιώσεως τῶν ἡμετέρων μαθητῶν ἐν ᾧ ἀφθονώτεροι εἶναι οἱ περὶ τὴν φιλολογίαν καὶ τὴν ἀρχαιολογίαν διατριβόντες, εἶναι ὅτι τοῦτο μὲν ἐν τῇ μέσῃ ἐκπαίδευσίᾳ δὲν ἐπεφυλάχθη ἰδίᾳ θέσις εἰς διδασκάλους τῆς ἱστορίας καὶ κατ' ἀκολουθίαν λείπει ἢ εὐκαιρία ἰδιαιτέρας μορφώσεως ἱστορικῶν διδασκάλων καὶ ἐρευνητῶν, τοῦτο δὲ ὅτι διὰ μὲν τοὺς εὐδοκίμους φιλολογοῦντας πλὴν τῆς ἐν τοῖς γυμνασίοις ὑπηρεσίας ἀνεώχθησαν ἔκδηλοι θέσεις ἐν τῇ ἐργασίᾳ τοῦ λεξικοῦ τῆς ἐλληνικῆς γλώσσης, εἰς δὲ τοὺς εἰδικώτερον περὶ τὴν ἀρχαιολογίαν διατριβόντας εἶνε ἀνοικτὰ καὶ αἱ θέσεις ἐφόρων τῶν ἀρχαιοτήτων, ὧν μάλιστα μεγάλως ἠξήθη ὁ ἀριθμὸς ἐπ' ἐσχάτων, προσμειδῶ δ' εἰς αὐτὰς καὶ ἡ μετ' εὐδόκιμον ὑπηρεσίαν ἀπὸ τῆς τάξεως τῶν ἐφόρων εἴσοδος εἰς τὸ Πανεπιστήμιον. Εὐτυχοῦμεν δὲ πράγματι νὰ ἔχομεν πέντε συναδέλφους ἐκ προϋπαρξάντων ἐφόρων ἀρχαιοτήτων. Ἐν ᾧ δὲ τοιαῦται εὐκολαί χάριν τοῦ πρακτικοῦ βίου παρέχονται εἰς τοὺς ἐξέχοντας μεταξὺ τῶν νεωτέρων φιλολόγων καὶ ἀρχαιολόγων ἀπροστάτετοι*

642. Σπ. Λάμπρος, *Νέοι Ορίζοντες...*, ὁ.π., σ. 28.

μένουσιν οί θέλοντες νά μορφωθῶσι εἰδικῶς ἐν τῇ ἱστορίᾳ. Οὐδ' αὐτὸς δ' ὁ ἐπ' ἐσχάτων ψηφισθεὶς νόμος περὶ γενικῶν ἀρχείων τοῦ κράτους ἐμερίμνησεν ἐπαρκῶς περὶ συνδυασμοῦ τῆς ἐν' αὐταῖς ὑπαλληλίας πρὸς τὴν ἐξοικονόμησιν εἰδικῶν ἱστορικῶν.

Στην πραγματικότητα αρκετοὶ ἀπὸ τοὺς φοιτητὲς τῆς Φιλοσοφικῆς συνέχισαν τὴν ἐνασχόλησίν τους με τὴν ἱστορία. Κάποιοι διατηρώντας σχέσεις με τοὺς δασκάλους τοὺς συγκρότησαν κύκλους λογίων, που στήριξαν ἐγχειρήματα ὅπως ἐκεῖνο τῆς συλλογῆς παροιμιῶν καὶ παραδόσεων ἀπὸ τὸν Νικόλαο Πολίτη καὶ τῆς ἐκδόσεως τοῦ περιοδικοῦ *Λαογραφία*. Ἀσχολήθηκαν ὁμως καὶ ἐνεργά στη συγγραφή τοπικῶν κυρίως ἱστοριῶν τῆ δεκαετία τοῦ 1920, ἱστοριῶν οἱ οἱποῖες διέθεταν αρκετὲς ἀπὸ τὶς ἀρετὲς που διδάχθηκαν δίπλα στον Λάμπρο. Μία μικρὴ ομάδα ἀναμείχθηκε, διαδραματίζοντας ἐξέχοντα ρόλο, στὴν πνευματικὴ ζωὴ τῶν ἐπόμενων χρόνων (Φίλιππος Γεωργαντάς, Δ. Γληνός, Μ. Κλεάνθους). Λίγοι συνέχισαν τὸ πανεπιστημιακὸ ἔργο τῶν διδασκάλων τοὺς στὴν Αθήνα καὶ στὴ Θεσσαλονίκη (ἀναφέρω ἐνδεικτικὰ στὴ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τὸν Αδ. Αδαμαντίου, τὸν Ν. Βέη, τὸν Ἰωάννη Βογιατζίδη, τὸν Ἰωάννη Καλιτσουνάκι, τὸν Φαίδωνα Κουκουλέ, τὸν Σωκράτη Κουγέα, τὸν Γεώργιο Π. Οικονόμου, καὶ στὴ Θεολογικὴ τὸν Δημήτριο Μπαλάνο καὶ τὸν Κωνσταντῖνο Δυοβουνιώτη),⁶⁴³ δημιουργώντας μία νέα γενιὰ διδασκόντων με πολὺ πιο ἐντόνα τὰ κοινὰ χαρακτηριστικὰ ἀπὸ ὅ,τι οἱ προηγούμενοι διδάσκοντες καὶ με σαφὴ ἀναφορὰ στὴ φροντιστηριακὴ διδασκαλία.

643. Βλ. ἐνδεικτικὰ τοὺς ἀπολογισμοὺς τῶν καθηγητῶν ἱστορίας στους πρυτανικούς ἀπολογισμοὺς τῶν ἀκαδημαϊκῶν ἐτῶν 1896-1897, 1897-1898, 1898-1899, 1900-1901, 1901-1902 κ.α., ὅπου ἀναφορὰ στους φοιτητὲς που διακρίθηκαν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Η'

Η ΔΙΑΧΥΣΗ ΤΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ: ΑΠΟ ΤΙΣ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΕΣ ΑΙΘΟΥΣΕΣ ΣΤΟΥΣ ΣΥΛΛΟΓΟΥΣ

Οι μεταβολές στη φυσιογνωμία του Πανεπιστημίου Αθηνών ενέτειναν ένα ζήτημα που ήδη είχε διαφανεί από τις αρχές της λειτουργίας του: εκείνο της υποδοχής των γνωστικών αντικειμένων, και στο προκείμενο της ιστορίας, από ένα πλατύτερο κοινό.⁶⁴⁴ Εάν τα ακροατήρια των αιθουσών περιορίζονταν στους φυσικούς αποδέκτες τους, παρέμενε έντονο το πρόβλημα της διάχυσης της ιστορίας, ιδιαίτερα της εθνικής, σε ένα κοινό που δεν ήταν σε θέση πλέον να ενταχθεί στον εκπαιδευτικό μηχανισμό, σε συνδυασμό και με έναν αριθμό λογίων που επιζητούσαν την ευρύτερη προβολή και επαφή τους με αυτό και την οικονομική ενίσχυσή τους. Το έδαφος ήταν πρόσφορο, καθώς διαφαινόταν όλο και πιο έντονο το ενδιαφέρον για την εθνική ιστορία, τόσο λόγω των πολιτικών συμβάντων όπως ο Κριμαϊκός Πόλεμος, καθώς και των σχέσεων με τους άλλους βαλκανικούς λαούς, στοιχεία τα οποία αποτυπώθηκαν και στη σύγχρονη ιστοριογραφική παραγωγή. Όπως σημείωνε ο Κ. Δ. Παπαρρηγόπουλος στην αγγελία του στην Πανδώρα για τη διεξαγωγή των έξι δημόσιων μαθημάτων επισημαίνοντας ιδιαίτερα τον επιστημονικό χαρακτήρα της ιστορίας: *Ἡ διάδοσις τῆς ἐπιστήμης εἰς τοὺς πολλοὺς δὲν ἐπιτυγχάνεται τόσον διὰ τῆς ὑψηλῆς πανεπιστημιακῆς διδασκαλίας, ὅσον διὰ παραδόσεων τινῶν ἀφελεστέρων, καὶ εἰς πάντας κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἦττον προσιτῶν. Μάλιστα δὲ ἀναγκαῖαι εἶναι τοιαῦται, οὕτως εἰπεῖν δημῶδεις, παραδόσεις τῆς ἐθνικῆς ιστορίας, ἥτις ἐνισχύει τὴν πρὸς τὴν πατρίδα ἀγάπην, διδάσκει τὰ ἀληθῆ αὐτῆς συμφέροντα καὶ ἐν γένει συντελεῖ, ὡς οὐδὲν ἄλλο, εἰς τὴν μόρφωσιν καλῶν καὶ ἀγαθῶν πολιτῶν.*⁶⁴⁵

Από τις πληροφορίες που διαθέτουμε δεν γνωρίζουμε εάν τα μαθήματα του καθηγητή πραγματοποιήθηκαν. Η αγγελία όμως ήταν ενδεικτική της πρόθεσής του, σε συνάρτηση με το οικονομικό όφελος, να συνδιαλεχθεί με ένα ευρύτερο κοινό, το οποίο ενδιαφερόταν για την εθνική ιστορία. Το 1865 ο Πα-

644. Βλ. Β. Καραμανωλάκης, «Η Ιστορία και το κοινό...», ό.π., σ. 215-233.

645. Βλ. «Διδασκαλία της ιστορίας», ό.π., σ. 536.

παρρηγόπουλος, αλλά και ο έτερος καθηγητής της Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Δ. Βερναρδάκης συμμετείχαν στην ίδρυση του Συλλόγου «Αθήναιον», του πρώτου συλλόγου με στόχο τη διεξαγωγή δημόσιων ακροάσεων σε γλώσσα καταληπτή για ένα κοινό που δεν έτυχε συστηματικής παιδείας και ασχολούνταν με «αλλότρια» επαγγέλματα, ιδιαίτερα δε για τις γυναίκες. Επρόκειτο για έργο εθνικό, όπως τόνιζε και το ανώνυμο εισαγωγικό σημείωμα στη σχετική αγγελία στο περιοδικό *Πανδώρα*, το οποίο αναφερόταν και στην επιρροή των αντίστοιχων ευρωπαϊκών συλλόγων και ιδιαίτερα του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως (ΕΦΣΚ), ο οποίος είχε ιδρυθεί το 1861.⁶⁴⁶ Έναν χρόνο πριν, στο ίδιο περιοδικό, ο εκδότης του Νικόλαος Δραγούμης είχε δημοσιεύσει ένα επιστολιμαίο άρθρο για τον ΕΦΣΚ, όπου επαινούσε ιδιαίτερα τα δημόσια μαθήματα που οργάνωνε ο σύλλογος. Σύμφωνα με τον συγγραφέα, η αγόρευση, σε αντίθεση με την ανάγνωση, *άντι να βαρύνη άναψυχῆ, διδάσκει καὶ ἠθοποιεῖ*.⁶⁴⁷ Και σημείωνε ιδιαίτερα για την ιστορία: *Νομίζω πρὸ πάντων καὶ ἀναγκαῖα καὶ ὠφέλιμα τὰ ἱστορικὰ ἀναγνώσματα, καθ' ὅσον ἕκαστος ὀφείλει νὰ ἔχη κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον ἰδέαν τινὰ τῆς ἱστορίας τοῦ ἔθνους εἰς ὃ ἀνήκει [...]*.⁶⁴⁸ Στην ελληνική περίπτωση, η διδασκαλία της εθνικής ιστορίας ήταν απολύτως επιβεβλημένη και ιδιαίτερα επιβοηθητική για τον ρήτορα: *Ἐπειδὴ δὲ οὐδενὸς ἔθνους ἱστορία πλουτεῖ παραδειγμάτων μεγαλοπρεπῶν καὶ ἀξιομιμῆτων ὅσον ἢ τοῦ ἡμετέρου, καὶ ἐπειδὴ οὐδὲν ἔθνος ἀνεβίβασε τὴν ἠθικὴν εἰς τὸν κολοφῶνα τῆς τελειότητος ὅσον τὸ ἑλληνικόν, εὐκολο εἰς τὸν εὐφυῆ ρήτορα νὰ ἀρύεται ἐξ αὐτῶν, καὶ πλάσσωσιν καὶ ὑπομνηματίζωσιν μετ' ἐπιτηδευσιότητος καὶ ἐγκρατείας λόγου νὰ παραδίδη εἰς τὸ ἀκροατήριον*.⁶⁴⁹

Η αλλαγή του Συντάγματος το 1864 και η δυνατότητα δημιουργίας συλλόγων και σωματείων οδήγησαν σε έναν εξαιρετικά υψηλό αριθμό συλλογικότητων στο ελεύθερο ελληνικό κράτος, αλλά και στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, με βάση αντίστοιχες νομοθετικές μεταβολές. Το 1865 ιδρύθηκε από τον Σπυρίδωνα Λάμπρο και τα αδέλφια του ο Φιλολογικός Σύλλογος «Παρνασσός», τα δημόσια μαθήματα και οι διαλέξεις του οποίου αποτέλεσαν έναν από

646. Η βιβλιογραφία για τον Ελληνικό Φιλολογικό Σύλλογο Κωνσταντινουπόλεως διευρύνεται συνεχώς. Σημειώνω ενδεικτικά τη μελέτη του Χάρη Εξερτζόγλου, *Εθνική ταυτότητα στην Κωνσταντινούπολη τον 19ο αι.: Ο Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως 1861-1912*, Αθήνα, Νεφέλη, 1996, όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία.

647. «Περί του Φιλολογικού Συλλόγου. Επιστολή Ζ'», *Πανδώρα* 15, 351 (1η Νοεμβρίου 1864), σ. 421.

648. Στο ίδιο, σ. 423.

649. Στο ίδιο.

τους σημαντικότερους θεσμούς της αθηναϊκής κοινωνίας.⁶⁵⁰ Στη «συλλογομα-
νία» που ακολούθησε το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα⁶⁵¹ οι διαλέξεις, τα ανα-
γνώσματα, τα δημόσια ή εσπερινά μαθήματα αποτέλεσαν, μαζί με τις άλλες
δραστηριότητες των πολιτιστικών συλλόγων (κυρίως την ίδρυση σχολείων και
άλλων κοινωφελών ιδρυμάτων, την καθιέρωση διαγωνισμών, τη διοργάνωση
κοσμικών εκδηλώσεων), κεντρική δραστηριότητα, η οποία αποσκοπούσε σε
ένα κοινό ενήλικων, με όχημα μια γλώσσα καταληπτή και θέματα κυρίως από
την ελληνική λογοτεχνία και ιστορία.⁶⁵² Οι δημόσιες αυτές εκδηλώσεις συχνά
διαχωρίζονταν σε εκείνες στις οποίες απαιτούνταν η καταβολή κάποιου αντι-
τίμου για την είσοδο, ενώ άλλες προσφέρονταν δωρεάν, όπως για παράδειγ-
μα στην περίπτωση του Φιλολογικού Συλλόγου «Παρνασσός».

Η σχέση των συλλόγων με το Πανεπιστήμιο αποτελεί ιδιαίτερο κεφάλαιο
της ιστορίας του ανώτατου εκπαιδευτικού ιδρύματος αλλά και των συγκεκρι-
μένων συλλογικοτήτων, το οποίο δεν έχει ακόμη γραφεί. Είτε παραπληρωμα-
τική είτε ανταγωνιστική, η σχέση αυτή διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στη φυ-
σιογνωμία του ιδρύματος. Το 1879, στο πρώτο και μόνο συνέδριο των συλλό-
γων το Πανεπιστήμιο Αθηνών αποτελούσε τον πρώτο ιεραρχικά και λόγω πα-
λαιότητας σύλλογο. Τριάντα πέντε περίπου χρόνια αργότερα, στην εορτή για
τα σαράντα χρόνια της ΧΑΕ, ο πρύτανης Κωνσταντίνος Ζέγγελης σημείωνε:
*Κοινὰ προσπάθειαι τὸ συνδέουν, κοινὸς εἶνε ὁ μετ' αὐτῶν ἀγὼν καὶ κοινὸν τὸ γέ-
ρας. Ἡ ἐπιστημονικὴ τῆς Ἑλλάδος πρόοδος. [...] Τὰς Ἐταιρείας ὅθεν αὐτὰς δὲν θε-
ωροῦμεν ἀπλῶς συμμάχους ἐν κοινῷ ἀγῶνι, ἀλλὰ τέκνα ἰδίᾳ πνευματικῆς οἰκογε-
νείας ἔξω τοῦ Πανεπιστημίου θεμελιώσαντα.*⁶⁵³ Σύμφωνα με τον πρύτανη οι σύλ-
λογοι αυτοί (ανάμεσά τους ο Φιλολογικός Σύλλογος «Παρνασσός», η Αρχαι-
ολογική και η Ιατρική Εταιρεία) «αρδεύονταν» από το Πανεπιστήμιο, καθώς
οι καθηγητές του ήταν πρόεδροι ή μέλη των διοικητικών συμβουλίων τους.

650. Βλ. Κωνσταντίνος Α. Βοβολίνης, *Το χρονικόν του «Παρνασσού» (1865-1950)*, Αθήνα 1951.

651. Η βιβλιογραφία για τους συλλόγους είναι εξαιρετικά διευρυμένη, αν και συ-
νήθως επικεντρώνεται σε συγκεκριμένους συλλόγους ή περιοχές, με ελάχιστες προ-
σπάθειες κατανόησης του συνολικού φαινομένου. Από τις νεότερες προσεγγίσεις βλ.
Λυδία Παπαδάκη, «Τοσούτοι οξύφωνοι αλέκτορες αναφωνούντες γρηγορείτε: οι ελλη-
νικοί πολιτιστικοί σύλλογοι τον 19ο αιώνα», *Τα Ιστορικά* 14, 27 (Δεκέμβριος 1997), σ.
303-322.

652. Βλ. και το σχετικό κεφάλαιο για τις δημόσιες διαλέξεις στον κανονισμό του
Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου, *Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλ-
λογος. Σύγγραμμα περιοδικόν*, τ. 6 (1871-1872), σ. 5.

653. Πρυτανικοί λόγοι 1924-1925, σ. 26-27.

Πανεπιστημιακοί όπως ο Κ. Παπαρηγόπουλος, ο Δ. Βερναρδάκης, ο Σπ. Λάμπρος, ο Π. Καρολίδης, ο Γ. Κρέμος πρωτοστάτησαν στη δημιουργία συλλόγων και διαδραμάτισαν καθοριστικό ρόλο στη στελέχωσή τους. Η πανεπιστημιακή τους ιδιότητα αποτελούσε σημαντική παράμετρο της αποδοχής τους από την κοινή γνώμη, αλλά και των ηγετικών ρόλων που καταλάμβαναν.

Στα προγράμματα των δημόσιων μαθημάτων ή διαλέξεων, όπως τουλάχιστον μπορεί κανείς να διαπιστώσει από τα αντίστοιχα κείμενα που φιλοξενούν τα περιοδικά των δύο σημαντικότερων συλλόγων με δημόσια μαθήματα, του Φιλολογικού Συλλόγου «Παρνασσός» και του ΕΦΣΚ, η ιστορία κατείχε σημαντική θέση.⁶⁵⁴ Η διδασκαλία της εντασσόταν σε μια ευρύτερη στοχοθεσία, η οποία αφορούσε τη γνώση του εθνικού παρελθόντος και την ενίσχυση της εθνικής ταυτότητας των ακροατών. Η εθνική ιστορία, η διδασκαλία της γλώσσας, η ανάγνωση και ερμηνεία των έργων της αρχαίας ελληνικής γραμματείας αποτελούσαν απαραίτητα συστατικά των προγραμμάτων των δημοσίων μαθημάτων ή διαλέξεων. Πέρα από την εθνική, δεν απουσίαζε και η γενική ιστορία: η σταχυολόγηση συμβάντων από την παγκόσμια ιστορία, οι βιογραφίες μεγάλων ανδρών όπως ο Αβραάμ Λίνκολν ή ο Ιούλιος Καίσαρ, οι ηθικοπλαστικές ιστορίες από την αρχαιότητα, τα ανέκδοτα και τα παράξενα από τη νεότερη ιστορία, οι ιστορίες άλλων κρατών έκαναν αισθητή την παρουσία τους, όπως άλλωστε και στην ύλη των οικογενειακών περιοδικών και στις σελίδες των εφημερίδων. Ο στόχος ήταν η ψυχαγωγία και κυρίως η μόρφωση, η συγκρότηση του πολίτη. Η ελληνική αρχαιότητα, η νεότερη ελληνική ιστορία, κυρίως εντός του ελληνικού βασιλείου, και ιδιαίτερα η Βυζαντινή Αυτοκρατορία⁶⁵⁵ προσέφεραν μια σειρά από θέματα προς ανάπτυξη, ενώ ταυτόχρονα νοηματοδοτούσαν διαφορετικά τις σελίδες της παγκόσμιας ιστορίας. Μέσα από μια ελληνοκεντρική οπτική εύλογα διαφοροποιούνταν, λόγου χάρη, η θέση και ο ρόλος της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, ιδιαίτερα της ρωμαϊκής κυριαρχίας στον ελληνικό χώρο, ή η σχέση των Σταυροφόρων με το Βυζάντιο. Η

654. Τα προγράμματα αλλά και οι σύντομες συνήθως περιλήψεις των ανακοινώσεων στις αίθουσες των δύο συλλόγων φιλοξενήθηκαν στις σελίδες των ομώνυμων περιοδικών οργάνων τους.

655. Σημειώνω τις δύο διαλέξεις του Κ. Παπαρηγόπουλου στο «Αθήναιον», οι οποίες δημοσιεύθηκαν την ίδια χρονιά που εκφωνήθηκαν: «Περί της Στάσεως της λεγομένης του Νίκα και περί του ναού της Αγίας Σοφίας», *Πανδώρα* 16, 382 (15 Φεβρουαρίου 1866), σ. 501-511, και «Περί των δύο πολιτικών ακολουθιών της Εκκλησίας ημών, ήτοι του Ακαθίστου Ύμνου και της Ύψώσεως του Σταυρού», *Πανδώρα* 17, 403 (1η Ιανουαρίου 1867), σ. 457-467.

ιστορία αποτελούσε απαραίτητο στοιχείο της ελληνικής ταυτότητας, καθώς η εμφάνιση και η ενδυνάμωση ανταγωνιστικών ορθόδοξων εθνών στα Βαλκάνια διαμφισβητούσε το εθνικό υποκείμενο και οδηγούσε εντονότερα στην ανάγκη ενίσχυσης της εθνικής συνείδησης τόσο των κατοίκων του ελληνικού κράτους όσο και των υπόδουλων ορθοδόξων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Σε αυτό το πλαίσιο η προβολή του Βυζαντίου και η ανάδειξή του ως προγονικής κληρονομιάς λειτούργησε ανταγωνιστικά προς τους υπόλοιπους βαλκανικούς εθνικισμούς.

Η θεματολογία των διαλέξεων συνδεόταν με τις εξελίξεις της εθνικής ιστοριογραφίας, απηγούσε τις μεταβολές και τον κυρίαρχο βηματισμό της. Οι διαλέξεις, σε συνδυασμό με τις εκδόσεις και τους διαγωνισμούς, αποτέλεσαν τα κατεξοχήν οχήματα μεταφοράς, ιδιαίτερα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, του σχήματος του Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου. Παράλληλα η αναζήτηση τεκμηρίων τοπικής-εθνικής ιστορίας και η επεξεργασία τους αποτέλεσε αγαπημένη ενασχόληση των λογίων, οι οποίοι είτε μέσα από τη φοίτησή τους στο ελληνικό Πανεπιστήμιο (στην καλύτερη περίπτωση), είτε μέσω της θητείας τους στους συλλόγους μετατρέπονταν σταδιακά από ιστοριοδίφες σε ιστορικούς.⁶⁵⁶ Η ενασχόληση αυτή με την εθνική ιστορία ενισχύθηκε από την ελληνική κυβέρνηση και από τους συλλόγους, οι οποίοι ανέλαβαν πολυάριθμες και ευαίσθητες πρωτοβουλίες, σκοπεύοντας ιδιαίτερα στην ενίσχυση ή και κάποτε στη δημιουργία του εθνικού φρονήματος στους πληθυσμούς που ζούσαν εκτός του ελληνικού κράτους.⁶⁵⁷

Η διδασκαλία της εθνικής ιστορίας προϋπέθετε τον ενθουσιασμό, τη συναισθηματική εμπλοκή του ακροατή, την ταύτισή του με τους ήρωες, τα θετικά πρότυπα: *Τις δὲν ἀνετινάσσετο καὶ ἀκουσίως ἀπὸ τοῦ βάρου του, ὅτε ἡ νεότης τοῦ Πανεπιστημίου ὁμοῦ καὶ τοῦ ἄστεως τὸ γῆρας συνήρχοντο ἐπὶ τὸ αὐτὸ, ὅπως ἀκούσωσιν αὐτοῦ ἀφηγουμένου ἐν συγκινήσει τὰς νίκας τοῦ Βελισσαρίου καὶ τοῦ*

656. Βλ. τις παρατηρήσεις της Ιωάννας Πετροπούλου, «Ο εκδημοκρατισμός της γραφής»: Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης (επιμ.), *Δ΄ Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας...*, ὁ.π., τ. 2, σ. 623-654.

657. Σημειώνω ιδιαίτερα τη σύσταση το 1899 του Συλλόγου προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων (ΣΩΒ), με σκοπό, όπως καταγράφεται στο καταστατικό του την ίδια χρονιά, τη διάδοση ωφελίμων γνώσεων στον λαό, ιδιαίτερα με τη δημοσίευση μικρών βιβλίων, εύληπτων και ομοιόμορφων, που να φέρουν το όνομα και τη σφραγίδα του συλλόγου. Βλ. Ελένη Δ. Μπελιά, *Ο Σύλλογος προς διάδοσιν ωφελίμων βιβλίων. Διαδρομή μιας εκατονταετίας 1899-1999*, Αθήνα, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, 1999, σ. 15. Αρκετά από αυτά τα βιβλία γράφτηκαν από πανεπιστημιακούς ιστορικούς, όπως ο Π. Καρολίδης και ο Γ. Σωτηριάδης.

Ἡρακλείου, τοῦ Νικηφόρου Φωκᾶ καὶ τοῦ Βασιλείου, ὅτε οἰονεὶ ἀνηρτημένοι ἀπὸ τῶν χειλέων τοῦ ἀφηγήτορος πάντες παρίσταντο εἰς τὰς τελευταίας ἐπωδύνους ἡμέρας τῆς βασιλευούσης καὶ εἰς τὰς ὑστάτας τοῦ ἐσχάτου βασιλέως στιγμᾶς ἢ ἐνόμιζον ἄλλοτε χαίροντες, ὅτι ἀπῆχῃ εἰς τὰ ὄτα των ἢ βοή τῶν μαχῶν καὶ ὁ ἐπινίκιος ἀλλαγμὸς τῶν ἐλευθερωτῶν τῆς πατρίδος.⁶⁵⁸ Το προηγούμενο απόσπασμα από τον επικήδειο που εκφώνησε ο Σπ. Λάμπρος για τον Παπαρρηγόπουλο περιγράφει με τον πιο γλαφυρό τρόπο τα συναισθήματα των ακροατῶν του «Παρνασσού»: ενθουσιασμός ἢ κατανουκτική σιωπή, που την ακολουθοῦσε το ξέσπασμα των χειροκροτημάτων. Στερεότυπες αντιδράσεις, που συναντάμε σε πολλές ἀπὸ τις περιγραφές των διαλέξεων καὶ των μαθημάτων καὶ που υποδεικνύουν στην πραγματικότητα τον «ορθό» τρόπο ακρόασης τῆς εθνικῆς ιστορίας. Σε αὐτὸ που ἦταν τὸ «δρᾶμα» τῆς ιστορίας, στην τελετουργικὴ διαδικασία ὅπως οριζόταν κάθε φορά ἀπὸ τους κανονισμούς καὶ τα καταστατικά, σε μια διαδικασία ἀκρως ιεραρχημένη, τὸ κοινὸ καὶ ὁ ρήτορας ἀναλαμβάναν τους συγκεκριμένους ρόλους τους. Τὸ κοινὸ ἀντιδρούσε, συμμετείχε, ἐρχόταν προετοιμασμένο για νὰ μάθει τὴν ιστορία των προγόνων του καὶ μέσω αὐτῆς τῆς «συγγενικῆς» σχέσης νὰ προσδιορίσει τὸν εαυτὸ του. Ὁ ρήτορας, ὁ δάσκαλος, οδηγούσε τους συμμετέχοντες σε αὐτὸ τὸ παρελθόν ὄχι πάντοτε με ἐπιτυχία, ἄλλοτε λόγω ἔλλειψης ακροατηρίου καὶ ἄλλοτε λόγω δικῆς του ἀδυναμίας. Ἀπὸ αὐτὴ τὴν εικόνα ὁμως ἔμειναν κυρίως τὰ κατὰμεστα ακροατήρια καὶ ἡ συγκίνηση τοῦ κοινού, ἐνὸς εθνικοῦ κοινού που ἡ προσέγγισή του ἦταν, θεωρητικὰ τουλάχιστον, πιο εὐκόλη, στο μέτρο που μια προφορικὴ ἀνακοίνωση, ἓνα μάθημα, σε ἀντίθεση με ἓνα ἀκόμη καὶ ἐκλαϊκευμένο κείμενο σε ἓνα περιοδικό, υπερέβαινε τὸν σκόπελο τοῦ ἀναλφαβητισμοῦ.

Ὁ πολὺ μεγάλος ἀριθμὸς των συλλόγων καὶ οἱ διαφορετικὲς λειτουργίες που ἐπιτέλεσαν ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τῆς ἐλληνικῆς ἐπικράτειας δυσκολεύουν τὴν ἀποτίμηση αὐτῶν των ακροατηρίων. Ἀπὸ τὰ στοιχεῖα που ἔχουμε για συλλόγους ὅπως ὁ Φιλολογικὸς Σύλλογος «Παρνασσός» ἢ ὁ ΕΦΣΚ, παρά τὴ σχετικὴ ρητορεία δὲν προκύπτει ὅτι τὰ μαθήματα αὐτὰ ως ἀναγνώσματα, ως ἐσπερινὰ μαθήματα ἢ ως διαλέξεις μπόρεσαν νὰ κινητοποιήσουν ευρύτερα σύνολα. Στην πραγματικὴτητα συνέρρεαν σε αὐτὰ κυρίως ἐγγράμματοι ἀναγνώστες, μέλη τῆς μεσαίας καὶ ἀνώτερης τάξης, καθὼς καὶ φοιτητὲς ἢ μαθητὲς. Ἀναφέρομαι καὶ πάλι στα μαθήματα καὶ στις διαλέξεις, ὄχι στους εορτασμούς ἢ στις ἐπετείες, τὰ ὁποῖα, λόγω τοῦ γεγονότος αὐτοῦ καθ' ἑαυτὸ, προσείλ-

658. Σπ. Λάμπρος, «Ἐπικήδειος ἀποχαιρετισμὸς εἰς Κωνσταντῖνον Παπαρρηγόπουλον», *Λόγοι καὶ Ἀρθρα...*, ὁ.π., σ. 303-307.

κυαν ένα πολύ ευρύτερο ακροατήριο. Η δυναμική τους αποτυπώνεται και στις περιγραφές για τον εορτασμό των πενήντα χρόνων της Επανάστασης του 1821 με την ανέγερση των ανδριάντων του Ρήγα Φεραίου και του πατριάρχη Γρηγορίου Ε'.⁶⁵⁹

Εάν οι πρώτοι πολιτιστικοί σύλλογοι που δημιουργούνται ενδιαφέρονται για τη γενική παιδεία του πληθυσμού, σταδιακά, ιδιαίτερα κατά τις δύο τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα, συγκροτούνται συσσωματώσεις με περισσότερο εξειδικευμένη στοχοθεσία και δράση αναφορικά με συγκεκριμένες πτυχές του δημόσιου βίου. Πρόκειται για εξέλιξη αναμενόμενη, στο μέτρο που διευρύνονταν τα ενδιαφέροντα, ενώ παράλληλα πλήθαιναν οι λόγιοι, οι επαγγελματίες, οι απόφοιτοι του Αθήνησι ή των ευρωπαϊκών πανεπιστημίων, οι οποίοι συμμετείχαν σε αυτούς τους συλλόγους μεταφέροντας εμπειρίες και επιδιώκοντας την πραγματοποίηση των σχεδίων τους ή απλώς την προβολή και τη δημοσιότητα. Σε αυτό το πλαίσιο το εθνικό παρελθόν, κυρίως η βυζαντινή και νεότερη περίοδος, αποτέλεσε ένα από τα προσφιλή αντικείμενα, με ορόσημο τη δημιουργία της ΙΕΕΕ το 1882.⁶⁶⁰

Το 1884 ο Φιλολογικός Σύλλογος «Παρνασσός», σε συνεργασία με την ΙΕΕΕ, διοργάνωσε για πρώτη φορά στην πρωτεύουσα του ελληνικού βασιλείου έκθεση κειμηλίων του Αγώνα, επιδιώκοντας να προσελκύσει ένα ευρύτερο κοινό. Η Έκθεση Μνημείων του Ιερού Αγώνος, όπως ονομάστηκε, άνοιξε τις πύλες της στο κοινό στις 25 Μαρτίου. Την ημέρα των εγκαινίων, με την παρουσία της βασιλικής οικογένειας, του πρωθυπουργού και πλήθους επισήμων, ο Κ. Παπαρρηγόπουλος προσφώνησε τον βασιλιά. Ο τελευταίος στην αντιφώνησή του στάθηκε ιδιαίτερα στο όφελος που θα αποκόμιζε η νέα γενιά από την επίσκεψη της έκθεσης.⁶⁶¹ Η έκθεση διήρκεσε δεκατέσσερις ημέρες, κατά τις οποίες την επισκέφθηκαν είκοσι έξι χιλιάδες άνθρωποι.⁶⁶² Η επιβολή εισιτηρίου προκάλεσε τις αντιδράσεις μερίδας της κοινής γνώμης, που θεώρησε άτοπο να καταβάλει κανείς αντίτιμο για να περιεργαστεί τα τεκμήρια της προγονικής κληρονομιάς. Τελικά η είσοδος ορίστηκε ελεύθερη για τους μαθητές, καθώς και για όσους την επισκέπτονταν σε συγκεκριμένες ημέρες και

659. Βλ. *εδώ*, σ. 134-136.

660. Βλ. *εδώ*, σ. 221.

661. Βλ. «Τα εγκαινία της εκθέσεως», *Εφημερίς*, φ. 86 (26 Μαρτίου 1884), σ. 2-3.

662. Βλ. και *Έκθεση μνημείων του Ιερού Αγώνος, τη επιμέλεια του Φιλολ. Συλλόγου «Παρνασσού» και της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος. Κατάλογος*, Αθήνα 1884. Περιγραφή των εκθεμάτων στο *Δελτίον της Εβδομάδος*, φ. 4 (25 Μαρτίου 1884), σ. 1-3.

ώρες. Από τις είκοσι έξι χιλιάδες οι δεκαεπτά δεν κατέβαλαν εισιτήριο. Επρόκειτο για επισκέπτες οι οποίοι ανήκαν ως επί το πλείστον στις «τάξεις του λαού», ανάμεσά τους και πολλές γυναίκες, καθώς και εργάτες που επωφελήθηκαν από τις αργίες του Πάσχα, ενώ αισθητή ήταν η παρουσία των μαθητών και των φοιτητών. Οι εφημερίδες εξέφρασαν την ικανοποίησή τους για το γεγονός ότι ο «απλός» κόσμος είχε αγκαλιάσει την έκθεση, η οποία είχε συγκινήσει τους παλαιότερους και είχε διδάξει τους νεότερους.⁶⁶³

Η οργάνωση της έκθεσης το 1884 αποτελούσε μια νέα διαδικασία προσέγγισης ενός ευρύτερου κοινού, με τις δικές της πειθαρχίες αλλά και τα δικά της αιτούμενα. Όπως επεσήμανε ο Κ. Παπαρρηγόπουλος, ο οποίος ήταν επικεφαλής της επιτροπής που είχε αναλάβει την επιλογή των εκθεμάτων, τα περισσότερα από αυτά δεν έφεραν ιδιαίτερα επεξηγηματικά κείμενα καθώς επρόκειτο για οικεία, γνωστά αντικείμενα. Τώρα όμως, μέσα στις προθήκες, και με την επιλογή και την κατάταξή τους, τα αντικείμενα αυτά αποκτούσαν άλλο νόημα, συνέθεταν τη δική τους αφήγηση για την Επανάσταση του 1821: μια αφήγηση εξόχως πειστικότερη και διδακτικότερη, όπως φάνηκε άλλωστε και με τη συμμετοχή του κόσμου, από τα δημόσια μαθήματα. Η επίσκεψη στην έκθεση αποκτούσε τα χαρακτηριστικά μιας κοινής λατρείας, όπου όλοι συμμετείχαν συγκροτώντας τον δικό τους κόσμο αληθείας μέσα από τη θέαση των αντικειμένων. Οι ιστορικοί αναλάμβαναν να συγκροτήσουν το πρόσφατο παρελθόν μνημειοποιώντας το, αποστερώντας το ουσιαστικά από τις εντάσεις και τις πολιτικές συνδηλώσεις.

Εάν ο 19ος αιώνας υπήρξε κατά τη διατύπωση του Κ. Θ. Δημαρά ένας αιώνας ιστορικής ανησυχίας, είναι σαφές ότι αυτή η ανησυχία διαχύθηκε με πολλαπλούς τρόπους προς διαφορετικούς αποδέκτες: εκδοτική κίνηση, δημιουργία συλλόγων, καθιέρωση τελετών και εορτών, διαλέξεις και δημόσια μαθήματα συντέλεσαν καθοριστικά στη διαμόρφωση της εικόνας του παρελθόντος. Τη διάχυση και την πρόσληψη της ιστορικής γνώσης την καθόρισαν ποικίλες διαδικασίες, που επηρεάστηκαν σε σημαντικό βαθμό από τη σύνθεση και την ταυτότητα των εκάστοτε ακροατηρίων: Έλληνες ή ξένοι, αυτόχθονες ή ετερόχθονες, πλούσιοι ή φτωχοί, αστοί ή αγρότες. Η εθνικότητα, η καταγωγή, η οικονομική κατάσταση, ο τόπος κατοικίας αποτέλεσαν στοιχεία που κα-

663. Η *Εφημερίς*, η οποία υποδέχθηκε με ενθουσιασμό την έκθεση, δημοσίευσε υπό τον ενδεικτικό τίτλο «Δάφναι και Τρόπαια» αναλυτική περιγραφή της. Η σειρά των δημοσιευμάτων ξεκίνησε στις 27 Μαρτίου 1884 (φ. 88) και εξακολούθησε για τους επόμενους δύο μήνες σε δεκατρείς συνέχειες.

θόρισαν την ταυτότητα των αποδεκτών αλλά και του παραγόμενου προϊόντος. Οι μαρτυρίες της εποχής υποδεικνύουν ότι υπήρξε ένα κοινό που τροφοδοτούσε διαρκώς με την παρουσία του τη διεξαγωγή τελετών, διαλέξεων, δημόσιων μαθημάτων που αναφέρονταν στην εθνική ιστορία και είχαν στόχο να εμφυσήσουν τις εθνικές αξίες και ιδεώδη. Μπορούμε με σχετική βεβαιότητα, όπως προαναφέραμε, να θεωρήσουμε ότι το κοινό αυτό στην πλειονότητά του απαρτιζόταν από εγγράμματους κατοίκους της πρωτεύουσας και των μεγάλων αστικών κέντρων. Ωστόσο, δεν διαθέτουμε παρά ανεπαρκή στοιχεία για να προσεγγίσουμε τους τρόπους και τους χρόνους διάδοσης της εθνικής ιστορικής αφήγησης στους ευρύτερους αγροτικούς πληθυσμούς, καθώς και τις διαδικασίες πρόσληψής της από αυτά τα στρώματα, κατά τεκμήριο εκτός εγκυκλίου παιδείας και με πολύ λιγότερες προσβάσεις σε μηχανισμούς διάδοσης της εθνικής ιστορίας όπως αυτοί που αναφέρθηκαν παραπάνω για τον αστικό πληθυσμό.

Οι μηχανισμοί αυτοί διαδραμάτισαν καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση του ιστοριογραφικού προϊόντος, το οποίο δεν πρέπει να αντιμετωπιστεί απλώς ως ένα διανοητικό εξαγόμενο αλλά ως αποτέλεσμα των πολιτικών και κοινωνικών συνθηκών μέσα στις οποίες δημιουργήθηκε. Η διαπίστωση δεν περιορίζεται μόνο στην παραγωγή ενός σημαντικού αριθμού ιστορικών κειμένων με στόχο ακριβώς τη δημόσια ανακοίνωση, την εκφορά στις πανεπιστημιακές αίθουσες, στους συλλόγους ή και σε δημόσιες επετειακές συναθροίσεις, εκ των οποίων τα περισσότερα δημοσιεύθηκαν αυτοτελώς στον ημερήσιο και περιοδικό Τύπο ή ενσωματώθηκαν σε μεγαλύτερες συνθέσεις. Πρόκειται για κείμενα τα οποία διατηρώντας τον προφορικό χαρακτήρα τους μπόλιασαν συχνά την ιστοριογραφική παραγωγή με διδακτισμό, έντονες ρητορικές διατυπώσεις, συναισθηματισμό, και βέβαια με έναν ιστορικό λόγο που από τη φύση του πολλές φορές διέθετε ανεπαρκή τεκμηρίωση. Έναν λόγο στην πρόσληψη του οποίου βάραιναν καθοριστικά οι συνθήκες εκφοράς του, ιδιαίτερα στα καθ' ημάς, όταν ελάμβανε χώρα στην αίθουσα τελετών του Πανεπιστημίου: η αρχιτεκτονική της, η διαμόρφωση του βήματος του ομιλητή και των θέσεων των ακροατών, η ιεραρχημένη τοποθέτηση των τελευταίων με βάση το αξίωμά τους –προηγούνταν οι πολιτικοί ιθύνοντες και έπονταν οι υπόλοιποι– συνιστούσαν τμήματα της ευρύτερης τελετουργίας, δημιουργούσαν το κλίμα, το οποίο έπρεπε να σεβαστούν οι ομιλητές. Οι τελευταίοι, ο πρύτανης ή κάποιος καθηγητής, ήταν εκεί –στο πλαίσιο μιας τελετής που αποτελούσε συνήθως την κορύφωση του εορτασμού– για να αναφερθούν μέσω του πανηγυρικού τους λόγου σε κάποιο συμβάν, να το ερμηνεύσουν, να διδάξουν, να νουθετή-

σουν ή και να καθοδηγήσουν την πολιτική και κοινωνική ηγεσία που είχε συγκεντρωθεί να τους παρακολουθήσει. Ο πανηγυρικός λόγος, ακόμη και όταν αναφερόταν στο παρελθόν όπως συνέβαινε συχνά, στην πραγματικότητα πήγαζε από το σήμερα και δημιουργούσε υποθήκες για το μέλλον: η αναζήτηση της ιστορικής ταυτότητας του έθνους, η ανάδειξη των παραδειγματικών στοιχείων, η υπενθύμιση των προαιώνιων εχθρών συνδέονταν άρρηκτα με τις προτροπές για τις μελλοντικές συμπεριφορές, τις απαιτούμενες πολιτικές επιλογές, τις στρατηγικές για την εκπλήρωση των εθνικών επιδιώξεων.⁶⁶⁴

Παραμένει προς διερεύνηση η μελέτη της σχέσης ρήτορα - ακροατών, αλλά και γενικότερα ιστοριογράφου - κοινού ως μια δυναμικής αμφίδρομης επικοινωνιακής σχέσης, η οποία καθόρισε σε μεγάλο βαθμό και το περιεχόμενο, τη στοχοθεσία και τη διατύπωση των κειμένων, τα οποία επεδίωκαν να ανταποκριθούν στον ορίζοντα των κοινών ελπίδων, να ανταποκριθούν στις προσδοκίες που είχε γεννήσει η εξαγγελία τους.⁶⁶⁵

664. Για τους συμβολισμούς του πανηγυρικού λόγου βλ. Γεώργιος Β. Λεονταρίτης, «Ο συμβολισμός του πανηγυρικού και ο ιστορικός λόγος», *Μνήμων* 14 (1992), σ. 189-194. Βλ. ακόμη για την ιστορική διαδρομή και τους συμβολισμούς του πανηγυρικού λόγου, με αφορμή τον εορτασμό της Επανάστασης του 1821, Χριστίνα Κουλούρη, *Μύθοι και σύμβολα μιας εθνικής επετείου*, Κομοτηνή, Δημοκράτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, 1995.

665. Τις πρόσφατες δεκαετίες έχουν διευρυνθεί οι μελέτες για την επικοινωνιακή φύση του ιστοριογραφικού έργου, καθώς και τη σχέση αναγνώστη και παραγόμενου προϊόντος. Οι περισσότερες από αυτές τις μελέτες έχουν επηρεαστεί κυρίως από τη θεωρία της λογοτεχνικής κριτικής, και ιδιαίτερα τη θεωρία της πρόσληψης. Βλ. Hans Robert Jauss, *Η θεωρία της πρόσληψης. Τρία μελετήματα*, μτφ.: Μίλτος Πεχλιβάνος, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 1995.

ΜΕΡΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟ

ΟΙ ΑΓΩΝΙΕΣ ΤΩΝ ΕΠΙΓΟΝΩΝ:
Η ΣΥΝΕΧΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ - ΝΕΟΤΕΡΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ
(1910-1932)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄

ΔΙΕΥΡΥΝΟΝΤΑΣ ΤΟ ΤΟΠΙΟ (1910-1932): ΤΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΤΑ ΝΕΑ ΑΝΩΤΑΤΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΑ ΙΔΡΥΜΑΤΑ

Δύο εκτεταμένες και πολλές μικρές νομοθετικές αλλαγές, σε συνδυασμό με κύματα εκκαθαρίσεων του διδακτικού προσωπικού, διαμόρφωσαν τη νέα εικόνα του Πανεπιστημίου Αθηνών την περίοδο αυτή. Αλλαγές και εκκαθαρίσεις πριν και κατά τον ταραγμένο ελληνικό Μεσοπόλεμο, σε μια εποχή μεγάλων πολιτικών και κοινωνικών ανακατατάξεων, όπου η ελληνική κοινωνία αναδιαμορφώθηκε, νέες δυνάμεις εμφανίστηκαν στο προσκήνιο, παλαιοί πρωταγωνιστές υποχώρησαν στα παρασκήνια. Στο νέο τοπίο τοποθετήθηκε εκ νέου το Πανεπιστήμιο Αθηνών αλλά και γενικότερα η τριτοβάθμια εκπαίδευση, η οποία γνώρισε την πιο σημαντική έως τότε επέκτασή της.

Η ίδρυση του Πανεπιστημίου της Σμύρνης και η σύντομη ζωή του (1919-1920),⁶⁶⁶ η έναρξη της λειτουργίας του Πανεπιστημίου της Θεσσαλονίκης (1926), η αναβάθμιση του Πολυτεχνείου, η ίδρυση άλλων ανώτατων σχολών (Ανωτάτη Σχολή Καλών Τεχνών, Ανωτάτη Γεωπονική Σχολή, ΑΣΟΕΕ, Πάντειος) περιόριζαν εύλογα τον χώρο του έως τότε μοναδικού τριτοβάθμιου εκπαιδευτικού ιδρύματος και των λειτουργιών του.⁶⁶⁷ Παράλληλα μια σειρά από σημαίνουσες εξελίξεις μετέβαλαν τη φυσιογνωμία του.

Κατ' αρχήν συντελέστηκε μια συνολική αναμόρφωση του πανεπιστημιακού προγράμματος και της στοχοθεσίας του: η πανεπιστημιακή μόρφωση πέρα από τη γνωστική της διάσταση έπρεπε πλέον να υπηρετήσει την εξειδίκευση και, έστω και σε θεωρητικό επίπεδο, τις παραγωγικές διαδικασίες,

666. Β. Γ. Σολομωνίδης, «Ιωνικό Πανεπιστήμιο Σμύρνης: συμβολή στην ειρηνική συνύπαρξη», *Πανεπιστήμιο: Ιδεολογία και Παιδεία...*, ό.π., τ. 2, σ. 387-396.

667. Βλ. Κ. Παπαάνου, ό.π., σ. 159-257, και Νίκος Ε. Παπαδάκης, «*Διευρύνοντας την σκέπη της σοφίας. Αναπτυξιακή προοπτική, κοινωνικο-οικονομικές μεταρρυθμίσεις και πανεπιστημιακή πολιτική στο Μεσοπόλεμο: Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, ΑΣΚΤ, Ανώτατη Γεωπονική Σχολή, ΑΣΟΕΕ και Πάντειος*», *Πανεπιστήμιο 5* (2002), σ. 3-59.

αποβλέποντας στην προετοιμασία ενημερωμένων και ειδικευμένων νέων επισημόνων. Ακόμη, τέθηκε σε εφαρμογή το νέο κτιριολογικό πρόγραμμα του Πανεπιστημίου Αθηνών, με στόχο την κάλυψη των διδακτικών αναγκών των φοιτητών και τη δημιουργία των ανάλογων υποδομών για εργαστηριακή και φροντιστηριακή διδασκαλία. Τέλος, η καθιέρωση των εισιτηρίων εξετάσεων το 1926, με τη συγκεκριμενοποίηση του αριθμού των εισακτέων το 1930, συντέλεσαν καθοριστικά στη φυσιογνωμία του φοιτητικού πληθυσμού, ο οποίος, όπως και το διδακτικό προσωπικό, διευρύνθηκε σημαντικά. Οι πολλαπλές νομοθετικές παρεμβάσεις, εξαρτώμενες κατά κύριο λόγο από τις πολιτικές θέσεις και τις μικροπολιτικές επιδιώξεις των κυβερνήσεων, κατέληξαν στην πολυνομία, στην αντιφατικότητα και σε αλληλοσυγκρουόμενα μέτρα και ρυθμίσεις, τα οποία τελικά δυσχέραιναν αντί να διευκολύνουν τη λειτουργία του Πανεπιστημίου.⁶⁶⁸

Μια από τις πλέον σημαίνουσες εξελίξεις υπήρξε η δυναμική, πολύ περισσότερο πλέον οργανωμένη και «χρωματισμένη» πολιτικά παρουσία του φοιτητικού κινήματος. Το 1910 ιδρύθηκε η Φοιτητική Συντροφιά, το πρώτο φοιτητικό σωματείο με καταστατικό γραμμένο στη δημοτική γλώσσα, με σκοπό ανάμεσα σε άλλους τη χρήση και διάδοση της τελευταίας. Οι πρωτοποριακές ιδέες των μελών του, η συστράτευση στις γραμμές του ενός μικρού αριθμού φοιτητών που αργότερα επρόκειτο να κάνουν αισθητή την παρουσία τους στην πνευματική ζωή, η προβολή των θέσεών τους με την έκδοση εντύπων αλλά και τη διοργάνωση διαλέξεων και άλλων εκδηλώσεων οδήγησαν πολύ γρήγορα στην καθιέρωσή του.⁶⁶⁹ Την ίδια εποχή το Πανεπιστήμιο Αθηνών, ιδιαίτερα η Φιλοσοφική, οργάνωνε την αντίδρασή του και εξέφραζε τους φόβους του για τις επερχόμενες μεταρρυθμίσεις. Με πρωτεργάτη και πάλι τον Γ. Μιστριώτη οργανώθηκε η *Μεγάλη των Φοιτητών Επιτροπεία προς Έννομον Άμυναν της Εθνικής Γλώσσης*, η οποία αγωνίστηκε και συγκρούστηκε για την καταπολέμηση της δημοτικής γλώσσας. Το 1911, με αφορμή το άρθρο για τη γλώσσα στο νέο Σύνταγμα, ο Μιστριώτης και οι οπαδοί του αναστάτωσαν το κέντρο της Αθήνας με συνεχείς διαδηλώσεις και συλλαλητήρια, με αποκορύφω-

668. Για τις αλλαγές στην πανεπιστημιακή εκπαίδευση την περίοδο αυτή βλ. Κ. Παπαπάνου, *ό.π.*, σ. 160-178, 202-218.

669. Βλ. Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου, «Η Φοιτητική Συντροφιά», *Γλώσσα, εκπαίδευση και πολιτική*, Αθήνα, Ολκός, 1999, σ. 99-111. Βλ. ακόμη Λιλή Κ. Αλιβιζάτου, «Φοιτητική Συντροφιά 1925-1926 (με βάση στοιχεία από το αρχείο του Γιώργου Θεοτοκά)», *Σύγχρονα Θέματα* 15 (Σεπτέμβριος 1982), σ. 25-61.

μα την ομιλία του καθηγητή τον Νοέμβριο στο Πανεπιστήμιο εναντίον της δημοτικής.⁶⁷⁰

Στον ευαίσθητο χώρο του Πανεπιστημίου, η ριζοσπαστικοποίηση του φοιτητικού κινήματος και ο κεντρικός ρόλος της αριστεράς, κυρίως κομμουνιστικής, στη συγκρότησή του, ιδιαίτερα από τα μέσα της δεκαετίας του 1920 και μετά, λειτούργησαν καταλυτικά στη δημόσια παρουσία του, αναδιαμορφώνοντας τελείως τους στόχους και τις πρακτικές του. Η δημοτική γλώσσα κυριάρχησε σταδιακά στα φοιτητικά ακροατήρια, διαμορφώνοντας μαζί με την αριστερή πολιτική τοποθέτηση ένα νέο είδος φοιτητή. Οι φοιτητικές συσσωματώσεις αυξήθηκαν αντανακλώντας σε μια περίοδο συνεχών μεταβολών τον πολιτικό χάρτη της χώρας. Οι διαμαρτυρίες των φοιτητών, με αποκορύφωμα τη μεγάλη φοιτητική απεργία του 1929-1930, οι συγκεντρώσεις, τα συλλαλητήρια, οι συγκρούσεις με τις αρχές ασφαλείας αποτελούσαν οικεία εικόνα της εποχής. Το προαύλιο αποτέλεσε περισσότερο από ποτέ εστία ζυμώσεων, στρατολογήσεων και συγκρούσεων, τον χώρο όπου διατυπώθηκε ένας λόγος παράλληλος και συχνότερα αντιθετικός με εκείνον που εκπορευόταν από τις πανεπιστημιακές αίθουσες, ιδιαίτερα στο μάθημα της ιστορίας.

Οι εξελίξεις αυτές συντέιναν στην επαναδιαμόρφωση των προτεραιοτήτων των πρωτανικών αρχών, οι οποίες έθεσαν ως έναν από τους κυριότερους σκοπούς τους την καταπολέμηση του κομμουνισμού με θεωρητικές αναφορές και κατασταλτικές πρακτικές.⁶⁷¹ Η σύνδεση της αριστερής ιδεολογίας με τον δημοτικισμό συνέδραμε ουσιαστικά στη διαμόρφωση του αντίπαλου δέους της πανεπιστημιακής εκπαίδευσης. Η έννοια του αγαθού και χρηστού πολίτη, έννοια που συνδεόταν με τις απαρχές της λειτουργίας του Πανεπιστημίου, υπέστη εύλογα όπως και ο θεσμός, στο πέρασμα των χρόνων και μετά από βαθιές τομές, μια σειρά από επανασηματοδοτήσεις: *Τὸ Πανεπιστήμιον δὲν εἶναι ἐπαγγελματικὸν σχολεῖον, ἀλλὰ τῆς ἐπιστήμης ἅμα καὶ τῆς ἀρετῆς φυτῶριον, ὡς ἀναγνωρίζομεν πάντες [...]. Ἄλλὰ σήμερον εἶναι ἀνάγκη πολὺ μεγαλειτέρα πρὸς τοῦτο νὰ καταβληθῆ προσπάθεια. Τὸ περιβάλλον ἐν ᾧ ζῶμεν ἀπὸ τῶν χρόνων τῶν τελευταίων πολέμων, δὲν εἶναι πλέον τὸ περιβάλλον τῆς ἀρετῆς. Ἄδιαφορία πρὸς τὰ γενναῖα καὶ τὰ ὑψηλά, ἠθικὴ κατὰπτωσις, φρονήματα ἀντεθνικά, σαπρὰ ἰδανικά προβάλλονται πολλαχῶς εἰς τὴν νεολαίαν, ὄχι μόνον παρ' ἡμῖν, ἀλλὰ καὶ ἐν ἄλλαις χώραις. Καὶ ταῦτα, ἐνῶ κατὰ τοὺς χρόνους τοὺς καθ' ἡμᾶς ἔχομεν οἱ πάντες ἀνάγκην περι-*

670. Στρ. Μπουρνάζος, *ό.π.*, σ. 266-277.

671. Βλ. ενδεικτικά Αντ. Φλούντζης, *ό.π.*, και *ΟΚΝΕ 1922-1943*, Αθήνα 1974. Βλ. ακόμη Γ. Γιάνναρης, *ό.π.*, σ. 327-451, και Χρ. Λάζος, *ό.π.*, σ. 245-262.

συλλογής και παρασκευής χαρακτήρων, ανθρώπων, οΐτινες και αὐτοὶ θὰ ζῶσι κατ' ἀρετὴν και θὰ γίνωνται τὸ φῶς τῶν ἀνθρώπων και τὸ ἅλας τῆς κοινωνίας.⁶⁷²

Ο κανονισμός του 1911

Το κίνημα στο Γουδί το 1909 και οι ανακατατάξεις που προκάλεσε στον δημόσιο βίο δημιούργησαν τριγμούς και έφεραν νέες ισορροπίες. Σημαντικότερη θεσμική τροποποίηση αποτέλεσε η επικύρωση του νέου κανονισμού λειτουργίας του Πανεπιστημίου, μετά από ογδόντα τέσσερα χρόνια διατήρησης του προσωρινού, με τους νόμους ΓΩΚΓ' και ΓΩΓΕ' (Ιούλιος 1911) της κυβέρνησης Ελευθερίου Βενιζέλου.⁶⁷³ Είχε προηγηθεί το 1910 η μεγαλύτερη στην έως τότε ιστορία του Αθήνησι «εκκαθάριση» του διδακτικού προσωπικού, με τον νόμο ΓΨΛΑ' από τη μεταβατική κυβέρνηση Στεφάνου Δραγούμη. Απολύθηκαν δεκαεπτά καθηγητές, ανάμεσά τους και ο Δ. Πατσόπουλος, ο οποίος δεν επέστρεψε ποτέ στη Φιλοσοφική –παρά τις επαναπροσλήψεις μεγάλου αριθμού από τους απολυθέντες– καθώς συνταξιοδοτήθηκε.

Ο νέος κανονισμός οδήγησε κατ' αρχήν στη διχοτόμηση του Πανεπιστημίου –ώστε να εκπληρωθούν τύποις οι όροι του κληροδοτήματος Ιωάννη Δόμπολη– σε Εθνικό και Καποδιστριακό, με κοινή όμως Σύγκλητο και πρύτανη. Το Εθνικό περιελάμβανε την Ιατρική και τη Φυσικομαθηματική, ενώ το Καποδιστριακό τη Θεολογική, τη Νομική και τη Φιλοσοφική Σχολή. Ο νομοθέτης εισήγαγε μια σειρά από καινοτομίες που ενίσχυαν την αυτονομία του Πανεπιστημίου έναντι της κυβερνητικής εξουσίας. Με τον ίδιο κανονισμό ορίστηκε και η διεξαγωγή τμηματικών προφορικών εξετάσεων δύο φορές τον χρόνο, ενώ θεσμοθετήθηκε για πρώτη φορά η διάκριση μεταξύ πτυχίου και διδακτορικού διπλώματος.⁶⁷⁴

Η μεταρρύθμιση του 1911 στάθηκε δειλή αναφορικά με την ιστορία. Επικυρώνοντας το δικαίωμα της εκτελεστικής εξουσίας στη θέσπιση των εδρών διατήρησε στην πραγματικότητα τις τρεις προϋπάρχουσες έδρες: δύο τακτικές Γενικής ιστορίας και μια έδρα Ιστορίας του ελληνικού έθνους. Θεσπίστηκε για πρώτη φορά έδρα που αφορούσε το Βυζάντιο, η έδρα της Βυζαντινής τέχνης και αρχαιολογίας, την οποία κατέλαβε την επόμενη χρονιά ο Αδαμάντιος Αδαμαντίου. Λίγους μήνες αργότερα, όταν ανακοινώθηκαν και οι έκτακτες έδρες,

672. Πρυτανικοί λόγοι 1929-1930, σ. 17.

673. Πρυτανεία Ιωάννου Ε. Μεσολωρά..., ό.π. Βλ. επίσης Άνη Βρυχεία, Κώστας Γαβρόγλου, *Απόπειρες μεταρρύθμισης της Ανώτατης Εκπαίδευσης 1911-1981, Θεσσαλονίκη, Σύγχρονα Θέματα*, 1982, σ. 20-27.

674. Κ. Παπαπάνου, ό.π., σ. 170-172.

θεσπίστηκε ακόμη μία έκτακτη έδρα Ιστορικής γεωγραφίας, η οποία δεν επανδρώθηκε ποτέ, καθώς και μια έκτακτη επικουρική έδρα Ιστορίας.

Εκτός από τη διατήρηση των τριών εδρών, η μεταρρύθμιση του 1911 προέβλεπε ένα γενναίο άνοιγμα σε μια σειρά από νέους γνωστικούς κλάδους, απόρροια κατά μείζονα λόγο της διεύρυνσης του Πανεπιστημίου αλλά και της εξέλιξης των θεωρητικών κυρίως επιστημών στον χώρο της Δυτικής Ευρώπης με την επίδραση του θετικισμού. Οι κλάδοι αυτοί στην πανεπιστημιακή ιεραρχία οριοθετήθηκαν κατά κύριο λόγο στον χώρο των έκτακτων εδρών, στο πλαίσιο ακριβώς και του χαρακτηρισμού τους ως βοηθητικών επιστημών. Η ιστορική γεωγραφία, η παπυρολογία, η νομισματική, η σφραγιδογλυφία τέθηκαν σε δεύτερη μοίρα συγκριτικά με τους κύριους γνωστικούς κλάδους, ενώ οι περισσότερες έδρες από αυτές παρέμειναν κενές και καταργήθηκαν.

Το 1912 το υπουργείο Παιδείας συγκρότησε επιτροπή για τον διορισμό καθηγητή στην κενή έδρα του Δ. Πατσόπουλου, η οποία επέλεξε τον Γεώργιο Σωτηριάδη. Η επόμενη έδρα που επρόκειτο να πληρωθεί ήταν η έκτακτη επικουρική έδρα της Ιστορίας. Το 1915 η θέση προκηρύχθηκε και υποψηφιότητα έθεσαν ο Παντελής Κοντογιάννης⁶⁷⁵ και ο Ιάκωβος Χ. Δραγάτσης⁶⁷⁶. Στην εισήγησή του ο Σπ. Λάμπρος ως αρμόδιος καθηγητής καυτηρίασε τη στάση του Ι. Δραγάτη, ο οποίος δεν είχε καταθέσει συγγράμματα –καθώς ο υποψήφιος υποστήριζε ότι η νομοθεσία δεν το επέβαλλε–, ενώ η προτίμησή του προς τον Κοντογιάννη αιτιολογήθηκε με εκτεταμένη αναφορά στο συγγραφικό του έργο. Η Σχολή εξέλεξε με δώδεκα ψήφους υπέρ και μία λευκή τον Π. Κοντογιάννη.⁶⁷⁷ Η εκλογή δεν ίσχυσε, όπως και των υπόλοιπων καθηγητών σε έκτακτες θέσεις.

675. Ο Π. Κοντογιάννης γεννήθηκε στη Χίο, σπούδασε στη Φιλοσοφική Σχολή Αθηνών και έκανε μεταπτυχιακές σπουδές στο Πανεπιστήμιο του Μονάχου. Δίδαξε πολλά χρόνια ως καθηγητής σε γυμνάσια. Εξελέγη το 1926 καθηγητής στην έδρα *Ιστορίας της τουρκοκρατούμενης και νεωτέρας Ελλάδος* του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Η καθηγεσία του ήταν πολύ σύντομη, καθώς δύο χρόνια αργότερα, και κατά τη διάρκεια της πρυτανικής του θητείας, πέθανε. Βλ. Μ. Λάσκαρις, «Παντελής Μ. Κοντογιάννης», *Επιστημονική Επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης* 1 (1927), σ. 226-237, όπου και εργογραφία.

676. Ο Ι. Δραγάτσης ήταν απόφοιτος της Φιλοσοφικής Σχολής Αθηνών. Εργάστηκε στη μέση εκπαίδευση και ίδρυσε ιδιωτικό σχολείο. Πραγματοποίησε εκτεταμένες αρχαιολογικές ανασκαφές στον Πειραιά. Το έργο του ήταν αρχαιολογικού και παιδαγωγικού περιεχομένου, ενώ τα ιστορικά του έργα αφορούσαν κυρίως την αρχαιότητα. Βλ. Ιάκ. Χ. Δραγάτσης *Η ζωή μου (1853-1933)*, Αθήνα χ.χ., *Όσα έγραφα: Εξηκονταετηρίς εργασίας 1872-1932*, Αθήνα 1932.

677. ΠΣΦΣ, συνεδρίαση 25ης Μαΐου 1915.

Τον Δεκέμβριο του 1916 επανήλθε στη Σχολή το ζήτημα της εκλογής έκτακτου καθηγητή στην Ιστορία. Υποψήφιοι ήταν πάλι ο Π. Κοντογιάννης και ο Κωνσταντίνος Ράδος. Στη συνεδρίαση της 9ης Ιανουαρίου 1917 ο κοσμήτορας της Σχολής Σίμος Μενάρδος ανακοίνωσε την απόσυρση της υποψηφιότητας Κοντογιάννη, ενώ ζήτησε από τη Σχολή την τήρηση των διαδικασιών για την εκλογή έκτακτου καθηγητή. Σύμφωνα με αυτές, η Σχολή επέλεξε τριάντα θέματα, από τα οποία θα κληρωνόταν ένα, το οποίο θα ανέπτυξε ο υποψήφιος. Επιλέχθηκαν επίσης δύο μελέτες του Ράδου,⁶⁷⁸ τις οποίες θα ελάμβαναν οι καθηγητές υπόψη για την κρίση του υποψηφίου. Την επόμενη ημέρα ο Ράδος ανέπτυξε επί τρία τέταρτα της ώρας ενώπιον της Σχολής το θέμα «Κατάστασις της παποσύνης υπό Λέοντος του Μεγάλου μέχρι Γρηγορίου Ζ'». Παρ' όλο που η ανάπτυξη του θέματος κρίθηκε ανεπαρκέστατη από όλους τους διδάσκοντες, τελικά η πλειοψηφία, θεωρώντας πολύ πιο σημαντική τη συγγραφική του δράση από την προφορική δοκιμασία, αποφάσισε την εκλογή του. Ο Ράδος δίδαξε ελληνική κυρίως ιστορία έως το 1924.

Τον Ιανουάριο του 1918 εξελέγη στην κενή έδρα του Σπ. Λάμπρου ο Σωκράτης Κουγέας. Στο κλίμα των πολιτικών εκκαθαρίσεων, στις 24 Ιανουαρίου 1918 με νόμο του υπουργείου Παιδείας απολύθηκαν, χωρίς δικαίωμα μελλοντικού αναδιορισμού, δεκαέξι καθηγητές του Πανεπιστημίου, ανάμεσά τους και ο Π. Καρολίδης, ο οποίος είχε επιστρέψει στη Σχολή το χειμερινό εξάμηνο 1915-1916.⁶⁷⁹

Μετά τις εκλογές της 14ης Νοεμβρίου 1920 και τη νίκη της φιλοβασιλικής παράταξης, το πορτρέτο του Σπ. Λάμπρου βρήκε τη θέση του ανάμεσα στους πίνακες των άλλων καθηγητών.⁶⁸⁰ Μέσα στο φορτισμένο κλίμα των πρώτων ημερών της κυβέρνησης Δημητρίου Ράλλη και την ήττα του κόμματος των Φιλελευθέρων, η απόλυση του Καρολίδη ακυρώθηκε, ενώ στην ίδια συνεδρίαση της Συγκλήτου (12 Δεκεμβρίου 1920) όπου χαιρετίστηκε η επιστροφή του ανακοινώθηκε η απόλυση του Σ. Κουγέα, όπως και όλων όσοι είχαν διοριστεί μετά το 1917.⁶⁸¹

678. Βλ. *Les guerres médiéques. La bataille de Salamis*, Παρίσι 1915, καθώς και «Εγγραφα και επιστολαί Γεωργίου Κ. Βοϊνέσκου, υπασπιστού του κατά την Ανατολικήν Ελλάδα στρατάρχου Δ. Υψηλάντου», *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας* 7 (1916), σ. 243-426.

679. Πρ. Παπαστράτης, *ό.π.*, σ. 152-154.

680. Στο ίδιο, σ. 162.

681. Στο ίδιο, σ. 163.

Η μεταρρύθμιση του 1922

Η κυβέρνηση του Δημητρίου Γούναρη προετοίμασε τον νέο οργανισμό του Πανεπιστημίου, ο οποίος τελικά, με υπουργό Παιδείας τον πρύτανη, καθηγητή της Νομικής Κωνσταντίνο Μαυρογένη, ψηφίστηκε τον Αύγουστο του 1922, την ώρα που βρισκόταν σε πλήρη εξέλιξη η εκστρατεία στη Μικρά Ασία. Με τον νόμο αυτό το καθηγητικό σώμα διασφάλιζε –σε μια στιγμή αδυναμίας της εκτελεστικής εξουσίας, αδιαφορίας της κοινής γνώμης και παρουσίας στο πηδάλιο του υπουργείου Παιδείας ενός εξέχοντος πανεπιστημιακού– μια σειρά από μέτρα τα οποία στο πνεύμα της μεταρρύθμισης του 1911 διεύρυναν την αυτονομία του ιδρύματος και ενίσχυαν τη θέση των τακτικών καθηγητών εντός του.⁶⁸² Στον νέο οργανισμό (ν. 2905/1922) οι σχολές ενώθηκαν και πάλι τυπικά σε ένα ίδρυμα, στο Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο.⁶⁸³ Όπως και στον κανονισμό του 1911 ορίστηκε ο αριθμός των εδρών, ενώ το περιεχόμενο τους έμελλε να οριστεί με βασιλικό διάταγμα.⁶⁸⁴

Η κατάληξη της Μικρασιατικής Εκστρατείας είχε συνέπειες και στο εσωτερικό του Πανεπιστημίου. Η εγκαθίδρυση της Επαναστατικής Επιτροπής με αρχηγό τον Στυλιανό Γονατά οδήγησε στην επιστροφή των απολυθέντων πριν από το 1920, άρα και του Σ. Κουγέα. Ανάμεσα στους καθηγητές που απομακρύνθηκαν τώρα ήταν και ο Αδ. Αδαμαντίου, ο οποίος όμως επέστρεψε τον Δεκέμβριο του 1925, μετά την κατάληψη της εξουσίας από τον Θεόδωρο Πάγκαλο τον Ιούνιο του ίδιου έτους.⁶⁸⁵ Την ίδια χρονιά εξελέγη στην κενή έδρα του Γ. Σωτηριάδη ο Μιχαήλ Βολονάκης, ενώ είχε προηγηθεί το 1924 ο Κωνσταντίνος Άμαντος στη νεοσύστατη έδρα της Βυζαντινής ιστορίας.

Το 1930 ο Νικόλαος Βλάχος⁶⁸⁶ αναγορεύθηκε υφηγητής των *Μέσων και νεωτέρων χρόνων* στη Φιλοσοφική. Η διδασκαλία του, η οποία εκδιπλώθηκε τα επόμενα χρόνια ως τη δεκαετία του 1950, βρίσκεται εκτός των χρονικών ορίων της παρούσας εργασίας.

682. Α. Βρυχέα, Κ. Γαβρόγλου, *ό.π.*, σ. 27-28.

683. «Περί Οργανισμού...», *ό.π.*, σ. 609.

684. Στο ίδιο, σ. 614.

685. Πρ. Παπαστράτης, *ό.π.*, σ. 179-183.

686. Για τον Ν. Βλάχο βλ. Ελευθέριος Γ. Πρεβελάκης, «Νικόλαος Βλάχος», *Δελτίον Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος* 11 (1956), σ. 293-295, Χρύσανθος Χρήστου, «Νικόλαος Βλάχος (Μια φυσιογνωμία της σύγχρονης ιστοριογραφίας)», *Καθημερινή* (4 Φεβρουαρίου 1956), και Διονύσιος Ζακυθηνός «Νικόλαος Β. Βλάχος», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Σπουδών* 5 (1965-66), σ. 736-744, όπου και «Αναγραφή των κυριωτέρων δημοσιευμάτων του καθηγητού Νικολάου Βλάχου. Καταρτισθείσα υπό των Φοιτητών του Ιστορικού και Αρχαιολογικού Τμήματος».

Το 1932 ο νέος οργανικός νόμος του Πανεπιστημίου (ν. 5343 της 23ης Μαρτίου 1932) προέβλεπε, για πρώτη φορά στην ιστορία του θεσμού, τη διάκριση της Φιλοσοφικής Σχολής σε τρία τμήματα, τα οποία θα απένεμαν και τα αντίστοιχα πτυχία: Αρχαιολογικό, Ιστορικό, Φιλολογικό. Η Σχολή αποδέχθηκε τελικά τον νόμο, διεκδίκησε όμως και πέτυχε τη διαίρεσή της σε δύο τμήματα: Φιλολογικό και Ιστορικό-Αρχαιολογικό.

Οι νέες έδρες

Στη συνεδρίαση της 18ης Απριλίου 1932 συζητήθηκαν τα γνωστικά αντικείμενα των δεκαοκτώ εδρών της Φιλοσοφικής Σχολής. Σύμφωνα με τον νέο νόμο, η Σχολή έπρεπε εντός δύο μηνών να αποφασίσει και να προτείνει στο υπουργείο Παιδείας, το οποίο και θα αποφάσιζε τελικά, το περιεχόμενό τους. Ήδη δύο μήνες πριν, στη συνεδρίαση της 15ης Φεβρουαρίου, είχε αποφασιστεί η κατάργηση της κενής έδρας της Ιστορίας του ελληνικού έθνους. Η Σχολή πρότεινε στο υπουργείο τις εξής έδρες για τις παρακάτω περιόδους: Αρχαία ιστορία (Ιστορία των αρχαίων λαών της Ανατολής, Αρχαία ελληνική ιστορία, Ρωμαϊκή ιστορία), Βυζαντινή ιστορία (Πολιτική ιστορία από του Μ. Κωνσταντίνου μέχρι της αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως υπό των Τούρκων [1453] σε συσχέτισμό με την ιστορίαν των πολιτισμών του αυτού χρόνου) και Ιστορία των μέσων και νεωτέρων χρόνων (Ιστορία των μέσων και νεωτέρων χρόνων εξαιρουμένης ιδία της ιστορίας του ελληνισμού από της αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως μέχρι των καθ' ημάς χρόνων, ως και της των θεσμών της νεωτέρας ελληνικής πολιτείας). Οι βοθητικές επιστήμες περιορίστηκαν στο επίπεδο των έκτακτων αυτοτελών εδρών. Σύμφωνα λοιπόν με τον σχεδιασμό της Σχολής καθορίστηκαν οι ακόλουθες έδρες: έδρα της Παπυρολογίας και της Παλαιογραφίας, έδρα της Νομισματολογίας, Πετρολογίας και Σφραγιδογλυφίας, έδρα της Ιστορικής γεωγραφίας, έδρα της Προϊστορικής αρχαιολογίας και Συγκριτικής εθνολογίας. Έκτακτες έδρες προορίζονταν ακόμη για τα γνωστικά αντικείμενα της λαογραφίας, της μεσαιωνικής και νεότερης τέχνης, της ιστορίας και αρχαιολογίας των αρχαίων ανατολικών εθνών.⁶⁸⁷ Με τα σχετικά διατάγματα επικυρώθηκαν όλες οι προτάσεις της Σχολής.⁶⁸⁸

Η μεταρρύθμιση του 1911 άνοιγε μια περίοδο –τουλάχιστον ως το 1932–

687. ΠΣΦΣ, συνεδρίαση 16ης Μαΐου 1932.

688. Βλ. τα σχετικά διατάγματα: Εθνικόν και Καποδιστριακόν Πανεπιστήμιον Αθηνών, *Επετηρίς του πανεπιστημιακού έτους 1933-1934*, Αθήνα 1933, σ. 80-81.

σημαντικών ανακατατάξεων για το Πανεπιστήμιο Αθηνών. Σε επίπεδο διδακτικού προσωπικού ήταν σαφής η περαιτέρω θεσμοθέτηση των διαδικασιών εκλογής του σε συνδυασμό με την ενίσχυση των επιστημονικών εφοδίων που απαιτούνταν για την κατάληψη της θέσης, στο πλαίσιο της διεύρυνσης της αυτονομίας του ιδρύματος. Την ίδια στιγμή βέβαια οι κυβερνήσεις επενέβαιναν με τον πλέον απροσχημάτιστο τρόπο στο εσωτερικό του ιδρύματος, προβαίνοντας σε εκτεταμένες εκκαθαρίσεις, ενώ διατήρησαν, έστω και με τη συμμετοχή του Πανεπιστημίου, το δικαίωμα καθορισμού των εδρών, το γνωστικό αντικείμενο των οποίων οριζόταν, θεωρητικά τουλάχιστον, με αυστηρότητα.

Οι εξελίξεις ήταν σημαντικές και για την ιστορία. Η δημιουργία της νέας έκτακτης έδρας το 1911 είχε στόχο, όπως παρατηρούσε ο Γεώργιος Χατζιδάκις, τη διδασκαλία της μέσης και νεότερης ελληνικής ιστορίας, περιόδου που είχε μείνει ακαλλιέργητος, καθώς οι Φράγκοι λόγω του θρησκευτικού Σχίσματος δεν είχαν ενδιαφερθεί να τη μελετήσουν (ΠΣΦΣ, συνεδρίαση 22ας Δεκεμβρίου 1916). Η εκλογή του Κωνσταντίνου Ράδου στη συγκεκριμένη έδρα και ο διορισμός στην έδρα της *Ιστορίας των μέσων και νεωτέρων χρόνων* του Γεωργίου Σωτηριάδη –πρόσωπα τα οποία και ηλικιακά παρέπεμπαν στην προηγούμενη γενιά διδασκόντων– δεν μετέβαλαν ουσιαστικά τους όρους και το περιεχόμενο της διδασκαλίας. Οι αλλαγές συνδέθηκαν με μια νεότερη γενιά καθηγητών που κατέλαβαν τις έδρες οι οποίες εκκενώθηκαν από τους παλαιότερους. Η εκλογή του Σωκράτη Κουγέα στην έδρα του Σπ. Λάμπρου εξασφάλισε τη συνέχεια της φροντιστηριακής διδασκαλίας του προκατόχου του, αλλά και την επικέντρωση του ακαδημαϊκού μαθήματός του στην αρχαία Ελλάδα. Η θεσμοθέτηση της έδρας της Βυζαντινής ιστορίας δημιούργησε για πρώτη φορά στη δεκαετία του 1920 μια έδρα αφιερωμένη στην ελληνική μεσαιωνική ιστορία, η οποία, σε συνδυασμό με την έδρα της Βυζαντινής αρχαιολογίας και τέχνης που είχε προηγηθεί αλλά και με άλλες που έπονταν, όπως θα δούμε στο οικείο κεφάλαιο, συγκροτούσαν ένα νέο ερευνητικό και διδακτικό πεδίο στη Σχολή, εκείνο της βυζαντινολογίας. Ταυτόχρονα η εκλογή του Μιχαήλ Βολονάκη στην έδρα της *Ιστορίας των μέσων και νεωτέρων χρόνων* εξασφάλισε και τη διδασκαλία της νεότερης ελληνικής ιστορίας, στο μέτρο μάλιστα που εθνικές και επετειακές ανάγκες, όπως ο εορτασμός των εκατό χρόνων από την Επανάσταση του 1821, το επέβαλλαν. Στις αρχές της δεκαετίας του 1930 η κατάργηση της έδρας της *Ιστορίας του ελληνικού έθνους* και λίγο αργότερα –το 1936, με τη δημιουργία της έδρας της *Ιστορίας της νεωτέρας Ευρώπης και ιδία της Ελλάδος*, που κατέλαβε ο Νικόλαος Βλάχος– η εξασφάλιση της διδασκαλίας της ιστορίας της νεότερης Ελλάδας από μια ιδιαίτερη έδρα

σηματοδοτούσαν την πλήρη διάχυση της ελληνικής ιστορίας σε όλες τις έδρες Ιστορίας της Σχολής. Το γεγονός αυτό, καθώς και η έναρξη της λειτουργίας του Ιστορικού-Αρχαιολογικού Τμήματος έθεταν τέλος σε μια σημαντική περίοδο της διδασκαλίας της ιστορίας στη Φιλοσοφική Σχολή, αλλά αποτελούσαν και την αρχή ενός νέου κεφαλαίου, που σε μεγάλο βαθμό συνεχίζεται έως σήμερα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄

ΤΟ ΠΡΩΤΟ ΣΚΑΛΙ: Η ΑΡΧΑΙΑ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΣΩΚΡΑΤΗ ΚΟΥΓΕΑ ΣΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΗΣ ΣΥΝΕΧΕΙΑΣ

Ο Σωκράτης Κουγέας (1877-1966)⁶⁸⁹ ήταν ο πρώτος καθηγητής Ιστορίας που εξελέγη μετά τη μεταρρύθμιση του 1911 στη Φιλοσοφική Σχολή. Γεννήθηκε στους Δολούς της Λακωνίας, όπου πραγματοποίησε τις εγκύκλιες σπουδές του, ενώ στη συνέχεια φοίτησε στη Φιλοσοφική Σχολή της Αθήνας. Παράλληλα εργάστηκε στην κριτική έκδοση της Καινής Διαθήκης από τον βαρόνο Χέρμανν Φράιχερρ φον Ζόντεν, αναζητώντας και μελετώντας σχετικά χειρόγραφα σε ελληνικές βιβλιοθήκες. Μετά την αποφοίτησή του (1901) υπηρέτησε ως ελληνο-διδάσκαλος και σχολάρχης. Από το 1904 έως το 1909 σπούδασε με κρατική υποτροφία κατ' αρχάς στο Πανεπιστήμιο του Χάλλε με διδάσκοντες τον επιγραφολόγο Βίλχελμ Ντιττενμπέργκερ, τον φιλόλογο Καρλ Ρόμπερτ, τον ιστορικό Φρήντριχ Βίλκεν, τον λατινιστή φιλόλογο Γκέοργκ Βισσόβα. Στη συνέχεια παρακολούθησε στο Πανεπιστήμιο του Μονάχου μαθήματα μερικών από τους πιο γνωστούς επιστήμονες της εποχής του: του Καρλ Κρουμπάχερ, του φιλόλογου Όττο Κρούζιους, του αρχαιολόγου Άντολφ Φουρτβένγκλερ. Ο Κουγέας ολοκλήρωσε τις σπουδές του στο Βερολίνο παρακολουθώντας μαθήματα του διάσημου φιλόλογου Ούρλιχ φον Βιλαμόβιτς Μαίλλεντορφ, του ιστορικού της αρχαιότητας Έντουαρντ Μάγερ, του κλασικού φιλόλογου Έντουαρντ Νόρντεν και του θεολόγου Άντολφ φον Χάρνακ. Στο Παρίσι εργάστηκε στην Εθνική Βιβλιοθήκη σε ελληνικά χειρόγραφα και παπυρολογικά κείμενα, ενώ παρακολούθησε μαθήματα του βυζαντινολόγου Σαρλ Ντιλ. Μετά την επιστροφή του στην Ελλάδα εργάστηκε στη μέση εκπαίδευση και στα Γενικά Αρχεία του Κράτους (1916-1918), ενώ δίδαξε ελληνικά και γεωγραφία στο Πολυτεχνείο.

689. Για τον Σ. Κουγέα βλ. Διονύσιος Α. Ζακυθηνός, Παναγιώτης Πουλίτσας, Απόστολος Δασκαλάκης, Λίνος Πολίτης, Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, Ηλίας Βενέζης, Θεόδωρος Ξύδης, «Σωκρ. Β. Κουγέας», αφιέρωμα στη *Νέα Εστία* 7, 80 (15 Οκτωβρίου 1966), σ. 1438-1450, και Διονύσιος Α. Ζακυθηνός, «Σωκράτης Κουγέας», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών* 48 (1973), σ. 211-225, και «Βιβλιογραφία δημοσιευμάτων Σωκράτους Β. Κουγέα»: *Ελληνικά, Τιμητικός τόμος Σωκράτους Β. Κουγέα*, 15 (1957), σ. ζ'-ιε'.

Στενός μαθητής και συνεργάτης του Σπυριδωνος Λάμπρου –τον είχε συνοδεύσει ως φοιτητής δύο φορές σε αποστολές στο Άγιον Όρος–, ο Σ. Κουγέας προτάθηκε ως αντικαταστάτης του τον Ιανουάριο του 1917, όταν ο γνωστός ιστορικός παραιτήθηκε αναλαμβάνοντας την πρωθυπουργία της χώρας. Στη διεκδίκηση της έδρας συμμετείχαν ο Παντελής Κοντογιάννης και ο Κωνσταντίνος Ράδος. Στην έκθεσή της η επιτροπή, που την αποτελούσαν ο Αδ. Αδαμαντίου, ο Π. Καρολίδης και ο Γ. Σωτηριάδης, αφού εξέτασε τα έργα των υποψηφίων τούς απέρριψε όλους, ευχόμενη να επανέλθει στη θέση του ο Λάμπρος. Υπερβαίνοντας όμως τις αρμοδιότητές της, πρότεινε ομόφωνα ως πλέον κατάλληλο τον Σ. Κουγέα με βάση το υπόμνημα που είχε υποβάλει για την έκτακτη έδρα της Νεοελληνικής φιλολογίας και παπυρολογίας.⁶⁹⁰ Η επιτροπή αναφερόταν εν εκτάσει στο έργο του, ενώ τόνιζε και τις σχέσεις μαθητείας που τον συνέδεαν με τον προκάτοχο της έδρας.⁶⁹¹

Τον Ιανουάριο του 1918 συζητήθηκε εκ νέου στη Φιλοσοφική Σχολή η πλήρωση της έδρας του Σπ. Λάμπρου, σε ένα τελείως διαφορετικό κλίμα μετά την απομάκρυνσή του από την πρωθυπουργία. Υποψηφιότητα έθεσαν οι Μιχαήλ Βολονάκης, Σ. Κουγέας, Π. Κοντογιάννης και Κ. Ράδος, ενώ παρέμεινε η ίδια εισηγητική επιτροπή. Η τελευταία προέκρινε ομόφωνα τον Σ. Κουγέα, ενώ ο Π. Καρολίδης υποστήριξε και την υποψηφιότητα του Μ. Βολονάκη. Στη σχετική συζήτηση στη Φιλοσοφική ο Γ. Σωτηριάδης υπήρξε ιδιαίτερα οξύς με τον Μ. Βολονάκη, καταγγέλλοντας την ανυπαρξία οποιασδήποτε πρωτότυπης και αξίας λόγου εργασίας του υποψηφίου. Όπως αποκάλυψε στους συναδέλφους του, και τα τρία μέλη της επιτροπής αρχικά θεώρησαν αναίδεια την υποψηφιότητά του και ήταν ιδιαίτερα αρνητικοί έναντί της. Στη συνέχεια όμως, και για λόγους που ο Σωτηριάδης δεν γνώριζε, ο Π. Καρολίδης μετέβαλε τη στάση του και υποστήριξε τον Βολονάκη. Ο Γ. Χατζιδάκις με μακρά και βασισμένη στο έργο των υποψηφίων έκθεση κατέκρινε την επιτροπή γιατί μερολήπτησε υπέρ των Βολονάκη και Κουγέα, ενώ τόνισε την αξία του έργου του Ράδου και του Κοντογιάννη. Κριτική στον Μ. Βολονάκη άσκησε και ο Νικόλαος

690. Η συζήτηση για την έδρα, με πλήθος υποψηφίων, είχε διεξαχθεί επί μακρόν στη Φιλοσοφική τον Μάιο του 1915, και με την υποστήριξη του Λάμπρου ο Κουγέας είχε συγκεντρώσει τις περισσότερες ψήφους. Βλ. ΠΣΦΣ, συνεδριάσεις 20ής και 25ης Μαΐου 1915. Η έκτακτη έδρα καταργήθηκε χωρίς να διδάξει ο Κουγέας.

691. Βλ. «Έκθεσις της διά την τακτικήν έδραν της Γενικής Ιστορίας ορισθείσης επιτροπείας. Αναγνωσθείσα εις την Φιλοσοφικήν Σχολήν τη 25 Ιανουαρίου 1917», Καποδιστριακόν Πανεπιστήμιον, Έκθεσις της υπό της Φιλοσοφικής Σχολής ορισθείσης επιτροπείας διά την τακτικήν έδραν της Γενικής Ιστορίας, Αθήνα, Τυπογραφείον «Εστία», 1918, σ. 49-65.

Πολίτης, τονίζοντας το θράσος του να υποβάλει υποψηφιότητα μετασκευάζοντας εργασίες ώστε να αντεπεξέλθει στις απαιτήσεις του νόμου. Στην τοποθέτησή του, με την οποία συμφωνούσε και ο Σ. Μενάρδος, ο καθηγητής της Λατινικής φιλολογίας Θεοφάνης Κακριδής υποστήριξε ότι το έργο του Κουγέα ήταν περισσότερο φιλολογικό παρά ιστορικό. Απορρίπτοντας τον Ράδο και τον Βολονάκη, ο Κακριδής κατέληγε στην υποστήριξη της υποψηφιότητας Κοντογιάννη. Τελικά με οκτώ ψήφους (Σπ. Σακελλαρόπουλος, Ν. Πολίτης, Γρ. Βερναρδάκης, Παναγής Καββαδίας, Χρίστος Τσούντας, Α. Σκιάς, Α. Αδαμαντίου, Γ. Σωτηριάδης) έναντι τεσσάρων υπέρ του Κοντογιάννη (Γ. Χατζιδιάκις, Σ. Μενάρδος, Θεόφιλος Βορέας, Θ. Κακριδής), εξελέγη ο Κουγέας.⁶⁹²

Κατά τη διάρκεια της καθηγεσίας του, ο Κουγέας δίδαξε στις ακαδημαϊκές του παραδόσεις αποκλειστικά αρχαία ιστορία, από τους αρχαίους ανατολικούς λαούς έως και τους Ρωμαίους. Σταθερή επιδίωξη, όπως προκύπτει και από τη διαδοχή των μαθημάτων, ήταν η κάλυψη όλης της αρχαίας ιστορίας σε χρονική ακολουθία: στο πρώτο έτος δίδασκε ιστορία των ανατολικών λαών, στη συνέχεια ένα ή δύο έτη αρχαία ελληνική ιστορία (από τα αρχαιότατα χρόνια έως τη μάχη της Χαιρώνειας), ένα έτος ιστορία του μακεδονικού ελληνισμού και ένα έτος ρωμαϊκή ιστορία. Συνολικά στα μαθήματα που δίδαξε προηγήθηκε η αρχαία Ελλάδα. Δίδαξε τρία ακαδημαϊκά έτη ιστορία των αρχαίων ανατολικών λαών ή εθνών, δύο έτη ρωμαϊκή ιστορία, έξι έτη αρχαία ελληνική ιστορία και τρία έτη ιστορία του μακεδονικού ελληνισμού. Ο Κουγέας έδωσε ιδιαίτερη έμφαση στις ασκήσεις των φοιτητών. Προσέφερε οκτώ έτη φροντιστηριακές ασκήσεις στην έρευνα και στη χρήση των πηγών της αρχαίας ιστορίας, παλαιογραφικές ασκήσεις στο Τμήμα Χειρογράφων της Εθνικής Βιβλιοθήκης, ανάγνωση χειρογράφων (δύο έτη), ανάγνωση χειρογράφων και χρήση και ερμηνεία ή έρευνα των ιστορικών πηγών (έξι έτη), άλλοτε για πρωτοετείς και άλλοτε για τεταρτοετείς φοιτητές.⁶⁹³

Όπως και ο προκάτοχός του, ο Σ. Κουγέας είχε πριν από τον διορισμό του σημαντικό συγγραφικό και ερευνητικό έργο, επικεντρωμένο κυρίως στα βυζαντινά και νεότερα χρόνια. Η εργογραφία του είναι εξαιρετικά εκτεταμένη και καλύπτει το σύνολο σχεδόν της ελληνικής ιστορίας: μονογραφίες, άρθρα, συμμετοχές σε συνέδρια, βιβλιοκρισίες, αποτύπωση μιας πλούσιας συγγραφικής

692. ΠΣΦΣ, συνεδρίαση 24ης Ιανουαρίου 1918. Βλ. και *Πρακτικόν της συνεδρίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Καποδιστριακού Πανεπιστημίου διά την εκλογήν τακτικού καθηγητού της Γενικής Ιστορίας*, Αθήνα, Τυπογραφείον «Εστία», 1918.

693. Βλ. εδώ το Παράρτημα, με τους τίτλους των μαθημάτων.

και ερευνητικής δραστηριότητας. Στο σύνολο του εκδοθέντος έργου του –με εξαίρεση κάποια υπερασπιστικά κείμενα ή λίβελους αναφορικά με την εκλογή και γενικότερα την πανεπιστημιακή του σταδιοδρομία, καθώς και επετειακούς λόγους, κυρίως για τους εορτασμούς των εκατό χρόνων από την έναρξη του Αγώνα– σπανίζουν εκδόσεις συνδεδεμένες με την πανεπιστημιακή διδασκαλία του. Η διαπίστωση αυτή αφορά κυρίως τις ακαδημαϊκές παραδόσεις του και λιγότερο τα φροντιστήρια, όπου πιθανόν να χρησιμοποίησε ως αντικείμενο διδασκαλίας κάποιες από τις επιγραφές, τα χειρόγραφα, τους κώδικες και άλλα έγγραφα τα οποία είχε επισημάνει και μελετήσει σε δημοσιεύσεις του.

Ένα από τα ελάχιστα συγκροτημένα κείμενα του Σωκράτη Κουγέα το οποίο αφορούσε την αρχαία ιστορία ήταν η συμμετοχή του στην *Παγκόσμια Ιστορία*, την οποία εξέδωσε ο εκδοτικός οίκος «Ελευθερουδάκης».⁶⁹⁴ Το κείμενό του αφορούσε την αρχαία ελληνική ιστορία, από την κάθοδο των «ελληνικών φυλών» έως και τη βασιλεία του Φιλίππου Β' στους Μακεδόνες. Πρόκειται για ένα και λόγω του προορισμού του εκλαϊκευτικό κείμενο, δίχως βιβλιογραφία και αναφορές σε πηγές. Ο συγγραφέας ανακεφαλαίωνε την αρχαία ελληνική ιστορία σε απλή καθαρεύουσα, ενώ κεντρικός άξονας του κειμένου ήταν η εκ προοιμίου ελληνικότητα όσων κατοίκησαν στον χώρο και η αντιμετώπισή τους εξ αρχής ως ενός ενιαίου έθνους: οι ελληνικές φυλές, οι Έλληνες που συνασπίστηκαν για να αντιμετωπίσουν τους Πέρσες, ο Πελοποννησιακός εμφύλιος πόλεμος και, τέλος, η ανάγκη για έναν ισχυρό μονάρχη, την οποία κάλυψε ο Φίλιππος. Αξιωματική ήταν επίσης η ισχυρή παρουσία των επιτευγμάτων στον χώρο της τέχνης και της λογοτεχνίας, στοιχείο που θεωρήθηκε το κατεξοχήν ενδεικτικό για την ανωτερότητα του πολιτισμού των Ελλήνων.

Η παρουσία της περιόδου του Μεγάλου Αλεξάνδρου και των διαδόχων του υπήρξε ισχυρή στη διδασκαλία του καθηγητή της Αρχαίας ιστορίας. Η επιλογή αυτή συνδέεται ενδεχομένως με την ενασχόλησή του με την περίοδο αυτή,⁶⁹⁵ όσο και με την προβολή, σε μια ταραγμένη περίοδο, της ελληνικότητας του παρελθόντος της Μακεδονίας, όπως άλλωστε φανέρωνε και ο όρος *μακεδονικός ελληνισμός* που χρησιμοποίησε για να χαρακτηρίσει την περίοδο, πρώ-

694. Σωκράτης Κουγέας, «Αρχαία ιστορία»: Στάθης Καραβίας (διεύθ.), *Παγκόσμια Ιστορία*, τ. 1, Αθήνα, Ελευθερουδάκης, 1932, σ. 414-458. Το κείμενο δεν έχει περιληφθεί στη δημοσιευμένη εργογραφία του καθηγητή. Ευχαριστώ τον κ. Κ. Μπουραζέλη που μου το επεσήμανε.

695. Ο Ζακυθηνός αναφέρει την ενασχόληση του Κουγέα με τον μακεδονικό αλλά και τον ρωμαϊκό ελληνισμό ως έναν από τους σταθμούς του έργου του. Βλ. Δ. Ζακυθηνός, «Σωκράτης Κουγέας», *ό.π.*, σ. 214. Στην πραγματικότητα, όπως μπορεί κανείς

τη φορά στη διδασκαλία του μαθήματος στο Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Η έλλειψη δημοσιεύσεων του Κουγέα που να αφορούν τη διδασκαλία του δυσχεραίνει εξαιρετικά την αποτίμησή της. Η απουσία αυτή σχολιάστηκε δυσμενέστατα και από τους πολυάριθμους επικριτές του, καθώς κατά τη διάρκεια του βίου του ο ιστορικός είχε έλθει σε σύγκρουση με αρκετούς πανεπιστημιακούς, και όχι μόνο, συναδέλφους του. Είναι χαρακτηριστική η κριτική του καθηγητή της Φιλοσοφικής Σχολής Αθηνών Νικολάου Τωμαδάκη, ο οποίος υπήρξε και φοιτητής του, ότι ο Κουγέας δίδασκε Μηδικούς Πολέμους και Πελοποννησιακό Πόλεμο με βάση τα σχολικά εγχειρίδια του Νικολάου Βραχνού.⁶⁹⁶ Σύμφωνα με τις ίδιες αιτιάσεις, η φροντιστηριακή του διδασκαλία ξεκινούσε πολύ αργά, μόλις τον Μάρτιο, ενώ χρησιμοποιούσε στο μάθημά του τους πίνακες που είχε συντάξει για τη φροντιστηριακή του διδασκαλία ο Σπ. Λάμπρος. Ο Τωμαδάκης τον κατηγορούσε ακόμη ότι δεν είχε επισκεφθεί ποτέ με τους φοιτητές του το Τμήμα Χειρογράφων της Εθνικής Βιβλιοθήκης όπου ήταν διευθυντής, ότι στη διάρκεια της πανεπιστημιακής του θητείας δεν είχε πάρει μαζί του ούτε έναν φοιτητή σε παλαιογραφικό ταξίδι, ενώ, με εξαίρεση τον μετέπειτα καθηγητή του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης Λίνο Πολίτη, δεν είχε άλλους μαθητές.⁶⁹⁷ Οι κατηγορίες αυτές, σαφέστατα επηρεασμένες από την αντιπαλότητα του Τωμαδάκη προς τον Κουγέα, έρχονται σε αντίθεση με μια άλλη εκ των υστέρων μαρτυρία, εκείνη της Αικατερίνης Χριστοφιλοπούλου, η οποία θυμάται –αν και επισημαίνει πως η ακαδημαϊκή του διδασκαλία δεν ανταποκρινόταν σε όσα θα περίμενε κανείς– ότι με τη φροντιστηριακή διδασκαλία του ο καθηγητής της Αρχαίας ιστορίας κέντριζε το νου και την ψυχή μας, καθώς για πρώτη φορά ξανοιγόταν στα μάτια μας άγνωστος θαυματοστός κόσμος με τη μύση στη βυζαντινή παλαιογραφία [...].⁶⁹⁸ Σύμφωνα και με τη

να διαπιστώσει διατρέχοντας την εργογραφία του, πρόκειται για μικρές εργασίες, βασισμένες κυρίως στη μελέτη επιγραφικού υλικού της περιόδου.

696. Ο Νικόλαος Βραχνός υπήρξε πολυγραφότατος συγγραφέας σχολικών εγχειριδίων στις αρχές του 20ού αιώνα. Βλ. εργογραφία του στη βιβλιογραφία του ανθολογίου της Χρ. Κουλούρη, *ό.π.*, σ. 593-734.

697. Βλ. Ευμάθιος Καυσοκαλυβίτης, μοναχός [Νικόλαος Β. Τωμαδάκης], *Ιστορικά Ραπίσματα Διανομή Δευτέρα ή Σωκράτης ο Δόλιος (εκ Δολών). Η Ακαδημία Αθηνών και Ρωμανός ο Μελωδός*, Θεσσαλονίκη 1956, σ. 16.

698. Αικατερίνη Χριστοφιλοπούλου, «Οι βυζαντινές σπουδές στο Πανεπιστήμιο Αθηνών κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου», *Νέα Εστία* 136 (1994), σ. 985. Στο άρθρο περιγράφονται τα φοιτητικά χρόνια της ιστορικού με αναφορές σε όλους τους καθηγητές που ασχολήθηκαν με το Βυζάντιο στη Φιλοσοφική Σχολή κατά τον Μεσοπόλεμο.

μαρτυρία του Μιχάλη Σακελλαρίου, στο μάθημα του Κουγέα οι φοιτητές κρατούσαν σημειώσεις, ενώ υπήρχαν περιορισμένες αναφορές σε ξένους ερευνητές και ιστορικούς, με σημαντικότερη εκείνη στον Καρλ Γιούλιους Μπέλοχ.

Η παρουσία του Κουγέα στο Πανεπιστήμιο δεν μπορεί να περιοριστεί στη διδασκαλία της αρχαίας ιστορίας. Πρόσωπο με οξεία κρίση και τόλμη (όπως μπορεί κανείς να διαπιστώσει τόσο από τις δημόσιες παρεμβάσεις του όσο και από εκείνες εντός των τειχών της Φιλοσοφικής), με συγκροτημένη αντίληψη για την ιστορική επιστήμη (όπως αποτυπώνεται και στις πολυπληθείς βιβλιοκρισίες του, ιδιαίτερα στο περιοδικό *Ελληνικά*), ενέπνευσε τους φοιτητές του απολαμβάνοντας τον σεβασμό και την εκτίμησή τους ως το τέλος του βίου του, το οποίο άλλωστε επήλθε πολλά χρόνια μετά την αποχώρησή του από τη Σχολή.⁶⁹⁹

Ανατρέχοντας στη διαδρομή της αρχαίας ελληνικής ιστορίας στο Πανεπιστήμιο, θα παρατηρούσε κανείς ότι, με εξαίρεση τον Κ. Σχινά, ο οποίος δίδαξε αρχαία ιστορία ως αυτόνομο γνωστικό αντικείμενο με βάση τις σπουδές του, οι υπόλοιποι διδάσκοντες ασχολήθηκαν με την αρχαία ιστορία στο πλαίσιο της συνεχούς ελληνικής ή παγκόσμιας ιστορίας. Από τους ιστορικούς που δίδαξαν αρχαία ιστορία στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, κανείς δεν έχει να επιδείξει σημαντικό έργο αναφορικά με την περίοδο αυτή. Ο Κ. Παπαρηγόπουλος υιοθέτησε μια σειρά από σχήματα δυτικών ιστορικών, ενώ, με εξαίρεση ίσως τις πρώιμες γλωσσολογικές του μελέτες, ο Π. Καρολίδης δεν προσέφερε τίποτε άξιο λόγου στην αρχαία ιστορία παρά τις πομπώδεις συνδέσεις του ανατολικού με τον αρχαιοελληνικό πολιτισμό. Ο Σπ. Λάμπρος και ο Σ. Κουγέας αφιέρωσαν το κύριο μέρος της ερευνητικής τους μα και της φροντιστηριακής τους διδασκαλίας στα μεσαιωνικά και νεότερα χρόνια, «διεκπεραιώνοντας» τρόπον τινά τη διδασκαλία της ιστορίας της αρχαίας περιόδου.

Όπως παρατηρεί ο Δημήτρης Κυρτάτας για το σύνολο της ιστοριογραφικής παραγωγής, η διαχρονική μελέτη της ελληνικής ιστορίας απορρόφησε την αυτοτελή της αρχαίας, με σοβαρές συνέπειες στην κατεύθυνση και στην πρόοδο των αρχαιογνωστικών σπουδών: οι έλληνες ιστορικοί ασχολήθηκαν κυ-

699. Είναι χαρακτηριστικό το κείμενο που δημοσίευσε μετά τον θάνατο του Κουγέα ο Ζήσιμος Λορεντζάτος, παλαιός φοιτητής του, λόγιος, που κατατάσσεται γενικά στη Γενιά του '30. Το άρθρο συνιστά μια σημαντική στην πραγματικότητα πηγή και για τον συγγραφέα του, στο μέτρο που, σε αντίθεση με διανοητές της ίδιας γενιάς όπως ο Κ. Θ. Δημαράς, ο Λορεντζάτος δημοσίευσε ελάχιστα αντίστοιχα κείμενα εις μνήμην. Βλ. Ζήσιμος Λορεντζάτος, «Ο Σ. Β. Κουγέας και η μέσσα-Ελλάδα», *Εποχές* 48 (Απρίλιος 1967), σ. 311-320.

ρίως με την αναζήτηση της συνέχειας, αλλά και οι ξένες συμβολές αξιολογήθηκαν με βάση τη θέση που έπαιρναν στο ζήτημα της διαχρονικής επιβίωσης και πορείας του ελληνικού έθνους.⁷⁰⁰ Η εμμονή στη συνέχεια και η ιδεολογική αντιμετώπιση της αρχαίας ιστορίας αποτέλεσαν χαρακτηριστικά της συνθετικής μελέτης της και στα χρόνια που ακολούθησαν.⁷⁰¹

Πέρα από την ανάδειξη της συνέχειας της ιστορίας του ελληνικού έθνους ως βασικής προτεραιότητας στη διδασκαλία των καθηγητών και υφηγητών του Πανεπιστημίου, υπήρξε και μια σειρά άλλων παραγόντων που εξηγούν την ισχνή ανάπτυξη της αρχαίας ελληνικής ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Ο σημαντικότερος είναι η αποσύνδεση της ερευνητικής δραστηριότητας από τη διδακτική πράξη. Σε αντίθεση με τα βυζαντινά και νεότερα χρόνια, στα οποία αφιερώθηκε κατεξοχήν η φροντιστηριακή διδασκαλία, η αρχαία ιστορία παρέμεινε μάθημα που διδάχθηκε μέσω των ακαδημαϊκών παραδόσεων. Οι ανεπάρκειες και το μικρό ερευνητικό ενδιαφέρον του διδακτικού προσωπικού δεν ενθάρρυναν την άσκηση των φοιτητών στην αρχαία ιστορία. Αποτέλεσμα των προηγούμενων ήταν η απουσία εδρών βοηθητικών επιστημών για την ιστορία –έλλειψη που χαρακτηρίζει το σύνολο της πανεπιστημιακής διδασκαλίας– να πλήξει ιδιαίτερα την αρχαία ιστορία. Η επιγραφική, η νομισματική, η παλαιογραφία –οι οποίες παρά τις θεωρητικές εξαγγελίες διδάχθηκαν ελάχιστα ή και καθόλου ως αυτόνομα γνωστικά αντικείμενα– για τα βυζαντινά και νεότερα χρόνια προσφέρθηκαν φροντιστηριακά κυρίως από τον Λάμπρο, που προσπάθησε να αναπληρώσει τις ελλείψεις. Όσον αφορά όμως τον αρχαίο κόσμο, μόνο το Φιλολογικό Φροντιστήριο προσέφερε αυτές τις γνώσεις, σε μια διαφορετική προοπτική συγκριτικά με εκείνη του Ιστορικού.

Η έλλειψη πραγματικού ενδιαφέροντος των διδασκόντων για την αρχαία ιστορία αντανακλάται και στο σύνολο των φοιτητών και μαθητών τους. Ελάχιστοι ήταν όσοι αυτή την περίοδο ασχολήθηκαν με την αρχαία Ελλάδα. Γενικότερα, τα πρώτα χρόνια του 20ού αιώνα δεν υπήρξε στην υπό διαμόρφωση ελληνική ιστορική κοινότητα μια ομάδα που να ασχολήθηκε με την αρχαία ελληνική ιστορία, όπως συνέβαινε με το Βυζάντιο. Από τους καθηγητές δε οι οποίοι είχαν αναλάβει το έργο αυτό στο Πανεπιστήμιο Αθηνών κανείς δεν ανέλαβε πρωτοβουλίες για τη συγκρότηση μιας παρόμοιας ομάδας. Είναι χα-

700. Βλ. Δ. Κυρτάτας, *ό.π.*, σ. 114.

701. Βλ. ενδεικτικά Κώστας Μπουραζέλης, «Ιστοριογραφία της Αρχαιότητας και νεοελληνικές ιδεολογίες. Μια πρώτη ανάχνευση κατευθύνσεων της προβληματικής και προβλημάτων επιστημονικότητας σε τρία συνθετικά έργα της περιόδου μετά από τον Β' παγκόσμιο πόλεμο», *Μνήμων* 14 (1992), σ. 223-235, και Άλ. Βερέβη, *ό.π.*

ρακτηριστική η έλλειψη σχετικών περιοδικών, όταν την ίδια περίοδο κυκλοφόρησαν τρεις τουλάχιστον περιοδικές εκδόσεις αφιερωμένες στο Βυζάντιο.⁷⁰² Η κατάσταση δεν ήταν καλύτερη και στο νεότευκτο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Την αρχαία ιστορία εκεί δίδαξε ο Γεώργιος Σωτηριάδης, αρχαιολόγος περισσότερο παρά ιστορικός, στο πλαίσιο μάλιστα μιας έδρας Μέσων και νεωτέρων χρόνων. Για τους περισσότερους από τους ιστορικούς της περιόδου η αναφορά στην αρχαία ιστορία αποτελούσε είτε ένα απαραίτητο στάδιο στην ανάδειξη της συνέχειας, είτε αφορμή για κάποιο μικρό δημοσίευμα, συνήθως γύρω από κάποιο εύρημα, ενώ απουσίασε γενικότερα ο διάλογος με τους ξένους συναδέλφους τους.

Εάν η μελέτη των πηγών της αρχαίας ιστορίας απουσίαζε σε μεγάλο βαθμό από τα φροντιστήρια της ιστορίας, δεν συνέβαινε το ίδιο με την αρχαιολογία. Οι μαρτυρίες τόσο του Μιχάλη Σακελλαρίου, του Δικαίου Βαγιακάκου και του Γιώργου Αλισανδράτου, οι οποίοι σπούδασαν στη Φιλοσοφική Σχολή κατά τον Μεσοπόλεμο, συνέκλιναν στη διαπίστωση ότι η πλέον σημαντική εργασία στην αρχαία ιστορία γινόταν στα φροντιστήρια αρχαιολόγων όπως ο Γεώργιος Οικονόμου και ο Αντώνιος Κεραμόπουλλος. Στο φροντιστήριο του τελευταίου οι φοιτητές πραγματοποιούσαν, με βάση κυρίως επιγραφές, ιστορικές εργασίες. Συνολικότερα, η αρχαιολογία των αρχαίων ελληνικών χρόνων γνώρισε μεγαλύτερη άνθηση από ό,τι η ιστορία της ίδιας περιόδου το διάστημα αυτό. Σε μεγάλο βαθμό η αρχαιολογία αναλάμβανε να στηρίξει τα εθνικά δίκαια εκεί όπου η ιστορία εξαρχής παρουσιαζόταν αδύναμη. Είναι χαρακτηριστική η περίπτωση της Μακεδονίας, η ελληνικότητα της οποίας ήταν πολύ δύσκολο να αποδειχθεί πριν από τον 4ο π.Χ. αιώνα, όταν απουσίαζαν οι γραπτές πηγές. Το αποτέλεσμα ήταν εκτεταμένες ανασκαφικές έρευνες,⁷⁰³ όπως εκείνες του Γ. Σωτηριάδη στο Δίον και του Α. Κεραμόπουλλου στη Σιάτιστα.⁷⁰⁴ Όπως επισημαίνει η Νίκη Σακκά, στην περίπτωση των ελλήνων αρχαιολόγων η παρακολούθηση των δυτικών επιστημονικών ρευμάτων –θα μπορούσε κανείς να θεωρήσει ότι η παρουσία των ξένων αρχαιολογικών σχολών στην Ελλάδα λειτούργησε καταλυτικά προς αυτή την κατεύθυνση– και η συνεργασία τους με την εκτελεστική εξουσία, παρά τις παλινωδίες και την αλλαγή προτεραιοτήτων της τελευταίας, οδήγησαν σε συγκεκριμένα επιστημονικά αποτελέσματα. Δεν υπήρξε όμως συστηματική και συνεχής προσπάθεια,

702. Βλ. το σχετικό με τη βυζαντινή ιστορία κεφάλαιο.

703. Νίκη Σακκά, *ό.π.*, σ. 74-81.

704. Στο ίδιο, σ. 78.

στοιχείο που οφειλόταν βέβαια και στις οικονομικές δυσκολίες, αντανακλούσε όμως και την άποψη ότι η αρχαιολογία και τα πορίσματά της δεν μπορούσαν παρά να διαδραματίσουν εντέλει περιορισμένο ρόλο στον διπλωματικό στίβο και στην ενίσχυση της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής. Στην περίπτωση της Θράκης, παρά την κινητοποίηση των Βουλγάρων, οι ελληνικές κυβερνήσεις δεν ενίσχυσαν ανάλογες πρωτοβουλίες καθώς είχαν επικεντρώσει το ενδιαφέρον τους στη γειτονική Μακεδονία, ενώ οι μεμονωμένες δραστηριότητες, κυρίως συσσωματώσεις πολιτών, δεν οδήγησαν σε σπουδαία αποτελέσματα.⁷⁰⁵

705. Στο ίδιο, σ. 81-90.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ΄

Η ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΜΠΡΟΣΤΑ ΣΕ ΝΕΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ: ΟΙ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΙ ΚΑΙ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΙ ΕΧΘΡΟΙ

ΕΞΟΦΛΩΝΤΑΣ ΠΑΛΑΙΑ ΧΡΕΗ: Η ΚΑΘΗΓΕΣΙΑ ΤΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΣΩΤΗΡΙΑΔΗ

Η εκκαθάριση του 1910 στέρησε το Πανεπιστήμιο από έναν σημαντικό αριθμό καθηγητών, προκαλώντας προβλήματα στο πρόγραμμα μαθημάτων. Τα προβλήματα λύθηκαν είτε με την επαναπρόσληψη απολυθέντων είτε με τον διορισμό νέων καθηγητών, οι οποίοι επιλέχθηκαν από επιτροπές, παρά τις ρυθμίσεις της νομοθεσίας του 1911, που συγκροτήθηκαν ειδικά γι' αυτό τον σκοπό. Έτσι, το 1912 συστάθηκε επιτροπή για την επιλογή καθηγητή *Μέσης και νεωτέρας ιστορίας*, με μέλη της τον καθηγητή της Ιστορίας της φιλοσοφίας Μαργαρίτη Ευαγγελίδη και τους καθηγητές της Αρχαίας ελληνικής φιλολογίας Γρηγόριο Βερναρδάκη και Ανδρέα Σκιά (σημειώνω την απουσία του αρμόδιου καθηγητή Σπ. Λάμπρου). Υποψήφιοι ήταν ο Γ. Σωτηριάδης, ο απολυθείς Δ. Πατσόπουλος, ο Δ. Καλοποθάκης⁷⁰⁶ και ο καθηγητής του γυμνασίου Γεώργιος Παπανδρέου.⁷⁰⁷ Στην έκθεση που συνέταξε ο Γρ. Βερναρδάκης πρότεινε

706. Το 1910 ο Δ. Καλοποθάκης ζήτησε την επιστροφή του στο Πανεπιστήμιο, ισχυριζόμενος ότι η διακοπή των παραδόσεών του ως υφηγητή οφειλόταν σε επιστημονικές ενασχολήσεις του στην Ελλάδα και στο εξωτερικό, καθώς και στη «σύγκρουση» των ωρών διδασκαλίας του με τις αντίστοιχες των καθηγητών, με αποτέλεσμα να μην έχει ακροατήριο. Η Σχολή απέρριψε την αίτηση λόγω μη επαρκούς αιτιολόγησης της διακοπής της διδασκαλίας του. Βλ. ΠΣΦΣ, συνεδρίαση 7ης Οκτωβρίου και 13ης Νοεμβρίου 1910.

707. Ο Γ. Παπανδρέου γεννήθηκε στα Καλάβρυτα, όπου έκανε και τις εγκύκλιες σπουδές του. Φοίτησε στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών, συνδέθηκε με τους αντιδημοτικιστικούς κύκλους και εκπόνησε διατριβή με θέμα «Περί της αρχαίας Ψωφίδος». Βλ. Κωνσταντίνος Θ. Κυριακόπουλος, «Συμβολή στη βιογραφία και την εργογραφία του Γεωργίου Α. Παπανδρέου (1859-1940)», *Επετηρίς των Καλαβρύτων* 14 (1982), σ. 115-232.

τον Γ. Σωτηριάδη, επιλογή με την οποία συμφώνησε και ο Α. Σκιάς. Αντέδρασε ο Μ. Ευαγγελίδης, ο οποίος ανεπιτυχώς πρότεινε τον Δ. Πατσόπουλο.⁷⁰⁸ Είκοσι χρόνια μετά την αποτυχημένη του προσπάθεια να εκλεγεί στην έδρα της Ιστορίας του ελληνικού έθνους, ο Γ. Σωτηριάδης καταλάμβανε επίτελους τον πολυπόθητο πανεπιστημιακό θώκο.

Ο διορισμός του συνδεόταν ενδεχομένως με την πολιτική του τοποθέτηση (ήταν βενιζελικός) και τη σχέση του με τον Σπ. Λάμπρο, καθώς υπήρξαν και οι δυο ιδρυτικά μέλη της Εθνικής Εταιρείας. Η παρουσία του Σωτηριάδη δεν προκάλεσε αντιδράσεις στο συντηρητικό γλωσσικά σώμα των καθηγητών της Φιλοσοφικής Σχολής, παρ' όλο που ο νέος καθηγητής το 1903 είχε μεταφράσει την *Ορέστεια*, προκαλώντας τα γνωστά επεισόδια.⁷⁰⁹

Χωρίς πρωτότυπο και συγκροτημένο ιστορικό έργο, με πολλαπλά και διάσπαρτα ενδιαφέροντα, ο καινούριος καθηγητής, εύλογα και λόγω ηλικίας, αντιπροσώπευε έναν τύπο «παλαιού» διδάσκοντος, με μικρή έως ασήμαντη συμβολή στην πανεπιστημιακή διδασκαλία της ιστορίας. Ο διορισμός του στο Πανεπιστήμιο Αθηνών οδήγησε στην παραίτησή του από την Αρχαιολογική Υπηρεσία, στην οποία εργαζόταν από το 1896. Μέλος της Αρχαιολογικής Εταιρείας και για σύντομο χρονικό διάστημα αντιπρόεδρος του Διοικητικού της Συμβουλίου (1918-1920), ο Σωτηριάδης (1852-1941) αποτέλεσε παράδειγμα ακάματου αρχαιολόγου, πραγματοποιώντας πολλές και μεγάλες ανασκαφές στον Θέρμο, στη Βοιωτία, στη Φωκίδα, στη Λοκρίδα και στον Μαραθώνα. Με καταγωγή από το Σιδηρόκαστρο της Μακεδονίας, ασχολήθηκε ιδιαίτερα με τις ανασκαφές στο Δίον, δημοσιεύοντας εκθέσεις και άρθρα για τα ευρήματά του.⁷¹⁰ Στο Πανεπιστήμιο Αθηνών δίδαξε έως το 1924, οπότε συνταξιοδοτήθηκε και αναγορεύθηκε ομότιμος καθηγητής. Πολύ σύντομα όμως συνέχισε τη σταδιοδρομία του στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, όπου και εξελέγη πρύτανης την περίοδο 1926-1928.

Η σύνδεση του Γεωργίου Σωτηριάδη με το κόμμα των Φιλελευθέρων και τον Ελευθέριο Βενιζέλο του κόστισε ποικιλοτρόπως τις δύσκολες ημέρες του Διχασμού. Τον Ιανουάριο του 1916 κατηγορήθηκε ότι εκφράστηκε *άνευλαβώς*

708. *Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως...*, ό.π., σ. 46-47.

709. Βλ. *εδώ*, σ. 172.

710. Βλ. Βασίλειος Χ. Πετράκος, *Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία. Η ιστορία των 150 χρόνων της 1837-1987*, Αθήνα, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, αρ. 104, 1987, σ. 293. Ο Σωτηριάδης δημοσίευσε πολυάριθμες εκθέσεις ανασκαφών στα *Πρακτικά της Αρχαιολογικής Εταιρείας* και στην *Αρχαιολογική Εφημερίδα*. Βλ. τον σχετικό κατάλογο στο ίδιο, σ. 343 κ.εξ.

για το πρόσωπο του βασιλιά σε διάλεξή του σε αίθουσα της Νομικής Σχολής. Πραγματοποιήθηκαν αρχικά ανακρίσεις από τον πρότανη του Πανεπιστημίου Ιωάννη Μεσολωρά και στη συνέχεια από τις δικαστικές ανακριτικές αρχές, από τις οποίες όμως δεν προέκυψαν ευθύνες για τον καθηγητή. Τον Νοέμβριο του ίδιου έτους ο καθηγητής κατηγορήθηκε μαζί με πέντε άλλους συναδέλφους του, ανάμεσά τους και ο Νικόλαος Πολίτης, ότι είχαν υπογράψει επιστολή προς τον βασιλιά Κωνσταντίνο, με την οποία τον προέτρεπαν να βγει η Ελλάδα από την ουδετερότητα και να γίνει αποδεκτή η πολιτική του Ε. Βενιζέλου. Οι καθηγητές αρνήθηκαν την επιστολή, ενώ παρά την κάλυψη της πρωτανείας κλήθηκαν από τον πρωθυπουργό Σπ. Λάμπρο να υπογράψουν δήλωση για το ανυπόστατό της.⁷¹¹ Οι καθηγητές, στους οποίους μεταβίβασε την επιθυμία του Λάμπρου ο πρότανης, αρνήθηκαν λέγοντας ότι μόνο εγγράφως θα το έκαναν, εάν τους το ζητούσε εγγράφως και ο πρωθυπουργός και υπουργός Παιδείας. Το γεγονός δεν πήρε μεγαλύτερη έκταση. Λίγες ημέρες αργότερα, στα Νοεμβριανά, με τη σύγκρουση των γαλλικών στρατευμάτων με τους επίστρατους, ο Σωτηριάδης κρατήθηκε για λίγες ημέρες.⁷¹²

Το συγγραφικό έργο του Γ. Σωτηριάδη που αφορούσε τη διδασκαλία του ήταν εξαιρετικά φτωχό. Στο υπόμνημα που κατέθεσε στην επιτροπή το 1912 περιλαμβάνονταν μόλις έξι μελέτες, με σημαντικότερη τη διατριβή του *Zur Kritik des Johannes von Antiochia* (1887), η οποία είχε επαινεθεί και από τον Σπ. Λάμπρο στην κρίση του 1893. Επρόκειτο, όπως σχολιάστηκε από τους κριτές του, για έργο κυρίως αρχαιολογικού και τοπογραφικού χαρακτήρα, με έμφαση στην αρχαία ελληνική ιστορία.⁷¹³

Δεν έχουμε σαφή εικόνα της διδασκαλίας του Σωτηριάδη, καθώς δίδαξε σε μια δεκαετία όπου λόγω των σημαντικών πολιτικών και πολεμικών γεγονότων υπήρξαν διακοπές στη λειτουργία του Πανεπιστημίου, όπως αποτυπώνονται και στις σειρές των προγραμμάτων μαθημάτων. Ο νέος καθηγητής συνέχισε τη

711. Βλ. ΠΑΣ, συνεδρίαση 10ης Δεκεμβρίου 1916.

712. Τα στοιχεία έχει συγκεντρώσει από εφημερίδες της εποχής και αναπτύσσει διεξοδικά η Περσεφόνη Α. Σιμενή στην υπό εκπόνηση διατριβή της *Η Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών και οι εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις 1904-1925*. Την ευχαριστώ για την παραχώρησή τους.

713. Το γεγονός ότι στο υπόμνημα που κατέθεσε δεν συμπεριλαμβάνεται το έργο του *Ο Μένανδρος και η αρχαία κωμωδία* (Αθήνα, Εστία, 1909) οφειλόταν ενδεχομένως στη γλώσσα που ήταν γραμμένο (δημοτική). Από το υπόμνημα του 1912 απουσίαζαν επίσης τα σχολικά εγχειρίδιά του (ένα το 1894 και ακολούθησε άλλο το 1915, και τα δύο αφιερωμένα στον αρχαίο κόσμο), καθώς και τα εκλαϊκευτικά έργα που εξέδωσε από τον Σύλλογο προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων (βλ. εργογραφία).

διδασκαλία μαθημάτων γενικής ιστορίας, ευρωπαϊκής και παγκόσμιας. Για τη φροντιστηριακή του διδασκαλία –μία ώρα την εβδομάδα– πέρα από τον γενικό τίτλο (*Φροντιστηριακά ασκήσεις*) δεν διαθέτουμε κάποια άλλη πληροφορία, εκτός από το ότι για ένα εξάμηνο είχε αντικείμενο το έβδομο βιβλίο του Θουκυδίδη για τους δευτεροετείς και τριτοετείς φοιτητές. Δίδαξε κυρίως γενική ιστορία με έμφαση στον ευρωπαϊκό Μεσαίωνα. Τα ορόσημα της διδασκαλίας του ανταποκρίνονταν στις μεγάλες τομές της ευρωπαϊκής ιστορίας: οι μεταναστεύσεις, η κατάλυση του Δυτικού Ρωμαϊκού Κράτους, ο θάνατος του Καρλομάγνου, οι Σταυροφορίες, η θρησκευτική μεταρρύθμιση. Η σημαντικότερη καινοτομία του στο πρόγραμμα ήταν η εκτεταμένη διδασκαλία ιστορίας του πολιτισμού της ανθρωπότητας γενικά και κατά τον μέσο αιώνα, ιδιαίτερα η ιστορία του αραβικού πολιτισμού. Την ιστορία του πολιτισμού την είχε εισαγάγει στο πρόγραμμα του Πανεπιστημίου ο Σπ. Λάμπρος διδάσκοντας *Ιστορία του κρητικού και μυκηναίου πολιτισμού* (1904-1905). Επρόκειτο για μεταφορά της γερμανικής *Kulturgeschichte*, της ιστορίας «της εσωτερικής ζωής» των εθνών και του κόσμου. Ο στόχος ήταν η μελέτη του συνόλου του ανθρωπίνου παρελθόντος, καθώς λειτουργούσε σε συνδυασμό με την εξωτερική ζωή, την πολιτική ιστορία. Η διδασκαλία της ήταν εκτεταμένη στη γερμανική εκπαίδευση, ιδιαίτερα τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα, ενώ υπήρξαν πρωτοβουλίες για την εισαγωγή της και στην ελληνική μέση εκπαίδευση.⁷¹⁴

Δεν υπάρχει καμία ένδειξη ότι η διδασκαλία του Σωτηριάδη διαφοροποιήθηκε από κοινούς τόπους των ελληνικών σχολικών εγχειριδίων αναφορικά με τις κορυφαίες στιγμές των πολιτισμών. Επρόκειτο για εγκυκλοπαιδικού τύπου μόρφωση, η οποία έδινε μεγάλο βάρος στην αρχαιότητα. Είναι χαρακτηριστική η μαρτυρία του μετέπειτα καθηγητή της Φιλοσοφικής Χρίστου Καπνουκάγια για τις παραδόσεις του Σωτηριάδη την περίοδο αυτή, οι οποίες, αν και θα έπρεπε να αφορούν τη μέση και νεότερη ιστορία, ξεκινούσαν από την ιστορία των ανατολικών λαών και ιδιαίτερα των Βαβυλωνίων, θέμα με το οποίο είχε ασχοληθεί και στα διδακτικά του εγχειρίδια.⁷¹⁵

Ο Γ. Σωτηριάδης, σε μια εποχή που νέοι καθηγητές συνέχιζαν το έργο του Σπ. Λάμπρου, έφερε στο Πανεπιστήμιο μια διδασκαλία από το παρελθόν, διδασκαλία που δεν άφησε ίχνη στο συγγραφικό του έργο ή στις αναμνήσεις των φοιτητών του.

714. Βλ. *εδώ*, σ. 142.

715. Βλ. Χρίστος Καπνουκάγιας, *Οι διδάσκαλοι και καθηγηταί μου. Τεύχος τρίτον: Οι καθηγηταί μου των Πανεπιστημίων Αθηνών (της Ελλάδος) και Λυβίας και Βερολίνου της Γερμανίας*, Θεσσαλονίκη 1977, σ. 269-270.

ΕΘΝΙΚΟΠΟΙΩΝΤΑΣ ΤΗΝ ΠΑΓΚΟΣΜΙΑ ΙΣΤΟΡΙΑ: Η ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΟΥ ΜΙΧΑΗΛ ΒΟΛΟΝΑΚΗ

Ο τελευταίος, για την περίοδο που εξετάζω, καθηγητής στην έδρα της *Ιστορίας των μέσων και νεωτέρων χρόνων*, παρά την πληθώρα των μαθημάτων που δίδαξε, αποτέλεσε έναν από τους πλέον συνήθεις στόχους της φοιτητικής κριτικής για την ποιότητα της διδασκαλίας του και τη γενικότερη στάση του εντός Πανεπιστημίου.⁷¹⁶ Γενικός γραμματέας του υπουργείου Παιδείας, γυμνασιάρχης στην Κύπρο, ο Μιχαήλ Βολονάκης⁷¹⁷ προσπάθησε επίμονα να εισέλθει στη Φιλοσοφική, αντιμετωπίζοντας τη σκληρή κριτική των καθηγητών της Σχολής. Όταν τελικά εισήλθε, συμπαρατάχθηκε με το στρατόπεδο των καθηγητών που πολέμησαν τη δημοτική γλώσσα και υπήρξε ένας εκ των ηγετών της αντικομμουνιστικής εκστρατείας. Ο Βολονάκης ανήκε σε διαφορετικό ιδεολογικό και γλωσσικό στρατόπεδο από τους άλλους δύο καθηγητές Ιστορίας (Κουγέας και Άμαντος), οι οποίοι άλλωστε είχαν σταθεί ιδιαίτερα αρνητικοί απέναντί του.⁷¹⁸ Η εκλογή του το 1925 στην κενή έδρα του Γεωργίου Σωτηριάδη επιτεύχθηκε παρά την αρνητική εισήγηση και ψήφο και των δύο.

Εκλογή στην έδρα των Μεσαίων και νεωτέρων χρόνων

Τον Μάιο του 1925 η Φιλοσοφική Σχολή συζήτησε τις υποψηφιότητες για την έδρα της *Ιστορίας των Μεσαίων και νεωτέρων χρόνων*. Υποψήφιοι ήταν τρεις παλαιοί γνώριμοι της Σχολής: ο Π. Κοντογιάννης, ο Ιω. Βογιατζίδης και ο Μ. Βολονάκης. Στην προκήρυξη της έδρας είχε τονιστεί η διεύρυνση της θεματολογίας της προς τη νεότερη ελληνική ιστορία, διεύρυνση που είχε αποφασίσει κατ' αρχήν η Σύγκλητος και είχε επικυρώσει και η Φιλοσοφική. Παρά ταύτα, στην πρόταση της εισηγητικής επιτροπής, το ένα μέλος της, ο Αδ. Αδαμαντίου, υποστήριξε την ανάγκη περιορισμού της έδρας στη νεότερη ευρωπαϊκή (και όχι πλέον παγκόσμια) ιστορία. Τα άλλα δύο μέλη (Σ. Κουγέας, Κ. Άμα-

716. Χαρακτηριστικές των έντονων καταγγελιών ήταν οι εκ των υστέρων αναμνήσεις του φοιτητή Π. Παπά, Αντ. Φλούντζης, *ό.π.*, σ. 110.

717. Βλ. Νικόλαος Βλάχος, «Μιχαήλ Βολονάκης», *Δωδεκανησιακό Αρχείο* 1 (1955), σ. 36-47, και Κωνσταντίνος Σπυριδάκης, *Μιχαήλ Βολονάκης*, Λευκωσία 1950.

718. Ο Βολονάκης είχε ζητήσει την εξαίρεση του Σ. Κουγέα από την τριμελή επιτροπή για την εκλογή του 1925 λόγω προσωπικής έριδας. Παρ' όλο που ο Κουγέας παραιτήθηκε, η παραίτηση δεν έγινε δεκτή από τη Σχολή, καθώς θεωρήθηκε απαραίτητος λόγω του γνωστικού αντικειμένου της έδρας του (συνεδρίαση 6ης Μαρτίου 1925).

ντος) επέμειναν στην ανάγκη διδασκαλίας και της ελληνικής ιστορίας, αφενός γιατί ήταν δύσκολο να υπάρξει υποψήφιος με έργο αφιερωμένο αποκλειστικά στην ξένη ιστορία, αφετέρου γιατί επρόκειτο για μια σπουδαιότητα περίοδο της ιστορίας μας, η οποία θα μπορούσε να διδαχθεί και από δύο έδρες: την κενή μετά τη συνταξιοδότηση του Καρολίδη έδρα της Ιστορίας του ελληνικού έθνους, και την έδρα της *Ιστορίας των μέσων και νεωτέρων χρόνων*.⁷¹⁹ Το σύνολο των καθηγητών συντάχθηκε με την τελευταία άποψη. Ο Κουγέας και ο Άμαντος υποστήριξαν την υποψηφιότητα Κοντογιάννη, ο Αδαμαντίου όμως, ο οποίος είχε αρνηθεί να πάρει θέση, υποστήριξε τον Βολονάκη, προκαλώντας την αντίδραση των άλλων μελών της επιτροπής καθώς και αρκετών καθηγητών της Σχολής. Στην ψηφοφορία έξι καθηγητές ψήφισαν υπέρ του Βολονάκη (Κωνσταντίνος Λογοθέτης, Νικόλαος Εξαρχόπουλος, Θ. Βορέας, Σ. Μενάρδος, Αδ. Αδαμαντίου, Ερ. Σκάσσης) και πέντε υπέρ του Κοντογιάννη (Χρ. Τσουντας, Σ. Κουγέας, Κ. Άμαντος, Παναγής Λορεντζάτος, Θ. Κακριδής). Στην επόμενη συνεδρίαση (22 Μαΐου 1925) η εκλογή επαναλήφθηκε. Το αποτέλεσμα της ψηφοφορίας ήταν το ίδιο και εξελέγη ο Βολονάκης.

Ο Μ. Βολονάκης ήταν ο πρώτος καθηγητής στην έδρα της *Ιστορίας των μεσαίων και νεωτέρων χρόνων* που μοίρασε τη διδασκαλία του ανάμεσα στη μέση ευρωπαϊκή ιστορία, κυρίως τη νεότερη, και στη νεότερη ελληνική. Απουσίαζε η βυζαντινή ιστορία –εύλογα, λόγω της έδρας του Κ. Άμαντου–, ενώ η πλειονότητα των μαθημάτων της ελληνικής ιστορίας αφορούσε την Επανάσταση του 1821.

Η διδασκαλία της ιστορίας κατά τον καθηγητή είχε σαφή διδακτικό και παραδειγματικό χαρακτήρα. Σύμφωνα με τον εισιτήριο λόγο του το ακαδημαϊκό έτος 1925-1926 –γεμάτο ρητορεία, εγκυκλοπαιδισμούς, τετριμμένες εκφράσεις και στερεότυπες θέσεις για την ιστορία ως επιστήμη– η μελέτη της παγκόσμιας ιστορίας αποτελούσε το συγκριτικό πλαίσιο μέσα στο οποίο αναδεικνυόταν η αξία της εθνικής.⁷²⁰ Η διδασκαλία του ευρωπαϊκού Μεσαίωνα φανέρωνε την ανωτερότητα του βυζαντινού πολιτισμού. Η Αναγέννηση ήταν σε μεγάλο βαθμό δημιούργημα της επίδρασης των βυζαντινών λογίων που εγκαταστάθηκαν στη Δύση μετά από την Άλωση. Η ιστορία των άλλων κρα-

719. Έκθεσις της Επιτροπείας της ορισθείσης υπό της Φιλοσοφικής Σχολής διά την κρίσιν των έργων των υποψηφίων εις την έδραν της Ιστορίας των Μέσων και Νεωτέρων Χρόνων (6 Απριλίου 1925), σ. 5-6.

720. «Πώς και πότε ωφελεί η Ιστορία (1925-1926)», Μιχαήλ Βολονάκης, *Ελληνικά Σελίδες. Μελέται ιστορικά, γεωγραφικά, αρχαιολογικά, κοινωνιολογικά, φιλολογικά, αισθητικά. Λόγοι, προσφωνήσεις, άρθρα και εντυπώσεις*, Αθήνα 1939, σ. 537-560.

τών και εθνών είτε αφορούσε πλέον σχηματισμούς που είχαν μέγιστη θέση στην παγκόσμια ιστορία, είτε συνδεόταν άμεσα με το ελληνικό έθνος. Στην πρώτη περίπτωση ανήκαν κράτη όπως η Αγγλία, η Γερμανία, οι Κάτω Χώρες, ενώ στη δεύτερη η Τουρκία και τα κράτη της χερσονήσου του Αίμου, της ελληνικής χερσονήσου. Η διδασκαλία της ιστορίας των τελευταίων είχε στόχο κατ' αρχάς τη γνωριμία των φοιτητών με το παρελθόν τους, όταν επί χίλια και πλέον έτη ο εθνικός και πολιτικός τους βίος έξυφαινετο έντὸς τοῦ ἑλληνισμοῦ, στο πλαίσιο της αυτοκρατορίας του Βυζαντίου, εκεί όπου γνώρισαν τον πολιτισμό και τη θεσμική οργάνωση. Πέραν αυτού όμως στόχος ήταν η γνωριμία με τη σύγχρονη κατάσταση των λαών αυτών, στο πλαίσιο των ραγδαίων πολιτικών και διεθνών εξελίξεων.⁷²¹

Η ΑΝΑΚΑΛΥΨΗ ΤΩΝ ΒΟΡΕΙΩΝ ΓΕΙΤΟΝΩΝ

Σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις, μέχρι και τη δεκαετία του 1920 η διδασκαλία της ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών είχε terminus ante τις αρχές του 19ου αιώνα, με συμβολικό ορόσημο την Επανάσταση του 1821. Εκτός από την πολιτειογραφία, στην πρώτη δεκαετία ζωής του Πανεπιστημίου δεν υπήρξαν άλλα μαθήματα με ιστορική προοπτική που να αναφέρονται στα πολύ πρόσφατα χρόνια. Με τη διδασκαλία του Μιχαήλ Βολονάκη η ιστορία του «παρόντος» εισαγόταν για πρώτη φορά στο πανεπιστημιακό πρόγραμμα. Ένας φοιτητής μπορούσε να παρακολουθήσει τα μαθήματά του για τη σύγχρονη ιστορία κρατών, είτε γειτονικών (Σερβία, Ρουμανία, Βουλγαρία, Τουρκία, Αίγυπτος, Ιταλία), είτε πιο μακρινών (Αγγλία, Γερμανία, Κάτω Χώρες, Πολωνία, Ρωσία, Αιθιοπία), λιγότερο ή περισσότερο ισχυρών, τα οποία συνδέονταν με συγκεκριμένες στιγμές της παγκόσμιας και ελληνικής ιστορίας. Ακόμη, στο πλαίσιο της ξένης ιστορίας μπορούσε επίσης να παρακολουθήσει τα μαθήματα του νεαρού υφηγητή Νικολάου Βλάχου για την εξέλιξη του Ανατολικού ζητήματος από του Βερολινείου συνεδρίου μέχρι το 1914. Στην περίπτωση της ελληνικής ιστορίας, η Επανάσταση του 1821 και τα πρώτα μετεπαναστατικά χρόνια εξακολουθούσαν να αποτελούν το όριο και κατά τη δεκαετία του 1920.

Η στροφή αυτή δεν υπήρξε ελληνική ιδιοτυπία. Κατά τον 19ο αιώνα η παγίωση της ιστορικής επιστήμης στον δυτικό κόσμο ως του κατεξοχήν γνω-

721. «Εναρκτήριοι κατά το πανεπιστημιακόν έτος (1934-1935)», στο ίδιο, σ. 561-565. Βλ. αντίστοιχες σκέψεις και στους εναρκτήριους λόγους των ετών 1935-1936, 1936-1937 και 1937-1938, στο ίδιο, σ. 566-580.

στικού κλάδου που ασχολείται με το παρελθόν βάσει συγκεκριμένων μεθόδων και αρχών είχε οδηγήσει στην περιχαράκωση των χρονικών ορίων των ιστορικών μαθημάτων σε σύγκριση με τη χρονική ευρυχωρία παλαιότερων ειδών όπως η γενική ιστορία. Στο τέλος του αιώνα και κυρίως μετά από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο εμφανίστηκε ένα νέο ιστοριογραφικό ρεύμα,⁷²² καθώς μια σειρά ιστορικών ύστερα από την εμπειρία του πολέμου επιχειρήσαν να αναδείξουν την επήρεια του παρόντος επί του παρελθόντος, την ανάγκη μελέτης της σύγχρονης ιστορίας,⁷²³ στο πλαίσιο πάντα μιας εθνοκεντρικής αντίληψης.

Στο ελληνικό πανεπιστήμιο η σύνδεση με τα εθνικά θέματα διαμόρφωσε κατά τη δεύτερη και την τρίτη δεκαετία του 20ού αιώνα τη διδασκαλία για την ξένη ιστορία έως και τα πλέον πρόσφατα χρόνια. Το ενδιαφέρον εστιαζόταν κυρίως στην ιστορία και στη θέση των κρατών εκείνων με τα οποία το ελληνικό βρισκόταν σε διαμάχη, διεκδικούσε από κοινού έδαφος και κυριαρχία, δηλαδή των γειτονικών.

Η στροφή προς την ιστορία των γειτονικών λαών δεν αποτελούσε ιδιαιτερότητα της διδασκαλίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Την ίδια εποχή, στο νεοσύστατο Πανεπιστήμιο της Θεσσαλονίκης ο Μιχαήλ Λάσκαρις,⁷²⁴ ο νεότερος

722. Είναι χαρακτηριστικό ότι ένα από τα σπουδαιότερα έργα του γαλλικού θετικισμού, η δεκαοκτάτομη *Histoire de France* (Ιστορία της Γαλλίας) του Ερνέστ Λαβίς, με τη συνεργασία των Λαναγκλούα, Σενιομπός και πολλών άλλων, κυρίως μαθητών του, άρχισε να εκδίδεται το 1903 και έφτανε μέχρι τη Γαλλική Επανάσταση. Μετά από τη νίκη της Γαλλίας στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, εκδόθηκε και μια δεύτερη σειρά με τίτλο *Histoire de la France contemporaine* (Ιστορία της σύγχρονης Γαλλίας), η οποία εκτεινόταν τώρα μέχρι και το 1920. Πρόκειται για ιστορίες γεγονοτικές, στις οποίες η κορύφωση της ιστορίας του γαλλικού έθνους είναι η Γαλλική Επανάσταση. Βλ. Guy Bourde, Herve Martin, *Les écoles historiques*, Παρίσι 1983, σ. 150-155, Chr. Delacroix, Fr. Dosse, P. Garcia, *ό.π.*, σ. 90.

723. Λίνα Βεντούρα, «Συνηγορία υπέρ της σύγχρονης ιστορίας ή ιστορίας του παρόντος», *Μνήμων* 24 (2002), *Εόρτιος Τριακονταετίας*, σ. 372, και *passim*, σ. 369-386.

724. Ο Μιχαήλ Λάσκαρις αποτελεί μια από τις πιο ενδιαφέρουσες φυσιογνωμίες του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Είχε σπουδάσει στο Παρίσι φιλοσοφία και συνέχισε τις σπουδές του στο Βελιγράδι, όπου αναγορεύθηκε και διδάκτορας. Το 1940 προβιβάστηκε σε τακτικό καθηγητή της *Ιστορίας των μέσων και νεότερων χρόνων*, ενώ το 1959 παραιτήθηκε και διορίστηκε διευθυντής του Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών του Βασιλικού Ιδρύματος Ερευνών. Το σημαντικότερο συγγραφικό του έργο είναι αναμφίβολα *Το Ανατολικόν Ζήτημα 1800-1923* (Θεσσαλονίκη 1948), ενώ δημοσίευσε και πολλές μελέτες για τις σχέσεις Βυζαντινών και Νεοελλήνων με τους άλλους βαλκανικούς λαούς. Βλ. Στέφανος Ι. Παπαδόπουλος, «Μιχαήλ Θ. Λάσκαρις», *Ελληνικά* 19 (1966), σ. 187-189.

(είκοσι τριών χρόνων) καθηγητής στην έδρα της Ιστορίας και φιλολογίας των λαών της Χερσονήσου του Αίμου, δίδασκε συστηματικά ιστορία των βαλκανικών λαών από το Βυζάντιο και μετά.⁷²⁵ Οι αλλαγές αυτές ανταποκρίνονταν σε μεγάλο βαθμό στις εξελίξεις που είχαν σημειωθεί από τις αρχές του 20ού αιώνα στην ελληνική ιστοριογραφία. Οι βαλκανικοί λαοί, οι σχέσεις των γειτονικών κρατών με το ελληνικό κράτος, οι μειονότητες στο πλαίσιο των νέων σχηματισμών βρέθηκαν εύλογα, σε μια περίοδο αλλαγών των συνόρων, στο επίκεντρο ιστορικών έργων.⁷²⁶

Αντίθετα με τον Μ. Βολονάκη, ο οποίος, αν και ο καθ' ύλην αρμόδιος καθηγητής, δεν ασχολήθηκε συστηματικά με το θέμα, ο Κ. Άμαντος συνέγραψε πλήθος μελετών αναφορικά με τους γείτονες της Ελλάδας. Ήδη το 1923 είχε δημοσιεύσει ένα από τα πιο γνωστά ιστοριογραφικά κείμενά του για τους βαλκανικούς λαούς (*Οι Βόρειοι γείτονες της Ελλάδος: Βούλγαροι, Αλβανοί Νοτιοσλάβοι*). Στον πρόλογο του βιβλίου η ενασχόληση με την ιστορία των συγκεκριμένων λαών προσλάμβανε ιδιαίτερη σημασία για κάθε Έλληνα διότι συνδεόταν με την ιστορία και τα σημερινά ζωτικά προβλήματά του. Η ανάλυση των σχέσεων με τους γειτονικούς λαούς απαιτούσε τη γνώση της ιστορικής εξέλιξής τους, των διαχρονικών τους σχέσεων με το ελληνικό έθνος. Η εθνογραφική οπτική του Άμαντου πόρρω απέχει από προηγούμενα έργα, τα οποία αντιμετώπιζαν σχεδόν ρατσιστικά τους γειτονικούς λαούς, ιδιαίτερα τους Βούλγαρους.⁷²⁷ Παρ' όλα αυτά τονίζονταν συνεχώς τα ελληνικά δίκαια, ιδιαίτερα στην πολύ πρόσφατη συγκυρία, καθώς και η πολιτισμική υπεροχή του ελληνισμού, ο οποίος άλλωστε, όπως θα δούμε και στο οικείο κεφάλαιο για τη διδασκαλία του Άμαντου, άσκησε στα χρόνια της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας καθοριστικό ρόλο στον εκπολιτισμό τους. Το βιβλίο, εμμένοντας σε χαρακτηριστικά στοιχεία, περιορίζεται σε μια σχετικά επίπεδη ανάλυση των πρόσφατων γεγονότων, χωρίς ιδιαίτερη συνθετική διάσταση. Ο εκπολιτιστικός ρόλος του ελληνισμού επηρέαζε γενικότερα τη συγκυρία, όπως αποτυπώθηκε

725. Ενδεικτικά, το ακαδημαϊκό έτος 1930-1931 δίδαξε μεσαιωνική βουλγαρική ιστορία, σχέσεις Ελλάδας και Σερβίας (1804-1912) και ερμηνεία πηγών της σερβικής και ρουμανικής ιστορίας. Βλ. Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης, *Επετηρίς του πανεπιστημιακού έτους 1930-1931*, Θεσσαλονίκη 1930, σ. 24-25.

726. Βλ. και Έλλη Σκοπετέα, «Οι Έλληνες και οι εχθροί τους...», ό.π.

727. Είναι χαρακτηριστικές οι διατυπώσεις για τους Βουλγάρους σε ένα από τα πρώτα κείμενα που γράφονται στον 20ό αιώνα για το Μακεδονικό από τον καθηγητή της Νομικής Σχολής και πρόεδρο του συλλόγου «Ελληνισμός» Νεοκλή Καζάζη. Βλ. *Το Μακεδονικόν πρόβλημα*, Αθήνα 1907.

για παράδειγμα στη μελέτη της Κοινωνίας των Εθνών από τον Σωκράτη Κουγέα.⁷²⁸ Η αναγωγή της προέλευσής της στις αμφικτιονίες των αρχαιοελληνικών πόλεων αναδείκνυε για άλλη μια φορά τον πρωτοπόρο ρόλο του έθνους.

Η στροφή προς την ιστορία των βαλκανικών λαών συνιστούσε επιλογή που συμπορευόταν με τα πολιτικά αιτούμενα ή και πήγαζε από αυτά. Τον βηματισμό τον είχε δώσει για άλλη μια φορά ο Σπυριδών Λάμπρος: *Ἔθνος, ὅσον τὸ ἑλληνικόν, προβάλλον εἰς ἑαυτὸ ὡς πρόγραμμα τὴν ἐθνικὴν ὁλοκλήρωσιν διὰ τῆς ἐπεκτάσεως εἰς τὰς ὑπὸ ὁμοφύλων οἰκουμένης χώρας καὶ τῆς ἀπελευθερώσεως τῶν ἀλυτρώτων ἀδελφῶν, ὧφευε νὰ προπαρασκευάσῃ τὸ ἀπελευθερωτικὸν ἔργον ἐγκύπτων εἰς τὴν μελέτην τῶν κατὰ τὸν κατακτητὴν λαόν, τὰ σύνοικα καὶ γειτονικά ἐν τῇ χερσονήσῳ τοῦ Αἴμου ἔθνη, τὰ ἐθνικὰ δίκαια καὶ τὸ ἀνατολικὸν λεγόμενον ζήτημα, οὗ ἡ λύσις ἤθελε συνεπαγάγει τὴν τελείαν ἀποκατάστασιν τῆς ἐλληνικῆς φυλῆς.*⁷²⁹

Οι παρατηρήσεις του ήταν ενδεικτικές για τους νέους προσανατολισμούς της ιστορικής έρευνας ως απόρροια σε μεγάλο βαθμό των διαδρομών της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής, στις οποίες άλλωστε ο καθηγητής είχε εμπλακεί ενεργά. Η μελέτη των γειτονικών κρατών εμφανιζόταν επιβεβλημένη στο μέτρο που προπαρασκεύαζε την απελευθέρωση των ὁμοφύλων ἀδελφῶν. Καθώς τα ελληνικά στρατεύματα ετοιμάζονταν να πάρουν τον δρόμο προς τη Μικρά Ασία, ο ιστορικός και πρώην πρωθυπουργός διατυμπάνιζε την ανάγκη μελέτης των πάλαι ποτέ κατακτητῶν, την ανάγκη στροφῆς προς την ιστορία των σύνοικων και γειτονικών λαών. Συνολικά, στο πεδίο των βαλκανικών ανταγωνισμῶν του Μεσοπολέμου επιστήμες ὅπως η αρχαιολογία και η ιστορία προσέφεραν σημαντικό τεκμηριωτικὸ υλικὸ στη διπλωματικὴ κονίστρα για την εδραίωση των διεκδικήσεων. Η επιλογή αυτή υποστηρίχθηκε από την επιστημονική και κυρίως την πανεπιστημιακή κοινότητα μέσω των δημοσιεύσεων και των μελετῶν της και ενισχύθηκε από την Πολιτεία, η οποία χρηματοδότησε συγκεκριμένες έρευνες και εκδόσεις.⁷³⁰

728. Βλ. *Η Κοινωνία των Εθνών. Σκοπός-Προέλευσις-Οργάνωσις-Δράσις*. Αθήνα 1925, και *Η ιδέα της Κοινωνίας των Εθνών παρά τοις Ἑλλήσι (Πραγματεία βραβευθεῖσα ἐν τῷ Α' Κανδηλαρείῳ ἀγῶνι το 1921)*, Αθήνα 1928. Θα μπορούσαμε να ανιχνεύσουμε ἐδῶ κοινὰ στοιχεῖα με τὶς Δελφικὰς Εορτές (1927 και 1930), τὶς ὁποῖες ὀργάνωσε ὁ Ἄγγελος Σικελιανός στο πνεῦμα μίας παγκόσμιας συναδέλφωσης με κέντρο τὴν ἐλληνικὴ γῆ και τὸν ἀρχαῖο ἐλληνικὸ πολιτισμὸ.

729. Απόσπασμα ἀπὸ τὸ «Κεφάλαιον δέκατον πέμπτον: Αἱ χώραι και οἱ λαοὶ τῆς χερσονήσου τοῦ Αἴμου και τὸ ἀνατολικὸν ζήτημα»: Σπ. Λάμπρος, *Αἱ ιστορικὰ μελέται...*, ὁ.π.

730. Ν. Σακκά, ὁ.π., σ. 114-115.

Η διδασκαλία της ιστορίας ερχόταν να διαφωτίσει τους φοιτητές και να τους προετοιμάσει ώστε να μπορέσουν να ανταποκριθούν στις εθνικές ανάγκες. Η στροφή της ιστορικής επιστήμης στα νεότερα χρόνια, οι πυκνές σε γεγονότα πρόσφατες δεκαετίες και η συνεχής παρουσία του ελληνικού κράτους στον διεθνή στίβο συνηγορούσαν στη γνώση των πρόσφατων γεγονότων από τους μελλοντικούς αποφοίτους του Πανεπιστημίου, τους αυριανούς δασκάλους της νεολαίας. Ο φοιτητής εφοδιαζόταν με τις απαραίτητες γνώσεις για να προασπίσει στη συγκυρία τα δίκαια της πατρίδας του, να κατανοήσει τις θέσεις των άλλων κρατών, να τις αντιστρατευθεί. Στο πλαίσιο αυτό η ιστορία άγγιζε τη συγκυρία. Η αντίληψη αυτή επρόκειτο να βρει την πληρέστερη αποτύπωσή της στην εισαγωγή και διδασκαλία από τον Μ. Βολονάκη ενός νέου μαθήματος που, αν και βρίσκεται εκτός των χρονικών και θεματικών ορίων του βιβλίου, καθρεφτίζει με τον καλύτερο τρόπο τη συλλογιστική του καθηγητή και μια διαφορετική προσέγγιση του παρελθόντος.

Η ΑΓΩΓΗ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΟΥ

Το 1933 ο Μ. Βολονάκης εισήγαγε το μάθημα της *Αγωγής του πολίτου* στο πανεπιστημιακό πρόγραμμα μαθημάτων, ενώ επανεξέδωσε το ομώνυμο βιβλίο του, το οποίο είχε κυκλοφορήσει για πρώτη φορά το 1911 στη Λευκωσία, την εποχή που υπηρετούσε ως γυμνασιάρχης στην Κύπρο. Από το 1911 έως το 1933 το βιβλίο γνώρισε ανατυπώσεις και επανεκδόσεις. Η νέα έκδοση του 1933 απευθυνόταν και προς τους φοιτητές του Πανεπιστημίου Αθηνών, ενώ είναι πολύ ισχυρή η πιθανότητα να είχε χρησιμοποιήσει ο καθηγητής και πολύ νωρίτερα το σύγγραμμά του στην πανεπιστημιακή του διδασκαλία.⁷³¹ Ο συγγραφέας αφιέρωνε σημαντικό μέρος του κειμένου του στην οργάνωση της κοινωνίας, στο δίκαιο, στα πολιτεύματα (όπου και ειδική αναφορά στο σοβιετικό, στο γερμανικό και στο ιταλικό πολίτευμα), στα καθήκοντα και στα δικαιώματα του πολίτη. Όμως, το μεγαλύτερο μέρος του ογκώδους τόμου ήταν αφιερωμένο στην Κοινωνία των Εθνών, κυρίως στην ελληνική πολιτεία, και στην ανάλυση σειράς εκτελεστικών, διοικητικών και δικαστικών θεσμών τόσο από ιστορική άποψη όσο και στη λειτουργία τους στη σύγχρονη. Ο Βολονάκης δίδαξε στη Φιλοσοφική Σχολή ανελλιπώς μετά από το 1933 *Αγωγή του*

731. Προς αυτή την κατεύθυνση συγκλίνουν και οι καταγγελίες του τότε φοιτητή Π. Παπά για αισχροκέρδεια του Βολονάκη με αφορμή το συγκεκριμένο βιβλίο τη δεκαετία του 1920. Βλ. Αντ. Φλούντζης, *ό.π.*

πολίτου. Το 1936 προσδιόρισε με ακρίβεια το αντικείμενο του μαθήματος: *Περὶ πολιτευμάτων, περὶ ἀποκεντρώσεως καὶ αὐτοδιοικήσεως, περὶ κράτους καὶ ἐκπαίδευσσεως, περὶ Ἐκκλησίας καὶ κράτους, περὶ Κοινωνίας τῶν Ἐθνῶν καὶ τῆς θέσεως τῆς Ἑλλάδος ἐν τῇ διεθνῇ κοινωνίᾳ.*

Ἡ εἰσαγωγή του μαθήματος στο πανεπιστημιακὸ πρόγραμμα συνδεόταν κατ' ἀρχάς με τὴν ευχέρεια ἐπιλογῆς ἀπὸ τὸν καθηγητὴ τῶν γνωστικῶν ἀντικειμένων διδασκαλίας του. Στὴ συγκεκριμένη περίπτωση αποτελοῦσε ἐπίσης ἐγγύηση γιὰ τὴ μετατροπὴ ἐνὸς προϋπάρχοντος βιβλίου σε πανεπιστημιακὸ σύγγραμμα. Ὁ Βολονάκης παρουσίαζε τὸ συγκεκριμένο διδασκτικὸ βιβλίο τὴν ὥρα που οἱ ἀπαιτήσεις γιὰ ἐγχειρίδια πρὸς χρῆση τῶν φοιτητῶν πληθύναν, με βάση καὶ τὴ νομοθεσίᾳ του 1932 – σε μιὰ ἐποχὴ σκλήρυνσης τῶν πολιτικῶν πραγμάτων καὶ κυριαρχίας του Ἰδιωνύμου. Θυμίζω ἄλλωστε ὅτι ὁ Βολονάκης δὲν ἐξέδωσε καθ' ὅλη τὴ διάρκεια τῆς πανεπιστημιακῆς του σταδιοδρομίας ἐγχειρίδιο γιὰ τὸ κατεξοχῆν ἀντικείμενο τῆς ἑδρας του, δηλαδὴ τὴν ἱστορία τῶν μεσαίων καὶ νεότερων χρόνων. Ἡ *Παγκόσμιος Ἱστορία* του ἀρχισε νὰ ἐκδίδεται πιθανότατα ἀπὸ τὸ 1947, ἐνῶ ὁ πρῶτος τόμος ἦταν ἀφιερωμένος στὴν ἱστορία τῶν μεσαίων χρόνων καὶ ἰδιαίτερα στὴν ἐγκαθίδρυση τῆς Βυζαντινῆς Αυτοκρατορίας.⁷³² Ἡ ἐκδοσὴ του βιβλίου καὶ ἡ διάθεσή του στους φοιτητὲς ἐξασφάλιζε στὸν καθηγητὴ σημαντικὰ οικονομικὰ οφέλη.

Ἡ διδασκαλία του μαθήματος ἀπὸ μιὰ ἱστορικὴ ἑδρα οφειλόταν στα γενικότερα χαρακτηριστικὰ του, ὅπως ἀποτυπώθηκαν καὶ στὸ βιβλίο του Βολονάκη, ὅπου ἡ ταυτότητα του πολίτη καθοριζόταν σε μεγάλο βαθμὸ ἀπὸ τὸ παρελθόν καὶ ἡ ἀγωγή συνδεόταν με τὸ ἔθνος. Ἢδη ἀπὸ τὸ 1911 ὁ συγγραφέας εἶχε καινοτομήσει εἰσάγοντας τὸν ὄρο *Ἀγωγή του πολίτου* ἀντὶ τοῦ συνηθισμένου *Πολιτικῆς ἀγωγῆς* στὸ σχολικὸ λεξιλόγιο. Ὅπως παρατηρεῖ ἡ Δέσποινα Κα-

732. Πρόκειται γιὰ τὸν τόμο *Παγκόσμιος Ἱστορία. Μέρους δεύτερον - Τόμος πρῶτος: Ἀπὸ τῆς ἀναρρήσεως τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου μέχρι τοῦ θανάτου τοῦ Ἰοβιανοῦ (306-364 μ.Χ.)*. Ἀθήνα 1947. Δὲν μπόρεσα νὰ ἐντοπίσω τὸ πρῶτο μέρος τῆς ἱστορίας, ἐνῶ στὸν ἀναλυτικὸ κατάλογο τῶν βιβλίων του που ἐμπεριέχεται στὸν τόμο δὲν ὑπάρχει μνεῖα σε ἄλλη σχετικὴ ἐκδοσὴ. Παρ' ὅτι τὴν ἐποχὴ που γράφει ὁ Μ. Βολονάκης τὴν *Παγκόσμιος Ἱστορία* του ὑπάρχει μιὰ πολὺ μεγάλῃ συζήτηση ἀναφορικὰ με τὴ φιλοσοφία καὶ τοὺς προσανατολισμοὺς τῆς παγκόσμιας ἱστορίας (ἀναφέρω ἐνδεικτικὰ τὰ ἔργα τοῦ Σπένγκλερ καὶ τοῦ Τούνμπη), εἶναι σαφές ὅτι τὸ ἔργο του πρῶην καθηγητῆ δὲν συμμετέχει σε αὐτοὺς τοὺς προβληματισμοὺς. Ἀποτελεῖ μιὰ σύνθεση ἐγκυκλοπαιδικῶν γνώσεων, ἡ ὁποία καὶ πάλι ἐστιάζει στὸν καταλυτικὸ ρόλο τοῦ ἐλληνισμοῦ γιὰ τὴν παγκόσμια ἱστορία, ἀναπαράγοντας στερεότυπα σχήματα. Βλ. γιὰ τοὺς προβληματισμοὺς ἀναφορικὰ με τὴν παγκόσμια ἱστορία στὸν 20ὸ αἰῶνα τὴν εἰσαγωγὴ στὸ Κ. Λέβιτ, ὁ.π., σ. 15-41.

ρακατσάνη, με τον τρόπο αυτό το συγκεκριμένο γνωστικό αντικείμενο απομακρυνόταν, έστω και λεκτικά, από τον χώρο της πολιτικής, συνδεόταν αποκλειστικά με την εκπαίδευση, τη διαπαιδαγώγηση του πολίτη ενός εθνικού κράτους. Το βιβλίο διέτρεχε η αντίληψη μιας σταθερής, στατικής κοινωνίας, στις σελίδες του προβαλλόταν ένα πρότυπο πολίτη που καθοριζόταν από την κοινωνική του θέση και προσδιοριζόταν σε μεγάλο βαθμό από το παρελθόν.⁷³³ Ήταν σαφής η σύνδεση των δικαιωμάτων και των υποχρεώσεων του πολίτη με τη διδασκαλία της ορθόδοξης χριστιανικής θρησκείας, ενώ η απόκρουση των κινδύνων εκείνων που απειλούσαν την εθνική συνοχή, όπως ο κομμουνισμός, αναγορευόταν σε πρωταρχικό καθήκον.

Ο Βολονάκης συνδέει την αγωγή του πολίτη με την αγάπη προς την πατρίδα, την εκπαίδευση του εθνικού ατόμου, την εθνική διαπαιδαγώγηση.⁷³⁴ Ο ομογενοποιητικός ρόλος της αγωγής του πολίτη αποκτούσε ιδιαίτερη σημασία για το τμήμα εκείνο των Ελλήνων που ζούσαν εκτός των συνόρων του ελληνικού κράτους. Όπως σημείωνε στο υπόμνημά του στη Φιλοσοφική Σχολή το 1917 αιτιολογώντας την εισαγωγή του μαθήματος στο Γυμνάσιο της Κύπρου όταν ήταν διευθυντής, το μάθημα και το βιβλίο του, που είχε πρωτοκυκλοφορήσει την ίδια εποχή, ήταν ο απαραίτητος συνοδός της διδασκαλίας της ιστορίας, *ἄτε καθιστῶν καὶ εὐνοητότερα καὶ λυσιτελέστερα τὰ ἱστορούμενα [...] καθότι ἡ Κύπρια νεότης [...] ᾗφιειλε καὶ ἐπὶ τῆς ξενοκρατίας νὰ μὴ ἐπιλάνθηται ὅτι ἐκτρέφεται, ἵνα ὀδηγήσῃ ἐν καιρῷ τὴν πατρίδα αὐτῆς εἰς τοὺς κόλπους τῆς ἐλευθέρως μητρὸς.*⁷³⁵

Η σύνδεση αυτή δεν συνιστούσε πρωτοτυπία του Βολονάκη αλλά χαρακτηριστικό του αντικειμένου. Η πολιτική αγωγή, είτε ως ενιαίο μάθημα είτε διατρέχοντας το σύνολο του σχολικού προγράμματος, είχε εισαχθεί σε χώρες του δυτικού κόσμου (Γαλλία, Γερμανία, ΗΠΑ) από το τέλος του 19ου αιώνα και είχε συνδεθεί με την ενίσχυση του πατριωτικού πνεύματος και τη στήριξη της κοινής εθνικής ταυτότητας. Στην ελληνική περίπτωση η συγκρότηση, εισαγωγή και καθιέρωση του μαθήματος της πολιτικής αγωγής, ιδιαίτερα στην

733. Βλ. D. Karakatsani, *Le citoyen à l'école. Manuels d'éducation civique et citoyenneté dans la Grèce d'après-guerre*, Frankfurt am Main 1999, σ. 50-51. Βλ. και Ιωάννης Χριστιάς, *Από την πατριδογνωσία στη μελέτη του περιβάλλοντος*, Αθήνα, Τυπωθήτω, 1998.

734. Βλ. τις σχετικές παρατηρήσεις της Δέσποινας Καρακατσάνη: *Εκπαίδευση και πολιτική διαπαιδαγώγηση: Γνώσεις, αξίες, πρακτικές*, Αθήνα, Μεταίχμιο, 2003, σ. 107-145.

735. Μιχαήλ Δ. Βολονάκης, *Υπόμνημα προς την Φιλοσοφική Σχολήν του Καποδιστριακού Πανεπιστημίου επί τη υποψηφιότητι αυτού εις την χηρεύουσαν έδραν της Γενικής Ιστορίας*, Αθήνα 1917, σ. 11.

πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση, αποτέλεσε μια μακρά διαδικασία από τα πρώτα χρόνια της ίδρυσης του ελληνικού κράτους, κατά την οποία η σύνδεση με τα μαθήματα κυρίως της ιστορίας και της γεωγραφίας συνιστούσε κοινό τόπο. Σημειώνω ενδεικτικά ότι το 1911, με υπουργό Παιδείας τον Απόστολο Αλεξανδρή, προτάθηκε νομοθετικά η αυτόνομη διδασκαλία των δικαιωμάτων και των υποχρεώσεων του συνταγματικού πολίτη στο ελληνικό σχολείο, ενώ το 1913, στα νομοσχέδια Ιωάννη Τσιριμώκου, θεωρήθηκε προτιμότερη η σύνδεση των στοιχείων αυτών με το μάθημα της ιστορίας.⁷³⁶ Στη δεκαετία του 1930 το μάθημα του Βολονάκη συντάχθηκε με την ευρύτερη αντικομμουνιστική εκστρατεία, όπως εκφράστηκε κατά καιρούς και από τα πλέον επίσημα πανεπιστημιακά χείλη. Το 1935 καθιερώθηκε η διδασκαλία της Αγωγής του πολίτου για μία ώρα την εβδομάδα στην έκτη τάξη του γυμνασίου. Το μάθημα και ο καθηγητής του προσαρμόστηκαν με ευκολία στα αιτούμενα και του νέου καθεστώτος, της 4ης Αυγούστου, το οποίο έθεσε ως έναν από τους πρωταρχικούς του στόχους την ηθική και πολιτική διαπαιδαγώγηση των νέων. Όπως σημείωνε ο Βολονάκης στον εναρκτήριο λόγο του το πανεπιστημιακό έτος 1937-1938, στόχος του ήταν να [...] *διδάξωμεν τὴν διαμόρφωσιν τῆς συγχρόνου ἑλληνικῆς πολιτείας καὶ [να] ἀναλύσωμεν τοὺς θεσμοὺς αὐτῆς, ὡς οὗτοι κατηρτίσθησαν ἀπὸ τῆς 4ης Αὐγούστου 1936 ὅτε ἐγένετο ριζικὴ μεταβολὴ εἰς τὴν καθόλου διακυβέρνησιν τῆς φιλάτης μας χώρας.*⁷³⁷

Όπως ανέφερα και προηγουμένως, ο συγχρονικός χαρακτήρας του μαθήματος ήταν συνδεδεμένος με τα χαρακτηριστικά της έδρας της Ιστορίας των μέσων και νεωτέρων χρόνων. Εάν στον κύκλο ενός περίπου αιώνα η νεότερη ιστορία κατέληγε στη διδασκαλία και πάλι σύγχρονων θεσμών –κατεξοχήν αντικείμενο της πολιτειογραφίας–, η απόσταση που είχε διανυθεί από τη διδασκαλία του Μανούση ήταν τεράστια. Αυτό ίσχυε πρώτα απ’ όλα για το ίδιο το αντικείμενο: από την ευρυχωρία του Διαφωτισμού και την ανάγκη γνώσης από τον ενήμερο πολίτη της ιστορίας και των θεσμών των ξένων κρατών, φτάνουμε τώρα στις υποχρεώσεις και στα δικαιώματα του πολίτη ενός έθνους-κράτους, με έμφαση στην πολιτισμική υπεροχή του έναντι των υπόλοιπων εθνών. Η διδασκαλία επέστρεφε στα πολιτεύματα, αλλά πλέον σε μια άλλη οπτική: όχι στην ενημέρωση του πολίτη του κόσμου, αλλά μόνο του Έλληνα υπηκόου, ο οποίος έπρεπε να γνωρίζει τι συμβαίνει στα άλλα κράτη, ιδίως στα γειτονικά.

736. Δ. Καρακατσάνη, *ό.π.*, σ. 113-114.

737. Μιχαήλ Βολονάκης, *Ελληνικά Σελίδες...*, *ό.π.*, σ. 580.

Είναι σαφές ότι η διδασκαλία της μεσαιωνικής και νεότερης ιστορίας, παρά τη σημαντική της θέση στο πρόγραμμα σπουδών, δεν αποτέλεσε ποτέ κεντρικό πεδίο διδασκαλίας. Εξαίρεση αποτέλεσε η διδασκαλία του Θ. Μανούση, ο οποίος επικέντρωσε το μάθημά του στην παγκόσμια γενική ιστορία, μέσα σε ένα πνεύμα οικουμενικού διαφωτισμού, με έμφαση στα μεσαιωνικά και νεότερα χρόνια. Έως και τη θεσμοθέτηση ιδιαίτερης έδρας, οι υπόλοιποι καθηγητές που ανέλαβαν να διδάξουν στο πλαίσιο της γενικής ιστορίας αφιέρωσαν είτε το σύνολο (Βερναρδάκης) είτε το σημαντικότερο τμήμα (Τσιβανόπουλος) της διδασκαλίας τους στην αρχαία ιστορία. Η νεότερη ιστορία είτε απουσίαζε από το πρόγραμμά τους είτε εμφανιζόταν απισχνασμένη, σε μια εγκυκλοπαιδική λογική, την οποία συνέχισαν και οι κάτοχοι της ειδικής πλέον έδρας για το μάθημα αυτό. Στη διδασκαλία του Μ. Βολονάκη η ελληνική ιστορία κατέλαβε, μετά και από τη σχετική διεύρυνση της θεματολογίας της έδρας, την πλέον σημαντική θέση, ενώ η παγκόσμια ιστορία άγγιξε και τα πρόσφατα χρόνια, σε μια εθνοκεντρική πλέον οπτική.

Η αποτίμηση του συνόλου της διδασκαλίας σε συνδυασμό με τα σχετικά εγχειρίδια είναι απογοητευτική. Παρά τις σχετικές εξαγγελίες, η μεσαιωνική και η νεότερη παγκόσμια ιστορία κατέλαβαν μικρότερη έκταση στο πρόγραμμα μαθημάτων από όση προβλεπόταν. Επίσης, απουσίασαν οι πρωτότυπες συμβολές, ενώ η διδασκαλία παρέμεινε κατά κύριο λόγο στο πλαίσιο σχολικών βιβλίων. Από το 1911 και μετά η πρώτη και μόνη διατριβή που κατατέθηκε στο Πανεπιστήμιο με ευρωπαϊκό θέμα ήταν το 1927. Πρόκειται για την ολιγοσέλιδη σύνθεση του Νικολάου Βλάχου *Περί των αρχών των φυσιοκρατών και των γενομένων οικονομικών μεταρρυθμίσεων εν Γαλλία επί Turgot*.⁷³⁸

738. Είναι χαρακτηριστική της δυσπιστίας απέναντι σε ένα τέτοιο θέμα αλλά και των εσωτερικών συσχετισμών της Σχολής η συζήτηση για τη διατριβή (12 Ιανουαρίου 1927). Ο εισηγητής Μ. Βολονάκης παρά την επισήμανση αδυναμιών υπήρξε ιδιαίτερα θετικός, τονίζοντας τη φιλοπονία του συντάκτη της, την καλή γνώση των άμεσων πηγών και το γεγονός ότι ήταν η πρώτη διατριβή στη Φιλοσοφική με αμιγώς ευρωπαϊκό θέμα. Τον αντίλογο διατύπωσε ο Σ. Κουγέας, ο οποίος κατηγορήσε τον Βλάχο ότι δεν προσέφερε με το έργο του τίποτε νέο, ενώ η αναγόρευσή του ως διδάκτορα είχε στόχο την κατάληψη θέσης στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, όπου είχε καταθέσει μόνο ένα χαρτί από έναν Γερμανό καθηγητή, ότι είχε παρακολούθησει τρεις μήνες. Στο ίδιο μήκος κύματος και ο Σ. Μενάρδος αναφέρθηκε στη διατριβή ως εργασία σεμιναρίου, για να λάβει ως απάντηση την παρατήρηση του Ν. Βέη ότι ήταν θεμιτό μια διατριβή να ξεκινά από εργασία φροντιστηρίου. Στην απάντησή του ο Βολονάκης υποστήριξε ότι ήταν σημαντικό Έλληνας να ασχολείται με ξένο θέμα, καθώς έτσι αιτιολογούνταν και η ύπαρξη της έδρας *Ιστορίας των μέσων και νεωτέρων χρόνων*. Όπως επιχειρηματολόγησε ο καθηγητής της Ιστορίας της φιλοσοφίας Κ. Λογοθέτης, ο Βλάχος είχε το δι-

Εάν ο διδακτικός χαρακτήρας της πανεπιστημιακής ιστορίας, η ανάγκη διδασκαλίας του συνόλου της ιστορίας με έμφαση στον δυτικό κόσμο, πηγή προόδου και πολιτισμού στα νεότερα χρόνια, επέβαλε τη δημιουργία και τη διατήρηση της έδρας των *Μέσων και νεωτέρων χρόνων*, η επικέντρωση στην ελληνική ιστορία οδήγησε στην υποβάθμισή της. Η εξέλιξη αυτή δεν συνδεόταν μόνο με την πρωτοκαθεδρία της ελληνικής ιστορίας, την ενίσχυση των εθνικών δικαίων μέσω της ιστορικής προβολής τους. Πήγαζε και από τη συνολικότερη δυσπιστία προς τα εγχειρήματα των παγκόσμιων ιστοριών, τα οποία εξ ορισμού δεν στηρίζονταν στην έρευνα και στην αυτοψία, στοιχεία συστατικά της ιστορικής επιστήμης σύμφωνα με τον Λάμπρο και τους επιγόνους του.

Το ζήτημα δεν αφορά μόνο την πανεπιστημιακή ιστορία αλλά επεκτείνεται στην ελληνική ιστοριογραφία. Η επικέντρωση στην ελληνική ιστορία, ο κλειστός (και λόγω γλώσσας) χαρακτήρας της εγχώριας ιστοριογραφικής παραγωγής απέτρεψαν τη γόνιμη ενασχόληση με την παγκόσμια ή έστω ευρωπαϊκή ιστορία. Απουσίασαν, καθ' όλη την περίοδο που μελετώ, οι πρωτότυπες συμβολές, ενώ υπήρξαν εξαιρετικά σπάνιες οι μελέτες ευρωπαϊκής ή παγκόσμιας ιστορίας.

ΤΟ ΧΡΥΣΑΦΙ ΤΟΥ ΚΟΣΜΟΥ ΚΑΙ Η ΑΓΟΝΗ ΘΗΤΕΙΑ ΕΝΟΣ ΕΚΤΑΚΤΟΥ ΚΑΘΗΓΗΤΗ

Ο Κωνσταντίνος Ράδος (1863-1931)⁷³⁹ αποτελεί μια ιδιαίζουσα περίπτωση στο σώμα των καθηγητών Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Εγγονός του αγω-

καίωμα να διαλέξει το θέμα του και η απόφασή του ήταν άξια επαίνου. Ο Κουγέας επεξηγώντας τη θέση του ανέφερε ότι το πρόβλημα δεν ήταν το ξένο θέμα αλλά η έλλειψη οιασδήποτε πρωτοτυπίας. Ο Αδαμαντίου υποστήριξε ότι η έννοια του πρωτότυπου ήταν προσωπικό θέμα. Τελικά υπέρ της διατριβής ψήφισαν οι Απόστολος Αρβανιτόπουλος, Ν. Βέης, Μ. Βολονάκης, Κ. Λογοθέτης και Π. Λορεντζάτος, υπέρ με επιφυλάξεις οι Αδ. Αδαμαντίου, Ν. Εξαρχόπουλος, Θ. Βορέας και Θ. Κακριδής. Ο Κ. Άμαντος και ο Α. Κεραμόπουλλος ζήτησαν να υποβληθεί ξανά, ενώ ο Σ. Κουγέας ήταν απορριπτικός. Μετά και από την προφορική δοκιμασία στις 17 του ίδιου μήνα, ο Βλάχος αναγορεύθηκε διδάκτορας με άριστα. Μοναδική εξαίρεση αποτέλεσε ο Κ. Άμαντος, ο οποίος τον βαθμολόγησε με λίαν καλώς.

739. Για τον Κ. Ράδο βλ. Αθανάσιος Θ. Φωτόπουλος, «Κωνσταντίνος Ν. Ράδος (1863-1931)», *Μνημοσύνη* 13 (1995-1997), σ. 247-258, όπου και βιβλιογραφία και εργογραφία. Βλ. ακόμη Νικόλαος Βότσης, *Ο Κωνσταντίνος Ράδος ως ναυτικός ιστορικός*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 1924, Βικτωρία Καλαντζοπούλου, «Κωνσταντίνος Ν. Ράδος. Παρουσίαση-ανθολόγηση», στην ανθολογία-γραμματολογία *Η παλαιότερη πεζογραφία μας. Από τις απαρχές της ως τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο*, τ. 9 (1900-1914),

νιστή του 1821 Κωνσταντίνου Ράδου, αποφοίτησε από τη Νομική Σχολή Αθηνών, ενώ είχε παρακολουθήσει μαθήματα και στη Φιλοσοφική Σχολή. Στα φοιτητικά του χρόνια εντάχθηκε στο κλίμα του Κωνσταντίνου Κόντου. Το 1890 επιτέθηκε με οξύτητα στον Ψυχάρη για το έργο του *Το ταξίδι μου*, υπερασπιζόμενος τις γλωσσικές θεωρίες του Κόντου, στον οποίο μαζί με τον Αδαμάντιο Κοραή και τον Διονύσιο Θερειανό αφιέρωσε το πρώτο βιβλίο του.⁷⁴⁰ Συμμετείχε στην *Εταιρεία προς διδασκαλίαν των αρχαίων δραμάτων* του Γεωργίου Μιστριώτη, ο οποίος ήταν πρύτανης όταν το 1891 επελέγη ως επικεφαλής φοιτητικής αντιπροσωπείας στο Γιούργεβο. Παρέμεινε στη Ρουμανία, όπου παρακολούθησε μαθήματα στο Πανεπιστήμιο του Βουκουρεστίου, ενώ μετά την επιστροφή του στην Ελλάδα εργάστηκε για βραχύ χρονικό διάστημα ως γραμματέας του υπουργείου Εσωτερικών. Από το 1892 ο Ράδος ξεκίνησε τη διδασκαλία της ιστορίας στην Εμπορική και Βιομηχανική Ακαδημία, ενώ το 1895 διορίστηκε καθηγητής της νεοϊδρυθείσας έδρας της Ναυτικής ιστορίας στη Σχολή Ναυτικών Δοκίμων, όπου και παρέμεινε έως το 1911.

Στις αρχές της δεκαετίας του 1910 ο Ράδος εγκατέλειψε τις θέσεις του για το γλωσσικό, συνδέθηκε με το στρατόπεδο του Ελευθερίου Βενιζέλου και το 1912 δημοσίευσε το πρώτο του διήγημα στη δημοτική.⁷⁴¹ Παράλληλα ταξίδεψε στο Παρίσι, όπου φοίτησε στο Πανεπιστήμιο της Σορβόνης και στην *École Pratique des Hautes Études*, ενώ εκπόνησε τη διατριβή του με θέμα τη ναυμαχία της Σαλαμίνας. Συνολικά το επιστημονικό συγγραφικό του έργο ήταν επικεντρωμένο στη ναυτική ιστορία και στη γεωγραφία. Υπήρξε ιδρυτικό μέλος της Γεωγραφικής Εταιρείας (1901) και επιμελητής του πρώτου τόμου του *Γεωγραφικού Δελτίου της Ελλάδος* (1905).

Ο Κωνσταντίνος Ράδος ως έκτακτος καθηγητής είχε ευχέρεια επιλογής γνωστικών αντικειμένων. Το διδακτικό του έργο αφιερώθηκε στην ελληνική ιστορία με εξαίρεση ένα μάθημα γενικής νεότερης ιστορίας (*Νεωτέρα ιστορία από του τέλους της 18ης εκατονταετηρίδος*). Δίδασξε αρχαία και νεότερη ελληνική ιστορία: ιστορία των Μηδικών Πολέμων ενδεχομένως λόγω της διατριβής του, Επανάσταση του 1821 και ιστορία του ελληνικού έθνους επικεντρωμένη στα ναυτικά (από τους ομηρικούς χρόνους μέχρι την Άλωση). Κατά τη διάρκεια της καθηγεσίας του συνέχισε την παράδοση που ήθελε τους καθηγητές να δι-

Αθήνα, Σοκόλης, 1997, σ. 378-423, όπου περιλαμβάνονται αποσπάσματα από το λογοτεχνικό έργο του και κρίσεις διαφόρων για αυτό.

740. Κωνσταντίνος Ν. Ράδος, *Ο εν Γαλλία περί της ελληνικής γλώσσης αγών. Τελευταία φάσις του γλωσσικού ημών ζητήματος*, Αθήνα, Τυπογραφείον «Ο Παλαμής», 1890.

741. Β. Καλαντζοπούλου, ό.π., σ. 382-383.

δάσκουν στα φροντιστήρια το γνωστικό αντικείμενο που τους ενδιέφερε. Δίδαξε ιστορική γεωγραφία καθώς και την έβδομη και όγδοη ιστορία του Ηροδότου και στοιχεία ναυτικής αρχαιολογίας σε σχέση με αυτές. Συνεχίζοντας το έργο του Λάμπρου δίδαξε φροντιστηριακά στο Μουσείο της ΙΕΕΕ.

Πενήντα τεσσάρων ετών όταν εξελέγη στην πανεπιστημιακή έδρα, ο Κωνσταντίνος Ράδος είχε ήδη σημαντικό ιστορικό και λογοτεχνικό έργο, το οποίο άλλωστε του εξασφάλισε και σε μεγάλο βαθμό την υστεροφημία του. Παρ' όλα αυτά η συμβολή του στην πανεπιστημιακή διδασκαλία της ιστορίας ήταν μάλλον ασήμαντη. Κατηγορήθηκε, άλλωστε, ύστερα από καταγγελίες του Π. Καρολίδη που ενίσχυσε ο Σ. Κουγέας στη Σύγκλητο (ΠΑΣ, συνεδρίαση 18ης Δεκεμβρίου 1921) ότι επί τετραετία δεν είχε διδάξει καθόλου και δεν προσερχόταν στις πανεπιστημιακές αίθουσες. Στη διερεύνηση των καταγγελιών από τον πρύτανη ο Ράδος είχε απαντήσει ότι δεν προσερχόταν στο Πανεπιστήμιο γιατί δεν είχε ακροατές και ότι δίδασκε στο Μουσείο της ΙΕΕΕ.⁷⁴² Η έλλειψη ενδιαφέροντος από τους φοιτητές, κυρίως όμως η αρνητική στάση των συναδέλφων του, οι οποίοι δεν θεώρησαν σε δυο εκλογές ότι το έργο του είναι αρκετό για να του προσφέρει τακτική καθηγεσία,⁷⁴³ στάθηκαν καταλυτικές ώστε να μην επιχειρήσει να ανανεώσει τη θητεία του ή να διεκδικήσει άλλη θέση: *Ἀνάγκη λοιπὸν νὰ ἐπαιτήσω πάλιν ψήφους καὶ δὲν θὰ τὸ κάμω πλέον δι' ὄλο τὸ χροσάφι τοῦ κόσμου.*⁷⁴⁴

742. Ο Ράδος χρημάτισε γραμματέας (1906-1921) και πρόεδρος (1923-1931) της ΙΕΕΕ. Σημειώνω ότι αναφερόμαστε σε μια εποχή πληθώρας μαθημάτων στο πανεπιστημιακό πρόγραμμα, η οποία δημιουργεί πρόβλημα αιθουσών για φοιτητές και διδάσκοντες. Το γεγονός, στη συζήτηση της Συγκλήτου στις 18 Δεκεμβρίου 1921, επισημάνθηκε και από τον Ανδρέα Σκιά.

743. Η αρνητική στάση των συναδέλφων του τακτικών καθηγητών ενδεχομένως πρέπει να συνδεθεί με τη γενικότερη δυσπιστία τους προς τον θεσμό των έκτακτων καθηγητών, όπως προσδιορίστηκε από τη μεταρρύθμιση του 1911. Ο Ράδος υπήρξε ο πρώτος έκτακτος καθηγητής που διορίστηκε και δίδαξε στη Φιλοσοφική. Είναι χαρακτηριστικό ότι στη συνεδρίαση της Σχολής (ΠΣΦΣ, συνεδρίαση 21ης Μαρτίου 1917), όπου ανακοινώθηκε ο διορισμός του, αποφασίστηκε ότι ως έκτακτος δεν είχε το δικαίωμα να παρίσταται στις συνεδριάσεις της.

744. Από ανέκδοτη επιστολή του στο Αρχείο οικογένειας Λυκούδη (ΕΛΙΑ) στις 20 Ιανουαρίου 1924: Β. Καλαντζοπούλου, ό.π., σ. 384. Η αναφορά στην *επαιτεία* αναδεικνύει εύγλωττα το ζήτημα των σχέσεων εξουσίας ανάμεσα στο υπάρχον διδακτικό προσωπικό και στους υποψήφιους καθηγητές, εξουσίας που πήγαζε από ένα ιεραρχημένο σύστημα, όπου ο ειδήμων έκρινε τον ομότεχό του. Βλ. *εδώ*, σ. 401-402.

Η ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ 1821 ΚΑΙ Ο ΙΣΤΟΡΙΚΟΣ ΥΛΙΣΜΟΣ

Η απομάκρυνση του Κ. Ράδου από το Πανεπιστήμιο, σε συνδυασμό με τη συνταξιοδότηση του Παύλου Καρολίδη, ενέτεινε το πρόβλημα της διδασκαλίας της Επανάστασης του 1821, ιδιαίτερα μάλιστα καθώς πλησίαζε και ο εορτασμός των εκατό χρόνων από την έναρξή της. Το αποτέλεσμα ήταν η ανάθεση της διδασκαλίας της στον καθηγητή της *Ιστορίας των μέσων και νεωτέρων χρόνων* Μιχαήλ Βολονάκη, ο οποίος εμπλούτισε το πρόγραμμα με ακαδημαϊκά μα και φροντιστηριακά μαθήματα σχετικά με τον Αγώνα και τη σημασία του. Ο καθηγητής δίδαξε σε ετήσια βάση ένα μάθημα για την Επανάσταση του 1821 (είτε ως *Μεγάλη Επανάσταση* είτε ως *Εθνική παλιγγενεσία των Ελλήνων*) συμπεριλαμβάνοντας συνήθως σε αυτό και την οργάνωση της ελληνικής πολιτείας. Από το ακαδημαϊκό έτος 1930-1931, πιθανότατα λόγω και της κατάργησης της έδρας της *Ιστορίας του ελληνικού έθνους*, δίδαξε το μάθημα που είχε εισαγάγει ο Κ. Παπαρηγόπουλος, προεκτείνοντάς το την πρώτη χρονιά έως τους Βαλκανικούς Πολέμους και τη δεύτερη μέχρι των *ήμερων ήμων*, αγγίζοντας για πρώτη φορά με ρητό τρόπο και στην ελληνική ιστορία τη συγχρονία. Παράλληλα η φροντιστηριακή του διδασκαλία μοιράστηκε ανάμεσα στην ξένη και στην ελληνική ιστορία, ιδιαίτερα στην Επανάσταση του 1821 και στη μελέτη των ελληνικών Συνταγμάτων.⁷⁴⁵

Το Πανεπιστήμιο είχε αναλάβει λοιπόν τη σχετική προετοιμασία των φοιτητών, ενώ παράλληλα ως ίδρυμα διαδραμάτισε καθοριστικό ρόλο και στους εορτασμούς της εκατονταετηρίδας. Και αυτό γιατί, όπως τόνιζε ο πρύτανής του το 1927, *Ἡμεῖς, οἱ καθηγηταὶ καὶ οἱ φοιτηταὶ τοῦ ἑλληνικοῦ πανεπιστημίου, εἴμεθα οἱ παράγοντες οἱ κύριοι μιᾶς ἱστορίας, εἴμεθα αἱ δυνάμεις αἱ κύριαι ἐνὸς πολιτισμοῦ [...] Μὴ λησμονεῖτε ὅτι ἀνήκομεν εἰς μίαν ἱστορίαν καὶ δρῶμεν εἰς τὸν σπημόνα μιᾶς ἐθνικῆς λειτουργίας.*⁷⁴⁶ Τὸ Πανεπιστήμιο ἐκπροσωποῦν τὴν πνευμα-

745. Ο Μ. Σακελλαρίου αναφέρει ότι στην πραγματικότητα ο Μ. Βολονάκης δεν δίδαξε ούτε σελίδα νέας ελληνικής ιστορίας, ενώ ο Ἀμαντος και ο Κουγέας έθιξαν νεοελληνικά ιστορικά προβλήματα και έδωσαν σχετικές εργασίες στα φροντιστηριακά τους μαθήματα, ωθώντας τους φοιτητές τους προς τη μελέτη των συγκεκριμένων περιόδων. Παρά την ενδεχόμενη υπερβολή για το μάθημα του Βολονάκη, η παρατήρηση είναι ενδεικτική του ελάχιστου βάρους της διδασκαλίας του συγκριτικά με εκείνη των άλλων δύο καθηγητών, οι οποίοι συνέχισαν την παράδοση του Λάμπρου αφιερώνοντας το σημαντικότερο μέρος της διδασκαλίας τους στη μελέτη της νεότερης Ελλάδας. Βλ. Μιχαήλ Β. Σακελλαρίου, «Νεοελληνικές ιστορικές σπουδές. Ιστορικό και κριτικό σημείωμα», *Νέα Εστία* 33 (1943), σ. 498.

746. Πρυτανικοί λόγοι 1927-1928, σ. 36-37.

τικήν ἀναγέννησιν τοῦ ἑλληνικοῦ Γένους, δὲν ἠδύνατο νὰ μείνῃ ἀμέτοχον⁷⁴⁷ στους εορτασμούς του ἑλληνικοῦ ἔθνους, στις τελετές και στις εκδηλώσεις που λειτουργούσαν παιδαγωγικά για το ευρύτερο κοινό. Το ἀνώτατο εκπαιδευτικό ἴδρυμα συμμετείχε σε μια σειρά εκδηλώσεων σε ὅλους τους τόπους ὅπου εἶχαν διαδραματιστεῖ ἀξιωμαθόμενα γεγονότα της Επανάστασης, στο πλαίσιο βέβαια ενός εθνικοῦ παρελθόντος που ἐξιδανίκευε ἢ ἀποσιωπούσε τις οχληρές στιγμές του ὅπως η ἐμφύλια σύρραξη. Οι καθηγητές της Ἱστορίας ως οι καθ' ὕλην ἀρμόδιοι διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στους εορτασμούς της εκατονταετηρίδας της εθνικῆς παλιγγενεσίας, ἐκφωνώντας τους ἐπίσημους λόγους, καθορίζοντας σε μεγάλο βαθμό το ἰδεολογικό και ἱστορικό πλαίσιο του εορτασμοῦ της ἐπετείου.⁷⁴⁸

Η ἐπιλογή της διδασκαλίας του Ἀγώνα συνδεόταν με τις ἀνάγκες του ἀργοπορημένου εορτασμοῦ της εκατονταετηρίδας, ἀποτελοῦσε ὅμως και ἓνα ἰσχυρό ἱστορικό διακύβευμα. Στη διδασκαλία του Βολονάκη ο Ἀγώνας συγχροτοῦσε ἓνα χαρακτηριστικό παράδειγμα ἀντίκρουσης του ἱστορικοῦ υλισμοῦ, της θεωρίας ἐκείνης που ἐρμήνευε την ἱστορική ἀνάπτυξη του ἀνθρώπου μόνο με βάση τα οικονομικά κριτήρια και ὄχι τα ἠθικά ἢ πνευματικά ἐλατήρια. Ὅπως τόνιζε ο καθηγητής της Ἱστορίας των μέσων και νεωτέρων χρόνων, στην περίπτωση του 1821 η πίστη στην ἐλευθερία της πατρίδας ἦταν ἐκείνη που οδήγησε στην ομόθυχη ἀντίσταση ὅλων των Ἑλλήνων ἐναντίον του τυράννου. Τα ευγενικά ἀυτά ἰδεώδη ἐξηγοῦσαν τον ἀπαγχονισμό του Πατριάρχου Γρηγορίου Ε', τη θυσία στο Σούλι, στο Μεσολόγγι, στα Ψαρά. Οι ἀντιστοιχίες με τη Μικρασιατική Καταστροφή ἦταν πολύ ἐντονες: ο ἀλύτρωτος Ἕλληνας και στη συγχρονία ἐγκατέλειψαν την ἐστία τους για να μὴν ἀπαρνηθοῦν τη χριστιανική πίστη και την ἑλληνικότητά τους.⁷⁴⁹

Η σύνδεση της Επανάστασης του 1821 με τον ἱστορικό υλισμό δὲν ἦταν τυχαία. Ἐναν χρόνο πριν ἀπὸ τον ἐναρκτήριο λόγο του Βολονάκη, τον Μάιο του 1924, εἶχε κυκλοφορήσει το βιβλίο του Γιάνη Κορδάτου για την Επανάσταση του 1821, ἔργο που μετέφερε μια νέα προβληματική για τη σημαντικότερη

747. Στο ἴδιο, σ. 40.

748. Βλ. Εθνικὸν και Καποδιστριακὸν Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν, *Συμμετοχὴ του Πανεπιστημίου εἰς τὰς εορτὰς της Ἐκατονταετηρίδος της Ἐθνικῆς Παλιγγενεσίας. Λόγοι και προσφωνήσεις Μιχαὴλ Δ. Βολονάκη τακτικοῦ καθηγητοῦ της Ἱστορίας*, Ἀθήνα 1931, και του ἰδίου, *Ὁ Ἰωάννης Α. Καποδίστριας ως εθνικὸς ἀναδημιουργός. Λόγος ἐκφωνηθεὶς ἐντολῇ της Συγκλήτου του Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν ἐπὶ τοῖς ἀποκαλυπτηρίοις του ἀνδριάντος αὐτοῦ*, Ἀθήνα 1932. Βλ. ἐπίσης Σωκράτης Β. Κουγέας, *Λόγοι ἐκατονταετηρητοῦ*, Ἀθήνα 1959.

749. Μ. Βολονάκης, *Ἑλληνικαὶ Σελίδες...*, σ. 547-548.

στιγμή της πρόσφατης ελληνικής ιστορίας, συνδέοντάς τη με τον «υλιστικό παράγοντα» και με τις μαρξιστικές ιδέες, αναδεικνύοντας την κοινωνική και ταξική διάστασή της.⁷⁵⁰ Η έκδοσή του προκάλεσε εντονότατες αντιδράσεις οι οποίες ξέφευγαν από τον χώρο της ιστοριογραφίας: αρνητικά δημοσιεύματα από μεγάλη μερίδα του Τύπου, ψηφίσματα και καταγγελίες από επαγγελματικές ενώσεις, επιστημονικές εταιρείες, απειλή αφορισμού από την Ιερά Σύνοδο.⁷⁵¹ Αντιδράσεις εύλογες, καθώς, όπως έχει επισημάνει η Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου, το συγκεκριμένο βιβλίο αποτελεί ένα εργαλείο ανάλυσης αλλά και ένα όργανο πάλης,⁷⁵² μια τομή στην έως τότε αντίληψη για το 1821 αλλά και συνολικότερα για τη νεοελληνική ιστοριογραφία.⁷⁵³ Στην πραγματικότητα, όσον αφορά την εθνική ακαδημαϊκή ιστοριογραφία θεωρώ ότι μετά τη συγχρότησή της από τους Ζαμπέλιο και Παπαρρηγόπουλο η πλέον κρίσιμη στιγμή της υπήρξε η έκδοση του βιβλίου του Κορδάτου, η εμφάνιση των μαρξιστικών ιδεών και η αμφισβήτηση των ιδεολογημάτων της εθνικής ενότητας και της κοινωνικής συναίνεσης. Έως τότε, ακόμη και στην περίπτωση του δημοτικισμού υπήρξαν συναίνεσεις γύρω από την εθνική σκοπιμότητα και τη χρησιμότητα της ιστορίας, στο πλαίσιο πάντα, και παρά τις όποιες διαφοροποιήσεις, του σχήματος του Κ. Παπαρρηγόπουλου. Η κριτική του Κορδάτου άγγιζε το σύνολο της ελληνικής ιστορίας αμφισβητώντας από μια άλλη οπτική θεμελιώδεις παραδοχές της ιστοριογραφικής παραγωγής, όπως η ελληνικότητα της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας.⁷⁵⁴ Δεν ήταν ο πρώτος. Είχε προηγηθεί το 1907 *Το κοινωνικόν μας ζήτημα* του Γ. Σκληρού, όπου ο συγγραφέας αναφερό-

750. Γιάνης Κορδάτος, *Η κοινωνική σημασία της Ελληνικής Επανάστασης του 1821*, Αθήνα, εκδ. Γεωργίου Ι. Βασιλείου, 1924, σ. δ'-ε'. Για τη σκέψη του Κορδάτου στον Μεσοπόλεμο, βλ. Ζωή Σπανάκου, *Η έννοια της ιστορικής νομοτέλειας στο μεσοπολεμικό έργο του Γιάνη Κορδάτου*, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 1991.

751. Για τις αντιδράσεις στο βιβλίο του Κορδάτου βλ. Γιώργος Δ. Μπουμπούς, *Η ελληνική κοινωνία στην πρώιμη μαρξιστική σκέψη. Γ. Σκληρός - Γ. Κορδάτος (1907-1930)*, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Τμήμα Διεθνών Σχέσεων και Ιστορίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 1996, σ. 118-212.

752. Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου, «Θεωρήσεις και ιστοριογραφία του '21: Η στροφή του Μεσοπολέμου», Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, *Αφιέρωμα στον Αντώνη Αντωνακόπουλο*, επιμ.: Κ. Αρώνη-Τσίχλη, Αθήνα, Παπαζήσης, 1997, σ. 553.

753. Στο ίδιο, σ. 554.

754. Βλ. Γ. Κορδάτος, «Κων. Αμάντου: Εισαγωγή εις την Βυζαντινήν ιστορίαν. (Το τέλος του αρχαίου κόσμου και η αρχή του μεσαιώνος.) – Αθήνα, 1933», *Νέα Επιθεώρηση* 7, 17 (Ιούλιος 1933), σ. 30-31.

ταν στην ταξική διάσταση του Αγώνα, δίχως όμως να βρει την αποδοχή αλλά και την πολεμική του έργου του Κορδάτου, καθώς άλλωστε δεν υπήρχε πολιτικός φορέας ο οποίος θα στήριζε την αμφισβήτηση της μοναδικής εθνικής ιδεολογίας. Μέσα στα είκοσι περίπου χρόνια που μεσολάβησαν ανάμεσα στα δυο βιβλία είχαν προκύψει πολλά: η Οκτωβριανή Επανάσταση, ο Πόλεμος, η οργανωμένη εμφάνιση των μαρξιστικών ιδεών στην Ελλάδα, η ίδρυση και η «κομμουνιστικοποίηση» του ΣΕΚΕ. Και από την άλλη πλευρά η αντίδραση απέναντι στις νέες ιδέες, και κυρίως ο φόβος που γεννούσε η σύνδεσή τους με ένα κίνημα που, αν και πολύ μικρό αριθμητικά τη στιγμή εκείνη, διακρινόταν για τη μαχητική του στάση και τη διεθνή παρουσία του.

Οι ιδέες αυτές έβρισκαν πρόσφορο έδαφος στο Πανεπιστήμιο, στα φοιτητικά ακροατήρια, εντός και εκτός των αιθουσών διδασκαλίας. Η κριτική ήταν καταγιγιστική, αγγίζοντας με εικονοκλαστική διάθεση τους καθηγητές της Σχολής, οι οποίοι εμφανίζονταν ξεπερασμένοι στο πλαίσιο των νέων εξελίξεων: το φροντιστήριο του Μ. Βολονάκη ήταν σαλεπιτζίδικο, καθώς ο καθηγητής περιοριζόταν σε τυπικές ερωτήσεις για τις βοηθητικές επιστήμες ή για τα συστήματα χρονολόγησης των Αρχαίων και πνιγόταν στους βάλτους του πιο βρωμερού αστικού ιδεαλισμού. Ο ίδιος και η τάξη του απέφευγαν όπως ο διάολος το θυμίαμα τον ιστορικό υλισμό, ο οποίος αναδείκνυε τη σημασία του οικονομικού παράγοντα ως καθοριστικού για την κοινωνία.⁷⁵⁵ Η κριτική διατυπώθηκε κυρίως εναντίον του Βολονάκη, ενώ δεν έλαβε τόσο καταγιγιστική μορφή κατά των Άμαντου και Κουγέα, οι οποίοι άλλωστε ήταν γνωστοί για τα δημοτικιστικά τους φρονήματα και γενικότερα την προοδευτική τους –αντίθετη όμως προς την κομμουνιστική ιδεολογία– θέση εντός και εκτός Σχολής.⁷⁵⁶

Η αντιμετώπιση των κομμουνιστικών ιδεών εντός του Πανεπιστημίου και της Φιλοσοφικής Σχολής προσέλαβε διάφορες εκφάνσεις, οι οποίες ξεκινώντας από τη δεκαετία του 1920 απλώνονται σε μεγάλο βαθμό πέρα από τα χρονικά όρια αυτής της εργασίας. Σημειώνω απλώς ότι, πέρα από τις πρα-

755. Βλ. *Επανάσταση. Όργανο του Κομμουνιστικού Πυρήνα της Φιλοσοφικής Σχολής*, φ. 1 (10 Μαρτίου 1927), σ. 2.

756. Ο Κορδάτος στην κριτική του στον Άμαντο (βλ. εδώ, σ. 313) παραδεχόταν ότι η εργασία του είχε βιβλιογραφική ενήμερωση, ότι ο συγγραφέας δεν δίσταζε να πει κάποιες αλήθειες που άλλοι συνάδελφοί του τις έκρυβαν. Επαινούσε, τέλος, τη θετική στάση του Άμαντου προς τη δημοτική γλώσσα και τον συνέχαιρε για το θάρρος του, καθώς οι περισσότεροι πανεπιστημιακοί δάσκαλοι ήταν ταπεινοί λακέδες της άρχουσας τάξης. Βλ. «Κων. Άμαντου: Εισαγωγή εις την Βυζαντινήν ιστορίαν...», *ό.π.*, σ. 31.

κτικές καταστολής που υιοθέτησαν οι πανεπιστημιακές αρχές, ο λόγος που αναπτύχθηκε εναντίον των κομμουνιστικών θέσεων παρέμεινε σε πολύ μεγάλο βαθμό στείρος και βαθύτατα αντιδραστικός, όπως στην περίπτωση του Μιχαήλ Βολονάκη ή του Νεοκλή Καζάζη. Στον Μεσοπόλεμο και ενώ η ιστορία, ιδιαίτερα η Επανάσταση του 1821, διαδραμάτισε καθοριστικό ρόλο στην επιχειρηματολογία των κομμουνιστών διανοουμένων και στις μεταξύ τους συγκρούσεις,⁷⁵⁷ δεν υπήρξαν, τουλάχιστον την περίοδο που μελετώ, οι αντίστοιχες αντιπαραθέσεις ή ζυμώσεις, εκτός ελαχίστων εξαιρέσεων,⁷⁵⁸ σε αυτό που θα ονομάζαμε ακαδημαϊκή ιστοριογραφία, όπως συνέβη στον χώρο της κοινωνιολογίας ή της φιλοσοφίας. Το ευτυχέστερο παράδειγμα αυτών των ζυμώσεων, το βιβλίο του Μιχάλη Σακελλαρίου *Η Πελοπόννησος κατά την δευτέραν Τουρκοκρατίαν (1715-1821)* (Αθήνα 1939), η αντιμετώπιση του οποίου είναι ενδεικτική και της νοοτροπίας και των ορίων των καθηγητών της Φιλοσοφικής Σχολής,⁷⁵⁹ εμφανίζεται στο τέλος πια της δεκαετίας του 1930.

Συνολικά την περίοδο αυτή, και ιδιαίτερα έως τη δεκαετία του 1920, το ιστορικό ενδιαφέρον για τη νεότερη ελληνική ιστορία επικεντρώθηκε στη μελέτη της Επανάστασης του 1821. Παρά τη συγκέντρωση και ανάδειξη πολυπληθών πηγών και τεκμηρίων για τη Φραγκοκρατία και την Τουρκοκρατία, στις οποίες πρωτοστάτησαν ο Λάμπρος και οι μαθητές του, οι δύο αυτές περιόδους αντιμετώπιστηκαν –σε αυτό που θα ονομάζαμε ακαδημαϊκή ιστοριογραφία– ως φάσεις είτε παθητικότητας είτε προετοιμασίας του Αγώνα. Στο πανεπιστημιακό πρόγραμμα μαθημάτων η περίοδος μετά την Άλωση διδάχθηκε στο πλαίσιο της συνέχειας της ελληνικής ιστορίας, με εξαίρεση το αυτοτελές μάθημα του Παύλου Καρολίδη. Η ενσωμάτωση και μελέτη των συ-

757. Βλ. Φ. Ηλιού, *Η ιδεολογική χρήση της ιστορίας. Σχόλιο στη συζήτηση Κορδάτου - Ζεύγου*, ανάτυπο από το Αντί, Αθήνα 1976.

758. Βλ. Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου, *ό.π.*

759. Ο Μ. Σακελλαρίου όντας γνωστός για τις δημοτικιστικές του πεποιθήσεις είχε συνδεθεί με τους Κ. Άμαντο και Σ. Κουγέα, οι οποίοι τον πρότειναν για βοηθό του Ιστορικού Σπουδαστηρίου, αλλά αρνήθηκε η πλειοψηφία των καθηγητών. Μετά από το τέλος των σπουδών του συνέγραψε τη διατριβή του περίπου για δύομισι χρόνια. Όταν ολοκλήρωσε την εργασία του, χωρίς βοήθεια από κάποιον καθηγητή, ο φοιτητής την παρέδωσε στον Μ. Βολονάκη ως τον καθ' ύλην αρμόδιο, ο οποίος την καθυστέρησε για πάνω από έναν χρόνο, με αποτέλεσμα να διαμαρτυρηθεί ο Μ. Σακελλαρίου στον πρότανη. Ο Μ. Βολονάκης, αφού επεσήμανε πάρα πολλά λάθη, πρότεινε να γίνει δεκτή. Ο Σακελλαρίου απάντησε μέσω των Σ. Κουγέα και Κ. Άμαντου με υπόμνημα. Στη συζήτηση στη Σχολή το κλίμα ήταν αρνητικό, καθώς η διατριβή του θεωρήθηκε φιλοκομμουνιστική, λόγω της επικέντρωσης στην οικονομική ιστορία. Τελικά ο υποψήφιος εξέδωσε την εργασία μόνος του.

γκεκριμένων περιόδων στο εθνικό αφήγημα ερχόταν από έναν άλλο δρόμο στο πανεπιστημιακό πρόγραμμα, τον οποίο είχε ανοίξει πρώτος ο Λάμπρος μέσα από τη φροντιστηριακή διδασκαλία. Πρόκειται για την ανάδειξη της πολιτισμικής παραγωγής του ελληνισμού σε περιόδους υποδούλωσης (βλ. ενδεικτικά τη διδασκαλία του Ν. Βέη, στην οποία συμπεριλαμβάνονταν η *Ερωφίλη* και η *Θυσία του Αβραάμ*). Οι πρώτες συνθετικές απόπειρες για την ανάδειξη της ιστορίας των χρόνων μετά την Άλωση σε αυτόνομο πεδίο έρευνας θα λάβουν χώρα από τη δεκαετία του 1940 και μετά, χωρίς να αγγίξουν για πολύ καιρό το πανεπιστημιακό πρόγραμμα.⁷⁶⁰ Έως τότε, όπως παρατηρούσε ένας κατεξοχήν ειδήμων της ιστοριογραφικής παραγωγής της περιόδου και όπως θα δούμε και στη συνέχεια, η *βυζαντινολογία* αποτελεί το μέγιστο ποσοτικά και το άριστο ποιοτικά μέρος της νεοελληνικής ιστορικής παραγωγής.⁷⁶¹

760. Σημειώνω την ημερομηνία δημοσίευσης, 1943, του πολυσέλιδου άρθρου του Μ. Σακελλαρίου για τις νεοελληνικές ιστορικές σπουδές, ένα κείμενο το οποίο, όπως έχει επισημάνει και ο Αντώνης Λιάκος, αναδεικνύει για πρώτη φορά το συγκεκριμένο αντικείμενο ως αυτόνομο ερευνητικό πεδίο και επιδιώκει με συστηματικό τρόπο την εξερεύνησή του. Βλ. Αντ. Λιάκος, «Προς επισκευήν...», *ό.π.*, σ. 193.

761. Μ. Σακελλαρίου, «Νεοελληνικές ιστορικές...», *ό.π.*, σ. 359.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ'

ΣΥΓΚΡΟΤΩΝΤΑΣ ΕΝΑ ΝΕΟ ΓΝΩΣΤΙΚΟ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ: ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΛΟΓΙΑ

ΟΙ ΒΥΖΑΝΤΙΝΕΣ ΣΠΟΥΔΕΣ ΣΤΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ

Έδρα Βυζαντινής ιστορίας

Στις 4 Μαρτίου του 1924 συζητήθηκε στη Φιλοσοφική Σχολή η πλήρωση της νέας έδρας της Βυζαντινής ιστορίας. Στην επιτροπή για την κρίση των υποψηφίων συμμετείχαν οι καθηγητές Γ. Σωτηριάδης, Θ. Βορέας και Σ. Κουγέας. Υποψήφιοι ήταν ο Κωνσταντίνος Άμαντος, ο Νίκος Βέης, ο Ιωάννης Βογιατζίδης⁷⁶² και ο Μ. Βολονάκης. Στην έκθεση της επιτροπής, που βασίστηκε στο συγγραφικό έργο των υποψηφίων, ο Ιω. Βογιατζίδης θεωρήθηκε απλώς επαρκής, ενώ επικρινόταν και πάλι έντονα ο Μ. Βολονάκης για την ανεπάρκεια των συγγραμμάτων του. Αντίθετα, διατυπώθηκαν επαινετικές κρίσεις για τον Ν. Βέη και τον Κ. Άμαντο. Ο πρώτος όμως θεωρήθηκε πλέον κατάλληλος για τη Μέση ελληνική φιλολογία, ενώ ο Άμαντος υπέρτερος στα ιστοριογραφικά προσόντα.⁷⁶³ Στην επιτροπή απάντησε με υπόμνημα ο Μ. Βολονάκης,⁷⁶⁴ για το οποίο επικρίθηκε έντονα από τον Σ. Κουγέα στη συζήτηση

762. Ο Ιω. Βογιατζίδης σπούδασε στη Φιλοσοφική Σχολή Αθηνών και είχε πραγματοποιήσει μεταπτυχιακές σπουδές αρχαίας και βυζαντινής ιστορίας στο Μόναχο. Μετά την επιστροφή του στην Αθήνα εργάστηκε ως συντάκτης του Ιστορικού Λεξικού (1914-1925) και εξέδωσε με ανάθεση της Επιτροπής Καταλοίπων του Σπ. Λάμπρου τα *Παλαιολόγια και Πελοποννησιακά του εκλιπόντος καθηγητή*. Μετά από τη δημιουργία του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης διορίστηκε εκεί καθηγητής της Ιστορίας, έως ότου συνταξιοδοτήθηκε το 1948. Στ. Καψωμένος, Β. Ν. Τατάκης, «Βογιατζίδης Ιω.», *Χρονικά του Πειραματικού Σχολείου του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*, 1969, σ. 3-10.

763. Βλ. *Φιλοσοφική Σχολή του Αθήνησι Πανεπιστημίου, Εκθέσεις της Επιτροπείας περί της πληρώσεως της κενής τακτικής έδρας της Βυζαντινής Ιστορίας*, Αθήνα 1924.

764. Μιχαήλ Δ. Βολονάκης, *Απάντησις εις την έκθεσιν της επιτροπείας της Φιλοσοφικής Σχολής περί των έργων αυτού ως υποψηφίου εις την κενήν τακτικήν έδραν της Βυζαντιακής ιστορίας*, Αθήνα 1924.

των υποψηφιοτήτων. Μετά από συζήτηση εξελέγη τελικά ο Κ. Άμαντος με έξι ψήφους (Θ. Κακριδής, Αντώνιος Κεραμόπουλλος, Σ. Κουγέας, Π. Λορεντζάτος, Σ. Μενάρδος, Χρ. Τσουντας) έναντι τριών (Θ. Βορέας, Ν. Εξαρχόπουλος, Ε. Σκάσσης) υπέρ του Ν. Βέη.

Η έδρα του Άμαντου δεν ήταν η πρώτη αυτοτελής έδρα που αφορούσε τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία στη Φιλοσοφική Σχολή Αθηνών τον 20ό αιώνα. Είχε προηγηθεί η έδρα της Βυζαντινής τέχνης και αρχαιολογίας, η οποία είχε συσταθεί με τη μεταρρύθμιση του 1911 και στην οποία είχε διοριστεί τον επόμενο χρόνο ο ιστορικός και αρχαιολόγος, μαθητής του Σπ. Λάμπρου, Αδαμάντιος Αδαμαντίου.⁷⁶⁵ Στις 10 Οκτωβρίου 1922 η Σχολή αποφάσισε να προτείνει στη Σύγκλητο την ίδρυση έδρας Βυζαντινής ιστορίας ενόψει της μεταρρύθμισης του ίδιου έτους (ο νόμος καθόριζε τον αριθμό των εδρών, ενώ το περιεχόμενό τους οριζόταν μετά από εισήγηση της Σχολής), καθώς και τη διχοτόμηση της έδρας του Αδ. Αδαμαντίου σε έδρα Βυζαντινής τέχνης και έδρα του Βυζαντιακού δημόσιου και ιδιωτικού βίου.⁷⁶⁶ Η επόμενη έδρα, η οποία προκηρύχθηκε μετά την πλήρωση της έδρας της Βυζαντινής ιστορίας, ήταν η έδρα της Μέσης και νεότερης ελληνικής φιλολογίας. Στη σχετική συνεδρίαση των καθηγητών της Φιλοσοφικής (14 Μαΐου 1925) εξελέγη ομόφωνα ο μοναδικός υποψήφιος Νικόλαος Βέης, διδάκτωρ της Φιλοσοφικής Σχολής Αθηνών (1908), με πλούσιο ερευνητικό και συγγραφικό έργο, ο οποίος διέμενε στο Βερολίνο.⁷⁶⁷

765. Ο Αδ. Αδαμαντίου ήταν απόφοιτος της Φιλοσοφικής Σχολής Αθηνών. Ως φοιτητής ακολούθησε τον Σπ. Λάμπρο στις επισκέψεις του στο Άγιον Όρος και συνεργάστηκε μαζί του στη σύνταξη του καταλόγου των χειρογράφων των μονών του. Το 1900 συνέχισε τις σπουδές του με υποτροφία στο Παρίσι, στην École Normale Supérieure, με αντικείμενο τη μελέτη του Βυζαντίου, υπό την εποπτεία του γνωστού αρχαιολόγου και ελληνιστή Ζωρζ Περρό. Το 1908 διορίστηκε στην άρτι συσταθείσα θέση του εφόρου Αρχαιοτήτων του χριστιανικού και μεσαιωνικού ελληνοισμού, με συνυποψήφιο τον Νίκο Βέη. Ο Αδαμαντίου πραγματοποίησε στη συνέχεια πολυάριθμα ταξίδια στην ελληνική ενδοχώρα, για την αναζήτηση, υποστήριξη και συντήρηση των σχετικών μνημείων: Μετέωρα, Δαφνί, Μυστράς, Θεσσαλονίκη. Βλ. «Αδαμαντίου Αδαμάντιος», *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, Αθήνα, Εκδ. Α. Μαρτίνος, 1965, τ. 1, σ. 378-379.

766. Τόνια Κιουσοπούλου, «Η πρώτη έδρα...», *ο.π.*, σ. 264-265.

767. Ο Ν. Βέης μετά το τέλος των εγκύκλιων σπουδών του εργάστηκε εθελοντικά στο Τμήμα Χειρογράφων της Εθνικής Βιβλιοθήκης και στο Επιγραφικό Μουσείο. Ταξίδεψε στην ελληνική ενδοχώρα για τη συγκέντρωση, τη διάσωση χειρογράφων και κωδίκων και την καταλογογράφηση βιβλιοθηκών μονών, με σημαντικότερες εκείνες των Μετεώρων. Το 1908 συμμετείχε στην ίδρυση της Βυζαντιολογικής Εταιρείας, η οποία εξέδωσε το περιοδικό *Βυζαντίς*. Το 1909 υπήρξε ιδρυτικό μέλος της Εταιρείας των Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, ενώ τον επόμενο χρόνο συμμετείχε στις εκλογές ως υποψήφιος βουλευτής του Λαϊκού και Εργατικού Κόμματος. Το 1911 με-

Η τελευταία έδρα που δημιουργήθηκε το 1931 στη Φιλοσοφική ήταν η έδρα του Δημόσιου και ιδιωτικού βίου των Βυζαντινών. Η προκήρυξη της συνάντησε την αντίδραση των παλαιότερων καθηγητών. Στη σχετική συζήτηση η έδρα θεωρήθηκε περιττή, καθώς το αντικείμενό της καλυπτόταν από τα μαθήματα των υπόλοιπων βυζαντινολόγων: ο δημόσιος βίος περιλαμβανόταν στο μάθημα του Αδαμαντίου και του Άμαντου, ενώ ο πνευματικός βίος στη διδασκαλία του Βέη.⁷⁶⁸

Στην πραγματικότητα οι ουσιαστικές αντιρρήσεις σχετίζονταν με τη χρήση από τον υπουργό Παιδείας Γεώργιο Παπανδρέου του δικαιώματος να διορίζει στο Πανεπιστήμιο Αθηνών καθηγητές από όμορα ιδρύματα, κυρίως από το νεοσύστατο Πανεπιστήμιο της Θεσσαλονίκης, από το οποίο προερχόταν και ο καθηγητής που προοριζόταν για την έδρα, ο Φαίδων Κουκουλές. Σύμφωνα με τη Φιλοσοφική Σχολή το δικαίωμα του υπουργείου αφορούσε καθηγητές που δίδασκαν σε ξένα πανεπιστήμια, όχι σε ελληνικά. Την απόφαση του υπουργείου δικαίωσε το Συμβούλιο της Επικρατείας στο οποίο είχε προσφύγει η Σχολή και τελικά ο Φ. Κουκουλές διορίστηκε στη νεοσύστατη έδρα.⁷⁶⁹

Από το 1911 έως και το 1932 δημιουργήθηκαν στο Πανεπιστήμιο Αθηνών

τακινήθηκε στο Μόναχο, προσκεκλημένος της Βαυαρικής Ακαδημίας, ενώ δύο χρόνια αργότερα εγκαταστάθηκε στο Βερολίνο, όπου διδάξε βιβλική και μέση ελληνική παλαιογραφία και επιγραφική. Βλ. Σ. Β. Κουγέας, Ν. Β. Τωμαδάκης, Η. Τσιφμώκος, Λ. Κουκούλας, Γ. Αθάνας, Ο Αργυροκάστρου Παντελεήμων, Γ. Θ. Ζώρας, Κ. Θ. Δημαράς, Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, Ε. Π. Παπανούτσος, «Νίκος Α. Βέης» (επικήδειο λόγοι), *Νέα Εστία* 264 (1958), σ. 1649-1657, Σέμνη Καρούζου, «Νίκος Βέης: Μια σχιαγραφία», *Πελοποννησιακά* 3-4 (1958-1959), σ. 5-8, και στο ίδιο Ευγενία Βέη-Χατζηδάκη, «Δημοσιεύματα Νίκου Α. Βέη (BEES)», σ. 437-488 (πληρέστερη μορφή στο *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher* 19 [1966], σ. 1-55).

768. ΠΣΦΣ, συνεδρίαση 30ής Μαΐου 1931.

769. Στο ίδιο, συνεδρίαση 11ης Απριλίου 1932. Ο Κουκουλές είχε φοιτήσει στη Φιλοσοφική Σχολή Αθηνών, όπου και εκπόνησε τη διατριβή του (*Βασιλείου του Μεγάλου δόξαι παιδαγωγικαί*), στην οποία απονεμήθηκε το Βάλλειο Φιλολογικό Βραβείο. Το 1907 μετά από διαγωνισμό κέρδισε πανεπιστημιακή υποτροφία για σπουδές στην Ιένα και στο Μόναχο. Σπούδασε βυζαντινή ιστορία και φιλολογία με τους Κρουμπάχερ, Χάιζενμπεργκ, Κρούζιους κ.ά. Από το 1911 εργάστηκε στο Ιστορικό Λεξικό της Ελληνικής Γλώσσης, του οποίου έγινε διευθυντής το 1926-1931. Το 1913 το Συνέδριο των Ανατολιστών, μετά από πρόταση του Ν. Γ. Πολίτη, του ανέθεσε την εκπόνηση εργασίας για τον Ευστάθιο Θεσσαλονίκης. Το 1918 υπήρξε συνιδρυτής της Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών, ενώ από το 1924 διευθυντής της *Επετηρίδος Βυζαντινών Σπουδών*. Το 1926 διορίστηκε καθηγητής στη Φιλοσοφική Σχολή Θεσσαλονίκης, όπου όμως δεν δίδαξε. Βλ. Νικόλαος Β. Τωμαδάκης, «Φαίδων Ι. Κουκουλές», και Ι. Τ. Παμπούκης, «Βιβλιογραφία Φαίδωνος Ι. Κουκουλέ 1905-1954», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών*: «Κανίσκιον Φαίδωνι Ι. Κουκουλέ», 23 (1953), σ. ζ-λγ.

τρεις έδρες με αποκλειστικό αντικείμενο τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία και μία η οποία εξέταζε από κοινού τη βυζαντινή και τη νεότερη ελληνική φιλολογία. Αρχαιολογία, ιστορία της τέχνης, ιστορία, φιλολογία, βίος των Βυζαντινών: η συγκομιδή δεν ήταν καθόλου φτωχή. Σε μια εποχή έντονου ενδιαφέροντος για τον μεσαιωνικό κόσμο, ιδιαίτερα τον βυζαντινό, η Φιλοσοφική Σχολή της Αθήνας αφιέρωσε σημαντικό τμήμα του προγράμματος των μαθημάτων της στις σχετικές σπουδές. Το Πανεπιστήμιο επέδειξε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για το νέο γνωστικό πεδίο, άσκησε πολύπλευρο και ουσιαστικό ρόλο στη συγκρότησή του, δραστηριότητα που δεν περιορίστηκε στη διδακτική πράξη: υποτροφίες σε φοιτητές, οικονομική ενίσχυση ερευνών, διοργάνωση και συμμετοχή σε διεθνή συνέδρια κ.ά. Παράλληλα διατυπώθηκε ένας λόγος –όπως εντοπίζεται, πέρα από τα διδακτικά εγχειρίδια ή τις παραδόσεις των μαθημάτων, στα επετειακά πανεπιστημιακά κείμενα– ο οποίος τόνιζε την αξία του Βυζαντίου, ιδιαίτερα τη συμβολή του στον παγκόσμιο πολιτισμό.

Η ανάπτυξη του ενδιαφέροντος για το Βυζάντιο

Η επικέντρωση αυτή δεν αποτελούσε ίδιον του Πανεπιστημίου Αθηνών. Από τη δεύτερη δεκαετία του 20ού αιώνα και κατά τον Μεσοπόλεμο το προϋπάρχον ενδιαφέρον για το Βυζάντιο γνώρισε μεγάλη και πολύπλευρη ανάπτυξη, ενώ η μελέτη του αναγνωρίστηκε ως αυτόνομο γνωστικό αντικείμενο διεθνούς εμβέλειας.⁷⁷⁰

Πέρα από τις έδρες στο Πανεπιστήμιο, υπήρξε μια νέα συσσωμάτωση λογίων, η οποία έθεσε στο επίκεντρο των ενδιαφερόντων της το Βυζάντιο: η Εταιρεία Βυζαντινών Σπουδών (1918), στην ίδρυση και τη λειτουργία της οποίας πρωτοστάτησε ο Φ. Κουκουλές.⁷⁷¹ Το 1918 η Αρχαιολογική Εταιρεία, η οποία έως τότε είχε επικεντρώσει τη δραστηριότητά της στην αρχαιότητα, με τροποποίηση του οργανισμού της διεύρυνε τα ενδιαφέροντά της στα μνημεία της βυζαντινής περιόδου έως την Επανάσταση του 1821.⁷⁷² Το κρατικό ενδιαφέρον για το Βυζάντιο εκδηλώθηκε με ποικίλους τρόπους, όπως η ίδρυ-

770. Σημειώνω ενδεικτικά ότι τον Μάιο του 1927, με απόφαση της δεύτερης συνέλευσης της Διεθνούς Επιτροπής Ιστορικών Επιστημών –όπου συμμετείχε και ο Σ. Κουγέας–, δημιουργήθηκε ειδικό τμήμα στην επετηρίδα της ιστορικής βιβλιογραφίας για το Βυζάντιο. Βλ. *Ελληνικά* 1 (1928), σ. 223-224.

771. Η Τ. Κιουσοπούλου συνδέει τη σύσταση της έδρας Βυζαντινής ιστορίας με πείσεις της Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών, ό.π., σ. 270.

772. Ν. Σακκά, ό.π., σ. 92.

ση του Βυζαντινού Μουσείου (1914), η συνεισφορά στην ίδρυση του Μουσείου Μπενάκη (1930), η χρηματοδότηση του προγράμματος του αρχαιολόγου Αναστασίου Ορλάνδου για την αναστήλωση των βυζαντινών μνημείων, οι εκτεταμένες ανασκαφές βυζαντινών αρχαιολογικών χώρων.⁷⁷³ Το 1921 εκδόθηκαν τα πρώτα διατάγματα για την ανακήρυξη βυζαντινών εκκλησιών και κάστρων από όλη την Ελλάδα ως αρχαιολογικών μνημείων.⁷⁷⁴ Εκδόθηκαν επίσης εξειδικευμένα περιοδικά: η *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* (1918) από την Εταιρεία Βυζαντινών Σπουδών και το εξαμηνιαίο *Αρχείον των Βυζαντινών Μνημείων της Ελλάδος* (1935). Το 1921 ο Ν. Βέης ίδρυσε στο Βερολίνο το γερμανόφωνο περιοδικό *Byzantinsch - Neugriechische Jahrbücher*, στοχεύοντας μέσω και της γλώσσας σε ένα διεθνές κοινό, στόχευση που παρέμεινε και μετά τη μετακίνηση της έδρας του περιοδικού το 1926 στην Αθήνα. Το Βυζάντιο τέθηκε σε σημαντικό βαθμό στο επίκεντρο των επιστημονικών ενδιαφερόντων, της λογοτεχνίας και της κοινής γνώμης.⁷⁷⁵

Στην Ελλάδα οι βυζαντινολογικές σπουδές συγκροτήθηκαν τον Μεσοπόλεμο υπό το βάρος των αντίστοιχων διεργασιών στα όμορα βαλκανικά κράτη. Σε διαφορετική τροχιά από εκείνη της αντίκρουσης των θεωριών του Φαλλμεράυερ, όπου η αιχμή του δόρατος στόχευε στην ανάδειξη της σχέσης Αρχαίων - Νεοελλήνων, οι επιστήμονες στα πρώτα χρόνια του 20ού αιώνα επέμεναν στην προβολή του ελληνικού λαού ως κυρίαρχου διαμορφωτή και κληρονόμου της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Κύριος σκοπός ήταν η επισήμανση και η μελέτη των στοιχείων εκείνων της μακραίωνης πορείας του Βυζαντίου που επιβεβαίωναν την ελληνικότητά του. Η επιμονή του Φ. Κουκουλέ στον ιδιωτικό και όχι στον δημόσιο βίο των Βυζαντινών δικαιολογήθηκε από τον μαθητή του Νικόλαο Β. Τωμαδάκη με βάση τις εθνικές σκοπιμότητες του έργου του: ο δημόσιος βίος των Βυζαντινών συγγένευε με τους θεσμούς της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, ενώ ο ιδιωτικός σχετιζόταν με τον αρχαίο ελληνικό κόσμο, ενδιέφερε δηλαδή τα μέγιστα τον νέο ελληνισμό στη λογική της ιδεολογίας της συνέχειας.⁷⁷⁶

Στο πλαίσιο που είχε δημιουργήσει η *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, η με-

773. Στο ίδιο, σ. 95-96.

774. Αγγελική Κόκκου, *Η μέριμνα για τις αρχαιότητες στην Ελλάδα και τα πρώτα μνημεία*, Αθήνα, Ερμής, 1977, σ. 139.

775. Βλ. ενδεικτικά την επιρροή της βυζαντινής ενδυμασίας και της κατασκευής και επίπλωσης σπιτιών στη σύγχρονη μόδα, Τόνια Κιουσοπούλου, «Οι βυζαντινές σπουδές...», ό.π., σ. 32.

776. «Φαίδων Ι. Κουκουλές», ό.π., σ. ιδ'.

λέτη της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας αποτελούσε στην πραγματικότητα προϊόν πολιτικών προταγμάτων, τα οποία συνδυάζονταν με διεθνείς επιστημονικές εξελίξεις. Σε αντίθεση με την αντίληψη που πρυτάνευε στις προσπάθειες του Γεωργίου Λαμπάκη και της ΧΑΕ, οι νεότεροι επιστήμονες τόνιζαν την εθνική, την ελληνική διάσταση των βυζαντινών μνημείων, καθώς και την ανάγκη επιστημονικής επεξεργασίας τους. Όπως σημείωνε ο Αδαμαντίου στο υπόμνημά του για την ίδρυση του πρώτου βυζαντινού μουσείου στη Μακεδονία: *Τὸ Βυζαντινὸν μουσεῖον τάχιστα καὶ εὐκολώτατα θέλει καταστή τὸ πρῶτον Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως. Καὶ θὰ εἶναι πρωτίστως ὁ ναὸς τῆς τέχνης καὶ τῆς ἱστορίας τῆς Μεσαιωνικῆς Ἑλλάδος. [...] Εἰς τὴν τέχνην τῶν μνημείων, ἅτινα θὰ κοσμήσουν τὸ Βυζαντινὸν Μουσεῖον, ἐπὶ τῶν τοίχων καὶ ἐπὶ ξύλου καὶ ἐπὶ μαρμάρου, ἀπετυπώθη ἡ σκέψις ἡ Ἑλληνική, αὐτὴ ἡ ψυχὴ τῆς μεσαιωνικῆς Ἑλλάδος, μεταλαμπαδευθεῖσα ἀπὸ αἰώνων, ὡς τὸ ἀκοίμητον φῶς τῆς καλλιτεχνικῆς καὶ ἱστορικῆς παραδόσεως ἐνιαίου καὶ ἀδιασπᾶστου ἔθνικοῦ βίου.*⁷⁷⁷ Γραμμένο τον Σεπτέμβριο του 1913, το υπόμνημα πρότεινε ως τόπο δημιουργίας του πρώτου βυζαντινού μουσείου στην Ελλάδα τη Θεσσαλονίκη. Η ανάδειξη του βυζαντινού χαρακτήρα της πόλης συνεπαγόταν την προβολή του ελληνικού παρελθόντος της, το οποίο με τη σειρά του ενίσχυε τα επιχειρήματα έναντι των άλλων βαλκανικών εθνικισμών σε μια κρίσιμη εθνικά συγκυρία.

Στην προβληματική που αναπτύχθηκε γύρω από το Βυζάντιο ήταν σαφής η αναβάθμιση της σημασίας του σε σχέση με την προηγούμενη περίοδο. Η διαφύλαξη της κληρονομιάς των Αρχαίων, η χριστιανική φιλολογία, η μετάδοση του χριστιανισμού και του πολιτισμού στους γειτονικούς λαούς, και κυρίως η απόκρουση των επιδρομμένων και η προστασία του ευρωπαϊκού πολιτισμού αποτέλεσαν κορυφαία στοιχεία της προσφοράς του. Τα στοιχεία αυτά, αν και δεν μπορούσαν να συγκριθούν με τα πνευματικά επιτεύγματα των αρχαίων Ελλήνων, ήταν ωστόσο εξαιρετικά σημαντικά.

Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία αποτελούσε επίδικο αντικείμενο για το σύνολο των βαλκανικών λαών, στο μέτρο που η κληρονομιά της ενίσχυε τις σύγχρονες επιδιώξεις τους.⁷⁷⁸ Στη σχετική συζήτηση για τη συμμετοχή της Φιλο-

777. «Υπόμνημα προς τον Γενικών Διοικητήν Μακεδονίας Κύριον Δραγούμενν περι ιδρύσεως και οργανώσεως Κεντρικού Βυζαντινού Μουσείου εν Μακεδονία», *Βυζαντινά Μνημεία και Βυζαντινόν Μουσείον, Γενική Διοίκησης Μακεδονίας, Εφορεία Αρχαιοτήτων, Θεσσαλονίκη 1914*, σ. 23. Το σχετικό απόσπασμα δημοσίευσε και σχολίασε η Όλγα Γκράτζιου, «Από την ιστορία ...», *ό.π.*, σ. 65.

778. Το ενδιαφέρον των βαλκανικών λαών αποτυπώθηκε και στην πληθώρα των πόλεων που φιλοξένησαν τα διεθνή βυζαντινολογικά συνέδρια. Το Α', με πρώτα-

σοφικής Σχολής στο Β΄ Βυζαντινολογικό Συνέδριο που διεξήχθη στο Βελιγράδι το 1927, ο Αδαμαντίου τόνιζε το γεγονός ότι το Βυζάντιο είχε μετατραπεί σε πεδίο αντιπαράθεσης ανάμεσα στους Ρώσους και στους άλλους βαλκανικούς λαούς. Εξέφραζε δε τη λύπη του γιατί πρόλαβαν οι Ρουμάνοι πρώτα και έπειτα οι Σέρβοι να διοργανώσουν τα συνέδρια, ενώ ήταν αναγκαία η διεξαγωγή του επομένου στην Αθήνα, μετά από συνεννόηση με την κυβέρνηση. Η Σχολή συμφώνησε με τις επισημάνσεις του καθηγητή της Βυζαντινής τέχνης και ευχήθηκε την όσο το δυνατόν μεγαλύτερη αντιπροσώπευση του Πανεπιστημίου σε μια αποστολή όπου θα ηγεμόνευε το προσωπικό της.⁷⁷⁹ Η προγονική κληρονομιά διέθετε έναν έντονο συμβολισμό, σφράγιζε την ελληνικότητα των περιοχών στις οποίες είχε εξαπλωθεί.

Σημειώνω ότι βρισκόμαστε έναν χρόνο μετά από την έναρξη της λειτουργίας της Φιλοσοφικής Σχολής Θεσσαλονίκης. Η δυσπιστία απέναντι στα άλλα βαλκανικά κράτη συνδεόταν με την κοινή διεκδίκηση του Βυζαντίου ως πολιτικού και πολιτιστικού προπάτορά τους, διεκδίκηση στενά συνδεδεμένη με εδαφικές βλέψεις και την αναγνώριση της διεθνούς κοινότητας.⁷⁸⁰ Χαρακτηριστικό της κοινής αυτής αντίληψης, την οποία μοιράζονταν η κρατική μηχανή, το Πανεπιστήμιο και οι συσσωματώσεις των λογίων, ήταν ότι πρώτη ενέργεια της Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών υπήρξε η διαμαρτυρία εναντίον των καταστροφών των Βουλγάρων στην Ανατολική Μακεδονία, η οποία οδήγησε

ση του Νικολάε Γιώργκα, διεξήχθη στο Βουκουρέστι (1924), το Β΄ στο Βελιγράδι (1927), το Γ΄ στην Αθήνα (1930), το Δ΄ στη Σόφια (1934), το Ε΄ στη Ρώμη (1936), ενώ είχε σχεδιαστεί να διεξαχθούν τα επόμενα στη Βηρυτό και στη Βουδαπέστη, αλλά ματαιώθηκαν λόγω του πολέμου. Βλ. Νικόλαος Β. Τωμαδάκης, *Κλεις της Βυζαντινής Φιλολογίας ήτοι εισαγωγή εις την Βυζαντινήν Φιλολογίαν*, τ. 1, γ΄ έκδ., Αθήνα 1965, σ. 193-195.

779. Συνεδρίαση 15ης Νοεμβρίου 1926. Τελικά ο Αδαμαντίου δεν συμμετείχε στην αποστολή, καθώς με απόφαση της κυβέρνησης Ελ. Βενιζέλου από τα είκοσι δύο άτομα που εισηγήθηκε η Σύγκλητος επιλέχθηκαν μόλις επτά, ενώ την ευθύνη της αποστολής ανέλαβε ο καθηγητής της Νομικής Δημήτριος Παπούλιας. Στην απόφαση αντέδρασε ο Αδαμαντίου, υποστηρίζοντας ότι παραγκωνίστηκε η Φιλοσοφική (συνεδρίαση 21ης Μαρτίου 1927). Η υπόθεση είχε συνέχεια, καθώς ο Αδαμαντίου μετά από το τέλος του συνεδρίου αρθρογράφησε σχετικά, προκαλώντας την αντίδραση του μέλους της ελληνικής αποστολής Κ. Άμαντου, ο οποίος τον κατηγορήσε ότι υποβάθμισε την ελληνική συμμετοχή. Στην απάντησή του ο Αδαμαντίου επεσήμαινε ότι οι σύεδροι δεν μπόρεσαν να δώσουν *έλληνοπρεπή* αίσθησιν στο Συνέδριο και να τονίσουν τη συνέχεια της αρχαίας Ελλάδας με το Βυζάντιο (συνεδρίαση 9ης Μαΐου 1927).

780. Βλ. τις σχετικές επισημάνσεις του Γεωργίου Σωτηρίου, διευθυντή του Βυζαντινού Μουσείου, το 1931: Ν. Σακκά, *ό.π.*, σ. 98.

στην παράδοση το 1922 στον εταίρο Γεώργιο Σωτηρίου κειμηλίων από την περιοχή.⁷⁸¹

Η ενίσχυση της Πολιτείας και προς την κατεύθυνση της αναγνώρισης της διεθνούς κοινότητας εμφανίστηκε με αρκετούς τρόπους, όπως η μεταστέγαση του Βυζαντινού Μουσείου στο Μέγαρο Δουκίσσης Πλακεντίας με αφορμή το Γ' Διεθνές Βυζαντινολογικό Συνέδριο (1930), το οποίο διεξήχθη στη χώρα μας. Όπως σημειωνόταν σε προεκλογικό φυλλάδιο το 1933 της απελθούσας κυβέρνησης του Ελευθερίου Βενιζέλου: *Μετά πολλής Έθνικης Ικανοποιήσεως ήκουσθησαν έντος του Συνεδρίου και έδημοσιεύθησαν εις τον Διεθνή τύπον οι έπαινοι διακεκριμένων ξένων σοφών δια την στοργήν της Ελλάδος προς τα κειμήλια του παρελθόντος της και τον σύγχρονον πολιτισμόν μας. Αί προσπάθειά μας προς εύπρεπεστέραν συντήρησιν των Βυζαντινών μνημείων προελάμβανον πᾶσαν ξένην ύπόδειξιν.*⁷⁸²

Πέρα από τους εθνικούς λόγους, οι πρωτοβουλίες αυτές με σκοπό την ανάδειξη των αρχαιολογικών χώρων και μνημείων εντάσσονταν σε μια ευρύτερη πολιτική προσέλευσης μαζικού τουρισμού, όπως τη σηματοδοτούσε και η ίδρυση του Ελληνικού Οργανισμού Τουρισμού το 1929.⁷⁸³ Σε αυτό το πλαίσιο και η βυζαντινή κληρονομιά έβρισκε τη θέση της δίπλα στο κυρίαρχο αρχαιοελληνικό παράδειγμα.

Η συνέχεια Βυζαντίου - νεότερου ελληνισμού

Η ανάδειξη του Βυζαντίου ως προγονικής κληρονομιάς μετέθετε το κέντρο βάρους από το δίπολο αρχαιότητα - Βυζάντιο στο δίπολο Βυζάντιο - νεότερος ελληνισμός. Τον δρόμο είχε ανοίξει ο Κρουμπάχερ και τον είχε διευρύνει ο Σπ. Λάμπρος. Στη μοναδική μέχρι το 1926 Φιλοσοφική Σχολή, η καταλυτική παρουσία του τελευταίου δημιούργησε ένα ισχυρότατο παράδειγμα και άφησε πλήθος μαθητών, με τους οποίους άλλωστε είχε διατηρήσει στο μεγαλύτερο μέρος της ζωής του στενές σχέσεις.

Η επιβίωση βυζαντινών μορφών τέχνης και έκφρασης στους Νεοέλληνες μετέθετε το κέντρο βάρους της σημασίας της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας από θεματοφύλακα της αρχαίας κληρονομιάς σε παραγωγό και πηγή για τα νεότερα χρόνια. Όπως υποστήριζε ο Φ. Κουκουλές, σκοπός του έργου του ήταν η απόδοση της συνέχειας του ελληνικού βίου, η ανάδειξη του πολιτισμού των

781. Βλ. και το κεφάλαιο «Αρχαιολογία και εξωτερική πολιτική. Αναξιοποίητες ευκαιρίες»: Ν. Σακκά, *ό.π.*, σ. 100-108.

782. Στο ίδιο, σ. 17-18.

783. Στο ίδιο, σ. 99-100.

Βυζαντινών, οι οποίοι μετέδωσαν πολλά στοιχεία του στις νεότερες κοινωνίες και έγιναν εισηγητές θεσμών και ανθρωπισμού.⁷⁸⁴ Στο μάθημά του ο καθηγητής δίδαξε δημόσιο και ιδιωτικό βίο των Βυζαντινών με έμφαση στη χρήση των πηγών και στη συλλογή λαογραφικών πληροφοριών από αυτές.⁷⁸⁵

Η διδασκαλία του Φαίδωνος Κουκουλέ

Το μάθημα του καθηγητή της Ιστορίας του ιδιωτικού βίου των Βυζαντινών αποδεσμεύθηκε πλήρως από τη λογική των αντίστοιχων μαθημάτων των Στ. Κουμανούδη και Ευθ. Καστόρη, τους οποίους και διαδέχθηκε στο πανεπιστημιακό πρόγραμμα. Το ενδιαφέρον του στράφηκε προς τον βίο των Ελλήνων στη διαχρονική πορεία τους. Είναι χαρακτηριστικό ότι στο πανεπιστημιακό πρόγραμμα μαθημάτων του νέου αιώνα δεν περιελήφθη ως αυτόνομο γνωστικό αντικείμενο ο *Βίος Ρωμαίων*. Η φιλολογία απείχε πλέον παρασάγγας από την αρχαιογνωστική επιστήμη των μέσων του 19ου αιώνα. Το μάθημα του Κουκουλέ, όπως και το μάθημα του Α. Κεραμόπουλλου ο οποίος την ίδια εποχή δίδαξε στη συναφή έδρα του *Δημοσίου και ιδιωτικού βίου των αρχαίων Ελλήνων*, συνδεόταν ευκρινέστατα με την αρχαιολογία, τη λαογραφία και τις νέες θεματικές που εισήγαγε ο Ν. Πολίτης. Ιδιαίτερα για τον Κεραμόπουλλο σημειώνω ότι είχε σπουδάσει στη Γερμανία και είχε προ της εκλογής του εργαστεί ως αρχαιολόγος, ενώ οι κυριότερες δημοσιεύσεις του, οι οποίες συνεχίστηκαν και μετά την εκλογή του, αφορούσαν την αρχαιολογία.⁷⁸⁶

Η διδασκαλία του Νίκου Βέη

Στην πλέον όμως συγκροτημένη πρόταση συνέχειας Βυζαντίου - νέου ελληνισμού αναδείχθηκε η διδασκαλία του Ν. Βέη. Πρόσωπο σχεδόν μυθικό για το

784. Γεώργιος Θ. Ζώρας, «Επιμνημόσυνος λόγος εις Φαίδωνα Κουκουλέν», *Επιστημονική Επετηρίς Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών* 6 (1955-1956), σ. 631.

785. Αικ. Χριστοφιλοπούλου, ό.π., σ. 986-987.

786. Βλ. το *Υπόμνημα προς την Φιλοσοφικήν Σχολήν του Αθήνησι Πανεπιστημίου περί των έργων Αντ. Δ. Κεραμοπούλλου, υποψηφίου καθηγητού εις την κενήν έδραν του δημοσίου και ιδιωτικού βίου των αρχαίων Ελλήνων*, Αθήνα 1924, καθώς και την εργογραφία του στον συλλογικό τόμο *Γέρας Αντωνίου Κεραμοπούλλου*, Αθήνα, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Επιστημονικαί Πραγματεαίαι, Σειρά Φιλολογική και Θεολογική 9, 1953. Βλ. ακόμη τον πρόλογο του Σπ. Μαρινάτου στο ίδιο, σ. θ'-ιβ'.

Πανεπιστήμιο Αθηνών λόγω της χαρισματικής διδασκαλίας του, των προοδευτικών πολιτικών πεποιθήσεών του και της σχέσης του με τον δημοτικισμό, ο καθηγητής προσέφερε πλήθος διαφορετικών μαθημάτων. Στη διδασκαλία του ήταν σαφής η συνέχεια από τη μέση στη νεότερη ελληνική φιλολογία και ιστορία (δίδαξε έτσι το έτος 1929-1930 *Ιστορία της βυζαντινής Φιλολογίας και της επιβιώσεως κατά τους χρόνους της Τουρκοκρατίας*). Δίδαξε γενικά ιστορία της βυζαντινής και νεοελληνικής φιλολογίας, ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας (από τον Σολωμό έως και τα σύγχρονα χρόνια με έμφαση στον Παλαμά), βυζαντινή υμνολογία και αγιολογία. Σημαντικό τμήμα των μαθημάτων του αφιερώθηκε στην ερμηνεία: επιγραφές, βυζαντινά και νεοελληνικά κείμενα, είτε λόγια είτε δημώδη. Δίδαξε ακόμη ιστοριογραφία των νεότερων ελληνικών χρόνων με επίκεντρο την Επανάσταση του 1821 καθώς και γεωγραφική φιλολογία για τις ελληνικές χώρες κατά τους μέσους αιώνες. Στη διδασκαλία του χρησιμοποίησε χωρίς διαφοροποίηση και τους δύο όρους: βυζαντινή και μέση περίοδος. Στη φροντιστηριακή του διδασκαλία, συνεχίζοντας το έργο του Λάμπρου, ο Βέης ασχολήθηκε κυρίως με τη βυζαντινή παλαιογραφία αλλά και με τη διπλωματική και την παπυρολογία, ενώ πραγματοποίησε γενικές ασκήσεις με αντικείμενο τη μέση και νεότερη φιλολογία. Ήταν ο πρώτος καθηγητής (είχε προηγηθεί ο υφηγητής Ιωάννης Συκουτρής) ο οποίος πραγματοποίησε φροντιστήρια «εν στενοτάτω κύκλω».

Η διδασκαλία του Αδαμάντιου Αδαμαντίου

Ο καθηγητής που πρώτος ανέλαβε έδρα με αντικείμενο το Βυζάντιο δίδαξε αρχαιολογία και τέχνη εντός της Αυτοκρατορίας, είτε κατά χρονική ακολουθία (με βάση τους αυτοκράτορες) είτε κατά περιοχές (Μυστράς, Θεσσαλονίκη, Κωνσταντινούπολη, Άγιον Όρος). Στα μαθήματά του επίσης περιλαμβάνονταν ο πολιτισμός, ο δημόσιος και ιδιωτικός βίος, η ζωή στις πόλεις. Ο Αδαμάντιου διαχώρισε το φροντιστήριό του σε γενικό και ειδικό. Στο μεν πρώτο πραγματευόταν γενικότερα ζητήματα όπως οι βιβλιοθήκες, τα χειρόγραφα, τα βοηθήματα, τα μουσεία, ενώ στο δεύτερο έδινε στους φοιτητές του θέματα προς έρευνα. Στο πλαίσιο του φροντιστηριακού του μαθήματος πραγματοποίησε ακόμη επισκέψεις σε μουσεία, ενώ δίδαξε το ακαδημαϊκό έτος 1932-1933 για τις ελληνιστικές πόλεις (Αλεξάνδρεια, Αντιόχεια κ.ά.) ως κέντρα της βυζαντινής τέχνης.

Η ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΑΜΑΝΤΟΥ

Ο Κωνσταντίνος Άμαντος (1874-1960)⁷⁸⁷ δίδαξε σταθερά κατά τη διάρκεια της θητείας του τρίωρο μάθημα βυζαντινής ιστορίας και μία ή δύο ώρες την εβδομάδα φροντιστηριακές ασκήσεις. Απόφοιτος του Γυμνασίου της ιδιαίτερης πατρίδας του, της Χίου, ο νέος καθηγητής, αφού πρώτα γράφτηκε δύο εξάμηνα στη Φιλοσοφική Σχολή, μετέβη στη Γερμανία, όπου παρακολούθησε όπως και ο Κουγέας στα Πανεπιστήμια του Βερολίνου και του Μονάχου τα μαθήματα του Κρουμπάχερ, του Ντιλ, του Κρούζιους, του Χάρνακ κ.ά. Το 1903 αναγορεύθηκε διδάκτορας του Πανεπιστημίου του Μονάχου με την εργασία του για τις καταλήξεις των ελληνικών τοπωνυμίων. Μετά το πέρας των σπουδών του εργάστηκε ως καθηγητής στο Γυμνάσιο της Χίου (1904-1911), ως διευθυντής του Γυμνασίου και Διδασκαλείου Λευκωσίας (1911) και της Αμπετείου Σχολής στο Κάιρο (1912-1914). Από το 1914 έως το 1925 εργάστηκε, χάρη στον Γεώργιο Χατζιδάκι,⁷⁸⁸ ως συνεργάτης-συντάκτης του Ιστορικού Λεξικού της Ελληνικής Γλώσσας, του οποίου χρημάτισε και διευθυντής έως την εκλογή του στο Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Σύμφωνα και με τους σχετικούς τίτλους, το πλήρες ανάπτυγμα του μαθήματός του, διάρκειας τριών ή τεσσάρων ακαδημαϊκών ετών, περιελάμβανε εισαγωγή και στη συνέχεια την ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας από τον Μέγα Κωνσταντίνο έως και την Άλωση, σε χρονολογική σειρά με βάση τη διαδοχή των αυτοκρατόρων. Το 1939 αποχώρησε από το Πανεπιστήμιο σε ηλικία εξήντα πέντε χρονών, λόγω του νόμου περί ορίου ηλικίας της μεταξικής κυβέρνησης.

Συνεχίζοντας την παράδοση των μεγάλων ιστορικών που δίδαξαν στη Φιλοσοφική Σχολή, του Κ. Παπαρρηγόπουλου και ιδιαίτερα του καθηγητή του Σπ. Λάμπρου, ο Άμαντος επέδειξε στην επιλογή των μελετών του ευρύτητα χρονολογική και θεματική, εστιασμένος όμως πάντα στην πορεία του ελληνικού έθνους. Είναι χαρακτηριστική η κατηγοριοποίηση των έργων του από τους μαθητές του: ιστορικά, γλωσσικά και γλωσσογεωγραφικά (όρος δι-

787. Βλ. Αλέξανδρος Βογιατζόγλου, «Κωνσταντίνος Άμαντος», *Αφιέρωμα εις Κ. Ι. Άμαντον*, Αθήνα 1940, σ. α'-δ', Διον. Α. Ζακυθηνός, «Κωνσταντίνος Άμαντος (1874-1960) Νεκρολογία», *Επετηρίς της Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 29 (1959), σ. 449-455, και Κ. Θ. Δημαράς, *Το έργο του Κωνσταντίνου Αμάντου. Λόγος επιμνημόσυτος*, Αθήνα 1961. Για την εργογραφία του βλ. «Κατάλογος Μελετών Κ. Αμάντου», *Αφιέρωμα...*, ό.π., σ. ε'-α', και Φ. Κ. Μπουμπουλίδης, «Αναγραφή δημοσιευμάτων Κωνσταντίνου Ι. Αμάντου», *Εις μνήμην Κ. Ι. Αμάντου 1874-1960*, Αθήνα 1960, σ. ιζ'-μ'.

788. Κ. Άμαντος, «Βιογραφικά σημειώματα», *Χιακά Χρονικά* 7 (1975), σ. 74.

κός του), φιλολογικά, γεωγραφικά, διάφορα, σχολικά, βιβλιοκρισίες.⁷⁸⁹

Ο Άμαντος, έχοντας ήδη πριν από τον διορισμό του σημαντικό και εκτεταμένο συγγραφικό έργο, στο οποίο συμπεριλαμβάνονταν μελέτες για το Βυζάντιο, δημοσίευσε τρία βιβλία που είχαν άμεση σχέση με την πανεπιστημιακή του διδασκαλία. Το 1933 εξέδωσε εισαγωγή στη βυζαντινή ιστορία, προορισμένη για τους φοιτητές της Φιλοσοφικής Σχολής. Η συντομία του βιβλίου δικαιολογούνταν από τον συγγραφέα του από το γεγονός ότι οι φοιτητές ήταν πτωχοί και ως εκ τούτου δεν έπρεπε να έχει υψηλό κόστος.⁷⁹⁰ Το 1939, τη χρονιά που «βιαίως» συνταξιοδοτήθηκε, εξέδωσε τον πρώτο τόμο της βυζαντινής ιστορίας του (επανεκδόση 1957). Όπως σημείωνε στην εισαγωγή του, η συγκεκριμένη έκδοση απέβλεπε στο να βοηθήσει τις μελέτες των ελλήνων φοιτητών, των καθηγητών της μέσης εκπαίδευσης και γενικότερα των λογίων.⁷⁹¹ Εύλογα θα υπέθετε κανείς ότι το κύριο σώμα του κειμένου είχε βασιστεί στις πανεπιστημιακές του παραδόσεις, όπως και ο δεύτερος τόμος, ο οποίος ήλθε οκτώ χρόνια αργότερα (πρώτη έκδοση 1947, επανεκδόση 1957). Η καθυστέρηση στην έκδοση του δεύτερου τόμου οφειλόταν, όπως υποστήριζε ο Άμαντος, στην έλλειψη βιβλιογραφικών βοηθημάτων λόγω της αναγκαστικής συνταξιοδότησής του σε μια εποχή οικονομικών στερήσεων, αλλά και λόγω του πολέμου και της Κατοχής.⁷⁹² Παρ' όλο που στο μάθημά του δίδασκε το σύνολο της βυζαντινής ιστορίας, οι δυο τόμοι κάλυπταν τη βυζαντινή ιστορία έως το 1204. Κείμενα του Άμαντου από τη θητεία του στο Πανεπιστήμιο συγκεντρώθηκαν και στη συλλογή *Μικρά Μελετήματα* (1940), ενώ δημοσιεύθηκαν αυτοτελώς πανεπιστημιακοί επετειακοί του λόγοι. Τα έργα του για το Βυζάντιο αποτελούν τις μεγαλύτερες σε έκταση ιστορικές συνθέσεις, έργα που γνώρισαν την αποδοχή των συγκαιρινών του, φοιτητών, εκπαιδευτικών, λογίων, όσων ενδιαφέρονταν για την εθνική ιστορία και αποσκοπούσαν στη μεταφορά των πορισμάτων της νεότερης έρευνας στο ελληνικό κοινό.⁷⁹³

Σε μια απόπειρα κωδικοποίησης του συγγραφικού του έργου για το Βυ-

789. «Κατάλογος...», ό.π.

790. Κ. Άμαντος, *Εισαγωγή εις την Βυζαντινήν Ιστορίαν. Το τέλος του αρχαίου κόσμου και η αρχή του μεσαίωνα*, Αθήνα 1933, σ. 3.

791. Κωνσταντίνος Ι. Άμαντος, *Ιστορία του βυζαντινού κράτους. Τόμος πρώτος: 395-867 μ.Χ.*, Αθήνα 1939, σ. γ'δ'.

792. Βλ. «Πρόλογος», Κωνσταντίνος Ι. Άμαντος, *Ιστορία του βυζαντινού κράτους. Τόμος δεύτερος: 867-1204*, Αθήνα, Collection de l'Institut Français d'Athènes, 1947.

793. Βλ. Κ. Άμαντος, *Ιστορία του βυζαντινού κράτους. Τόμος πρώτος...*, ό.π.

ζάντιο μπορούμε να εντοπίσουμε τα ακόλουθα χαρακτηριστικά: βιβλιογραφική ενημέρωση, εμμονή στη συνέχεια της ιστορίας του ελληνικού έθνους, ευρύτητα στην προσέγγιση των ιστορικών γεγονότων, εθνογραφική προσέγγιση της ελληνικής ιστορίας και ανάδειξη της επικαιρότητας της μελέτης του παρελθόντος. Ας τα δούμε στη συνέχεια πιο αναλυτικά.

Βιβλιογραφική ενημέρωση

Τα αυτοτελή έργα του Άμαντου για το Βυζάντιο δεν συνιστούν πρωτότυπες συμβολές. Απευθύνονται σε ένα ευρύτερο κοινό και έχουν σε μεγάλο βαθμό παιδευτικούς στόχους. Παρ' όλα αυτά ο συγγραφέας χρησιμοποίησε για την τεκμηρίωσή τους έναν πολύ μεγάλο αριθμό πρωτογενών πηγών, όπως οι βυζαντινοί χρονικογράφοι, καθώς επίσης και εκτεταμένη δευτερογενή βιβλιογραφία. Πρόκειται για μελέτες στην πλειονότητά τους γερμανόφωνες, εκ των οποίων οι περισσότερες είχαν δημοσιευθεί τον 20ό αιώνα και αρκετές ήταν σύγχρονες με την έκδοση των βιβλίων του. Σημαντικό τμήμα καταλάμβαναν τα βιβλία συγγραφέων που γνώρισε στις σπουδές του ή υπήρξαν και καθηγητές του.

Η βιβλιογραφική ενημέρωση και η αναφορά των πηγών αποτελούσε κατά τον Άμαντο έναν από τους πλέον σταθερούς πυλώνες της συγκρότησης του ιστορικού. Στα φροντιστήριά του ασκούσε τους φοιτητές στη σύνταξη βιβλιογραφικών δελτίων και στην κριτική των πηγών και των βιβλίων που χρησιμοποιούσαν, ενώ έδινε ιδιαίτερη έμφαση στη δημιουργία βιβλιοθηκών και στη χρήση τους, τόσο από το ευρύ κοινό όσο και από τους φοιτητές.⁷⁹⁴

Η χρήση και η αναφορά της βιβλιογραφίας επισημάνθηκαν και στην υποδοχή των βιβλίων από τον Τύπο και τους ειδικούς. Στη βιβλιοκρισία του για την εισαγωγή του 1932 στο περιοδικό *Νέα Εστία* ο παλαιός μαθητής του Κ. Θ. Δημαράς τόνιζε ότι επρόκειτο για πρωτογενή δουλειά, χωρίς ρητορείες, σε αντίθεση με τις ιστορίες των Παπαρηγόπουλου και Λάμπρου, οι οποίοι δούλευαν από δεύτερο και τρίτο χέρι, αμελώντας ακόμη και να ενημερώσουν τους αναγνώστες τους για τα βοηθήματα που είχαν χρησιμοποιήσει. Όπως σημείωνε ο Δημαράς, το βιβλίο του Άμαντου αναδείκνυε την ελληνική, από τεχνική και μεθοδολογική πλευρά, ισότιμη με την ευρωπαϊκή ιστοριογραφία.⁷⁹⁵

794. Βλ. «Προς τους φοιτητάς», *Μικρά Μελετήματα. Άρθρα και λόγοι*, Αθήνα 1940, σ. 314-320.

795. Κ. Θ. Δημαράς, «Άμαντου Κ. Εισαγωγή εις την Βυζαντινή Ιστορία», *Νέα Εστία* 14 (1933), σ. 1119-1122.

Η συνέχεια της ιστορίας του ελληνικού έθνους

Στην *Εισαγωγή* της βυζαντινής ιστορίας του ο Άμαντος αφιέρωσε τις περισσότερες σελίδες στην εξιστόρηση της πορείας των Ελλήνων από την κάθοδο των Δωριέων έως την πλήρη κυριαρχία τους στο Βυζάντιο του 7ου αιώνα. Στην αφήγησή του, μια αφήγηση περιπετειών και επαφών των Ελλήνων με άλλα έθνη και κράτη, κυρίαρχο στοιχείο συνιστούσε η συνέχεια της πορείας του ελληνικού έθνους, το οποίο διέσχισε ως κυρίαρχη οντότητα τον χώρο και τον χρόνο βασισμένο στην εκπολιτιστική του δύναμη. Τα ερωτήματά του δεν αφορούν ζητήματα συνέχειας, αλλά τον τρόπο που χρησιμοποιήθηκε αυτή η δύναμη. Σε αυτό το πλαίσιο η ενασχόληση με τον Μέγα Αλέξανδρο δεν επικεντρώθηκε στην ελληνικότητα των Μακεδόνων αλλά στην ατυχή, κατά τον Άμαντο, επιλογή της αποστολής των στρατευμάτων του στην Ασία. Η δημιουργία της αυτοκρατορίας και έπειτα των ελληνοιστικών κρατών είχε αποτελεσμα την αποδυνάμωση του ελληνισμού –εστιασμένου κατά κύριο λόγο στον χώρο που καταλάμβανε το ανεξάρτητο ελληνικό κράτος–, την εγκατάλειψη της Βαλκανικής χερσονήσου και την κατάκτηση από τους Ρωμαίους.⁷⁹⁶ Στη συνέχεια βέβαια, και παρά την ισχυρή ρωμαϊκή κρατική παράδοση, η μεταφορά της πρωτεύουσας στην Κωνσταντινούπολη και στην Ανατολή, όπου κυριαρχούσε η ελληνική πνευματική παράδοση και η εκτεταμένη χρήση της ελληνικής γλώσσας από την Εκκλησία, οδήγησε στον γρήγορο εξελληνισμό της Αυτοκρατορίας.⁷⁹⁷ Στοιχεία όπως ο αγροτικός χαρακτήρας του ελληνικού έθνους διέτρεχαν την αδιάσπαστη πορεία του, ενώ η διατήρησή τους διασφάλιζε τη διαιώνιση και τη δυναμική του παρουσία. Αποδεχόμενος πλήρως το σχήμα του Κ. Παπαρηγόπουλου, ο Άμαντος, βασισμένος σε μια σειρά από πορίσματα νεότερων ερευνητών, επιχείρησε να ενισχύσει την εικόνα της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας ως ελληνικής και ταυτόχρονα να αναβαθμίσει τη θέ-

796. Βλ. *Εισαγωγή...*, ό.π., σ. 29-31.

797. Στο ίδιο, σ. 70-88. Ο Άμαντος δέχτηκε την κριτική του Γ. Κορδάτου, ο οποίος θεωρούσε ότι δεν μπορεί σε μια εισαγωγή βυζαντινής ιστορίας να αφιερώνονται τόσες σελίδες στην αρχαία Ελλάδα. Επί της ουσίας ο Κορδάτος κατηγορούσε τον καθηγητή ότι έβλεπε μόνο προτερήματα στους αρχαίους Έλληνες, ενώ παραγνώριζε την οικονομία ως τον πλέον καθοριστικό παράγοντα διαμόρφωσης του αρχαίου κόσμου. Η δεύτερη βασική κριτική του αφορούσε την επικράτηση του χριστιανισμού, την οποία ο Άμαντος συνέδεε με το κήρυγμα της ισότητας, ενώ ο Κορδάτος τη θεωρούσε απόρροια του γεγονότος ότι η άρχουσα τάξη χρησιμοποίησε τη νέα θρησκεία ως συνδυαστικό κρίκο της Αυτοκρατορίας. Βλ. «Κων. Άμαντου: Εισαγωγή εις την Βυζαντινήν ιστορία...», ό.π., σ. 30-31.

ση της στον παγκόσμιο πολιτισμό. Η σημαντικότερη συμβολή της ήταν η απόκρουση των διαφόρων ασιακών και άλλων επιδρομών, ιδιαίτερα δε των μωαμεθανών. Ο βυζαντινός πολιτισμός αποτελούσε αναπόσπαστο τμήμα του ευρωπαϊκού της εποχής του. Ο θρησκευτικός χαρακτήρας του, ο οποίος είχε αντιμετωπιστεί σε προηγούμενες προσεγγίσεις, με αφετηρία τον Γκίμπον, ως αρνητική ιδιαιτερότητα, είχε προσφέρει τη χριστιανική φιλολογία.⁷⁹⁸ Η αναθεώρηση της εικόνας του Βυζαντίου συνδεόταν με την ανακάλυψη της τέχνης και λογοτεχνίας του, ιδιαίτερα της ακριτικής ποίησης, η οποία επέζησε στο στόμα του ελληνικού λαού.⁷⁹⁹

Η ευρύτητα της ιστορίας

Η αναφορά στην τέχνη και στη γραμματεία μάς μεταφέρει σε ένα άλλο χαρακτηριστικό της συγγραφής του Άμαντου. Παρά τη χρονολογική σειρά που ακολούθησε, ο ιστορικός δεν περιορίστηκε σε μια αυστηρή πολιτική ιστορία, αφιερωμένη μόνο στις διαδοχές των αυτοκρατόρων και στους πολέμους. Αντίθετα, έδωσε ιδιαίτερη έμφαση, σε αντίθεση με προηγούμενες συνθέσεις και ιδιαίτερα με το πρώτο εγχειρίδιο του Παύλου Καρολίδη, στον πολιτισμό, στη θρησκεία, στην οικονομία, στην κοινωνική οργάνωση των Βυζαντινών, αναφερόμενος κυρίως στη φιλανθρωπία, επιχειρώντας και μέσω αυτών των στοιχείων να φωτίσει την πορεία της Αυτοκρατορίας. Η επισήμανση της οικονομίας ως κυρίαρχης συνιστώσας για την πορεία του Βυζαντίου, η έμφαση στη σημασία της φιλανθρωπίας ως παράγοντα εξομάλυνσης των κοινωνικών διαφορών και διατήρησης του κράτους, οι σελίδες οι αφιερωμένες στις αιρέσεις αλλά και στην εικονομαχία, τα κεφάλαια όπου ασχολείται με τον πολιτισμό δίνουν στην ιστορία του πληρέστερο χαρακτήρα από τις προηγούμενες, ενσωματώνοντας στοιχεία από ποικίλες ελληνικές και ξένες ειδικές μελέτες. Τα θέματα αυτά σφράγιζαν και την ακαδημαϊκή διδασκαλία του. Όπως θυμάται η Αικατερίνη Χριστοφιλοπούλου, ο καθηγητής έδινε έμφαση σε εθνολογικά θέματα, στην πνευματική και ηθική υπόσταση των πρωταγωνιστών της ιστορίας, στην πολιτική ή στη στρατιωτική δράση, στις θεολογικές έριδες, στον εκχριστιανισμό των ξένων λαών. Αντιθέτως, δεν ασχολήθηκε ιδιαίτερα με τους διοικητικούς θεσμούς, την κρατική λειτουργία, την οικονομική και κοινωνική

798. Κωνστ. Ι. Άμαντος, «Το Βυζάντιον και αι βυζαντιναί σπουδαί», *Μικρά Μελέτηματα...*, ό.π., σ. 126-146.

799. Στο ίδιο, σ. 135.

οργάνωση, θέματα τα οποία δεν απασχολούσαν, σύμφωνα με την Αικ. Χριστοφιλοπούλου, τους ερευνητές πριν από τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο.⁸⁰⁰

Η εθνογραφική προσέγγιση και η επικαιρότητα της διδασκαλίας

Η εθνογραφική προσέγγιση αποτέλεσε τη σημαντικότερη συμβολή του Άμαντου, τόσο στη βυζαντινή ιστορία όσο και γενικότερα στο ιστοριογραφικό του έργο. Με τον όρο *εθνογραφική* ο ιστορικός αναφερόταν στην ιστορία των άλλων εθνών, κυρίως των βαλκανικών, και στις σχέσεις τους με τους Έλληνες στη διαχρονία. Οι σχέσεις αυτές αποτέλεσαν και τον πλέον σταθερό άξονα που διατρέχει και την οπτική του για τη βυζαντινή ιστορία, από την εισαγωγή του 1933 έως και τον δεύτερο τόμο της, καθώς και σε μεμονωμένες αυτοτελείς μελέτες και άρθρα για την ίδια περίοδο. Η μελέτη των διαφορετικών εθνικοτήτων εντός κρατικών σχηματισμών στη Βαλκανική χερσόνησο δημιούργησε ένα νέο πλαίσιο στη συνολική θεώρηση της ελληνικής ιστορίας. Το πλαίσιο αυτό αποτύπωνε την επανανάγνωση του σχήματος του Παπαρρηγόπουλου, που οριζόταν πλέον με συντεταγμένες τις σχέσεις των εθνικών συσσωματώσεων, τους ανταγωνισμούς και τις επιδιώξεις τους σε συνάρτηση με τους εξωτερικούς κινδύνους. Η επισήμανση της σημασίας των βόρειων συνόρων από την αρχαιότητα έως σήμερα, το πρόβλημα των σχέσεων με τους γειτονικούς λαούς αποτελούσαν ζητήματα που έθετε το Μακεδονικό, η μεσοπολεμική συγκυρία, οι Βαλκανικοί Πόλεμοι, η Μικρασιατική Καταστροφή. Εξ αυτών ορμώμενος ο ιστορικός προσέγγιζε το παρελθόν στο πλαίσιο ενός επεξεργασμένου σκεπτικού πολιτικής στην ουσία παρέμβασης αναφορικά με το τι μέλλει γενέσθαι στη συγκυρία.⁸⁰¹ Η προσέγγισή του αυτή συνδεόταν με μια ολόκληρη «εθνική» στοχοθεσία αναφορικά με την ενδυνάμωση του ελληνικού κράτους μέσα από τη συσπείρωση εντός του γεωγραφικού του χώρου, την ενίσχυση της γεωργίας, την αποφυγή της μετανάστευσης και τον εποικισμό των Νέων Χωρών με έλληνες γεωργούς, οι οποίοι θα απέτρεπαν την εθνολογική αλλοίωση των γηγενών. Χρησιμοποιώντας τα πορίσματα της ιστοριογραφικής του διαδρομής στη συγχρονία, ο Άμαντος ενίσχυε τα ελληνικά επι-

800. Αικ. Χριστοφιλοπούλου, ό.π., σ. 983.

801. Για τις προτάσεις του Άμαντου, τις πολιτικές του θέσεις στον Μεσοπόλεμο και τη σύνδεσή του με τον βενιζελισμό σε συνδυασμό με το ιστοριογραφικό του έργο βλ. Ελισάβετ Κοντογώργη, «Ο Κωνσταντίνος Άμαντος και οι απόψεις του για τη σημασία και τον εκσυγχρονισμό της υπαίθρου»: *Δελτίο του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Νεωτέρου Ελληνισμού*, τ. 1 (1998): «Μνήμη Ελευθερίου Πρεβελάκη», σ. 155-190.

χειρήματα σε μια εποχή σημαντικών αναταράξεων στην περιοχή: οι απειλές των Βουλγάρων, οι μη ελληνόφωνοι πληθυσμοί, η ερήμωση της υπαίθρου, η άνοδος του κομμουνιστικού κόμματος συνιστούσαν προβλήματα της συγχρονίας που τον ανάγκαζαν να στρέψει την ιστορική του έρευνα προς συγκεκριμένες κατευθύνσεις όπως η εθνογραφική ταυτότητα της Μακεδονίας στα μεσαιωνικά χρόνια, με κυρίαρχο στόχο την αντιμετώπιση των εθνικών προβλημάτων. Όπως σημείωνε ο Κ. Θ. Δημαράς στον επικήδειό του για τον καθηγητή, ο Άμαντος υποστήριζε ότι ενδεχομένως δεν υπήρχε άλλος Έλληνας που να υπηρέτησε επιστημονικότερα τα επίκαιρα εθνικά ζητήματα.⁸⁰² Η διατύπωση είναι απολύτως ενδεικτική του τρόπου με τον οποίο ο Άμαντος αντιλαμβανόταν το έργο του, γεγονός που αποτυπώθηκε άλλωστε και σε μια σειρά από δημόσιες παρεμβάσεις του μέσω συλλόγων, εταιρειών κ.ά. Είναι επίσης χαρακτηριστική μιας αντίληψης για τη χρησιμότητα της ιστορίας στην πορεία του έθνους-κράτους, την οποία μοιράστηκαν οι περισσότεροι από τους ιστορικούς που δίδαξαν στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και η οποία σε μεγάλο βαθμό προσέδιδε επικαιρότητα στη διδασκαλία τους. Σημειώνω τις μαρτυρίες των φοιτητών του Αικατερίνης Χριστοφιλοπούλου και Ιωάννη Νοτάρη ότι στη διδασκαλία του ο Άμαντος έκανε παρεμβάσεις με τις οποίες καταδίκασε τις θέσεις του ΚΚΕ στον Μεσοπόλεμο για την αυτονομία της Μακεδονίας.⁸⁰³

Το ενδιαφέρον του Κ. Άμαντου για τη γλώσσα υπήρξε συνεχές και ενεργό. Η διδακτορική του εργασία αναφερόταν σε γλωσσολογικό θέμα, ενώ η θητεία του στο Ιστορικό Λεξικό της Ελληνικής Γλώσσας αποτέλεσε την αφορμή για την εκπόνηση μιας σειράς μικρότερων γλωσσικών μελετών, με τις οποίες ασχολήθηκε καθ' όλη τη διάρκεια του επιστημονικού του βίου. Η ενασχόλησή του με τη γλώσσα, πέρα από επαγγελματικούς λόγους, προέκυπτε από την πεποίθησή του ότι αποτελούσε προνομιακό πεδίο ανάδειξης της συνέχειας του έθνους, ένα σημαντικό όπλο εναντίον όσων επιβουλεύονταν την ελληνικότητα των περιοχών που είχε ενσωματώσει πρόσφατα το ελληνικό κράτος. Συνεχίζοντας την παράδοση του Νικολάου Πολίτη προέτρεπε τους φοιτητές του να συγκεντρώνουν γλωσσολογικό υλικό από τις περιοχές όπου εργαζόνταν ως καθηγητές, όπως και ο ίδιος είχε κάνει για τη Χίο, ενώ το 1931 συνυπέγραψε

802. Κ. Θ. Δημαράς, *Το έργο...*, ό.π., σ. 7.

803. Βλ. Αικ. Χριστοφιλοπούλου, ό.π., σ. 984, και Ιωάννης Σ. Νοτάρης, *Ο ιστορικός Κωνσταντίνος Άμαντος ως εθνικός δίδασκαλος*, Αθήνα 1961, σ. 12-13. Ο τίτλος της μελέτης είναι χαρακτηριστικός της αντίληψης του συγγραφέα για τον ρόλο του ιστορικού.

με τους Φαίδωνα Κουκουλέ και Ιωάννη Βογιατζήδη φυλλάδιο με οδηγίες για τη συλλογή του «δημώδους» γλωσσικού υλικού.⁸⁰⁴

Στον πρόλογο της *Εισαγωγής* του (1933) ο Άμαντος εξηγούσε ότι θεωρούσε *μεγίστην* *έθνικην ζήμιαν* τη χρήση της καθαρεύουσας γιατί εμπόδιζε τη μόρφωση των λαϊκών στρωμάτων, ιδιαίτερα όσων είχαν τελειώσει μόνο το δημοτικό. Παρ' όλο που ο ίδιος χρησιμοποιούσε την καθαρεύουσα, καθώς δεν γνώριζε επαρκώς τους κανόνες της δημοτικής για εκτενή συγγράμματα, πίστευε ότι ήταν ανάγκη πλέον όλα τα κηρύγματα και τα δημοσιεύματα προς τον λαό να είναι γραμμένα στη δημοτική γλώσσα. Μέλος του Εκπαιδευτικού Ομίλου όπως και ο Γ. Σωτηριάδης στα πρώτα χρόνια της λειτουργίας του,⁸⁰⁵ ο Άμαντος διατηρούσε στενές σχέσεις με αρκετούς δημοτικιστές, υπερασπίζοντας σε όλο τον δημόσιο βίο του τη χρήση μιας «συντηρητικής» δημοτικής, στάση που δεν εγκατέλειψε και κατά τη διάρκεια της θητείας του στο Πανεπιστήμιο.

Η στάση του αυτή, στο πλαίσιο μιας ευρύτερης συσσωμάτωσης καθηγητών οι οποίοι με τον έναν ή με τον άλλο τρόπο στάθηκαν φιλικόι προς τη δημοτική γλώσσα, δημιούργησε εντάσεις και κάποτε συγκρούσεις εντός της Φιλοσοφικής Σχολής. Η στενή σχέση του με τον Κ. Κρουμπάχερ αποτέλεσε ισχυρό ανασταλτικό παράγοντα για την είσοδό του σε μια σχολή όπου πρωτοστατούσαν καθηγητές όπως ο Γ. Μιστριώτης και ο Γ. Χατζιδάκις, οι οποίοι είχαν συγκρουστεί με τον βαυαρό καθηγητή.⁸⁰⁶ Είναι χαρακτηριστικό άλλωστε ότι ο Κ. Άμαντος στο υπόμνημά του προς τη Φιλοσοφική, έναν χρόνο μετά τη συνταξιοδότηση του Γ. Χατζιδάκι, υποβάθμιζε τη μαθητεία του στον Κ. Κρουμπάχερ. Ξεκινούσε την απαρίθμηση των καθηγητών που παρακολούθησε στη Σχολή από τον Κ. Κόντο. Μνημόνευε τους *ονομαστότερους καθηγητάς Κόντον, Πολίτην, Λάμπρον, Καρολίδην και Χατζιδάκην*,⁸⁰⁷ ενώ στη συνέχεια ανέφερε μια

804. Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *ό.π.*, σ. 984. Βλ. και Κ. Άμαντος, *Γλωσσικά μελετήματα*, Αθήνα, «Αθηνά» Σύγγραμμα περιοδικόν της εν Αθήναις Επιστημονικής Εταιρείας. Σειρά Διατριβών και Μελετημάτων, 2, 1964.

805. Βλ. τις σχετικές εγγραφές: Αλέξης Δημαράς, *Εκπαιδευτικός Όμιλος. Κατάλογος μελών 1910-1927: Σύνοψη-περιγραφή-εκτιμήσεις*, Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, 1994.

806. Για τη σύγκρουση Κρουμπάχερ - Χατζιδάκι, βλ. Δικαίος Β. Βαγιακάκος, *Γεώργιος Ν. Χατζιδάκις (1848-1941). Βίος και έργο*, Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών - Κέντρον Συντάξεως του Ιστορικού Λεξικού, Λεξικογραφικόν Δελτίον, Παράρτημα 2, 1977, σ. 60-70.

807. Κων. Ι. Άμαντος, *Υπόμνημα προς την Φιλοσοφικήν Σχολήν του εν Αθήναις Πανεπιστημίου. Επί τη υποβολή υποψηφιότητος διά την τακτικήν έθραν της Βυζαντινής Ιστορίας*, Αθήνα 1924, σ. 1.

σειρά από ξένους διδάσκοντες, για να καταλήξει στον Κρουμπάχερ. Στην εκλογή του οι τρεις που δεν τον ψήφισαν επιλέγοντας τον Ν. Βέη (Βορέας, Εξαρχόπουλος, Σκάσσης) ανήκαν στο πλέον συντηρητικό, γλωσσικά τουλάχιστον, τμήμα των καθηγητών της Φιλοσοφικής. Ο Ν. Βέης, όπως θυμόταν πολλά χρόνια αργότερα ο Σ. Κουγέας, προερχόταν από το πνευματικό κλίμα του Κωνσταντίνου Κόντου,⁸⁰⁸ για τον οποίο άλλωστε έγραψε θερμή νεκρολογία στο πρώτο τεύχος του περιοδικού *Βυζαντίς*, όπου δημοσιεύθηκε και άρθρο από τα κατάλοιπά του.⁸⁰⁹ Στο ίδιο τεύχος ο Βέης ασκούσε κριτική στον Λάμπρο με δύο βιβλιοκρισίες, όπου κατηγορούσε τον παλαιό καθηγητή του ότι αγνοούσε πηγές και κυρίως ότι αποσιώπησε προηγούμενες μελέτες του ίδιου για την έκδοση του τυπικού της μονής του Παντοκράτορος στην Κωνσταντινούπολη.⁸¹⁰

Οι εκλογές των καθηγητών και οι συμμαχίες που κάθε φορά διαμορφώθηκαν ανάμεσα στο καθηγητικό προσωπικό της Σχολής δεν περιορίστηκαν μόνο στη γλωσσική τοποθέτηση. Ήταν συνδεδεμένες με προσωπικά αίτια, με γενικότερες ιδεολογικές και πολιτικές διαφορές, φιλοδοξίες και επιστημονικές απόψεις, αντίθετες πολιτικές και ιδεολογικές στρατεύσεις, αλλά και με τη συγκυρία. Ο φόβος της εισπήδησης διδασκόντων από το νεωτεριστικό και δημοτικιστικό στην πλειοψηφία του Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης διαδραμάτισε καθοριστικό ρόλο για την αντίδραση στον διορισμό του Κουκουλέ, συσπειρώνοντας το καθηγητικό προσωπικό εναντίον του. Από την άλλη πλευρά η συγκρότηση της βυζαντινολογίας ήταν εύλογο να προκαλέσει εντάσεις και συγκρούσεις, οι οποίες είτε είχαν τη αφετηρία τους εντός Πανεπιστημίου είτε μεταφέρονταν στον χώρο του.⁸¹¹ Σε αυτό το πλαίσιο οφείλει κανείς να εξετά-

808. Βλ. Σ. Κουγέας, «Φιλικαί αναμνήσεις», *Νέα Εστία*, «Αφιέρωμα στον Κωνσταντίνο Αμαντο...», ό.π., σ. 1473, όπου αναφέρει ότι, πέρα από ισχυρούς πολιτικούς και δημοσιογραφικούς παράγοντες έξωθεν, ο Βέης υποστηρίχθηκε στη Σχολή από οπαδούς της κόντειας γλωσσικής παράδοσης.

809. Κωνσταντίνος Σ. Κόντος, «Διορθώσεις εις τας εις Όμηρον παρεκβολάς του Ευσταθίου», *Βυζαντίς. Επιθεώρησις των Βυζαντιακών Σπουδών* 1 (1909), σ. 372-381.

810. Βλ. Νίκος Βέης, «Σπυρ. Π. Λάμπρου Τρεις ανέκδοτοι μονωδία εις την υπό των Τούρκων άλωσιν της Θεσσαλονίκης Εν “Νέω Ελληνομνήμονι”», Τόμ. Ε' (1908), σ. 369-391», *Βυζαντίς. Επιθεώρησις των Βυζαντιακών Σπουδών* 1 (1909), σ. 487-490, και «Σπυρ. Π. Λάμπρου, “Το πρωτότυπον του τυπικού της εν Κωνσταντινουπόλει μονής του Παντοκράτορος” Εν “Νέω Ελληνομνήμονι”», Τόμ. Ε' (1908), σ. 392-399», στο ίδιο, σ. 490-492.

811. Σημειώνω τη δυσaréσχεια του Κ. Αμαντού για την απόρριψη το 1918 εγγειοιδίου βυζαντινής ιστορίας, το οποίο είχε υποβάλει σε σχετικό διαγωνισμό του υπουργείου Παιδείας και την έγκριση αντίστοιχου βιβλίου του Αδ. Αδαμαντίου. Στη μακρά βιβλιοκρισία του ο Αμαντός προχωρούσε σε οξείες κρίσεις εναντίον του πονή-

σει τη διαμάχη του Αδ. Αδαμαντίου με τον Ν. Βέη, η οποία ξεκίνησε από τη διεκδίκηση της θέσης του εφόρου Αρχαιοτήτων, την οποία τελικά κατέλαβε ο Αδ. Αδαμαντίου, και συνεχίστηκε αναφορικά με τα χειρόγραφα των Μετεώρων και το δικαίωμα μελέτης και ανακοίνωσης επιστημονικών πορισμάτων για αυτά.⁸¹² Πέρα από τις προσωπικές φιλοδοξίες είναι διακριτά και τα διαφορετικά περιβάλλοντα από όπου προέρχονταν οι επιστήμονες.

Οι πραγματικότητες έκαναν την εμφάνισή τους σύνθετες και άρρηκτα συνδεδεμένες με τη συγκυρία και τους ανθρώπους. Σημειώνω ενδεικτικά ότι ο Γ. Χατζιδάκις οργανώνοντας το Ιστορικό Λεξικό της Ελληνικής Γλώσσας επέλεξε ως συνεργάτες του επιστήμονες που είχαν ταχθεί υπέρ της δημοτικής, ανάμεσά τους και τον Κωνσταντίνο Άμαντο. Εάν δεν εκτιμήσουμε αυτούς τους παράγοντες στον πανεπιστημιακό μικρόκοσμο, δεν μπορούμε να εξηγήσουμε την παρουσία μιας μικρής ομάδας καθηγητών εντός της συντηρητικής γλωσσικά Σχολής που στήριξαν τον δημοτικισμό. Αναφέρομαι, εκτός από τον Κ. Άμαντο, τον Σ. Κουγέα και τον Ν. Βέη, στους Π. Λορεντζάτο, Σ. Μενάρδο κ.ά. Πρόκειται για πρόσωπα που προσπάθησαν κάποτε να αρθρώσουν έναν λόγο διαφορετικό σε εκλογές και μείζονα ζητήματα και που λειτούργησαν σε μεγάλο βαθμό ως στρατόπεδο, είτε υποστηρίζοντας την εκλογή του ενός ή του άλλου καθηγητή είτε ενισχύοντας φοιτητές στην εξεύρεση εργασίας ή στη συνέχιση των σπουδών τους, ακόμη και οικονομικά.

Εάν το γλωσσικό ζήτημα αποτέλεσε σημαίνοντα παράγοντα για τη συγκρότηση των βυζαντινών σπουδών στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και τη θέση της ιστορίας σε αυτές, δεν είναι και ο αποκλειστικός. Ο κυρίαρχος κατά τη γνώμη μου παράγων ήταν η θέση που η ιστορία κλήθηκε να καταλάβει στο πλαίσιο αυτών των σπουδών. Θα προσπαθήσω στη συνέχεια να τεκμηριώσω τον συλλογισμό.

Η ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΤΩΝ ΕΔΡΩΝ ΓΙΑ ΤΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ

Η μεταρρύθμιση του 1911 προσέθεσε μια έδρα Βυζαντινής τέχνης και αρχαιολογίας στις έδρες του Πανεπιστημίου. Στην αιτιολογική έκθεση της κοινο-

ματος του Αδαμαντίου. Βλ. Κ. Άμαντος: «Αδαμαντίου Ι. Αδαμαντίου. Ιστορία της Βυζαντινής αυτοκρατορίας. Εγκυκλιμένη διά την τρίτην τάξιν του Γυμνασίου και τους αντιστοίχους των σχολείων της Μ. Εκπαιδεύσεως. Αθήναι. 1919», *Αθηνά* 31 (1919), σ. 173-190.

812. Βλ. τα τεκμήρια σχετικά με τη σύγκρουση: Μαίρη Ν. Βέη, *Ιστοριοδιφικά ταξίδια του Νίκου Βέη εις την Θεσσαλίαν Και άλλαι προσωπικότητες συνδεδεμένοι προς αυτόν και την Θεσσαλίαν. Μέρος πρώτον*, Αθήνα 1971.

βουλευτικής επιτροπής Παιδείας για το ίδιο νομοσχέδιο προτεινόταν ακόμη η ίδρυση μιας τακτικής έδρας Μέσης και νεωτέρας ελληνικής φιλολογίας, καθώς και μιας έκτακτης έδρας Βυζαντινού πολιτισμού. Στο αντίστοιχο υπόμνημα των σχολών η Φιλοσοφική πρότεινε την ίδρυση έδρας Βυζαντινής τέχνης, καθώς και Μέσης και νέας ελληνικής φιλολογίας και γλώσσας. Παρά το υπόμνημα η έδρα τελικά δεν προκηρύχθηκε, γεγονός που ανάγκασε τη Σχολή να επανέλθει προς το υπουργείο με αφορμή και τον διορισμό σε έδρα Αρχαίας ελληνικής φιλολογίας του Σίμου Μενάρδου (συνεδρίαση 1ης Νοεμβρίου 1911).

Η επιμονή στην έδρα της Μέσης και νέας ελληνικής φιλολογίας συνδεόταν με τη γενικότερη φυσιογνωμία της Σχολής. Το ενδιαφέρον για τη γλώσσα, και κυρίως η ανάδειξη της συνέχειάς της από τα αρχαία χρόνια στα νεότερα –ας συγκρατήσουμε τον όρο μέση, και όχι βυζαντινή, καθώς ο πρώτος είναι πολύ περισσότερο δηλωτικός της συνέχειας και συμπεριελάμβανε τη δημόδη λογοτεχνία των μέσων χρόνων–, αποτελούσε κομβικό σημείο για τη συγκρότηση της εθνικής ιδεολογίας. Η συστέγαση της μεσαιωνικής με τη νεότερη φιλολογία εξασφάλιζε αυτή τη σχέση και υπογράμμιζε τη σημασία της ενότητας, επιδιώκοντας τη διδασκαλία του συνόλου της γλώσσας με έμφαση στη συνέχεια και όχι στην αυτονομία της κάθε περιόδου. Χαρακτηριστικό του ενδιαφέροντος ήταν ότι το 1906 η Σχολή είχε αποφασίσει την αποστολή στην Ευρώπη ενός υποτρόφου, του Αθανασίου Μπούτουρα, για τη σπουδή της μέσης και νεότερης ελληνικής γλώσσας και φιλολογίας, ώστε στη συνέχεια να διδάξει το αντικείμενο αυτό στο Πανεπιστήμιο (συνεδρίαση Φιλοσοφικής Σχολής 24ης Απριλίου 1906). Κατά τη διάρκεια της συζήτησης ο Γ. Χατζιδάκις συνηγόρησε θερμά στη σύσταση της σχετικής έδρας, όπως θα έκανε επανειλημμένα και στο μέλλον, δίνοντας έμφαση στη χρησιμότητά της για την αντίκρουση των θεωριών οι οποίες στο πλαίσιο των βαλκανικών ανταγωνισμών αμφισβητούσαν την καταγωγή και την καθαρότητα της ελληνικής γλώσσας.⁸¹³ Ο πρώτος καθηγητής της Γλωσσολογίας με τα μαθήματα και τα βιβλία του είχε υπηρετήσει αυτή την ιδέα, θητεύοντας κατά κύριο λόγο στη μελέτη της μέσης και νεότερης ελληνικής γλώσσας.

Η απουσία έδρας Βυζαντινής ιστορίας στο υπόμνημα της Φιλοσοφικής Σχολής και στην αιτιολογική έκθεση της κοινοβουλευτικής επιτροπής το 1911 συνδέεται κατά τη γνώμη μου, πέρα από το συγκυριακό αίτημα της διατήρησης του ίδιου αριθμού εδρών, με την πλήρη ενσωμάτωση της βυζαντινής ιστο-

813. Γεώργιος Χατζιδάκις, *Έκθεσις του γλωσσικού Διαγωνισμού της εν Αθήναις Γλωσσικής Εταιρείας*, Αθήνα 1903, σ. 7-9.

ρίας στην ιστορία του ελληνικού έθνους. Η βυζαντινή ιστορία αποτελούσε αναπόσπαστο τμήμα της εθνικής ιστορίας, ενώ τα μαθήματα του Παύλου Καρολίδη και η φροντιστηριακή διδασκαλία του Σπ. Λάμπρου κάλυπταν σε μεγάλο βαθμό το αντικείμενο. Άλλωστε, και οι δύο πλέον σημαντικές έδρες στο εξωτερικό ήταν παρόμοια προσανατολισμένες προς τη βυζαντινολογία. Ο όρος βυζαντινολόγος αναφερόταν κατά κύριο λόγο στους επιστήμονες εκείνους που, σύμφωνα και με το παράδειγμα του Κρουμπάχερ, μελετούσαν τα κείμενα της Αυτοκρατορίας κυρίως από φιλολογική σκοπιά και δευτερευόντως από αρχαιολογική ή ιστορική.⁸¹⁴ Αφενός η πίστη στα οφέλη της συνεχούς διδασκαλίας της εθνικής ιστορίας, αφετέρου η διαπίστωση της έλλειψης ενός πολύ πιο βασικού κλάδου σπουδών οδήγησαν στην επιλογή του γνωστικού αντικειμένου της πρώτης βυζαντινής έδρας.

Η ίδρυση της έδρας της Βυζαντινής τέχνης και αρχαιολογίας προσέφερε στη Φιλοσοφική Σχολή τη διδασκαλία ενός αντικειμένου που έως τότε είχε διδαχθεί μόνο στη Θεολογική Σχολή από τον Γεώργιο Λαμπάκη, σε μια λογική που τόνιζε τη σχέση του κυρίως με τον χριστιανισμό και όχι με το εθνικό αφήγημα. Η νέα έδρα ερχόταν να ενισχύσει το σχήμα της αδιαίρετης συνέχειας και κυρίως της υψηλής προσφοράς του ελληνικού έθνους στον παγκόσμιο πολιτισμό, αναδεικνύοντας τη διδασκαλία εκείνου του πεδίου που ενίσχυε την εικόνα του Βυζαντίου ως παραγωγού πολιτισμού: των μνημείων τέχνης, των αγιογραφιών, των καλλιτεχνημάτων.⁸¹⁵ Η ιστορία της τέχνης ενσωμάτωνε τα σημαντικότερα επιτεύγματα του βυζαντινού πολιτισμού στην ελληνική ιστορία, προεκτείνοντας τη γραμμή από την αρχαία Ελλάδα. Όπως έγραφε ο Γεώργιος Σωτηρίου, καθηγητής Χριστιανικής αρχαιολογίας στη Θεολογική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών και διάδοχος του Αδ. Αδαμαντίου στη διεύθυνση του Βυζαντινού Μουσείου: *Ἐφ' ὅσον δὲ ἡ τέχνη εἶνε ἡ ἀνωτέρα ἔκφανσις τοῦ πολιτισμοῦ μιᾶς χώρας, εὐνόητον εἶνε ὅτι τὸ περικλεῖον τὰ χριστιανικὰ ἀντικείμενα ἑλληνικῆς τέχνης Βυζαντινὸν Μουσεῖον παρουσιάζει τὸν πολιτισμὸν τῶν Πατέρων μας, ὅπως τὸ ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον παρουσιάζει τὸν πολιτισμὸν τῶν Προγόνων.*⁸¹⁶ Από τους προγόνους στους πατέρες, ο Σωτηρίου ξετύλιγε το πιο

814. Βλ. και το σχόλιο του Ερρίκου Σκάσση στη συζήτηση για την εκλογή του Κ. Άμαντου: Τ. Κιουσοπούλου, «Η πρώτη έδρα...», *ό.π.*, σ. 275.

815. Βλ. Ευγένιος Δ. Ματθιόπουλος, «Η Ιστορία της Τέχνης στα όρια του έθνους»: Ευγένιος Δ. Ματθιόπουλος, Νίκος Χατζηνικολάου (επιμ.), *Η Ιστορία της Τέχνης στην Ελλάδα*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2003, σ. 443-445.

816. Από την εισαγωγή του Γ. Σωτηρίου στον οδηγό του Μουσείου το 1924: Όλγα Γκράτζιου, «Από την ιστορία...», *ό.π.*, σ. 72. Βλ. και σχόλια στο ίδιο, σ. 72-73.

σταθερό νήμα, στερεώνοντάς το με έργα υψηλής τέχνης, αφήνοντας για τις αποθήκες όλα όσα είχε συγκεντρώσει ο Λαμπάκης και δεν πληρούσαν τους συγκεκριμένους αισθητικούς και επιστημονικούς όρους.

Η ίδρυση λοιπόν μιας έδρας Βυζαντινής τέχνης και αρχαιολογίας πληρούσε κατ' αρχήν τους όρους της εθνικής συνέχειας: *Ἐπειδὴ ἡ ἔδρα τῆς Βυζαντινῆς ἀρχαιολογίας εἶναι ἀρτιούστατος ἐν τῷ ἡμετέρῳ Πανεπιστημίῳ, καὶ ἐν Εὐρώπῃ δὲ ἡ ἐπιστήμη αὕτη δὲν ἔχει εἰσέτι εἰμὴ λίαν ἀτελῶς μελετηθῆ, ὥστε ὁ μέλλον νὰ διορισθῆ πρῶτος καθηγητῆς αὐτῆς ἐν τῷ ἡμετέρῳ Πανεπιστημίῳ πρέπει νὰ εἶνε ἐπιστήμων ὑπέροχος, ἵνα καὶ εἰς τοὺς ἄλλοθενεῖς χρησιμεύσῃ ὡς ὁδηγὸς καὶ παρ' ἡμῖν μὴ παραδῶσῃ τὴν νεαρὰν ταύτην ἐπιστήμην εἰς ἀναξίους θιασώτας.*⁸¹⁷ Σύμφωνα με την κρίση του καθηγητή της Αρχαίας ελληνικής φιλολογίας Ανδρέα Σκιά κανείς από τους τρεις υποψηφίους (Αδ. Αδαμαντίου, Ν. Βέης, Γ. Λαμπάκης) δεν ήταν κατάλληλος, καθώς η θέση απαιτούσε αυξημένα επιστημονικά προσόντα. Στην αιτιολόγηση της κρίσης του, ενώ στον Αδαμαντίου περιοριζόταν στη διαπίστωση της ελλιπούς προετοιμασίας του, για τον Λαμπάκη η αξιολόγηση ήταν συνολικά αρνητική, καθώς θεωρούσε ότι πραγματευόταν τα θέματα περισσότερο ως θεολόγος παρά ως ιστορικός ενώ εξέφραζε κρίσεις ασυμβίβαστες με την ιστορική κριτική.⁸¹⁸ Η κρίση του έτερου μέλους της επιτροπής, καθηγητή της Ιστορίας της φιλοσοφίας Μαργαρίτη Ευαγγελίδη, επικεντρωνόταν στον επιστημονικό χαρακτήρα της εργασίας του Λαμπάκη, βασισμένης τόσο σε εκτενή ανάλυση των συγγραμμάτων του όσο και στις σπουδές του.⁸¹⁹ Ήταν σαφές ότι, καθώς πλέον οι βυζαντινές σπουδές με την είσοδό τους στο Πανεπιστήμιο αποκτούσαν θεσμικό υπόβαθρο και οι άνθρωποι που είχαν σπουδάσει στο εξωτερικό επέστρεφαν, διευρυνόταν η κοινότητα των ειδικών του Βυζαντίου. Μια κοινότητα που δημιουργούσε σταδιακά τους όρους συμμετοχής σε αυτή, θέτοντας ως ένα από τα πρωταρχικά αιτούμενα τον επιστημονικό χαρακτήρα του έργου των υποψηφίων, στοιχείο που όπως φαίνεται και στην περίπτωση του Λαμπάκη δεχόταν πολλαπλές ερμηνείες, συνδεδεμένες με προσωπικές κρίσεις και πολιτικές επιλογές.

Ο πρωτοποριακός ρόλος των ξένων πανεπιστημίων στη μελέτη του Βυζαντίου υπήρξε σε μεγάλο βαθμό επακόλουθο της αδυναμίας του Αθήνησι να διεκδικήσει αυτό τον ρόλο, απόρροια των διαδικασιών συγκρότησης της ελληνικής επιστήμης. Πέρα από όλα τα άλλα, η στελέχωση των συγκεκριμένων

817. Παράρτημα της *Εφημερίδος της Κυβερνήσεως...*, ό.π., σ. 36.

818. Στο ίδιο.

819. Στο ίδιο, σ. 36-41.

εδρών απαιτούσε διδακτικό προσωπικό, το οποίο δεν μπορούσε να καλυφθεί από τη μικρή κοινότητα λογίων του ελληνικού κράτους. Όσο και αν διευρύνθηκε η κοινότητα αυτή, κυρίως στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, ήταν ελάχιστοι εκείνοι που διέθεταν την ανάλογη εξειδικευμένη εκπαίδευση, σε μια εποχή όπου η έννοια της εξειδίκευσης εμφανίζεται όλο και πιο συχνά στον δημόσιο λόγο, ώστε να μπορούν να καταλάβουν θέσεις με αντικείμενο τη βυζαντινή και νεότερη ιστορία. Και οι περισσότεροι από αυτούς έρχονταν «κουρασμένοι» στο Πανεπιστήμιο, μετά από μακρά θητεία στη μέση εκπαίδευση ή στην καλύτερη περίπτωση σε κάποιο από τα ιδρύματα που είχαν δημιουργηθεί στα πρώτα χρόνια του 20ού αιώνα. Η αναφορά στη διεύρυνση αυτής της υπό συγκρότηση κοινότητας δεν πρέπει να δημιουργεί την ψευδαίσθηση ενός μεγάλου αριθμού μελών. Πρόκειται για μια μικρή ομάδα, όπως αποδεικνύεται άλλωστε και από τις συμμετοχές στις εκλογές του πανεπιστημιακού διδακτικού προσωπικού. Στις τρεις εκλογές για το μάθημα της ιστορίας που έλαβαν χώρα την τελευταία αυτή περίοδο, με εξαίρεση τον Ιάκωβο Δραγάτη, ιστορικό μιας περασμένης γενιάς, οι υπόλοιποι υποψήφιοι απορροφήθηκαν στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Οι τρεις νέοι γνωστικοί κλάδοι στο πρόγραμμα μαθημάτων, η γλωσσολογία, η παιδαγωγική και η λαογραφία (όπως αυτή διδάχθηκε αρχικά στο πλαίσιο του μαθήματος της μυθολογίας και στη συνέχεια αυτόνομα), αποτέλεσαν προσωπικές επιλογές των διδασκόντων. Ο Γ. Χατζιδάκις και ο Ν. Γ. Πολίτης εισήγαγαν τα νέα μαθήματα μετά από αντίστοιχες συστηματικές σπουδές στο εξωτερικό. Η άντληση γνώσης και κύρους από τις σπουδές στη Δύση, ιδιαίτερα σε μια περίοδο που τουλάχιστον σε επίπεδο θεσμών υπήρξε προσπάθεια για την οριοθέτηση των σπουδών και των εφοδίων που απαιτούνταν για την κατάληψη μιας έδρας, προαπαιτούσε σε σημαντικό βαθμό τη δημιουργία των αντίστοιχων εδρών στα ευρωπαϊκά πανεπιστήμια. Η επιστημονική κατάρτιση των υποψηφίων αποτελούσε ένα από τα συνήθη διακυβεύματα των καθηγητικών εκλογών.

Στην περίπτωση των βυζαντινών σπουδών, στις έδρες του εξωτερικού και ιδιαίτερα σε εκείνη του Μονάχου παρακολούθησε μαθήματα το σύνολο σχεδόν των ελλήνων βυζαντινολόγων, πανεπιστημιακοί αλλά και πολλοί λόγιοι που δεν κατέκτησαν ακαδημαϊκές θέσεις.⁸²⁰ Είναι χαρακτηριστική άλλωστε η επα-

820. *Ποτνία μήτηρ* χαρακτηρίστηκε το φροντιστήριο του Κρουμπάχερ από τον Σ. Κουγέα όταν έκανε λόγο για την κοινή μαθητεία τους με τον Κ. Άμαντο, «Φιλικαί αναμνήσεις», ό.π., σ. 1472. Βλ. ακόμη αντίστοιχο σχόλιο του Δημήτρη Γληνού σε επιστολή του στον Νικόλαο Πολίτη το 1908: Τ. Κιουσοπούλου, «Η πρώτη έδρα...», ό.π., σ. 262, σμμ. 23.

νάληψη των ονομάτων των ίδιων δασκάλων στα βιογραφικά των συγκεκριμένων καθηγητών. Οι έλληνες βυζαντινολόγοι συγκρότησαν μια ισχυρή ομάδα, μέρος της ευρύτερης διεθνούς κοινότητας –μιας κοινότητας άλλωστε όχι ιδιαίτερα εκτεταμένης–, με την οποία συνομιλούσαν, συμμετείχαν στα περιοδικά και στις εκδόσεις της, από την προνομιακή μάλιστα θέση της άμεσης πρόσβασης στις υπάρχουσες πηγές, αλλά και της δυνατότητας της ανακάλυψης νέων.

Μέσα από την πολιτική συγκυρία αλλά και την εξέλιξη των διεθνών σπουδών το Βυζάντιο εισέβαλε ορμητικά στο Πανεπιστήμιο Αθηνών με τη δημιουργία τεσσάρων εδρών σε διάστημα είκοσι περίπου ετών. Παγιώθηκε έτσι ένα νέο πεδίο μελέτης, το οποίο, χωρίς να εγγίζει το εύρος και το κύρος του αρχαιοελληνικού, διέθετε σημαντικό εκτόπισμα. Το παράδειγμα αυτό συνδιαλεγόταν με την οπτική του Κ. Παπαρρηγόπουλου, ο οποίος υπερασπίστηκε τον ελληνικό Μεσαίωνα αναδεικνύοντας κυρίως τη λειτουργία του ως θεματοφύλακα του αρχαίου προγονικού πολιτισμού και ως προστάτη της χριστιανικής θρησκείας, αντιμετωπίζοντας όμως με σκεπτικισμό, σύμφωνα και με την παράδοση του Διαφωτισμού, τα πολιτιστικά επιτεύγματα της περιόδου. Στις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα και μετά από σειρά σημαντικών διεθνών εξελίξεων στις βυζαντινές σπουδές, η ιστορία της τέχνης, η φιλολογία, η ιστορία, η λαογραφία μέσα από τον βίο των Βυζαντινών αναδείκνυαν τα σημαντικά επιτεύγματα της περιόδου, συνδέοντάς τα, μέσα και από την ανάγκη ενίσχυσης του ελληνικού χαρακτήρα της Αυτοκρατορίας, με το νεότερο ελληνικό κράτος. Η επιλογή αυτή συνιστούσε σημαντική διαφοροποίηση αναφορικά με την αρχαιολατρεία που κυριαρχούσε στη Φιλοσοφική Σχολή.

Στο μέτρο που συνδέθηκε με τον δημοτικισμό, η βυζαντινολογία αποτέλεσε εύλογα έναν από τους προνομιακούς χώρους στους οποίους κινήθηκε η «προοδευτική» διανόηση της δεκαετίας του 1930, όπως έχει παρατηρήσει ο Βασίλης Παναγιωτόπουλος γράφοντας για τον Νίκο Σβορώνο, έναν από τους πλέον σημαντικούς έλληνες ιστορικούς που έστρεψαν τα ενδιαφέροντά τους στο δίπολο Βυζάντιο - νέος ελληνισμός.⁸²¹ Ήταν όμως σαφές ότι το δίπολο αυτό, για την εποχή τουλάχιστον στην οποία αναφερόμαστε, δεν ανέτρεπε, ακόμη και στη σύνδεσή του με τον δημοτικισμό, το παπαρρηγοπούλειο σχήμα. Αντίθετα, εντασσόταν με ασφάλεια σε αυτό. Η μελέτη του Βυζαντίου, στην οποία η συνέχεια αποτελούσε κεντρικό ζήτημα, απαντούσε στα προβλήματα της συγκυρίας, με γνώμονα και πάλι τα εθνικά συμφέροντα.

821. Βασίλης Παναγιωτόπουλος, «Το εθνικό ζήτημα στο έργο του Νίκου Σβορώνου», *Αντί* 402 (5 Μαΐου 1989), σ. 45.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ε΄

ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΕΝΗ ΕΔΡΑ ΣΤΗΝ ΚΑΤΑΡΓΗΣΗ ΤΗΣ ΕΔΡΑΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΕΘΝΟΥΣ (1923-1932)

Μετά τη συνταξιοδότηση του Παύλου Καρολίδη η έδρα του παρέμεινε κενή, αν και τα χρόνια που ακολούθησαν η πλήρωσή της απασχόλησε πολλές φορές το σώμα των καθηγητών της Φιλοσοφικής Σχολής. Στη συνεδρίαση της 16ης Ιανουαρίου 1925, στη συζήτηση για την προκήρυξη δύο νέων εδρών για τη Μέση και νέα ελληνική φιλολογία και για την *Ιστορία των μέσων και νεωτέρων χρόνων*, προτάθηκε, αντί για τη δεύτερη έδρα, η Σχολή να εισηγηθεί την προκήρυξη της έδρας του Καρολίδη. Την πρόταση υποστήριξε ένθερμα ο Νικόλαος Εξαρχόπουλος, θεωρώντας την έδρα αναγκαία για τη διδασκαλία στους φοιτητές όλων των «φάσεων» του ελληνικού πολιτισμού και των γραμμών της εξέλιξης του ελληνικού έθνους. Ο έτερος υπέρμαχος της πρότασης, Σ. Μενάρδος, υποστήριξε ότι η έδρα ήταν απαραίτητη, ιδιαίτερα για τη διδασκαλία του Αγώνα, με αφορμή και την επέτειο των εκατό χρόνων από την κήρυξή του. Ο Σ. Κουγέας στάθηκε αρνητικός και αναφέρθηκε στον υπάρχοντα επιμερισμό της εθνικής ιστορίας σε αρχαία - βυζαντινή, τον οποίο θα συμπλήρωνε η έδρα για τα μεσαιωνικά και νεότερα χρόνια, καθιστώντας την έδρα της Ιστορίας του ελληνικού έθνους λιγότερο αναγκαία. Τελικά η πλειοψηφία των καθηγητών της Φιλοσοφικής ψήφισε υπέρ της δημιουργίας της έδρας της *Ιστορίας των μέσων και νεωτέρων χρόνων* (Άμαντος, Κεραμόπουλλος, Λορεντζάτος, Κακριδής, Μενάρδος, Τσουντας, Κουγέας) και μόλις τρεις κατά (Εξαρχόπουλος, Αδαμαντίου, Σκάσσης). Στη συνεδρίαση της 15ης Ιουλίου 1931 επανήλθε το ζήτημα της κατάργησης της έδρας, με πρόταση του Κ. Άμαντου, καθώς οι τρεις καθηγητές της Ιστορίας κάλυπταν πλέον το σύνολο του μαθήματος. Η πρόταση συνάντησε την αντίδραση του Μιχαήλ Βολονάκη, μια και το μάθημα εξεταζόταν στις πτυχιακές εξετάσεις, και για τυπικούς λόγους τελικά δεν καταργήθηκε.

Στις συζητήσεις αυτές της Φιλοσοφικής για την κατάργηση της έδρας της Ιστορίας του ελληνικού έθνους πρωτοστάτησαν οι Κουγέας και Άμαντος. Η

στάση τους συνδεόταν ενδεχομένως με πανεπιστημιακές ισορροπίες (στο μέτρο που επρόκειτο για μια έδρα που κάλυπτε εκ των πραγμάτων τμήματα της προσφερόμενης ύλης των δικών τους), αλλά και με γενικότερα ζητήματα εξειδίκευσης, την οποία εξασφάλιζε η αυστηρή διάκριση των εδρών. Απέρρεε όμως και από τη γενικότερη αντίληψή τους για το σχήμα αλλά και το έργο του Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου, το οποίο συνδεόταν άρρηκτα με την πανεπιστημιακή έδρα του: αντίληψη η οποία, ενώ αναγνώριζε την εξαιρετική σημασία του παπαρρηγοπούλειου σχήματος για τη συγκρότηση της νεοελληνικής ιστορίας, ταυτόχρονα δήλωνε ή υπαινισσόταν την υπέρβασή του από νεότερες προσεγγίσεις και έρευνες.

Η ιστοριογραφική παραγωγή των καθηγητών του Πανεπιστημίου Αθηνών που δίδαξαν ιστορία και συναφή αντικείμενα στις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα κινήθηκε στο πνεύμα του σχήματος της ενιαίας και συνεχούς εθνικής ιστορίας. Το ιστοριογραφικό σχήμα του Παπαρρηγόπουλου αποτέλεσε το βασικό υπόστρωμα των μελετών τους για την ελληνική ιστορία, αλλά και των συγκριτικών αντιπαραθέσεων της πατρώας ιστορίας με τις γειτονικές και ευρύτερα τις ξένες εθνικές ιστοριογραφίες. Το 1928, η έκδοση του περιοδικού *Ελληνικά* από τον Σύλλογο προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων και με διευθυντές τούς Κ. Άμαντο και Σ. Κουγέα στόχευε στη δημοσίευση ανέκδοτων πηγών και εις την διαφώτισιν της ελληνικής ιστορίας, μάλιστα δὲ τῆς νεωτέρας, χωρὶς νὰ ἀποκλείει τὰ εἰς τὴν μεσαιωνικὴν, τὰ εἰς τὴν ρωμαϊκὴν καὶ τὰ εἰς τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν περίοδον ἀναγόμενα δημοσιεύματα.⁸²² Τα *Ελληνικά* θα αποτελούσαν ὄργανον ἀφιερωμένον εἰς τὴν ἔρευναν τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους ἐνιαίας καὶ ἀδιασπαστοῦ ἀπὸ τῶν ἀρχαίων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων, ὅπως ὑπετύπωσεν αὐτὴν ὁ ἀοίδιμος Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος.⁸²³

Η Ιστορία του Ελληνικού Έθνους αποκτούσε μια συμβολική σχεδόν σημασία στο σύνολο της νεοελληνικής ιστοριογραφικής παραγωγής. Όπως επεσήμανε ο Σ. Κουγέας, αποτελούσε τὸ τελειότατον καὶ ὑψηλότατον δημιούργημα τῆς νεωτέρας Ἑλληνικῆς ἐπιστήμης, ἀντάξιον πρὸς τὰ μεγάλα πνευματικὰ δημιουργήματα τῆς κλασσικῆς Ἑλληνικῆς περιόδου, ἀληθινὸν ἔθνικὸν μνημεῖον, κτῆμα ἐς αἰεί.⁸²⁴ Παρ' ὅλο που ο Κωνσταντῖνος Άμαντος κατέκρινε τὴν ἀμάρτυρον ιστοριογραφίαν, ἔστω καὶ σε ἔργα εκλαϊκευτικῆς μορφῆς, τὴν ὁποία εἰσήγαγον οἱ παλαιότεροί μας ἱστορικοί,⁸²⁵ διέκρινε τὴν ΙΕΕ, καθὼς εἶχε γραφεί με αἴσθημα θερμὸν, κρι-

822. *Ελληνικά* 1 (1928), σ. 5.

823. Στο ίδιο.

824. «Δεξιώσεις...», ὁ.π., σ. 86-87.

825. Βλ. *Εισαγωγή...*, ὁ.π., σ. 4.

τικήν αύστηράν και έδωσε ενότητα στην ελληνική ιστορία.⁸²⁶ Η εξέχουσα θέση του έργου, το οποίο βέβαια δεν μπόρεσε να υπερκεράσει η αντίστοιχη ιστορία του Σπυρίδωνος Λάμπρου, άμβλυσε τις κριτικές από μια γενιά που υποστήριξε σθεναρά την αξία της αρχαιακής τεκμηρίωσης, τις απέκρουε, αν θέλουμε να ακριβολογήσουμε, με την επισήμανση της μοναδικότητάς του.

Οι φανερές ελλείψεις του έργου αποδίδονταν κατά κύριο λόγο στο πέρασμα του χρόνου, στην εξέλιξη της ιστορικής επιστήμης και των αρχαιακών ερευνών. Σύμφωνα με τον Σωκράτη Κουγέα η καλλιέργεια των ιστορικών σπουδών, η εξέλιξη της συγκριτικής γλωσσολογίας, οι αρχαιολογικές, επιγραφικές και παπυρολογικές ανακαλύψεις, η ανάπτυξη της βυζαντινολογίας προσέθεσαν νέες γνώσεις για τη μεσαιωνική και ανέτρεψαν τις τότε γνώσεις για την αρχαία και προϊστορική περίοδο: Τόσα δέ πολλά είναι τὰ νέα πράγματα και τὰ ὑπὸ τῆς ἐρέυνης συγκομισθέντα νέα ιστορικά πορίσματα, ὥστε και συντομώτατη μνεία τούτων, εἴτε δι' ὑποσελιδίων σημειώσεων, εἴτε διὰ παρενθέσεων ἐν τῷ κειμένῳ, θὰ ἦτο ἀδύνατος χωρὶς νὰ τριπλασιασθῇ ὁ ὄγκος, χωρὶς νὰ μεταβληθῇ ριζικῶς ἡ μορφή, χωρὶς νὰ διαταραχθῇ ἡ συνθετικὴ γραμμὴ και νὰ διασπασθῇ ἡ ἐνότης τῆς συγγραφῆς τοῦ Παπαρρηγοπούλου. Ἐπειδὴ δὲ ἡ σύνθεσις τῆς Ἱστορίας τοῦ Παπαρρηγοπούλου εἶναι, ὡς ὑπὸ πάντων ἀναγνωρίζεται, «κλασσικὴ», δὲν ἐπιδέχεται μεταβολὰς και μεταμορφώσεις. Ἡ κομψότης και ἡ χάρις τοῦ λόγου, ἡ ἀπλότης τοῦ ὕφους, ἡ φραστικὴ σαφήνεια, ἡ νηφαλιότης τῆς κρίσεως, ἡ βαθεία τοῦ ιστορικοῦ παρατήρησις και ὁ ἐνθουσιασμός τοῦ συγγραφέως, ὅλαι αὐταὶ και ἄλλαι ἀκόμη ἀρεταὶ κατέστησαν τὴν συγγραφὴν τοῦ Παπαρρηγοπούλου ὄχι μόνον ἱστορικὸν μνημεῖον ἀπαραμίλλον, ἀλλὰ και λογοτεχνικὸν ἀριστούργημα, ἀληθινὸν καλλιτέχνημα, σμιλευθὲν μὲ αἴσθημα και μὲ πνοὴν γνησίως ἐλληνικὴν, εἰς τὸ ὁποῖον κάθε ξένη προσθήκη θὰ ἀπετέλει βεβήλωσις και ἀπειροκαλίαν. Τὸ ἐθνικὸν βιβλίον τοῦ Παπαρρηγοπούλου ἔπρεπε νὰ μένη ἄδικτον, ὅπως ἐξῆλθεν ἀπὸ τὴν γραφίδα και ἀπὸ τὴν ψυχὴν τοῦ ἐμπνευσμένου ἱστορικοῦ και ἔτσι ἄδικτον και ἀνόθευτον νὰ παραδίδεται εἰς τὰς γενεὰς τῶν Ἑλλήνων ὡς τὸ περίφημον «κτῆμα ἔσαει» τοῦ Θουκυδίδου.⁸²⁷

826. Βιογραφίαι και κρίσεις περί του Κ. Παπαρρηγοπούλου και του έργου αυτού, Αθήνα, Εκδοτικός οίκος «Ελευθερουδάκης», 1926, σ. 18. Η ίδια η έκδοση του μικρού αυτού βιβλίου αποτελεί την πιο σαφή αποτύπωση της ισχυρής θέσης του έργου του Παπαρρηγοπούλου στη νεοελληνική ιστορική συνείδηση. Με αφορμή την επανέκδοση της ΙΕΕ συγκεντρώθηκαν, με εισαγωγή του Π. Καρολίδη, εγχωμιαστικές κρίσεις για το έργο από ξένους και Έλληνες – ανάμεσά τους οι Α. Χαίτζεμπεργκ, Ν. Γιόργκα, Σαρλ Ντιλ, Γ. Σωτηριάδης, Γ. Βλαχογιάννης, Π. Κοντογιάννης, Δ. Παπούλιας, Στέφανος Ξανθουδίδης κ.ά.

827. Σ. Β. Κ(ουγέας), «Κωνστ. Παπαρρηγοπούλου. Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. Έκδοσις πέμπτη εικονογραφημένη μετά προσθηκών, σημειώσεων και βελτιώσεων επί

Το προηγούμενο απόσπασμα προέρχεται από την κριτική του καθηγητή της Αρχαίας ιστορίας για την επανέκδοση το 1925 της *Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους* από τον Π. Καρολίδη με εκτενείς προσθήκες και υποσημειώσεις. Ο νέος διδάσκων της Φιλοσοφικής και στενός μαθητής του Σπ. Λάμπρου κατηγορούσε τον Καρολίδη, ο οποίος στην προηγούμενη έκδοση του έργου δεν είχε επέμβει καθόλου στο κείμενο του Παπαρρηγόπουλου, για την έντονη παρέμβασή του στην πολύτομη ιστορία. Η κριτική του δεν αφορούσε την αλλοίωση των συμπερασμάτων ή της δομής του βιβλίου. Άλλωστε, ο ίδιος παραδεχόταν ότι το έργο του Κ. Παπαρρηγόπουλου είχε στην ουσία ξεπεραστεί μετά από την πρόοδο της ιστορικής επιστήμης τα τελευταία χρόνια. Οι αντιρρήσεις του εστιάζονταν στο ότι οι παρεμβάσεις του Π. Καρολίδη και οι συνεχείς προσθήκες του στο κείμενο κατέστρεφαν ένα έργο που έπρεπε να παραμείνει άθικτο, εθνικό βιβλίο, κτήμα εσαεί όλων των Ελλήνων.⁸²⁸ Το βιβλίο του Παπαρρηγόπουλου αντιμετωπιζόταν ως ιστορικό μνημείο, ενώ η αξία του συνδεόταν και με τον χώρο της λογοτεχνίας. Η μνημειοποίηση διαφύλασσε τον ιδεολογικό του χαρακτήρα, ενώ συγχρόνως απάλλασσε τους νεότερους ιστορικούς από την υποχρέωση της αναφοράς του, των παραπομπών σε αυτό.⁸²⁹

Η κυριαρχία του παπαρρηγοπούλειου σχήματος οδήγησε στην κατάργηση της έδρας και στη διαίρεσή της σε περισσότερες ώστε να ικανοποιηθεί το αίτημα της εξειδίκευσης της ελληνικής ιστορίας. Στη συνεδρίαση της 15ης Απριλίου 1932, η Σχολή, στο πλαίσιο του εκ νέου προσδιορισμού του περιεχομένου όλων των εδρών, αποφάσισε κοινή συναινέσει την κατάργηση της έδρας.

Η διαδρομή της έδρας της Ιστορίας του ελληνικού έθνους σε αυτά τα ογδόντα χρόνια είναι χαρακτηριστική της διεύρυνσης και των αλλαγών στο πανε-

τη βάσει των νεωτάτων πορισμάτων της ιστορικής ερεύνης υπό Παύλου Καρολίδου, τ. 1-6, Εκδοτικός οίκος "Ελευθερουδάκη", Αθήναι 1925», *Ελληνικά* 1 (1928), σ. 408-409.

828. Ο Κουγέας, στη μικρή έκδοση του 1926 που συνόδευε την επανέκδοση της *ΙΕΕ* επαναλάμβανε την εκτίμησή του στο έργο χωρίς να υπεισέρχεται στα της επανέκδοσης, καθώς άλλωστε δεν υπήρχαν εδώ οι σχοινοτενείς παρεμβάσεις του Παύλου Καρολίδη. Βλ. *Βιογραφία και κρίσεις...*, ό.π., σ. 26. Αντίθετα ο Κ. Αμαντος αναφερόταν στο κύρος του Καρολίδη, εχέγγυο για την επιτυχία της συμπλήρωσης του έργου. Στο ίδιο, σ. 18.

829. Είναι χαρακτηριστικό ότι, από τους δύο τόμους βυζαντινής ιστορίας του Άμαντου, μόνο στον πρώτο υπάρχουν ελάχιστες αναφορές στην *ΙΕΕ*, οι οποίες απουσιάζουν τελείως στον δεύτερο, σε αντίθεση με αναφορές σε μεμονωμένες εργασίες του Λάμπρου.

πιστημιακό πρόγραμμα σπουδών καθώς και των γενικότερων εξελίξεων στη νεοελληνική ιστοριογραφία. Η καθιέρωση και στη συνέχεια η διάσπασή της σε επιμέρους έδρες συνδέεται με τις κατακτήσεις της νεοελληνικής ιστοριογραφίας: την εκ νέου ανάγνωση της παγκόσμιας ιστορίας στο πλαίσιο ενός εθνικού κράτους, τη διατύπωση και την επικράτηση του παπαρρηγοπούλειου σχήματος, την εξειδίκευσή του και στη μελέτη επιμέρους πτυχών και συνεπειών της εθνικής ιστορίας. Οι ειδικότερες ζωγραφικές συνθέσεις πάνω στον καμβά που έστησε ο εθνικός ιστορικός προσέγγιζαν πτυχές της πατρώας ιστορίας, αλλά και διεύρυναν τους ορίζοντές τους σε μια διαλεκτική σχέση με τα πολιτικά και εθνικά αιτούμενα. Η ανάπτυξη της βυζαντινολογίας και του ενδιαφέροντος προς τους γειτονικούς λαούς αποτελούσαν σταθμούς αυτής της πορείας που συνδέονταν με νέες μεθοδολογικές προτάσεις. Ήταν σαφές ότι εκατό χρόνια μετά την ίδρυση του Πανεπιστημίου η ανάγνωση εκ νέου της παγκόσμιας ιστορίας μέσα από τον επανακαθορισμό των αντικειμένων των εδρών (αρχαία, μεσαιωνική και νεότερη ιστορία) και η δημιουργία των νέων εδρών (Βυζαντινής και Νεότερης ελληνικής ιστορίας) τοποθέτησαν τη διδασκαλία της ιστορίας στον αστερισμό του εθνικού παρελθόντος. Έτσι περιόρισαν τον χώρο για την ευρωπαϊκή και παγκόσμια ιστορία, έναν χώρο ο οποίος εξαρχής δεν κατέλαβε την έκταση που οι εξαγγελίες και οι σχεδιασμοί είχαν καθορίσει. Το 1936, με τη δημιουργία της έδρας της *Ιστορίας της νεωτέρας Ευρώπης και ιδία της Ελλάδος*, την οποία κατέλαβε ο Νικόλαος Βλάχος, εξασφαλίστηκε η διδασκαλία της ιστορίας της νεότερης Ελλάδας από μια ιδιαίτερη έδρα. Το γεγονός αυτό σηματοδοτούσε την πλήρη διάχυση της ελληνικής ιστορίας σε όλες τις έδρες Ιστορίας της Σχολής.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5'

Η ΑΡΧΕΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ ΚΑΙ ΤΟ ΦΡΟΝΤΙΣΤΗΡΙΟ ΣΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΝΕΩΝ ΥΠΟΔΟΜΩΝ ΕΡΕΥΝΑΣ ΚΑΙ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΣ

Η ΦΡΟΝΤΙΣΤΗΡΙΑΚΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΣΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΩΝ ΕΠΙΓΟΝΩΝ

Η ορμητική εισαγωγή και ανάπτυξη της φροντιστηριακής διδασκαλίας στο τέλος του 19ου αιώνα στο Πανεπιστήμιο Αθηνών προκάλεσε προβλήματα στον νέο θεσμό. Η έλλειψη κεντρικού σχεδιασμού, η συγκρότηση και θεσμοθέτηση φροντιστηρίων ανάλογα με τις επιθυμίες των διδασκόντων δημιούργησαν ένα ανορθολογικό και χωρίς ιεράρχηση πλαίσιο, το οποίο θέλησε να οριοθετήσει η μεταρρύθμιση του 1911. Με τον νέο κανονισμό λειτουργίας επιχειρήθηκε ο περιορισμός του αριθμού των φροντιστηρίων και η δημιουργία ενός κοινού πλαισίου λειτουργίας. Ορίστηκαν τρία φροντιστήρια στη Φιλοσοφική (Φιλολογικό, Ιστορικό και Αρχαιολογικό, Ξένων γλωσσών), ένα στη Θεολογική (Θεολογικό), δύο στη Νομική (Νομικών και Πολιτικών επιστημών) και ένα στη Φυσικομαθηματική (Μαθηματικό).⁸³⁰ Στη στοχοθεσία τους περιλαμβάνονταν η διευκόλυνση των πρακτικών ασκήσεων, η εποπτεία της επιστημονικής συγκρότησης των φοιτητών και η καθοδήγησή τους σε αυτοτελείς επιστημονικές εργασίες.⁸³¹ Οι φοιτητές παρακολουθούσαν τις φροντιστηριακές ασκήσεις που προγραμματιζόνταν σε κάθε έτος, ενώ δεν ήταν δυνατή η συμμετοχή τους σε εξετάσεις χωρίς το πιστοποιητικό συμμετοχής τους, το οποίο εκχωρούσε ο αρμόδιος καθηγητής.⁸³² Εάν ο φοιτητής απουσίαζε κάποιες φορές ή δεν συμμορφωνόταν με τις οδηγίες του διδάσκοντος για την προπαρασκευή και μελέτη, τότε δεν μπορούσε να αποκτήσει το αντίστοιχο πιστοποιητικό. Στον κανονισμό του 1922 στη Φιλοσοφική Σχολή δημιουργήθηκαν τρία σπουδαστήρια (Φιλολογικό, Φιλοσοφικό, Ιστορικό-Αρχαιολογικό), τα οποία διευθύνονταν

830. *Πρωτανεία Ιωάννου Ε. Μεσολωρά... ό.π., σ. 44.*

831. *Στο ίδιο, σ. 44.*

832. *Στο ίδιο, σ. 41.*

από τακτικό καθηγητή, ενώ προβλεπόταν βιβλιοφύλαξ και κλητήρας.⁸³³ Στο Ιστορικό-Αρχαιολογικό σπουδαστήριο –το οποίο συστεγαζόταν με τα άλλα δυο της Φιλοσοφικής σε κοινή αίθουσα στον άνω όροφο του κεντρικού κτιρίου του Πανεπιστημίου– περιήλθε η βιβλιοθήκη των ιστορικών φροντιστηρίων.⁸³⁴

Η μέριμνα για την καλύτερη οργάνωση των σπουδών επεκτάθηκε και στο ζήτημα των συγγραμμάτων. Το 1912 επιβλήθηκε η έκδοση εντός τριετίας ευσύνοπτου συγγράμματος με τις παραδόσεις των καθηγητών προς τους φοιτητές.⁸³⁵ Το 1915 με νομοθετική ρύθμιση επεκτάθηκε το διάστημα στα πέντε χρόνια, με την επιβολή όμως χρηματικού προστίμου σε περιπτώσεις μη συμμόρφωσης προς τη διάταξη. Εάν μετά την παρέλευση επταετίας ο διδάσκων δεν είχε εκδώσει σύγγραμμα μπορούσε και να απολυθεί με απόφαση του υπουργού.⁸³⁶ Το 1922 ο νομοθέτης επανήλθε υποχρεώνοντας το Πανεπιστήμιο να εκδίδει και να πωλεί τις παραδόσεις των καθηγητών σε τιμή που θα οριζόταν από την Επιτροπή Δημοσιευμάτων, ύστερα από τη γνώμη του καθηγητή-συγγραφέα, στον οποίο και θα αποδιδόταν ένα ποσοστό από την τιμή πώλησης. Λίγα χρόνια αργότερα, το 1930, το Πανεπιστήμιο Αθηνών έλαβε μέτρα προσπαθώντας να καταστείλει φαινόμενα αισχροκέρδειας και υπερτιμολογημένης διάθεσης των εγχειριδίων από τους συγγραφείς τους.⁸³⁷ Η συγκομιδή ήταν πολύ φτωχή, ιδιαίτερα για την ιστορία. Πέρα από το εγχειρίδιο του Κ. Αμαντου, κυκλοφόρησε μόλις το 1933 η *Αγωγή του πολίτου* του Μ. Βολονάκη σε επανέκδοση που προοριζόταν για τους φοιτητές. Στην πραγματικότητα, οι φοιτητές, από τους οποίους οι περισσότεροι δεν είχαν την οικονομική δυνατότητα να αγοράσουν τα προτεινόμενα, όταν υπήρχαν, συγγράμματα, διάβαζαν κυρίως στα σπουδαστήρια ή στην Εθνική Βιβλιοθήκη, προσπαθώντας να εξυπηρετηθούν, πολυάριθμοι όντες, με ένα ή δύο αντίτυπα των συγγραμμάτων.⁸³⁸

Από τους καθηγητές που δίδαξαν ιστορία στο Πανεπιστήμιο μετά το 1911, οι Γ. Σωτηριάδης και Κ. Ράδος κατέθεσαν και αυτοί τον οβολό τους στη φροντιστηριακή διδασκαλία, έναν οβολό μικρό σύμφωνα με τις πληροφορίες που έχουμε. Είναι ενδεικτική η βιβλιοθήκη του φροντιστηρίου του Γ. Σωτηριάδη:

833. «Περί οργανισμού...», *ό.π.*, σ. 641.

834. *Το Αθήνησι Πανεπιστήμιον μετά των παραρτημάτων αυτού*, Αθήνα 1923-1924, σ. 2-3.

835. Κ. Παπαπάνου, *ό.π.*, σ. 169.

836. *Στο ίδιο*, σ. 175.

837. *Στο ίδιο*, σ. 213-214.

838. Βλ. Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *ό.π.*, σ. 988.

δεκατρείς όλοι κι όλοι τίτλοι βιβλίων, ανάμεσά τους αρχαίοι συγγραφείς (Ισοκράτης, Μένανδρος, Πολύβιος), η μετάφραση της βυζαντινής ιστορίας του Κρουμπάχερ και ελάχιστοι γερμανόφωνοι τίτλοι παγκόσμιας ιστορίας.⁸³⁹ Ο Ράδος συνέχισε την παράδοση που ήθελε τους καθηγητές να διδάσκουν στα φροντιστήρια το γνωστικό αντικείμενο που τους ενδιέφερε. Δίδαξε (βλ. Παράρτημα) ιστορική γεωγραφία, καθώς και την έβδομη και όγδοη ιστορία του Ηροδότου και στοιχεία ναυτικής αρχαιολογίας σε σχέση με αυτές.

Στη χορεία όσων ασχολήθηκαν με την ιστορία στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών στα χρόνια του Μεσοπολέμου, εκτός από τους καθ' ύλην αρμοδίους Σ. Κουγέα, Κ. Άμαντο και Μ. Βολονάκη, θα προσέθετε κανείς –λόγω της συνάφειας των πανεπιστημιακών αντικειμένων, των εξωπανεπιστημιακών ενασχολήσεων και γενικότερα του αυτοπροσδιορισμού τους ως ιστορικών– τον Φαίδωνα Κουκουλέ, τον Νικόλαο Βέη και τον Αδ. Αδαμαντίου. Με εξαίρεση τον Μ. Βολονάκη, ο οποίος ήταν ο μοναδικός καθηγητής Ιστορίας μετά τον Κ. Παπαρηγόπουλο που δεν είχε σπουδάσει στο εξωτερικό, οι υπόλοιποι είχαν πραγματοποιήσει συστηματικές σπουδές εκτός Ελλάδος, ιδιαίτερα στη Γερμανία. Η έλλειψη μεταπτυχιακών σπουδών του Βολονάκη συνδεόταν, σε αντίθεση βέβαια προς τον Κ. Παπαρηγόπουλο, με συγγραφικό και διδακτικό έργο ήσσονος σημασίας, έργο το οποίο παρά τις αναφορές του στην αρχειακή τεκμηρίωση βρισκόταν κατεξοχήν στη σφαίρα της ρητορείας.

Οι σπουδές των συγκεκριμένων καθηγητών της Φιλοσοφικής, σε μια εποχή άνθησης της φροντιστηριακής διδασκαλίας, και η στενή σχέση μαθητείας με τους δασκάλους τους είχαν αποτέλεσμα τη στροφή τους προς μια θετικιστική αντίληψη της ιστορίας, που συνδεόταν με την αναζήτηση και την αξιοποίηση αρχειακών τεκμηρίων. Η φροντιστηριακή διδασκαλία είχε ενισχύσει τις σχέσεις μεταξύ διδασκόντων και φοιτητών συγκριτικά με το παρελθόν, είχε μειώσει την απόσταση ανάμεσα στην έδρα και στο θρανίο. Η συμμετοχή και η διάκριση στα φροντιστήρια αποτελούσαν σημαντικά εφόδια, τα οποία τονίζονταν στα βιογραφικά τους. Η συγκρότηση έργων υποδομής για την ελληνική επιστήμη, στα οποία πρωτοστατούσαν οι δάσκαλοί τους και ιδιαίτερα ο Σπ. Λάμπρος,⁸⁴⁰ τους έδωσε τη δυνατότητα από τα φοιτητικά τους χρόνια να συνεργαστούν με αυτούς σε επαγγελματική βάση.

839. Βλ. *Πρωτανεία Γεωργίου Ι. Δέρβου...*, ό.π., σ. 145-146.

840. Βλ. και το κεφάλαιο «Ο Λάμπρος και η σχολή του»: Ν. Τωμαδάκης, ό.π., σ. 103-108.

Τη σχέση αυτή οι νέοι καθηγητές την αναγνώριζαν, τονίζοντας τη σημαντική συμβολή των προκατόχων τους στην επιστημονική τους διαμόρφωση μέσω κυρίως της φροντιστηριακής διδασκαλίας και της μέριμνας για την επαγγελματική τους σταδιοδρομία. Ο Σ. Κουγέας αφιέρωσε την πρώτη του συνθετική εργασία για τον Καισαρείας Αρέθα στον σεβαστό του διδάσκαλο Σπ. Λάμπρο, τὸν ἄνδρα, ὅστις πρῶτος μοῦ ἔδωκεν ἐν χερσὶ παλαιὸν χειρόγραφον καὶ εἰς οὗ τὸ φροντιστήριον ἀνέγνωσα τὰ πρῶτα πανομοιότυπα ἐκ τῶν χειρογράφων τοῦ Ἀρέθα.⁸⁴¹

Χαρακτηριστικό των επιδιώξεων αλλά και των κατακτήσεων της γενιάς αυτής που κυριάρχησε στον Μεσοπόλεμο ήταν το περιεχόμενο του περιοδικού *Ελληνικά* κατά την πρώτη περίοδο έκδοσής του (1928-1939), όταν διευθυντές ήταν ο Κ. Ἀμαντος και ο Σ. Κουγέας. Μέσα από τα δημοσιεύματα που φιλοξένησε το περιοδικό επιχείρησε να καλύψει όλη την ελληνική ιστορία: ιστορικές, φιλολογικές, αρχαιολογικές, λαογραφικές μελέτες, όπου τη μερίδα του λέοντος καταλάμβανε το Βυζάντιο, οι οποίες στόχευαν κυρίως στην ανάδειξη της πολιτισμικής συνέχειας του ελληνισμού. Στο περιοδικό δημοσιεύθηκαν επίσης ανέκδοτες πηγές, έγγραφα, επιγραφές, ο σχολιασμός των οποίων απηχούσε το πνεύμα του Σπ. Λάμπρου. Στο κλίμα των ημερών γινόταν ιδιαίτερη μνεία στη μελέτη των σχέσεων με τους γείτονες, και μάλιστα τους πλέον πρόσφατους. Στο περιοδικό αποδιδόταν ιδιαίτερη σημασία στη συγκέντρωση της ελληνικής και ξένης συναφούς βιβλιογραφίας, ενώ δημοσιεύονταν και πληροφορίες για συνέδρια, εκδηλώσεις, διαγωνισμούς κ.ά. Τα *Ελληνικά* επεδίωκαν, με βάση τους προγραμματικούς τους στόχους, την επικοινωνία με ένα διεθνές κοινό. Για τον σκοπό αυτό άλλωστε επέτρεπαν και τη δημοσίευση εργασιών αλλοδαπών σε τέσσερις γλώσσες (αγγλική, γαλλική, γερμανική και ιταλική). Εξαρχής δε ένα σημαντικό τμήμα του περιοδικού αφιερώθηκε στις βιβλιοκρισίες, συνταγμένες κατά μείζονα λόγο από τους δυο διευθυντές του.

Οι διάδοχοι του Λάμπρου και του Καρολίδη, εμπνεόμενοι από το σχήμα της συνέχειας και της αδιάσπαστης πορείας του ελληνισμού και από το παράδειγμα των διδασκάλων τους –οι οποίοι στο πανεπιστημιακό και στο συγγραφικό τους έργο διέτρεξαν το σύνολο της ελληνικής ιστορίας, δημιουργώντας σε μεγάλο βαθμό τα όρια και τις συνέχειές της–, ασχολήθηκαν με το σύνολο της ελληνικής γραμματείας, χωρίς εξειδίκευση σε συγκεκριμένες περιό-

841. Σωκράτης Β. Κουγέας, *Ο Καισαρείας Αρέθας και το έργο του*. Συμβολή εις την ιστορίαν της πρώτης αναγεννήσεως των ελληνικών γραμμάτων εν Βυζαντίω, Αθήνα, Βιβλιπωλείον Ελευθερουδάκη και Μπαρτ, 1913, σ. ια΄.

δους ή θεματικές. Αντιλαμβανόμενοι κυρίως την ιστορία ως ἀποδεικτικὸν μέσον, για να θυμίσω την αιχμή του Παύλου Καλλιγά εναντίον του Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου και τη χρήση της εθνικής ιστορίας,⁸⁴² επικεντρώθηκαν σε τομείς όπου κατεξοχήν μπορούσαν να αναζητηθούν οι συνέχειες, όπως η γλώσσα και η φιλολογία.

Η μελέτη του συγγραφικού έργου του Σ. Κουγέα, του Κ. Άμαντου, του Ν. Βέη και του Φ. Κουκουλέ φανερώνει την υποστήριξή του από εκτεταμένο αρχαιακό υλικό, το οποίο συχνά οι ίδιοι εξέδωσαν αυτούσιο, επισημαίνοντας την αξία της αρχαιακής τεκμηρίωσης, ενώ δεν προχώρησαν σε μεγάλες συνθέσεις. Η αντίληψη αυτή συνδυάστηκε, μέσω κυρίως της μαθητείας τους στον Σπυρίδωνα Λάμπρο αλλά και των γενικότερων παραδοχών της εποχής, με την αναγωγή, έστω και κατ' όνομα, της αρχαιακής και της ερευνητικής εργασίας σε κυρίαρχα στοιχεία της φυσιογνωμίας του ιστορικού και την υποβάθμιση των θεωρητικών επεξεργασιών. Το αποτέλεσμα στις περισσότερες περιπτώσεις, με σημαντικότερη εξαίρεση το πολύτομο έργο του Φ. Κουκουλέ για τον βίο των Βυζαντινών, ήταν μια πληθώρα μικρών αρχαιακών μελετών που επικεντρώθηκαν κατά κύριο λόγο στο Βυζάντιο και στα νεότερα χρόνια. Το συγκεκριμένο διανοητικό κλίμα, σε συνδυασμό με τις αδράνειες που γεννούσε η κατάληψη μιας ακαδημαϊκής θέσης, η διατήρηση και η εξέλιξη της οποίας σε μεγάλο βαθμό ήταν αυτονόητη ή συνδεόταν κυρίως με πολιτικά κριτήρια, οδήγησε στην απουσία ευρέων συνθετικών έργων, στη σταδιακή χαλάρωση των πνευματικών δεσμών με τη σύγχρονη δυτική επιστημονική σκέψη και στην καθυστερημένη μεταφορά θεωρητικών σχημάτων και επεξεργασιών που κυριάρχησαν σε αυτή.

Στη φροντιστηριακή διδασκαλία που πραγματοποίησαν οι ίδιοι οι νέοι καθηγητές, στο πλαίσιο άλλωστε της σχετικής νομοθεσίας, συνέχισαν την παράδοση του Σπ. Λάμπρου με τη χρήση αρχαιακών τεκμηρίων, καθώς και την εκπόνηση πρωτότυπων εργασιών με την έντονη συμμετοχή των φοιτητών. Μοναδική εξαίρεση αποτέλεσε το φροντιστήριο του Μ. Βολονάκη. Παρά τα όσα είχε υποσχεθεί ο καθηγητής της *Ιστορίας των μέσων και νεωτέρων χρόνων* στον εισιτήριο λόγο του μαθήματός του το ακαδημαϊκό έτος 1925-1926, ότι δηλαδή η διδασκαλία του θα εμπλουτιζόταν με κατάλληλες προβολές φωτεινών διαφανειών, με την επίσκεψη σε ιστορικούς τόπους, με τη συλλογή, διάσωση και επεξεργασία ανέκδοτων εγγράφων,⁸⁴³ το φροντιστήριό του –σύμφωνα με

842. Βλ. Παύλος Καλλιγάς, *Δύο Βυζαντινά Μελέται*, Αθήνα 1868, σ. 24.

843. Μ. Βολονάκης, *Ελληνικάί Σελίδες...*, ό.π., σ. 559.

όλες τις ενδείξεις και τις σχετικές μαρτυρίες των Γ. Αλισανδράτου, Δ. Βαγιακάκου και Μ. Σακελλαρίου—λειτούργησε ως συνέχεια του ακαδημαϊκού του μαθήματος, χωρίς ουσιαστική συμμετοχή των φοιτητών. Στα φροντιστήριά τους ο Κουγέας και ο Κουκουλές χρησιμοποίησαν εποπτικό υλικό (πίνακες, χάρτες, ασκήσεις, από τα οποία αρκετά σώζονται στο Ιστορικό Σπουδαστήριο του Ιστορικού και Αρχαιολογικού Τμήματος της Φιλοσοφικής Σχολής). Στο φροντιστήριό του ο Κ. Άμαντος ενδιαφερόταν ιδιαίτερα για τις εργασίες των φοιτητών του, σύμφωνα και με τις προφορικές μαρτυρίες του Γ. Αλισανδράτου και του Μιχάλη Σακελλαρίου, ενώ αφιέρωσε και σημαντικό μέρος της διδασκαλίας του σε ζητήματα νεότερης ελληνικής ιστορίας. Η διδασκαλία του επικεντρώθηκε κυρίως σε ιστορικά ζητήματα. Ο Άμαντος συνήθιζε να δίνει στους φοιτητές του στο φροντιστήριο κατ' αρχάς μικρές βιβλιογραφικές εργασίες. Στη συνέχεια τους προέτρεπε να αναλαμβάνουν εργασίες που να έχουν σχέση με την ιδιαίτερη πατρίδα τους: μια επιγραφή, ακριτικά ή δημοτικά τραγούδια, ιστορικά έγγραφα ή σημειώματα από την Επανάσταση του 1821 και άλλα. Έπειτα μπορούσαν να αναλάβουν εργασίες που αφορούσαν γενικότερα θέματα, ανάλογα με τις κλίσεις και την ειδίκευσή τους. Άλλου είδους επιστημονική εργασία ήταν η κριτική εργασιών, ιδιαίτερα παλαιότερων, όπου ο φοιτητής ανέπτυσε αντικειμενική και μεθοδική κρίση.⁸⁴⁴ Οι προτάσεις αυτές προέρχονταν από κείμενο προς τους φοιτητές, γραμμένο μετά τη συνταξιοδότησή του, στο οποίο ο Άμαντος αναφερόταν γενικά στην ανάγκη συστηματικής εκπαίδευσής τους, στο πλαίσιο ενός πανεπιστημίου που κύρια αποστολή θα είχε τη συγκρότηση επιστημόνων με σαφείς μεθοδολογικές αρχές, ανεξάρτητα από την ειδικότητά τους.

Το τμήμα εκείνο των γνωστικών αντικειμένων που αφορούσαν τη μέση και νεότερη ελληνική φιλολογία και τα οποία είχαν απασχολήσει τον Λάμπρο στο ιστορικό του φροντιστήριο (παλαιογραφία, ιστορία του χειρογράφου, λογοτεχνία) ανήκαν πλέον στη δικαιοδοσία της έδρας του Ν. Βέη, ο οποίος παρέδιδε συστηματικά βιβλιογραφία, κριτική και σύγκριση πηγών. Και στο δικό του φροντιστήριο όμως ο Σ. Κουγέας συνέχισε τη διδασκαλία του προκατόχου του σε όλο το μήκος και το πλάτος της ελληνικής ιστορίας. Σημειώνω, πάντως, ότι κανένα από τα φροντιστήρια δεν απέκτησε την αίγλη του φροντιστηρίου του Λάμπρου, ούτε έχουμε ενδείξεις για την ενίσχυσή τους με βιβλία και αρχειακά τεκμήρια όπως συνέβαινε με εκείνο.

844. Βλ. «Προς τους φοιτητές», *Μικρά Μελετήματα...*, ό.π., σ. 318, και passim, σ. 314-320.

Η ομάδα αυτή των συγκεκριμένων καθηγητών προσέφερε ένα άλλο διδακτικό μοντέλο σε σχέση με τους προκατόχους τους. Η διδασκαλία τους εμπνεόταν από τα φροντιστήρια, στηριζόταν στη συνεργασία με τους φοιτητές, οδηγούσε στον μετριασμό της ρητορείας. Στο πλαίσιο αυτό η εικόνα του καθηγητή γινόταν πιο ανθρώπινη, πιο κοντινή στους φοιτητές του: *Δίδασκε απλά, χαμηλόφωνα, χωρίς χειρονομίες και ρητορισμούς, ακουμπισμένος κάπως στην έδρα, όπως θυμάται η Αικατερίνη Χριστοφιλοπούλου για τον Κωνσταντίνο Άμαντο*,⁸⁴⁵ ενώ ο Σ. Κουγέας *δίδασκε χωρίς στόμφο, χωρίς αλαλαγμό, αλλά με κατάνυξη, με τη διάθεση του ανθρώπου που προσπελάζει τα ιερά και τα όσια*.⁸⁴⁶ Ακόμη και στην περίπτωση του Ν. Βέη, καθηγητή με γνωστές ρητορικές ικανότητες, ο στόμφος της παράδοσής του συνοδευόταν από τα πρώτα στη Φιλοσοφική κλειστά φροντιστήρια με επιλογή των φοιτητών, ενώ οι εξετάσεις του, οι οποίες διεξάγονταν δημόσια, ήταν γνωστές για τις διαλογικές συζητήσεις μεταξύ εξεταστή και εξεταζομένων. Χαρίσματα του καθηγητή ήταν πλέον η κριτική του ικανότητα, η δυνατότητα να πείθει τους μαθητές του διά του λόγου, να διδάσκει στοχεύοντας στη λογική.⁸⁴⁷

Η φροντιστηριακή διδασκαλία δημιουργούσε στενές σχέσεις με τους συμμετέχοντες. Ο Κ. Άμαντος, λόγου χάρη, δεχόταν κάθε εβδομάδα φοιτητές στο σπίτι του.⁸⁴⁸ Πέρα από τις συζητήσεις και τη στήριξη των επιστημονικών εργασιών τους, μεριμνούσε για την επαγγελματική τους εξέλιξη, όπως μαρτυρεί και η πρόσληψη του Νικολάου Ανδριώτη, του Εμμανουήλ Κριαρά και του Νίκου Σβροώνου στο Μεσαιωνικό Αρχείο της Ακαδημίας Αθηνών.⁸⁴⁹ Γενικότερα καθηγητές όπως ο Άμαντος, ο Κουγέας, ο Βέης ήταν γνωστοί για τις στενές σχέσεις τους με τους φοιτητές και το ενδιαφέρον τους για τη μετέπειτα σταδιοδρομία τους στον ακαδημαϊκό στίβο. Τόσο η δημοσιευμένη αλληλογραφία

845. Αικ. Χριστοφιλοπούλου, ό.π., σ. 983.

846. Από το «Μνήμη Κουγέα» του Ι. Μ. Παναγιωτόπουλου στο αφιέρωμα στη *Νέα Εστία*, ό.π., σ. 1444.

847. Βλ. Κ. Θ. Δημαράς, «Σωκράτης Κουγέας», *Το Βήμα* (18 Νοεμβρίου 1966).

848. Βλ. Εμμανουήλ Κριαράς, *Πραγματώσεις και όνειρα. Σταθμοί μιας πορείας*, Θεσσαλονίκη, Ιανός, 2001, σ. 72. Η προσέλευση των φοιτητών στο σπίτι του καθηγητή αποτελούσε μια παλιά ακαδημαϊκή παράδοση, ιδιαίτερα στον γερμανόφωνο κόσμο, η οποία συνεχίζεται ως σήμερα. Ο Ράνκε ξεκίνησε τα πρώτα φροντιστήρια στο σπίτι του, όπως και πολλοί άλλοι καθηγητές σε όλο τον κόσμο κατά τα πρώτα χρόνια εφαρμογής του θεσμού, έως ότου δημιουργήθηκαν οι κατάλληλοι χώροι στα πανεπιστήμια. Βλ. Bonnie G. Smith, "Gender and the Practices of Scientific History: The Seminar and Archival Research in the Nineteenth Century", *The American Historical Review* 100, 4 (Οκτώβριος 1995), σ. 1154, 1157.

849. Εμμ. Κριαράς, ό.π., σ. 77.

του Ν. Βέη με τους μαθητές του⁸⁵⁰ όσο και η ανέκδοτη αλληλογραφία του Κ. Άμαντου με φοιτητές και αποφοίτους της Φιλοσοφικής Σχολής Αθηνών⁸⁵¹ καλύπτουν ευρύτατο φάσμα: πληροφορίες για επιστημονικές εργασίες και μεταπτυχιακές σπουδές, προσωπικά νέα, βοήθεια για την επαγγελματική τους διαδρομή, ακόμη και δυνατότητα οικονομικής ενίσχυσης ώστε να μπορέσουν να καλυφθούν τα διδάκτρα για τις πανεπιστημιακές σπουδές. Οι στενές αυτές σχέσεις αποτυπώθηκαν και σε μια σειρά λογοτεχνικών και αυτοβιογραφικών κειμένων, τα οποία προήλθαν από εκπροσώπους της γενιάς των φοιτητών του Μεσοπολέμου.⁸⁵² Σε αυτά τα κείμενα τόσο ο Κουγέας όσο και ο Άμαντος εντάσσονται σε μια προοδευτική ομάδα καθηγητών, με κύριο γνώμονα την τοποθέτησή τους στο γλωσσικό ζήτημα. Στην ίδια ομάδα εντάσσονταν κατ' αρχήν ο Παναγής Λορεντζάτος και οι Ν. Βέης και Σ. Μενάρδος.⁸⁵³

Η εισαγωγή και καθιέρωση της φροντιστηριακής διδασκαλίας στην ιστορία αποτέλεσε εξέλιξη με σημαίνουσες επιπτώσεις στο πανεπιστημιακό πρόγραμμα μαθημάτων. Αφενός συντέλεσε καθοριστικά στη στροφή των ιστορικών μαθημάτων προς τα βυζαντινά και νεοελληνικά χρόνια. Αφετέρου δημιούργησε μια νέα δυναμική αναφορικά με τη μελέτη της ιστορίας και τους τρόπους προσέγγισής της. Η δυναμική αυτή ενισχύθηκε από το κύρος του Σπ. Λάμπρου και την προσπάθειά του να μεταβάλει συνολικά τους όρους της ιστορικής παραγωγής με βάση τα δυτικοευρωπαϊκά πρότυπα, στην κατεύθυνση μιας συγκροτημένης επιστήμης με μεθοδολογία και καθορισμένες τεχνικές προσπέλασης του αντικειμένου μελέτης της. Παρά τη θεσμοθέτηση, καθιέρωση και γρήγορη διάδοσή της στο τέλος του 19ου αιώνα, η ιστορική φροντιστηριακή διδασκαλία δεν συνέχισε με την ίδια δυναμική και στα επόμενα χρόνια. Οι λόγοι ήταν πολλοί. Κατά πρώτον, η γενικότερη φυσιογνωμία

850. Βλ. Μαίρη Νίκου Βέη, *Ο Νίκος Βέης και τα ελληνικά βλαστάρια*, Αθήνα 1963, καθώς και Μαίρη Ν. Βέη (εισαγωγικό σημείωμα και επιμ.), *Ο Νίκος Βέης τιμημένος σαν διδάσκαλος του γένους από τους φοιτητές του: είκοσι χρόνια πέρασαν από τότε που έφυγε (†1958-1978)*, Αθήνα 1980, όπου και πολλές επιστολές φοιτητών του.

851. Στο «Προσωπικόν Αρχείου Κ. Αμάντου», το οποίο φυλάσσεται στο Κέντρον Ερεύνης του Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού (ΚΕΜΝΕ) της Ακαδημίας Αθηνών. Βλ. ιδιαίτερα: Dossier VI, Δέση 4, Επιστολαί διάφοραι, Α+Β.

852. Βλ. για παράδειγμα το μυθιστόρημα του Βασίλη Μοσχόβη, *Γενεά έρχεται*, Αθήνα, Το ελληνικό βιβλίο, 1960, καθώς και του Πίνδαρου Μπρεδής, *Παιδιά του αιώνα*, Αθήνα, Δίφρος, 1957, στα οποία περιέχονται και πολλά αυτοβιογραφικά στοιχεία. Συνολικά για την αναπαράσταση της νεανικής και ιδιαίτερα της πανεπιστημιακής ζωής στον μυθιστορηματικό λόγο βλ. Αγγέλα Καστρινάκη, *Οι περιπέτειες της νεότητος. Η αντίθεση των γενεών στην ελληνική πεζογραφία (1880-1945)*, Αθήνα, Καστανιώτης, 1995.

853. Εμμ. Κριαράς, *ό.π.*, σ. 13-14 και 39-40, 48, 57-60.

της Φιλοσοφικής, η οποία ήταν στραμμένη κυρίως προς την αρχαιότητα, στο μέτρο μάλιστα που από το 1904 το Φυσικομαθηματικό Τμήμα αναβαθμίστηκε σε σχολή, ενώ οι βενιζελικές εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις οδήγησαν σε μεγάλο βαθμό στη συντηρητική αναδίπλωση του προσωπικού της. Κατά δεύτερον, η απουσία εξειδικευμένων υποδομών όπου θα μπορούσαν να εργαστούν οι απόφοιτοι της Σχολής, οι οποίοι εκ των πραγμάτων στρέφονταν προς τη μέση εκπαίδευση. Και, κατά τρίτον, η έλλειψη οικονομικής στήριξης παρόμοιων εγχειρημάτων από την κρατική μηχανή. Στο πλαίσιο της στροφής προς την εξειδίκευση, από τη μεταρρύθμιση του 1911 είχαν προβλεφθεί έδρες βοηθητικών επιστημών, εκ των οποίων οι περισσότερες στη δεκαετία του 1910 είτε καταργήθηκαν είτε οι διορισμοί του προσωπικού τους ακυρώθηκαν στις συμπληγάδες των συνεχών πολιτικών αλλαγών και των οικονομικών προβλημάτων. Η κατάσταση επιδεινώθηκε ιδιαίτερα μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, όταν η αυστηρή δημοσιονομική πολιτική που ακολουθήθηκε οδήγησε στη ματαίωση όλων των σχετικών πρωτοβουλιών. Εξασφαλίστηκε μόνο η συνέχεια στην έδρα της *Ιστορίας των Μέσων και νεωτέρων χρόνων*. Η σύσταση της έδρας της Βυζαντινής ιστορίας ήταν απολύτως αναγκαία στη νέα πολιτική και επιστημονική συγκυρία, ενώ παράλληλα η συνταξιοδότηση του Καρολίδη τη διευκόλυνε οικονομικά. Η τεκμηρίωση και η έρευνα δεν αποτέλεσαν προτεραιότητες της Πολιτείας, ούτε όμως και των πανεπιστημιακών αρχών. Επισημαίνω και πάλι ότι το πρόβλημα είναι γενικότερο και αφορά συνολικά τη φροντιστηριακή και εργαστηριακή διδασκαλία. Ούτως ή άλλως, στις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα και με τη γενικότερη υποχώρηση του θετικισμού, η έννοια της εργαστηριακής διδασκαλίας επικεντρώθηκε στις θετικές επιστήμες, όπως άλλωστε επεσήμαινε και ο Κωνσταντίνος Καραθεοδωρής στην έκθεσή του για την αναδιοργάνωση του Πανεπιστημίου Αθηνών το 1930.⁸⁵⁴

ΟΙ ΝΕΕΣ ΥΠΟΔΟΜΕΣ

Μελετώντας τα βιογραφικά των πανεπιστημιακών καθηγητών της ιστορίας, όσων διεκδίκησαν αντίστοιχες θέσεις αλλά και γενικότερα ενός ευρύτερου κύκλου λογίων οι οποίοι ασχολήθηκαν με την ιστορία, θα μπορούσαμε να παρατηρήσουμε ότι, ιδιαίτερα για τον 19ο αιώνα, οι περισσότεροι από αυτούς εργάστηκαν στη μέση εκπαίδευση. Στη δεύτερη και στην τρίτη δεκαετία του

854. Α. Βρυχεία, Κ. Γαβρόγλου, *ό.π.*, σ. 173.

20ού αιώνα η εικόνα μεταβλήθηκε, στο μέτρο που ένας σημαντικός αριθμός απασχολήθηκε σε αρχεία και υπηρεσίες τα οποία συστάθηκαν την περίοδο αυτή για τη συναγωγή γλωσσικού, λαογραφικού και ιστορικού υλικού και την εκπόνηση έργων υποδομής για την έρευνα (λεξικά, αρχεία, μουσεία κ.ά.). Αναφέρομαι συγκεκριμένα σε μια σειρά από θεσμούς (Γενικά Αρχεία του Κράτους, Λαογραφικό Αρχείο, Ιστορικό Λεξικό της Ελληνικής Γλώσσας, Μεσαιωνικό Αρχείο, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο) οι οποίοι παγιώθηκαν στις αρχές του 20ού αιώνα χάρη στη δημόσια χρηματοδότηση ή στην ιδιωτική πρωτοβουλία.

Στη συγκρότηση των περισσότερων πρωτοστάτησαν πανεπιστημιακοί δάσκαλοι, με εξαίρεση τα Γενικά Αρχεία του Κράτους (ΓΑΚ), τα οποία ιδρύθηκαν το 1914 με πρωτοβουλία του Γιάννη Βλαχογιάννη. Ο Γεώργιος Χατζιδάκις εμπνεύστηκε και δημιούργησε το Ιστορικό Λεξικό της Ελληνικής Γλώσσας, ενώ ως μέλος της Ακαδημίας Αθηνών συνέβαλε ουσιαστικά στη δημιουργία του Μεσαιωνικού Αρχείου.⁸⁵⁵ Ιδρυτής του Λαογραφικού Αρχείου υπήρξε ο Νικόλαος Πολίτης. Σημειώνω ότι και το Ιστορικό Λεξικό και το Λαογραφικό Αρχείο εντάχθηκαν στην Ακαδημία Αθηνών μετά την ίδρυσή της το 1926, ενώ το Μεσαιωνικό Αρχείο ιδρύθηκε κατευθείαν από την Ακαδημία. Το Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο ιδρύθηκε το 1914 μετά και από έντονη κινητοποίηση του καθηγητή Αδ. Αδαμαντίου, ο οποίος υπήρξε και ο πρώτος διευθυντής του, ενώ το 1923 στο Μουσείο ενσωματώθηκε και η συλλογή της ΧΑΕ.⁸⁵⁶

Στα ιδρύματα αυτά εργάστηκαν μια σειρά αποφοίτων της Φιλοσοφικής Σχολής Αθηνών, οι περισσότεροι εκ των οποίων κατέλαβαν αργότερα σημαντικές θέσεις στα ελληνικά πανεπιστήμια. Ο χρονικός ορίζοντας στον οποίο κινήθηκαν τα συγκεκριμένα εγχειρήματα αφορούσε τα βυζαντινά και νεότερα χρόνια, ακόμη και εάν είχαν αρχικά θέσει στόχο τη μελέτη μιας ευρύτερης περιόδου. Το Ιστορικό Λεξικό ιδρύθηκε αποσκοπώντας στη σύνταξη μεγάλου λεξικού από τα αρχαία έως τα σύγχρονα χρόνια, το οποίο θα περιελάμβανε όλο τον λεξιλογικό θησαυρό της ελληνικής γλώσσας. Εξαιτίας των δυ-

855. Η πρόταση για την ίδρυσή του είχε γίνει στο Β' Διεθνές Συνέδριο Βυζαντινών Σπουδών (Βελιγράδι, 1927). Για την ιστορία του Αρχείου βλ. Ακαδημία Αθηνών, *Το Κέντρον Ερευνής του Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού 1930-2003. Ίδρυση, λειτουργία, ερευνητικές δραστηριότητες, δημοσιεύματα*, Αθήνα 2003. Εμμ. Κριαράς, «Εκθεσις περί του έργου του Μεσαιωνικού Αρχείου», *Επετηρίς του Μεσαιωνικού Αρχείου* 1 (1939), σ. 149-150.

856. Βλ. Όλγα Γκράτζιου, «Από την ιστορία...», ό.π.

σκολιών που γεννούσε η ευρύτητα της περιόδου αποφασίστηκε τελικά η επικέντρωση στα νεότερα χρόνια και μόνο για τη δημοτική. Πρωταρχικός στόχος του Μεσαιωνικού Αρχείου ήταν η σύνταξη λεξικού της μεσαιωνικής ελληνικής γλώσσας από τη γέννηση του Χριστού έως περίπου το 1800. Καθώς το διάστημα θεωρήθηκε εξαιρετικά μεγάλο, αποφασίστηκε ο περιορισμός στην περίοδο της Τουρκοκρατίας και η συγκέντρωση του σχετικού ιστορικού και γλωσσικού υλικού, όπως και ο προσανατολισμός προς τη συγκρότηση ενός λεξικού κυρίων ονομάτων και τοπωνυμίων μετά την Άλωση και ο καταρτισμός *προσωπογραφίας* της περιόδου. Τόσο τα ΓΑΚ όσο και το Λαογραφικό Αρχείο ήταν εξ αρχής προσανατολισμένα προς τα μεσαιωνικά και νεότερα χρόνια.

Συνολικά, τα ιδρύματα αυτά στόχευαν στη συγκέντρωση γλωσσικού, ιστορικού, λαογραφικού υλικού από τη βυζαντινή και νεότερη περίοδο. Σε αντίθεση προς προηγούμενες προσπάθειες, όπου η συγκέντρωση παρόμοιου υλικού προερχόταν κυρίως από ερασιτέχνες ιστοριοδίφες ή λαογράφους, για τις συγκεκριμένες συναγωγές υπήρξε αυστηρή οργάνωση και συγκεκριμένοι κανόνες, οι οποίοι μάλιστα απέκτησαν και θεσμική υπόσταση με την ανακήρυξή τους σε εσωτερικούς κανονισμούς. Στην περίπτωση του Μεσαιωνικού Αρχείου κύρια μέθοδος εργασίας υπήρξε η αποδελτίωση κειμένων της Τουρκοκρατίας καθώς και δημοσιευμένων πηγών σε περιοδικά και η συγγραφή λημμάτων και δελτίων.⁸⁵⁷ Η έμφαση αυτή στη συναγωγή γλωσσικού υλικού αποτυπώθηκε και στις εργασίες των συνεργατών του, ανάμεσά τους και μετέπειτα πανεπιστημιακοί καθηγητές Ιστορίας.

Η δημιουργία των συγκεκριμένων υποδομών λειτούργησε κυρίως προς ιστοριοφιλολογική κατεύθυνση, με έμφαση στη φιλολογία. Ο αριθμός όσων εργάστηκαν σε αυτούς τους φορείς ήταν πολύ μικρός. Η συγκρότηση μιας επαγγελματικής κοινότητας ιστορικών εκτός πανεπιστημίων αποτελεί μεταπολεμικό φαινόμενο στην Ελλάδα, με σημαντικότερη κατά τη γνώμη μου τομή την ίδρυση του Βασιλικού Ιδρύματος Ερευνών και των κέντρων του, στη δεκαετία του 1960.

857. Εμμ. Κριαράς, *ό.π.*

ΤΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
ΚΑΙ ΤΟ ΑΙΤΗΜΑ ΤΟΥ ΕΚΣΥΓΧΡΟΝΙΣΜΟΥ
ΤΩΝ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

*Ἐνόςφω μὲν ὑπῆρχεν ἀνοικτὴ ἡ Ὄθωμανικὴ αὐτοκρατορία, ἡ Βουλγαρία, ἡ Ρωσία, ἡ Αἴγυπτος, ἡ Παλαιστίνη καὶ ἡ Συρία –ὄλη ἡ μέχρῃ χθὲς Ἑλληνικὴ, ἡ ἐλληνίζουσα Ἀνατολή– ἠδύνατο νὰ εὔρουν ἐκεῖ θέσιν ὄχι μόνον οἱ ἐκεῖθεν ἐρχόμενοι, ἀλλὰ καὶ οἱ πλεονάζοντες ἐντεῦθεν. Μετὰ τὴν μεγάλην ὅμως συμφορὰν κλεισμένοι στενωῶς ἐντὸς τῶν στενωῶν κρατικῶν ὁρίων, ποῦ ἀλλοῦ ἔχουν ν' ἀποβλέψουν ἢ πρὸς τὸ δημόσιον ταμεῖον;*⁸⁵⁸

Παρά την υπερβολή που χαρακτηρίζει το απόσπασμα από τον πρυτανικό λόγο του Σ. Μενάρδου, καθώς ήδη από το τέλος του 19ου αιώνα η κοινή γνώμη κατήγγελλε τον μεγάλο αριθμό αποφοίτων-ανέργων του τριτοβάθμιου ιδρύματος που συνωστίζονταν εντός του ελληνικού βασιλείου, η Μικρασιατική Καταστροφή σηματοδοτούσε σε πραγματικό, μα κυρίως σε συμβολικό επίπεδο την αλλαγή των στοχεύσεων του Πανεπιστημίου Αθηνών. Η περιχαράκωση στα εθνικά σύνορα έθετε νέες προτεραιότητες, ενώ η ανάπτυξη των άλλων βαλκανικών κρατών και η δημιουργία νέων πανεπιστημίων σε αυτά ενέτεινε παλαιούς φόβους: Σήμερα οί γειτονικοί λαοί, ιδίως οί ιστορικοί αντίπαλοί μας, ἀφυπνίσθησαν ὁ εἷς μετὰ τὸν ἄλλον καὶ ἐρρίφθησαν εἰς τὸ στάδιον τῆς διεθνοῦς ἀμίλλης. Ἐὰν ἐκ τῶν νεαρῶν αὐτῶν Πανεπιστημίων ἀποφοιτήσουν πολιτικοί, ἰατροί, φιλόλογοι, χημικοί, δικασταὶ ἐμβριθέστεροι καὶ ἀρτιώτεροι τῶν ἡμετέρων, τότε ἡ πατρὶς τῶν ἐπιστημῶν πέπρωται νὰ ὑποστῇ νέαν, ταπεινότεραν καὶ σκληροτέραν ἦταν.⁸⁵⁹ Ο σημαντικότερος ὅμως φόβος προερχόταν ἀπὸ το εσωτερικό, ἀπὸ τὴ δημιουργία ἐνὸς νέου πανεπιστημίου: Προσέτι δὲ αἱ ἱστορικαὶ συνθήκαι τῶν Νέων Χωρῶν ἐπιβάλλουσι τὴν ἴδρυσιν ἐνὸς κέντρου ἀκτινοβολίας τοῦ ἐθνικοῦ ἡμῶν πολιτισμοῦ, μέλλοντος νὰ διαθερμάνῃ εἰς τοὺς κόλπους τῆς Ἑλληνικῆς ἰδέας ὄλα τὰ τέκνα τῆς Ἑλληνικῆς Πατρίδος.⁸⁶⁰ Η δημιουργία του νέου πανεπιστημίου αποσκοπούσε συμβολικά και πραγματικά στην «εθνική» εκπαίδευση των κατοίκων της Βόρειας Ελλάδας, ὡστε νὰ γίνει εφικτὴ ἡ ἐνσωμάτωσή τους στο ἐλληνικὸ κράτος, ἐνὸ βέβαια συνέτεινε καὶ στὴν οικονομικὴ ἐνίσχυση τῶν

858. Πρυτανικοί λόγοι 1925-1926, σ. 12-13.

859. Στο ἴδιο, σ. 25.

860. Ἀπὸ τὴν εισηγητικὴ ἀγόρευση τοῦ ὑπουργοῦ Παιδείας Ἰωάννη Λιμπερόπουλου στὴ συνεδρίαση τῆς Βουλῆς τῆς 8ης Ἰουλίου 1924, γιὰ τὸν ἰδρυτικὸ νόμο τοῦ Πανεπιστημίου. Βλ. Βασίλειος Δ. Κυριαζόπουλος, *Τα πενήντα χρόνια τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης 1926-1976*, Θεσσαλονίκη 1976, σ. 45.

συγκεκριμένων περιοχών. Ταυτόχρονα, η λειτουργία του συντελούσε εμμέσως και εἰς τὴν βελτίωσιν τοῦ ἐν Ἀθήναις Πανεπιστημίου, ὅπως σημείωνε ο πρωθυπουργός Αλέξανδρος Παπαναστασίου στις προγραμματικές δηλώσεις της κυβέρνησής του, γραμμένες από το χέρι του Δημήτρη Γληνού το 1924.⁸⁶¹ Η πραγμάτωση του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης πέρασε από χίλια μύρια κύματα, φαλκιδεύοντας πολλά από τα αρχικά καινοτόμα χαρακτηριστικά του, ενώ τελικά ξεκίνησε –για την ακρίβεια πρώτη και μόνη η Φιλοσοφική Σχολή– τη λειτουργία του το 1926. Σημαντικά στοιχεία της φυσιογνωμίας της Σχολής και ευρύτερα του Πανεπιστημίου διαμορφώθηκαν κατά την τελευταία τετραετία της βενιζελικής διακυβέρνησης (1928-1932), ιδιαίτερα από τον υπουργό Παιδείας Γεώργιο Παπανδρέου.

Στη νεοσύστατη Φιλοσοφική Σχολή Θεσσαλονίκης ιστορία δίδαξαν παλιοί γνώριμοι του Αθήνησι: ένας πρώην καθηγητής, ο Γεώργιος Σωτηριάδης, και δύο υποψήφιοι σε παλαιότερες εκλογές, ο Παντελής Κοντογιάννης και ο Ιωάννης Βογιατζίδης. Ο Γ. Σωτηριάδης κατέλαβε την έδρα της Γενικής ιστορίας των νεωτέρων χρόνων, η οποία περιελάμβανε κυρίως ευρωπαϊκή ιστορία. Ο Π. Κοντογιάννης έγινε καθηγητής της έδρας της Ιστορίας της τουρκοκρατούμενης και νεωτέρας Ελλάδος, ενώ ο Ι. Βογιατζίδης της Βυζαντινής και συγχρόνου αυτής γενικής ιστορίας. Εκτός από τις τρεις τακτικές έδρες θεσπίστηκε και μία αυτοτελής έδρα, της Ιστορίας και φιλολογίας των λαών της Χερσονήσου του Αίμου, στην οποία διορίστηκε ο έκτακτος καθηγητής Μιχαήλ Λάσκαρις.⁸⁶² Για την προώθηση της ιστορικής έρευνας, εκτός από τη δημιουργία ιστορικού σπουδαστηρίου, αποφασίστηκε η συγκρότηση ιστορικού αρχείου, στο οποίο βρήκαν στέγη η συλλογή του Ανδρέα Μάμουκα, με έγγραφα της Επανάστασης του 1821, τμήμα του οθωμανικού αρχείου του Ιεροδικείου Βεροίας και άλλες αρχειακές συλλογές.⁸⁶³

Ήταν σαφές ότι στο νεοσύστατο Πανεπιστήμιο, όπου η ιστορία είχε σημαντική παρουσία (τέσσερις από τους δώδεκα καθηγητές που διορίστηκαν το 1926 δίδασκαν ιστορία), η έμφαση δινόταν στη νεότερη ιστορία. Αρχαία ιστορία ανέλαβε να διδάξει ο Γ. Σωτηριάδης και ο αρχαιολόγος Ευστράτιος Πελεκίδης, καθηγητής της έδρας της Επιγραφικής και των πολιτικών αρχαιοτή-

861. Βλ. Σπύρος Μαρκέτος, «Η ίδρυση του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης: Κριτική στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας», *Πανεπιστήμιο και Ιδεολογία...*, ό.π., τ. 2, σ. 403.

862. Βλ. *εδώ*, σ. 300-301.

863. Βλ. Α. Ξανθοπούλου-Κυριακού, «Ιστορικές σπουδές», Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, *Φιλοσοφική Σχολή Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Τα πρώτα 75 χρόνια*, Θεσσαλονίκη, University Studio Press, 2000, σ. 77-94.

των. Μόλις το 1940, μετά από μια σειρά άγονες προκηρύξεις, την έδρα της Αρχαίας ιστορίας κατέλαβε ο Ιωάννης Παπασταύρου. Η έμφαση στη βυζαντινή και νεότερη ιστορία (ο Μ. Λάσκαρις δίδαξε πολιτική και διπλωματική ιστορία των νεότερων χρόνων, ιδιαίτερα δε το Ανατολικό ζήτημα) αποτελούσε μια επιλογή που συνδεόταν με τον χαρακτήρα του Πανεπιστημίου και τις πολιτικές αποφάσεις που οδήγησαν στην ίδρυσή του. Επρόκειτο για μια επιλογή που ενίσχυε τον εθνοκεντρικό χαρακτήρα της ιστορικής επιστήμης σε έναν άλλο άξονα από εκείνον του Αθήνησι, αναδεικνύοντας ως ενοποιητικό στοιχείο τη βυζαντινή και νεότερη κληρονομιά, περιορίζοντας την αναφορά στην αρχαιότητα, εμμένοντας στη σημασία της δημοτικής γλώσσας ως οργάνου διάδοσης και καλλιέργειας της εθνικής συνείδησης. Το γεγονός, άλλωστε, ότι ανάμεσα στους πρώτους καθηγητές που εξελέγησαν υπήρξαν γνωστοί και μαχητικοί δημοτικιστές (Μανόλης Τριανταφυλλίδης, Γιάννης Αποστολάκης, Χαράλαμπος Θεοδωρίδης, Αλέξανδρος Δελμούζος), σε συνδυασμό με το πνεύμα γλωσσικής ανεκτικότητας που χαρακτήριζε το μεγαλύτερο τμήμα του διδακτικού προσωπικού, οδήγησε στην ανάδειξη της Φιλοσοφικής ως του κατεξοχήν εκπροσώπου του εκπαιδευτικού δημοτικισμού στην ανώτατη εκπαίδευση.⁸⁶⁴ Η παλαιότερη Φιλοσοφική αντιμετώπισε με εμφανή εχθρότητα τη νεοσύστατη αδελφή της –ήταν σαφές από την αρχή ότι προοριζόταν να αποτελέσει το αντίβαρό της–, ιδιαίτερα μάλιστα όταν, και παρά τις συνεχείς προσπάθειές της, η πρώτη δεν μπόρεσε να χειραγωγήσει την ανάδειξη του προσωπικού της δεύτερης.⁸⁶⁵

Η σημαντικότερη καινοτομία στη νεοσύστατη Σχολή ήταν η διάκρισή της σε τμήματα και η απονομή των σχετικών πτυχίων. Στην αρχική σύλληψη θα απένεμε έντεκα πτυχία (φιλοσοφίας και παιδαγωγικής, κλασικής φιλολογίας, μεσαιωνικής και νεότερης ελληνικής φιλολογίας, ιστορίας, αρχαιολογίας, γαλλικής, γερμανικής, ιταλικής, αγγλικής γλώσσας και φιλολογίας, καθώς και βαλκανικών, ανατολικών γλωσσών και φιλολογιών), άρα θα διακρινόταν και σε αντίστοιχα τμήματα. Τα μεγαλεπήβολα σχέδια δεν ήταν δυνατόν να εφαρμοστούν.⁸⁶⁶ Έτσι τελικά η Σχολή εγκαινίασε τη λειτουργία της το ακαδημαϊκό έτος 1926-1927, απονέμοντας πέντε πτυχία, ανάμεσά τους και το πτυχίο

864. Ι. Κ. Χασιώτης, «Αναζητώντας τομές και βασικά χαρακτηριστικά στην ιστορία της Φιλοσοφικής Σχολής», στο ίδιο, σ. 21.

865. Βλ. Σπ. Μαρκέτος, ό.π., σ. 418-419.

866. Βλ. και την κριτική του Αλέξανδρου Δελμούζου, *Το πρόβλημα της Φιλοσοφικής Σχολής*, Αθήνα, Μπάουρον, 1983 (α' έκδ.: 1944), σ. 76.

ιστορίας.⁸⁶⁷ Τα τρία πρώτα χρόνια ήταν κοινά, ενώ στο τέταρτο οι φοιτητές παρακολουθούσαν μαθήματα ειδικευσης.

Η δημιουργία των τμημάτων δεν αφορούσε μόνο τη Φιλοσοφική αλλά ολόκληρο το νεότευκτο Πανεπιστήμιο και τις σχολές του, παλαιότερες και νεότερες. Με τον τρόπο αυτό το νέο ίδρυμα εναρμονιζόταν με τα όσα συνέβαιναν στη Δυτική Ευρώπη, όπου ήδη από το τέλος του 19ου αιώνα η διάκριση των σχολών σε τμήματα και η αντίστοιχη επαγγελματική εξειδίκευση αποτέλεσε κυρίαρχη εξέλιξη στο μεγαλύτερο μέρος της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης.⁸⁶⁸ Στην περίπτωση της ιστορίας δημιουργήθηκαν εξειδικευμένα τμήματα, τα οποία αποσκοπούσαν στην επαγγελματική εκπαίδευση νέων ιστορικών.⁸⁶⁹ Η εξέλιξη αυτή συνδέθηκε με τον εμπλουτισμό της ιστορικής εκπαίδευσης μέσω του πολλαπλασιασμού των εδρών Ιστορίας, με την εισαγωγή νέων γνωστικών αντικειμένων και τη διεύρυνση των παλαιότερων.⁸⁷⁰

867. Βλ. Σπ. Μαρκέτος, ό.π., σ. 404-407.

868. Είναι χαρακτηριστικός ο προβληματισμός του Αλέξανδρου Δελμούζου στο κείμενό του, γραμμένο λίγο πριν τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, για την οργάνωση της Φιλοσοφικής Σχολής, όπου το ζήτημα του καταμερισμού σε τμήματα και της οργάνωσης των πτυχίων διατρέχει το σύνολο του βιβλίου. Βλ. Αλ. Δελμούζος, ό.π.

869. Στη Γαλλία ως το 1880 υπήρχε ένα κοινό πτυχίο (*licence des lettres*) στο τρίτο έτος με μαθήματα λογοτεχνίας, φιλοσοφίας και ιστορίας. Μετά από το 1880 το πτυχίο χωρίστηκε σε τρεις κατευθύνσεις, δηλαδή λογοτεχνίας, φιλοσοφίας και ιστορίας. Αργότερα προστέθηκαν και κατευθύνσεις γλωσσών, αλλά το πτυχίο παρέμενε ενιαίο. Μια πρώτη εξειδίκευση θεσπίστηκε με το τέταρτο έτος σπουδών, το *Diplôme d'Études Supérieures* (DES) ιστορίας το 1886, το οποίο θεωρήθηκε απαραίτητο από το 1894 για να συμμετέχει κανείς στον εθνικό διαγωνισμό (*agrégation*), για καθηγητές ιστορίας πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Το πείραμα της εξειδίκευσης διευρύνθηκε το 1907, με τη θέσπιση ξεχωριστής *licence* ιστορίας, όταν πλέον ένας φοιτητής παρακολουθούσε μετά από το δεύτερο έτος αποκλειστικά μαθήματα ιστορίας, θεσμός που αφορούσε όλα τα γαλλικά πανεπιστήμια: Christian Delacroix, François Dosse, Patrick Garcia, *Les courants historiques...*, ό.π., σ. 69-70. Στο Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης η σπουδή της σύγχρονης ιστορίας –η αρχαία παρέμεινε στο αρχαιογνωστικό τμήμα– ξεκίνησε το 1853 ως μέρος της Σχολής Νομικής και Σύγχρονης Ιστορίας, ενώ μπορούσαν να την παρακολουθήσουν μόνο οι φοιτητές που είχαν τελειώσει την κλασική *Litterae Humaniores* σχολή. Τα τμήματα δημιουργήθηκαν το 1871. Στο Πανεπιστήμιο του Κέμπριτζ υπήρξαν συστηματικές προσπάθειες να ιδρυθεί μια σχολή ιστορίας από το 1866, η οποία τελικά δημιουργήθηκε το 1873. Όπως δείχνει και η Reba N. Soffer, ό.π., σ. 53-68, οι διαδικασίες αυτές συνδέονταν με την εγκατάσταση στο πανεπιστημιακό πρόγραμμα της εθνικής ιστορίας.

870. Είναι χαρακτηριστικό το παράδειγμα του Πανεπιστημίου του Παρισιού. Πριν από το 1865 υπήρχαν μόνο τρεις έδρες Ιστορίας: μία έδρα Αρχαίας, μία Νεότερης και μία Γεωγραφίας (η γεωγραφία και η ιστορία θεωρούνταν και θεωρούνται μέχρι σήμερα ενιαίο μάθημα). Στη συνέχεια δημιουργήθηκαν οι εξής έδρες: Αρχαιολογίας

Αντίστοιχοι προβληματισμοί υπήρξαν και στην πρώτη ελληνική Φιλοσοφική Σχολή, όπου οι σχετικές προτάσεις χρονολογούνται από το τέλος του 19ου αιώνα.⁸⁷¹ Η πρώτη συζήτηση, την οποία έχω εντοπίσει στα Πρακτικά της Φιλοσοφικής Σχολής, διεξήχθη το 1918 (συνεδριάσεις 7ης και 15ης Φεβρουαρίου) μετά από πρόταση του καθηγητή Σ. Μενάρδου για διαχωρισμό σε τμήματα, ώστε η διδασκαλία να είναι πιο αποδοτική λόγω του μικρότερου αριθμού των φοιτητών. Η πρόταση απορρίφθηκε από τη συντριπτική πλειοψηφία των καθηγητών με το επιχείρημα ότι όλοι οι φοιτητές έπρεπε να διδάσκονται εξίσου τα βασικά μαθήματα.

Η λειτουργία της Φιλοσοφικής Σχολής της Θεσσαλονίκης προικοδότησε το αίτημα με μεγαλύτερη ένταση. Τον Απρίλιο του 1929 αποφασίστηκε η κήρυξη απεργίας των φοιτητών της Φιλοσοφικής στην Αθήνα μετά την άρνηση του υπουργείου Παιδείας να ικανοποιήσει τα αιτήματά τους, ανάμεσα στα οποία κεντρική θέση καταλάμβανε η διάκριση της Σχολής σε δύο τμήματα.⁸⁷² Η καταστολή της απεργίας από την αστυνομία έθεσε σε αναστολή προσωρινά και τη δημιουργία των τμημάτων.

Δυο χρόνια αργότερα, το 1931, από την κυβέρνηση Ελευθερίου Βενιζέλου που κατέστειλε την απεργία προήλθε η πρόταση για τον χωρισμό της Φιλοσοφικής Σχολής. Όπως ανακοίνωσε στο σώμα των καθηγητών της Σχολής ο διευθυντής της Ανωτάτης Εκπαίδευσης του υπουργείου Παιδείας, το υπουργείο, πιστεύοντας ότι για να προκύψουν μορφωμένοι καθηγητές πρέπει να

(1876), Μεσαιωνικής ιστορίας (1878), Νεότερης και σύγχρονης ιστορίας (1883), Ιστορίας της Γαλλικής Επανάστασης (1891) και Ιστορίας της τέχνης (1899). Έτσι μέχρι το 1899 υπήρχαν συνολικά οκτώ έδρες Ιστορίας στο Παρίσι. Το 1904 προστέθηκαν οι παρακάτω: μία έδρα Ρωμαϊκής ιστορίας, μία Μεσαιωνικής, μία Νεότερης πολιτικής και διπλωματικής ιστορίας, μία έδρα Ιστορίας της κοινωνικής οικονομίας. Ακολούθησαν μια έδρα Ιστορίας του χριστιανισμού στα νεότερα χρόνια (1906), μία έδρα Ιστορικής μεθόδου (1907), μία Βυζαντινής (1907) και μία Γεωγραφίας-τοπογραφίας (1909). Παράλληλα αυξήθηκε ο αριθμός των διδασκόντων, ενώ στα τμήματα φιλολογίας και λογοτεχνίας εντάχθηκαν μαθήματα για την ιστορία των θεσμών και της αρχαιότητας. Ο Pim den Boer, *ό.π.*, σ. 200-201, κάνει λόγο για υπερβολική τάση ιστορικοποίησης του πανεπιστημίου της πρωτεύουσας του γαλλικού κράτους.

871. Σημειώνω ενδεικτικά τις προτάσεις του καθηγητή Π. Κυριακού στον πρυτανικό του λόγο το 1882, όπου εκτός από την ίδρυση Σχολής Φυσικών και Μαθηματικών Επιστημών, πρότεινε τη διαίρεση της Φιλοσοφικής σε τέσσερα τμήματα: κυρίως Φιλολογίας, Φιλοσοφίας, Αρχαιολογίας και Ιστορίας. Βλ. Πρυτανικοί λόγοι 1881-1882, σ. 10-12.

872. Βλ. Ριζοσπάστης (7 Απριλίου 1929), «Η απεργία των φοιτητών». Τα άλλα αιτήματα ήταν η μη υποχρεωτική παρακολούθηση στο 5ο έτος, η επανεξέταση των απορριπτομένων στα θέματα εντός διμήνου και η εξέταση των τελειοφώτων τον Ιούνιο.

δημιουργηθούν ειδικότητες, θα κατέθετε νομοσχέδιο όπου θα καθόριζε πτυχία και αντίστοιχα τμήματα (συνεδρίαση 30ής Μαΐου 1931). Η πρόταση του υπουργείου ήταν η τριχοτόμηση της Σχολής: Φιλολογικό-Φιλοσοφικό, Ιστορικό και Αρχαιολογικό Τμήμα. Η Σχολή στάθηκε αρνητική, με την εύλογη εξαίρεση του Σ. Μενάρδου. Ως κύριες αιτίες προβλήθηκαν η έλλειψη χώρου και ο μικρός αριθμός του διδακτικού προσωπικού, ο οποίος δεν θα επέτρεπε την εκπλήρωση των υποχρεώσεων που θα απέρρεαν από τη συγκεκριμένη ρύθμιση. Τελικά το 1932 ο νέος οργανικός νόμος του Πανεπιστημίου (5343 της 23ης Μαρτίου 1932) προέβλεπε, για πρώτη φορά στην ιστορία του θεσμού και χωρίς τη συγκατάθεση της Σχολής, τη διάκρισή της σε τρία τμήματα, τα οποία θα απένεμαν και τα αντίστοιχα πτυχία: Αρχαιολογικό, Ιστορικό, Φιλολογικό.

Η Σχολή αποδέχθηκε τελικά τον νόμο, διεκδίκησε όμως και πέτυχε τη διαίρεσή της σε δύο τμήματα, Φιλολογικό και Ιστορικό-Αρχαιολογικό (βλ. συνεδριάσεις 1ης και 15ης Ιουνίου, 7ης Νοεμβρίου, 14ης Δεκεμβρίου 1932, 13ης και 21ης Φεβρουαρίου 1933). Τα τμήματα άρχισαν να λειτουργούν την επόμενη ακαδημαϊκή χρονιά με πολλά προβλήματα λόγω της έλλειψης οργανωμένου πλαισίου, καθώς και της δυσπιστίας των φοιτητών απέναντι στο Ιστορικό Τμήμα.⁸⁷³ Ούτως ή άλλως η δημιουργία των τμημάτων δεν συνοδεύθηκε από την ανάλογη αύξηση των εδρών και των γνωστικών αντικειμένων.

Ο διαχωρισμός της Φιλοσοφικής Σχολής σε δύο τμήματα είναι σαφές ότι πραγματοποιήθηκε με κυβερνητικές πρωτοβουλίες, σε μεγάλο βαθμό ενάντια στη θέληση των καθηγητών, οι οποίοι σε μια εποχή στροφής προς την εξειδίκευση και τον επιμερισμό της γνώσης έμειναν προσηλωμένοι σε ένα παλαιότερο μοντέλο. Δεν ήταν η πρώτη φορά που το σώμα των καθηγητών της Φιλοσοφικής Σχολής είχε αντιδράσει με αυτό τον τρόπο. Οι προσπάθειες δημιουργίας Φυσικομαθηματικής Σχολής είχαν συναντήσει από το τέλος του 19ου αιώνα τις αντιδράσεις των καθηγητών της Φιλοσοφικής. Σε μια σχολή όπου υπερτερούσαν οι διδάσκοντες αρχαιογνωστικών αντικειμένων και όπου η

873. Τον Νοέμβριο του 1936 στην έναρξη των μαθημάτων του Ιστορικού-Αρχαιολογικού Τμήματος προσήλθαν μόνο επτά φοιτητές. Όπως ενημέρωσε ο Άμαντος τους συναδέλφους του στη συνεδρίαση της Σχολής στις 18 Ιανουαρίου 1937, οι φοιτητές τού δήλωσαν ότι δεν εγγράφονταν στο συγκεκριμένο τμήμα γιατί με το πτυχίο του δεν έβρισκαν εργασία σε ιδιωτικά σχολεία, τα οποία προτιμούσαν τους αποφοίτους του Φιλολογικού, ενώ στο δημόσιο διορίζονταν με την παρέλευση τριετίας από την απονομή του πτυχίου. Η μέση εκπαίδευση παρέμεινε σταθερά ο κύριος υποδοχέας των αποφοίτων της Φιλοσοφικής Σχολής.

ταυτότητά της είχε καθοριστεί στη διάρκεια του χρόνου από τα γλωσσικά μαθήματα, οι αντιδράσεις σε κάθε προσπάθεια μεταβολής ήταν αναμενόμενες. Στη συγκυρία όμως της δεκαετίας του 1930 πρέπει να συνεκτιμηθεί και ένας άλλος παράγοντας: οι εμπειρίες της προηγούμενης δεκαετίας, όταν η Σχολή είχε έλθει σε σύγκρουση με τις βενιζελικές κυβερνήσεις με αφορμή τις γλωσσικές μεταρρυθμίσεις και είχε αντιμετωπίσει τις προσπάθειες της εκτελεστικής εξουσίας να τη χειραγωγήσει. Ο σταδιακός περιορισμός της αίγλης του παλαιού Πανεπιστημίου και ο φόβος υποσκελισμού από τη νεότερη Σχολή που διέθετε και την εύνοια της κυβέρνησης ενέτειναν την αντίδραση σε κάθε μεταρρύθμιση, ιδιαίτερα όταν θα μπορούσε να αναδειχθεί σε Κερκόπορτα για την άλωση της παλαιότερης Φιλοσοφικής. Η δημιουργία των τμημάτων θα μπορούσε να σημάνει την είσοδο νέου διδακτικού προσωπικού με διαδικασίες που δεν θα επέτρεπαν τον έλεγχό του από το σώμα των υπαρχόντων καθηγητών (για παράδειγμα διορισμός τους από την κυβέρνηση ή μετακίνηση από τη Φιλοσοφική Σχολή της Θεσσαλονίκης, όπως στην περίπτωση του Φαίδωνος Κουκουλέ). Η διατήρηση του προηγούμενου status τουλάχιστον εξασφάλιζε τις προϋπάρχουσες ισορροπίες.

ΜΕΡΟΣ ΠΕΜΠΤΟ

Η ΑΠΟΛΙΘΩΣΗ ΤΟΥ ΠΑΡΕΛΘΟΝΤΟΣ:
ΣΤΟΧΟΙ ΚΑΙ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΚΗΣ
ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΣ ΣΤΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
(1837-1932)

Η ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ ΜΙΑΣ ΜΑΚΡΑΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ (1837-1932)

ΤΟ ΔΙΔΑΚΤΙΚΟ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟ

Από το 1837 έως το 1932 στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών δίδαξαν ιστορία δεκαπέντε καθηγητές και τρεις υφηγητές: οι Γ. Κρέμος, Δ. Καλοποθάκης και Ν. Βλάχος. Καθηγητικές έδρες Ιστορίας κατέλαβαν (με σειρά διορισμού) οι Κ. Δ. Σχινάς, Έντ. Μάσσον, Θ. Μανούσης, Κ. Δ. Παπαρηγόπουλος, Δ. Βερναρδάκης (διορίστηκε δύο φορές), Γρ. Παππαδόπουλος (διορίστηκε, αλλά δεν δίδαξε), Σ. Τσιβανόπουλος, Δ. Πατσόπουλος, Σπ. Λάμπρος, Π. Καρολίδης, Γ. Σωτηριάδης, Κ. Ράδος, Σ. Κουγέας, Κ. Άμαντος, Μ. Βολονάκης. Από αυτούς οι οκτώ πρώτοι είχαν διοριστεί από το υπουργείο Παιδείας σύμφωνα με τη σχετική ρήτρα του προσωρινού κανονισμού λειτουργίας. Ο Δ. Πατσόπουλος είχε διοριστεί για πολύ σύντομο χρονικό διάστημα (1881), για να απολυθεί και να επανέλθει το 1886 στη Σχολή με την ψήφο των συναδέλφων του. Οι υπόλοιποι είχαν εκλεγεί, με εξαίρεση τον Π. Καρολίδη και τον Γ. Σωτηριάδη, οι οποίοι είχαν διοριστεί.

Το τέλος της πανεπιστημιακής θητείας των περισσότερων επήλθε κυρίως λόγω συνταξιοδότησης ή θανάτου. Εξαίρονται οι Μάσσον, Παππαδόπουλος, Πατσόπουλος, Λάμπρος, οι οποίοι απολύθηκαν, και οι Βερναρδάκης και Τσιβανόπουλος, οι οποίοι παραιτήθηκαν. Ούτε η θητεία των υπολοίπων ήταν απρόσκοπτη. Οι Θ. Μανούσης, Π. Καρολίδης, Σ. Κουγέας απολύθηκαν και επαναπροσλήφθηκαν. Από τους τρεις υφηγητές, οι δύο δίδαξαν για σχετικά μικρό χρονικό διάστημα σε μια εποχή κρίσης του θεσμού και αποσύρθηκαν οικειοθελώς, ο Κρέμος αφού δοκίμασε ανεπιτυχώς να εκλεγεί καθηγητής, ενώ ο Καλοποθάκης επιχείρησε την επάνοδό του ως υφηγητής, συνάντησε όμως την άρνηση της Σχολής.

Εκτός από τους Κρέμο και Καλοποθάκη, οι οποίοι παρέμειναν υφηγητές στη διάρκεια της πανεπιστημιακής τους θητείας, στην ίδια βαθμίδα είχαν δίδαξει οι Έντ. Μάσσον (σε διαφορετικό γνωστικό αντικείμενο), Σ. Τσιβανόπουλος, Σπ. Λάμπρος, Π. Καρολίδης και Ν. Βλάχος. Ο Μανούσης και ο Σχι-

νάς εύλογα δεν δίδαξαν ως υφηγητές καθώς ήταν μέλη της πρώτης γενιάς διδασκόντων, απαραίτητων για την έναρξη της λειτουργίας του Πανεπιστημίου. Επρόκειτο άλλωστε για προσωπικότητες με ιδιαίτερα υψηλό κύρος, όπως αποτυπώθηκε στην εκλογή τους ως πρυτάνεων. Στην περίπτωση του Πατσόπουλου και του Παπαρρηγόπουλου οφείλει κανείς να συνεκτιμήσει και τις επιτακτικές λειτουργικές ανάγκες της Σχολής την εποχή διορισμού τους, καθώς και την πολιτική εύνοια που ενδεχομένως απολάμβαναν.

Το σύνολο των καθηγητών που δίδαξαν, με την εξαίρεση του Κ. Ράδου, κατέλαβαν έως και τη βαθμίδα του τακτικού καθηγητή, είχαν δηλαδή αμειβόμενη σχέση εργασίας με το Πανεπιστήμιο, η οποία προϋπέθετε την πλήρη απασχόλησή τους. Στο καθεστώς του επιτίμιου καθηγητή υπηρέτησε για μικρό χρονικό διάστημα ο Σχινάς, καθώς και ο Θ. Μανούσης ως καθηγήτης Πολιτειογραφίας. Ο Ράδος δίδαξε στη βαθμίδα του έκτακτου καθηγητή σύμφωνα με τις ρυθμίσεις της μεταρρύθμισης του 1911 για μία επταετία.

Από όσους δίδαξαν ιστορία στη Φιλοσοφική Σχολή Αθηνών (δεν συμπεριλαμβάνω τον Γρ. Παππαδόπουλο), υφηγητές και καθηγητές, μόνο ο Κ. Παπαρρηγόπουλος δεν διέθετε κάποιον ακαδημαϊκό τίτλο, ούτε είχε παρακολουθήσει πανεπιστημιακά μαθήματα. Οι υπόλοιποι καθηγητές, με εξαίρεση τον Μ. Βολονάκη ο οποίος σπούδασε μόνο στη Φιλοσοφική Σχολή Αθηνών όπου και αναγορεύθηκε σε διδάκτορα, πραγματοποίησαν ένα μέρος των σπουδών τους στο εξωτερικό. Από τους καθηγητές και υφηγητές Ιστορίας, έντεκα (Βερναρδάκης, Τσιβανόπουλος, Πατσόπουλος, Λάμπρος, Κρέμος, Καρολίδης, Σωτηριάδης, Κουγέας, Άμαντος, Βολονάκης, Βλάχος) ήταν απόφοιτοι ή είχαν σπουδάσει στη Φιλοσοφική και ένας στη Νομική Σχολή Αθηνών (Ράδος). Τέσσερις είχαν πραγματοποιήσει τις βασικές σπουδές τους στο εξωτερικό: εύλογα η πρώτη γενιά των διδασκόντων (Σχινάς, Μανούσης, Μάσσον), καθώς και ο Καλοποθάκης.

Η πλειονότητα των διδασκόντων Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών είχε πραγματοποιήσει μεταπτυχιακές σπουδές σε πανεπιστήμια της Γερμανίας⁸⁷⁴ (Σχινάς, Μανούσης, Βερναρδάκης, Τσιβανόπουλος, Πατσόπουλος, Λάμπρος, Κρέμος, Καρολίδης, Καλοποθάκης, Σωτηριάδης, Κουγέας, Άμαντος, Βολονάκης, Βλάχος) και σε πολύ μικρότερη αναλογία σε πανεπιστήμια της Γαλλίας, της Αγγλίας, της Ιταλίας και της Ελβετίας. Σημειώνω εξ αρχής ότι η χρήση του

874. Η σημαντική επικράτηση των γερμανικών σπουδών αποτελεί κοινό τόπο της ελληνικής πανεπιστημιακής κοινότητας, ιδιαίτερα κατά τον 19ο αιώνα. Βλ. Κ. Λάμπρας, *ό.π.*, σ. 150-151.

όρου σπουδές δεν αναφέρεται, ιδιαίτερα κατά τον 19ο αιώνα, στη λογική ενός οργανωμένου προγράμματος, όσο στην επιλεκτική παρακολούθηση μαθημάτων, συχνά σε διαφορετικά πανεπιστήμια και χώρες.

Στον κατάλογο των διδασκόντων περιλαμβάνονται καθηγητές που άσκησαν καθοριστικό ρόλο στην εξέλιξη της ελληνικής ιστοριογραφίας (Παπαρρηγόπουλος, Λάμπρος, Καρολίδης, Άμαντος, και σε μικρότερο βαθμό οι Κουγέας, Βλάχος, Κρέμος και Ράδος). Πρόκειται για πρόσωπα με πολυσχιδή δραστηριότητα, αιχμή της οποίας στον πανεπιστημιακό χώρο υπήρξε η ιστορία (Σχινάς, Μανούσης, Βερναρδάκης και Σωτηριάδης), αλλά και για πρόσωπα με ήsson επιστημονικό έργο (Μάσσον, Τσιβανόπουλος, Πατσόπουλος, Βολονάκης, Καλοποθάκης). Εάν προσθέσει κανείς και τον Παππαδόπουλο μπορεί να υποστηρίξει βάσιμα ότι το καθηγητικό δυναμικό των εδρών Ιστορίας υπήρξε σημαντικό.

Οι καθηγητές του Πανεπιστημίου ενεπλάκησαν στην πολιτική και κοινωνική ζωή καταλαμβάνοντας υψηλά αξιώματα. Στην περίπτωση της ιστορίας σημειώνω: ένας πρωθυπουργός (Λάμπρος), δύο βουλευτές (Καρολίδης και Τσιβανόπουλος), ένας πρώην υπουργός, βουλευτής του Πανεπιστημίου και πρεσβευτής (Σχινάς), ένας γενικός γραμματέας υπουργείου (Μ. Βολονάκης), δύο εκδότες εφημερίδων (Παπαρρηγόπουλος και Καλοποθάκης). Οι περισσότεροι από αυτούς ανέλαβαν κυβερνητικές αποστολές για εθνικά θέματα. Αρκετοί πρωτοστάτησαν στη δημιουργία συλλόγων, εταιρειών και άλλων συσσωματώσεων, διαδραματίζοντας ηγετικό ρόλο στη διοίκηση και στον καθορισμό των προτεραιοτήτων τους.

Οι προσπάθειες γενίκευσης αναφορικά με το διδακτικό προσωπικό των εδρών Ιστορίας θα έκρυβαν υψηλές πιθανότητες εσφαλμένων συμπερασμάτων λόγω του μικρού αριθμού των προσώπων που το συναποτέλεσαν. Είναι σαφές όμως ότι με βάση τόσο την ηλικία τους όσο και τον χρόνο διορισμού τους στη Σχολή θα μπορούσαμε να μιλήσουμε για τέσσερις γενιές:

Η πρώτη γενιά είχε συγκροτηθεί επιστημονικά στο εξωτερικό (Σχινάς, Μανούσης, Μάσσον). Καθηγητές που η ζωή τους είχε καθοριστεί από τον Αγώνα και τη δημιουργία του ελληνικού κράτους, αποτέλεσαν προσωπικότητες της δημόσιας ζωής ανεξάρτητα από την πανεπιστημιακή τους ιδιότητα, με μια εξαιρετικά πολυπράγμονα δραστηριότητα. Τα πρόσωπα αυτά επάνδρωσαν το νεοσύστατο ίδρυμα, κατά συνέπεια έδωσαν σε μεγάλο βαθμό τον βηματισμό για τη μετέπειτα πορεία του, επικυρώνοντας τη στενή του σχέση με την πολιτική και τον δημόσιο βίο.

Η δεύτερη γενιά εκπροσωπείται από τους Κ. Δ. Παπαρρηγόπουλο, Δ. Βερ-

ναρδάκη και Σ. Τσιβανόπουλο. Χωρίς αυστηρή επιστημονική συγκρότηση, οι διδάσκοντες αυτοί διορίστηκαν στα χρόνια του οθωνικού καθεστώτος και σε μεγάλο βαθμό οι τύχες τους επηρεάστηκαν από την πτώση του, η οποία υπήρξε καθοριστική και για το ίδιο το Πανεπιστήμιο. Η παρουσία και η διδασκαλία του Κ. Παπαρρηγόπουλου, του πρώτου «επαγγελματία» ιστορικού στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, συντέλεσε στη στροφή της πανεπιστημιακής διδασκαλίας προς την εθνική ιστορία, σε μια εποχή κατά την οποία το ενδιαφέρον για το Βυζάντιο μεγάλωνε εντός και εκτός των πανεπιστημιακών τειχών.

Η τρίτη γενιά, στις τελευταίες δεκαετίες του αιώνα, περιλαμβάνει τους Σπ. Λάμπρο, Π. Καρολίδη, Δ. Πατσόπουλο και τους υφηγητές Γ. Κρέμο και Δ. Καλοποθάκη. Οι καθηγητές ήταν οι πρώτοι που εξελέγησαν, μέλη μιας γενιάς που επάνδρωσε το Πανεπιστήμιο επί των ημερών κυρίως του Χαριλάου Τρικούπη και η οποία κατά κύριο λόγο συνδέθηκε πολιτικά μαζί του. Δίδαξαν σε μια εποχή αναπροσαρμογών της πανεπιστημιακής εκπαίδευσης, με κυριότερη την εισαγωγή και εξάπλωση της φροντιστηριακής και εργαστηριακής διδασκαλίας, στην οποία η ιστορία, μέσω κυρίως του Σπ. Λάμπρου, διεκδίκησε σημαντικό μερίδιο. Κοντά τους, λόγω ηλικίας και επιστημονικής συγκρότησης, οι Γ. Σωτηριάδης και Κ. Ράδος. Συνολικά, πρόκειται για διδάσκοντες οι οποίοι κινήθηκαν στο πλαίσιο του σχήματος του Κ. Παπαρρηγόπουλου και το εμπλούτισαν μαζί με τους καθηγητές νέων γνωστικών αντικειμένων όπως η γλωσσολογία και η λαογραφία, ενώ το πανεπιστημιακό πρόγραμμα ακόμη παρέμενε σε μεγάλο βαθμό στραμμένο στην αρχαιότητα. Η καταλυτική παρουσία του Σπ. Λάμπρου καθόρισε τους όρους για τη συγκρότηση μιας «επιστημονικής» ιστορίας, συνδεδεμένης πάντα με τα εθνικά δίκαια.

Η τέταρτη γενιά, οι μαθητές του Λάμπρου και του Καρολίδη (Σ. Κουγέας, Κ. Αμαντος, Μ. Βολονάκης και λιγότερο ο Νικόλαος Βλάχος) αποτέλεσαν την πρώτη ομάδα καθηγητών που διατηρούσε τόσο στενές σχέσεις με τους προκατόχους τους. Με τις πλέον συγχροτημένες ιστορικές σπουδές, δίδαξαν ακαδημαϊκά και φροντιστηριακά σε μια περίοδο πολλαπλών αναταράξεων για την εκπαίδευση και τον εθνικό βίο. Με έντονη την επιρροή του Σπ. Λάμπρου, ασχολήθηκαν με την ιστορία επικεντρωμένοι πλέον στο Βυζάντιο και στη νεότερη Ελλάδα, ακολουθώντας σε μεγάλο βαθμό τα κελύσματα του παλαιού καθηγητή τους για τη συγκρότηση εθνικής-επιστημονικής ιστορίας.

Η συγκεκριμένη περιοδολόγηση παρά τα προβλήματα που παρουσιάζει ανταποκρίνεται σε μεγάλο βαθμό στις σημαντικές αλλαγές στη διδασκαλία της ιστορίας και στις μεταβολές εντός του πανεπιστημιακού ιδρύματος. Η στροφή προς την εθνική ιστορία, με την επιβλητική φυσιογνωμία του Κ. Πα-

παρρηγόπουλου, η εισαγωγή του θετικισμού με το φροντιστήριο του Σπ. Λάμπρου και η επιστημονική σύλληψη της ιστορίας, η εισαγωγή των νέων θεματικών και μεθόδων με τη διδασκαλία των μαθητών του τελευταίου αποτέλεσαν κεντρικά σημεία στη διαδρομή της πανεπιστημιακής ιστορικής διδασκαλίας. Μια διαδρομή που θα ήταν σκόπιμο, πέρα από την αυτόνομη μελέτη της, να την εξετάσουμε συγκριτικά με τα υπόλοιπα γνωστικά αντικείμενα του προγράμματος μαθημάτων της Φιλοσοφικής Σχολής.

Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΕΝΤΟΣ ΤΟΥ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΟΣ ΜΑΘΗΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ

Η ιστορία αποτέλεσε ένα από τα κύρια αυτόνομα γνωστικά αντικείμενα στο πρόγραμμα μαθημάτων της Φιλοσοφικής Σχολής Αθηνών κατά την περίοδο που μελετώ. Η αναφορά σε αυτόνομα γνωστικά αντικείμενα δεν παραγνωρίζει το γεγονός αφενός της συνάφειάς τους και αφετέρου της έλλειψης, με τους σημερινούς όρους, επιστημονικής εξειδίκευσης του πανεπιστημιακού προσωπικού, ιδιαίτερα κατά τα πρώτα χρόνια λειτουργίας του Πανεπιστημίου. Σημειώνω, όμως, ότι στην περίπτωση της Φιλοσοφικής η διάκριση των γνωστικών κλάδων κυριάρχησε τόσο στον ορισμό των εδρών της Σχολής όσο και στα πανεπιστημιακά κείμενα (προγράμματα, οδηγοί σπουδών), διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στη στελέχωση και στον προγραμματισμό της, ενώ απηχούσε και τις αντίστοιχες παραδόσεις και εξελίξεις στα ευρωπαϊκά πανεπιστήμια. Άλλωστε, η ιστορία της Φιλοσοφικής και γενικότερα του Πανεπιστημίου Αθηνών συνδέεται άρρηκτα με τη σταδιακή διάκριση και ισχυροποίηση της ταυτότητας των γνωστικών αντικειμένων που διδάσκονταν.

Η διεύρυνση του προγράμματος

Την περίοδο που εξετάζω υπήρξε σαφής αύξηση στον αριθμό των καθηγητών Ιστορίας στη Φιλοσοφική Σχολή Αθηνών. Από τον μοναδικό κάτοχο της έδρας Ιστορίας στη δεκαετία του 1830 φτάνουμε το 1842, με την ίδρυση της έδρας Γενικής ιστορίας, στους δύο καθηγητές. Από το τέλος της δεκαετίας του 1870 οι καθηγητές αυξήθηκαν σε τρεις με τη διχοτόμηση της τελευταίας έδρας, αριθμός που παρέμεινε σταθερός έως τη δεκαετία του 1910. Σε αυτή τη δεκαετία προστέθηκε ένας έκτακτος καθηγητής, ο οποίος δίδαξε για μία επταετία, ενώ την επόμενη δεκαετία προστέθηκε η έδρα της Βυζαντινής ιστορίας. Παράλληλα με τους καθηγητές ιστορία δίδαξε και μικρός αριθμός υφηγητών

με βραχύβια θητεία: ένας στη δεκαετία του 1860, ένας στη δεκαετία του 1870, τρεις στη δεκαετία του 1890 και ένας στη δεκαετία του 1930.

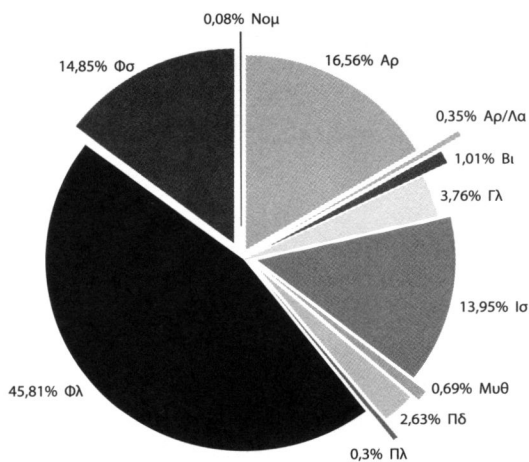
Η τάση αύξησης του διδακτικού προσωπικού επεκτεινόταν και στα διδασκόμενα μαθήματα, αλλά και στις ώρες που προσέφερε κάθε διδάσκων. Κανένας καθηγητής δεν δίδαξε λιγότερο από τρεις ώρες, ενώ αρκετοί, όπως ο Σπ. Λάμπρος, δίδαξαν πάνω από πέντε ώρες εβδομαδιαίως. Στη δεκαετία του 1930 οι ώρες διδασκαλίας (μαζί με τη φροντιστηριακή διδασκαλία) αυξήθηκαν υποχρεωτικά σε πέντε. Τα μαθήματα που προσέφερε ο εκάστοτε διδάσκων έφταναν έως και τα τέσσερα. Από το ένα μάθημα του Κ. Σχινά οδηγούμαστε στις αρχές του 20ού αιώνα στα δέκα ή δώδεκα προσφερόμενα μαθήματα και στις είκοσι έως είκοσι πέντε ώρες διδασκαλίας εβδομαδιαίως.

Η αυξητική αυτή τάση δεν αποτελεί ιδιαιτερία του μαθήματος της ιστορίας. Εντάσσεται στη γενικότερη αύξηση των διδασκόντων, των προσφερόμενων μαθημάτων και των ωρών διδασκαλίας που παρατηρούμε σε όλο το πανεπιστημιακό πρόγραμμα. Στην πραγματικότητα τα μαθήματα της ιστορίας διατήρησαν όλη αυτή την περίοδο σταθερή την παρουσία τους στο πρόγραμμα της Φιλοσοφικής σε σύγκριση με τα υπόλοιπα γνωστικά αντικείμενα (βλ. διάγραμμα 1). Η διδασκαλία της ιστορίας κατέλαβε περίπου το 1/7 του συνόλου των μαθημάτων (13,95%).⁸⁷⁵ Προηγούνταν η φιλολογία (45,81%), ακολουθούσε η αρχαιολογία (16,56%), η φιλοσοφία (14,85%) και μετά ερχόταν η ιστορία.⁸⁷⁶ Τα υπόλοιπα γνωστικά αντικείμενα που διδάχθηκαν εκπροσωπή-

875. Για τη στατιστική επεξεργασία όλων των μαθημάτων του Φιλολογικού Τμήματος καταχωρήθηκε σε βάση δεδομένων το σύνολο των τίτλων που έχω συγκεντρώσει (3.918 τίτλοι, που αντιστοιχούν σε 500 περίπου μαθήματα). Για κάθε τίτλο αποδελτιώθηκαν οι ακόλουθες πληροφορίες: ακαδημαϊκό έτος, εξάμηνο, όνομα και βαθμός διδάσκοντος, τίτλος μαθήματος, ώρες διδασκαλίας. Περιλαμβάνονται ακόμη τρεις μεταβλητές για το είδος της διδασκαλίας που διεξάγεται (ακαδημαϊκή, φροντιστηριακή), το γνωστικό αντικείμενο (φιλολογία, φιλοσοφία κ.ά.), καθώς και ο χρονικός ορίζοντας (σε περίπτωση που υπάρχει ή είμαστε σε θέση να τον εντοπίσουμε) που καλύπτουν (αρχαία, μεσαιωνική, βυζαντινή κ.ά.).

876. Για τη διάκριση των γνωστικών αντικειμένων επέλεξα ως ασφαλέστερο κριτήριο τον διαχωρισμό των εδρών. Έτσι, στην ενότητα που αφορά τον Βίο των λαών δεν κατατάσσω ως διακριτό αντικείμενο τα αντίστοιχα μαθήματα που δίδαξαν ο Στ. Κουμανούδης ή ο Ευθ. Καστόρχης, στο μέτρο που εντάσσονται πλήρως στη φιλολογία. Διακρίνω, όμως, ως ιδιαίτερο αντικείμενο την αντίστοιχη διδασκαλία του Αντ. Κεραμόπουλλου στον 20ό αιώνα λόγω της αυτοτέλειας της έδρας. Στην περίπτωση της ιστορικής γεωγραφίας κατατάσσω τα λιγιστά μαθήματα που δίδαξαν ο Σπ. Λάμπρος και ο Κ. Ράδος, καθώς επρόκειτο για ατομική τους πρωτοβουλία, ενταγμένη στο σύ-

θηκαν με πολύ μικρότερο ποσοστό. Η γλωσσολογία, που εισήχθη τη δεκαετία του 1880 από τον Γεώργιο Χατζιδάκι, κατέλαβε το 3,76% του συνολικού ποσοστού. Ακολουθούσε η παιδαγωγική (2,63%), που δίδαξε πρώτος ο Ιωάννης Πανταζίδης τη δεκαετία του 1870, ο βίος των αρχαίων Ελλήνων (1,01%) στις δεκαετίες του 1920 και του 1930, ενώ τα επόμενα γνωστικά αντικείμενα κάλυπταν πολύ μικρό ποσοστό, κάτω του 1%: η μυθολογία (0,69%), που περιλαμβανόταν ως πρωτεύον γνωστικό αντικείμενο στην έδρα που κατέλαβε ο Ν. Πολίτης (Μυθολογίας και αρχαιολογίας) αλλά υπερκεράστηκε από την αρχαιολογία που δίδασκε ο ίδιος καθηγητής, η πολιτειογραφία του Θ. Μανούση (0,3%), η νομισματική, που εισήχθη από τον Ιωάννη Σβορώνο στη δεκαετία του 1920, με ποσοστό 0,08%. Κύρια τάση αποτέλεσε η μείωση του ποσοστού της φιλολογίας προς χάριν των νέων μαθημάτων, της γλωσσολογίας και της παιδαγωγικής.⁸⁷⁷

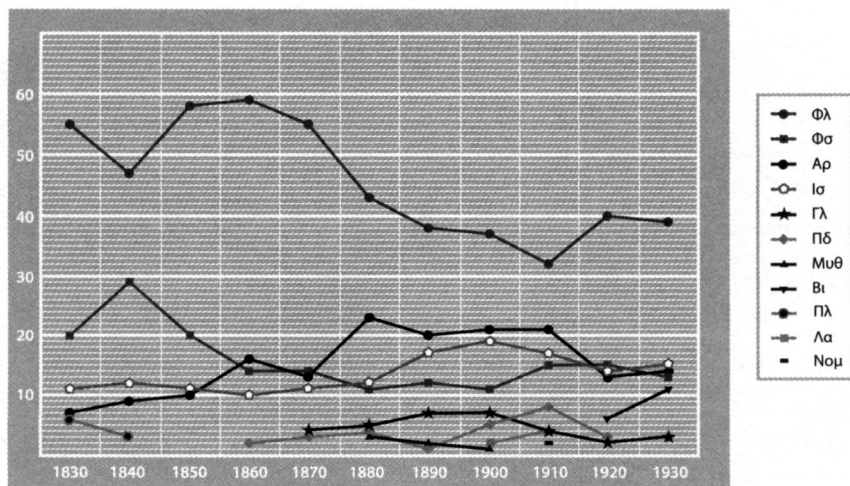

Διάγραμμα 1
Αναλογία (%) μαθημάτων ανά γνωστικό αντικείμενο
(1837-1932)

νολο της διδασκαλίας τους στην ιστορία. Αντίθετα, διακρίνω τα ελάχιστα μαθήματα του Ιω. Σβορώνου στη νομισματική, καθώς ο διδάσκων είχε καταλάβει την αντίστοιχη έκτακτη έδρα.

877. Η παιδαγωγική εισήχθη στη δεκαετία του 1870 στο πρόγραμμα φροντιστηριακών μαθημάτων με στόχο την καλύτερη διδασκαλία των αρχαίων ελληνικών στη σχολική τάξη. Η αποδέσμευσή της από τη φιλολογία πραγματοποιήθηκε κυρίως με τη διδασκαλία του Νικολάου Εξαρχόπουλου.

Συνολικά, πάντως, η ποσοστιαία παρουσία των γνωστικών αντικειμένων που διδάχθηκαν την περίοδο αυτή σε μια σχολή με μικρό αριθμό διδασκόντων, όπου η απουσία ενός καθηγητή ή υφηγητή ή η υπερδραστηριότητα κάποιου άλλου επηρέαζαν το πρόγραμμα, σημείωσε μικρές διαφοροποιήσεις (βλ. διάγραμμα 2).

Διάγραμμα 2

Αναλογία (%) μαθημάτων ανά γνωστικό αντικείμενο και δεκαετία (1837-1932)

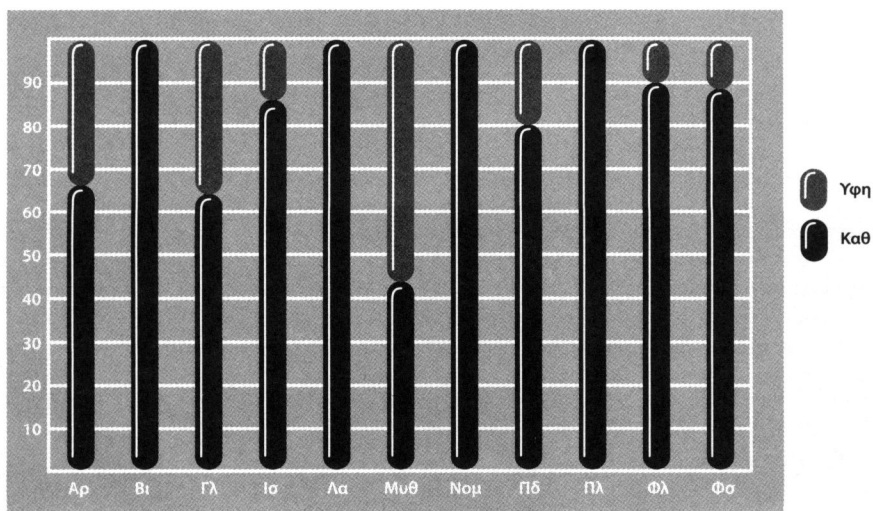
Καθηγητές και υφηγητές

Τα μαθήματα του πανεπιστημιακού προγράμματος διδάχθηκαν σε γενικές γραμμές από καθηγητές, και η ιστορία είναι το μάθημα που επιβεβαιώνει κατεξοχήν την τάση αυτή. Η διδασκαλία των υφηγητών κάλυψε μόλις το 13,6% του συνόλου των μαθημάτων ιστορίας (βλ. διάγραμμα 3). Το ποσοστό δεν απέχει πολύ από το συνολικό ποσοστό των μαθημάτων που δίδαξαν οι υφηγητές στο Φιλολογικό Τμήμα (15,8%).

Οι υφηγητές συνεισέφεραν σε μεγάλο βαθμό στη σταθερότητα του προγράμματος καθώς με τη διδασκαλία τους κάλυψαν απουσίες και ελλείψεις του καθηγητικού προσωπικού.⁸⁷⁸ Με δεδομένο ότι δεν αμείβονταν, οι υφηγη-

878. Είναι χαρακτηριστικό ότι στην αρχαιολογία, όπου διαπιστώνεται και το μεγαλύτερο ποσοστό διδασκαλίας υφηγητών (34,6%), υπήρξαν σημαντικές ελλείψεις καθηγητικού προσωπικού.

τές διεκδικούσαν την υφηγεσία είτε ως πρώτο σκαλοπάτι για την κατάκτηση της καθηγεσίας είτε για λόγους κύρους. Η μικρή παρουσία υφηγητών στη φιλολογία (9,5%) δικαιολογείται από τον μεγάλο αριθμό καθηγητών που εξαρχής δίδαξαν στις συγκεκριμένες έδρες, καθώς αποτελούσε άλλωστε και το κύριο γνωστικό αντικείμενο της Σχολής, άρα από την κάλυψη σε μεγάλο βαθμό των αναγκών του προγράμματος και από την απροθυμία των υφηγητών να διδάξουν σε έναν κλάδο όπου η πιθανότητα κατάληψης μιας καθηγητικής έδρας εμφανιζόταν αρκετά περιορισμένη. Στην περίπτωση της αρχαιολογίας, η εθελοντική διδασκαλία συνδεόταν ενδεχομένως και με ανάγκες προβολής για τη συμμετοχή και ανάδειξη των υφηγητών στην Αρχαιολογική Εταιρεία ή Υπηρεσία. Στη φιλοσοφία και στο σχετικά μικρό ποσοστό των υφηγητών (10,9%), έχουμε να κάνουμε ούτως ή άλλως με μια περιορισμένη κοινότητα από όπου θα μπορούσαν να αντληθούν οι διδάσκοντες. Σε μια σειρά από γνωστικά αντικείμενα που διδάχθηκαν για μικρό χρονικό διάστημα (πολιτειογραφία, λαογραφία, νομισματική, βίος των Ελλήνων) η διδασκαλία ήταν απόλυτα ταυτισμένη με τον καθηγητή που τα εισήγαγε ή κατέλαβε τη σχετική έδρα.

Διάγραμμα 3

Αναλογία (%) διδασκαλίας καθηγητών / υφηγητών ανά γνωστικό αντικείμενο (1837-1932)

Προς το τέλος του αιώνα, με την επέκταση των σπουδών (πολλαπλασιασμός φοιτητών, μαθημάτων, αντικειμένων κ.ά.), όταν οι ικανοί πλέον να διεκδικήσουν υφηγεσία αυξήθηκαν, ο αριθμός τους εμφανίζεται δυσανάλογος με τις ανάγκες του προγράμματος και τις δυνατότητες του Πανεπιστημίου. Το αποτέλεσμα ήταν οι περισσότεροι να μη διδάσκουν και σύντομα να αποχωρούν. Στην περίπτωση της ιστορίας, για τους περισσότερους από τους υφηγητές (πέντε) η υφηγεσία αποτέλεσε τον προθάλαμο της καθηγεσίας.⁸⁷⁹ Η κοινή παρουσία τριών υφηγητών στο τέλος του 19ου αιώνα δικαιολογείται ενδεχομένως εξαιτίας της εύλογης, λόγω ηλικίας, προσδοκίας για εκκένωση της έδρας του Κ. Παπαρρηγόπουλου αλλά και των γενικότερων σχεδίων για τη διεύρυνση της ιστορικής διδασκαλίας. Η συνολική κρίση του θεσμού της υφηγεσίας⁸⁸⁰ αποτυπώθηκε και στην έλλειψη νέου υφηγητή Ιστορίας έως το 1930.

Η διδασκαλία των υφηγητών, με βάση το γερμανικό παράδειγμα, συνδέθηκε με την εισαγωγή νέων γνωστικών αντικειμένων και μεθόδων.⁸⁸¹ Στη διδασκαλία της ιστορίας υφηγητές δίδαξαν πρώτη φορά ως αυτοτελή μαθήματα την Επανάσταση του 1821 (Γεώργιος Κρέμος), την ιστορία του Μεγάλου Αλεξάνδρου και των επιγόνων του (Δ. Καλοποθάκης), την ιστορία των πηγών (Σπ. Λάμπρος), το Ανατολικό ζήτημα (Ν. Βλάχος). Η εισαγωγή αυτών των μαθημάτων ήταν σαφές ότι αποτελούσε και επιθυμία της Σχολής, καθώς η επιλογή τους απαιτούσε τη σύμφωνη γνώμη της. Η σημαντικότερη καινοτομία, όμως, ήταν η εισαγωγή των φροντιστηρίων και της αρχειακής εργασίας από τον Σπ. Λάμπρο, μια εξέλιξη η οποία σε μεγάλο βαθμό καθόρισε την ιστορική διδασκαλία για τα επόμενα χρόνια.

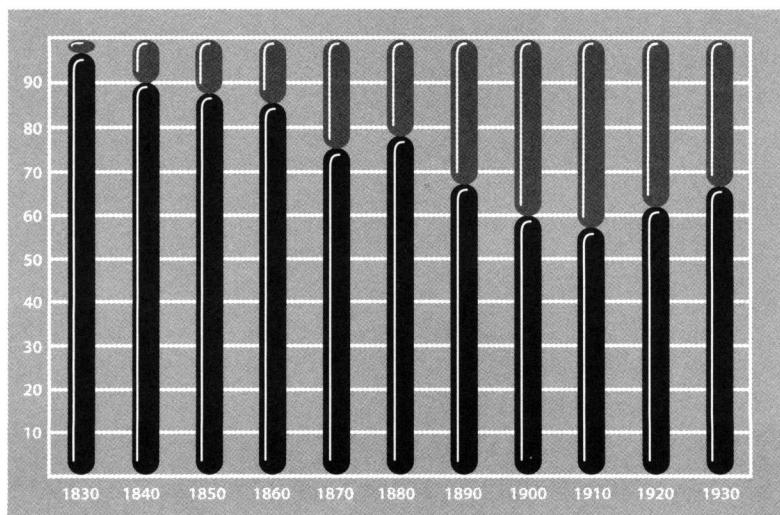
879. Η συζήτηση για το κατά πόσον η υφηγεσία αποτέλεσε ή έπρεπε να αποτελέσει απαραίτητο προσόν για την καθηγεσία διήρκεσε όλη την περίοδο που μελετώ. Παρά τις προσπάθειες των υφηγητών δεν νομοθετήθηκε ποτέ η προνομιακή μεταχείρισή τους για την κατάληψη καθηγητικής έδρας. Σημειώνω, πάντως, ότι στην ιστορία η υφηγεσία αξιολογήθηκε ως σημαντικό προσόν για την κατάληψη κενών εδρών. Αυτό δεν εμπόδισε, βέβαια, σε αρκετές περιπτώσεις είτε το υπουργείο Παιδείας είτε τη Σχολή να επιλέξουν από τους υποψηφίους εκείνους που δεν είχαν διατελέσει υφηγητές (βλ. τον διορισμό του Παππαδόπουλου το 1870 έναντι του υφηγητή Σ. Τσιβανόπουλου και την εκλογή το 1892 του Γ. Σωτηριάδη από τη Σχολή έναντι των υφηγητών Κρέμου και Καρολίδη).

880. Βλ. Κ. Λάμπρας, «Το διδακτικό προσωπικό...», *ό.π.*, σ. 141-147, *Πανεπιστήμιο και φοιτητές...*, *ό.π.*, σ. 134-140, και Π. Κιμουρτζής, *ό.π.*, σ. 215-280.

881. Είναι χαρακτηριστικό ότι η λαογραφία διδάχθηκε από τον Νικόλαο Πολίτη αποκλειστικά στο φρονιστήριο με την ενεργό συμμετοχή των φοιτητών του, όπως μπορεί κανείς να διαπιστώσει και από τη μετέπειτα συνεργασία τους σε εγχειρήματα όπως αυτό της συγκέντρωσης λαογραφικού υλικού και δημοσίευσής του στο περιοδικό *Λαογραφία*.

Ακαδημαϊκές παραδόσεις και φροντιστηριακή διδασκαλία

Η ιστορική φροντιστηριακή διδασκαλία ξεκίνησε με τον Λάμπρο, ενώ ως τότε η ιστορία διδασκόταν κατεξοχήν ακαδημαϊκά, και μάλιστα σε μεγάλα ακροατήρια, από δημοφιλείς καθηγητές όπως ο Μανούσης, ο Βερναρδάκης και ο Παπαρρηγόπουλος. Η συνεχής ενασχόληση του Λάμπρου με τη φροντιστηριακή διδασκαλία, αλλά και των υπόλοιπων καθηγητών που συμπορεύτηκαν με αυτόν και τον διαδέχθηκαν, οδήγησε στη σημαντική παρουσία της στο πρόγραμμα μαθημάτων (25,3%). Το φροντιστηριακό ποσοστό της ιστορίας δεν παρουσιάζει σημαντική παρέκκλιση από εκείνο του συνολικού προγράμματος του Φιλολογικού Τμήματος (27%). Όπως δε και στην ιστορία, και το συνολικό αυτό ποσοστό γνώρισε έντονες διακυμάνσεις στον χρόνο (βλ. διάγραμμα 4).

Διάγραμμα 4

Αναλογία (%) μαθημάτων / φροντιστηρίων ανά δεκαετία
στο πρόγραμμα μαθημάτων (1837-1932)

Στη δεκαετία του 1840-1850 οι ώρες του Φιλολογικού Φροντιστηρίου που αφορούσαν την ελληνορωμαϊκή αρχαιότητα κατέλαβαν το 9,12% των συνολικών ωρών. Το ποσοστό αυτό γνώρισε άνοδο τις επόμενες δεκαετίες, στο μέτρο που είχαν αυξηθεί οι καθηγητές της Φιλολογίας και είχαν διευρυνθεί και οι ασκήσεις στο Φιλολογικό Φροντιστήριο. Την ίδια περίοδο, και παρ' όλο που

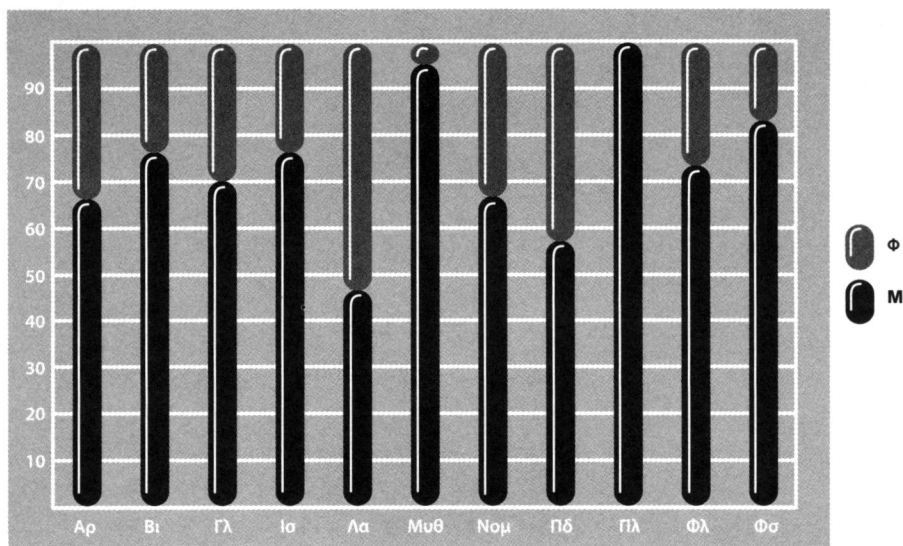
το φροντιστήριο αφορούσε μόνο τους καθηγητές, υφηγητές της Αρχαιολογίας πραγματοποίησαν φροντιστηριακή διδασκαλία εκτός Πανεπιστημίου, σε μνημεία της Αθήνας και στις πρώτες συλλογές αρχαιοτήτων, καθώς η αρχαιολογία εμφανίστηκε εξαρχής με ένα πολύ πιο έντονο «θετικιστικό πνεύμα». Σημειώνω ενδεικτικά ότι από τα πρώτα χρόνια διδασκαλίας της αρχαιολογίας ο Λούντβιχ Ρος διδάξε *Επίδειξιν αρχαιολογικών εικόνων*, ενώ το 1863 ο Στ. Κουμανούδης συγκρούστηκε με τις πρυτανικές αρχές για να διατηρηθεί η συλλογή αρχαιοτήτων της Αρχαιολογικής Εταιρείας στο προαύλιο του Πανεπιστημίου προς χρήση των φοιτητών.⁸⁸²

Η παρουσία της φροντιστηριακής διδασκαλίας σημείωσε λοιπόν σταδιακή αύξηση (12,69% στη δεκαετία του 1850, 15,6% στη δεκαετία του 1860), ενώ από τη δεκαετία του 1870 και μετά κατέλαβε σημαντικότερη θέση στο πρόγραμμα. Στις επόμενες δεκαετίες αποτέλεσε ακόμη και το 41,21% του συνολικού προγράμματος (1911-1920).⁸⁸³ Συνολικά, από τους κύριους γνωστικούς κλάδους που διδάχθηκαν στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (βλ. διάγραμμα 5) το μεγαλύτερο ποσοστό στη φροντιστηριακή διδασκαλία παρουσιάστηκε στην αρχαιολογία (34,3%), ενώ ακολουθούσε η φιλολογία (27,2%). Το μικρότερο ποσοστό συναντάμε στη φιλοσοφία (17,2%), κυρίως στη συστηματική (15,4%) και λιγότερο στην ιστορία της φιλοσοφίας (20,7%). Όπως και στην ιστορία, τα φροντιστηριακά μαθήματα άρχισαν επίσημα στη φιλοσοφία από τη δεκαετία του 1880 και μετά. Στα γνωστικά αντικείμενα που εισήλθαν από το τέλος του 19ου αιώνα και στις αρχές του 20ού (γλωσσολογία, νομισματική, παιδαγωγική, λαογραφία) η παρουσία της φροντιστηριακής διδασκαλίας ήταν ισχυρή. Οι φροντιστηριακές ασκήσεις στην παιδαγωγική (43,8%), στη γλωσσολογία (30%), στη νομισματική (33%) αναδείκνυαν μια νέα αντίληψη, η οποία προέτασσε τον ερευνητικό χαρακτήρα της διδασκαλίας.

Το μεγαλύτερο μέρος της φροντιστηριακής διδασκαλίας στην ιστορία αφιερώθηκε στα μεσαιωνικά και στα νεότερα χρόνια, για την παγκόσμια και για την ελληνική ιστορία. Η επιλογή αυτή συνδέεται με τον γενικότερο χρονικό ορίζοντα στον οποίο κινήθηκαν τα ιστορικά μαθήματα.

882. Βλ. Σ. Ματθαίου, *ό.π.*, σ. 36-39.

883. Στο σύνολο των φροντιστηριακών μαθημάτων εντάσσω, εκτός αυτών που επίσημα από το πρόγραμμα χαρακτηρίζονταν ως τέτοια, όλα όσα αντίστοιχα πραγματοποίησαν οι υφηγητές. Θυμίζω ότι η κύρια διαφορά των φροντιστηριακών μαθημάτων δεν ήταν τόσο η ελευθερία επιλογής, καθώς ήταν υποχρεωτικά, όσο η συμμετοχή των φοιτητών και η εκπόνηση ασκήσεων και εργασιών.

Διάγραμμα 5

Αναλογία (%) μαθημάτων / φροντιστηρίων ανά γνωστικό αντικείμενο (1837-1932)

Ο χρονικός ορίζοντας των μαθημάτων του Φιλολογικού Τμήματος: Το αρχαίο ένδοξο παρελθόν

Ο χρονικός ορίζοντας των γνωστικών αντικειμένων που διδάχθηκαν στη Φιλοσοφική Σχολή επικεντρώθηκε σε μεγάλο βαθμό στην αρχαιότητα, ιδιαίτερα στην ελληνορωμαϊκή, καθ' όλη την περίοδο που μελετώ. Στο μέτρο που μπορεί κανείς να προβεί σε υπολογισμούς και με βάση τις πληροφορίες που διαθέτουμε, τα μαθήματα που επικεντρώθηκαν στην αρχαία Ελλάδα κατέλαβαν περίπου το ήμισυ του συνόλου (49,8%).⁸⁸⁴ Αν συνυπολογίσουμε την ισχυρή παρουσία των ρωμαϊκών χρόνων (15,06%), πλησιάζουν τα 2/3 του συνόλου των

884. Για τα γνωστικά αντικείμενα του προγράμματος και τις ορίζουσές τους βλ. και Σοφία Χατζηστεφανίδου, «Η Φιλοσοφική Σχολή Αθηνών και η συμβολή της στη διαμόρφωση της ελληνικής εθνικής ιδεολογίας (1837-1911)»: Σήφης Μπουζάκης (επιμ.), *Επίκαιρα Θέματα Ιστορίας Εκπαίδευσης. Πρακτικά 1ου Επιστημονικού Συνεδρίου Ιστορίας Εκπαίδευσης. Πάτρα, 28-30 Σεπτεμβρίου 2000*, Αθήνα, Gutenberg, 2002, σ. 651-670.

μαθημάτων που ήταν αφιερωμένα στην αρχαιότητα. Αντίθετα, τα Βυζάντιο εμφανίζεται με ένα ποσοστό περίπου 2,8%, αντίστοιχο με εκείνο των νεότερων χρόνων. Με πολύ μικρότερο ποσοστό εμφανίζονται οι μεσαιωνικοί χρόνοι και η νεότερη ελληνική ιστορία, ενώ η διαχρονική μελέτη της ιστορίας του ελληνικού έθνους καταλαμβάνει περίπου το 3,8%. Η εικόνα αυτή διαφοροποιήθηκε ανάλογα με τον κλάδο και τη συγκυρία (βλ. διάγραμμα 6).

Στη φιλολογία και στην αρχαιολογία, τον ορίζοντα του παρελθόντος σε όλο τον 19ο αιώνα μονοπώλησε με ελάχιστες εξαιρέσεις η ελληνορωμαϊκή αρχαιότητα.⁸⁸⁵ Η ελληνική και ρωμαϊκή φιλολογία αποτέλεσε εξαρχής τον κύριο γνωστικό κλάδο του προγράμματος μαθημάτων στο Φιλολογικό Τμήμα. Το μεγαλύτερο τμήμα της διδασκαλίας αφορούσε την κλασική Ελλάδα και λιγότερο τη Ρώμη, τους μεγάλους δημιουργούς και τα μοναδικά μνημεία του λόγου. Αντίστοιχα, στην αρχαιολογία η διδασκαλία επικεντρωνόταν στην κλασική αρχαιότητα, και μάλιστα στις πιο σημαντικές στιγμές της: η ιστορία της καλλιτεχνίας, της τέχνης, της πλαστικής και της αρχιτεκτονικής συγκρότησαν ένα σταθερό νήμα που διέτρεξε τη διδασκαλία της καθ' όλη την περίοδο αυτή, είτε την ακαδημαϊκή, είτε τις επισκέψεις σε μνημεία και μουσεία.⁸⁸⁶

Από το 1911, με τη δημιουργία της ειδικής έδρας της Βυζαντινής αρχαιολογίας το Βυζάντιο απέκτησε σταθερή παρουσία στο σύνολο των αρχαιολογικών μαθημάτων (31,58% στη δεκαετία του 1910 και 39,22% στη δεκαετία του 1920). Δεν υπάρχουν ωστόσο ενδείξεις για διδασκαλία μνημείων της μεταβυζαντινής εποχής. Στη Φιλολογία, παρά τις προθέσεις για τη διδασκαλία της μέσης και νε-

885. Στην αρχαιολογία τον 19ο αιώνα εξαίρεση αποτέλεσε ένα μάθημα που δίδαξε για δύο εξάμηνα στις αρχές της δεκαετίας του 1880 ο καθηγητής Αθ. Ρουσόπουλος με τίτλο *Ιστορία της τοιχογραφίας, της ψηφοθεσίας και της χριστιανικής γραφικής*. Για το μάθημα αυτό δεν μπόρεσα να εντοπίσω περαιτέρω στοιχεία. Αντίστοιχα, στη φιλολογία εξαίρεση αποτέλεσε η *Ιστορία της νεωτέρας φιλολογίας, ή Ιστορία της φιλολογίας παρά τους νεωτέροις*, που δίδαξε ο υφηγητής Ιωάννης Περβάνογλου για μικρό χρονικό διάστημα, από το 1867 έως το 1872.

886. Σύμφωνα με τις ενδείξεις, έως τουλάχιστον τη δημιουργία της έδρας του Αδαμαντίου δεν πρέπει να γίνονταν επισκέψεις σε βυζαντινά μνημεία. Το μνημείο που αναφέρεται ονομαστικά είναι η Ακρόπολη, ενώ οι περισσότερες επισκέψεις αφορούσαν εύλογα τα μουσεία της Αττικής, ιδιαίτερα το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, όπου οργάνωνε επισκέψεις ο Παναγής Καββαδίας από το 1886. Όπως επισημείνει και η Όλγα Γκράτζιου, στις άκρες των αρχαιολογικών χώρων σωρευόνταν τμήματα από παλατιοχριστιανικές και βυζαντινές αρχαιότητες, ως παρεπόμενο της αρχαιολογικής δραστηριότητας (βλ. Όλγα Γκράτζιου, «...προς δόξαν...», *ό.π.*, σ. 37-38). Οι υφηγητές που πραγματοποιούσαν κυρίως αυτές τις επισκέψεις, όπως ο Πέτρος Περβάνογλου, ο Παναγής Καββαδίας, ο Κυριάκος Μυλωνάς, ήταν αρχαιολόγοι με ανασκαφές σε μνημεία της ελληνορωμαϊκής περιόδου και χωρίς ιδιαίτερο εκδηλωμένο ενδιαφέρον για τα μεταγενέστερα μνημεία.

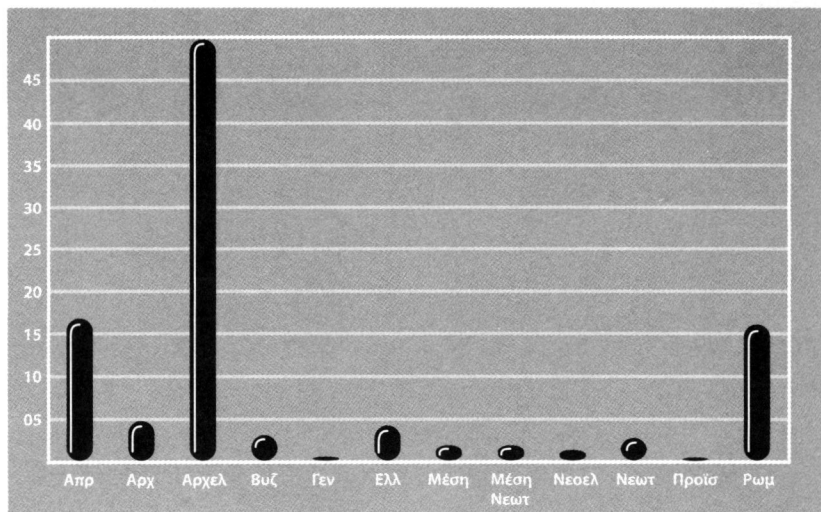
ότερης ευρωπαϊκής και ελληνικής φιλολογίας και γλώσσας τον 19ο αιώνα, μόλις το 1924 συστήθηκε η πρώτη έδρα *Μέσης και νεωτέρας ελληνικής φιλολογίας*. Σημειώνω, πάντως, ότι από τη δεκαετία του 1880 εισήλθε, με τον Γεώργιο Χατζιδάκι αρχικά ως υφηγητή και στη συνέχεια ως καθηγητή, στο πρόγραμμα το μάθημα της γλωσσολογίας. Σημαντικό μέρος του μαθήματος αφιερώθηκε στη μελέτη της ελληνικής γλώσσας σε όλη της τη διαδρομή, στο πλαίσιο του σχήματος του Κ. Παπαρηγόπουλου, που συμπεριελάμβανε τα μεσαιωνικά και νεότερα χρόνια. Στο αντίστοιχο παράδειγμα γνωστικού κλάδου που συνδέθηκε αρχικά με τη φιλολογία, στην παιδαγωγική, η έμφαση δόθηκε στην αρχαιοελληνική περίοδο, εκεί όπου άλλωστε έπεφτε και το βάρος στη μέση εκπαίδευση.

Στον χώρο της φιλοσοφίας η αναζήτηση του χρονικού ορίζοντα είναι περισσότερο ασαφής, καθώς συνολικά η διδασκαλία της παρουσιάζει καθ' όλο τον 19ο αλλά και τον 20ό αιώνα αταξία και αποσπασματικότητα.⁸⁸⁷ Πάντως, σε όλη την περίοδο που μελετώ, εκτός από τη συστηματική φιλοσοφία καθ' εαυτήν, διδάχθηκε εξίσου και η ιστορία της φιλοσοφίας. Όσον αφορά την ιστορία της φιλοσοφίας ήταν σαφής εξαρχής η μέριμνα για τη διδασκαλία από τους αρχαιότερους έως τους νεότερους χρόνους, με την ισχυρότατη όμως παρουσία της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας,⁸⁸⁸ ιδιαίτερα των συγγραμμάτων του Αριστοτέλη (47%). Σημαντική είναι και η συμβολή της μεσαιωνικής και της νεότερης ευρωπαϊκής φιλοσοφίας (18%), ενώ δεν έχουμε σοβαρές ενδείξεις για διδασκαλία της χριστιανικής φιλοσοφίας και γενικότερα των βυζαντινών φιλοσόφων⁸⁸⁹.

887. Σ. Χατζηστεφανίδου, *ό.π.*, σ. 657. Η αποσπασματικότητα και η επιλεκτικότητα στη διδασκαλία της ενδεχομένως συνδέονταν και με τους φόβους των ανατρεπτικών κηρυγμάτων και τις καινοτόμους προσεγγίσεις των φιλοσόφων του Διαφωτισμού, σε ένα πανεπιστήμιο και κυρίως σε μια κοινή γνώμη εξαιρετικά ευαίσθητα σε ζητήματα θρησκευτικής πίστης. Βλ. και στο ίδιο, σ. 656-658.

888. Βλ. Ρωξάνη Δ. Αργυροπούλου (ανθολογία κεμμένων με εισαγωγή και σχόλια), *Η φιλοσοφική σκέψη στην Ελλάδα από το 1828 ως το 1922*, τ. 1: «Ευρωπαϊκές επιδράσεις και προσπάθειες για μια εθνική φιλοσοφία 1828-1875», Αθήνα, Γνώση, 1995, σ. 42-44. Βλ. και τον τ. 2: «Η φιλοσοφία μεταξύ επιστήμης και θρησκείας 1876-1922», Αθήνα, Γνώση, 1998, καθώς και Νικόλαος Χρόνης, «Η έρευνα της νεοελληνικής φιλοσοφίας στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών από της ιδρύσεώς της μέχρι το 1950», Σύλλογος Διδακτικού Προσωπικού Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών, Παρουσία 6 (1988), σ. 453-465.

889. Επισημαίνω την περίπτωση του καθηγητή Φραγκίσκου Πυλαρινού, μιας ιδιάζουσας και εξαιρετικά μοναχικής στο Αθήνησι μορφής στη διδασκαλία της φιλοσοφίας της ιστορίας. Στα μαθήματά του ο χριστιανισμός αποτέλεσε ιδιαίτερη ενότητα (για παράδειγμα, τα χειμερινά εξάμηνα 1859-1860, 1862-1863 και το θερινό εξά-

Διάγραμμα 6

Αναλογία (%) διδασκαλίας των μαθημάτων με βάση τη χρονική περίοδο του αντικειμένου (1837-1932)

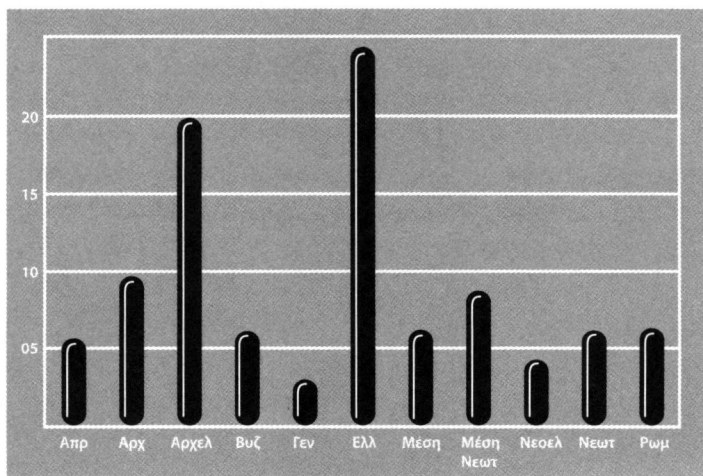
Χωρίς να παραβλέπει κανείς τη σχηματοποίηση και το υψηλό ποσοστό αυθαιρεσίας που ενέχουν τέτοιες μετρήσεις, είναι αναμφισβήτητη εντυπωσιακή η κυριαρχία της κλασικής ελληνορωμαϊκής αρχαιότητας. Παρά την ελευθερία των διδασκόντων στην επιλογή των μαθημάτων κατά τον 19ο αιώνα, υπήρξαν ελάχιστες πρωτοβουλίες για τη διδασκαλία των μεσαιωνικών και νεότερων χρόνων στη Φιλοσοφική Σχολή προτού εισέλθουν επίσημα στο πρόγραμμα, κυρίως στις αρχές του επόμενου αιώνα. Η εικόνα αυτή σε μεγάλο βαθμό ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα της κυριαρχίας του κλασικισμού στις ακαδημαϊκές σπουδές στην Ελλάδα, ιδιαίτερα κατά τον 19ο αιώνα, πραγματικότητα από την οποία σε σημαντικό βαθμό διαφοροποιήθηκε η ιστορία.

Ο χρονικός ορίζοντας της ιστορικής διδασκαλίας

Η αναζήτηση του χρονικού ορίζοντα που κάλυψε η διδασκαλία της ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών δεν συνιστά εύκολο εγχείρημα. Η συγκέντρωση

μνηο 1859-1860 δίδαξε Φιλοσοφίαν της ιστορίας, μέρος γ', εφηρμοσμένον, περίσδος Γ' Χριστιανισμός, ιδανκόν του νέου ευρωπαϊκού πολιτισμού). Ως αυτοτελές γνωστικό αντικείμενο διδάχθηκε ο χριστιανισμός και από τον καθηγητή Μαργαρίτη Ευαγγελίδη, που δίδαξε Ιστορίαν της φιλοσοφίας των πατέρων της εκκλησίας τη δεκαετία του 1890.

στοιχείων και η συστηματική διερεύνησή τους παρουσιάζουν σειρά από προβλήματα, με σημαντικότερο την απουσία πληροφοριών για την ιστορική διδασκαλία, ιδιαίτερα στα φροντιστήρια. Δυσχέρειες δημιουργεί η γενικότητα των τίτλων (όπως για παράδειγμα *Γενική ιστορία ή Ιστορία του ελληνικού έθνους*) και η πολύχρονη χρήση τους. Ο τρόπος με τον οποίο διαρθρώθηκε η ύλη του μαθήματος –ο τριετής κύκλος διδασκαλίας, η συνύπαρξη παγκόσμιας και ελληνικής ιστορίας στο πλαίσιο της γενικής ιστορίας, η συνεχής διδασκαλία της ιστορίας του ελληνικού έθνους– εμποδίζει τον σχηματισμό ακριβούς εικόνας. Συνολικά, πάντως, διαπιστώνεται η πλειοψηφική παρουσία της ελληνικής ιστορίας. Κατ' αρχήν έχει καταμετρηθεί ένα ποσοστό ιστορικών μαθημάτων, περίπου 54%, το οποίο αφορά την αυτόνομη διδασκαλία της ελληνικής ιστορίας (βλ. διάγραμμα 7). Από αυτό το ποσοστό περίπου το 23,8% αφορά την ιστορία του ελληνικού έθνους σε όλη της την έκταση, από τα αρχαία έως τα νεότερα χρόνια. Πρόκειται στην πραγματικότητα για τα μαθήματα του Κ. Παπαρηγόπουλου, καθώς και για ένα σημαντικό τμήμα της φροντιστηριακής διδασκαλίας των Σπ. Λάμπρου, Π. Καρολίδη και Σ. Κουγέα. Περίπου 20% αφορά την αρχαία ελληνική ιστορία. Η βυζαντινή ιστορία εμφανίζεται ως αυτόνομο μάθημα με ένα μικρό ποσοστό (περίπου 7,1%). Μικρότερο ακόμη ποσοστό (4%) καταλαμβάνει η νεότερη ελληνική ιστορία, στην πραγματικότητα σε μεγάλο βαθμό η ιστορία της Επανάστασης του 1821.

Διάγραμμα 7

Αναλογία (%) διδασκαλίας των μαθημάτων ιστορίας με βάση τη χρονική περίοδο του αντικειμένου (1837-1932)

Τα υπόλοιπα μαθήματα, δηλαδή περίπου το 45%, ανήκουν στη σφαίρα της γενικής ιστορίας, η οποία σε προγραμματικό επίπεδο κάλυπτε την παγκόσμια ιστορία από τα αρχαία έως τα νεότερα χρόνια. Περιλαμβάνει λοιπόν, σε έκταση που ποικίλλει ανάλογα με τον διδάσκοντα, την αρχαία ελληνική, τη βυζαντινή και τη νεότερη ελληνική ιστορία. Ποσοστό περίπου 10% των μαθημάτων αφορούσε την κοινή διδασκαλία ξένης και ελληνικής ιστορίας, κυρίως βυζαντινής - μέσης και νεότερων χρόνων. Η αρχαία ιστορία (κυρίως ιστορία των ανατολικών εθνών, αλλά ενδεχομένως και ελληνική και ρωμαϊκή) καταλάμβανε το 9,4%. Σημαντική ήταν και η παρουσία της ρωμαϊκής ιστορίας (περίπου 6,9%), ενώ ένα ποσοστό περίπου 2,6% αντιπροσώπευε η γενική ιστορία, χωρίς να έχουμε περισσότερες διευκρινίσεις. Από το υπόλοιπο ποσοστό 6,3% καταλάμβανε η μεσαιωνική, 6,1% αφορούσε τη νεότερη και 8,3% την κοινή διδασκαλία μέσης και νεότερης. Επισημαίνω και πάλι ότι ενδεχομένως ένα μικρό ποσοστό αυτής της διδασκαλίας κάλυπτε την ελληνική ιστορία, σε διαφορετική λογική από εκείνη της ιστορίας του ελληνικού έθνους. Στην περίπτωση της γενικής ιστορίας καταγράφονταν κυρίως οι περίοδοι ή τα γεγονότα εκείνα που υπήρξαν αξιομνημόνευτα για το σύνολο της ανθρωπότητας (ελληνική αρχαιότητα, άλωση Κωνσταντινούπολης, Επανάσταση του 1821).

Όσον αφορά τη διδασκαλία συγκεκριμένων χρονικών περιόδων, η αρχαία ιστορία, με κυρίαρχη την ελληνική, κατέλαβε ένα ποσοστό περίπου 36,3%. Σε αυτό το ποσοστό θα πρέπει να προσθέσουμε και το μεγαλύτερο τμήμα από το 23,8% που αφορά την ενιαία ιστορία του ελληνικού έθνους, το οποίο αφιερώθηκε, κυρίως με τη διδασκαλία του Κ. Παπαρηγόπουλου, στην αρχαία Ελλάδα. Τέλος, το υπόλοιπο 42% αφιερώθηκε στα μεσαιωνικά/βυζαντινά και στα νεότερα/νεοελληνικά χρόνια, με εμφανή την ισχυρότερη παρουσία της παγκόσμιας ιστορίας έναντι της ελληνικής.

Η εικόνα αυτή παρουσίασε διακυμάνσεις στον χρόνο. Η αρχαία ιστορία διατήρησε την πρωτοκαθεδρία έναντι των υπόλοιπων περιόδων έως περίπου το 1880. Είναι χαρακτηριστικό ότι από τους καθηγητές που δίδαξαν τον 19ο αιώνα μόνο ο Δ. Πατσόπουλος δεν προσέφερε αρχαία ιστορία. Η ελευθερία επιλογής των καθηγητών σε συνδυασμό με τον μικρό αριθμό τους ευνόησε τη διδασκαλία της αρχαίας ιστορίας (είναι ενδεικτικές οι περιπτώσεις των Σχινά, Βερναρδάκη, Τσιβανόπουλου) λόγω της μεγαλύτερης εξοικείωσης με την περίοδο αυτή από την εποχή των σπουδών τους αλλά και της παρουσίας τους σε μια σχολή με σαφείς αρχαιοκεντρικούς προσανατολισμούς. Όλοι οι υφηγητές του 19ου αιώνα δίδαξαν αρχαία ιστορία, οι περισσότεροι αποκλειστικά (Τσιβανόπουλος, Λάμπρος, Καρολίδης, Καλοποθάκης), ενώ ο Γ. Κρέμος προσέ-

φερε ένα μάθημα αρχαίας και ένα μάθημα νεότερης ιστορίας. Από τους καθηγητές που ακολούθησαν στον 20ό αιώνα ο Ράδος ως έκτακτος καθηγητής με συγκεκριμένη θητεία είχε την ευχέρεια να διδάξει διαφορετικά γνωστικά αντικείμενα, ανάμεσά τους και αρχαία ιστορία. Από τους τρεις επόμενους καθηγητές ο Σ. Κουγέας αφιέρωσε αποκλειστικά τη διδασκαλία του στην αρχαία εποχή, ενώ οι άλλοι δύο καθηγητές περιόρισαν τη διδασκαλία τους σε όσα η έδρα τούς επέβαλλε. Το κύριο σώμα των παραδόσεων για τον αρχαίο κόσμο αφορούσε την αρχαία ελληνική ιστορία, καθώς η πλειονότητα των μαθημάτων όσων καθηγητών αφιέρωσαν την ακαδημαϊκή διδασκαλία τους σε αυτή (Σχινάς, Λάμπρος, Κουγέας), αλλά και όσων απλώς διδάξαν αρχαία ιστορία (εξ ορισμού ο Παπαρρηγόπουλος και ο Καρολίδης, αλλά και οι Μανούσης, Βερναρδάκης, Τσιβανόπουλος και Κρέμος) επικεντρώθηκαν στη συγκεκριμένη αυτή περίοδο.

Από την έναρξη σχεδόν της λειτουργίας του Πανεπιστημίου άρχισε η διδασκαλία της μεσαιωνικής και νεότερης παγκόσμιας ιστορίας. Η διδασκαλία του Κ. Παπαρρηγόπουλου έφερε τη μεσαιωνική και νεότερη ελληνική ιστορία στο Πανεπιστήμιο, αντιμετωπίζοντας και τη βυζαντινή ιστορία ως ελληνική. Η διδασκαλία της μέσης και νεότερης παγκόσμιας/ευρωπαϊκής ιστορίας από μια αποκλειστική έδρα που δημιουργήθηκε το 1886 εξασφάλισε την παρουσία της συγκεκριμένης περιόδου σε όλο το διάστημα που μελετώ. Αντίστοιχα, η συνέχεια της διδασκαλίας του Κ. Παπαρρηγόπουλου από τον Π. Καρολίδη εξασφάλισε τη διδασκαλία νεότερης ελληνικής ιστορίας και βυζαντινής. Η σύσταση της έδρας Βυζαντινής ιστορίας το 1924 και η συστηματική διδασκαλία από τον επόμενο χρόνο νεότερης ελληνικής ιστορίας από την έδρα των *Μέσων και νεωτέρων χρόνων*, σε συνδυασμό με τα φροντιστήρια, τα οποία αφιερώθηκαν στο μεγαλύτερο μέρος τους στη μέση/βυζαντινή και νεότερη/νεοελληνική ιστορία, συνεισέφεραν στην ισχυρή παρουσία των περιόδων αυτών στην πανεπιστημιακή ιστορική διδασκαλία.

Η εικόνα της ιστορίας διαφοροποιείται αισθητά από τη γενικότερη εικόνα του προγράμματος μαθημάτων. Οι διδάσκοντές της, απομακρυνόμενοι από τον συνολικό κανόνα της ελληνορωμαϊκής αρχαιότητας, αφιέρωσαν σημαντικό τμήμα της διδασκαλίας τους στα μεσαιωνικά και νεότερα χρόνια, στο πλαίσιο της συνεχούς ελληνικής και της παγκόσμιας/ευρωπαϊκής ιστορίας. Η διαφοροποίηση δεν ήταν τυχαία. Η ιστορία, προγραμματικά τουλάχιστον, αποτέλεσε το γνωστικό εκείνο αντικείμενο της Φιλοσοφικής Σχολής που προοριζόταν να καλύψει και τα μεσαιωνικά και τα νεότερα χρόνια στο πλαίσιο της γενικής ιστορίας. Παρ' όλο που προϊόντος του χρόνου τα περισσότερα μα-

θήματα για τα μεσαιωνικά και νεότερα χρόνια αφορούσαν την ελληνική ιστορία, η γενική ιστορία εξακολουθούσε να καταλαμβάνει ένα σημαντικό τμήμα του προγράμματος, για λόγους που θα δούμε στη συνέχεια.

Η ΚΥΡΙΑΡΧΙΑ ΤΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΚΑΙ Η ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΓΕΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Δεν έχουμε ιδιαίτερες πληροφορίες για το περιεχόμενο της διδασκαλίας της γενικής ιστορίας και αργότερα της έδρας της *Ιστορίας των μέσων και νεωτέρων χρόνων*, ούτε για την έκταση που καταλάμβανε η ελληνική ιστορία εντός της. Οι καθηγητές των σχετικών εδρών αφιέρωσαν τη διδασκαλία τους σε μια ευρωκεντρική ιστορία, μεταφορά συνήθως ξένων εγχειριδίων που αναφέρονταν στα μεγάλα κράτη της εποχής μέσα από μια πολιτική θεώρηση, εστιασμένη στη διαδοχή αυτοκρατόρων και στη διεξαγωγή πολέμων ή στη σύναψη συμφωνιών. Η παγκόσμια αυτή ιστορία, συν τω χρόνω και με την κυριαρχία της εθνικής ιστορίας, σε μεγάλο βαθμό «ελληνοποιήθηκε». Το σχήμα ιστορία των αρχαίων εθνών - ελληνική ιστορία - ρωμαϊκή ιστορία σταδιακά «εξελληνίστηκε» για να επικεντρωθεί στην ιστορία της αρχαίας Ελλάδας. Στην περίπτωση του Βυζαντίου η διδασκαλία του Κ. Παπαρρηγόπουλου μετέφερε τη μελέτη της Αυτοκρατορίας από την παγκόσμια ιστορία, όπου είχε τοποθετηθεί από τον Θ. Μανούση, στην ελληνική. Οι ιστορικοί που συμπορεύτηκαν με τον Παπαρρηγόπουλο ή τον διαδέχθηκαν, εκκινώντας από τον Σ. Τσιβανόπουλο, δίδαξαν βυζαντινή ιστορία επισημαίνοντας την ελληνικότητά της. Η διδασκαλία της Επανάστασης του 1821 σταδιακά εδραιώθηκε στο πρόγραμμα μαθημάτων ως το μείζον γεγονός της νεότερης ελληνικής ιστορίας. Εκκινώντας από τη διδασκαλία της στο πλαίσιο της παγκόσμιας ιστορίας, κατέλαβε περίοπτη θέση στο πρόγραμμα όλων των εδρών που ασχολούνταν με τη νεότερη ιστορία, είτε ελληνική είτε ευρωπαϊκή. Εάν η διδασκαλία του Θ. Μανούση αναφερόταν στους θεσμούς των σύγχρονων κρατών στο πλαίσιο της συγκρότησης ενός μορφωμένου, φιλελεύθερου πολίτη, η διδασκαλία του Μ. Βολονάκη μετά από τους Βαλκανικούς Πολέμους στρεφόταν προς τη σύγχρονη ιστορία των γειτονικών μας λαών, επιδιώκοντας να γνωρίσει στους Έλληνες εν δυνάμει πιθανούς συμμάχους ή εχθρούς. Η κυριαρχία των εθνικών κρατών και της εθνικής ιστορίας μετέβαλε τους ορίζοντες της γενικής ιστορίας τονίζοντας τα στοιχεία που αφορούσαν το ελληνικό έθνος, τη σχέση του με τα υπόλοιπα ή τη συμβολή του στον παγκόσμιο πολιτισμό.

Παρά τη στροφή της πανεπιστημιακής ιστορίας προς το ελληνικό έθνος, ήταν σαφές ότι εντός του προγράμματος τόσο τα μαθήματα όσο και η οπτική της γενικής ιστορίας διατηρούσαν σημαντική θέση. Είναι ενδεικτικό ότι έως το 1911, και παρά τη θεσμοθέτηση ειδικής έδρας για την Ιστορία του ελληνικού έθνους, παρέμενε υποχρεωτικό για όλους τους φοιτητές το μάθημα που διδασκόταν στην έδρα της Γενικής ιστορίας. Η αύξηση των εδρών το 1887 προήλθε από τη διχοτόμηση της έδρας της Γενικής ιστορίας για τη διευκόλυνση των φοιτητών. Η έδρα για την Ελληνική ιστορία που δημιουργήθηκε με τη διδασκαλία του Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου παρέμεινε μοναδική έως το 1924 –με εξαίρεση τη σύντομη καθηγεσία του Κ. Ράδου, η οποία αφιερώθηκε στο σύνολο της ελληνικής ιστορίας–, όταν θεσμοθετήθηκε η έδρα της Βυζαντινής ιστορίας.

Η γενική ιστορία, η αντίληψη μιας ιστορίας που διερχόταν το σύνολο της παγκόσμιας ιστορίας από την αρχαιότητα έως τα σύγχρονα χρόνια, διατηρήθηκε σε όλο τον 19ο αιώνα και στα πρώτα χρόνια του 20ού, όπως αποδεικνύει και η διάκριση των εδρών. Ακόμη και εάν σε μεγάλο βαθμό η αντίληψη αυτή είχε υπονομευθεί από τη διδασκαλία της ιστορίας του ελληνικού έθνους και τη διάχυσή της σε όλες τις έδρες, η διατήρησή της εμφανίζεται αναντίστοιχη με τις εξελίξεις στην ελληνική ιστοριογραφία. Όπως παρατηρεί ο Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης, το σημαντικότερο ελληνικό επίτευγμα στη συγγραφή παγκόσμιας ιστορίας, το πολύτομο έργο του Κωνσταντίνου Κούμα το 1832, σήμανε ουσιαστικά το τέλος της καθολικής ιστορίας στην Ελλάδα, καθώς ο συγκεκριμένος τρόπος ιστορικής μελέτης δεν μπορούσε πλέον να ανταποκριθεί στις ιδεολογικές ανάγκες μιας κοινωνίας που οργανωνόταν σε εθνικό κράτος.⁸⁹⁰

Είναι χαρακτηριστική η τύχη του πολύτομου αυτού έργου όπως περιγράφεται από τη Μαρία Στασινοπούλου. Το βιβλίο δεν επανεκδόθηκε ποτέ, ενώ η τιμή των τόμων της πρώτης έκδοσης, οι οποίοι σε μεγάλο βαθμό παρέμειναν αδιάθετοι, σταδιακά μειώθηκε. Στο νέο ελληνικό βασίλειο οι μικρές εκδοτικές επιχειρήσεις δεν ενδιαφέρονταν για την πολυδάπανη έκδοση ή την επανέκδοση πολύτομων έργων όπως εκείνο του Κούμα, ούτε καν σε επεξεργασμένη και συνοπτική μορφή για τη σχολική εκπαίδευση. Οι ανάγκες του αναπτυσσόμενου σχολικού δικτύου, προνομιακού χώρου αγοράς βιβλίων ιστορίας, καλύφθηκαν κυρίως από μεταφράσεις αντίστοιχων γερμανικών και γαλλικών εγχειριδίων, τα οποία ήταν σύντομα και επικεντρωμένα στην αρ-

890. Βλ. «Το εθνικό πάνθεον...», ό.π., σ. 72.

χαιότητα.⁸⁹¹ Οι συγγραφικές απόπειρες ελλήνων συγγραφέων στη συνέχεια ήταν λιγοστές, έκκεντρες και με αποδέκτη, έως τη δεκαετία του 1880, κυρίως την εκπαίδευση, σχολική και πανεπιστημιακή, στο μέτρο που η γνώση της γενικής ιστορίας θεωρούνταν αναγκαία για τον μαθητή ή τον φοιτητή. Συνολικά δεν υπήρξε κανένα ερευνητικό ενδιαφέρον για την ευρωπαϊκή ιστορία, πολύ περισσότερο για την παγκόσμια.

Η ευλογοφανής υπόθεση για τη σύνδεση της διατήρησης της γενικής ιστορίας στο Πανεπιστήμιο με τη διδασκαλία της στη μέση εκπαίδευση δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα. Ήδη από τη δεκαετία του 1880 στα προγράμματα των γυμνασίων της χώρας η ελληνική ιστορία είχε καταλάβει πολύ σημαντική θέση, εκτοπίζοντας τη γενική. Στη μεταρρύθμιση του 1914 η ελληνική ιστορία πλέον κυριαρχούσε, ενώ η παγκόσμια ιστορία είχε δώσει οριστικά τη θέση της στην ευρωπαϊκή.⁸⁹² Η διατήρηση του σχήματος της διδασκαλίας της γενικής ιστορίας παράλληλα με εκείνο της εθνικής στο Πανεπιστήμιο Αθηνών συνδέεται και με μια σειρά από άλλους παράγοντες, όπως η φυσιογνωμία της Σχολής, η στάση του διδακτικού προσωπικού και η ιεράρχηση των γνωστικών αντικειμένων.

Η γενική στοχοθεσία του Πανεπιστημίου όπως είχε εκφραστεί από τα πρώτα χρόνια της ίδρυσής του αναφορικά με το αγαθό της μόρφωσης και τον γενικό εξοπλισμό του φοιτητή αποτέλεσε κατά τη γνώμη μου καθοριστικό

891. Μ. Stassinopoulou, *ό.π.*, σ. 279-280, και *passim* το κεφάλαιο για την υποδοχή του βιβλίου, σ. 260-286.

892. Στο πρόγραμμα μαθημάτων για τη μέση εκπαίδευση το 1855 οι μαθητές διδάσκονταν ένα έτος αρχαία (ασιατικά έθνη) και ελληνική ιστορία, ένα έτος ρωμαϊκή και μέση ιστορία, ένα έτος νεότερη και στην τέταρτη τάξη ελληνική ιστορία μέχρι την έλευση του Καποδίστρια (Χρ. Κουλούρη, *Ιστορία και γεωγραφία...*, *ό.π.*, σ. 216-220). Στο πρόγραμμα του 1884 οι μαθητές της πρώτης τάξης διδάσκονταν ιστορία της αρχαίας Ελλάδας μέχρι τον Μ. Αλέξανδρο και μόνο εισαγωγή στην ιστορία των ανατολικών εθνών, στη δεύτερη τάξη ιστορία των Ρωμαίων και ιστορία του βυζαντινού κράτους μέχρι την Άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Φράγκους, στην τρίτη τάξη ιστορία των μέσων και των νέων χρόνων μέχρι τη συνθήκη της Βιέννης και στην τέταρτη τάξη ιστορία του ελληνικού έθνους από την αρχή μέχρι τα σύγχρονα χρόνια (στο ίδιο, σ. 293-294). Στη μεταρρύθμιση του 1914, τον πρώτο χρόνο οι μαθητές παρακολουθούσαν ελληνική ιστορία από τα αρχαιότερα χρόνια έως τη μάχη στην Ιψό, τον δεύτερο ελληνική και ρωμαϊκή ιστορία από τη μάχη στην Ιψό έως τον θάνατο του Μεγάλου Θεοδοσίου, τον τρίτο χρόνο από τον Μ. Θεοδοσίο έως την άλωση της Κωνσταντινούπολης μαζί με άλλα σπουδαιότερα γεγονότα της μεσαιωνικής ιστορίας, και τον τέταρτο ιστορία ελληνική και της Ευρώπης από την Άλωση έως τα σύγχρονα χρόνια. Το τελευταίο έτος, ο καθηγητής δίδασκε ιστορία της τέχνης και του πολιτισμού από την αρχαιότητα έως τα σύγχρονα χρόνια. Χρ. Κουλούρη, *ό.π.*, σ. 575-576.

στοιχείο για τη διατήρηση των εδρών όλα αυτά τα χρόνια. Η επιμονή σε μια αντίληψη γενικής παιδείας που το Πανεπιστήμιο όφειλε να διαμορφώσει και να διαδώσει υπήρξε συστατικό στοιχείο της φυσιογνωμίας του, το οποίο κυριάρχησε και στα επίσημα κείμενα του ιδρύματος σε όλη την περίοδο που μελετώ. Ο στόχος αυτός, παρά την πολεμική που δέχθηκε κυρίως από όσους διεκδικούσαν μια εξειδικευμένη-επαγγελματική εκπαίδευση, παρέμεινε, καθώς στις επαναναγνώσεις του κυριαρχούσε η αντίληψη μιας ιδεαλιστικής γενικής εγκυκλοπαιδικής παιδείας, στην οποία η αρχική σύλληψη των διαφωτιστικών ιδεωδών είχε υποχωρήσει σημαντικά.

Ισχυρό παράγοντα για τη διατήρηση της συγκεκριμένης κατάστασης αποτέλεσε και το καθηγητικό σώμα, το οποίο προσπάθησε διαχρονικά να ελέγξει τη σύσταση και την αναπαραγωγή του προσωπικού της Σχολής, ιδιαίτερα μάλιστα μετά την ανάθεση της διαδικασίας επιλογής στο ίδιο. Η αντίδρασή του συνέτεινε στη ματαίωση των περισσότερων προσπαθειών που έγιναν την τελευταία εικοσαετία του 19ου αιώνα για τη μεταρρύθμιση των εδρών, προσπάθειες οι οποίες στο σύνολό τους κινούνταν στην κατεύθυνση διεύρυνσης της εθνικής ιστορίας. Είναι χαρακτηριστική η αντίδραση της Σχολής στη μεταρρύθμιση του 1911. Παρά τα νομοθετικά σχέδια, η συγκεκριμένη μεταρρύθμιση διατήρησε το προηγούμενο status των εδρών, γεγονός που δεν αφορούσε μόνο την ιστορία αλλά ολόκληρη τη Φιλοσοφική Σχολή. Όπως παρατηρεί η Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου,⁸⁹³ η συγκεκριμένη σχολή έμεινε εκτός μεταρρυθμίσεων, καθώς ήταν σαφής η υπερίσχυση στο εσωτερικό της μιας ομάδας καθηγητών με αντιδημοτικιστική πολιτεία, οι οποίοι αντιμετώπισαν με ισχυρή επιφυλακτικότητα, έως και άρνηση, τις νέες μεταβολές. Ένας μεγάλος αριθμός διδασκόντων ήταν αντίθετος προς τη νέα εκτελεστική εξουσία και οι ισορροπίες εξαιρετικά λεπτές. Χαρακτηριστικό της κατάστασης είναι το γεγονός ότι μόνο ένας διδάσκων διορίστηκε το 1911, ο Σίμος Μενάρδος. Ο διορισμός του προκάλεσε εντονότερες αντιδράσεις λόγω ενός βιβλίου που είχε γράψει στη δημοτική στα νεανικά του χρόνια.⁸⁹⁴ Η αντίδραση των καθηγητών

893. Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου, «Οι ενδοπανεπιστημιακές ισορροπίες και η ανατροπή τους (1910-1926)», *Πανεπιστήμιο: Ιδεολογία και Παιδεία...*, ό.π., τ. 1, σ. 215-222, τώρα στο *Γλώσσα...*, ό.π., σ. 112-123.

894. Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου, ό.π., σ. 120-121. Παρ' όλα αυτά ήταν σαφές ότι η διατήρηση των εδρών αποτελούσε οπισθοδρόμηση σε σχέση με τις προηγούμενες νομοθετικές προτάσεις. Ο Αθ. Ευταξίας, ο εισηγητής της μεταρρύθμισης του 1899, άσκησε δριμύτατη κριτική στη θεσμοθέτηση μίας μόνο έδρας για ολόκληρη την ελληνική ιστορία, υπενθυμίζοντας ότι στα δικά του νομοσχέδια προβλέπονταν δύο. Σύμ-

απέναντι σε ό,τι μπορούσε να υπονομεύσει την αυθεντία τους εμπόδιζε τη θέσπιση νέων εδρών ενισχύοντας τη διατήρηση των παλαιών σχημάτων. Είναι ενδεικτική η αντίθεσή τους στη διχοτόμηση της Σχολής, το 1932, εξαιτίας του φόβου διορισμού από την κυβέρνηση νέων διδασκόντων από το Πανεπιστήμιο της Θεσσαλονίκης χωρίς τη συγκατάθεσή τους.

Η αναφορά στο Πανεπιστήμιο της Θεσσαλονίκης φέρνει στο προσκήνιο και τον τελευταίο και καθοριστικό κατά τη γνώμη μου παράγοντα για τη διατήρηση σε μεγάλο βαθμό της γενικής ιστορίας στο πρόγραμμα. Κεντρικό διακύβευμα της διδασκαλίας στη Φιλοσοφική Σχολή δεν αποτέλεσε η ιστορία αλλά κατά μείζονα λόγο η γλώσσα, πιο συγκεκριμένα η διδασκαλία των αρχαίων ελληνικών. Παρά την ισχυρή παρουσία της εθνικής ιστορίας, η διδασκαλία των αρχαίων γλωσσών, ιδιαίτερα της αρχαίας ελληνικής, της προγονικής γλώσσας, αποτέλεσε τον κυριότερο αγωγό της εθνικής διδασκαλίας, τον ισχυρότερο ομογενοποιητικό παράγοντα. Όπως υποστηρίχθηκε από τη Φιλοσοφική Σχολή στο υπόμνημά της το 1914 εναντίον των νομοσχεδίων του υπουργού Παιδείας της κυβέρνησης Ελ. Βενιζέλου Ιωάννη Τσιριμώκου, [...] *ἄνευ διδασκαλίας τῶν ἀρχαίων ἐλληνικῶν κινδυνεύει νὰ ὑποσκαφῆ αὐτὴ ἡ κρητὶς τῆς ἐθνικῆς καὶ θρησκευτικῆς τοῦ ἐλληνικοῦ λαοῦ διαπαιδαγωγήσεως.*⁸⁹⁵ Εξ αυτού η αρχαιοελληνική φιλολογία διατήρησε την πλέον κεντρική θέση στο πρόγραμμα των πανεπιστημιακών μαθημάτων καθ' όλη την περίοδο που μελετώ. Η λογική αυτή απέτρεψε σε μεγάλο βαθμό και τη δημιουργία εξειδικευμένων τμημάτων. Χαρακτηριστική είναι η αντίδραση ακόμη και στη δημιουργία της Φυσικομαθηματικής Σχολής το 1904. Η κεντρική αυτή θέση των αρχαίων ελληνικών αποτέλεσε κοινό τόπο στη σχολική εκπαίδευση, όπως έχει επισημανθεί από πολλούς μελετητές.⁸⁹⁶

Η έμφαση στην αρχαία ελληνική ως εθνική γλώσσα και η σύγκρουση με τον δημοτικισμό αιτιολογεί την είσοδο της μέσης και νέας ελληνικής γλώσσας και φιλολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών μόλις στην τρίτη δεκαετία του 20ού αι-

φωνα με την καταγγελία του, η διατήρηση της μίας έδρας συνιστούσε πλήγμα για έναν από τους δύο κυριότερους κλάδους του Πανεπιστημίου (ο άλλος ήταν η ελληνική φιλολογία), ο οποίος θα έπρεπε να ήταν πρωτοπόρος έναντι των αντίστοιχων ιδρυμάτων του εξωτερικού. Βλ. *Τα πανεπιστημιακά νομοσχέδια ελεγχόμενα υπό τον πάλαι Πουργού της Παιδείας Αθανασίου Ευταξία*, Αθήνα, Τύπος «Αυγής» Αθανασίου Α. Παπασπύρου, 1911, σ. 27-28.

895. Αλ. Δημαράς, *ό.π.*, τ. 2, σ. 99.

896. Βλ. ενδεικτικά Χαράλαμπος Νούτσος, *Προγράμματα Μέσης Εκπαίδευσης και κοινωνικός έλεγχος, (1931-1973)*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1979, Αλ. Βερέβη, *ό.π.*, και Χρ. Κουλούρη, *ό.π.*, σ. 85-88.

ώνα, όταν στην ανώτατη εκπαίδευση των περισσότερων ευρωπαϊκών χωρών τα μαθήματα για τις αντίστοιχες εθνικές γλώσσες είχαν εισέλθει από τον προηγούμενο αιώνα. Η Φιλοσοφική Σχολή της Αθήνας κατηγορήθηκε άλλωστε για αρχαιολατρεία, γεγονός που αποτέλεσε και μια από τις κύριες αιτίες για τη δημιουργία της Φιλοσοφικής Σχολής Θεσσαλονίκης. Θυμίζω ότι στο νέο πανεπιστήμιο, η φυσιογνωμία του οποίου διαμορφώθηκε σε μεγάλο βαθμό από την κυβέρνηση Αλεξάνδρου Παπαναστασίου και στη συνέχεια από την κυβέρνηση Ελευθερίου Βενιζέλου της περιόδου 1928-1932, δημιουργήθηκε εξαρχής Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, ενώ η έμφαση δόθηκε στη μελέτη της βυζαντινής και της νεότερης ελληνικής ιστορίας.

ΟΙ ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΣΠΟΥΔΕΣ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΤΟ ΓΡΑΦΕΙΟ ΤΟΥ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΟΥ ΚΑΙ ΣΤΗ ΣΚΗΝΗ ΤΟΥ ΣΤΡΑΤΟΠΕΔΟΥ

Το Πανεπιστήμιο Αθηνών απέκτησε από νωρίς σημαίνουσα θέση στον δημόσιο βίο. Ο εθνικός του ρόλος, όπως άλλωστε και στα αντίστοιχα ιδρύματα της Δυτικής Ευρώπης, ήταν σαφής και κυρίαρχος. Δημιουργημένο σε μια στιγμή μετάβασης, όταν το πανεπιστήμιο του Διαφωτισμού έδινε τη θέση του στο πανεπιστήμιο των νέων εθνών-κρατών μεταβάλλοντας τους στόχους και το πρόγραμμά του, το ελληνικό ανώτατο ίδρυμα διαμόρφωσε τη φυσιογνωμία του σε έναν συνεχή διάλογο με τον ευρύτερο πολιτικό και κοινωνικό του περίγυρο.

Τα μαθήματα της ιστορίας κατέλαβαν κεντρική θέση στο πρόγραμμά του. Ήταν υποχρεωτικά στη Φιλοσοφική Σχολή, ενώ το σύνολο των φοιτητών έπρεπε να παρακολουθήσει για έναν χρόνο μαθήματα γενικής ιστορίας. Η υποχρεωτική παρακολούθηση της γενικής ιστορίας, σύμφωνα με τους οδηγούς σπουδών που εξέδωσε το Οθώναιο τις πρώτες δεκαετίες λειτουργίας του, συνδεόταν με τον γενικότερο στόχο του: την ηθική βελτίωση και την πνευματική εξύψωση του ατόμου, τη συγκρότηση ηθικών, ελεύθερων και μορφωμένων ανθρώπων. Σε αυτό το πλαίσιο η γενική ιστορία, μια ιστορία βασισμένη στη διαφωτιστική έννοια της προόδου, είτε ως παράδειγμα είτε ως χρήσιμη γνώση συντελούσε ενεργά στην ηθικοποίηση και στην πνευματική εξύψωση του φοιτητή. Στην ύλη του μαθήματος, το οποίο κυριάρχησε στα ευρωπαϊκά πανεπιστήμια και στην ιστοριογραφία κατά το δεύτερο μισό του 18ου και στις αρχές του 19ου αιώνα, περιλαμβανόταν η ανθρώπινη ιστορία από την αρχαιότητα ως τα σύγχρονα χρόνια.

Η επιλογή του Κ. Σχινά να επικεντρώσει τη διδασκαλία του στον αρχαίο κόσμο αιτιολογήθηκε από τον ίδιο με βάση την προγονική σχέση με τους αρ-

χαίους Έλληνες. Ήταν μια ουσιαστικά πολιτική επιλογή, που συμβάδιζε με το πρόγραμμα του Πανεπιστημίου και με τον χαρακτήρα που δόθηκε στο ίδρυμα από τη βαυαρική εξουσία. Ο πρώτος καθηγητής Ιστορίας μετέφερε με τη διδασκαλία του θεωρήσεις και σχήματα που κυριαρχούσαν στα γερμανικά πανεπιστήμια της εποχής των σπουδών του, αποδίδοντας ιδιαίτερη έμφαση στην εξέλιξη των θεσμών. Ο Θ. Μανούσης στη συνέχεια με τα μαθήματά του παρουσίασε ένα συνεπές σχήμα καθολικής ιστορίας, επηρεασμένο από τις σπουδές του στο Γκέτινγκεν. Ακόμη όμως και στη διδασκαλία του, μια από τις πλέον φιλελεύθερες διδασκαλίες που ακούστηκαν τα πρώτα αυτά χρόνια λειτουργίας του Οθώνειου, η ιστορία συνδεόταν με το πατρώο παρελθόν, στόχευε συν τοις άλλοις στην ανάδειξη των ιδιαίτερων στιγμών που σηματοδοτούσαν την εξέλιξή του και ενίσχυαν το εθνικό φρόνημα του φοιτητή αλλά και κάθε ακροατή. Σε μια εποχή κατά την οποία οι θεωρίες του Φαλλμεράυερ λειτούργησαν ως καταλύτης για την παραγωγή ισχυρού αντιρρητικού λόγου που περιστράφηκε γύρω από τα ζητήματα συνέχειας του ελληνικού έθνους, η σύλληψη μιας ιστορίας με εθνικό χαρακτήρα και στους δυο καθηγητές ήταν ακόμη θολή. Περιοριζόταν κυρίως στο επίπεδο των διακηρύξεων ή της σύνδεσης της γνώσης που είχαν ερανιστεί στα φοιτητικά τους χρόνια με τα αιτούμενα του νέου κράτους. Το ίδιο το ιστοριογραφικό έργο τους δεν αναδείκνυε μια τέτοια κατεύθυνση.

Με τη διδασκαλία του Κ. Παπαρηγόπουλου, η μετατόπιση από τη διάκριση αρχαία - μέση - νεότερη ιστορία στη διάκριση ελληνική - ξένη επέδρασε καταλυτικά και στη στοχοθεσία του μαθήματος. Ο ιστορικός με τη διδασκαλία της εθνικής ιστορίας, όπως διαμορφωνόταν στις αίθουσες και στο πολύτομο έργο του, στόχευε στη συγκρότηση πολιτών με ενεργό εθνική συνείδηση και γνώση του αντίστοιχου παρελθόντος. Το Πανεπιστήμιο -ενισχυμένο λόγω της συμμετοχής του στον αντιοθωνικό αγώνα και της δυναμικής παρουσίας του φοιτητικού κινήματος- αναδεικνυόταν στον χώρο που φιλοξενούσε το κράτιστον εργαστήριο, τη διδασκαλία της εθνικής ιστορίας. Η ιστορία δεν αντιμετωπιζόταν πλέον μόνο ως μορφωτικό αγαθό, απαραίτητο για την απελευθέρωση από τα δεσμά της αμάθειας. Μεταλλάσσόταν σε μέσο παρασκευής της εθνικής ιδεολογίας, σε απαραίτητο εφόδιο για τον πολίτη του ελληνικού έθνους και κράτους.

Στη διαδικασία συγκρότησης της εθνικής ιστοριογραφίας, στην κατασκευή ενός ενιαίου παρελθόντος στο πλαίσιο μιας ανεξάρτητης κρατικής οντότητας, η αντιπαράθεση με το επικρατούν μοντέλο και η διαφοροποίηση από αυτό αποτελούσε απαραίτητο όρο δημιουργίας και ανάπτυξής της. Με κυρίαρχη

φυσιογνωμία τον Κ. Παπαρρηγόπουλο, η ελληνική ιστοριογραφία συγκροτήθηκε συνδιαλεγόμενη και αντιπαρατιθέμενη με κάποιες από τις «ξένες», τις ευρωπαϊκές αναγνώσεις του παρελθόντος που αφηγήθηκε. Ο Κριμαϊκός Πόλεμος στη δεκαετία του 1850 είχε δημιουργήσει βαθιά δυσπιστία απέναντι στους πρώην ελευθερωτές, είχε συγκροτήσει νέο μέτωπο, το οποίο σε μεγάλο βαθμό είχε ανάγκη τη δική του ιστοριογραφική έκφραση, την οποία διατύπωσαν οι έλληνες ιστορικοί. Μια έκφραση που παρέμεινε κυρίαρχη, τροποποιούμενη και αναπροσαρμοζόμενη στην εκάστοτε εικόνα του εχθρού, η οποία απαιτούσε την αιτιολόγηση στο παρόν και την τεκμηρίωσή της στο παρελθόν.

Παρ' όλο που ο Παπαρρηγόπουλος προχώρησε στη σύνθεσή του κατηγορώντας τους ευρωπαίους συναδέλφους του για την αντιμετώπιση της βυζαντινής και γενικά της ελληνικής ιστορίας, είναι σαφές ότι το σχήμα του σε μεγάλο βαθμό επηρεάστηκε από τις αντίστοιχες εξελίξεις στα ευρωπαϊκά πανεπιστήμια. Η στροφή προς τα μεσαιωνικά χρόνια από ιστορικούς όπως ο Μισλέ και ο Γκιζό στη Γαλλία, ο Μακώλειϋ στην Αγγλία και ο Ράνκε στη Γερμανία, στο πλαίσιο της μελέτης της εθνικής ιστορίας, λειτούργησε καταλυτικά για την ευρωπαϊκή ιστοριογραφία.

Στη σκέψη και στη διδασκαλία του Κ. Παπαρρηγόπουλου πρυτάνευε η ανάγκη της δημιουργίας μιας ενιαίας πολιτικής ιστορίας, η οποία θα αποδείκνυε τη συνέχεια του ελληνισμού, μιας ιστορίας που θα αφορούσε όλα τα μέλη της εθνικής κοινότητας. Ο ιστορικός ήταν υποχρεωμένος, στη δεδομένη συγκυρία και με βάση το επίπεδο της νεοελληνικής ιστοριογραφίας, να χρησιμοποιήσει κυρίως δευτερογενή στοιχεία, χωρίς συστηματική τεκμηρίωση, ώστε να εκπληρώσει τους στόχους του. Ο Παπαρρηγόπουλος επεσήμανε την αξία και την αυτονομία της εθνικής ιστορίας ως γνωστικού αντικειμένου στηριγμένος κυρίως στη σημασία της για τη συγκρότηση της νεοελληνικής ταυτότητας και όχι τόσο σε μεθοδολογικές αρχές ή εξειδικευμένες γνώσεις. Ο στόχος ήταν ο καθορισμός του σώματός της, η χάραξη των χρονικών και χωρικών ορίων της, και ταυτόχρονα ο παραδειγματισμός και η διδασχή. Ο φοιτητής δεν διδασκόταν μόνο ότι υπήρχε μια συνεχής ελληνική ιστορία, με τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία ως ένα από τα σημαντικά τμήματά της, αλλά και ότι η Αυτοκρατορία αυτή αποτελούσε για συγκεκριμένους λόγους (θρησκεία, πολίτευμα, πολιτική ενότητα) παράδειγμα για τους νεότερους. Στον διαπαιδαγωγικό ρόλο που καλούνταν να παίξει η ιστορία στη διαμόρφωση των νέων πολιτών ως μελών της νεοσύστατης κρατικής οντότητας, η βυζαντινή περίοδος, έστω και με συγκατάβαση, αποκτούσε με τον Παπαρρηγόπουλο τη θέση της δίπλα στην κυρίαρχη αρχαία ελληνική ιστορία.

Η στοχοθεσία αυτή καθόρισε αναμφίβολα τη διδασκαλία του μαθήματος, αλλά δεν επηρέασε το υπόλοιπο πρόγραμμα μαθημάτων. Η εμμονή στο αρχαιοελληνικό παράδειγμα από μια ομάδα κατά κύριο λόγο φιλελεύθερων καθηγητών έως τη δεκαετία του 1870 δημιουργούσε έναν αντίρροπο λόγο, ο οποίος χωρίς να αμφισβητήσει τη σημασία της εθνικής ιστορίας στεκόταν επιφυλακτικός απέναντι στο Βυζάντιο. Την ίδια εποχή, έστω και ρητορικά, στο Πανεπιστήμιο κυριαρχούσε ακόμη η αντίληψη μιας γενικής παιδείας, διαφωτιστικής στη σύλληψή της, ενταγμένης πλέον όμως στις ανάγκες του νέου κράτους.

Η ιστορία συνδέθηκε από τα πρώτα βήματά της στο Πανεπιστήμιο –όπως άλλωστε και όλα τα μαθήματα του Φιλολογικού Τμήματος– με την *ex cathedra* διδασκαλία. Σε υψηλούς ρητορικούς τόνους, στόχευε στον φρονηματισμό και στον παραδειγματισμό των φοιτητών. Από την ευθύγραμμη πορεία της ανθρώπινης εξέλιξης ο πανεπιστημιακός δάσκαλος επέλεγε τα γεγονότα εκείνα τα οποία θα μπορούσαν να φωτίσουν την εξέλιξη και τη διαδρομή του σύγχρονου κόσμου. Ως κάτοχος της αλήθειας μέσα από μια οιονεί θεολογική αντίληψή της, διαμόρφωνε συνειδήσεις και διέπλαθε προσωπικότητες. Η λογική αυτή κυριάρχησε τόσο στη διδασκαλία της γενικής ιστορίας όσο και της ιστορίας του ελληνικού έθνους. Παρ' όλο που οι στόχοι υπήρξαν διαφορετικοί, ενδεχομένως και συμπληρωματικοί, η αρματωσιά παρέμενε η ίδια: το παράδειγμα, η συναισθηματική ενεργοποίηση, η διδασχή. Η ακαδημαϊκή αίθουσα, όπως και ευρύτερα το Πανεπιστήμιο, μετατρεπόταν στον χώρο από τον οποίο εξακτινιζόταν η ιστορική διδασκαλία προς ένα εθνικό ακροατήριο. Σε μια εποχή όπου οι συσσωματώσεις ήταν ελάχιστες και το Πανεπιστήμιο διεύρυνε σταδιακά το κύρος του λόγω του εκπαιδευτικού χαρακτήρα του και της θέσης του στον δημόσιο βίο, η πανεπιστημιακή ιστορία αποτελούσε ένα από τα οχήματα προσέγγισης των αλύτρωτων αδελφών.

Η επόμενη μεγάλη τομή στη στοχοθεσία του μαθήματος της ιστορίας ήλθε με τη διδασκαλία του Σπ. Λάμπρου, ο οποίος μετέθεσε το κέντρο βάρους της ιστορικής διδασκαλίας, μέσω της φροντιστηριακής και αρχειακής εργασίας, στην προετοιμασία καλών ιστορικών και διδασκάλων με ισχυρά μεθοδολογικά εργαλεία. Η διδασκαλία του συνδεόταν κατά μείζονα λόγο με την έρευνα και την παροχή μιας υψηλής εξειδικευμένης γνώσης, με τη συγκρότηση της ιστορίας ως επιστήμης. Ο πανεπιστημιακός ιστορικός δεν έπαυε να αποτελεί τον κάτοχο της αλήθειας· ωστόσο τώρα η αποστολή του δεν περιοριζόταν στη μεταφορά της γνώσης αλλά και στην εισαγωγή των νεοφώτιστων στην έρευνα. Η γνώση αυτή ήταν συνδεδεμένη με τα εθνικά αιτούμενα, τα οποία εξυ-

πηρετούσε κυρίως επιχειρώντας να μελετήσει, στο πλαίσιο του παπαρρηγοπούλειου σχήματος, τις νέες περιόδους που είχαν ενσωματωθεί στο εθνικό αφήγημα, δίδοντας έμφαση σε περιοχές όπως η Μακεδονία, η οποία βρισκόταν στο στόχαστρο των εθνικών διεκδικήσεων.

Η εξέλιξη αυτή απηχούσε τη γενικότερη στροφή του Πανεπιστημίου προς την εξειδίκευση και την επαγγελματική κατάρτιση, η οποία, αν και δεν αμφισβητούσε τον ανθρωπιστικό χαρακτήρα της ανώτατης εκπαίδευσης, έθετε νέα προτάγματα. Ο φοιτητής πλέον ήταν υποχρεωμένος να παρακολουθεί πλήθος φροντιστηρίων και εργαστηρίων, που περιόριζαν σε μεγάλο βαθμό τον ελεύθερο χρόνο του και τη δυνατότητα επιλογής της προσφερόμενης γνώσης. Το αποτέλεσμα ήταν η σταδιακή μετάβαση στην έννοια της φοίτησης ως συμμετοχής σε κλειστά σχήματα επιστημονικής και επαγγελματικής κατάρτισης. Το εθνικό πανδιδακτήριον μεταβαλλόταν σε φυτώριο νέων επιστημόνων, σε ίδρυμα, έστω και προγραμματικά, παροχής υψηλά εξειδικευμένης γνώσης, η οποία κινούνταν πάντα στην υπηρεσία των εθνικών στόχων. Ο εξορθολογισμός της λειτουργίας του, η προσπάθεια ελέγχου του αριθμού των εισακτέων, η εισαγωγή και επικράτηση της φροντιστηριακής και εργαστηριακής διδασκαλίας συνδέονταν κυρίως με την πολιτική των κυβερνήσεων Χαριλάου Τρικούπη, ο οποίος συγκέντρωσε γύρω του τους πλέον σημαντικούς λογίους της χώρας, ανάμεσά τους και τους τρεις καθηγητές Ιστορίας: τον Κ. Παπαρρηγόπουλο, τον Σπ. Λάμπρο και τον Π. Καρολίδη. Στο πλαίσιο του εκσυγχρονισμού της δημόσιας ζωής και της προώθησης της αξιοκρατίας η κυβέρνηση Χ. Τρικούπη έδωσε το δικαίωμα εκλογής των νέων καθηγητών στην πανεπιστημιακή κοινότητα, ταυτόχρονα όμως διασφάλισε το δικαίωμα της πολιτικής εξουσίας στον κεντρικό σχεδιασμό της προσφερόμενης γνώσης, επιχειρώντας να ελέγξει την κατανομή και το περιεχόμενο των εδρών σε κάθε σχολή.

Οι ιστορικές σπουδές, με την επιρροή κυρίως του γαλλικού θετικισμού και με προεξάρχοντα τον Σπ. Λάμπρο, συγκροτήθηκαν στο τέλος του 19ου αιώνα στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας στο πλαίσιο ευρύτερων εξελίξεων στον χώρο της ιστοριογραφίας: δημιουργία ιστορικών αρχείων, βιβλιοθήκες, εξειδικευμένα περιοδικά, επιστημονικά συγγράμματα, εγχειρίδια για τη μεθοδολογία της ιστορικής εργασίας. Στοιχεία που οδηγούσαν στη συγκρότηση ενός επιστημονικού λόγου πυκνού και με συγκεκριμένα εννοιολογικά εργαλεία και διεύρυναν σταδιακά την απόσταση ανάμεσα στον εξειδικευμένο ιστορικό και στον φιλόστορα. μεταφέροντας τα αντίστοιχα σχήματα που είχαν διαμορφωθεί στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης. Στα δυτικοευρωπαϊκά πανεπιστήμια η στροφή αυτή ενισχύθηκε σε μεγάλο βαθμό με τη δημιουργία περισσότερων

εδρών Ιστορίας, από τις οποίες αρκετές αφιερώθηκαν στην αυτόνομη μελέτη της νεότερης εθνικής ιστορίας. Ταυτόχρονα έδρες για τις βοηθητικές επιστήμες (παλαιογραφία, δημογραφία, ιστορική γεωγραφία) ενίσχυαν τον ερευνητικό χαρακτήρα της ιστορικής επιστήμης, ενώ η δημιουργία υποδομών (αρχεία, βιβλιοθήκες, νέες πανεπιστημιακές έδρες), όπου μπορούσε να εργαστεί ένας απόφοιτος πέρα από τη μέση εκπαίδευση, εξασφάλιζε και στην πράξη τη στροφή των σπουδών προς την εξειδίκευση και τη σύνδεσή τους με τον χώρο της εργασίας. Στο ελληνικό βασίλειο, παρά τα σημαντικά βήματα που έγιναν, οι συνολικές εξελίξεις ήταν αρνητικές: τα σχέδια για την ίδρυση νέων εδρών, από τις οποίες κάποιες για τις «βοηθητικές επιστήμες», επρόκειτο να μείνουν ανενεργά στην πλειονότητά τους λόγω της οικονομικής στενότητας της κρατικής μηχανής και της έλλειψης σταθερής πολιτικής για την ανώτατη εκπαίδευση, καθώς και εξαιτίας της δυσπιστίας του καθηγητικού σώματος προς τη διεύρυνσή του. Η διδασκαλία της ιστορίας παρέμεινε σε γενικές γραμμές στο προϋπάρχον πλαίσιο, αποσκοπώντας στην εκπαίδευση των φοιτητών που προορίζονταν για τη μέση εκπαίδευση.

Ο στόχος της εκπαίδευσης νέων ιστορικών με επιστημονικά μεθοδολογικά εργαλεία και πίστη στα εθνικά προτάγματα διατηρήθηκε και στην επόμενη περίοδο, από το 1911 και μετά. Η κατάργηση των γενικών μαθημάτων με τον νέο οργανισμό του Πανεπιστημίου και η συνέχιση της προσπάθειας για περαιτέρω εξειδίκευση των πανεπιστημιακών σπουδών εις βάρος μιας γενικής παιδείας συνάντησαν ισχυρές αντιδράσεις από τη Φιλοσοφική Σχολή. Η τοποθέτησή της στην αιχμή του αντιδημοτικιστικού κινήματος, στη βάση της εθνικής σημασίας της γλώσσας και των αξιών μιας γενικής παιδείας στηριγμένης στο παράδειγμα της αρχαίας Ελλάδας, επικουρούσε την αρχαιολατρική και «αντιδραστική» εικόνα της ανώτατης εκπαίδευσης.

Καθώς οι αλλαγές στον πολιτικό στίβο έφεραν στην εξουσία κυβερνήσεις που αμφισβητούσαν τη διατήρηση της φυσιογνωμίας του Αθήνησι, η αντίδραση υπήρξε έντονη και σε μεγάλο βαθμό κινήθηκε, σε μια εποχή αλλαγών, στην προσπάθεια διατήρησης των κεκτημένων αλλά και των θεωρητικών παραδοχών που τα δικαιολογούσαν, ενισχυμένων πάντα με τον χαρακτήρα του εθνικά ωφέλιμου. Η Φιλοσοφική Σχολή, όπως είχε συγκροτηθεί από το τέλος του 19ου αιώνα, στάθηκε ιδιαίτερα αρνητική στις βενιζελικές μεταρρυθμίσεις, όπως έγινε φανερό με ένταση στα εκπαιδευτικά νομοσχέδια της περιόδου 1917-1920. Στον Διχασμό, άλλωστε, η πλειονότητα των διδασκόντων της Σχολής, ανάμεσά τους και οι Σπ. Λάμπρος και Π. Καρολίδης, είχε στρατευθεί στο πλευρό της φιλοβασιλικής παράταξης.

Η νέα πολιτική εξουσία προσπάθησε να ενδυναμώσει τα στηρίγματά της στη Σχολή. Ο διορισμός του Γ. Σωτηριάδη, η εκλογή του Κ. Ράδου, του Σ. Κουγέα και του Κ. Άμαντου ενίσχυσαν τις φιλοβενιζελικές φωνές στη Φιλοσοφική, χωρίς όμως να ανατρέψουν το γενικότερο κλίμα. Η δημιουργία του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης και η έναρξη λειτουργίας της αντίστοιχης Φιλοσοφικής Σχολής δημιουργούσαν ένα γλωσσικά φιλελεύθερο αντιστάθμισμα στη Βόρεια Ελλάδα, μια σχολή όπου δινόταν πολύ μεγαλύτερο βάρος στη διδασκαλία των νεότερων χρόνων. Στη Φιλοσοφική Σχολή της Αθήνας, η ανανέωση στο πρόγραμμα μαθημάτων του Φιλολογικού Τμήματος με την εισαγωγή της διδασκαλίας της βυζαντινής περιόδου από πολλές έδρες (εξέλιξη επιβεβλημένη τόσο από τη συγκρότηση βυζαντινολογικών σπουδών στο εξωτερικό και την παρουσία ενός αντίστοιχου επιστημονικού προσωπικού στην Ελλάδα, όσο και από τις προτεραιότητες και τις ανάγκες της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής) αποτέλεσε σημαντική εξέλιξη, χωρίς όμως να μεταβάλλει καθοριστικά τον πάγιο προσανατολισμό της Σχολής προς την αρχαία ελληνική φιλολογία. Οι εξελίξεις στα ευρωπαϊκά πανεπιστήμια και η ανάγκη γνώσης των προβλημάτων της διεθνούς συγκυρίας, στο πλαίσιο τώρα μιας εθνοκεντρικής αντίληψης, οδήγησαν στη διδασκαλία της ιστορίας των νεότερων χρόνων έως και τα πλέον πρόσφατα χρόνια.

Ο θεματικός και χρονολογικός εμπλουτισμός της διδασκαλίας της ιστορίας δεν εμπόδισε την περιχαράκωση και σε μεγάλο βαθμό την απομόνωση της από τις εξελίξεις στα ευρωπαϊκά πανεπιστήμια και στην ιστοριογραφία. Οι αλλαγές στη διδασκαλία της ιστορίας στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης με κυρίαρχη την εξειδίκευση και η δημιουργία ιστορικών τμημάτων από το τέλος του 19ου αιώνα δεν βρήκαν ανταπόκριση στην ελληνική ανώτατη εκπαίδευση παρά μόνο εν μέρει στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Οι έδρες Ιστορίας, όπως και συνολικότερα οι έδρες του Πανεπιστημίου Αθηνών, παρέμειναν περιορισμένες. Με εξαίρεση τις βυζαντινές σπουδές, που σε μεγάλο βαθμό συνομίλησαν με τις αντίστοιχες στα ευρωπαϊκά πανεπιστήμια, οι ιστορικές σπουδές στην Ελλάδα δεν συμμετείχαν στον γενικότερο προβληματισμό. Δεν μοιράστηκαν, με ελάχιστες εξαιρέσεις, τα νέα ερωτήματα της ευρωπαϊκής ιστοριογραφίας όπως αυτή εξελίχθηκε μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Ενδεχομένως η συνέχεια των πολεμικών περιπετειών, οι βαλκανικοί ανταγωνισμοί, η Μικρασιατική καταστροφή εμπόδισαν τις ωσμώσεις, ενισχύοντας τον εθνοκεντρικό χαρακτήρα της ιστορικής επιστήμης. Η πλέον σημαντική εκσυγχρονιστική κίνηση, η δημιουργία του Ιστορικού Τμήματος, συνάντησε την άρνηση του καθηγητικού προσωπικού της Φιλοσοφικής Σχο-

λής.⁸⁹⁷ Λίγο αργότερα παλαιότερες, όπως η νομική, και νεότερες, όπως η κοινωνιολογία, επιστήμες μετέφεραν τους νέους προβληματισμούς στον χώρο των κοινωνικών επιστημών στην Ελλάδα. Διδάσκοντες της Νομικής όπως ο Κωνσταντίνος Τσάτσος και ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος δίδαξαν για πρώτη φορά μαρξισμό στο Πανεπιστήμιο.⁸⁹⁸

Η εθνική στοχοθεσία των ιστορικών σπουδών στην Ελλάδα εμπλουτίστηκε σε μεγάλο βαθμό, από την τρίτη δεκαετία του 20ού αιώνα και μετά, με ένα νέο ζητούμενο: τη γνώση του εθνικού παρελθόντος για τη θωράκιση των φοιτητών ενάντια στις κομμουνιστικές ιδέες. Εάν η έννοια της ιστορικής κοινότητας συγκροτήθηκε σε μεγάλο βαθμό κατ' αντιπαράθεση με τη δυτική ιστοριογραφία, τους ξένους, που προσέβαλλαν τα εθνικά δίκαια, στη συγκυρία του Μεσοπολέμου η ακαδημαϊκή κοινότητα όφειλε να αντιμετωπίσει έναν εσωτερικό πλέον εχθρό, ο οποίος βέβαια συνδεόταν με το εξωτερικό. Η έννοια του αγαθού και χρηστού πολίτη, έννοια που σχετιζόταν με τις απαρχές της λειτουργίας του Πανεπιστημίου, ανασημασιοδοτούνταν τώρα στη λογική του αποκλεισμού των κομμουνιστικών ιδεών, που συνδέονταν κατά κύριο λόγο με τον δημοτικισμό. Η ιστορία προσέφερε το κοινό παρελθόν, οριοθετώντας το, δίνοντας την ορθή ανάγνωσή του, ακόμη και για τα πλέον πρόσφατα χρόνια, έναντι των αναγνώσεων που επιχειρούσαν οι αριστεροί διανοούμενοι, για τους οποίους η εθνική ιστορία αποτελούσε προνομιακό πεδίο μελέτης.

Η σχέση των πανεπιστημιακών καθηγητών με την πολιτική υπήρξε καθοριστική για την ίδια τους την παρουσία στο ίδρυμα. Είναι χαρακτηριστικό ότι, ενώ σύμφωνα με τον προσωρινό κανονισμό λειτουργίας του Πανεπιστημίου (1837) το υπουργείο Παιδείας θα εκχωρούσε εντός μίας πενταετίας το δικαίωμα της εκλογής των καθηγητών στις σχολές, στην πραγματικότητα το διατήρησε για πενήντα περίπου χρόνια. Αποκλειστικός σχεδόν μηχανισμός προβολής των επιστημόνων και μελών του διδακτικού προσωπικού ήταν η σχέση με την πολιτική εξουσία. Συνεπακόλουθο ήταν, όπως σχολιάζει ο Θ. Κρητικός

897. Στη Γερμανία και στη Γαλλία οι μεγάλες συζητήσεις αναφορικά με την κριτική στον ιστορικό και στον θετικισμό έλαβαν χώρα εκτός Πανεπιστημίου, χωρίς να επηρεάσουν άμεσα την πανεπιστημιακή διδασκαλία της ιστορίας. Βλ. Karl H. Metz, "Der Methodenstreit in der deutschen Geschichtswissenschaft 1891-1899": Bemerkungen zum sozialen Kontext wissenschaftlicher Auseinandersetzungen", *Storia della Storiografia* 6 (1984), σ. 3-20. Στην ελληνική περίπτωση, οι συζητήσεις αυτές σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις δεν απασχόλησαν τους ιστορικούς στο σύνολό τους, δεν έγιναν γνωστές ούτε εντός ούτε εκτός Πανεπιστημίου.

898. Βλ. Αλέξανδρος-Ανδρέας Κύρτσας, *Κοινωνιολογική σκέψη και εκσυγχρονιστικές ιδεολογίες στον ελληνικό μεσοπόλεμο*, Αθήνα, Νήσος, 1996.

γράφοντας για τις φυσικές επιστήμες τον 19ο αιώνα στην Ελλάδα, να αναδειχθούν οι επιστήμονες (και ως επιστήμονες) εκείνοι που επεδείκνυαν πρόθεση και διάθεση προσαρμογής με την πολιτική εξουσία, παρά αυτονόμησης από αυτή.⁸⁹⁹ Όπως το διατυπώνει διαφορετικά ο Κ. Λάμπας, η σημαντικότερη συνέπεια της εμπλοκής της πολιτικής εξουσίας στην εκλογή και σταδιοδρομία των διδασκόντων ήταν η δημιουργία αισθήματος ανασφάλειας και πνεύματος νομιμοφροσύνης της πανεπιστημιακής κοινότητας απέναντι στην κρατική εξουσία.⁹⁰⁰

Με τα βασιλικά διατάγματα του 1882 και τις επόμενες ρυθμίσεις σταδιακά διασφαλίστηκαν και εφαρμόστηκαν οι όροι εκλογής του διδακτικού προσωπικού, οι οποίοι σε γενικές γραμμές εξασφάλιζαν την αυτονομία του συγκροτώντας ένα διακριτό επιστημονικό πεδίο⁹⁰¹: η δικαιοδοσία της αναγνώρισης του επιστημονικού κύρους ενός υποψηφίου περνούσε στα χέρια των άλλων παραγωγών γνώσης, οι οποίοι, όντας επίσης ανταγωνιστές του, ήταν οι λιγότερο διατεθειμένοι να του την παράσχουν χωρίς συζήτηση ή εξέταση.⁹⁰² Οι όροι της εξέτασης και τα κριτήριά της επρόκειτο να καθοριστούν, σύμφωνα και με τη δυτική εμπειρία, σταδιακά και με τη συγκατάθεση της πολιτικής εξουσίας, στο μέτρο που ήταν απαραίτητη η νομοθετική τους κάλυψη. Σε αυτό το πλαίσιο το επιστημονικό σύγγραμμα απέκτησε κεντρική θέση, ανώτερη της διδακτικής εμπειρίας: η επιστημονική έρευνα και η συγγραφή θεωρούνταν σημαντικότερες από την παιδαγωγική διάσταση του έργου του πανεπιστημιακού καθηγητή. Η συγκεκριμένη εξέλιξη λειτούργησε καθοριστικά για την ιστορική γραφή, καθώς επέβαλε κανονιστικούς όρους (ερευνητική εργασία, τεκμηρίωση, συγκριτική διάσταση), δημιουργώντας ουσιαστικά μια τυπολο-

899. Θεόδωρος Κρητικός, «Ιστορία της Επιστήμης και Ιστορία των Ιδεών: τα όρια μιας (προβληματικής) σχέσης (19ος και 20ός αιώνες), *Τα Ιστορικά* 20 (Ιούνιος 1994), σ. 111-112, και passim, σ. 103-114.

900. Κ. Λάμπας, *ό.π.*, σ. 128.

901. Ο όρος επιστημονικό πεδίο σημειώνεται εδώ όπως τον χρησιμοποιεί ο Μπουρντιέ: ο τόπος (δηλαδή ο χώρος του παιχνιδιού) ενός συναγωνισμού που έχει ως ιδιαίτερο «αντίκρισμα» το μονοπώλιο του «επιστημονικού κύρους», αδιάσπαστα καθορισμένο ως τεχνικής ικανότητας και ως κοινωνικής εξουσίας ή, αν προτιμάτε, το μονοπώλιο της επιστημονικής αρμοδιότητας, εννοούμενης ως ικανότητας του να ομιλούμε και να ενεργούμε νόμιμα (δηλαδή κατά τρόπο εξουσιοδοτημένο και εξουσιαστικό) για την επιστήμη, που είναι κοινωνικά αναγνωρισμένη σε έναν καθορισμένο φορέα: *Μικρόκοσμοι. Τρεις μελέτες πεδίου*, μτφ.: Νίκος Παναγιωτόπουλος, Γιώργος Τσουλάς, Αθήνα, Δελφίνι, 1993, σ. 86. Για την έννοια του επιστημονικού κύρους και του συμβολικού κεφαλαίου του επιστήμονα βλ. P. Bourdieu, *Homo academicus*, Παρίσι 1984.

902. Βλ. Πιέρ Μπουρντιέ, *Μικρόκοσμοι...*, *ό.π.*, σ. 91.

γία της. Με βάση αυτή την τυπολογία τα σχολικά εγχειρίδια δεν θεωρούνταν επιστημονικά συγγράμματα, ενώ η χρήση της βιβλιογραφίας κρίθηκε απαραίτητη. Η διαδικασία αυτή, παρ' όλο που πολύ συχνά λειτούργησε προσχηματικά καλύπτοντας προαποφασισμένες επιλογές από το σώμα των καθηγητών ή την εκτελεστική εξουσία, συγκροτούσε κριτήρια που έπρεπε να ληφθούν υπόψη, δημιουργούσε νέο ορίζοντα προσδοκιών για το ιστορικό έργο. Από την άλλη πλευρά υπήρχαν οι αίθουσες των συλλόγων, οι εταιρείες και οι συσσωματώσεις, μέσα από τις οποίες ο ιστορικός μετέφερε την «αλήθεια» σε ένα ευρύτερο κοινό.

Η πραγματικότητα, βέβαια, αποδείχθηκε πολλές φορές αρκετά πιο σύνθετη. Όσο και εάν η ανάθεση της εκλογής του πανεπιστημιακού προσωπικού στις σχολές σηματοδοτούσε μια διαδικασία αυτονομίησης, η διαδικασία αυτή ούτε απρόσκοπτη ήταν, ούτε και ευθύγραμμη. Από το 1882 έως το 1932, και ιδιαίτερα το διάστημα 1910-1932, εποχή διχασμού και πολιτικής αστάθειας, κυβερνήσεις όλου του πολιτικού φάσματος προχώρησαν στις περισσότερες αριθμητικά, καθ' όλη την έως τότε ιστορία του ιδρύματος, απολύσεις μελών του διδακτικού προσωπικού. Η πολιτική εξουσία προσπάθησε να ελέγξει την ανάδειξη του διδακτικού προσωπικού παράλληλα με την ενίσχυση των διαδικασιών αυτονομίησης του, ενώ διατήρησε και κάποτε διεύρυνε το δικαίωμα καθορισμού του γνωστικού αντικείμενου των εδρών και την προκήρυξη νέων. Σε ένα πανεπιστήμιο με ιστορία μόλις ογδόντα χρόνων και σε ένα περιβάλλον στο οποίο δεν είχε διαμορφωθεί ακόμη ακαδημαϊκή παράδοση,⁹⁰³ η κρατική παρέμβαση δεν εξέπληττε. Όσον αφορούσε την παρουσία και τη διδασκαλία της ιστορίας το διακύβευμα ήταν ιδιαίτερα σοβαρό.

903. Το ζήτημα της ακαδημαϊκής παράδοσης συνδέεται κυρίως με τη θεσμοθέτηση των όρων εκείνων μέσα από τους οποίους αναδεικνύεται το διδακτικό προσωπικό. Η ανάθεση της διαδικασίας αυτής στο τελευταίο δεν συνεπάγεται αυτόματα την είσοδο νέων ιδεών ή νέων προσώπων. Αντίθετα, στα γερμανικά πανεπιστήμια, και λιγότερο στα γαλλικά, η αριστοκρατική δομή του πανεπιστημίου με την εκτεταμένη εξουσία των τακτικών καθηγητών και η θεσμική παρέμβαση της κυβέρνησης στην τελική επιλογή οδηγούσαν στη δημιουργία ενός σώματος διδασκόντων ταξικά και ιδεολογικά καθορισμένων. Σε αυτές τις διαδικασίες οφείλεται εν πολλοίς και η περιχράκωση των πανεπιστημιακών σπουδών, η δημιουργία ενός σώματος μανδαρίνων της δημόσιας διοίκησης, αριστοκρατικής κυρίως καταγωγής. Βλ. Fritz Ringer, *The Decline of the German Mandarins: The German Academic Community 1890-1933*, Κέμπριτζ Μασσ. 1969, και για τη Γαλλία βλ. W. Keylor, *Academy and Community. The Foundation of the French Historical Profession*, Κέμπριτζ 1975. Βλ. και Γ.κ. Ίγκερς, *Νέες κατευθύνσεις...*, ό.π., σ. 72-74, 122-127.

Το κοινό στοιχείο που διέτρεξε το σύνολο της ιστορικής διδασκαλίας την περίοδο που μελετώ αποτελεί η προσήλωση στην εθνική χρησιμότητα της ιστορίας. Η προσήλωση αυτή βρήκε διαφορετικές εκφράσεις μέσα στον χρόνο, ανάλογα με τη συγκυρία και τους διδάσκοντες. Η αντίκρουση των θεωριών του Φαλλμεράυερ, η εμφάνιση των βαλκανικών εθνικισμών, η διεκδίκηση νέων εδαφών και η ενσωμάτωση των προσφυγικών πληθυσμών μετά την Καταστροφή του 1922 αποτέλεσαν εξελίξεις που επηρέασαν καθοριστικά τη διδασκαλία της ιστορίας. Η διαμόρφωση της ιστορικής παράδοσης του ελληνικού έθνους μέσα από τη σύζευξη της πανεπιστημιακής διδασκαλίας της ιστορίας με την εν γένει παρουσία του ιδρύματος, υπήρξε διαδικασία πολύπλοκη, πολύμορφη και αντιφατική. Η σύνδεση του εθνικού παρελθόντος με το παρόν ανάλογα με τους πολιτικούς σχεδιασμούς του μέλλοντος συνέστησε μείζον ερώτημα, στο οποίο υπήρξαν διαφορετικές και συχνά αλληλοσυγκρουόμενες απαντήσεις.

Οι απαντήσεις που έδωσε το Πανεπιστήμιο και ιδιαίτερα η Φιλοσοφική Σχολή επηρεάστηκαν σημαντικά από τη φυσιογνωμία του: η συμβολή του Αθήνησι στην έξωση του Όθωνα, η τοποθέτησή του στο αντιδημοτικιστικό στρατόπεδο και η αντιβενιζελική εν πολλοίς στάση του στον Διχασμό, η συμμετοχή του στον αντικομμουνιστικό αγώνα αποτέλεσαν πολιτικές επιλογές που προσδιόρισαν σε γενικές γραμμές και το πλαίσιο στο οποίο κινήθηκε το διδακτικό προσωπικό της ιστορίας. Η σύνδεση του Κ. Παπαρηγόπουλου με την κωλεττική Μεγάλη Ιδέα, η συμμετοχή του, όπως και του Σπ. Λάμπρου και του Π. Καρολίδη, στο τρικουπικό σχέδιο του εκσυγχρονισμού, η τοποθέτηση των δύο τελευταίων στο φιλοβασιλικό στρατόπεδο, η εναντίωση των νεότερων καθηγητών στη μαρξιστική ιστοριογραφία των αρχών του 20ού αιώνα καθόρισαν και τη διδασκαλία της ιστορίας. Η διαμάχη για τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία ανάμεσα στον Παπαρηγόπουλο και σε μια ομάδα αρχαιογνωστών καθηγητών, η σύγκρουση Λάμπρου - Καρολίδη για τον χαρακτήρα της ιστορικής επιστήμης έκρυβαν πέρα από προσωπικές φιλοδοξίες πολιτικά προτάγματα αναφορικά με τον συνολικό χαρακτήρα και τις κατευθύνσεις του νέου κράτους. Προτάγματα τα οποία σε συγκεκριμένες στιγμές οι καθηγητές επιχείρησαν να προβάλλουν, επανδρώνοντας τους μηχανισμούς εξουσίας.

Στο ελληνικό βασίλειο του 19ου αιώνα και των αρχών του 20ού η πραγμάτωση της Μεγάλης Ιδέας αποτελούσε το σημαντικότερο πολιτικό πρόταγμα, το οποίο υπηρέτησαν οι καθηγητές του Πανεπιστημίου, που και μέσω της καθηγητικής τους ιδιότητας εξέφρασαν τις πολιτικές απόψεις τους για την πραγμάτωσή της. Και δεν αναφέρομαι μόνο στην παρουσία τους στις δημό-

σιες εκδηλώσεις του ιδρύματος, στις οποίες είχαν την ευκαιρία να διατυπώσουν πολλές φορές τις πολιτικές θέσεις τους, ή στη γενικότερη συμμετοχή τους στον δημόσιο βίο. Αναφέρομαι ειδικότερα στη διδασκαλία τους, στο ιστορικό τους έργο. Η προβολή από τον Κ. Παπαρρηγόπουλο της μοναρχίας ως ενός από τα πλέον ισχυρά ομογενοποιητικά στοιχεία της ελληνικής Βυζαντινής Αυτοκρατορίας αποτελούσε μια κατά μείζονα λόγο πολιτική επιλογή, καθώς δημιουργούσε γενεαλογία, ενώ ταυτόχρονα ενίσχυε τους υποστηρικτές του θεσμού με επιχειρήματα, διαπαιδαγωγώντας ανάλογα τους φοιτητές και την κοινή γνώμη. Η προσαρμογή της διδασκαλίας του στους κάθε φορά επικτούς στόχους του ελληνικού αλυτρωτισμού όπλιζε την ελληνική εξωτερική πολιτική. Η έμφαση του Π. Καρολίδη στη σύνδεση του ανατολικού και του ελληνικού πολιτισμού και ο καθοριστικός ρόλος της Μικράς Ασίας ως χώρου συνεύρεσης και συναλλαγής των δύο πολιτισμών εξυπηρετούσαν την πολιτική αντίληψή του για την ελληνοοθωμανική συνεργασία. Η *Αγωγή του πολίτου* που εισήγαγε και δίδαξε ο Μιχαήλ Βολονάκης είχε στόχο να διαφωτίσει τους φοιτητές και να τους εφοδιάσει με όπλα εναντίον του «εσωτερικού εχθρού».

Τα μαθήματα των πανεπιστημιακών ιστορικών είχαν αντίκτυπο στην ελληνική κοινωνία. Το έθνος, προβάλλοντας σε σημαντικό βαθμό τις ανάγκες της συγκυρίας στο παρελθόν, αναζητούσε τους ιστορικούς συμμάχους του. Η ιστορική αφήγηση του παρελθόντος αποτελούσε μια πολύ κρίσιμη επιλογή, που τους αφορούσε όλους. Στα δύο επεισόδια που έλαβαν χώρα στο Πανεπιστήμιο Αθηνών τον 19ο αιώνα γύρω από καθηγητές Ιστορίας (Μανούσεια και Βερναρδάκια), η διδασκαλία τους διαδραμάτισε καθοριστικό ρόλο, αποτέλεσε, έστω και ως πρόφαση, την αφορμή για τη σύγκρουση. Το 1848, σε ένα πανεπιστήμιο σε γενικές γραμμές πολιτικά φιλελεύθερο, οι φοιτητές στάθηκαν στο πλευρό του Θ. Μανούση όταν κατηγορήθηκε για «ασεβή» διδασκαλία. Το 1868, σε μια κοινωνία πλέον πολύ πιο συντηρητική και ευαίσθητη σε θρησκευτικά ζητήματα, οι φοιτητές πρωτοστάτησαν στην αποπομπή του Δ. Βερναρδάκη κυρίως λόγω της στάσης του προς τα θεία και των επιρροών που είχε δεχθεί από τον δαρβινισμό. Στην πραγματικότητα, σε μια στιγμή ανόδου του φοιτητικού κινήματος ο καθηγητής αναγκάστηκε να παραιτηθεί εξαιτίας της φιλοβασιλικής του τοποθέτησης.

Η έντονη και πολυδιάστατη δημόσια παρουσία του Πανεπιστημίου δεν αποτελεί εγχώρια ιδιοτυπία. Σε όλο τον 19ο αιώνα στην Ευρώπη οι πανεπιστημιακοί καθηγητές, ιδιαίτερα οι καθηγητές της Ιστορίας, ενεπλάκησαν ενεργά στη δημόσια ζωή. Συμμετείχαν σε αυτήν, καθορίζοντας την κρατική πολιτική, καταλαμβάνοντας ακόμη και υψηλά πολιτικά αξιώματα, όπως ο

Γκιζό και ο Μακώλεϋ. Η Γαλλική Επανάσταση και οι Ναπολεόντειοι Πόλεμοι δημιούργησαν ένα νέο σκηνικό, μέσα στο οποίο έκαναν δυναμικά την παρουσία τους οι επαγγελματίες ιστορικοί. Σε έναν αιώνα ρομαντισμού οι κάτοχοι της ιστορικής αλήθειας διαδραμάτισαν κεντρικό ρόλο στην υπεράσπιση των εθνικών ιδεωδών αλλά και των τρεχουσών πολιτικών. Στην Πρωσική σχολή επιφανείς ιστορικοί όπως ο Ντρώζεν και ο Τράιτσκε «κατασκεύασαν» με το έργο τους το κοινό ιστορικό παρελθόν του νεαρού γερμανικού κράτους στηρίζοντας το απολυταρχικό καθεστώς του Μπίσμαρκ.⁹⁰⁴ Στη Γαλλία μετά την ήττα του 1871 οι θετικιστές ιστορικοί ανέλαβαν καθοριστικό ρόλο στη συγκρότηση της σχολικής εκπαίδευσης επιχειρώντας να ενισχύσουν το εθνικό φρόνημα των μαθητών. Ο Ερνέστ Λαβίς συνέγραψε εγχειρίδια ιστορίας για το δημοτικό, ενώ υπήρξε ο εμπνευστής και συντάκτης των εκπαιδευτικών προγραμμάτων για την πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση.⁹⁰⁵

Η διεύρυνση της ελληνικής πανεπιστημιακής κοινότητας στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, η συνεχής παρουσία των εκπροσώπων της μέσα από την ενεργό συμμετοχή τους στον δημόσιο βίο, η οριοθέτηση της επιστημονικής της ταυτότητας οδήγησαν στην ισχυροποίησή της. Ο καταλυτικός ρόλος που έπαιξαν οι ιστορικοί του Πανεπιστημίου στη διαμόρφωση συλλογικοτήτων όπως η Εθνική Άμυνα, η Εθνική Εταιρεία και ο «Ελληνισμός» και η ανάληψη σε μεγάλο βαθμό πολιτικών πρωτοβουλιών μέσα από τον πρωταγωνιστικό τους ρόλο στη λειτουργία τους ήταν δηλωτικά της επιθυμίας τους να συμμετάσχουν στα πεδία εξουσίας, ιδιαίτερα στο τέλος του αιώνα, σε μια περίοδο απονομιμοποίησης του πολιτικού προσωπικού.⁹⁰⁶

Η κατάληξη αυτών των προσπαθειών είναι γνωστή. Η ισχυροποίηση των πολιτικών απομάκρυνε τους πανεπιστημιακούς σε μεγάλο βαθμό από την ενεργό δράση, περιορίζοντάς τους στη χρήση της συμβολικής τους εξουσίας.

904. Βλ. Konrad Jarausch, *Students, Society and Politics...*, ό.π., σ. 200-205, και G. Iggers, *The German Conception...*, ό.π., σ. 91-92. Βλ. γενικότερα για τη σχέση ιστορίας και πολιτικής τον συλλογικό τόμο Walter Laqueur (επιμ.), *Historians in Politics*, Λονδίνο - Καλιφόρνια 1974, και ιδιαίτερα τα άρθρα του Andreas Dorpalen, "Heinrich von Treitschke", σ. 21-35, και του Charles E. McClelland, "Berlin Historians and German Politis", σ. 191-222.

905. Chr. Delacroix, Fr. Dosse, P. Garcia, ό.π., σ. 67-71. Βλ και G. Bourde, H. Martin, ό.π., σ. 155-161.

906. Βλ. Έφη Γαζή, «Συμβολικός λόγος...», ό.π., και Γιώργος Κόκκινος, «Η αποσύνδεση του έθνους από το κράτος, ο πολιτικός ανορθολογισμός και η συγκρότηση των εθνικών οργανώσεων στα τέλη του 19ου αιώνα. Το παράδειγμα της εταιρείας Ο Ελληνισμός», στο ίδιο, σ. 231-250.

Μετά τη θητεία του Σπ. Λάμπρου στην Εθνική Εταιρεία και την άσκηση στην ουσία εξωτερικής πολιτικής, η σύντομη θητεία του στην πρωθυπουργία και η άδοξη κατάληξή της ήταν σε μεγάλο βαθμό ενδεικτική των νέων εξελίξεων. Η επιλογή του στηρίχτηκε, σε μια κρίσιμότερη περίοδο, όχι στην πολιτική του ικανότητα αλλά στο συμβολικό κύρος που έφερε η πανεπιστημιακή ιδιότητα και η κοινωνική του δράση.

Η ανάδειξη του εθνικού σε βασική κανονιστική αρχή, στο ιστορικά ορθό, αποτέλεσε το πλαίσιο που κυριάρχησε στον επιστημονικό-ιστορικό λόγο, συνδέοντάς τον άρρηκτα με την πολιτική. Οι καθηγητές του Πανεπιστημίου αναδείχθηκαν σε υπερασπιστές της πολιτικής οντότητας του έθνους μέσω της προβολής της μοναδικής πολιτιστικής του ταυτότητας, η οποία κατά μείζονα λόγο διαμορφώθηκε ιστορικά. Ο κοινός στόχος ήταν η δράση, η εκπλήρωση των εθνικών ιδεωδών, στόχος ο οποίος δεχόταν διαφορετικές κάθε φορά ερμηνείες ανάλογα με τη συγκυρία. Όμως, η παραδοχή του εθνικού προτάγματος αποτέλεσε την κοινή βάση, το σημείο συμφωνίας. Η εμφάνιση και ισχυροποίηση των κομμουνιστικών ιδεών από τη δεκαετία του 1920 και μετά στην Ελλάδα αποτέλεσε τη σημαντικότερη ρήξη σε αυτό το consensus, και δημιούργησε νέους όρους σύγκρουσης των ιδεών αλλά και των πολιτικών.

Έτσι, λοιπόν, πορεύθηκε η ιστορία στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Φορώντας τον αρχαϊκό της χιτώνα, περιέβαλλε, όπως και οι άλλες αναγεννηθείσες αδελφές της επιστήμες, τον Όθωνα και όλους όσους τον ακολούθησαν στην εξουσία, κράτησε τις δέλτους της, κατέγραψε τα γεγονότα του παρελθόντος. Στα χρόνια που ήλθαν, άλλαξε στο σώμα και στην ενδυμασία· άφησε πίσω τις παγκόσμιες προοπτικές της, έγινε εθνική, κατέκτησε σταδιακά τον επιστημονικό της χαρακτήρα και, σε αντίθεση με τις άλλες επιστήμες, προσέθεσε γρήγορα στον χιτώνα βυζαντινά και νεοελληνικά στολίδια. Διατήρησε όμως πάντα τις στενές σχέσεις μαζί τους: με τη φιλολογία, τη ρητορική και ιδιαίτερα την αρχαιολογία. Μαζί με την τελευταία, ακουμπώντας η μία στην άλλη, συνταξίδεψαν έως την ίδρυση του Ιστορικού-Αρχαιολογικού Τμήματος, τελευταίο στάδιο και παράλληλα νέα αρχή ενός ταξιδιού που συνεχίζεται έως σήμερα.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΤΑ ΜΑΘΗΜΑΤΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΣΤΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ
(1837-1932)

ΤΑ ΜΑΘΗΜΑΤΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΣΤΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ
(1837-1932)

Μια πρώτη καταγραφή των μαθημάτων ιστορίας συμπεριλαμβανόταν στην ανέκδοτη ανακοίνωση του Παναγιώτη Στάθη και του γράφοντος «Έδρες και μαθήματα Ιστορίας στη Φιλοσοφική Σχολή Αθηνών 1837-1911», στα Σεμινάρια της Ερμούπολης τον Ιούλιο του 1992. Η παρούσα καταγραφή συμπληρώνει την προϋπάρχουσα, στηριζόμενη σε αρχειακό υλικό που διασώζεται στο Αρχείο Πρωτοκόλλου του Ιστορικού Αρχείου του Πανεπιστημίου Αθηνών για την περίοδο 1837-1932.

Το σύνολο των προγραμμάτων έχει διασωθεί στο Αρχείο Πρωτοκόλλου, εκτός από τα προγράμματα του ακαδημαϊκού έτους 1841-1842 και του θερινού εξαμήνου 1845-1846, που εντοπίστηκαν στον σύμμεικτο χειρόγραφο τόμο *Πρακτικά Συνεδριάσεων της Φιλοσοφικής Σχολής από 1838-1852, Της Νομικής Σχολής από 1837-1852, Συνεδριάσεων Συγκλήτου από 1843-1846*. Τα υπόλοιπα προγράμματα έχουν διασωθεί στις ακόλουθες μορφές: α) έντυπα μονόφυλλα προγράμματα χειμερινών και θερινών μαθημάτων που αναρτούσαν στο Πανεπιστήμιο προς ενημέρωση των φοιτητών (έχουν εντοπιστεί από το 1837-1838 έως και το 1919, αν και με μεγάλη πληρότητα έως το 1885), β) προγράμματα που εκδίδονταν από το 1864⁹⁰⁷ σε ξεχωριστά φυλλάδια και από το 1880 ενσωματώνονταν και στους πρωτανικούς απολογισμούς, και γ) προγράμματα που περιλαμβάνονταν στις επετηρίδες του Πανεπιστημίου Αθηνών μετά το 1916. Η σειρά παρουσιάζει κενά, τα οποία οφείλονται άλλοτε σε αργία του Πανεπιστημίου (για παράδειγμα το χειμερινό εξάμηνο 1854-1855 λόγω της πανώλης και το θερινό εξάμηνο 1861-1862 εξαιτίας της έξωσης

907. Το πρώτο ονομαζόταν *Αναγραφή των επί το ακαδημαϊκόν έτος 1864-65 αρχών του εν Αθήναις Έθνικού Πανεπιστημίου, των επιστημονικών συλλογών και παραρημάτων αυτού, και των επί το χειμερινόν εξάμηνον 1864-1865 διδαχθησομένων εν αυτώ μαθημάτων και συνέχισε να εκδίδεται με παραπλήσιες ονομασίες έως το 1916, όταν εκδόθηκε η Επετηρίδα.*

του Όθωνα) και άλλοτε στη μη δημοσίευση των προγραμμάτων, τουλάχιστον τυπωμένων.⁹⁰⁸

Στον κατάλογο που ακολουθεί προηγούνται τα μαθήματα των καθηγητών σύμφωνα με τον βαθμό και την αρχαιότητά τους και έπονται τα μαθήματα των υφηγητών με τον αντίστοιχο τρόπο. Η παύλα στη στήλη των ωρών δηλώνει ότι δεν προσδιορίζονται οι ώρες διδασκαλίας.

908. Σημειώνω τα εξάμηνα και τα έτη, τα προγράμματα των οποίων έχουν εντοπιστεί στο Ιστορικό Αρχείο του Πανεπιστημίου Αθηνών: 1837-1839, θ.εξ. 1839-1840, 1840-1841 έως χ.εξ. 1841-1842, χ.εξ. 1842-1843 έως 1852-1853, 1854-1855, 1856-1857, 1858-1860, χ.εξ. 1861-1862, 1862-1863 έως χ.εξ. 1875-1876, 1876-1877 έως χ.εξ. 1885-1886, χ.εξ. 1886-1887, χ.εξ. 1887-1888, χ.εξ. 1888-1889, χ.εξ. 1889-1890, χ.εξ. 1890-1891, χ.εξ. 1891-1892, χ.εξ. 1892-1893, χ.εξ. 1893-1894, χ.εξ. 1894-1895, χ.εξ. 1895-1896, 1896-1897, χ.εξ. 1897-1898, χ.εξ. 1898-1899, 1899-1900, χ.εξ. 1900-1901, χ.εξ. 1901-1902, 1902-1903, χ.εξ. 1903-1904, χ.εξ. 1904-1905, χ.εξ. 1905-1906, 1906-1907, 1907-1908, 1908-1909, 1910-1911, 1913-1914, 1916-1919, 1921-1922, 1923-1936.

ΕΤΟΣ ΕΞΑΜΗΝΟ	ΔΙΔΑΣΚΩΝ	ΜΑΘΗΜΑ	ΩΡΕΣ
•1837-38 χ.	Σχινάς Κ., τ.κ.	<i>Βίος Ελλάδος, ήτοι ελληνική αρχαιολογία</i>	3
1837-38 θ.	Σχινάς Κ., τ.κ.	<i>Εξακολούθησις του βίου της Ελλάδος</i>	3
•1838-39 χ.	Σχινάς Κ., τ.κ.	<i>Βίος Ελλάδος (εξακολούθησις και τέλος)</i>	3
1838-39 χ.	Σχινάς Κ., τ.κ.	<i>Πραγματεία περί ιστοριογράφων Ελλήνων</i>	1
1838-39 χ.	Μανούσης Θ., ε.κ.	<i>Πολιτειογραφία της Ευρώπης και ιδίως περιγραφή φυσική, ηθική και πολιτική της Ρωσίας, Γαλλίας, Μεγάλης Βρεττανίας και της Αγγλοαμερικανικής Συμπολιτείας</i>	1
1838-39 θ.	Σχινάς Κ., τ.κ.	<i>Τας ιδίως ελληνικάς αρχαιολογίας</i>	3
1838-39 θ.	Σχινάς Κ., τ.κ.	<i>Έναρξις του βίου της Ελλάδος, αν υπάρχωσι νέοι φοιτηταί</i>	—
1838-39 θ.	Μανούσης Θ., ε.κ.	<i>Πολιτειογραφία της Ευρώπης και ιδίως περιγραφή φυσική, ηθική και πολιτική της Ρωσίας, Γαλλίας, Μεγάλης Βρεττανίας και της Αγγλοαμερικανικής συμπολιτείας</i>	1
•1839-40 θ.	Σχινάς Κ., τ.κ.	<i>Εξακολούθησις των αρχαιολογιών και ιδίως αρχαιολογία πολιτική και ιστορική των Αθηνών</i>	3
1839-40 θ.	Μανούσης Θ., ε.κ.	<i>Εισαγωγή εις την πολιτειογραφίαν και γενικήν πολιτειογραφίαν της Ευρώπης</i>	1
•1840-41 χ.	Σχινάς Κ., τ.κ.	<i>Πολιτεία Αθηναίων συμπεριλαμβανομένης και πραγματείας περί του αττικού δικαίου</i>	4
1840-41 χ.	Μανούσης Θ., ε.κ.	<i>Ειδική πολιτειογραφία, ήτοι περιγραφή της Γαλλίας, Μεγ. Βρεττανίας και Ρωσίας</i>	1
1840-41 θ.	Σχινάς Κ., τ.κ.	<i>Η διακοπεΐσα σειρά του μαθήματος της των Αθηναίων πολιτείας</i>	4
1840-41 θ.	Μανούσης Θ., ε.κ.	<i>Εισαγωγή εις την πολιτειογραφίαν και γενικήν πολιτειογραφίαν της Ευρώπης</i>	2

ΕΤΟΣ ΕΞΑΜΗΝΟ	ΔΙΔΑΣΚΩΝ	ΜΑΘΗΜΑ	ΩΡΕΣ
•1841-42 χ.	Σχινάς Κ., ε.κ.	<i>Ιστορία του αρχαίου κόσμου</i>	4
1841-42 θ.	Σχινάς Κ., ε.κ.	<i>Συνέχεια της ιστορίας του αρχαίου κόσμου</i>	–
•1842-43 χ.	Μάσσον Έντ., τ.κ.	<i>Γενική ιστορία</i>	–
1842-43 χ.	Μανούσης Θ., ε.κ.	<i>Ειδική πολιτειαγραφία Γαλλίας, Αγγλίας και Ρωσίας</i>	2
1842-43 χ.	Μανούσης Θ., ε.κ.	<i>Τα κυριώτερα κεφάλαια της μέσης και νέας ιστορίας</i>	1
1842-43 θ.	Μάσσον Έντ., τ.κ.	<i>Γενική ιστορία</i>	3
1842-43 θ.	Σχινάς Κ, ε.κ.	<i>Εξακολούθησις της ιστορίας των αρχαίων εθνών</i>	3
1842-43 θ.	Μανούσης Θ., ε.κ.	<i>Εισαγωγή εις την πολιτειαγραφίαν και γενικήν πολιτειαγραφίαν της Ευρώπης</i>	2
1842-43 θ.	Μανούσης Θ., ε.κ.	<i>Εξακολούθησις της μέσης και νέας ιστορίας</i>	1
•1843-44 χ.	Μάσσον Έντ., τ.κ.	<i>Φιλοσοφική έποψις της νεωτέρας ιστορίας, καθ' εκάστην</i> Τα μαθήματα του Μάσσον και του Μανούση καταγράφηκαν σε χειρόγραφο πρόγραμμα που εγκρίθηκε από το υπουργείο Παιδείας στις 8 Ιουλίου 1843 (Αρχείο Πρωτοκόλλου/ΙΑΠΑ). Στο επίσημο πρόγραμμα δεν εμφανίστηκαν, καθώς προηγήθηκε η απόλυση των δύο καθηγητών.	–
1843-44 χ.	Σχινάς Κ., ε.κ.	<i>Βίος Ελλάδος, ήτοι ο κατ' οίκον και ο εν πολιτεία βίος των αρχαίων Ελλήνων</i>	–
1843-44 χ.	Μανούσης Θ., ε.κ.	<i>Γενική ιστορία</i>	–
1843-44 χ.	Μανούσης Θ., ε.κ.	<i>Ειδική πολιτειαγραφία Ρωσίας, Αγγλίας και Γαλλίας</i>	–
1843-44 θ.	Μανούσης Θ., τ.κ.	<i>Γενική ιστορία</i>	2
1843-44 θ.	Σχινάς Κ., ε.κ.	<i>Βίος Ελλάδος, ήτοι ο κατ' οίκον και ο εν πολιτεία βίος των αρχαίων Ελλήνων</i>	3
•1844-45 χ.	Σχινάς Κ., τ.κ.	<i>Βίος Ελλάδος</i>	3

ΕΤΟΣ ΕΞΑΜΗΝΟ	ΔΙΔΑΣΚΩΝ	ΜΑΘΗΜΑ	ΩΡΕΣ
1844-45 χ.	Μανούσης Θ., τ.χ.	Αρχαιολογία, καθ' ημέρας και ώρας ορισθησομένης	—
1844-45 χ.	Μανούσης Θ., τ.χ.	Γενική ιστορία	2
1844-45 θ.	Σχινάς Κ., τ.χ.	Ακολουθία του βίου της Ελλάδος	4
1844-45 θ.	Μανούσης Θ., τ.χ.	Γενική ιστορία (ακολουθία και τέλος της μέσης ιστορίας)	2
•1845-46 χ.	Σχινάς Κ., τ.χ.	Το τελευταίον μέρος του βίου της Ελλάδος, ήγουν την Αθηναίων πολιτείαν	5
1845-46 χ.	Μανούσης Θ., τ.χ.	Γενική ιστορία	3
1845-46 χ.	Μανούσης Θ., τ.χ.	Πολιτειογραφία	2
1845-46 θ.	Σχινάς Κ., τ.χ.	Ιστορία των ελληνικών αποικιών	3
1845-46 θ.	Σχινάς Κ., τ.χ.	Ακολουθία της Αθηναίων πολιτείας	2
1845-46 θ.	Μανούσης Θ., τ.χ.	Γενική ιστορία	3
1845-46 θ.	Μανούσης Θ., τ.χ.	Πολιτειογραφία	2
•1846-47 χ.	Σχινάς Κ., τ.χ.	Ακολουθία της ιστορίας των ελληνικών αποικιών	5
1846-47 χ.	Μανούσης Θ., τ.χ.	Αρχαία ιστορία	3
1846-47 χ.	Μανούσης Θ., τ.χ.	Μέση και νέα ιστορία	2
1846-47 θ.	Σχινάς Κ., τ.χ.	Ακολουθία και τέλος της ιστορίας των ελληνικών αποικιών	5
1846-47 θ.	Μανούσης Θ., τ.χ.	Ακολουθία της αρχαίας ιστορίας (ελληνική και ρωμαϊκή ιστορία)	3
1846-47 θ.	Μανούσης Θ., τ.χ.	Γενική πολιτειογραφία	2
•1847-48 χ.	Σχινάς Κ., τ.χ.	Βίος Ελλάδος, ήγουν ελληνικάί αρχαιότητες	6
1847-48 χ.	Μανούσης Θ., τ.χ.	Αρχαία ιστορία	3
1847-48 χ.	Μανούσης Θ., τ.χ.	Το δεύτερον μέρος της μέσης ιστορίας, και μετ' αυτήν νέα ιστορία	3
1847-48 θ.	Σχινάς Κ., τ.χ.	Ακολουθία των ελληνικών αρχαιολογιών, ήγουν του βίου Ελλάδος	5
1847-48 θ.	Μανούσης Θ., τ.χ.	Ακολουθία και τέλος της αρχαίας ιστορίας, και μετ' αυτήν μέση ιστορία	3

ΕΤΟΣ ΕΞΑΜΗΝΟ	ΔΙΔΑΣΚΩΝ	ΜΑΘΗΜΑ	ΩΡΕΣ
1847-48 θ.	Μανούσης Θ., τ.κ.	<i>Γενική πολιτειογραφία της Ευρώπης</i>	2
•1848-49 χ.	Μανούσης Θ., τ.κ.	<i>Αρχαία ιστορία</i>	3
1848-49 χ.	Μανούσης Θ., τ.κ.	<i>Βυζαντινή ιστορία, και μετ' αυτήν το δεύτερον μέρος της μέσης ιστορίας και νέα ιστορία</i>	3
1848-49 θ.	Μανούσης Θ., τ.κ.	<i>Συνέχεια και τέλος της αρχαίας ιστορίας</i>	3
1848-49 θ.	Μανούσης Θ., τ.κ.	<i>Συνέχεια και τέλος της νέας ιστορίας</i>	2
•1849-50 χ.	Μανούσης Θ., τ.κ.	<i>Αρχαία ιστορία</i>	3
1849-50 χ.	Μανούσης Θ., τ.κ.	<i>Μέση και βυζαντινή ιστορία</i>	3
1849-50 θ.	Μανούσης Θ., τ.κ.	<i>Αρχαία ρωμαϊκή ιστορία</i>	3
1849-50 θ.	Μανούσης Θ., τ.κ.	<i>Νέα ιστορία από της υπό του Λουθήρου Μεταρρυθμίσεως μέχρι των νεωτάτων χρόνων</i>	3
•1850-51 χ.	Μανούσης Θ., τ.κ.	<i>Ιστορία των αρχαίων εθνών</i>	3
1850-51 χ.	Μανούσης Θ., τ.κ.	<i>Μέση ιστορία μέχρι Καρόλου του Μεγάλου, και μετ' αυτήν βυζαντινή ιστορία έως της Αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως</i>	3
1850-51 θ.	Μανούσης Θ., τ.κ.	<i>Συνέχεια και τέλος της μέσης ιστορίας, και μετ' αυτήν νέα ιστορία από της ανακαλύψεως της Αμερικής μέχρι των νεωτάτων χρόνων</i>	6
1850-51 θ.	Παπαρηγόπουλος Κ., έ.κ.	<i>Ιστορία της αγγλικής μεταπολιτεύσεως</i>	3
•1851-52 χ.	Μανούσης Θ., τ.κ.	<i>Αρχαία ιστορία</i>	3
1851-52 χ.	Μανούσης Θ., τ.κ.	<i>Μέση ιστορία μέχρι Καρόλου του Μεγάλου, και μετ' αυτήν βυζαντινή ιστορία από Κωνσταντίνου του Μεγάλου έως της Αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως</i>	3
1851-52 χ.	Παπαρηγόπουλος Κ., έ.κ.	<i>Ιστορία της Ελλάδος από των αρχαιολόγων χρόνων μέχρι των νεωτέρων</i>	4

ΕΤΟΣ ΕΞΑΜΗΝΟ	ΔΙΔΑΣΚΩΝ	ΜΑΘΗΜΑ	ΩΡΕΣ
1851-52 θ.	Μανούσης Θ., τ.κ.	Ιστορία ρωμαϊκή	2
1851-52 θ.	Μανούσης Θ., τ.κ.	Νέα ιστορία από της ανακαλύψεως της Αμερικής μέχρι των νεωτάτων χρόνων	4
1851-52 θ.	Παπαρρηγόπουλος Κ., έ.κ.	Εξακολούθησις της ιστορίας της Ελλάδος από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των νεωτέρων	4
•1852-53 χ.	Μανούσης Θ., τ.κ.	Αρχαία ιστορία	3
1852-53 χ.	Μανούσης Θ., τ.κ.	Μέση ιστορία	3
1852-53 χ.	Παπαρρηγόπουλος Κ., έ.κ.	Συνέχεια της ελληνικής ιστορίας από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των νεωτέρων	4
1852-53 θ.	Μανούσης Θ., τ.κ.	Νέα ιστορία	6
1852-53 θ.	Παπαρρηγόπουλος Κ., έ.κ.	Συνέχεια και τέλος της ελληνικής ιστορίας από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των νεωτέρων	3
•1854-55 χ.	Μανούσης Θ., τ.κ.	Αρχαία ιστορία	3
1854-55 χ.	Μανούσης Θ., τ.κ.	Μέση ιστορία	3
1854-55 χ.	Παπαρρηγόπουλος Κ., έ.κ.	Ιστορία του ελληνικού έθνους από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των νεωτέρων	3
1854-55 θ.	Μανούσης Θ., τ.κ.	Συνέχεια της γενικής ιστορίας	6
1854-55 θ.	Παπαρρηγόπουλος Κ., έ.κ.	Ιστορία του ελληνικού έθνους από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των νεωτέρων (συνέχεια)	3
•1856-57 χ.	Μανούσης Θ., τ.κ.	Αρχαία ιστορία	3
1856-57 χ.	Μανούσης Θ., τ.κ.	Μέση ιστορία	3
1856-57 χ.	Παπαρρηγόπουλος Κ., έ.κ.	Ιστορία του ελληνικού έθνους από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των νεωτέρων (συνέχεια)	4
1856-57 θ.	Μανούσης Θ., τ.κ.	Νέα ιστορία, καθ' εκάστην	—
1856-57 θ.	Παπαρρηγόπουλος Κ., έ.κ.	Ιστορία του ελληνικού έθνους	4

ΕΤΟΣ ΕΞΑΜΗΝΟ	ΔΙΔΑΣΚΩΝ	ΜΑΘΗΜΑ	ΩΡΕΣ
•1857-58 χ.	Μανούσης Θ., τ.κ.	<i>Αρχαία ιστορία</i>	3
1857-58 χ.	Μανούσης Θ., τ.κ.	<i>Μέση ιστορία</i>	3
1857-58 χ.	Παπαρρηγόπουλος Κ., έ.κ.	<i>Ιστορία του ελληνικού έθνους από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των νεωτέρων</i>	4
•1858-59 χ.	Μανούσης Θ., τ.κ.	<i>Αρχαία ιστορία</i>	3
1858-59 χ.	Μανούσης Θ., τ.κ.	<i>Γενική ιστορία (αντικαθιστά τη Μέση ιστορία) Τα μαθήματα του Μανούση διακόπηκαν λόγω του θανάτου του (1858).</i>	3
1858-59 χ.	Παπαρρηγόπουλος Κ., έ.κ.	<i>Ιστορία του ελληνικού έθνους από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των νεωτέρων</i>	4
1858-59 θ.	Παπαρρηγόπουλος Κ., τ.κ.	<i>Ιστορία του ελληνικού έθνους</i>	4
•1859-60 χ.	Παπαρρηγόπουλος Κ., τ.κ.	<i>Ιστορία του ελληνικού έθνους</i>	4
1859-60 θ.	Παπαρρηγόπουλος Κ., τ.κ.	<i>Ιστορία του ελληνικού έθνους (ακολουθία)</i>	2
•1861-62 χ.	Παπαρρηγόπουλος Κ., τ.κ.	<i>Ιστορία του ελληνικού έθνους</i>	3
1861-62 χ.	Βερναρδάκης Δ., έ.κ.	<i>Αρχαία ιστορία</i>	3
1861-62 χ.	Βερναρδάκης Δ., έ.κ.	<i>Περί της δραματικής τέχνης Αγαμέμνωνος, του Αισχύλου και ερμηνεία, καθ' ορισθησομένης ημέρας και ώρας Δεν διδάχτηκαν μαθήματα θερινού εξαμήνου λόγω της έξωσης του Όθωνα.</i>	
•1862-63 χ.	Παπαρρηγόπουλος Κ., τ.κ.	<i>Ιστορία του ελληνικού έθνους</i>	3
1862-63 χ.	Βερναρδάκης Δ., έ.κ.	<i>Εισαγωγή (συνέχεια) και αρχαία ιστορία</i>	3
1862-63 θ.	Παπαρρηγόπουλος Κ., τ.κ.	<i>Εξακολούθησις της ιστορίας του ελληνικού έθνους</i>	3
1862-63 θ.	Βερναρδάκης Δ., έ.κ.	<i>Συνέχεια και τέλος της ιστορίας των ανατολικών εθνών</i>	3

ΕΤΟΣ ΕΞΑΜΗΝΟ	ΔΙΔΑΣΚΩΝ	ΜΑΘΗΜΑ	ΩΡΕΣ
•1863-64 χ.	Παπαρρηγόπουλος Κ., τ.κ.	Ιστορία του ελληνικού έθνους	3
1863-64 χ.	Βερναρδάκης Δ., έ.κ.	Αρχαία ιστορία (ελληνική και ρωμαϊκή)	4
1863-64 θ.	Παπαρρηγόπουλος Κ., τ.κ.	Συνέχεια της ιστορίας του ελληνικού έθνους	3
1863-64 θ.	Βερναρδάκης Δ., έ.κ.	Ελληνική ιστορία, συνέχεια και τέλος	5
•1864-65 χ.	Παπαρρηγόπουλος Κ., τ.κ.	Ιστορία του ελληνικού έθνους	3
1864-65 χ.	Βερναρδάκης Δ., έ.κ.	Τέλος της ελληνικής ιστορίας, και μετ' αυτήν ρωμαϊκή	3
1864-65 θ.	Παπαρρηγόπουλος Κ., τ.κ.	Συνέχεια της ιστορίας του ελληνικού έθνους	3
1864-65 θ.	Βερναρδάκης Δ., έ.κ.	Ρωμαϊκή ιστορία	3
•1865-66 χ.	Παπαρρηγόπουλος Κ., τ.κ.	Ιστορία του ελληνικού έθνους	3
1865-66 χ.	Βερναρδάκης Δ., έ.κ.	Συνέχεια και τέλος ρωμαϊκής ιστορίας	3
1865-66 θ.	Παπαρρηγόπουλος Κ., τ.κ.	Συνέχεια και τέλος της ιστορίας του ελληνικού έθνους	3
1865-66 θ.	Βερναρδάκης Δ., έ.κ.	Ρωμαϊκή ιστορία (συνέχεια και τέλος)	4
•1866-67 χ.	Παπαρρηγόπουλος Κ., τ.κ.	Ιστορία του ελληνικού έθνους	3
1866-67 χ.	Βερναρδάκης Δ., τ.κ.	Τέλος της ρωμαϊκής ιστορίας, και μετ' αυτήν ιστορία των μέσων αιώνων	4
1866-67 θ.	Παπαρρηγόπουλος Κ., τ.κ.	Ιστορία του ελληνικού έθνους	3
1866-67 θ.	Βερναρδάκης Δ., τ.κ.	Μεσαιωνική ιστορία (συνέχεια)	3
•1867-68 χ.	Παπαρρηγόπουλος Κ., τ.κ.	Ιστορία του ελληνικού έθνους	3
1867-68 χ.	Βερναρδάκης Δ., τ.κ.	Ιστορία των μέσων αιώνων (συνέχεια και τέλος)	3
1867-68 θ.	Παπαρρηγόπουλος Κ., τ.κ.	Ιστορία του ελληνικού έθνους	3
1867-68 θ.	Βερναρδάκης Δ., τ.κ.	Ιστορία των μέσων αιώνων (συνέχεια)	3

ΕΤΟΣ ΕΞΑΜΗΝΟ	ΔΙΔΑΣΚΩΝ	ΜΑΘΗΜΑ	ΩΡΕΣ
•1868-69 χ.	Παπαρρηγόπουλος Κ., τ.κ.	Ιστορία του ελληνικού έθνους	3
1868-69 χ.	Βερναρδάκης Δ., τ.κ.	Ιστορία των μέσων αιώνων (συνέχεια και τέλος)	3
1868-69 χ.	Τσιβανόπουλος Σ., υ.	Ιστορία των πολιτευμάτων	2
1868-69 θ.	Παπαρρηγόπουλος Κ., τ.κ.	Ιστορία του ελληνικού έθνους	3
1868-69 θ.	Βερναρδάκης Δ., τ.κ.	Ιστορία των μέσων αιώνων	3
1868-69 θ.	Τσιβανόπουλος Σ., υ.	Ιστορία των πολιτευμάτων (συνέχεια)	2
•1869-70 χ.	Παπαρρηγόπουλος Κ., τ.κ.	Ιστορία του ελληνικού έθνους	3
1869-70 χ.	Βερναρδάκης Δ., τ.κ.	Ιστορία των μέσων αιώνων	3
1869-70 χ.	Τσιβανόπουλος Σ., υ.	Ιστορία των πολιτευμάτων	2
1869-70 θ.	Παπαρρηγόπουλος Κ., τ.κ.	Ιστορία του ελληνικού έθνους	3
1869-70 θ.	Τσιβανόπουλος Σ., υ.	Ιστορία των πολιτευμάτων	2
•1870-71 χ.	Παπαρρηγόπουλος Κ., τ.κ.	Ιστορία του ελληνικού έθνους	3
1870-71 χ.	Παππαδόπουλος Γ., ε.κ.	Εισαγωγή γενικής ιστορίας (καθολικής), καθ' ορισθησομένας ημέρας και ώρας Το μάθημα δεν διδάχθηκε λόγω της παραίτησής του.	
1870-71 χ.	Τσιβανόπουλος Σ., υ.	Συνέχεια της αρχαίας ιστορίας μετά εκτενούς αναπτύξεως των αρχαίων πολιτευμάτων	2
1870-71 θ.	Παπαρρηγόπουλος Κ., τ.κ.	Ιστορία του ελληνικού έθνους	3
1870-71 θ.	Τσιβανόπουλος Σ., έ.κ.	Συνέχεια αρχαίας ιστορίας	3
•1871-72 χ.	Παπαρρηγόπουλος Κ., τ.κ.	Ιστορία του ελληνικού έθνους	3
1871-72 χ.	Τσιβανόπουλος Σ., έ.κ.	Συνέχεια αρχαίας ιστορίας	3
1871-72 θ.	Παπαρρηγόπουλος Κ., τ.κ.	Ιστορία του ελληνικού έθνους	3

ΕΤΟΣ ΕΞΑΜΗΝΟ	ΔΙΔΑΣΚΩΝ	ΜΑΘΗΜΑ	ΩΡΕΣ
1871-72 θ.	Τσιβανόπουλος Σ., έ.κ.	Συνέχεια ρωμαϊκής ιστορίας	3
•1872-73 χ.	Παπαρρηγόπουλος Κ., τ.κ.	Ιστορία του ελληνικού έθνους	3
1872-73 χ.	Τσιβανόπουλος Σ., έ.κ.	Συνέχεια και τέλος ρωμαϊκής ιστορίας, και μετ' αυτήν ιστορία μεσαιωνική	3
1872-73 θ.	Παπαρρηγόπουλος Κ., τ.κ.	Ιστορία του ελληνικού έθνους	3
1872-73 θ.	Τσιβανόπουλος Σ., έ.κ.	Νέα ιστορία	3
•1873-74 χ.	Παπαρρηγόπουλος Κ., τ.κ.	Ιστορία του ελληνικού έθνους	3
1873-74 χ.	Τσιβανόπουλος Σ., έ.κ.	Ιστορία μεσαιωνική, και μετ' αυτήν νέα ιστορία	2
1873-74 θ.	Παπαρρηγόπουλος Κ., τ.κ.	Ιστορία του ελληνικού έθνους	3
1873-74 θ.	Τσιβανόπουλος Σ., έ.κ.	Νέα ιστορία	2
•1874-75 χ.	Παπαρρηγόπουλος Κ., τ.κ.	Ιστορία του ελληνικού έθνους	3
1874-75 χ.	Τσιβανόπουλος Σ., έ.κ.	Αρχαία ιστορία	1
1874-75 χ.	Τσιβανόπουλος Σ., έ.κ.	Νέα ιστορία (συνέχεια)	2
1874-75 θ.	Παπαρρηγόπουλος Κ., τ.κ.	Ιστορία του ελληνικού έθνους	3
1874-75 θ.	Τσιβανόπουλος Σ., έ.κ.	Αρχαία ιστορία (συνέχεια)	3
•1875-76 χ.	Παπαρρηγόπουλος Κ., τ.κ.	Ιστορία του ελληνικού έθνους	3
1875-76 χ.	Τσιβανόπουλος Σ., τ.κ.	Αρχαία ιστορία (συνέχεια)	3
1875-76 θ.	Παπαρρηγόπουλος Κ., τ.κ.	Ιστορία του ελληνικού έθνους	3
1875-76 θ.	Τσιβανόπουλος Σ., τ.κ.	Αρχαία ιστορία (συνέχεια)	3
•1876-77 χ.	Παπαρρηγόπουλος Κ., τ.κ.	Ιστορία του ελληνικού έθνους	3
1876-77 χ.	Τσιβανόπουλος Σ., τ.κ.	Αρχαία ιστορία (συνέχεια και τέλος)	3

ΕΤΟΣ ΕΞΑΜΗΝΟ	ΔΙΔΑΣΚΩΝ	ΜΑΘΗΜΑ	ΩΡΕΣ
1876-77 θ.	Παπαρρηγόπουλος Κ., τ.κ.	Ιστορία του ελληνικού έθνους	3
1876-77 θ.	Τσιβανόπουλος Σ., τ.κ.	Αρχαία ιστορία (συνέχεια και τέλος)	3
•1877-78 χ.	Παπαρρηγόπουλος Κ., τ.κ.	Ιστορία του ελληνικού έθνους	3
1877-78 χ.	Τσιβανόπουλος Σ., τ.κ.	Αρχαία ιστορία (συνέχεια και τέλος)	3
1877-78 θ.	Παπαρρηγόπουλος Κ., τ.κ.	Ιστορία του ελληνικού έθνους	3
1877-78 θ.	Τσιβανόπουλος Σ., τ.κ.	Αρχαία ιστορία (συνέχεια και τέλος)	3
1877-78 θ.	Λάμπρος Σπ., υ.	Αρχαία ελληνικής γραφογνωσίας	1
1877-78 θ.	Λάμπρος Σπ., υ.	Περί των πηγών της καθόλου ελληνικής ιστορίας	2
•1878-79 χ.	Παπαρρηγόπουλος Κ., τ.κ.	Ιστορία του ελληνικού έθνους	3
1878-79 χ.	Τσιβανόπουλος Σ., τ.κ.	Αρχαία ιστορία (συνέχεια και τέλος)	3
1878-79 χ.	Λάμπρος Σπ., υ.	Εκ της ελληνικής ιστορίας τα κατά τον αιώνα του Περικλέους	2
1878-79 χ.	Λάμπρος Σπ., υ.	Ελληνική γραφογνωσία μετ' ασκήσεων	1
1878-79 χ.	Λάμπρος Σπ., υ.	Περί των πηγών της καθόλου ελληνικής ιστορίας, καθ' ορισθησομένας ημέρας και ώρας	1
1878-79 θ.	Παπαρρηγόπουλος Κ., τ.κ.	Ιστορία του ελληνικού έθνους	3
1878-79 θ.	Τσιβανόπουλος Σ., τ.κ.	Βυζαντινή ιστορία	3
1878-79 θ.	Λάμπρος Σπ., υ.	Εκ της ελληνικής ιστορίας τα κατά τον αιώνα του Περικλέους	2
1878-79 θ.	Λάμπρος Σπ., υ.	Ελληνική γραφογνωσία μετ' ασκήσεων	1
1878-79 θ.	Λάμπρος Σπ., υ.	Περί των πηγών της καθόλου ελληνικής ιστορίας, καθ' ορισθησομένας ημέρας και ώρας	1
•1879-80 χ.	Παπαρρηγόπουλος Κ., τ.κ.	Ιστορία του ελληνικού έθνους	3
1879-80 χ.	Τσιβανόπουλος Σ., τ.κ.	Μεσαιωνική ιστορία	3

ΕΤΟΣ ΕΞΑΜΗΝΟ	ΔΙΔΑΣΚΩΝ	ΜΑΘΗΜΑ	ΩΡΕΣ
1879-80 χ.	Λάμπρος Σπ., υ.	<i>Εκ της ελληνικής ιστορίας, τα κατά τον αιώνα του Περικλέους (τέλος), και μετά ταύτα δε ιστορία της βασιλείας των Κομνηνών</i>	1
1879-80 χ.	Λάμπρος Σπ., υ.	<i>Ασκήσεις γραφογνωστικάι και επιγραφικάι</i>	2
1879-80 θ.	Παπαρρηγόπουλος Κ., τ.κ.	<i>Ιστορία του ελληνικού έθνους</i>	3
1879-80 θ.	Τσιβανόπουλος Σ., τ.κ.	<i>Βυζαντινή ιστορία</i>	3
1879-80 θ.	Λάμπρος Σπ., υ.	<i>Ασκήσεις γραφογνωστικάι</i>	4
•1880-81 χ.	Παπαρρηγόπουλος Κ., τ.κ.	<i>Ιστορία του ελληνικού έθνους</i>	3
1880-81 χ.	Τσιβανόπουλος Σ., τ.κ.	<i>Βυζαντινής ιστορίας συνέχεια και τέλος [σβήστηκε και διδάχτηκε νέα ιστορία]</i>	3
1880-81 χ.	Λάμπρος Σπ., υ.	<i>Ελληνική ιστορία</i>	1
1880-81 χ.	Λάμπρος Σπ., υ.	<i>Γραφογνωσία μετ' ασκήσεων</i>	1
1880-81 θ.	Παπαρρηγόπουλος Κ., τ.κ.	<i>Ιστορία του ελληνικού έθνους</i>	3
1880-81 θ.	Τσιβανόπουλος Σ., τ.κ.	<i>Μεσαιωνική ιστορία</i>	3
1880-81 θ.	Λάμπρος Σπ., υ.	<i>Ελληνική ιστορία (εξ αρχής)</i>	3
•1881-82 χ.	Παπαρρηγόπουλος Κ., τ.κ.	<i>Ιστορία του ελληνικού έθνους</i>	3
1881-82 χ.	Τσιβανόπουλος Σ., τ.κ.	<i>Μεσαιωνική ιστορία</i>	2
1881-82 χ.	Τσιβανόπουλος Σ., τ.κ.	<i>Νέα ιστορία</i>	1
1881-82 χ.	Λάμπρος Σπ., υ.	<i>Ιστορία του αρχαίου ελληνισμού</i>	2
1881-82 χ.	Λάμπρος Σπ., υ.	<i>Αρχαί ελληνικής επιγραφικής και γραφογνωσίας</i>	2
1881-82 θ.	Παπαρρηγόπουλος Κ., τ.κ.	<i>Ιστορία του ελληνικού έθνους</i>	3
1881-82 θ.	Βερναρδάκης Δ., τ.κ.	<i>Αρχαία γενική ιστορία, καθ' ορισθησομένας ημέρας και ώρας</i>	
1881-82 θ.	Πατσόπουλος Δ., έ.κ.	<i>Ιστορία των νεωτέρων χρόνων</i>	2

ΕΤΟΣ ΕΞΑΜΗΝΟ	ΔΙΔΑΣΚΩΝ	ΜΑΘΗΜΑ	ΩΡΕΣ
1881-82 θ.	Λάμπρος Σπ., υ.	<i>Ελληνική γραφογνωσία</i>	2
1881-82 θ.	Λάμπρος Σπ., υ.	<i>Ιστορία του αρχαίου ελληνισμού</i>	2
•1882-83 χ.	Παπαρρηγόπουλος Κ., τ.κ.	<i>Ιστορία του ελληνικού έθνους</i>	3
1882-83 χ.	Βερναρδάκης Δ., τ.κ.	<i>Εισαγωγή εις την γενικήν ιστορίαν, και μετ' αυτήν ιστορία των ανατολικών εθνών</i>	2
1882-83 χ.	Λάμπρος Σπ., υ.	<i>Γραφογνωστικά ασκήσεις</i>	2
1882-83 χ.	Λάμπρος Σπ., υ.	<i>Ιστορία του αρχαίου ελληνισμού</i>	2
1882-83 θ.	Παπαρρηγόπουλος Κ., τ.κ.	<i>Ιστορία του ελληνικού έθνους</i>	3
1882-83 θ.	Βερναρδάκης Δ., τ.κ.	<i>Εισαγωγή εις την γενικήν ιστορίαν, και μετ' αυτήν ιστορία των ανατολικών εθνών</i>	2
1882-83 θ.	Λάμπρος Σπ., υ.	<i>Γραφογνωστικά ασκήσεις</i>	2
1882-83 θ.	Λάμπρος Σπ., υ.	<i>Ιστορία του αρχαίου ελληνισμού</i>	2
•1883-84 χ.	Παπαρρηγόπουλος Κ., τ.κ.	<i>Ιστορία του ελληνικού έθνους</i>	3
1883-84 χ.	Βερναρδάκης Δ., τ.κ.	<i>Εισαγωγή εις την γενικήν ιστορίαν, και μετ' αυτήν ιστορία των ανατολικών εθνών</i>	2
1883-84 χ.	Λάμπρος Σπ., υ.	<i>Γραφογνωστικά ασκήσεις</i>	2
1883-84 χ.	Λάμπρος Σπ., υ.	<i>Ιστορία του αρχαίου ελληνισμού</i>	2
1883-84 θ.	Παπαρρηγόπουλος Κ., τ.κ.	<i>Ιστορία του ελληνικού έθνους</i>	3
1883-84 θ.	Λάμπρος Σπ., υ.	<i>Γραφογνωστικά ασκήσεις</i>	2
1883-84 θ.	Λάμπρος Σπ., υ.	<i>Ιστορία του αρχαίου ελληνισμού</i>	2
•1884-85 χ.	Παπαρρηγόπουλος Κ., τ.κ.	<i>Ιστορία του ελληνικού έθνους</i>	3
1884-85 χ.	Λάμπρος Σπ., υ.	<i>Ιστορία του αρχαίου ελληνισμού</i>	2
1884-85 χ.	Λάμπρος Σπ., υ.	<i>Περί των πηγών της ελληνικής ιστορίας</i>	1
1884-85 θ.	Παπαρρηγόπουλος Κ., τ.κ.	<i>Ιστορία του ελληνικού έθνους</i>	3

ΕΤΟΣ ΕΞΑΜΗΝΟ	ΔΙΔΑΣΚΩΝ	ΜΑΘΗΜΑ	ΩΡΕΣ
1884-85 θ.	Λάμπρος Σπ., υ.	<i>Ιστορία του αρχαίου ελληνισμού</i>	2
1884-85 θ.	Λάμπρος Σπ., υ.	<i>Γραφογνωστικά ασκήσεις</i>	2
•1885-86 χ.	Παπαρρηγόπουλος Κ., τ.κ.	<i>Ιστορία του ελληνικού έθνους</i>	3
1885-86 χ.	Λάμπρος Σπ., υ.	<i>Ιστορία της αρχαίας Ελλάδος</i>	2
1885-86 χ.	Λάμπρος Σπ., υ.	<i>Περί των πηγών της ελληνικής ιστορίας</i>	1
•1886-87 χ.	Παπαρρηγόπουλος Κ., τ.κ.	<i>Ιστορία του ελληνικού έθνους</i>	3
1886-87 χ.	Λάμπρος Σπ., υ.	<i>Ελληνική ιστορία</i>	3
1886-87 χ.	Λάμπρος Σπ., υ.	<i>Ιστορικά ασκήσεις</i>	1
•1887-88 χ.	Παπαρρηγόπουλος Κ., τ.κ.	<i>Ιστορία του ελληνικού έθνους</i>	3
1887-88 χ.	Λάμπρος Σπ., έ.κ.	<i>Ιστορία των ανατολικών εθνών, και μετά ταύτα της Ελλάδος κατά τους αρχαίους χρόνους</i>	3
1887-88 χ.	Λάμπρος Σπ., έ.κ.	<i>Ιστορικά ασκήσεις</i>	1
1887-88 χ.	Καρολίδης Π., υ.	<i>Ιστορία των μέσων αιώνων (δισ)</i>	
1887-88 χ.	Καρολίδης Π., υ.	<i>Ιστορία των νεωτέρων αιώνων (δισ)</i>	
•1888-89 χ.	Παπαρρηγόπουλος Κ., τ.κ.	<i>Ιστορία του ελληνικού έθνους</i>	3
1888-89 χ.	Λάμπρος Σπ., έ.κ.	<i>Ιστορία της αρχαίας Ελλάδος από των Περσικών Πολέμων μέχρι της εις τους Ρωμαίους καθυποτάξεως, και μετά ταύτην ρωμαϊκή</i>	4
1888-89 χ.	Λάμπρος Σπ., έ.κ.	<i>Ιστορικά ασκήσεις</i>	1
1888-89 χ.	Καρολίδης Π., υ.	<i>Γενική ιστορία</i> Το μάθημα δεν διδάχθηκε.	3
•1889-90 χ.	Παπαρρηγόπουλος Κ., τ.κ.	<i>Ιστορία του ελληνικού έθνους</i>	3
1889-90 χ.	Λάμπρος Σπ., έ.κ.	<i>Ιστορική γεωγραφία της Ελλάδος</i>	1
1889-90 χ.	Λάμπρος Σπ., έ.κ.	<i>Ρωμαϊκή ιστορία</i>	3
1889-90 χ.	Λάμπρος Σπ., έ.κ.	<i>Ιστορικά ασκήσεις</i>	2
1889-90 χ.	Καρολίδης Π., υ.	<i>Γενική ιστορία</i>	3

ΕΤΟΣ ΕΞΑΜΗΝΟ	ΔΙΔΑΣΚΩΝ	ΜΑΘΗΜΑ	ΩΡΕΣ
1889-90 χ.	Κρέμος Γ., υ.	<i>Αρχαία ελληνική ιστορία κατά τας πηγάς</i>	1
1889-90 χ.	Κρέμος Γ., υ.	<i>Μεγάλη Ελληνική Επανάστασις (1821)</i> Το μάθημα δεν διδάχθηκε.	2
•1890-91 χ.	Παπαρρηγόπουλος Κ., τ.κ.	<i>Τά διδακτικώτερα πορίσματα της ιστορίας του ελληνικού έθνους</i>	3
1890-91 χ.	Λάμπρος Σπ., τ.κ.	<i>Ιστορική γεωγραφία της Ελλάδος</i>	2
1890-91 χ.	Λάμπρος Σπ., τ.κ.	<i>Ρωμαϊκή ιστορία</i>	3
1890-91 χ.	Καρολίδης Π., υ.	<i>Γενική ιστορία</i>	3
1890-91 χ.	Κρέμος Γ., υ.	<i>Αρχαία ελληνική ιστορία κατά τας πηγάς</i>	2
1890-91 χ.	Κρέμος Γ., υ.	<i>Μεγάλη Ελληνική Επανάστασις (1821)</i>	2
•1891-92 χ.	Λάμπρος Σπ., τ.κ.	<i>Ιστορία της αρχαίας Ελλάδος</i>	1 ½
1891-92 χ.	Λάμπρος Σπ., τ.κ.	<i>Ιστορία της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας</i>	3
1891-92 χ.	Λάμπρος Σπ., τ.κ.	<i>Ιστορία των αρχαίων ανατολικών εθνών</i>	2
1891-92 χ.	Πατσόπουλος Δ., τ.κ.	<i>Γενική ιστορία, καθ' ορισθησομένας ημέρας και ώρας</i>	
1891-92 χ.	Καρολίδης Π., υ.	<i>Γενική ιστορία</i> Το μάθημα δεν διδάχθηκε.	3
1891-92 χ.	Κρέμος Γ., υ.	<i>Αρχαία ελληνική ιστορία κατά τας πηγάς</i> (Το μάθημα δεν διδάχθηκε.)	2
1891-92 χ.	Κρέμος Γ., υ.	<i>Μεγάλη Ελληνική Επανάστασις (1821)</i> Το μάθημα δεν διδάχθηκε.	2
•1892-93 χ.	Λάμπρος Σπ., τ.κ.	<i>Ιστορία των αρχαίων ανατολικών εθνών, και μετά ταύτα ελληνική</i>	3
1892-93 χ.	Λάμπρος Σπ., τ.κ.	<i>Ιστορία της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας</i>	3
1892-93 χ.	Λάμπρος Σπ., τ.κ.	<i>Ιστορικά ασκήσεις</i>	1
1892-93 χ.	Πατσόπουλος Δ., τ.κ.	<i>Μεσαιωνική ιστορία (συνέχεια)</i>	4
1892-93 χ.	Καρολίδης Π., υ.	<i>Γενική ιστορία</i>	3
1892-93 χ.	Κρέμος Γ., υ.	<i>Αρχαία ελληνική ιστορία κατά τας πηγάς</i>	2
1892-93 χ.	Κρέμος Γ., υ.	<i>Μεγάλη Ελληνική Επανάστασις (1821)</i>	2

ΕΤΟΣ ΕΞΑΜΗΝΟ	ΔΙΔΑΣΚΩΝ	ΜΑΘΗΜΑ	ΩΡΕΣ
•1893-94 χ.	Λάμπρος Σπ., τ.κ.	<i>Ελληνική ιστορία</i>	4
1893-94 χ.	Λάμπρος Σπ., τ.κ.	<i>Τα τελευταία έτη της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας</i>	2
1893-94 χ.	Λάμπρος Σπ., τ.κ.	<i>Ιστορικά ασκήσεις</i>	2
1893-94 χ.	Πατσόπουλος Δ., τ.κ.	<i>Μεσαιωνική ιστορία, και μετά το τέλος αυτής ιστορία των νέων χρόνων, καθ' εκάστην</i>	—
1893-94 χ.	Καρολίδης Π., τ.κ.	<i>Ιστορία του ελληνικού έθνους, (α) 1 ώρα (β) 2 ώρες (γ) 1 ώρα</i>	4
1893-94 χ.	Κρέμος Γ., υ.	<i>Αρχαία ελληνική ιστορία κατά τας πηγάς</i>	2
1893-94 χ.	Κρέμος Γ., υ.	<i>Μεγάλη Ελληνική Επανάστασις (1821)</i>	2
•1894-95 χ.	Λάμπρος Σπ., τ.κ.	<i>Αρχαία ιστορία (ρωμαϊκή)</i>	3
1894-95 χ.	Λάμπρος Σπ., τ.κ.	<i>Ιστορικά ασκήσεις</i>	2
1894-95 χ.	Πατσόπουλος Δ., τ.κ.	<i>Ιστορία των μέσων χρόνων εξ αρχής</i>	6
1894-95 χ.	Καρολίδης Π., τ.κ.	<i>Συνέχεια της ιστορίας του βυζαντινού ελληνισμού και ιστορία του ελληνικού έθνους κατά τους νεωτέρους και νεωτάτους χρόνους</i>	6
1894-95 χ.	Κρέμος Γ., υ.	<i>Αρχαία ελληνική ιστορία κατά τας πηγάς</i>	2
1894-95 χ.	Κρέμος Γ., υ.	<i>Μεγάλη Ελληνική Επανάστασις (1821)</i>	2
1894-95 χ.	Καλοποθάκης Δ., υ.	<i>Ιστορία των διαδόχων του Μεγάλου Αλεξάνδρου μέχρι της ρωμαϊκής κυριαρχίας, τρις της εβδομάδος καθ' ημέρας και ώρας ορισθησομένας</i>	
•1895-96 χ.	Λάμπρος Σπ., τ.κ.	<i>Αρχαία ιστορία</i>	6
1895-96 χ.	Λάμπρος Σπ., τ.κ.	<i>Ασκήσεις εν τω ιστορικό φροντιστηρίω</i>	2
1895-96 χ.	Πατσόπουλος Δ., τ.κ.	<i>Συνέχεια της ιστορίας των μέσων χρόνων, και μετά το τέλος αυτής ιστορία των νέων και νεωτάτων χρόνων</i>	5
1895-96 χ.	Καρολίδης Π., τ.κ.	<i>Ασκήσεις εν τω ιστορικό φροντιστηρίω, δις της εβδομάδος καθ' ορισθησομένας ημέρας</i>	—

ΕΤΟΣ ΕΞΑΜΗΝΟ	ΔΙΔΑΣΚΩΝ	ΜΑΘΗΜΑ	ΩΡΕΣ
1895-96 χ.	Καρολίδης Π., τ.κ.	<i>Ιστορία της Μεγάλης Ελληνικής Επαναστάσεως του 1821</i>	6
1895-96 χ.	Κρέμος Γ., υ.	<i>Αρχαία ελληνική ιστορία κατά τας πηγάς</i>	2
1895-96 χ.	Κρέμος Γ., υ.	<i>Μεγάλη Ελληνική Επανάστασις (1821)</i>	2
1895-96 χ.	Καλοποθάκης Δ., υ.	<i>Ιστορία των διαδόχων του Μεγάλου Αλεξάνδρου μέχρι της ρωμαϊκής κυριαρχίας, τρις της εβδομάδος καθ' ημέρας και ώρας ορισθησομένας</i>	
•1896-97 χ.	Λάμπρος Σπ., τ.κ.	<i>Αρχαία ελληνική ιστορία</i>	6
1896-97 χ.	Λάμπρος Σπ., τ.κ.	<i>Περί των πηγών της ελληνικής ιστορίας και ασκήσεις εν τω ιστορικώ φροντιστηρίω</i>	2
1896-97 χ.	Πατσόπουλος Δ., τ.κ.	<i>Συνέχεια της ιστορίας των νέων και νεωτάτων χρόνων, και μετά το τέλος αυτής ιστορία των μέσων χρόνων</i>	4
1896-97 χ.	Πατσόπουλος Δ., τ.κ.	<i>Ασκήσεις εν τω ιστορικώ φροντιστηρίω</i>	1
1896-97 χ.	Καρολίδης Π., τ.κ.	<i>Ιστορία της αρχαίας Ελλάδος</i>	4
1896-97 χ.	Καρολίδης Π., τ.κ.	<i>Περί των πηγών της ελληνικής ιστορίας</i>	1
1896-97 χ.	Καρολίδης Π., τ.κ.	<i>Φροντιστήριο</i>	1
1896-97 θ.	Λάμπρος Σπ., τ.κ.	<i>Αρχαία ελληνική ιστορία</i>	6
1896-97 θ.	Λάμπρος Σπ., τ.κ.	<i>Περί των πηγών της ελληνικής ιστορίας και ασκήσεις εν τω ιστορικώ φροντιστηρίω</i>	2
1896-97 θ.	Πατσόπουλος Δ., τ.κ.	<i>Συνέχεια της ιστορίας των νέων και νεωτάτων χρόνων, και μετά το τέλος αυτής ιστορία των μέσων χρόνων</i>	4
1896-97 θ.	Πατσόπουλος Δ., τ.κ.	<i>Ασκήσεις εν τω ιστορικώ φροντιστηρίω</i>	1
1896-97 θ.	Καρολίδης Π., τ.κ.	<i>Ιστορία της αρχαίας Ελλάδος</i>	4
1896-97 θ.	Καρολίδης Π., τ.κ.	<i>Περί των πηγών της ελληνικής ιστορίας</i>	1
1896-97 θ.	Καρολίδης Π., τ.κ.	<i>Φροντιστήριο</i>	1
•1897-98 χ.	Λάμπρος Σπ., τ.κ.	<i>Αρχαία ελληνική ιστορία</i>	4

ΕΤΟΣ ΕΞΑΜΗΝΟ	ΔΙΔΑΣΚΩΝ	ΜΑΘΗΜΑ	ΩΡΕΣ
1897-98 χ.	Λάμπρος Σπ., τ.κ.	<i>Ιστορία της ιταλικής Παλιγγενεσίας</i>	1
1897-98 χ.	Λάμπρος Σπ., τ.κ.	<i>Περί των πηγών της ελληνικής ιστορίας και ασκήσεις εν τω ιστορικό φροντιστηρίω</i>	1
1897-98 χ.	Πατσόπουλος Δ., τ.κ.	<i>Συνέχεια της ιστορίας των νέων και νεωτάτων χρόνων, και μετά το τέλος αυτής ιστορία των μέσων χρόνων</i>	4
1897-98 χ.	Πατσόπουλος Δ., τ.κ.	<i>Ασκήσεις εν τω ιστορικό φροντιστηρίω</i>	1
1897-98 χ.	Καρολίδης Π., τ.κ.	<i>Περί των πηγών της ελληνικής ιστορίας</i>	1
1897-98 χ.	Καρολίδης Π., τ.κ.	<i>Συνέχεια της αρχαίας ελληνικής ιστορίας</i>	1
1897-98 χ.	Καρολίδης Π., τ.κ.	<i>Φροντιστήριο</i>	1
1897-98 χ.	Καλοποθάκης Δ., υ.	<i>Ρωμαϊκή ιστορία απ' αρχής μέχρι των εμφυλίων πολέμων</i>	3
•1898-99 χ.	Λάμπρος Σπ., τ.κ.	<i>Ιστορία Αλεξάνδρου του Μεγάλου, διαδόχων και επιγόνων</i>	1
1898-99 χ.	Λάμπρος Σπ., τ.κ.	<i>Ρωμαϊκή ιστορία</i>	3
1898-99 χ.	Λάμπρος Σπ., τ.κ.	<i>Παλαιογραφικά ασκήσεις εν τω φροντιστηρίω</i>	2
1898-99 χ.	Πατσόπουλος Δ., τ.κ.	<i>Συνέχεια της ιστορίας των νέων και νεωτάτων χρόνων, και μετά το τέλος αυτής ιστορία των μέσων χρόνων</i>	4
1898-99 χ.	Πατσόπουλος Δ., τ.κ.	<i>Ασκήσεις εν τω ιστορικό φροντιστηρίω</i>	1
1898-99 χ.	Καρολίδης Π., τ.κ.	<i>Περί των πηγών της ελληνικής ιστορίας</i>	1
1898-99 χ.	Καρολίδης Π., τ.κ.	<i>Συνέχεια της αρχαίας ελληνικής ιστορίας</i>	4
1898-99 χ.	Καρολίδης Π., τ.κ.	<i>Φροντιστήριο</i>	1
1898-99 χ.	Καλοποθάκης Δ., υ.	<i>Ρωμαϊκή ιστορία απ' αρχής μέχρι των εμφυλίων πολέμων</i>	3
•1899-1900 χ.	Λάμπρος Σπ., τ.κ.	<i>Ρωμαϊκή ιστορία</i>	4 ½
1899-1900 χ.	Λάμπρος Σπ., τ.κ.	<i>Χρονολογικά ασκήσεις εν τω φροντιστηρίω και αρχεαικαί μελέται εν τω αρχείω της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρίας</i>	2

ΕΤΟΣ	ΕΞΑΜΗΝΟ	ΔΙΔΑΣΚΩΝ	ΜΑΘΗΜΑ	ΩΡΕΣ
1899-1900	χ.	Πατσόπουλος Δ., τ.κ.	<i>Συνέχεια της ιστορίας των μέσων χρόνων</i>	4
1899-1900	χ.	Πατσόπουλος Δ., τ.κ.	<i>Ασκήσεις εν τω ιστορικό φροντιστηρίω</i>	1
1899-1900	χ.	Καρολίδης Π., τ.κ.	<i>Ιστορία των μετά Αλέξανδρον χρόνων και του βυζαντινού ελληνισμού, χωρίς ημέρες</i>	1
1899-1900	χ.	Καρολίδης Π., τ.κ.	<i>Περί των πηγών της ελληνικής ιστορίας</i>	1
1899-1900	χ.	Καρολίδης Π., τ.κ.	<i>Φροντιστήριον</i>	1
1899-1900	χ.	Καλοποθάκης Δ., υ.	<i>Ρωμαϊκή ιστορία απ' αρχής μέχρι των εμφυλίων πολέμων</i>	3
1899-1900	θ.	Λάμπρος Σπ., τ.κ.	<i>Ρωμαϊκή ιστορία</i>	4 ½
1899-1900	θ.	Λάμπρος Σπ., τ.κ.	<i>Χρονολογικαί ασκήσεις εν τω φροντιστηρίω και αρχειακαί μελέται εν τω αρχείω της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρίας</i>	2
1899-1900	θ.	Πατσόπουλος Δ., τ.κ.	<i>Συνέχεια της ιστορίας των μέσων χρόνων</i>	4
1899-1900	θ.	Πατσόπουλος Δ., τ.κ.	<i>Ασκήσεις εν τω ιστορικό φροντιστηρίω</i>	1
1899-1900	θ.	Καρολίδης Π., τ.κ.	<i>Ιστορία των μετά Αλέξανδρον χρόνων και του βυζαντινού ελληνισμού, χωρίς ημέρες</i>	1
1899-1900	θ.	Καρολίδης Π., τ.κ.	<i>Περί των πηγών της ελληνικής ιστορίας</i>	1
1899-1900	θ.	Καρολίδης Π., τ.κ.	<i>Φροντιστήριον</i>	1
1899-1900	θ.	Καλοποθάκης Δ., υ.	<i>Ρωμαϊκή ιστορία απ' αρχής μέχρι των εμφυλίων πολέμων</i>	3
•1900-01	χ.	Λάμπρος Σπ., τ.κ.	<i>Ιστορία της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας</i>	3
1900-01	χ.	Λάμπρος Σπ., τ.κ.	<i>Ιστορία των Περσικών Πολέμων</i>	1 ½
1900-01	χ.	Λάμπρος Σπ., τ.κ.	<i>Παλαιογραφικαί και αρχειακαί ασκήσεις εν τω φροντιστηρίω</i>	2
1900-01	χ.	Πατσόπουλος Δ., τ.κ.	<i>Συνέχεια της ιστορίας των μέσων χρόνων, και μετά το τέλος αυτής ιστορία των νέων και νεωτάτων χρόνων</i>	2
1900-01	χ.	Πατσόπουλος Δ., τ.κ.	<i>Ασκήσεις εν τω ιστορικό φροντιστηρίω</i>	1

ΕΤΟΣ ΕΞΑΜΗΝΟ	ΔΙΔΑΣΚΩΝ	ΜΑΘΗΜΑ	ΩΡΕΣ
1900-01 χ.	Καρολίδης Π., τ.χ.	Ιστορία των μετά Αλεξάνδρου χρόνων και του βυζαντινού ελλητισμού	4
1900-01 χ.	Καρολίδης Π., τ.χ.	Περί των πηγών της ελληνικής ιστορίας	1
1900-01 χ.	Καρολίδης Π., τ.χ.	Φροντιστήριο	1
•1901-02 χ.	Λάμπρος Σπ., τ.χ.	Ιστορία της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας	3
1901-02 χ.	Λάμπρος Σπ., τ.χ.	Ιστορία του αιώνας του Περικλέους	1 ½
1901-02 χ.	Λάμπρος Σπ., τ.χ.	Χρονολογικά και αρχαιακά ασκήσεις εν τω φροντιστηρίω	1 ½
1901-02 χ.	Πατσόπουλος Δ., τ.χ.	Ιστορία των νέων και νεωτάτων χρόνων	4
1901-02 χ.	Πατσόπουλος Δ., τ.χ.	Ασκήσεις εν τω ιστορικό φροντιστηρίω	1
1901-02 χ.	Καρολίδης Π., τ.χ.	Ιστορία των μετά την Άλωσιν Κωνσταντινουπόλεως χρόνων και της Μεγάλης Ελληνικής Επανάστασεως	4
1901-02 χ.	Καρολίδης Π., τ.χ.	Περί των πηγών της ελληνικής ιστορίας	1
1901-02 χ.	Καρολίδης Π., τ.χ.	Φροντιστήριο	1
•1902-03 χ.	Λάμπρος Σπ., τ.χ.	Ιστορία της καταλύσεως της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, και μετά το τέλος αυτής ιστορία της ελευθέρως πολιτείας	3
1902-03 χ.	Λάμπρος Σπ., τ.χ.	Ιστορία του κρητικού και μυκηναίου πολιτισμού	1 ½
1902-03 χ.	Λάμπρος Σπ., τ.χ.	Παλαιογραφικά και χρονολογικά ασκήσεις	4
1902-03 χ.	Πατσόπουλος Δ., τ.χ.	Συνέχεια της ιστορίας των νέων και νεωτάτων χρόνων	4
1902-03 χ.	Πατσόπουλος Δ., τ.χ.	Ασκήσεις εν τω ιστορικό φροντιστηρίω	1
1902-03 χ.	Καρολίδης Π., τ.χ.	Ιστορία της Μεγάλης Ελληνικής Επανάστασεως	4
1902-03 χ.	Καρολίδης Π., τ.χ.	Περί των πηγών της ελληνικής ιστορίας	1
1902-03 χ.	Καρολίδης Π., τ.χ.	Φροντιστήριο	1
1902-03 θ.	Λάμπρος Σπ., τ.χ.	Εθνολογία της αρχαίας Ιταλίας	1

ΕΤΟΣ

ΕΞΑΜΗΝΟ

ΔΙΔΑΣΚΩΝ

ΜΑΘΗΜΑ

ΩΡΕΣ

1902-03 θ.	Λάμπρος Σπ., τ.κ.	<i>Ιστορία του κρητικού και μυκηναίου πολιτισμού</i>	2
1902-03 θ.	Λάμπρος Σπ., τ.κ.	<i>Παλαιογραφικαί ασκήσεις</i>	4
1902-03 θ.	Πατσόπουλος Δ., τ.κ.	<i>Συνέχεια της ιστορίας των νέων και νεωτάτων χρόνων</i>	4
1902-03 θ.	Πατσόπουλος Δ., τ.κ.	<i>Ασκήσεις εν τω ιστορικό φροντιστηρίω</i>	1
1902-03 θ.	Καρολίδης Π., τ.κ.	<i>Ιστορία της Μεγάλης Ελληνικής Επαναστάσεως</i>	4
1902-03 θ.	Καρολίδης Π., τ.κ.	<i>Περί των πηγών της ελληνικής ιστορίας</i>	1
1902-03 θ.	Καρολίδης Π., τ.κ.	<i>Φροντιστήριον</i>	1
•1903-04 χ.	Λάμπρος Σπ., τ.κ.	<i>Ιστορία των ελληνικών αποικιών</i>	1 ½
1903-04 χ.	Λάμπρος Σπ., τ.κ.	<i>Ρωμαϊκή ιστορία εξ αρχής</i>	3
1903-04 χ.	Λάμπρος Σπ., τ.κ.	<i>Ασκήσεις επί των πηγών της ελληνικής ιστορίας εν τω φροντιστηρίω</i>	2
1903-04 χ.	Πατσόπουλος Δ., τ.κ.	<i>Ιστορία των νεωτάτων χρόνων, και μετά το τέλος αυτής ιστορία των μέσων αιώνων</i>	4
1903-04 χ.	Πατσόπουλος Δ., τ.κ.	<i>Ασκήσεις εν τω ιστορικό φροντιστηρίω</i>	1
1903-04 χ.	Καρολίδης Π., τ.κ.	<i>Αρχαία ελληνική ιστορία</i>	4
1903-04 χ.	Καρολίδης Π., τ.κ.	<i>Φροντιστήριον</i>	2
•1904-05 χ.	Λάμπρος Σπ., τ.κ.	<i>Ιστορία των Περσικών Πολέμων</i>	1 ½
1904-05 χ.	Λάμπρος Σπ., τ.κ.	<i>Ρωμαϊκή ιστορία</i>	3
1904-05 χ.	Λάμπρος Σπ., τ.κ.	<i>Ελληνική παλαιογραφία εν τω φροντιστηρίω</i>	1
1904-05 χ.	Λάμπρος Σπ., τ.κ.	<i>Σύνταξις καταλόγων των χειρογράφων των εν Αθήναις βιβλιοθηκών, φροντιστηριακάς</i>	1 ½
1904-05 χ.	Πατσόπουλος Δ., τ.κ.	<i>Ιστορία των νεωτάτων χρόνων, και μετά το τέλος αυτής ιστορία των μέσων αιώνων</i>	4
1904-05 χ.	Πατσόπουλος Δ., τ.κ.	<i>Ασκήσεις εν τω ιστορικό φροντιστηρίω</i>	1
1904-05 χ.	Καρολίδης Π., τ.κ.	<i>Αρχαία ελληνική ιστορία</i>	4
1904-05 χ.	Καρολίδης Π., τ.κ.	<i>Φροντιστήριον</i>	2

ΕΤΟΣ ΕΞΑΜΗΝΟ	ΔΙΔΑΣΚΩΝ	ΜΑΘΗΜΑ	ΩΡΕΣ
•1905-06 χ.	Λάμπρος Σπ., τ.χ.	<i>Ιστορία των Περσικών Πολέμων</i>	1 ½
1905-06 χ.	Λάμπρος Σπ., τ.χ.	<i>Ρωμαϊκή ιστορία</i>	3
1905-06 χ.	Λάμπρος Σπ., τ.χ.	<i>Ελληνική παλαιογραφία εν τω φροντιστηρίω</i>	1
1905-06 χ.	Λάμπρος Σπ., τ.χ.	<i>Σύνταξις καταλόγων των χειρογράφων των εν Αθήναις βιβλιοθηκών, φροντιστηριακώς</i>	1 ½
1905-06 χ.	Πατσόπουλος Δ., τ.χ.	<i>Συνέχεια της μεσαιωνικής ιστορίας</i>	4
1905-06 χ.	Πατσόπουλος Δ., τ.χ.	<i>Ασκήσεις εν τω ιστορικώ φροντιστηρίω</i>	1
1905-06 χ.	Καρολίδης Π., τ.χ.	<i>Αρχαία ελληνική ιστορία</i>	4
1905-06 χ.	Καρολίδης Π., τ.χ.	<i>Φροντιστήριον</i>	2
•1906-07 χ.	Λάμπρος Σπ., τ.χ.	<i>Ιστορία του Μεγάλου Αλεξάνδρου και των διαδόχων</i>	1 ½
1906-07 χ.	Λάμπρος Σπ., τ.χ.	<i>Ρωμαϊκή ιστορία</i>	3
1906-07 χ.	Λάμπρος Σπ., τ.χ.	<i>Ελληνική παλαιογραφία εν τω φροντιστηρίω</i>	1
1906-07 χ.	Λάμπρος Σπ., τ.χ.	<i>Σύνταξις καταλόγων των χειρογράφων των εν Αθήναις βιβλιοθηκών, φροντιστηριακώς</i>	2
1906-07 χ.	Πατσόπουλος Δ., τ.χ.	<i>Συνέχεια της μεσαιωνικής ιστορίας, και μετά το τέλος αυτής ιστορίας των νέων χρόνων</i>	4
1906-07 χ.	Πατσόπουλος Δ., τ.χ.	<i>Ασκήσεις εν τω ιστορικώ φροντιστηρίω</i>	1
1906-07 χ.	Καρολίδης Π., τ.χ.	<i>Ιστορία του ρωμαϊκού και του βυζαντινού ελληνισμού</i>	4
1906-07 χ.	Καρολίδης Π., τ.χ.	<i>Φροντιστήριον</i>	2
•1907-08 χ.	Λάμπρος Σπ., τ.χ.	<i>Ιστορία της τυραννίδος εν Ελλάδι</i>	1 ½
1907-08 χ.	Λάμπρος Σπ., τ.χ.	<i>Ρωμαϊκή ιστορία</i>	1 ½
1907-08 χ.	Λάμπρος Σπ., τ.χ.	<i>Ελληνική παλαιογραφία εν τω φροντιστηρίω</i>	1
1907-08 χ.	Λάμπρος Σπ., τ.χ.	<i>Σύνταξις καταλόγων των χειρογράφων των εν Αθήναις βιβλιοθηκών, φροντιστηριακώς</i>	2

ΕΤΟΣ ΕΞΑΜΗΝΟ	ΔΙΔΑΣΚΩΝ	ΜΑΘΗΜΑ	ΩΡΕΣ
1907-08 χ.	Πατσόπουλος Δ., τ.κ.	Ιστορία των νέων χρόνων	4
1907-08 χ.	Πατσόπουλος Δ., τ.κ.	Ασκήσεις εν τω ιστορικό φροντιστηρίω	1
1907-08 χ.	Καρολίδης Π., τ.κ.	Ιστορία του ρωμαϊκού και του βυζαντινού ελληνισμού	4
1907-08 χ.	Καρολίδης Π., τ.κ.	Φροντιστήριο	2
1907-08 θ.	Λάμπρος Σπ., τ.κ.	Ιστορία της τυραννίδος εν Ελλάδι	1
1907-08 θ.	Λάμπρος Σπ., τ.κ.	Ρωμαϊκή ιστορία	2
1907-08 θ.	Λάμπρος Σπ., τ.κ.	Ελληνική παλαιογραφία εν τω φροντιστηρίω	1
1907-08 θ.	Λάμπρος Σπ., τ.κ.	Σύνταξις καταλόγων των χειρογράφων των εν Αθήναις βιβλιοθηκών, φροντιστηριακάς	2
1907-08 θ.	Πατσόπουλος Δ., τ.κ.	Ιστορία των νέων χρόνων	4
1907-08 θ.	Πατσόπουλος Δ., τ.κ.	Ασκήσεις εν τω ιστορικό φροντιστηρίω	1
1907-08 θ.	Καρολίδης Π., τ.κ.	Ιστορία του ρωμαϊκού και του βυζαντινού ελληνισμού	4
1907-08 θ.	Καρολίδης Π., τ.κ.	Φροντιστήριο	2
•1908-09 χ.	Λάμπρος Σπ., τ.κ.	Ιστορία των Περσικών Πολέμων	1 ½
1908-09 χ.	Λάμπρος Σπ., τ.κ.	Ρωμαϊκή ιστορία	3
1908-09 χ.	Λάμπρος Σπ., τ.κ.	Ελληνική παλαιογραφία εν τω φροντιστηρίω	1
1908-09 χ.	Λάμπρος Σπ., τ.κ.	Σύνταξις καταλόγων των χειρογράφων των εν Αθήναις βιβλιοθηκών, φροντιστηριακάς	2
1908-09 χ.	Πατσόπουλος Δ., τ.κ.	Συνέχεια της ιστορίας των νέων χρόνων, και μετά το τέλος αυτής ιστορία μεσαιωνική	4
1908-09 χ.	Πατσόπουλος Δ., τ.κ.	Ασκήσεις εν τω ιστορικό φροντιστηρίω	1
1908-09 χ.	Καρολίδης Π., τ.κ.	Ελληνική ιστορία κατά την περίοδον της Φραγκοκρατίας και Τουρκοκρατίας	4
1908-09 χ.	Καρολίδης Π., τ.κ.	Φροντιστήριο	2
•1909-10 χ.	Λάμπρος Σπ., τ.κ.	Ιστορία του Μεγάλου Αλεξάνδρου και των διαδόχων	1 ½

ΕΤΟΣ ΕΞΑΜΗΝΟ	ΔΙΔΑΣΚΩΝ	ΜΑΘΗΜΑ	ΩΡΕΣ
1909-10 χ.	Λάμπρος Σπ., τ.κ.	<i>Ρωμαϊκή ιστορία</i>	3
1909-10 χ.	Λάμπρος Σπ., τ.κ.	<i>Ελληνική παλαιογραφία εν τω φροντιστηρίω</i>	1
1909-10 χ.	Λάμπρος Σπ., τ.κ.	<i>Σύνταξις καταλόγων των χειρογράφων των εν Αθήναις βιβλιοθηκών, φροντιστηριακώς</i>	2
1909-10 χ.	Πατσόπουλος Δ., τ.κ.	<i>Συνέχεια της μεσαιωνικής ιστορίας, και μετά το τέλος αυτής ιστορία των νεωτέρων χρόνων</i>	4
1909-10 χ.	Πατσόπουλος Δ., τ.κ.	<i>Ασκήσεις εν τω ιστορικό φροντιστηρίω</i>	1
1909-10 χ.	Καρολίδης Π., τ.κ.	<i>Ελληνική ιστορία κατά την περίοδον της Φραγκοκρατίας και Τουρκοκρατίας</i>	4
1909-10 χ.	Καρολίδης Π., τ.κ.	<i>Φροντιστήριον</i>	2
•1910-11 χ.	Λάμπρος Σπ., τ.κ.	<i>Ιστορία των ελληνικών αποικιών</i>	1
1910-11 χ.	Λάμπρος Σπ., τ.κ.	<i>Ρωμαϊκή ιστορία</i>	2
1910-11 χ.	Λάμπρος Σπ., τ.κ.	<i>Ελληνική παλαιογραφία εν τω φροντιστηρίω</i>	1
1910-11 χ.	Λάμπρος Σπ., τ.κ.	<i>Σύνταξις καταλόγων των χειρογράφων των εν Αθήναις βιβλιοθηκών, φροντιστηριακώς</i>	2
1910-11 χ.	Πατσόπουλος Δ., τ.κ.	<i>Συνέχεια της ιστορίας των νέων χρόνων, και μετά το τέλος αυτής ιστορία μεσαιωνική</i>	4
1910-11 χ.	Πατσόπουλος Δ., τ.κ.	<i>Ασκήσεις εν τω ιστορικό φροντιστηρίω</i>	1
1910-11 χ.	Καρολίδης Π., τ.κ.	<i>Ελληνική ιστορία κατά την περίοδον της Φραγκοκρατίας και Τουρκοκρατίας</i>	4
1910-11 χ.	Καρολίδης Π., τ.κ.	<i>Φροντιστήριον</i> Το πρόγραμμα του 1910-1911 συντάχθηκε αλλά στη συνέχεια διαγράφηκε στους πίνακες των μαθημάτων. Δεν τυπώθηκε ποτέ.	2
•1913-14	Λάμπρος Σπ., τ.κ.	<i>Αρχαία ιστορία</i>	3
1913-14	Λάμπρος Σπ., τ.κ.	<i>Ελληνική παλαιογραφία εν τω φροντιστηρίω</i>	1

ΕΤΟΣ ΕΞΑΜΗΝΟ	ΔΙΔΑΣΚΩΝ	ΜΑΘΗΜΑ	ΩΡΕΣ
1913-14	Λάμπρος Σπ., τ.κ.	Σύνταξις καταλόγων των χειρογράφων των εν Αθήναις βιβλιοθηκών, φροντιστηριακώς	2
1913-14	Σωτηριάδης Γ., τ.κ.	Γενική ιστορία από της μεταναστεύσεως των εθνών	3
1913-14	Σωτηριάδης Γ., τ.κ.	Ιστορία του πολιτισμού της ανθρωπότητας	1
1913-14	Σωτηριάδης Γ., τ.κ.	Φροντιστηριακαί ασκήσεις	1
•1916-17	Καρολίδης Π., τ.κ.	Ελληνική ιστορία από των χρόνων του ελληνισμού και εντεύθεν	5
1916-17	Καρολίδης Π., τ.κ.	Φροντιστήριο	1
1916-17	Σωτηριάδης Γ., τ.κ.	Γενική ιστορία του μέσου αιώνας, από του θανάτου Καρόλου του μεγάλου	2
1916-17	Σωτηριάδης Γ., τ.κ.	Ιστορία του πολιτισμού της ανθρωπότητας, αραβικού πολιτισμού	1
1916-17	Σωτηριάδης Γ., τ.κ.	Τα σπουδαιότατα εκ της ιστορίας της Ευρώπης από των Σταυροφοριών	1
1916-17	Σωτηριάδης Γ., τ.κ.	Φροντιστηριακαί ασκήσεις	1
1916-17	Ράδος Κ., έ.κ.	Ελληνική Επανάστασις	1
1916-17	Ράδος Κ., έ.κ.	Μηδικοί Πόλεμοι	1
1916-17	Ράδος Κ., έ.κ.	Εν τω φροντιστηρίω, ιστορική γεωγραφία	2
•1917-18	Καρολίδης Π., τ.κ.	Ελληνική ιστορία από των χρόνων του ελληνισμού και εντεύθεν	5
1917-18	Καρολίδης Π., τ.κ.	Φροντιστήριο	1
1917-18	Σωτηριάδης Γ., τ.κ.	Γενική ιστορία του μέσου αιώνας, από του θανάτου Καρόλου του Μεγάλου	2
1917-18	Σωτηριάδης Γ., τ.κ.	Ιστορία του πολιτισμού της ανθρωπότητας. Αραβικός πολιτισμός	1
1917-18	Σωτηριάδης Γ., τ.κ.	Φροντιστηριακαί ασκήσεις	1
1917-18	Ράδος Κ., έ.κ.	Ελληνική Επανάστασις	1

ΕΤΟΣ ΕΞΑΜΗΝΟ	ΔΙΔΑΣΚΩΝ	ΜΑΘΗΜΑ	ΩΡΕΣ
1917-18	Ράδος Κ., έ.κ.	<i>Μηδικοί Πόλεμοι</i>	1
1917-18	Ράδος Κ., έ.κ.	<i>Εν τω φροντιστηρίω, ιστορική γεωγραφία</i>	2
•1918-19	Καρολίδης Π., τ.κ.	<i>Ελληνική ιστορία από των χρόνων του ελληνισμού και εντεύθεν</i>	5
1918-19	Καρολίδης Π., τ.κ.	<i>Φροντιστήριον</i>	1
1918-19	Σωτηριάδης Γ., τ.κ.	<i>Γενική ιστορία του μέσου αιώνας, από της καταλύσεως του δυτικού ρωμαϊκού κράτους</i>	2
1918-19	Σωτηριάδης Γ., τ.κ.	<i>Ιστορία του πολιτισμού της ανθρωπότητας, κατά τον μέσον αιώνα</i>	1
1918-19	Σωτηριάδης Γ., τ.κ.	<i>Φροντιστηριακαί ασκήσεις</i>	1
1918-19	Κουγέας Σ., τ.κ.	<i>Εισαγωγή εις την ελληνικήν παλαιογραφίαν και ιδία εις την παπυρολογίαν</i>	1
1918-19	Κουγέας Σ., τ.κ.	<i>Ιστορία των αρχαίων ανατολικών εθνών</i>	2
1918-19	Κουγέας Σ., τ.κ.	<i>Εν τω φροντιστηρίω: ασκήσεις εις την ανάγνωσιν χειρογράφων και εις την χρήσιν και ερμηνείαν ιστορικών πηγών</i>	1
1918-19	Ράδος Κ., έ.κ.	<i>Ελληνική Επανάστασις</i>	1
1918-19	Ράδος Κ., έ.κ.	<i>Μηδικοί Πόλεμοι</i>	1
1918-19	Ράδος Κ., έ.κ.	<i>Εν τω φροντιστηρίω, ιστορική γεωγραφία</i>	2
•1921-22	Καρολίδης Π., τ.κ.	<i>Ιστορία του ελληνικού έθνους από των χρόνων του ελληνισμού και εντεύθεν</i>	2
1921-22	Καρολίδης Π., τ.κ.	<i>Πολιτεία βυζαντιακή</i>	1
1921-22	Καρολίδης Π., τ.κ.	<i>Φροντιστήριον Θουκυδίδου</i>	1
1921-22	Σωτηριάδης Γ., τ.κ.	<i>Γενική ιστορία της Ευρώπης από των αρχών του 14ου αιώνας</i>	2

ΕΤΟΣ ΕΞΑΜΗΝΟ	ΔΙΔΑΣΚΩΝ	ΜΑΘΗΜΑ	ΩΡΕΣ
1921-22	Σωτηριάδης Γ., τ.κ.	<i>Ιστορία του πολιτισμού της ανθρωπότητας κατά τον μέσον αιώνα</i>	1
1921-22	Σωτηριάδης Γ., τ.κ.	<i>Φροντιστηριακά ασκήσεις</i>	1
1921-22	Ράδος Κ., έ.κ.	<i>Νεωτέρα ιστορία από του τέλους της 18ης εκατονταετηρίδος</i>	2
•1923-24	Σωτηριάδης Γ., τ.κ.	<i>Ιστορία του μέσου αιώνας κεφαλαϊωδώς (διά τους δευτεροετείς)</i>	2
1923-24	Σωτηριάδης Γ., τ.κ.	<i>Ιστορία των νεωτέρων χρόνων από της θρησκευτικής Μεταρρυθμίσεως (διά τους δευτεροετείς και τριτοετείς)</i>	2
1923-24	Σωτηριάδης Γ., τ.κ.	<i>Φροντιστηριακά ασκήσεις (Θουκυδίδου το 7ον βιβλίον) (διά τους δευτεροετείς και τριτοετείς)</i>	1
1923-24	Κουγέας Σ., τ.κ.	<i>Εισαγωγή εις την παλαιογραφίαν, ιδία την ελληνικήν</i>	1
1923-24	Κουγέας Σ., τ.κ.	<i>Ιστορία της αρχαίας Ελλάδος</i>	3
1923-24	Κουγέας Σ., τ.κ.	<i>Φροντιστηριακά ασκήσεις εις την ανάγνωσιν χειρογράφων και εις την έρευναν ιστορικών πηγών</i>	1
1923-24	Ράδος Κ., έ.κ.	<i>Ιστορία του ελληνικού έθνους, ιδίως τα ναυτικά από των ομηρικών χρόνων μέχρι πτώσεως του Βυζαντίου</i>	1
1923-24	Ράδος Κ., έ.κ.	<i>Φροντιστηριακά ασκήσεις: Ηροδότου ιστοριών εβδόμη και ογδόη και στοιχεία ναυτικής αρχαιολογίας εν σχέσει προς αυτάς</i>	4
•1924-25	Κουγέας Σ., τ.κ.	<i>Ιστορία της αρχαίας Ελλάδος από του Πελοποννησιακού Πολέμου και εντεύθεν</i>	2
1924-25	Κουγέας Σ., τ.κ.	<i>Φροντιστηριακά ασκήσεις εις την ανάγνωσιν χειρογράφων και εις την έρευναν ιστορικών πηγών</i>	2
•1925-26	Κουγέας Σ., τ.κ.	<i>Ιστορία του μακεδονικού ελληνισμού</i>	3

ΕΤΟΣ ΕΞΑΜΗΝΟ	ΔΙΔΑΣΚΩΝ	ΜΑΘΗΜΑ	ΩΡΕΣ
1925-26	Κουγέας Σ., τ.κ.	Φροντιστηριακά ασκήσεις εις την ανάγνωσιν χειρογράφων και εις την έρευναν και χρήσιν ιστορικών πηγών (διά τους τεταρτοετείς)	1
1925-26	Άμαντος Κ., τ.κ.	Βυζαντινή ιστορία (συνέχεια)	3
1925-26	Άμαντος Κ., τ.κ.	Φροντιστηριακά ασκήσεις: (διά τους δευτεροετείς, διά δε τους λοιπούς)	1 1
1925-26	Βολονάκης Μ., τ.κ.	Ιστορία των μέσων και νεωτέρων χρόνων	4
1925-26	Βολονάκης Μ., τ.κ.	Φροντιστηριακά ασκήσεις	1
• 1926-27	Κουγέας Σ., τ.κ.	Ιστορία των αρχαίων ανατολικών λαών (διά τους πρωτοετείς)	4
1926-27	Κουγέας Σ., τ.κ.	Φροντιστηριακά ασκήσεις εις την ανάγνωσιν χειρογράφων και εις την έρευναν και χρήσιν ιστορικών πηγών (διά τους πρωτοετείς)	1
1926-27	Άμαντος Κ., τ.κ.	Βυζαντινή ιστορία (διά τους δευτεροετείς)	3
1926-27	Άμαντος Κ., τ.κ.	Φροντιστηριακά ασκήσεις (διά τους δευτεροετείς)	2
1926-27	Βολονάκης Μ., τ.κ.	Ιστορία των νεωτέρων χρόνων μετ' εκτενεστέρας διδασκαλίας της Μεγάλης Ελληνικής Επαναστάσεως (διά τους τριτοετείς και τεταρτοετείς)	4
1926-27	Βολονάκης Μ., τ.κ.	Συμπλήρωσις της ιστορίας των μέσων χρόνων (διά τους τριτοετείς και τεταρτοετείς)	
1926-27	Βολονάκης Μ., τ.κ.	Φροντιστηριακά ασκήσεις περί την μέσσην και νεωτέραν ιστορίαν: ερμηνεία του «Πώς δει ιστορίαν συγγράφειν» του Λουκιανού. Ιστορικά προβλήματα (διά τους τριτοετείς και τεταρτοετείς)	1
• 1927-28	Κουγέας Σ., τ.κ.	Ιστορία της αρχαίας Ελλάδος	3

ΕΤΟΣ ΕΞΑΜΗΝΟ	ΔΙΔΑΣΚΩΝ	ΜΑΘΗΜΑ	ΩΡΕΣ
1927-28	Κουγέας Σ., τ.κ.	Φροντιστηριακαί ασκήσεις εις την ανάγνωσιν χειρογράφων	1
1927-28	Κουγέας Σ., τ.κ.	Φροντιστηριακαί ασκήσεις εις την έρευναν και την χρήσιν των πηγών της αρχαίας ιστορίας	1
1927-28	Άμαντος Κ., τ.κ.	Εισαγωγή εις την βυζαντινήν ιστορίαν. Οι πρώτοι αιώνες της βυζαντινής ιστορίας μέχρι Ηρακλείου	2
1927-28	Βολονάκης Μ., τ.κ.	Ιστορία των νέων χρόνων μέχρι της λήξεως του Μεγάλου Πολέμου (διά τους τριτοετείς και τεταρτοετείς)	4
1927-28	Βολονάκης Μ., τ.κ.	Συμπλήρωσις της ιστορίας της εθνικής Παλιγγενεσίας των Ελλήνων (διά τους τριτοετείς και τεταρτοετείς)	1
1927-28	Βολονάκης Μ., τ.κ.	Φροντιστηριακαί ασκήσεις περί την ιστορίαν των νέων χρόνων και ιδία την της Μεγάλης Ελληνικής Επαναστάσεως και συμπλήρωσις δε της ερμηνείας του «Πώς δει ιστορίαν συγγράφειν» του Λουκιανού (διά τους τριτοετείς και τεταρτοετείς)	1
•1928-29	Κουγέας Σ., τ.κ.	Ιστορία της αρχαίας Ελλάδος (5ος και 4ος π.Χ. αίων)	3
1928-29	Κουγέας Σ., τ.κ.	Φροντιστηριακαί ασκήσεις εις την ανάγνωσιν χειρογράφων	1
1928-29	Κουγέας Σ., τ.κ.	Φροντιστηριακαί ασκήσεις εις την έρευναν και την χρήσιν των πηγών της αρχαίας ιστορίας	1
1928-29	Άμαντος Κ., τ.κ.	Συνέχεια βυζαντινής ιστορίας από του Μαυρικίου και εξής (διά τους δευτεροετείς)	3
1928-29	Άμαντος Κ., τ.κ.	Φροντιστηριακαί ασκήσεις.	2
1928-29	Βολονάκης Μ., τ.κ.	Ιστορία των νεωτέρων χρόνων από της Γαλλικής Επαναστάσεως μέχρι των ημερών ημών	3

ΕΤΟΣ ΕΞΑΜΗΝΟ	ΔΙΔΑΣΚΩΝ	ΜΑΘΗΜΑ	ΩΡΕΣ
1928-29	Βολονάκης Μ., τ.κ.	Συμπλήρωση της ιστορίας της Ελληνικής Επανάστασης και οργάνωσης της ελληνικής πολιτείας	2
1928-29	Βολονάκης Μ., τ.κ.	Φροντιστηριακά ασκήσεις περί την νεωτέραν ιστορίαν και την της Ελληνικής Επανάστασης. Ανάγνωσις των προοιμίων του Θουκυδίδου και του Πολυβίου και ερμηνεία του ελληνικού Συντάγματος και του Συμφώνου της Κοινωνίας των Εθνών	1
•1929-30	Κουγέας Σ., τ.κ.	Ασκήσεις εις την ανάγνωσιν παλαιογραφικών κειμένων	1
1929-30	Κουγέας Σ., τ.κ.	Ιστορία του μακεδονικού ελληνισμού	3
1929-30	Κουγέας Σ., τ.κ.	Φροντιστηριακά ασκήσεις εις την έρευναν και την χρήσιν των πηγών της αρχαίας ιστορίας (εν τη μικρά αιθούση)	1
1929-30	Άμαντος Κ., τ.κ.	Συνέχεια βυζαντινής ιστορίας από των Κομνηνών και εξής	3
1929-30	Άμαντος Κ., τ.κ.	Φροντιστηριακά ασκήσεις	2
1929-30	Βολονάκης Μ., τ.κ.	Ανάγνωσις των προοιμίων του Πολυβίου και του Στράβωνος και ερμηνεία του ελληνικού Συντάγματος και του Συμφώνου της Κοινωνίας των Εθνών	1
1929-30	Βολονάκης Μ., τ.κ.	Ιστορία των μέσων χρόνων	1
1929-30	Βολονάκης Μ., τ.κ.	Συμπλήρωση της ιστορίας της Ελληνικής Επανάστασης και οργάνωσης της ελληνικής πολιτείας	2
1929-30	Βολονάκης Μ., τ.κ.	Συμπλήρωση της ιστορίας των νεωτέρων χρόνων μέχρι των ημερών ημών	2
1929-30	Βολονάκης Μ., τ.κ.	Φροντιστηριακά ασκήσεις: περί την ιστορίαν των μέσων και νεωτέρων Χρόνων και την της Ελληνικής Επανάστασης	–

ΕΤΟΣ ΕΞΑΜΗΝΟ	ΔΙΔΑΣΚΩΝ	ΜΑΘΗΜΑ	ΩΡΕΣ
•1930-31	Κουγέας Σ., τ.χ.	<i>Ασκήσεις εις την ανάγνωσιν παλαιογραφικών κειμένων</i>	1
1930-31	Κουγέας Σ., τ.χ.	<i>Ρωμαϊκή ιστορία</i>	3
1930-31	Κουγέας Σ., τ.χ.	<i>Φροντιστηριακαί ασκήσεις εις την έρευναν και την χρήσιν των πηγών της αρχαίας ιστορίας (εν τη μικρά αιθούση)</i>	1
1930-31	Άμαντος Κ., τ.χ.	<i>Βυζαντινή ιστορία από του Μεγ. Κωνσταντίνου μετά σχετικής εισαγωγής</i>	3
1930-31	Άμαντος Κ., τ.χ.	<i>Φροντιστηριακαί ασκήσεις (διά τους δευτεροετείς)</i>	2
1931-32	Βολονάκης Μ., τ.χ.	<i>Η ιστορία του ελληνικού έθνους από της αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως υπό των Τούρκων μέχρι των Βαλκανικών Πολέμων</i>	2
1930-31	Βολονάκης Μ., τ.χ.	<i>Συμπλήρωσις της ιστορίας των μέσων χρόνων και της ιστορίας των νέων χρόνων</i>	2
1930-31	Βολονάκης Μ., τ.χ.	<i>Φροντιστηριακαί ασκήσεις περι την ιστορίαν ιδία της Μεγάλης Ελληνικής Επαναστάσεως, συμπλήρωσις της ερμηνείας των προοιμίων του Πολυβίου και του Στράβωνος και ανάλυσις του Ηγεμόνος του Μακιαβέλη και της Θείας Κωμωδίας του Δάντου</i>	2
1930-31	Βλάχος Ν., υ.	<i>Γενική ιστορία των νεωτέρων χρόνων 1789-1815 (η περίοδος της Γαλλικής Επαναστάσεως)</i>	1
1930-31	Βλάχος Ν., υ.	<i>Εισαγωγή εις την ιστορικήν επιστήμην (συνέχεια)</i>	—
•1931-32	Κουγέας Σ., τ.χ.	<i>Ασκήσεις εις την ανάγνωσιν παλαιογραφικών κειμένων</i>	1
1931-32	Κουγέας Σ., τ.χ.	<i>Ιστορία των αρχαίων ανατολικών λαών</i>	3

ΕΤΟΣ ΕΞΑΜΗΝΟ	ΔΙΔΑΣΚΩΝ	ΜΑΘΗΜΑ	ΩΡΕΣ
1931-32	Κουγέας Σ., τ.χ.	<i>Φροντιστηριακαί ασκήσεις εις την έρευναν και την χρήσιν των πηγών της αρχαίας ιστορίας (εν τη μικρά αιθούση)</i>	1
1931-32	Άμαντος Κ., τ.χ.	<i>Συνέχεια της βυζαντινής ιστορίας από του Ηρακλείου και εξής</i>	3
1931-32	Άμαντος Κ., τ.χ.	<i>Φροντιστήριο (ασκήσεις)</i>	2
1931-32	Βολονάκης Μ., τ.χ.	<i>Ιστορία του ελληνικού έθνους από της Αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως υπό των Τούρκων μέχρι των ημερών ημών</i>	2
1931-32	Βολονάκης Μ., τ.χ.	<i>Συμπλήρωσις της ιστορίας των μέσων χρόνων και ιστορία των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής</i>	2
1931-32	Βολονάκης Μ., τ.χ.	<i>Φροντιστηριακαί ασκήσεις περί την ιστορίαν ιδία της Μεγάλης Ελληνικής Επαναστάσεως. Ιστορία και ερμηνεία των ελληνικών Συνταγμάτων και ανάλυσις του Ηγεμόνος του Μακιαβέλη και της Θείας Κωμωδίας του Δάντου</i>	2
1931-32	Βλάχος Ν., υ.	<i>Γενική ιστορία των νεωτέρων χρόνων 1789-1815 (περίοδος της Γαλλικής Επαναστάσεως)</i>	1

ΠΗΓΕΣ
ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΑΡΧΕΙΑΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

ΑΡΧΕΙΑ ΚΑΘΗΓΗΤΩΝ

«Προσωπικόν Αρχείον Κ. Αμάντου», ΚΕΜΝΕ, Ακαδημία Αθηνών.

Αρχείο Αθανασίου Βερναρδάκη, ΕΛΙΑ.

Αρχείο Νικολάου Βλάχου, Ιστορικό Σπουδαστήριο του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής Αθηνών.

Αρχείο Οικογένειας Καρολίδη, ΕΛΙΑ.

Αρχείο Σπυρίδωνος Λάμπρου, Ιστορικό Σπουδαστήριο του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής Αθηνών.

Αρχείο Κ. Σχινά - Π. Αργυρόπουλου, Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Τμήμα Χειρογράφων.

Κατάλοιπα Κ. Σχινά, Π. Αργυρόπουλου, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών.

Δαυίδ Αντωνίου, Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης, *Οι λειτουργοί της Ανώτατης, της Μέσης και της Δημοτικής Εκπαίδευσης (19ος αι.). Βιογραφικά και εργογραφικά στοιχεία* (βάση δεδομένων).

ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΑΡΧΕΙΟ ΕΚΠΑ

Αρχείο Πρωτοκόλλου (1837-1932).

Πρακτικά Συνεδριάσεων της Φιλοσοφικής Σχολής από 1838-1852, της Νομικής Σχολής από 1837-1852, Συνεδριάσεων Συγκλήτου από 1843-1846.

Πρακτικά Ακαδημαϊκής Συγκλήτου (1837-1838 έως 1931-1932).

Πρακτικά Συνεδριάσεων των Καθηγητών Φιλοσοφικής Σχολής (1867-1868 έως 1931-1932).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

ΕΚΛΟΓΕΣ ΚΑΘΗΓΗΤΩΝ

Έκθεσις της υπό της Φιλοσοφικής Σχολής ορισθείσης επιτροπείας διά την τακτικήν έδραν της Γενικής Ιστορίας, Αθήνα, Τυπογραφείον «Εστία», 1918.

Πρακτικόν της συνεδρίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Καποδιστριακού Πανεπιστημίου διά την εκλογήν τακτικού καθηγητού της Γενικής Ιστορίας, Αθήνα, Τυπογραφείον «Εστία», 1918.

Φιλοσοφική Σχολή του Αθήνησι Πανεπιστημίου, Εκθέσεις της Επιτροπείας περί της πληρώσεως της κενής τακτικής έδρας της Βυζαντινής Ιστορίας, Αθήνα 1924.

Έκθεσις της Επιτροπείας της ορισθείσης υπό της Φιλοσοφικής Σχολής διά την κρίσιν των έργων των υποψηφίων εις την έδραν της Ιστορίας των Μέσων και Νεωτέρων Χρόνων (6 Απριλίου 1925).

ΝΟΜΟΘΕΣΙΑ

- Βαμπάς Αριστείδης (επιμ.), *Οι νόμοι του Εθνικού Πανεπιστημίου*, Αθήνα 1885.
- Νόμοι και διατάγματα περί του Εθνικού Πανεπιστημίου (από του έτους 1886-1895) εκδιδόμενα επί της πρυτανείας Αν. Διομήδους Κυριακού*, Αθήνα 1896.
- «Ατιολογική έκθεσις του νομοσχεδίου περί οργανισμού του Πανεπιστημίου»: *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής. Παράρτημα 1899*, σ. 950-1014.
- Εκπαιδευτικά Νομοσχέδια VIII: Σχέδιον Οργανικού Νόμου του Πανεπιστημίου, χ.τ., 1896.*
- «Νομοσχέδιον περί Οργανισμού του Εθνικού Πανεπιστημίου»: *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής. Παράρτημα 1899*, σ. 1015-1030.
- Νόμοι και διατάγματα περί του Εθνικού Πανεπιστημίου (από του έτους 1895-1900) εκδιδόμενα επί της πρυτανείας Κ. Μητσοπούλου*, Αθήνα 1901.
- Νόμοι και Διατάγματα περί του Εθνικού Πανεπιστημίου (από του έτους 1900-1906) εκδιδόμενα επί της πρυτανείας Γ. Ν. Χατζηδάκι δαπάνη του Πανεπιστημίου*, Αθήνα 1906.
- Τα πανεπιστημιακά νομοσχέδια ελεγχόμενα υπό του πάλαι υπουργού της Παιδείας Αθανασίου Ευταξία*, Αθήνα, Τύποις «Αυγής» Αθανασίου Α. Παπασπύρου, 1911.
- Πρυτανεία Ιωάννου Ε. Μεσολωρά. Συλλογή Νόμων και Β. Διαταγμάτων περί οργανισμού του Εθνικού και του Καποδιστριακού Πανεπιστημίου*, Αθήνα 1916.
- «Περί Οργανισμού του Αθήνησιν Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου», *Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος* 127 (27 Ιουλίου 1922), σ. 609-650.

ΟΔΗΓΟΙ ΣΠΟΥΔΩΝ

- Οδηγία προς τους φοιτητάς εκάστης σχολής. Περί της αλληλουχίας των διαφόρων επιστημών και περί της κατά την εξακολουθήσιν των εν τω Πανεπιστημίω σπουδών διατηρητέας μεθόδου και τάξεως*, Αθήνα 1838.
- Οδηγία προς τους φοιτητάς εκάστης σχολής. Περί της αλληλουχίας των διαφόρων επιστημών και περί της τηρητέας μεθόδου και τάξεως κατά τας ακαδημαϊκάς σπουδάς*, Αθήνα 1853.
- Ρουσόπουλος Αθανάσιος Σ., *Οδηγός των φοιτητών του Πανεπιστημίου Όθωνος, περιέχων παραίνεσιν εις επιστημονικήν παιδείαν, μέθοδον εις επίτευξιν αυτής και τους νόμους του Πανεπιστημίου*, Αθήνα 1857.
- Κοτζιάς Νικόλαος, *Περί πανεπιστημιακής σπουδής δοκίμιον*, Αθήνα 1858.

ΠΡΥΤΑΝΙΚΟΙ ΛΟΓΟΙ - ΑΠΟΛΟΓΙΣΜΟΙ

- Πρυτανικοί λόγοι 1840-1841: Λόγος εκφωνηθείς την 9 Νοεμβρίου 1841 υπό του πρώην πρυτάνεως κ. Γ. Α. Ράλλη παραδίδοντος εις τον διάδοχόν του την διεύθυνσιν του Οθωνείου Πανεπιστημίου*, Αθήνα 1842.
- Πρυτανικοί λόγοι 1841-1842: Λόγος εκφωνηθείς τη 4 Οκτωβρίου 1842 υπό του πρώην Πρυτάνεως Μ. Ν. Κωστή παραδίδοντος εις τον διάδοχόν του την διεύθυνσιν του Οθωνείου Πανεπιστημίου*, Αθήνα 1842.
- Πρυτανικοί λόγοι 1842-1843: Έκθεσις του Αρχιμ. κ. Μ. Αποστολίδου*, 1843.
- Πρυτανικοί λόγοι 1844-1845: Λόγοι εκφωνηθέντες την 30 Σεπτεμβρίου 1845 υπό του πρώην Πρυτάνεως κ. Ν. Βάμβα παραδίδοντος εις τον διάδοχον αυτού την Πρυτανείαν*

- του *Οθωνείου Πανεπιστημίου*. Και υπό του *Τακτικού Καθηγητού της Ιστορίας κ. Θ. Μανούσου επί της αναδοχής της Πρυτανείας του Πανεπιστημίου*, Αθήνα 1845.
- Πρυτανικοί λόγοι 1850-1851: *Λόγος εκφωνηθείς δημοσία τη 9 Σεπτεμβρίου 1851 υπό του πρυτάνεως Μισαήλ Αποστολίδου Αρχιμανδρίτου*, Αθήνα 1852.
- Πρυτανικοί λόγοι 1855-1856: *Λόγος Κ. Ασώπιου επί της δευτέρας αυτού πρυτανείας τη ΚΕ' Σεπτεμβρίου 1856, εκ νέου νυν μετά εικονογραφιών εκδιδόμενος*, Αθήνα 1858.
- Πρυτανικοί λόγοι 1867-1868: *Λόγος εκφωνηθείς τη κδ' Νοεμβρίου 1868, ημέρα της επισήμου εγκαθιδρύσεως των νέων αρχών του Εθνικού Πανεπιστημίου υπό του Πρυτάνεως Θεοδώρου Γ. Ορφανίδου, καθηγητού της Βοτανικής, παραδίδοντας την Πρυτανείαν τω διαδόχω αυτού Κυρίω Γεωργίω Α. Ράλλη, καθηγητή του Εμπορικού δικαίου*, Αθήνα 1868.
- Πρυτανικοί λόγοι 1868-1869: *Λόγος εκφωνηθείς τη κγ' Νοεμβρίου 1869, ημέρα της επισήμου εγκαθιδρύσεως των νέων αρχών του Εθνικού Πανεπιστημίου υπό του πρώην Πρυτάνεως κ. Γεωργίου Α. Ράλλη, τακτικού καθηγητού του Εμπορικού Δικαίου παραδίδοντας την πρυτανείαν τω διαδόχω αυτού κ. Κωνσταντίνω Βουσαύκη, τακτικώ καθηγητή της Φυσιολογίας*, Αθήνα 1869.
- Πρυτανικοί λόγοι 1870-1871: *Λόγος εκφωνηθείς τη κη' Νοεμβρίου 1871, ημέρα της επισήμου εγκαθιδρύσεως των νέων αρχών του Εθνικού Πανεπιστημίου υπό του πρώην Πρυτάνεως Κωνσταντίνου Βουσαύκη, τακτικού καθηγητού της Φυσιολογίας, παραδίδοντας την πρυτανείαν τω διαδόχω αυτού Ευθυμίω Καστόρχη, τακτικώ καθηγητή της Λατινικής Φιλολογίας*, Αθήνα 1872.
- Πρυτανικοί λόγοι 1871-1872: *Λόγος εκφωνηθείς υπό του Πρυτάνεως του Εθνικού Πανεπιστημίου, Κ. Παπαρηγοπούλου τη 22 Οκτωβρίου 1872, ημέρα της επισήμου εγκαθιδρύσεως αυτού*, Αθήνα 1873.
- Πρυτανικοί λόγοι 1881-1882: *Λόγος απαγγελθείς εν τω Εθνικώ Πανεπιστημίω την δεκάτην ηβδόμην Δεκεμβρίου 1882 υπό Παναγιώτου Γ. Κυριακού, τακτικού καθηγητού της Γενικής Παθολογίας και Εγκυκλοπαιδείας την Πρυτανείαν παραλαμβάνοντας παρά του τέως πρυτάνεως Νικολάου Δαμασκηνού, τακτικού καθηγητού του Γαλλικού Δικαίου*, Αθήνα 1883.
- Πρυτανικοί λόγοι 1894-1895: *Εθνικόν Πανεπιστήμιον, Τα κατά την Πρυτανείαν Ιωάννου Ν. Χατζηδάκι των μαθηματικών πρυτανεύσαντος κατά το ακαδημαϊκόν έτος 1894-1895*, Αθήνα 1896.
- Πρυτανικοί λόγοι 1895-1896: *Εθνικόν Πανεπιστήμιον, Τα κατά την Πρυτανείαν Α. Διομήδους-Κυριακού, τακτικού καθηγητού της εκκλησιαστικής ιστορίας και της συμβολικής, πρυτανεύσαντος κατά το ακαδημαϊκόν έτος 1895-1896*, Αθήνα 1896.
- Πρυτανικοί λόγοι 1896-1897: *Πρυτανεία Α. Κ. Χρηστομάνου. Λόγοι και Ευθύναι Αναστασίου Κ. Χρηστομάνου, καθηγητού της Χημείας, Πρυτάνεως του Εθνικού Πανεπιστημίου κατά το ακαδημαϊκόν έτος 1896-1897, παραδίδοντας την Πρυτανείαν εις τον διάδοχον αυτού Σπυρίδωνα Μαγγίναν, καθηγητήν της Χειρουργικής, Πρύτανιν του Εθνικού Πανεπιστημίου κατά το ακαδημαϊκόν έτος 1897-1898*, Αθήνα 1898.
- Πρυτανικοί λόγοι 1897-1898: *Ευθύναι πρυτανείας Σ. Μαγγίνα από 1 Σεπτεμβρίου 1897 μέχρι 31 Αυγούστου 1898 ήτοι Τα κατά την Πρυτανεία αυτού πεπραγμένα μετά των κατ'αυτήν παραλαβήν και την παράδοσιν αυτής εκφωνηθέντων λόγων*, Αθήνα 1898.
- Πρυτανικοί λόγοι 1898-1899: *Εθνικόν Πανεπιστήμιον, Τα κατά την Πρυτανεία Τιμολέοντος Αργυροπούλου, τακτικού καθηγητού της φυσικής, πρυτανεύσαντος κατά το ακαδημαϊκόν έτος 1898-1899*, Αθήνα 1900.
- Πρυτανικοί λόγοι 1899-1900: *Εθνικόν Πανεπιστήμιον, Τα κατά την Πρυτανείαν Αλκι-*

- βιάδη Κρασσά, τακτικού καθηγητού του Ρωμαϊκού Δικαίου, πρυτανεύσαντος κατά το ακαδημαϊκόν έτος 1899-1900, Αθήνα 1901.
- Πρυτανικοί λόγοι 1900-1901: Εθνικόν Πανεπιστήμιον, *Τα κατά την Πρυτανείαν Κωνσταντίνου Μητσοπούλου, καθηγητού της ορυκτολογίας και γεωλογίας, Πρυτανεύσαντος κατά το ακαδημαϊκόν έτος 1900-1901*, Αθήνα 1902.
- Πρυτανικοί λόγοι 1901-1902: Εθνικόν Πανεπιστήμιον, *Τα κατά την Πρυτανείαν Σπυριδωνος Κ. Σακελλαροπούλου, τακτικού καθηγητού της λατινικής φιλολογίας, Πρυτανεύσαντος κατά το ακαδημαϊκόν έτος 1901-1902*, Αθήνα 1903.
- Πρυτανικοί λόγοι 1905-1906: Εθνικόν Πανεπιστήμιον, *Τα κατά την Πρυτανείαν Γεωργίου Ν. Χατζηδάκι, τακτικού καθηγητού της γλωσσολογίας, Πρυτανεύσαντος κατά το ακαδημαϊκόν έτος 1905-1906*, Αθήνα 1907.
- Πρυτανικοί λόγοι 1913-1914: Εθνικόν και Καποδιστριακόν Πανεπιστήμιον, *Τα κατά την Πρυτανείαν Γεωργίου Ι. Δέρβου, πρυτανεύσαντος κατά το ακαδημαϊκόν έτος 1913-1914*, Αθήνα 1915.
- Πρυτανικοί λόγοι 1924-1925: *Το Αθήνησι Πανεπιστήμιον, Κωνσταντίνου Δ. Ζέγγηλη, τακτικού καθηγητού της ανοργάνου χημείας, Έκθεσις των επί της πρυτανείας αυτού κατά το πανεπιστημιακόν έτος 1924-1925 πεπραγμένων αναγνωσθείσα τη 28 Φεβρουαρίου εν τη μεγάλη αιθούση του Πανεπιστημίου*, Αθήνα 1926.
- Πρυτανικοί λόγοι 1925-1926: Πανεπιστήμιον Αθηνών, *Σίμου Μενάρδου, τακτικού καθηγητού της Ελληνικής Φιλολογίας, Έκθεσις των επί της πρυτανείας αυτού κατά το έτος 1925-1926 πεπραγμένων*, Αθήνα 1930.
- Πρυτανικοί λόγοι 1927-1928: Το Αθήνησι Πανεπιστήμιον, *Νικολάου Αλιβιζάτου, τακτικού καθηγητού της χειρουργικής κλινικής, Έκθεσις επί της πρυτανείας αυτού κατά το πανεπιστημιακόν έτος 1927-1928 πεπραγμένων*, Αθήνα 1930.
- Πρυτανικοί λόγοι 1929-1930: Πανεπιστήμιον Αθηνών, *Θεοφίλου Βορέα, τακτικού καθηγητού της Φιλοσοφίας, Έκθεσις των επί της πρυτανείας αυτού κατά το πανεπιστημιακόν έτος 1929-1930 πεπραγμένων*, Αθήνα 1931.
- Πρυτανεία Γεωργίου Ι. Δέρβου (1913-1914), *Κατάλογος των φροντιστηριακών βιβλιοθηκών του Καποδιστριακού Πανεπιστημίου*, Αθήνα, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, 1914.
- Το Αθήνησι Πανεπιστήμιον μετά των παραρτημάτων αυτού*, Αθήνα 1923-1924.

ΕΡΓΟΓΡΑΦΙΑ - ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΘΗΓΗΤΩΝ ΚΑΙ ΥΦΗΓΗΤΩΝ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Στην εργογραφία των καθηγητών και υφηγητών Ιστορίας που ακολουθεί έχουν καταγραφεί όλα τα έργα τους που αναφέρονται στα οικεία κεφάλαια. Στις περιπτώσεις των διδασκόντων για τους οποίους δεν υπάρχει συντεταγμένη εργογραφία (Βολονάκης, Καλοποθάκης, Σωτηριάδης, Πατσόπουλος, Τσιβανόπουλος) έχουν σημειωθεί και όσα έργα τους συνδέονται με την πανεπιστημιακή παρουσία ή διδασκαλία τους, ανεξάρτητα από το εάν έχουν χρησιμοποιηθεί στο οικείο κεφάλαιο. Η σειρά με την οποία παρατίθενται είναι χρονολογική, ενώ προηγούνται οι μεταφράσεις.

Στην ενδεικτική βιβλιογραφία περιλαμβάνονται όλα τα κείμενα που αναφέρονται στα σχετικά κεφάλαια, ανάμεσά τους και οι δημοσιευμένες εργογραφίες των καθηγητών και υφηγητών. Στον κατάλογο δεν περιλαμβάνονται ο Γρ. Παπαδόπουλος, ο οποίος δεν δίδαξε, καθώς και ο Ν. Βλάχος, η διδασκαλία του οποίου εκτείνεται πέρα από τα χρονικά όρια του συγκεκριμένου βιβλίου.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΑΜΑΝΤΟΣ (1874-1960)

Καθηγητής (1924-1939)

ΕΡΓΟΓΡΑΦΙΑ ΜΕΡΙΚΗ

- Άμαντος Κωνσταντίνος, «Αδαμαντίου Ι. Αδαμαντίου. Ιστορία της Βυζαντινής αυτοκρατορίας. Εγκυκλομενέη διά την τρίτην τάξιν του Γυμνασίου και τας αντιστοιχούς των σχολείων της Μ. Εκπαιδευσεως. Αθήναι 1919», *Αθηνα* 31 (1919), σ. 173-190.
- *Οι Βόρειοι γείτονες της Ελλάδος: Βούλγαροι, Αλβανοί Νοτιοσλάβοι*, Αθήνα, Εκδοτικός Οίκος «Ελευθερουδάκης», 1923.
 - *Υπόμνημα προς την Φιλοσοφικήν Σχολήν του εν Αθήναις Πανεπιστημίου. Επί τη υποβολή υποψηφιοτήτος διά την τακτικήν έδραν της Βυζαντινής Ιστορίας*, Αθήνα 1924.
 - *Εισαγωγή εις την Βυζαντινήν Ιστορίαν. Το τέλος του αρχαίου κόσμου και η αρχή του μεσαιώνος*, Αθήνα 1933.
 - *Ιστορία του βυζαντινού κράτους. Τόμος πρώτος: 395-867 μ.Χ.*, Αθήνα 1939.
 - *Μικρά Μελετήματα. Άρθρα και λόγοι*, Αθήνα 1940.
 - *Ιστορία του βυζαντινού κράτους. Τόμος δεύτερος: 867-1204*, Αθήνα, Collection de l'Institut Français d'Athènes, 1947.
 - *Γλωσσικά μελετήματα*, Αθήνα, «Αθηναί», Σύγγραμμα περιοδικόν της εν Αθήναις Επιστημονικής Εταιρείας. Σειρά Διατριβών και Μελετημάτων, 2, 1964.
 - «Βιογραφικά σημειώματα», *Χιακά Χρονικά* 7 (1975), σ. 69-80.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ

- «Κατάλογος Μελετών Κ. Αμάντου», *Αφιέρωμα εις Κ. Ι. Άμαντον*, Αθήνα 1940, σ. ε'-ια'.
- Βογιατζόγλου Αλέξανδρος, «Κωνσταντίνος Άμαντος», *Αφιέρωμα εις Κ. Ι. Άμαντον*, Αθήνα 1940, σ. α'-δ'.
- Δημαράς Κωνσταντίνος Θ., «Αμάντου Κ. Εισαγωγή εις την Βυζαντινή Ιστορία», *Νέα Εστία* 14 (1933), σ. 1119-1122.
- *Το έργο του Κωνσταντίνου Άμαντου. Λόγος Επικμημόσυνος*, Αθήνα 1961.
- Ζακυθνής Διονύσιος Α., «Κωνσταντίνος Άμαντος (1874-1960) Νεκρολογία», *Επετηρίς της Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 29 (1959), σ. 449-455.
- Κοντογώργη Ελισάβετ, «Ο Κωνσταντίνος Άμαντος και οι απόψεις του για τη σημασία και τον εκσυγχρονισμό της υπαίθρου»: *Δελτίο του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Νεωτέρου Ελληνισμού*, τ. 1 (1998): «Μνήμη Ελευθερίου Πρεβελάκη», σ. 155-190.
- Κορδάτος Γιάννης, «Κων. Αμάντου: Εισαγωγή εις την Βυζαντινήν ιστορίαν. (Το τέλος του αρχαίου κόσμου και η αρχή του μεσαιώνος.) - Αθήνα 1933», *Νέα Επιθεώρηση* 7, 17 (Ιούλιος 1933), σ. 30-31.
- Μπουμπουλιδής Φαίδων Κ., «Αναγραφή δημοσιευμάτων Κωνσταντίνου Ι. Αμάντου», *Εις μνήμην Κ. Ι. Αμάντου 1874-1960*, Αθήνα 1960, σ. ιζ'-μ'.
- Νοτάρης Ιωάννης Σ., *Ο ιστορικός Κωνσταντίνος Άμαντος ως εθνικός διδάσκαλος*, Αθήνα 1961.
- Χάρης Π., Κουγέας Σ. Β., Παναγιωτόπουλος Ι. Μ. κ.ά., «Αφιέρωμα στον Κωνσταντίνου Άμαντο (Ο διδάσκαλος - ο ερευνητής - ο ιστορικός)», *Νέα Εστία* 70, 825 (15 Νοεμβρίου 1961), σ. 1471-1503.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΒΕΡΝΑΡΔΑΚΗΣ (1833-1907)

Καθηγητής έκτακτος (1861-1866), καθηγητής (1866-1869, 1881-1883)

ΕΡΓΟΓΡΑΦΙΑ ΜΕΡΙΚΗ

Καραμζίν Νικόλαος, *Ιστορία της ρωσικής αυτοκρατορίας*, μτφ.: Δημήτριος Βερναρδάκης, 2 τ., Αθήνα 1855-1856.

Βερναρδάκης Δημήτριος, *Το Τρωγάλιον του Δοκησιούφου ή Αυτοσχέδιος Απάντησις εις τον Κ. Γ. Χρυσοβέργην*, Αθήνα 1855.

– Μαρία Δοξαπατρή, *Μόναχο* 1858.

– «Βιβλιογραφική αντεπίκρισις», *Πανδώρα* 12 (Απρίλιος 1861-Απρίλιος 1862), σ. 17-22, 52-63, 91-96.

– *Λόγος εισιτήριος εις το μάθημα της Γενικής Ιστορίας, εκφωνηθείς τη 20ή Ιανουαρίου 1862*, Αθήνα 1862.

– «Προκήρυξις Ελληνικής μεταφράσεως και εκδόσεως της δωδεκατόμου Ιστορίας της Ελλάδος του Γεωργίου Γρότε», *Πανδώρα* 13 (1862-1863), σ. 556-558.

– «Τρία μαθήματα περί Ομήρου και του ομηρικού ζητήματος. Εκ των εν τω Εθνικώ Πανεπιστημίω ιστορικών παραδόσεων», *Πανδώρα* 16 (1865-1866), σ. 265-272, 289-295, 313-320.

– *Μερόπτη : τραγωδία εις πράξεις πέντε διδαχθείσα το πρώτον από της εν Αθήναις σκηνης τη 12 Μαρτίου 1866*, Αθήνα 1866.

– *Εγχειρίδιον Γενικής Ιστορίας εις τόμους τρεις, προς χρήσιν των γυμνασίων και προς ιδιαιτέραν μελέτην. Τόμος Πρώτος, περιέχων την ιστορίαν των ανατολικών εθνών και την της αρχαίας Ελλάδος*, Αθήνα 1867.

– «Πολιορκία και άλωσις της Ιερουσαλήμ υπό Τίτου», *Εστία* 3 (1877α), σ. 121-123.

– *Καποδίστριας και Όθων. Επιστολμιαία βιβλιοκρισία ως επίμετρο* (σ. 305-395): Ν. Δραγούμης, *Ιστορικά αναμνήσεις, γ' έκδ.*, 2 τ., πρόλογος: Κ. Άμαντος, Αθήνα, Στοχαστής, 1925.

– *Καποδίστριας και Όθων. Επιστολμιαία βιβλιοκρισία*, Αθήνα, Γαλαξίας, 1962.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ

Αργύρης Παντελής, «Ο αντιδυτικός Δ. Βερναρδάκης και ο εισιτήριος πανεπιστημιακός του λόγος», *Λεσβιακά* 11 (1987), σ. 130-145.

– «Πανεπιστημιακές έριδες: Η περίπτωση του Δ. Βερναρδάκη και του Κ. Κόντου»: *Πανεπιστήμιο: Ιδεολογία και Παιδεία. Ιστορική διάσταση και Προοπτικές*, Αθήνα 21-25 Σεπτεμβρίου 1987, Αθήνα, ΙΑΕΝ - Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς 19, 1989, τ. 2, σ. 541-556.

Κοντιάδη-Γουτσοώνη Ελένη, «Το Ομηρικό ζήτημα και ο Δημήτριος Βερναρδάκης», *Λεσβιακά* 11 (1987), σ. 101-107.

Λεσβιακά. Δελτίον της Εταιρείας Λεσβιακών Μελετών. Πρακτικά Συνεδρίου: «Οι αδελφοί Βερναρδάκη στα Νεοελληνικά Γράμματα», 11 (1987).

Λόγοι εις Δημήτριον Βερναρδάκην, Αθήνα 1934.

Ολύμπιος Ιωάννης, *Ο βίος και το έργον του Δημητρίου Βερναρδάκη: επί τη εκατονταετηρίδι εορτή των γενεθλίων του ποιητού, Μυτιλήνη* 1938.

Παρασκευαΐδης Παναγιώτης Σ., «Η Γραμματική του Δ. Βερναρδάκη και ο θόρυβος γύρω από αυτή», *Λεσβιακά* 11 (1987), σ. 29-38.

Σακελλαρίου Μιχαήλ Β., «Επιλογές από την αλληλογραφία Αλεξάνδρου Λυκούργου - Δημητρίου Βερναρδάκη», *Δελτίο του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Νεωτέρου Ελληνισμού* 3 (2003), σ. 7-35.

Σπάθης Δημήτρης, «Ο θεατρικός Βερναρδάκης, κλασικός ή ρομαντικός», *Λεσβιακά* 11 (1987), σ. 58-88.

Φασουλάκης Στέργιος, Αργύρης Παντελής, *Αναγραφή δημοσιευμάτων Δημ. Ν. Βερναρδάκη και Γρηγ. Ν. Βερναρδάκη. Συμβολή πρώτη*, Αθήνα, Εταιρεία Λεσβιακών Μελετών, 1986.

Φασουλάκης Στέργιος, «Οι αγγελίες εκδόσεως βιβλίων και ο Δ. Ν. Βερναρδάκης. Συμβολή στη γνώση της παραγωγής και της διακινήσεως του βιβλίου κατά τον 19^ο αι.», *Παρουσία* 4 (1986), σ. 255-268.

ΜΙΧΑΗΛ ΒΟΛΟΝΑΚΗΣ (1877-1950)

Καθηγητής (1925-1938)

ΕΡΓΟΓΡΑΦΙΑ ΜΕΡΙΚΗ

Βολονάκης Μιχαήλ Δ., *Υπόμνημα προς την Φιλοσοφική Σχολήν του Καποδιστριακού Πανεπιστημίου επί τη υποψηφιότητι αυτού εις την χηρεύουσαν έδραν της Γενικής Ιστορίας*, Αθήνα 1917.

- *Υπόμνημα προς την Φιλοσοφική Σχολήν του Πανεπιστημίου επί τη υποψηφιότητι αυτού εις την κενήν τακτικήν έδραν της Βυζαντιακής Ιστορίας*, Αθήνα, Τυπογραφείο Ι. Χατζηρωάννου, 1924.

- *Απάντησις εις την έκθεσιν της επιτροπείας της Φιλοσοφικής Σχολής. Περί των έργων αυτού ως υποψηφίου εις την κενήν τακτικήν έδραν της Βυζαντιακής ιστορίας*, Αθήνα, Τυπογραφείο Ε. και Ι. Μπλαζουδάκη, 1924.

Εθνικόν και Καποδιστριακόν Πανεπιστήμιον Αθηνών, *Συμμετοχή του Πανεπιστημίου εις τας εορτάς της Εκατονταετηρίδος της Εθνικής Παλιγγενεσίας. Λόγοι και προσφωνήσεις Μιχαήλ Δ. Βολονάκη, τακτικού καθηγητού της Ιστορίας*, Αθήνα 1931.

- *Ο Ιωάννης Α. Καποδίστριας ως εθνικός αναδημιουργός. Λόγος εκφωνηθείς εντολή της Συγκλήτου του Πανεπιστημίου Αθηνών επί τοις αποκαλιπτηρίοις του ανδριάντος αυτού*, Αθήνα 1932.

- *Ελληνικά Σελίδες. Μελέται ιστορικά, γεωγραφικά, αρχαιολογικά, κοινωνιολογικά, φιλολογικά, αισθητικά. Λόγοι, προσφωνήσεις, άρθρα και εντυπώσεις*, Αθήνα 1939.

- *Παγκόσμιος Ιστορία. Μέρος δεύτερον - Τόμος πρώτος: Από της αναρρήσεως του Μεγάλου Κωνσταντίνου μέχρι του θανάτου του Ιοβιανού (306-364 μ.Χ.)*, Αθήνα 1947.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ

Βλάχος Νικόλαος, «Μιχαήλ Βολονάκης», *Δωδεκανησιακό Αρχείο* 1 (1955), σ. 36-47.

Σπυριδάκης Κωνσταντίνος, *Μιχαήλ Βολονάκης*, Λευκωσία 1950.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΚΑΛΟΠΟΘΑΚΗΣ (1869-1900)

Υφηγητής (1894-1900)

ΕΡΓΟΓΡΑΦΙΑ ΜΕΡΙΚΗ

Καλοποθάκης Μ. Δημήτριος, *De Thracia provincia Romana*, Βερολίνο 1893.

- *Ο χωρισμός στρατιωτικής και πολιτικής εξουσίας και η ρωμαϊκή διοίκηση παρά τον κάτω Δούναβη. Διατριβή επί υφηγεσία, Βασιλικόν Τυπογραφείον Ν. Γ. Ιγγλέση, Αθήνα 1894.*

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ

- Μ(πουγάτσος) Ν. Θ., «Δημήτριος Καλαποθάκης», *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 7, Αθήνα, Εκδ. Α. Μαρτίνος, 1965, σ. 211.

ΠΑΥΛΟΣ ΚΑΡΟΛΙΔΗΣ (1849-1930)

Υφηγητής (1887-1892), καθηγητής (1893-1918, 1920-1923)

ΕΡΓΟΓΡΑΦΙΑ ΜΕΡΙΚΗ

Hertzberg G.F., *Ιστορία της Ελλάδος επί της Ρωμαϊκής κυριαρχίας εκτιθεμένη κατά τας πηγάς*, 3 τ., μτφ.: Π. Καρολίδης, Αθήνα, Βιβλιοθήκη Μαρασλή, 1902.

- *Ιστορία της Ελλάδος από της λήξεως του αρχαίου βίου μέχρι σήμερα*, 3 τ., μτφ.: Π. Καρολίδης, Αθήνα 1906.
- *Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως*, 4 τ., μτφ.: Π. Καρολίδης, Αθήνα, Γ. Δ. Φέξη, 1916.

Κριτόβουλος, *Ιστορία του Σουλτάνου Μεχμέτ Β΄*, μτφ.: Π. Καρολίδης, Κωνσταντινούπολη 1918.

Καρολίδης Παύλος, *Καππαδοκικά, ήτοι πραγματεία ιστορική και αρχαιολογική περί Καππαδοκίας*, τ. 1, Κωνσταντινούπολη 1874.

- *Λόγος εισιτήριος εις το μάθημα της Γενικής Ιστορίας εν τω Εθνικώ Πανεπιστημίω ρηθείς τη 14 Ιανουαρίου 1887*, Αθήνα 1888.
- *Εισαγωγή εις την Ιστορίαν του 19^{ου} αιώνας*, Αθήνα 1890.
- *Ο εφηρισμένος καθηγητής Δ. Πατσόπουλος. Υπόμνημα του υφηγητού της Γενικής Ιστορίας προς τον Κοσμήτορα της Φιλοσοφικής Σχολής Ιωάννη Χατζηδάκιν*, Αθήνα 1891.
- *Διαμαρτυρία προς τον Κοσμήτορα της Φιλοσοφικής Σχολής Κύριον Κυπάρισσον Στεφάνου εναντίον Σπυρίδωνος Π. Λάμπρου καθηγητού, Α΄*, Αθήνα 1892.
- *Διαμαρτυρία προς το επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδύσεως Υπουργείον κατά της υπό της πλειονοψηφίας εγκριθείσης ιστορίας Γ. Σωτηριάδου ως διδακτικού βιβλίου διά την Α΄ του γυμνασίου τάξιν, καίτερ πασών των υποβληθεισών χειρίστης και παρά το επίσημον πρόγραμμα του Υπουργείου συντεταγμένης*, Αθήνα 1894.
- *Εισαγωγή εις την Καθολικὴν ἢ Παγκόσμιον Ιστορίαν*, Αθήνα 1894.
- *Ιστορία καθολικὴ ἢ παγκόσμιος*, τ. 1: *Ιστορία των αρχαίων ασιατικῶν λαών*, Αθήνα 1895.
- *Ο Αυτοκράτωρ Ηράκλειος*, Αθήνα, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, 1904.
- *Ο Αυτοκράτωρ Ιουστινιανός*, Αθήνα, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, 1905.
- *Ο Αυτοκράτωρ Διογένης ο Ρωμανός*, Αθήνα, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, 1906.
- *Εγχειρίδιον Βυζαντινῆς Ιστορίας μετὰ των κυριωτάτων κεφαλαίων της λοιπῆς μεσαιωνικῆς ιστορίας προς χρῆσιν των φοιτητῶν της φιλολογίας*, Αθήνα 1906.
- *Τα Ελληνικά γράμματα κατά τους χρόνους του Χριστιανικοῦ Ἑλληνισμοῦ*, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, 1908.

- *Λόγοι και Υπομνήματα, ήτοι λόγοι απαγγελθέντες εν τη Οθωμανική Βουλή και υπομνήματα πεμφθέντα από Κωνσταντινουπόλεως προς τον επί των Εξωτερικών Υπουργόν κ. Γ. Βαλτατζήν και προς τον Πρόεδρον της Κυβερνήσεως κ. Ε. Βενιζέλον, Α', Αθήνα 1913.*

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ

- Αδαμαντίου Αδαμάντιος, «Π. Καρολίδης», *ΜΕΕ*, τ. 13, Αθήνα 1927, σ. 873-874.
 Γεωργιάδου Κίρκη, *Προσέγγιση στη ζωή και το έργο του Παύλου Καρολίδη (1849-1930)*, ανέκδοτη μεταπτυχιακή εργασία στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Φιλοσοφική Σχολή Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, 1986.
 Κουγέας Σ. Β., «Παύλος Καρολίδης», *Νέα Εστία* 30 (1930), σ. 935-937.

ΣΩΚΡΑΤΗΣ ΚΟΥΓΕΑΣ (1877-1966)

Καθηγητής (1918-1920, 1922-1947)

ΕΡΓΟΓΡΑΦΙΑ ΜΕΡΙΚΗ

- Κουγέας Σωκράτης Β., *Ο Καισαρείας Αρέθας και το έργον αυτού. Συμβολή εις την ιστορίαν της πρώτης αναγεννήσεως των ελληνικών γραμμάτων εν Βυζαντίω*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον Ελευθερουδάκη και Μπαρτ, 1913.
- *Οφειλόμενη απάντησις εις τον κ. Μιχαήλ Δ. Βολονάκην υπό Σωκρ. Β. Κουγέα*, Αθήνα 1918.
 - *Η Κοινωνία των Εθνών. Σκοπός-Προέλευσις-Οργάνωσις-Δράσις*, Αθήνα 1925.
 - *Η ιδέα της Κοινωνίας των Εθνών παρά τοις Έλλησι (Πραγματεία βραβευθείσα εν τω Α΄ Κανδηλωρείω αγώνι το 1921)*, Αθήνα 1928.
 - «Κωνστ. Παπαρηγοπούλου. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*. Έκδοσις πέμπτη εικονογραφημένη μετά προσθηκών, σημειώσεων και βελτιώσεων επί τη βάσει των νεωτάτων πορισμάτων της ιστορικής ερεύνης υπό Παύλου Καρολίδου, τ. 1-6, Εκδοτικός οίκος "Ελευθερουδάκη", Αθήναι 1925», *Ελληνικά* 1 (1928), σ. 407-411.
 - «*Αρχαία ιστορία*»: Στάθης Καραβίας (διευθунση), *Παγκόσμια Ιστορία*, τ. 1, Αθήνα, Ελευθερουδάκης, 1932, σ. 414-458.
 - «*Μια επιστολή του Δ. Βερναρδάκη από τα φοιτητικά του χρόνια*», *Ημερολόγιο της Μεγάλης Ελλάδος*, Αθήνα 1935, σ. 59-65.
 - *Λόγοι εκατονταετήριοι, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων*, Αθήνα 1959.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ

- «*Βιβλιογραφία δημοσιευμάτων Σωκράτους Β. Κουγέα*», *Ελληνικά, Τμητικός τόμος Σωκράτους Β. Κουγέα*, 15 (1957), σ. ζ'-ιε'.
- Δημαράς Κωνσταντίνος Θ., «*Σωκράτης Κουγέας*», *Το Βήμα* (18 Οκτωβρίου 1966).
 Ζακυθηνός Διονύσιος Α., Πουλίτσας Παναγιώτης, Δασκαλάκης Απόστολος, Πολίτης Λίνος, Παναγιωτόπουλος Ι. Μ., Βενέζης Ηλίας, Ξύδης Θεόδωρος, «*Σωκρ. Β. Κουγέας*», αφιέρωμα στη *Νέα Εστία* 7, 80 (15 Οκτωβρίου 1966), σ. 1438-1450.
 - «*Σωκράτης Κουγέας*», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών* 48 (1973), σ. 211-225.
 Καυσοκαλυβίτης Ευμάθιος, μοναχός [Νικόλαος Β. Τωμαδάκης], *Ιστορικά Ραπίσμα-*

τα: *Διανομή Δευτέρα ή Σωκράτης ο Δόλιος (εκ Δολών)*. Η Ακαδημία Αθηνών και Ρωμανός ο Μελωδός, Θεσσαλονίκη 1956.

Λορεντζάτος Ζήσιμος, «Ο Σ. Β. Κουγέας και η μέσσα-Ελλάδα», *Εποχές* 48 (Απρίλιος 1967), σ. 311-320.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΚΡΕΜΟΣ (1839-1926)

Υφηγητής (1889-1896)

ΕΡΓΟΓΡΑΦΙΑ ΜΕΡΙΚΗ

Κρέμος Γεώργιος Π., *Κατάλογος των χειρογράφων της Εθνικής και της του Πανεπιστημίου Βιβλιοθήκης αλφαβητικός και περιγραφικός μετ' εικόνων και πανομοιούτων κατ' επιστήμας κατατεταγμένων*, τ. 1, Θεολογία, Αθήνα 1876.

- *Ιστορική γεωγραφία της αρχαίας, μεσαιωνικής και νέας Ελλάδος προς χρήσιν παντός φιλομαθούς, ιδία δε των εν τοις Γυμνασίοις μαθητών*, Αθήνα, Τυπογραφείον της «Φιλοκαλίας», 1878.
- *Νεωτάτη Γενική Ιστορία ως τέταρτος τόμος συμπληρωματικός της Γενικής Ιστορίας του Α. Πολυζωΐδου*, Αθήνα, Σ. Κ. Βλαστός, 1890.
- *Σύμμικτα*, τ. 1, Αθήνα 1904.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ

Δημαράς Κωνσταντίνος Θ., «Γ. Π. Κρέμος», *Το Βήμα* (3 Αυγούστου 1979).

Κρέμος Γεώργιος Π., «Γεώργιος Π. Κρέμος (1840-1926). Από τους πρώτους οικιστές της Καλλιθέας: Ιστοριογραφία για τον ιστορικό από τον εγγονό του Γεώργιο Π. Κρέμο πλοίαρχο Π.Ν. (ε.α.)»: Χρήστος Παπάζογλου (επιμ.-έκδ.), *Η Καλλιθέα του χθες και του σήμερα*, Καλλιθέα, Έρευνα, 2000, σ. 53-68.

Λάμπας Τάκης, «Η ζωή και το έργο Γεωργίου Κρέμου», *Νεοελληνικά Γράμματα* 140 (5 Αυγούστου 1939), σ. 5-6.

Χρήστου Θανάσης, *Γεώργιος Π. Κρέμος (1839-1926). Ένας κορυφαίος αραχωβίτης ιστορικός*, Αθήνα 2005.

ΣΠΥΡΙΔΩΝ ΛΑΜΠΡΟΣ (1851-1919)

Υφηγητής (1877-1876), καθηγητής έκτακτος (1887-1890), καθηγητής (1890-1917)

ΕΡΓΟΓΡΑΦΙΑ ΜΕΡΙΚΗ

Βερτολίνη Φραγκίσκος, *Ρωμαϊκή ιστορία, από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι καταλύσεως της Δυτικής Αυτοκρατορίας*, 2 τ., μτφ.: Σπ. Λάμπρος, Αθήνα 1893-1894.

Κούρτιος Ερνέστος, *Ελληνική ιστορία*, 5 τ., μτφ.: Σπ. Λάμπρος, Αθήνα, Βιβλιοθήκη Μαρασλή, 1898-1900.

Langlois Charles Victor, Seignobos Charles, *Εισαγωγή εις τας ιστορικές μελέτας*, μτφ.: Σπ. Λάμπρος, Αθήνα, Βιβλιοθήκη Μαρασλή, 1902.

Θόμψον Εδουάρδος, *Εγχειρίδιον Ελληνικής και Λατινικής Παλαιογραφίας*, μτφ.: Σπ. Λάμπρος, Αθήνα, Βιβλιοθήκη Μαρασλή, 1903.

Γρηγορόβιος Φερδινάνδος, *Ιστορία της πόλεως Αθηνών κατά τους μέσους αιώνας, από του Ιουστινιανού μέχρι της υπό των Τούρκων κατακτήσεως*, 3 τ., μτφ.: Σπ. Λάμπρος, Αθήνα, Βιβλιοθήκη Μαρασλή, 1904-1906.

- Μύλερ Ουίλλιαμ, *Η Τουρκία καταρρέουσα. Ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας από του έτους 1801-1913*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον «Εστίας» Ι. Δ. Κολλάρου, 1914.
- Σλουμπερτζέ Γουσταύος, *Κωνσταντίνος Παλαιολόγος και η πολιορκία και άλωση της Κωνσταντινουπόλεως υπό των Τούρκων τω 1453*, μτφ.: Σπ. Λάμπρος, Αθήνα 1914.
- Λάμπρος Σπυρίδων, *Επί τη ανακομιδή των λειψάνων του Πατριάρχου Γρηγορίου και τη τέλεσει της πεντηκονταετηρίδος της ελληνικής παλιγγενεσίας. Ποίημα*, Αθήνα 1871.
- *Τα κατά τους οικιστάς των παρ' Ἑλλήσι αποικιών και τας αυτοίς απονεμομένας τιμάς, Dissertatio inauguralis historica*, Λευψία 1873.
 - *Αι Αθήναι περί τα τέλη του δωδεκάτου αιώνας κατά πηγάς ανεκδότους. Διατριβή επί υφηγεσία του μαθήματος της Ελλ. Ιστορίας εν τω Εθν. Πανεπιστημίω*, Αθήνα 1878.
 - *Ἐκθεσις Σπυρίδωνος Π. Λάμπρου δ.φ. υφηγητού προς την Βουλὴν των Ἑλλήνων περί της εις το Ἅγιον Ὅρος αποστολῆς αὐτοῦ κατά το θέρος του 1880*, Αθήνα, Τυπογραφείον του Αιώνας, 1880.
 - *Ιστορία της Ελλάδος μετ' εικόνων από των αρχαιστάτων χρόνων μέχρι της αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως*, 6 τ., Αθήνα, «Ελευθερουδάκης», 1886-1908.
 - *Καρολίδειοι ανεπιστασίαι*, Αθήνα, Τυπογραφείον της Εστίας, 1892.
 - *Λόγοι και Ἄρθρα 1887-1902*, Αθήνα 1902.
 - *Νέοι Ορίζοντες εν τη ιστορική ερεύνη. Λόγος απαγγελθείς εν τω Εθνικῷ Πανεπιστημίω την 15η Ιανουαρίου 1905 υπό Σπ. Λάμπρου αναλαμβάνοντος επισήμως την Πρυτανείαν του ακαδημαϊκού έτους 1904-1905*, Αθήνα 1905.
 - *Μικταί Σελίδες*, Αθήνα 1905.
 - «*Το πρωτότυπον του τυπικού της εν Κωνσταντινουπόλει μονῆς του Παντοκράτορος*», *Νέος Ελληνομήμων* 5 (1908), σ. 392-399.
 - *Τα Ελευθέρια. Λόγοι και άρθρα επί τη εθνική εορτή της 25 Μαρτίου (1891-1901)*, Αθήνα 1911.
 - *Αι ιστορικαί μελέται εν Ελλάδι κατά τον πρώτον αιώνα της Παλιγγενεσίας μετά προεισαγωγῆς περί των Ελληνικών ιστορημάτων επί τουρκοκρατίας [1918-1919] (ανέκδοτο στο Αρχεῖο Σπυρίδωνος Λάμπρου, Ιστορικό Σπουδαστήριον του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Αθηνῶν)*.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ

- Βολονάκης Μιχαήλ Δ., «*Η Ελληνική Ιστοριογραφία και η εν αυτή θέσις του Σπυρίδωνος Λάμπρου*», *Εἰς μνήμην Σπυρίδωνος Λάμπρου*, Αθήνα 1935, σ. 445-448.
- Γιοτσαλίτου Καλλιόπη, «*Κατάλογος των δημοσιευμάτων Σπυρίδωνος Π. Λάμπρου*», *Νέος Ελληνομήμων* 14 (1917/1920), σ. 145-195.
- Εἰς μνήμην Σπυρίδωνος Λάμπρου*, Αθήνα 1935.
- Μπαλάνος Δ. Σ., «*Σπυρίδων Π. Λάμπρος (1851-1919)*», *Ηπειρωτικά Χρονικά. Παράρτημα δεύτερον - Βιογραφικόν*, 1928, σ. 1-32.
- Νοταρά-Ευαγγελάτου Φλωρεντία, «*Καταλογογράφησις του Αρχείου Σπ. Λάμπρου*», *Επιστημονική Επετηρίς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Αθηνῶν* 25 (1978), σ. 265-358.
- Σκιάς Ανδρέας, «*Σπυρίδων Π. Λάμπρος*», *Νέος Ελληνομήμων* 14 (1917/1920), σ. 115-139.
- Χαριτάκης Γεώργιος, «*Σπυρίδωνος Π. Λάμπρου τα μετά θάνατον ευρεθέντα*», *Νέος Ελληνομήμων* 14 (1917/1920), σ. 196-248.

- Τα ανέκδοτα έργα του Σπυριδωνος Λάμπρου, Επιτροπή Εκδόσεως των Καταλοίπων Σπυριδωνος Λάμπρου, Αθήνα 1921.
- «Σπυριδων Λάμπρος - Άννα Λάμπρου», *Εις μνήμην Σπυριδωνος Λάμπρου*, Αθήνα 1935, σ. γ'-ιδ'.

ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΜΑΝΟΥΣΗΣ (1793-1858)

Επιτίμιος καθηγητής (1837-1843), καθηγητής (1844-1858)

ΕΡΓΟΓΡΑΦΙΑ ΜΕΡΙΚΗ

- «Ιστορία της καθολικής ιστορίας», *Ερμής ο Λόγιος* 3, 1 (1η Ιανουαρίου 1813), σ. 11-16, 3 (1η Φεβρουαρίου 1813), σ. 33-40, 4 (15 Φεβρουαρίου 1813), σ. 55-58.
- «Κρίσις του συγγράμματος του Άγγλου Leake επιγραφόμενου *Researches in Greece*», *Ερμής ο Λόγιος* 6, 21-22 (1η, 15 Νοεμβρίου 1816), σ. 363-379, 23 (1η Δεκεμβρίου 1816), σ. 395-402, 24 (15 Δεκεμβρίου 1816), σ. 411-420.
- «Λόγος εισαγωγικός των εν τω Πανεπιστημίω Αθηνών κατά την χειμερινήν εξαμηνίαν του 1842-1843 περί μέσης και νέας ιστορίας μαθημάτων του καθηγητού Θ. Μανούσου», *Ερανιστής* 6 (1843), σ. 452-467.
- «Το Πολίτευμα της Αγγλίας (εκ των περί Πολιτειογραφίας μαθημάτων του καθηγητού Θ. Μανούσου)», *Ερανιστής* 8 (1843), σ. 495-534, 9 (1843), σ. 569-615.
- «Περί αρχής και αυξήσεως του Ρωσικού κράτους (εκ των περί Πολιτειογραφίας μαθημάτων του καθηγητού Θ. Μανούσου)», *Ερανιστής* 10 (1843), σ. 707-761.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ

- Παπασλιώτης Γεώργιος, «Λόγος εκφωνηθείς επί του τάφου του αιδιέμου καθηγητού Θεοδώρου Μανούσου υπό Γ. Παπασλιώτου τη 2α Νοεμβρίου», *Αθηναί*, φ. 2715 (8 Νοεμβρίου 1858).
- Πεντάζου Ιουλία, *Ο Θεόδωρος Μανούσης καθηγητής της Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (1837-1858)*, ανέκδοτη μεταπτυχιακή εργασία, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Φιλοσοφική Σχολή, ΕΚΠΑ. Συνεπτυγμένη μορφή της με τον ίδιο τίτλο στο περιοδικό *Μνήμων* 17 (1995), σ. 69-106.
- Χατζής Αντώνιος, «Θ. Μανούσης, ο πρώτος καθηγητής ιστορίας εν τω εθνικώ πανεπιστημίω», *Πλάτων* 10 (1958), σ. 301-310.

ΕΝΤΟΥΡΑΝΤ ΜΑΣΣΟΝ (1800-1873)

Υφηγητής (1840-1841), καθηγητής (1842-1843)

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ

- Βαρδουνιώτης Δ., «Εδ. Μάσσον», *Επετηρίς Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσός* 11 (1915), σ. 225-234.
- Δημητριάδης Δημήτριος, «Μάσσον (Masson) Εδουάρδος», *ΜΕΕ*, Αθήνα 1927, τ. 16, σ. 758.
- Πανταζής Δημήτριος, «Εδουάρδος Μάσσον», *Εφημερίς των Φιλομαθών*, φ. 811 (25 Μαΐου 1873), σ. 2657-2658.
- Σμυρναίος Αντώνης Λ., «Έντουαραντ Μάσσον, *An apology for the Greek Church* (1843): φιλορθόδοξη έξαρση ή μεταμφιεσμένος καιροσκοπισμός;», *Νέα Εστία* 1757 (Ιούνιος 2003), σ. 1016-1036.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΣ (1800-1873)

Καθηγητής έκτακτος (1851-1857), καθηγητής (1857-1891)

ΕΡΓΟΓΡΑΦΙΑ ΜΕΡΙΚΗ

- Παπαρρηγόπουλος Κωνσταντίνος, *Περί εποικήσεως σλαβικών τινών φυλών εις την Πελοπόννησον*, Αθήνα 1843.
- *Το τελευταίον έτος της Ελληνικής ελευθερίας*, Αθήνα 1844.
 - *Στοιχεία της Γενικής Ιστορίας κατά το σύστημα του Γάλλου Λευί*, Αθήνα 1845.
 - *Ολίγα αντί πολλών προς τον Γ. Γ. Παππαδόπουλον*, Αθήνα 1846.
 - *Εγχειρίδιον της Γενικής Ιστορίας*, Αθήνα 1849.
 - «Το εν τω Πανεπιστημίω μάθημα της ιστορίας του Ελληνικού Έθνους», *Νέα Πανδώρα* 5 (1855), σ. 555-560.
 - *Λόγος εκφωνηθείς εν τω Πανεπιστημίω Όθωνος εντολή της Ακαδημαϊκής Συγκλήτου υπό Κ. Παπαρρηγοπούλου, τακτικού καθηγητού της Ιστορίας, κατά την 20ήν Μαΐου 1857, ημέραν επέτειον των γενεθλίων του Μεγαλειοτάτου Βασιλέως και της ιδρύσεως του ανωτάτου εκείνου Εκπαιδευτηρίου*, Αθήνα 1857.
 - *Ιστορικαί πραγματεΐαι, Μέρος Α'*, Αθήνα 1858.
 - «Λόγος του εν Κωνσταντινουπόλει πρέσβεως της Αγγλίας Σερ Ερρίκου Βούλουερ, υπό την ιστορικήν έποψιν εξεταζόμενος», *Πανδώρα* 10 (1859), σ. 241-251, 265-274.
 - «Διδασκαλία της ιστορίας», *Πανδώρα* 10, 238 (15 Φεβρουαρίου 1860), σ. 536.
 - *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των νεωτέρων*, 5 τ., Αθήνα 1860-1874.
 - «Περί της Στάσεως της λεγομένης του Νίκα και περί του ναού της Αγίας Σοφίας», *Πανδώρα* 16 (1866), σ. 501-511.
 - «Περί των δύο πολιτικών ακολουθιών της Εκκλησίας ημών, ήτοι του Ακαθίστου Ύμνου και της Υψώσεως του Σταυρού», *Πανδώρα* 17 (1867), σ. 457-467.
 - *Histoire de la Civilisation Hellénique, par M. C. Paparrigopoulo, professeur d'histoire à l'Université d'Athènes*, Παρίσι, Librairie Hachette et Cie, 1878.
 - «Λόγος εισιτήριος απαγγελθείς υπό του Καθηγητού Κ. Παπαρρηγοπούλου εν τω Πανεπιστημίω τη 25 Οκτωβρίου 1879», *Παρνασσός* 3 (1879), σ. 900-909.
 - *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, τ. 1, β' έκδ., Αθήνα 1881.
 - *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, 5 τ., γ' έκδ., Αθήνα 1886-1887.
 - «Ο Ιουστινιανός (Εκ των εν τω Πανεπιστημίω μαθημάτων του καθηγητού κ. Παπαρρηγοπούλου)», *Ακρόπολις*, φ. 2719 (5 Δεκεμβρίου 1889), σ. 1-2, φ. 2721 (7 Δεκεμβρίου 1889), σ. 1-2.
 - *Ιστορικαί Πραγματεΐαι κατ' εκλογήν του συγγραφέως*, Αθήνα 1889.
 - *Τα διδακτικώτερα πορίσματα της Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους*, Αθήνα, Εταιρεία «Ο Ελληνισμός», 1899.
 - *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς. Έκδοσις τετάρτη συμπληρωθείσα κατά τα νεώτατα πορίσματα της επιστήμης υπό Παύλου Καραλίδου, καθηγητού εν τω Πανεπιστημίω*, τ. 1-5, Αθήνα, εκδοτικός οίκος Γεωργίου Δ. Φέξη, 1902-1903.
 - *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*.

Έκδοσις πέμπτη εικονογραφημένη μετά προσθηκών, σημειώσεων και βελτιώσεων επί τη βάσει των νεωτέρων πορισμάτων της ιστορικής ερεύνης υπό Παύλου Καρολίδου, καθηγητού εν τω Εθνικώ και Καποδιστριακώ Πανεπιστημίω, τ. 1-6, Αθήνα, εκδοτικός οίκος Ελευθερουδάκη, 1925.

- *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι του 1930. Έκδοσις έκτη εικονογραφημένη [Εκατονταετηρίδος] μετά προσθηκών, σημειώσεων και βελτιώσεων επί τη βάσει των νεωτέρων πορισμάτων της ιστορικής ερεύνης υπό Παύλου Καρολίδου, καθηγητού εν τω Εθνικώ και Καποδιστριακώ Πανεπιστημίω, τ. 1-6 και Παράρτημα, Αθήνα, εκδοτικός οίκος Ελευθερουδάκη, 1932.*
- *Ιστορία του ελληνικού έθνους [Η πρώτη μορφή: 1853], επιμ.: Κ. Θ. Δημαράς, Αθήνα, Ερμής, Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη, 1970.*
- *Προλεγόμενα, επιμ.: Κ. Θ. Δημαράς, Αθήνα, Ερμής, Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη, 1970.*

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ

- Αντωνίου Δαυίδ, «Οι “εγκύκλιες σπουδές” του Κ. Δ. Παπαρρηγόπουλου. Ανέκδοτα έγγραφα και διπλώματα», *Μνημοσύνη* 13 (1995-1997), σ. 124-142.
- Βιογραφία και κρίσεις περί του Κ. Παπαρρηγόπουλου και του έργου αυτού*, Αθήνα, Εκδοτικός οίκος «Ελευθερουδάκης», 1926.
- Δημαράς Κωνσταντίνος Θ., «Το Υπόμνημα του Κ. Παπαρρηγόπουλου (1849) και η απάντησή του Ε. Καστόρχη (Αθσαύριστα κείμενα)», *Ερανιστής* 4 (1966), σ. 65-79.
- *Ύστερες κρίσεις για τον Κ. Παπαρρηγόπουλο*, Αθήνα, Ερμής, 1971.
 - *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος. Η εποχή του - η ζωή του - το έργο του*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1986.
 - «Κ. Α. Παπαρρηγόπουλος - Χ. Σ. Τρικούπης. Νέα αποθησαυρίσματα του ΕΛΙΑ», *Τετράδια του ΕΛΙΑ* 2 (1989), σ. 6-22.
- Καράβας Σπύρος, «Ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος και οι εθνικές διεκδικήσεις (1877-1885)»: Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης (επιμ.), *Δ' Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας. Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833-2002*, τ. 1, Αθήνα, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, 2004, σ. 149-169.
- Λαγανάς Γεώργιος, *Εργογραφία Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου*, Αθήνα, Εταιρεία των Φίλων του Λαού, Ελληνική Βιβλιοθήκη 3, 2002.
- *Το δημοσιογραφικό έργο του Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου. Επιλογή δημοσιογραφικών του κειμένων*, Αθήνα, Εταιρεία των Φίλων του Λαού, Ελληνική Βιβλιοθήκη 4, 2003.
- Λάιος Γεώργιος, «Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος Α' (1814-1851)», *Μνημοσύνη* 5 (1974-1975), σ. 284-324.
- Λάμπας Κώστας, Μιχαηλάρης Παναγιώτης, «Μια σύγκριση ανάμεσα στις δύο εκδόσεις της Ιστορίας του Κ. Παπαρρηγόπουλου», *Ερανιστής* 9 (1971), σ. 73-78.
- Σβολόπουλος Κωνσταντίνος, *Ο Heinrich Kierpert και το εθνογραφικόν πρόβλημα εις την χερσόνησον του Αίμου. Η ανέκδοτος αλληλογραφία του Γερμανού χαρτογράφου με τον Κωνσταντίνο Παπαρρηγόπουλο 1877-1878*, Αθήνα 1974.
- Φασουλάκης Στέριος, *Από την αλληλογραφία Γ. Ζολώτα. Τέσσερις ανέκδοτες επιστολές του Κ. Παπαρρηγόπουλου και του Κ. Κόντου, ανάτυπο από τον τόμο «Μνήμη» Γεωργίου Ι. Κουρμούλη, Αθήνα 1982.*

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΠΑΤΣΟΠΟΥΛΟΣ (1845-1920)

Καθηγητής έκτακτος (1881-1882), καθηγητής (1891-1910)

ΕΡΓΟΓΡΑΦΙΑ ΜΕΡΙΚΗ

Πατσόπουλος Δημήτριος, *Εγχειρίδιον της Γενικής Ιστορίας. Προς χρήσιν των γυμνασίων Μέρος Γ'. Ιστορία των νέων και νεωτάτων χρόνων*, Αθήνα, Τυπογραφείον «Ο Παλαμῆδης», 1886.

- *Μεσαιωνικόν μελέτημα. Φράγκοι και Βυζάντιον, ιδίως επί Καρόλου του Μεγάλου και Ειρήνης*, Αθήνα, Τυπογραφείον «Ο Παλαμῆδης», 1886.
- *Εγχειρίδιον της Γενικής Ιστορίας προς χρήσιν των Γυμνασίων. Ιστορία των Ρωμαίων. Κατά το τελευταίον πρόγραμμα του Υπουργείου της Παιδείας*, Αθήνα, Τυπογραφείον Αλεξάνδρου Παπαγεωργίου, 1889.
- *Εγχειρίδιον της Γενικής Ιστορίας. Προς χρήσιν των γυμνασίων. Μέρος Γ'. Ιστορία των νέων και νεωτάτων χρόνων, β' έκδοσις διορθωμένη*, Αθήνα, Γεώργιος Κασδόνης, 1891.
- *Ιστορία των Ρωμαίων μέχρι του Μεγάλου Κωνσταντίνου προς χρήσιν των μαθητῶν της Α' τάξεως των Γυμνασίων κατά το τελευταίον πρόγραμμα του Υπουργείου της Παιδείας*, Αθήνα, Τυπογραφείον Καταστημάτων Μιχαήλ Ι. Σαλίβερου, 1901.
- *Φυσική και πολιτική Γεωγραφία της Ασίας, Αφρικής, Αμερικής και Αυστραλίας. Διά την Α' τάξιν των Ελληνικῶν σχολείων εγκριθεῖσα ἐν τῷ κατὰ τον νόμον Γ.Σ.Α. διαγωνισμῷ των διδακτικῶν βιβλίων διά την τετραετίαν 1909-1913*, Αθήνα, Χ. Τερζόπουλος και Μ. Σαλίβερος, 1909.
- *Φυσική και πολιτική γεωγραφία της Ευρώπης πλην του βασιλείου της Ελλάδος διά την Β' τάξιν των Ελληνικῶν Σχολείων*, Αθήνα, Δ. Τερζόπουλος και Μ. Σαλίβερος, 1909 (επανέκδ.: 1912).
- *Φυσική και πολιτική γεωγραφία των ελληνικῶν χωρῶν διά την Γ' τάξιν των Ελληνικῶν Σχολείων*, Αθήνα, Εκδοτικός Οἶκος Γ. Δ. Φέξη, 1909 (επανέκδ.: 1912).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ

Λαλιώτου Ιωάννα, «Δημήτριος Πατσόπουλος», ανακοίνωση στα Σεμινάρια της Ερμούπολης (Ιούλιος 1992).

«Πατσόπουλος Δημήτριος», *ΜΕΕ*, Αθήνα 1927, τ. 19, σ. 806.

«Πατσόπουλος Δημήτριος»: Δαυίδ Αντωνίου, Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης, *Οι λειτουργοί της Ανώτατης, της Μέσης και της Δημοτικής Εκπαίδευσης (19ος αι.)*. Βιογραφικά και εργογραφικά στοιχεία.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΡΑΔΟΣ (1862-1931)

Καθηγητής έκτακτος (1916-1924)

ΕΡΓΟΓΡΑΦΙΑ ΜΕΡΙΚΗ

Ράδος Κωνσταντίνος Ν., *Ο ἐν Γαλλία περί της ελληνικής γλώσσης αγών. Τελευταία Φάσις του γλωσσικού ημών ζητήματος*, Αθήνα, Τυπογραφείον «Ο Παλαμῆδης», 1890.

- *Ο Μιαούλης προ της Επανάστασεως*, Αθήνα, Τυπογραφείον Π. Λεωνή, 1898.
- *Les guerres médiéques. La bataille de Salamis*, Παρίσι 1915.

- *Γπόμνημα. Σπουδαί, διδασκαλία, έργα και κρίσεις περί αυτών, διπλώματα και τιμητικά διακρίσεις*, Αθήνα 1916.
- «*Εγγραφα και επιστολαί Γεωργίου Κ. Βοϊνέσκου, υπασπιστού του κατά την Ανατολικήν Ελλάδαν στρατάρχου Δ. Υψηλάντου*», *Δελτίον Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας* 7 (1916), σ. 243-426.
- *Λόγος εισιτήριος εις την διδασκαλίαν της Ιστορίας εν τω Καποδιστριακώ Πανεπιστημίω εκφωνηθείς τη 30 Οκτωβρίου 1917*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον Ελευθερουδάκη και Μπαρτ, 1917.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ

- Βότσης Νικόλαος, *Ο Κωνσταντίνος Ράδος ως ναυτικός ιστορικός*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 1924.
- Καλαντζοπούλου Βικτωρία, «*Κωνσταντίνος Ν. Ράδος. Παρουσίαση - ανθολόγηση*», *Η παλαιότερη πεζογραφία μας. Από τις απαρχές της ως τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο 9 (1900-1914)*, Αθήνα, Σοκόλης, 1997, σ. 378-423.
- Φωτόπουλος Αθανάσιος Θ., «*Κωνσταντίνος Ν. Ράδος (1863-1931)*», *Μνημοσύνη* 13 (1995-1997), σ. 247-258.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΣΧΙΝΑΣ (1801-1857)

Καθηγητής (1837-1841), καθηγητής επιτίμιος (1841-1844), καθηγητής (1844-1848)

ΕΡΓΟΓΡΑΦΙΑ ΜΕΡΙΚΗ

- Σχινάς Κωνσταντίνος Δ., *Ιστορία των αρχαίων εθνών, συνταχθείσα εν τρισί βιβλίοις. Βιβλίον πρώτον περιέχον τα Ασιανά και Λιβυκά*, Αθήνα 1845.
- *Ιστορία των αρχαίων εθνών. Βιβλίον δεύτερον: Τα Ελληνικά, ήγουν Ιστορία των Ελλήνων και των κατά τους Μακεδονικούς χρόνους εξελληνισθέντων εθνών*, Αθήνα 1848 (ανέκδοτο στο αρχείο Κ. Δ. Σχινά).
 - *Ιστορία των ελληνικών αποικιών*, Αθήνα 1852, χγφ. πανεπιστημιακή παράδοση (Τμήμα Χειρογράφων και Ομοιοτύπων της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ

- Ανδριτσάκη Δήμητρα (επιμ.), *Κατάλοιπα Κ. Σχινά - Π. Αργυροπούλου. Κατάλογος*, Αθήνα, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών 16, 1974.
- Χρήστου Θανάσης, «*Ο Κ. Δ. Σχινάς και η πρώτη πρυτανεία στο Οθώναιο Πανεπιστήμιο (1837-1838)*», *Τα Ιστορικά* 9, 17 (1992), σ. 371-384.
- *Κωνσταντίνος Δημητρίου Σχινάς (1801-1857). Η ζωή - Το έργο - Η εποχή του*, Αθήνα, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, 1998.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΣΩΤΗΡΙΑΔΗΣ (1852-1941)

Καθηγητής (1913-1924)

ΕΡΓΟΓΡΑΦΙΑ ΜΕΡΙΚΗ

Krumbacher Karl, *Ιστορία της βυζαντινής λογοτεχνίας*, 3 τ., μτφ.: Γ.

Σωτηριάδης, Αθήνα, Βιβλιοθήκη Μαρασλή, 1897-1900.

- *Ιστορία των αρχαίων ανατολικών λαών και της Ελλάδος μέχρι της υποταγής αυτής εις τους Ρωμαίους*, Αθήνα 1894.
- *Π. Καρολίδης, ο διαμαρτυρόμενος Καππαδόκης*, Αθήνα, Τυπογραφείον της Εστίας, 1894.
- *Ο Μένανδρος και η αρχαία κωμωδία*, Αθήνα, Τυπογραφείον Εστία, 1909.
- *Χρονολογία της Παγκοσμίου Ιστορίας κατά το εγχειρίδιον του Karl Ploetz, Μέρος Δεύτερον, Μεσαιωνική και Νέα Ιστορία*, Αθήνα, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, 1909 (β' έκδ.: 1925).
- *Χώραι και λαοί της Ευρώπης*, Αθήνα, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων 99, 1910.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ

Ξερόπουλος Γρηγόριος, «Βασιλικόν Θέατρον: Η Ορέστεια του Αισχύλου κατά μετάφρασιν του κ. Γ. Σωτηριάδου», *Νέα Παναθήναια* 7 (1903), σ. 86-89.

Πετράκος Βασίλειος Χ., *Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία. Η ιστορία των 150 χρόνων της 1837-1987*, Αθήνα, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 104, 1987.

«Σωτηριάδης Γεώργιος»: Δαυίδ Αντωνίου, Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης, *Οι λειτουργοί της Ανώτατης, της Μέσης και της Δημοτικής Εκπαίδευσης (19ος αι.). Βιογραφικά και εργογραφικά στοιχεία*.

ΣΩΚΡΑΤΗΣ ΤΣΙΒΑΝΟΠΟΥΛΟΣ (1836-1896)

Υφηγητής (1868-1870), καθηγητής έκτακτος (1870-1875), καθηγητής (1875-1881)

ΕΡΓΟΓΡΑΦΙΑ ΜΕΡΙΚΗ

Λόρδος Βρούχαμ, *Πολιτική Φιλοσοφία*, μτφ.: Σ. Τσιβανόπουλος, 2 τ., Αθήνα, Τυπ. του Φωτός, 1867.

Smith W., *Λεξικόν των ελληνικών και ρωμαϊκών αρχαιοτήτων*, μτφ.: Σωκράτης Τσιβανόπουλος, Αθήνα 1890.

Τσιβανόπουλος Σωκράτης, *Κατάστασις της Ελλάδος επί Όθωνος και προσδοκία αυτής υπό την Αυτού Μεγαλειότητα Γεωργίου Α' Βασιλέα των Ελλήνων*, Αθήνα 1864.

- *Αγγελία. Αι 15 κρίσιμαί μάχαι του κόσμου*, έντυπο μονόφυλλο, ΙΑΠΑ, Αρχείο Πρωτοκόλλου, έτος 1870-1871, φάκ. 3.9.
- «Ειδική Έκθεσις Περί της διανοητικής προόδου του Ελληνικού Έθνους εν τω φιλολογικώ τμήματι κατά την Γ' περίοδον των Ολυμπίων»: *Ολύμπια του 1875 - Περίοδος Τρίτη - Υπό της επί των Ολυμπίων και των κληροδοτημάτων επιτροπής*, Αθήνα 1878, σ. 211-281.
- *Γενική Ιστορία, Α', Βιβλίον Α', Ιστορία Σινών, Ινδών, Αιγυπτίων, Βαβυλωνίων, Ασσυρίων, Φοινίκων, Εβραίων και Περσών*, τεύχος Α', Προσίμιον και ιστορία Σινών, τεύχος Β', *Ιστορία Ινδών*, Αθήνα, Τυπογραφείον «Ο Παλαμήδης», 1885.
- *Ιστορία της Ελλάδος από της κτίσεως της Κωνσταντινουπόλεως μέχρι της ιδρύσεως του Βασιλείου της Ελλάδος μετά εικόνων κατά το πρόγραμμα του Υπουργείου προς χρήσιν της Γ' τάξεως των Ελληνικών σχολείων*, Αθήνα, Παλαμήδης, 1885 (επανέκδ.: 1887).

- *Σύνοψις της Γενικής Ιστορίας από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι του θανάτου του Μεγάλου Αλεξάνδρου κατά το πρόγραμμα του Υπουργείου προς χρήση της Α΄ τάξεως των Γυμνασίων*, Αθήνα, Σ. Κ. Βλαστός, 1886.
- *Ιστορία των αρχαίων Ανατολικών εθνών και του Ελληνικού έθνους μέχρι της Ρωμαϊκής κατακτήσεως προς χρήση των μαθητών της Α΄ και Β΄ τάξεως του Γυμνασίου*, Αθήνα, Φοίνιξ, 1888.
- *Ιστορία των Μέσων και Νεωτέρων χρόνων μέχρι τέλους του τριακονταετούς πολέμου και εκτενέστερον Ιστορία του Βυζαντινού κράτους μέχρι της αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως προς χρήση των μαθητών της Τρίτης Τάξεως του Γυμνασίου*, Αθήνα, Ο Φοίνιξ, 1889.
- *Ιστορία των αρχαίων ανατολικών εθνών και του Ελληνικού Έθνους μέχρι του θανάτου του Μεγάλου Αλεξάνδρου. Προς χρήση των μαθητών της πρώτης τάξεως του Γυμνασίου*, Αθήνα, Ο Φοίνιξ, 1889.
- *Επίτομος ιστορία του ελληνικού έθνους και τα σπουδαιότερα γεγονότα της παγκοσμίου ιστορίας κατά το πρόγραμμα του υπουργείου προς χρήση των μαθητών της Γ΄ τάξεως του Ελληνικού Σχολείου και Παρθεναγωγείων*, β΄ έκδ., Αθήνα, Ο Φοίνιξ, 1891.
- *Τετάρτης τάξεως Γυμνασίου Ιστορία των νεωτέρων χρόνων και κατ' έκτασιν Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως κατά το επίσημον πρόγραμμα του Υπουργείου*, Αθήνα, Τυπογραφείον «Ο Φοίνιξ», 1891.
- *Παγκόσμιος Ιστορία. Προς χρήση του λαού*, τ. 1, Αθήνα, Τυπογραφείον «Ο Φοίνιξ», 1891.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ

- Δ.(ομαζάκις), Μ. Γ. «Τσιβανόπουλος Σωκράτης», τ. 23, *ΜΕΕ*, Αθήνα, 1927, σ. 442.
- Λαλιώτου Ιωάννα, «Σωκράτης Τσιβανόπουλος», ανακοίνωση στα Σεμινάρια της Ερμούπολης (Ιούλιος 1992).
- «Τσιβανόπουλος Σωκράτης»: Δαυίδ Αντωνίου, Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης, *Οι λειτουργοί της Ανώτατης, της Μέσης και της Δημοτικής Εκπαίδευσης (19ος αι.)*. Βιογραφικά και εργογραφικά στοιχεία.

ΣΥΝΑΓΩΓΗ ΠΗΓΩΝ

- Καραμανωλάκης Βαγγέλης, *Ανθολόγιο για τη διδασκαλία της ιστορίας στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών (1837-1911)*. Ανέκδοτη έρευνα. Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας Γενικής Γραμματείας Νέας Γενιάς, 1996.

ΓΕΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

190Σ ΑΙΩΝΑΣ

A. ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Droysen Johann G., *Geschichte Alexanders des Grossen*, Βερολίνο 1833.
– *Geschichte der Nachfolger Alexanders*, Βερολίνο 1836.
– *Geschichte der Bildung des hellenistischen. Staatensystemes*, Βερολίνο 1843.
– *Geschichte des Hellenismus*, 3 τ., Gotha 1877-1878.
Jastrow Ignaz, *Handbuch zu Litteraturberichten*, Βερολίνο 1891.

B. ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ανόνομος, *Ο λύχνος επί την λυχνίαν*, Αθήνα 1867.
[Ασώπιος Κωνσταντίνος], *Τα Σούτσεια, ήτοι ο κύριος Παναγιώτης Σούτσος εν γραμματι-
κοίς, εν φιλολόγοις, εν σχολάρχαις, εν μετρικοίς και εν ποιηταίς εξεταζόμενος*, Αθήνα
1854.
– *Ιστορία των Ελλήνων ποιητών και συγγραφέων*, Αθήνα 1862.
Βάμβας Ν., *Λόγος περί προόδου και πτώσεως της αρχαίας Ελλάδος, εκφωνηθείς εν τω Πα-
νεπιστημίω Όθωνος την 20 Μαΐου 1844*, Αθήνα 1844.
Γαλάτης Εμμανουήλ, «Αύγουστος Βοίχχιος», *Πανδώρα* 21 (1871), σ. 231-234.
Γίββων Εδουάρδος, *Ιστορία της παρακμής και πτώσεως του ρωμαϊκού κράτους κεφάλαι-
ον ΜΔ' περιέχον την Ιστορίαν του Ρωμαϊκού Δικαίου, ων προσετέθησαν αι σημειώσεις
του Ούγωνος, Βαρνκοινίγου και τινές των μεταφραστών Αιμιλίου Έρτσου και Πέτρου
Παπαρηγοπούλου*, Αθήνα 1840.
Droysen Johann G., *Ιστορία του Ελληνισμού. Α': Ιστορία του Μεγάλου Αλεξάνδρου, εξελ-
ληνισθείσα υπό Ι. Πανταζίδου*, Αθήνα 1899, Β': *Ιστορία των Επιγόνων, εξελληνισθεί-
σα υπό Ι. Πανταζίδου*, Αθήνα 1897, και Γ' 1-2: *Ιστορία των Επιγόνων, εξελληνισθεί-
σα υπό Ιω. Δελλίου, μετά παραρτήματος περί των κτισμάτων του Μ. Αλεξάνδρου και
των Διαδόχων αυτού*, Αθήνα 1903.
Έκθεσις μνημείων του Ιερού Αγώνος, τη επιμελεία του Φιλολ. Συλλόγου «Παρνασσού» και
της Ιστορικής και Εθνολογικής Έταιρείας της Ελλάδος. Κατάλογος, Αθήνα 1884.
Καλλιγιάς Παύλος, *Δύο Βυζαντινά Μελέται*, Αθήνα 1868.
Καστόρχης Ευθύμιος, *Πρώτον εισαγωγικόν μάθημα των ελληνικών αρχαιολογιών, διδα-
χθέν τη α΄ Δεκεμβρίου 1849 εν τω Οθωνείω Πανεπιστημίω*, Αθήνα 1849.
– «Λόγος πανηγυρικός εις τον Πατριάρχην Γρηγόριον τον Ε΄, εκφωνηθείς τη 25
Μαρτίου 1872 εν τη τελετή των αποκαλυπτηρίων του ανδριάντος τούτου υπό
Ευθυμίου Καστόρχη Πρωτάνεως του Εθνικού Πανεπιστημίου», *Εφημερίς των Φι-
λομαθών*, φ. 790 (12 Απριλίου 1872), σ. 2509-2510.
Κοκκινιάκης Γεώργιος Κ., *Επιστημονικά εκδρομαί ανά το Σούνιον, Αίγιναν και Ολυ-
μπίαν υπό των φοιτητών της Νομικής και Φιλοσοφικής Σχολής*, Αθήνα 1892.

- Κοντόπουλος Κ., «Αι περί γλώσσης συζητήσεις», *Δελτίον της Εβδομάδος* 41 (9 Δεκεμβρίου 1884), σ. 1.
- Κουμανούδης Στέφανος, *Λόγος εκφωνηθείς τη 20 Μαΐου 1853 κατά την επέτειον εορτήν της ιδρύσεως του Πανεπιστημίου Ὁθωνος, υπό Στεφάνου Α. Κουμανούδη, εκτάκτου καθηγητοῦ της Λατινικῆς φιλολογίας, κατ' ἐντολήν της Ακαδημαϊκῆς Συγκλήτου*, Αθήνα 1853.
- Κουμανούδης Στέφανος, Ξανθόπουλος Κωνσταντίνος, Μαυροφρύδης Δημήτριος, «Πρόγραμμα», *Φιλίστωρ* 1 (1861) σ. 1-4.
- Κούμας Κωνσταντίνος, *Ιστορίαι των ανθρωπίνων πράξεων από των αρχαιοτάτων χρόνων ἕως των ημερῶν μας, εκ παλαιῶν απανθισθείσαι, και τα νεώτερα ἐξ ἀρίστων Γερμανῶν ιστοριογράφων, ελευθέρως μεταφρασθείσαι*, 12 τ., Βιέννη 1830-1832
- Krumbacher Karl, *Geschichte der byzantinischen Literatur von Iustinian bis zum Ende des oströmischen Reiches* (527-1453), Μόναχο 1891.
- Πανταζίδης Ιωάννης, *Χρονικόν της πρώτης πενηκονταετίας του Ελληνικού Πανεπιστημίου*, Αθήνα 1889.
- Παπαδόπουλος Γρηγόριος Γ., *Ανταπάντησις εις τον Κ. Παπαρρηγόπουλον*, Αθήνα 1845.
- Παπασλιώτης Γεώργιος Π., «Περί του θανόντος Αυγούστου του Βοίχχου». *Εφημερίς των Φιλομαθῶν*, φ. 663 (29 Μαρτίου 1868), σ. 1481-1483.
- Ποτλής Μιχαήλ, *Εισαγωγικόν Μάθημα εις το Εκκλησιαστικόν Δίκαιον της Ανατολικῆς Ορθοδόξου Εκκλησίας*, Αθήνα 1859.
- Ραγκαβῆς Αλέξανδρος Ρ., *Απομνημονεύματα*, τ. 2, Αθήνα, Γεώργιος Κασδόνης, 1895.
- Ρενιέρης Μάρκος, *Φιλοσοφία της Ιστορίας. Δοκίμιον*, Αθήνα 1841.
- Σαρίπολος Νικόλαος Ι., *Λόγος εκφωνηθείς την 21 Οκτωβρίου 1848 κατά την έναρξιν της διδασκαλίας των αρχαίων Ελληνικῶν πολιτευμάτων*, Αθήνα 1848.
- Σούτσος Παναγιώτης, *Νέα Σχολή του Γραφομένου Λόγου ή Ανάστασις της Αρχαίας Ελληνικῆς Γλώσσης εννοουμένης υπό Πάντων*, Αθήνα 1853.
- Τυπάλδος-Κοζάκης Γεώργιος, *Φιλοσοφικόν δοκίμιον περί της προόδου και της πτώσεως της Παλαιᾶς Ελλάδος*, Αθήνα 1839.
- Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία, *Δελτίον Αον περιέχον τας εργασίας της Εταιρείας από της ιδρύσεως αυτής μέχρι της 31 Δεκεμβρίου 1891*, Αθήνα 1892.
- Φρεαρίτης Κωνσταντίνος, *Ιστορία Αλεξάνδρου του Μεγάλου κατά Δρώζεν, επεξεργασθεῖσα λεπτομερέστερον και καταρτισθεῖσα πληρέστερον ἐξ αρχαίων και νεωτέρων πηγῶν*, Αθήνα 1859.
- *Λόγος γενεθλιακός περί των τυχῶν και της φύσεως της Ελληνικῆς επιστήμης, ἐπί τη εικοσιπενταετηρίδι του Ἐθνικοῦ Πανεπιστημίου εκφωνηθείς*, Αθήνα 1863.

200Σ-210Σ ΑΙΩΝΑΣ

Α. ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Argyropoulos Roxane, *Les intellectuels grecs à la recherche de Byzance (1860-1912)*, Αθήνα, Institute for Neohellenic Research - Collection «History of Ideas» 1, 2001.
- Boer Pim den, *History as a Profession. The Study of History in France 1818-1914*, μτφ.: Arnold J. Pomerans, Πρίνστον 1998.
- Bourde Guy, Herve Martin, *Les écoles historiques*, Παρίσι 1983.
- Bourdieu Pierre, *Homo academicus*, Παρίσι 1984.
- Bruford W.H., *The German Tradition of Self-Cultivation: "Bildung" from Humboldt to Thomas Mann*, Κέμπριτζ 1975.

- Butterfield Herbert, *Man on his Past. The Study of the History of Historical Scholarship* [επανάεδ.], Βοστώνη 1960.
- Carabott Philip, "Politics, Orthodoxy, and the Language Question in Greece. The Gospel Riots of November 1901", *Journal of Mediterranean Studies* 3 (1993), σ. 117-138.
- Chantzistefanidou Sofia, *Die Philosophische Fakultät zu Athen und der nationale Aufbruch Griechenlands (1837-1911)* [ανέκδοτη διδακτορική διατριβή], Johann Wolfgang Goethe-Universität zu Frankfurt am Main, 1997.
- Delacroix Christian, Dosse François, Garcia Patrick, *Les courants historiques en France. 19e-20e siècles*, Παρίσι 1999.
- Fürst F., *August Ludwig Schlözer, ein deutscher Aufklärer im 18. Jahrhundert*, Χαϊδελαβεργη 1928.
- Gazi Effi, "Scientific" National History. *The Greek Case in Comparative Perspective (1850-1920)*, Frankfurt am Main 2000.
- Goldstein Doris S., "The Professionalization of History in Britain in the Late Nineteenth and Early Twentieth Centuries", *Storia della Storiografia* 3 (1983), σ. 3-27.
- Gooch G.P., *History and Historians in the Nineteenth Century*, Λονδίνο 1913.
- Grafton Anthony, "Polyhistor into Philolog: Notes on the Transformation of German Classical Scholarship, 1780-1850", *History of Universities*, τ. 3 (1983), σ. 159-192.
- Hering Gunnar, "Die Auseinandersetzungen über die griechische Schriftsprache": *Nostos. Gesammelte Schriften zur südösteuropäischen Geschichte*, Frankfurt am Main, 1995, σ. 189-264.
- Higham J., Krieger I., Gilbert F., *History. The Development of Historical Studies in the United States*, Englewood Cliffs 1965.
- Hirst Anthony, "Two Cheers for Byzantium: Equivocal Attitudes in the Poetry of Palamas and Cavafy": David Ricks, Paul Magdalino (επιμ.), *Byzantium and the Modern Greek Identity*, Aldershot, Ashgate 1998, σ. 105-117.
- Iggers Georg G., "The University of Göttingen 1760-1800 and the Transformation of Historical Scholarship", *Histoire de l'Historiographie* 2 (1982), σ. 11-37.
- *The German Conception of History. The National Tradition of Historical Thought from Herder to the Present*, [αναθεωρημένη έκδ.], Middletown, Κοννέκτικατ 1983.
- Iggers Georg G., Powell James M. (επιμ.), *Leopold von Ranke and the Shaping of the Historical Discipline*, Νέα Υόρκη 1990.
- Jacobs P.M., *History Theses 1901-1970. Historical Research for Higher Degrees in the Universities of the United Kingdom*, Λονδίνο 1976.
- Jarusch Konrad, *Students, Society and Politics in Imperial Germany: the Rise of Academic Liberalism*, Πρίνστον 1982.
- Karakatsani. D., *Le citoyen à l'école. Manuels d'éducation civique et citoyenneté dans la Grèce d'après-guerre*, Frankfurt am Main 1999.
- Keylor W., *Academy and Community. The Foundation of the French Historical Profession*, Κέμπριτζ 1975.
- Kitromilides Paschalis M., "On the Intellectual Content of Greek Nationalism: Paparrigopoulos, Byzantium and the Greek Idea": David Ricks, Paul Magdalino (επιμ.), *Byzantium and the Modern Greek Identity*, Aldershot, Ashgate 1998, σ. 25-47.
- "Imagined Communities and the Origins of the National Question in the Balkans": Martin Blinkhorn, Thanos Veremis (επιμ.), *Modern Greece: Nationalism and Nationality*, Αθήνα, SAGE-ELIAMEP, 1990, σ. 23-66.

- Koubourlis Ioannis, *La formation de l'histoire nationale grecque. L'apport de Spyridon Zambélios (1815-1881)*, IRN/FNRS, Αθήνα 2005.
- Koulouri Christina, *Dimensions idéologiques de l'historicité en Grèce (1834-1914). Les manuels scolaires d'histoire et de géographie*, Frankfurt am Main 1991.
- Laqueur Walter (επιμ.), *Historians in Politics*, Λονδίνο - Καλιφόρνια 1974.
- Marchand Suzanne L., *Down from Olympus. Archaeology and Philhellenism in Germany, 1750-1970*, Πρίνστον 1996.
- McClelland Charles E., *State, Society and University in Germany, 1700-1914*, Κέμπριτζ 1980.
- Metz Karl H., "Der Methodenstreit in der deutschen Geschichtswissenschaft 1891-1899): Bemerkungen zum sozialen Kontext wissenschaftlicher Auseinandersetzungen", *Storia della Storiografia* 6 (1984), σ. 3-20.
- Momigliano A.D., *Studies in Historiography*, Λονδίνο 1969.
- *Essays in Ancient and Modern Historiography*, Οξφόρδη 1977.
- Moullas Panayotis, *Les concours poétiques de l'Université d'Athènes 1851-1877*, Αθήνα, ΙΑΕΝ - Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς 22, 1989.
- Novick Peter, *That Noble Dream. The "Objectivity Question" and the American Historical Profession*, Κέμπριτζ 1988.
- Ringer Fritz, *The Decline of the German Mandarins. The German Academic Community 1890-1933*, Κέμπριτζ Μασσ. 1969.
- Ruegg Walter (επιμ.), *A History of the University in Europe, II: Universities in Early Modern Europe (1500-1800)*, Κέμπριτζ 1992.
- Schubring G. (επιμ.), 'Einsamkeit und Freiheit' Neu Beusichtigt: Universitätsreformen und Disziplinbildung in Pren als Modell für Wissenschaftspolitik in Europa des 19. Jahrhunderts, Στουτγάρδη 1991.
- Searby Peter, *A History of the University of Cambridge*, τ. 3: 1750-1870, Κέμπριτζ 1997.
- Simon Christian, *Staat und Gesellschaft in Deutschland und Frankreich 1871-1914: Situation und Werk von Geschichtswissenschaftlern an den Universitäten Berlin, München, Paris*, Βέρνη 1988.
- Sklavénitis Triantafyllos E., "La Révolution Française dans les textes de l'historiographie néohellénique (1789-1832)", *Actes du IIIe Colloque d'Histoire, La Révolution Française et L'Hellénisme Moderne*, Αθήνα 1989, σ 431-439.
- Smith Bonnie G., "Gender and the Practices of Scientific History: The Seminar and Archival Research in the Nineteenth Century", *The American Historical Review* 100, 4 (Οκτώβριος 1995), σ. 1150-1176.
- Soffer Reba N., *Discipline and Power. The University, History and the Making of an English Elite, 1870-1930*, Στάνφορντ 1994.
- Stassinopoulou Maria A., *Weltgeschichte im Denken eines griechischen Aufklärers. Konstantinos Michail Koumas als Historiograph*, Frankfurt am Main 1992.
- Thompson J.W., *A History of Historical Writing*, τ. 2 (The Eighteenth and Nineteenth Centuries), Gloucester Mass. 1967.
- Venturas E.K., *L'histoire dans l'enseignement secondaire en Grèce entre les deux guerres: permanences et innovations, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή*, Πανεπιστήμιο Paris I, 1990.
- Vlahakis George N., "Introducing Sciences in the New States: The Establishment of the Physics and Chemistry Laboratories in the University of Athens": Efthymios Nicolaidis, Konstantinos Chatzis (επιμ.), *Science, Technology and the 19th Century State, Conference Proceedings*, Αθήνα 2000, σ. 89-104.

Β. ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη Ελένη, *Η Ιόνιος Ακαδημία. Το χρονικό της ίδρυσης του πρώτου ελληνικού Πανεπιστημίου (1811-1824)*, Αθήνα, Αρχαιακές μελέτες - Εκδόσεις «Ο Μικρός Ρωμηός», 1997.
- «Αδαμαντίου Αδαμάντιος», *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, Αθήνα, Εκδ. Α. Μαρτίνος, 1965, τ. 1, σ. 378-379.
- Ακαδημία Αθηνών, *Το Κέντρον Ερεύνης του Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού 1930-2003. Ίδρυση, λειτουργία, ερευνητικές δραστηριότητες, δημοσιεύματα*, Αθήνα 2003.
- Αλεξανδροπούλου Όλγα, «Η Ιστορία του Νικόλαου Καραμυζίν. Η παρουσίαση και η αποδοχή της στην Ελλάδα»: Στέφανος Κακλαμάνης, Αθανάσιος Μαρκόπουλος, Γιάννης Μαυρομάτης (εκδοτική επιτροπή), *Ενθύμησις Νικολάου Μ. Παναγιωτάκη*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης / Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου, 2000, σ. 13-30.
- Αλιβιζάτου Λιλή Κ., «Φοιτητική Συντροφιά 1925-1926 (με βάση στοιχεία από το αρχείο του Γιώργου Θεοτοκά)», *Σύγχρονα Θέματα* 15 (Σεπτέμβριος 1982), σ. 25-61.
- Αντωνόπουλος Ανδρέας, Μπαλή Χαρίκλεια (έρευνα-σύνταξη), *Ευεργέτες και δωρητές του Πανεπιστημίου Αθηνών*, τ. 1: (1837-1944), Αθήνα, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2003.
- Αντωνίου Δαυίδ, «Αναζητώντας καθηγητές για το Πανεπιστήμιο: η περίπτωση του Κωνσταντίνου Μ. Κούμα», *Μνήμων* 13 (1991), σ. 279-296.
- *Οι απαρχές του εκπαιδευτικού σχεδιασμού στο νεοελληνικό κράτος: το σχέδιο της Επιτροπής του 1833*, Αθήνα, Πατάκης, 1992.
- Αποστολίδου Βενετία, *Ο Κωστής Παλαμάς ιστορικός της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1992.
- Αργυροπούλου Ρωξάνη Δ. (ανθολογία κειμένων με εισαγωγή και σχόλια), *Η Φιλοσοφική Σκέψη στην Ελλάδα από το 1828 ως το 1922*. 2 τ., Αθήνα, Γνώση, Φιλοσοφική και Πολιτική Βιβλιοθήκη, 1995, 1998.
- 13-17 Μαΐου 1907. *Αρχαιολογική εκδρομή των φοιτητών της Φιλοσοφικής Σχολής εις Ολυμπία*, Αθήνα, Τύποις Π. Δ. Σακελλαρίου, 1907.
- Βαγιακάκος Δικαίος Β., Γεώργιος Ν. Χατζιδάκης (1848-1941). *Βίος και έργον*, Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών-Κέντρον Συντάξεως του Ιστορικού Λεξικού, Λεξικογραφικών Δελτίων, Παράρτημα 2, 1977.
- Βέη Μαίρη Ν. (εισαγωγικό σημείωμα και επιμ.), *Ο Νίκος Βέης τιμημένος σαν διδάσκαλος του γένους από τους φοιτητές του: είκοσι χρόνια πέρασαν από τότε που έφυγε (†1958-1978)*, Αθήνα 1980.
- *Ιστοριοδομικά ταξίδια του Νίκου Βέη εις την Θεσσαλίαν. Και άλλαι προσωπικότητες συνδεόμεναι προς αυτόν και την Θεσσαλίαν. Μέρος πρώτον*, Αθήνα 1971.
- *Ο Νίκος Βέης και τα ελληνικά βλαστάρια*, Αθήνα 1963.
- Βέη-Χατζηδάκη Ευγενία, «Δημοσιεύματα Νίκου Α. Βέη (BEES)», *Πελοποννησιακά* 3-4 (1958-1959), σ. 437-488 (πληρέστερη μορφή στο *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbuecher* 19 [1966], σ. 1-55).
- Βέης Νίκος, «Σπυρ. Π. Λάμπρου *Τρεις ανέκδοτοι μοναδία εις την υπό των Τούρκων άλωσιν της Θεσσαλονίκης* Εν “Νέω Ελληνομνήμονι”. Τόμ. Ε’ (1908), σ. 369-391», *Βυζαντίς. Επιθεώρησις των Βυζαντιακών Σπουδών* 1 (1909), σ. 487-490.
- «Σπυρ. Π Λάμπρου, “Το πρωτότυπον του τυπικού τη εν Κωνσταντινουπόλει μο-

- νής του Παντοκράτορος» εν «Νέω Ελληνομνημόνι». Τόμ. Ε' (1908), σ. 392-399», *Βυζαντίς. Επιθεώρησις των Βυζαντιακών Σπουδών* 1 (1909), σ. 490-492.
- Βελουδής Γιώργος, *Ο Jacob Phillip Fallmerayer και η γένεση του ελληνικού ιστορισμού*, Αθήνα, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, 1982.
- Βεντούρα Λίνα, «Συνηγορία υπέρ της σύγχρονης ιστορίας ή ιστορίας του παρόντος», *Μνήμων* 24 (2002), *Εόρτιος Τριακονταετίας*, σ. 369-386.
- Βερέβη Άλκηστις, *Πανεπιστημιακή Εκπαίδευση: Η διδασκαλία των Αρχαίων Ελληνικών στη Φιλοσοφική Σχολή των Αθηνών (1950-1982)*, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή στο Τμήμα Φιλοσοφίας - Παιδαγωγικής - Ψυχολογίας, Φιλοσοφική Σχολή, ΕΚΠΑ, 1999.
- «Ευαγγελικά και Ορεστειακά. Το χρονικό των γεγονότων», *Ευαγγελικά (1901) - Ορεστειακά (1903): νεωτερικές πιέσεις και κοινωνικές αντιστάσεις, Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου*, Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας (Σχολή Μωραΐτη), 2005, σ. 27-42.
- Βλάχος Νικόλαος, *Περί των αρχών των φυσιοκρατών και των γενομένων οικονομικών μεταρρυθμίσεων εν Γαλλία επί Τουρκοί*, δακτυλόγραφο στο Αρχείο Νικολάου Βλάχου, Ιστορικό Σπουδαστήριο του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής Αθηνών.
- *Θεωρητικά και Μεθοδολογικά προβλήματα της Ιστορίας*, Αθήνα 1925.
- Βοβολίνης Κωνσταντίνος Α., *Το χρονικόν του «Παρνασσού» (1865-1950)*, Αθήνα 1951.
- Βρυχέα Άννη, Γαβρόγλου Κώστας, *Απόπειρες μεταρρύθμισης της Ανώτατης Εκπαίδευσης 1911-1981*, Θεσσαλονίκη, Σύγχρονα Θέματα, 1982.
- Γαζή Έφη, «Συμβολικός λόγος και πολιτική πρακτική κατά την περίοδο του πολέμου το 1897: σύγκλιση, απόκλιση, σύγκρουση», *Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Ο πόλεμος του 1897. Δίημερο με την ευκαιρία των 100 χρόνων (4 και 5 Δεκεμβρίου)*, Αθήνα 1999, σ. 105-115.
- Γιάνναρης Γιώργος, *Φοιτητικά κινήματα και ελληνική παιδεία*, τ. 1: «Από τον Ρήγα Φεραίο στην Κατοχή», Αθήνα, Το Ποντίκι, 1993.
- Γιαννουλόπουλος Γιάννης Ν., «*Η ευγενής μας τύφλωσις*». *Εξωτερική πολιτική και «εθνικά θέματα» από την ήττα του 1897 έως τη Μικρασιατική Καταστροφή*, γ' έκδ., Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2001.
- Γκράτζιου Όλγα, «Από την ιστορία του Βυζαντινού Μουσείου. Τα πρώτα χρόνια», *Μνήμων* 11 (1987), σ. 54-73.
- «...προς δόξαν της τε Εκκλησίας και της Πατρίδος. Το Χριστιανικόν Αρχαιολογικόν Μουσείον και ο Γεώργιος Λαμπάκης»: Όλγα Γκράτζιου, Αναστασία Λαζαρίδου, *Από τη Χριστιανική συλλογή στο Βυζαντινό Μουσείο. Κατάλογος έκθεσης*, Αθήνα, Υπουργείο Πολιτισμού, Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων, 2006, σ. 37-52.
- Δελμούζος Αλέξανδρος, *Το πρόβλημα της Φιλοσοφικής Σχολής*, Αθήνα, Μπάουρον, 1983 (α' έκδ.: 1944).
- Δεμερτζής Κ., *Το περιοδικό του Συλλόγου προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων «Η Μελέτη»*, Αθήνα, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων 83, 1985.
- Δημάκης Ιωάννης, *Η πολιτειακή μεταβολή του 1843 και το ζήτημα των αυτοχθόνων και ετεροχθόνων*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1991.
- Δημακοπούλου Χαρίκλεια Γ., *Η ίδρυσις της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, Αθήνα 1982.
- Δημαράς Αλέξης (επιμ.), *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε (Τεκμήρια Ιστορίας)*, τ. 1-2, Αθήνα, Ερμής-Νεοελληνική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 1973.

- Εκπαιδευτικός Όμιλος. Κατάλογος μελών 1910-1927: Σύνοψη-περιγραφή-εκτιμήσεις, Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, 1994.
- Δημαράς Κωνσταντίνος Θ., *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα, Ερμής, 1983.
- *Ελληνικός Ρομαντισμός*, β' έκδ., Αθήνα, Ερμής, 1985.
- *Εν Αθήναις τη 3η Μαΐου 1837. Μελέτη ιστορική και φιλολογική*, Αθήνα, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 1987.
- «Ιδεολογήματα στην αφετηρία του ελληνικού Πανεπιστημίου», *Πανεπιστήμιο: Ιδεολογία και Παιδεία. Ιστορική διάσταση και Προοπτικές*, Αθήνα 21-25 Σεπτεμβρίου 1987, Αθήνα, ΙΑΕΝ - Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς 19, 1989, Α', σ. 43-54.
- Δημητρακόπουλος Φώτης, *Βυζάντιο και Νεοελληνική Διανόηση στα μέσα του 19ου αιώνα*, Αθήνα, Καστανιώτης, 1996.
- Δήτσα Μαριάννα, *Στο διάμεσο του κλασικισμού και ρομαντισμού. Τρεις αναφορές στα γνωστά-άγνωστα του ελλαδικού 19ου αιώνα*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2000.
- Δραγάτσης Ιάκωβος Χ., *Η ζωή μου (1853-1933)*, Αθήνα χ.χ.
- *Εξηκονταετηρίς εργασίας 1872-1932*, Αθήνα 1932.
- Droysen Johann G., *Ιστορία του Μακεδονικού Ελληνισμού*, μτφ., εισαγωγή, σχολιασμός: Ρένος Αποστολίδης, 4 τ., Αθήνα, Τράπεζα Πίστωσης, 1988, 1992-1993.
- Εξεργάζογλου Χάρης, *Εθνική ταυτότητα στην Κωνσταντινούπολη τον 19ο αι.: Ο Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως 1861-1912*, Αθήνα, Νεφέλη, 1996.
- «Πολιτικές τελετουργίες στη νεότερη Ελλάδα. Η μετακομιδή των οστών του Γρηγορίου Ε' και η πεντηκονταετηρίδα της Ελληνικής Επανάστασης», *Μνήμων* 23 (2001), *Εόρτιος Τριακονταετίας*, σ. 153-182.
- Εξίσιο Ευφημία, «Πρωτανικοί και πανηγυρικοί λόγοι του Πανεπιστημίου Αθηνών 1837-1900. Βιβλιογραφική Καταγραφή», *Τετράδια Εργασίας ΚΝΕ-ΕΙΕ* 10 (1988), σ. 471-507.
- Funke Peter, «Η αρχαία Ελλάδα: Ένα αποτυχημένο έθνος; Ζητήματα πρόσληψης και ερμηνείας της αρχαίας ελληνικής ιστορίας στη γερμανική ιστοριογραφία του 19ου αιώνα»: Ευάγγελος Χρυσός (επιμ.), *Ένας νέος κόσμος γεννιέται. Η εικόνα του ελληνικού πολιτισμού στη γερμανική επιστήμη κατά τον 19ο αιώνα*, Αθήνα, Ακρίτας, 1996, σ. 83-105.
- Grafton Anthony, *Η υποσημείωση. Μια παράξενη ιστορία*, μτφ.: Γκόλφω Μαγγίνη, Αθήνα, Πατάκης, 2001.
- Ζακυθνός Διονύσιος, «Νικόλαος Β. Βλάχος», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Σπουδών* 5 (1965-1966), σ. 736-744, όπου και «Αναγραφή των κυριωτέρων δημοσιευμάτων του καθηγητού Νικολάου Βλάχου: Καταρτισθείσα υπό των Φοιτητών του Ιστορικού και Αρχαιολογικού Τμήματος».
- *Μεταβυζαντινά και Νέα Ελληνικά*, Αθήνα 1978.
- Ζώρας Γεώργιος Θ., «Επιμνημόσυνος λόγος εις Φαίδωνα Κουκουλέν», *Επιστημονική Επετηρίς Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών* 6 (1955-1956), σ. 630-632.
- Ηλιού Φίλιππος, *Η ιδεολογική χρήση της ιστορίας. Σχόλιο στη συζήτηση Κορδάτου - Ζεύγου*. Ανάπτυπο από το Αντί, Αθήνα 1976.
- *Ιδεολογικές χρήσεις του κοραϊσμού στον 20ό αιώνα*, Αθήνα, Ο Πολίτης, 1989.
- *Ελληνική βιβλιογραφία του 19ου αιώνα Βιβλία-Φυλλάδια*, τ. 1: 1801-1818, Αθήνα, Βιβλιολογικό Εργαστήριο / Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο, 1997.
- Herzfeld Michael, *Πάλι δικά μας. Λαογραφία, Ιδεολογία και η Διαμόρφωση της Σύγχρονης Ελλάδας*, μτφ.: Μαρίνος Σαρήγιανης, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2002.

- Υγκερς Γκέοργκ, *Νέες κατευθύνσεις στην ευρωπαϊκή ιστοριογραφία*, μτφ.: Βασίλης Οικονομίδης, Αθήνα, Γνώση, Κλειώ-Ιστορία και Θεωρία-1, 1991.
- *Η ιστοριογραφία στον 20ό αιώνα. Από την επιστημονική αντικειμενικότητα στην πρόκληση του μεταμοντερνισμού*, μτφ.: Παρασκευάς Ματάλας, Αθήνα, Νεφέλη / Ιστορία, 1999.
- Jauss Hans Robert, *Η θεωρία της πρόσληψης. Τρία μελετήματα*, μτφ. Μίλτος Πεχλιβάνος, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 1995.
- Καζάκης Νεοκλής, *Το Μακεδονικόν πρόβλημα*, Αθήνα 1907.
- Καλιτσουνάκις Ιωάννης, *Η αναβίωσις των κλασικών σπουδών εν Ελλάδι από της απελευθερώσεως και εντεύθεν*, Αθήνα 1958.
- Κάνφορα Λουτσιάνο, *Ελληνισμός. Ερμηνεία της Αλεξανδρινής εποχής*, μτφ.: Σπύρος Μαρκέτος, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1992.
- Καπανίδης Νίκος Κ., *Η κλειστή περίθαλψη στο νεοελληνικό κράτος (1909-1940). Διδακτορική διατριβή*, Θεσσαλονίκη, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Επιστημονική Επετηρίδα του Τμήματος Ιατρικής της Σχολής Επιστημών Υγείας, παράρτημα αρ. 121, Τομέας Ανατομικής και Παθολογικής Ανατομικής, Ιστορίας Ιατρικής, αρ. 308, 1988.
- Καπνουκάγιας Χρίστος, *Οι διδάσκαλοι και καθηγηταί μου. Τεύχος τρίτον: Οι καθηγηταί μου των Πανεπιστημίων Αθηνών (της Ελλάδος) και Λιψίας και Βερολίνου της Γερμανίας*, Θεσσαλονίκη 1977.
- Καράβας Σπύρος, «Οι εθνογραφικές περιπέτειες του ελληνισμού (1876-1878), β' (1877-1878)», *Τα Ιστορικά* 20, 38 (Ιούνιος 2003), σ. 49-112.
- Καρακατσάνη Δέσποινα, *Εκπαίδευση και πολιτική διαπαιδαγώγηση: Γνώσεις, αξίες, πρακτικές*, Αθήνα, Μεταίχμιο, 2003.
- Καρακώστας Γιάννης Κ., *Ο Βασιλεύς Όθων, το Οθώνειο Πανεπιστήμιο και η Νομική του Σχολή*, Αθήνα, Εκδόσεις Αντ. Σάκκουλα, 2004.
- Καραμανωλάκης Βαγγέλης, «Η εισαγωγή της φροντιστηριακής ιστορικής διδασκαλίας στο πρόγραμμα σπουδών του Πανεπιστημίου Αθηνών», *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου: Οι χρόνοι της ιστορίας. Για μια ιστορία της παιδικής ηλικίας και της νεότητας*, Αθήνα, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας - Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, 1998, σ. 63-72.
- «Η Ιστορία και το κοινό της στον 19ο αιώνα: Από τις πανεπιστημιακές αίθουσες στους συλλόγους»: Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης (επιμ.), *Δ' Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας. Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833-2002*, Αθήνα, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, 2004, τ. 1, σ. 215-233.
- Καραμανωλάκης Βαγγέλης, Στάθης Παναγιώτης, «Έδρες και μαθήματα Ιστορίας στη Φιλοσοφική Σχολή Αθηνών 1837-1911», ανακοίνωση στα Σεμινάρια της Ερμούπολης (Ιούλιος 1992).
- «Ιστορίες για την Άλωση στον πρώτο αιώνα του ελληνικού βασιλείου»: Τόνια Κιουσοπούλου (επιμ.), *1453: Η άλωση της Κωνσταντινούπολης και η μετάβαση από τους μεσαιωνικούς στους νεότερους χρόνους*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2005, σ. 227-257.
- Καρούζου Σέμνη, «Νίκος Βέης: Μια σκιαγραφία», *Πελοποννησιακά* 3-4 (1958-1959), σ. 5-8.
- Καρπόζηλος Απόστολος, «Ο Κάρολος Κρουμπάχερ και ο ελληνικός πολιτισμός»: Ευάγγελος Χρυσός (επιμ.), *Ένας νέος κόσμος γεννιέται. Η εικόνα του ελληνικού πολιτισμού στη γερμανική επιστήμη κατά τον 19ο αιώνα*, Αθήνα, Ακρίτας, 1996, σ.129-142.

- Καστρινάκη Αγγέλα, *Οι περιπέτειες της νεότητας. Η αντίθεση των γενεών στην ελληνική πεζογραφία (1880-1945)*, Αθήνα, Καστανιώτης, 1995.
- Καφωμένος Στ., Τατάκης Β.Ν., «Βογιατζίδης Ιω.», *Χρονικά του Πειραματικού Σχολείου του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*, 1969, σ. 3-10.
- Κεραμόπουλλος Αντώνιος, *Υπόμνημα προς την Φιλοσοφική Σχολήν του Αθήνησι Πανεπιστημίου περί των έργων Αντ. Δ. Κεραμοπούλλου, υποψηφίου καθηγητού εις την κενήν έδραν του Δημοσίου και ιδιωτικού βίου των αρχαίων Ελλήνων*, Αθήνα 1924.
- *Γέρας Αντανίου Κεραμοπούλλου*, Αθήνα, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Επισημονικά Πραγματεΐαι, Σειρά Φιλολογική και Θεολογική 9, 1953.
- Κιμουρτζής Παναγιώτης Γ., *Πανεπιστήμιο Αθηνών (1837-1960): Οι πρώτες γενεές των διδασκόντων, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης, Σχολή Νομικών, Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών*, ΕΚΠΑ, 2001.
- «Τα ευρωπαϊκά Πανεπιστήμια ως πρότυπα: η ελληνική περίπτωση (1837)», *Νεύσις* 12 (καλοκαίρι 2003), σ. 129-149.
- Κιουσοπούλου Τόνια, «Η πρώτη έδρα Βυζαντινής Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών», *Μνήμων* 15 (1993), σ. 257- 276.
- «Οι βυζαντινές σπουδές στην Ελλάδα»: Όλγα Γκράτζιου, Αναστασία Λαζαρίδου, *Από τη Χριστιανική συλλογή στο Βυζαντινό Μουσείο. Κατάλογος έκθεσης*, Αθήνα, Υπουργείο Πολιτισμού, Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων, 2006, σ. 25-36.
- Κιτρομηλίδης Πασχάλης Μ., Σκλαβενίτης Τριαντάφυλλος Ε. (επιμ.), *Δ' Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας. Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833-2002*, 2 τ., Αθήνα, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, 2004.
- Κόκχιος Γιώργος, «Κουλτούρα και Ιστορία. Η νοσηματοδότηση της έννοιας “κουλτούρα” από τη γεωμανική διανόηση του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα (1807-1918)», *Μνήμων* 18 (1996), σ. 157-180.
- *Ο πολιτικός ανορθολογισμός στην Ελλάδα. Το έργο και η σκέψη του Νεοκλή Καζάζη (1849-1936)*, Αθήνα, Τροχαλία, 1996.
- *Από την Ιστορία στις Ιστορίες. Προσεγγίσεις στην ιστορία της ιστοριογραφίας, την επιστημολογία και τη διδακτική της ιστορίας*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 1998.
- «Η αποσύνδεση του έθνους από το κράτος, ο πολιτικός ανορθολογισμός και η συγκρότηση των εθνικών οργανώσεων στα τέλη του 19ου αιώνα. Το παράδειγμα της εταιρείας *Ο Ελληνισμός*»: Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, *Ο πόλεμος του 1897. Δήμερο με την ευκαιρία των 100 χρόνων (4 και 5 Δεκεμβρίου)*, Αθήνα 1999, σ. 231-250.
- Κόκχοι Αγγελική, *Η μέριμνα για τις αρχαιότητες στην Ελλάδα και τα πρώτα μνημεία*, Αθήνα, Ερμής, 1977.
- Κονδύλης Παναγιώτης, *Ο Ευρωπαϊκός διαφωτισμός*, τ. 2, Αθήνα, Θεμέλιο, 1987.
- *Ο Νεοελληνικός διαφωτισμός. Οι φιλοσοφικές ιδέες*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1988.
- Κοντιάδη Ελένη Ι., «Γερμανικές επιδράσεις στην ελληνική παιδεία. Ένα κεφάλαιο: Κωνσταντίνος Ασώπιος», *Ο Ερανιστής* 15 (1978-1979), σ. 154-181.
- Κόντος Κωνσταντίνος Σ., «Διορθώσεις εις τας εις Όμηρον παρεκβολάς του Ευσταθίου», *Βυζαντίς. Επιθεώρησης των Βυζαντιακών Σπουδών* 1 (1909), σ. 372-381.
- Κορδάτος Γιάννης, *Η κοινωνική σημασία της Ελληνικής Επανάστασης του 1821*, Αθήνα, εκδ. Γεωργίου Ι. Βασιλείου, 1924.

- Κουγέας Σ. Β., Τωμαδάκης Ν. Β., Τσιφινιώκος Η., Κουκούλας Λ., Αθήνας Γ., Ο Αργυροκάστρου Παντελεήμων, Ζώρας Γ. Θ., Δημαράς Κ. Θ., Παναγιωτόπουλος Ι. Μ., Παπανούτσος Ε. Π., «Νίκος Α. Βέης (επικήδειοι λόγοι)», *Νέα Εστία* 264 (1958), σ. 1649-1657.
- Κούγκου Ελένη, «Ο Φρίντριχ Τιφς και το ελληνικό Πανεπιστήμιο», *Ο Φρίντριχ Τιφς και η γένεση του ελληνικού κράτους από τη σκοπιά του 20ού αιώνα. Συμπόσιο στο Ινστιτούτο Γκαίτε*, Αθήνα, Ινστιτούτο Γκαίτε, 1990, σ. 85-93.
- Κουλούρη Χριστίνα, *Ιστορία και γεωγραφία στα ελληνικά σχολεία (1834-1914). Γνωστικό αντικείμενο και ιδεολογικές προεκτάσεις. Ανθολόγιο κειμένων. Βιβλιογραφία σχολικών εγχειριδίων*, Αθήνα, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολογίας - Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς 18, 1988.
- *Μύθοι και σύμβολα μιας εθνικής επετείου*, Κομοτηνή, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, 1995.
- Κουλούρη Χριστίνα, Λούκος Χρήστος, *Τα πρόσωπα του Καποδίστρια. Ο πρώτος κυβερνήτης της Ελλάδας και η νεοελληνική ιδεολογία (1831-1996)*, Αθήνα, Πορεία, 1996.
- Κουμπουρλής Γιάννης, «Εννοιολογικές πολυσημίες και πολιτικό πρόταγμα: ένα παράδειγμα από τον Κ. Παπαρηγόπουλο», *Τα Ιστορικά* 15, 28-29 (Δεκέμβριος 1998), σ. 31-58.
- Κρεμμυδάς Βασίλης, «Πρόσληψη και χρήσεις της αρχαιότητας στον ελληνικό Διαφωτισμό και το Εικοσιένα: Να ανακαινισθή και να αναζηση πάλιν το ελληνικό γένος». *Ο Πολίτης* 29 (13 Δεκεμβρίου 1996), σ. 24-29.
- «Σπυρίδων Π. Λάμπρος»: Βασ. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Πρόσωπα του 20ού αιώνα*, Αθήνα 2000, σελ. 287-292.
- Κρητικός Θεόδωρος, «Ιστορία της Επιστήμης και Ιστορία των Ιδεών: τα όρια μιας (προβληματικής) σχέσης (19ος και 20ός αιώνας)», *Τα Ιστορικά* 20 (Ιούνιος 1994), σ. 103-114.
- *Η πρόσληψη της επιστημονικής σκέψης στην Ελλάδα. Η φυσική μέσα από πρόσωπα, θεσμούς και ιδέες (1900-1930)*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1995.
- «Πανεπιστήμιο και νέα γνωστικά αντικείμενα. Η θέσπιση της Ιστορίας των Επιστημών στην αθηναϊκή Φυσικομαθηματική Σχολή», *Μνήμων* 19 (1997), σ. 41-71.
- Κριαράς Εμμανουήλ., «Εκθεσις περί του έργου του Μεσαιωνικού Αρχείου», *Επετηρίς του Μεσαιωνικού Αρχείου* 1 (1939), σ. 149-150.
- *Πραγματώσεις και όνειρα. Σταθμοί μιας πορείας*, Αθήνα, Ιανός, 2001.
- Κυριαζόπουλος Βασίλειος Δ., *Τα πενήντα χρόνια του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης 1926-1976*, Θεσσαλονίκη 1976.
- Κυριακίδου-Νέστορος Άλκη, *Η θεωρία της ελληνικής λαογραφίας*, Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Σχολής Μωραΐτη, 1978.
- Κυριακόπουλος Κωνσταντίνος Θ., «Συμβολή στη βιογραφία και την εργογραφία του Γεωργίου Α. Παπανδρέου (1859-1940)», *Επετηρίς των Καλαβρύτων* 14 (1982), σ. 115-232.
- Κυρτάτας Δημήτρης Ι., *Κατακτώντας την Αρχαιότητα. Ιστοριογραφικές διαδρομές*, Αθήνα, Πόλις, 2002.
- Κύρτσης Αλέξανδρος-Ανδρέας, *Κοινωνιολογική σκέψη και εκσυγχρονιστικές ιδεολογίες στον ελληνικό μεσοπόλεμο*, Αθήνα, Νήσος, 1996.
- Λαβράνου Αλίκη, «Οι ιστοριστικές βάσεις της θεωρίας του δικαίου του Friedrich Carl von Savigny», *Αξιολογικά: Εξαμηνιαία έκδοση θεωρίας και κριτικής* 8 (Ιούνιος 1995), σ. 70-130.

- Λάζος Χρήστος Δ., *Ιστορία της Πανεπιστημιακής ή Φοιτητικής Φάλαγγας*, Αθήνα, Χρυσή Τομή, 1980.
- *Ελληνικό Φοιτητικό Κίνημα 1821-1973. Κοινωνικοί και Πολιτικοί Αγώνες*, Αθήνα, Γνώση, 1987.
- Λάμπρας Κώστας, «Το ζήτημα των διδασκτρων στο Πανεπιστήμιο Αθηνών κατά τον 19ο αιώνα», *Προσεγγίσεις στις νοοτροπίες των βαλκανικών λαών, 15ος-20ός αι. Οικονομικές αντιλήψεις και συμπεριφορές*, Αθήνα, Ι.Σ. Ζαχαρόπουλος, 1988, σ. 131-152.
- «Το διδακτικό προσωπικό του Πανεπιστημίου Αθηνών τον 10^ο αιώνα», *Πανεπιστήμιο: Ιδεολογία και Παιδεία. Ιστορική διάσταση και Προοπτικές, Αθήνα 21-25 Σεπτεμβρίου 1987*, Αθήνα, ΙΑΕΝ - Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς 19, 1989, Α', σ. 137-147.
 - «Αντιθέσεις γύρω από την ίδρυση και τους προσανατολισμούς του ελληνικού Πανεπιστημίου. Σχόλια σε ένα πανηγυρικό λόγο του Κων. Νέγγρη (1840)», *Αφιέρωμα στον πανεπιστημιακό δάσκαλο Βασ. Βλ. Σφυρόερα από τους μαθητές του*, Αθήνα, Λύχνος, 1992, σ. 227-245.
 - «Αρχαϊκές συλλογές (17ος-19ος αι.):» Βασίλης Κρεμμυδάς, Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης, Κώστας Στάικος (επιμ.), *Θησαυροί της Εθνικής Βιβλιοθήκης*, Αθήνα, Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, 1999, σ. 49-53.
 - *Πανεπιστήμιο και φοιτητές στην Ελλάδα κατά τον 19ο αιώνα*, Αθήνα, ΙΑΕΝ Γενικής Γραμματείας Νέας Γενιάς - Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών ΕΙΕ 39, 2004.
- Λάσκαρης Μ., «Παντελής Μ. Κοντογιάννης», *Επιστημονική Επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης 1 (1927)*, σ. 226-237.
- *Το ανατολικόν ζήτημα (1800-1928)*, Αθήνα 1948.
- Λέβιτ Καρλ, *Το νόημα της ιστορίας. Η φιλοσοφία της ιστορίας από τις βιβλικές της απαρχές ως τους Μαρξ και Μπρόκχαρντ*, μτφ.: Μάριος Μαρκίδης, Γεράσιμος Λυκιαρδόπουλος, Αθήνα, Γνώση-Φιλοσοφική και Πολιτική Βιβλιοθήκη 10, 1985.
- Λέκκας Παντελής, *Η εθνικιστική ιδεολογία. Πέντε υποθέσεις εργασίας στην ιστορική κοινωνιολογία*, Αθήνα, ΕΜΝΕ-Μνήμων, Θεωρία και Μελέτες Ιστορίας 13, 1992 (επεξεργασμένη έκδ.: Κατάρτι, 1996).
- Λεονταρίτης Γεώργιος, «Η Ελλάς και ο Α' Παγκόσμιος Πόλεμος», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 15: «Νεώτερος Ελληνισμός από 1913 ως 1941», Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1978, σ. 15-42.
- «Ο συμβολισμός του πανηγυρικού και ο ιστορικός λόγος», *Μνήμων 14 (1992)*, σ. 189-194.
- Λιάκος Αντώνης, «Προς επισκευήν ολομελείας και ενότητος. Η δόμηση του εθνικού χρόνου», Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, *Επιστημονική συνάντηση στη μνήμη του Κ. Θ. Δημαρά*, Αθήνα 1994, σ. 172-199.
- «Εξ Ελληνικής εις την Ημών Κοινήν Γλώσσαν»: Α. Φ. Χριστίδης (επιμ.), *Ιστορία της Ελληνικής Γλώσσας. Από τις αρχές έως την ύστερη αρχαιότητα*, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών (Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη), 2001, σ. 963-971.
 - «Οι τέσσερις αυτοκρατορίες και η τάξη του χρόνου». Ανέκδοτη ανακοίνωση στο συνέδριο *Παλαιές και νέες αυτοκρατορίες: έννοιες, κριτικές προσεγγίσεις και νέες κατευθύνσεις*, που διοργάνωσε το Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας (ΙΑΚΑ) του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας και το περιοδικό *Historiein / Ιστορείν* (Βόλος, 27-29 Ιουνίου 2003).
- Μαμώνη Κυριακή, «Θεματογραφία Βυζαντινή στις εκδόσεις του Συλλόγου προς Διάδοση Ωφελίμων Βιβλίων», *Μέριμνα 1 (2004)*, σ. 313-325.

- Μανιάτη Έλενα Α., *Απόπειρες εκσυγχρονισμού στο ελληνικό Πανεπιστήμιο (τέλη 19ου-αρχές 20ού αιώνα): Εκπαιδευτική διαδικασία, επιστημονική παραγωγή και κοινωνική προσφορά των εργαστηρίων φυσικών επιστημών, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή στο Τμήμα Μεθοδολογίας, Ιστορίας, Θεωρίας των Επιστημών, ΕΚΠΑ, 2001.*
- Μαρκέτος Σπύρος, «Η ίδρυση του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης: Κριτική στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας», *Πανεπιστήμιο: Ιδεολογία και Παιδεία. Ιστορική διάσταση και Προοπτικές, Αθήνα 21-25 Σεπτεμβρίου 1987*, Αθήνα, ΙΑΕΝ-Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς 19, 1989, τ. 2, σ. 397-420.
- Μαρωνίτη Νίκη, *Πολιτική και Εθνικό Ζήτημα 1895-1903*, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης, Σχολή Νομικών, Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών, ΕΚΠΑ, 2001.
- Ματάλας Παρασκευάς, *Έθνος και Ορθοδοξία. Οι περιπέτειες μιας σχέσης: από το «Ελλαδικό» στο Βουλγαρικό Σχίσμα*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2002.
- Ματθαίου Σοφία, *Στέφανος Α. Κουμανούδης (1818-1899). Σχεδιάγραμμα βιογραφίας*, Αθήνα, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, 1999.
- *Στέφανος Α. Κουμανούδης 1818-1899. Όψεις του βίου και της πολιτείας του*, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Κρήτης, 2004.
- Ματθιόπουλος Ευγένιος Δ., «Η Ιστορία της Τέχνης στα όρια του έθνους»: Ευγένιος Δ. Ματθιόπουλος, Νίκος Χατζηνικολάου (επιμ.), *Η Ιστορία της Τέχνης στην Ελλάδα*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2003, σ. 419-475.
- Μηλιώρη Μαργαρίτα, «Αρχαίος ελληνισμός και φιλελληνισμός στη βρετανική ιστοριογραφία του 19ου αιώνα. Οι πολιτικές και ηθικές διαστάσεις του “εθνικού” και οι ευρύτερες πολιτισμικές σημασιοδοτήσεις της ελληνικής ιστορίας», *Μνήμων* 22 (2000), σ. 69-104.
- Μοσκόνης Βασίλης, *Γενεά έρχεται*, Αθήνα, Το ελληνικό βιβλίο, 1960.
- Μουλλάς Π., «Η διαμάχη Π. Σούτσου - Κ. Ασωπίου (1853) και η ιστορική συγκυρία», *Ο Ερανιστής* 11 (1974), σ. 137-150.
- «Ποίηση και ιδεολογία: Οι αθηναϊκοί πανεπιστημιακοί διαγωνισμοί (1851-1877)», *Πανεπιστήμιο: Ιδεολογία και Παιδεία. Ιστορική διάσταση και Προοπτικές, Αθήνα 21-25 Σεπτεμβρίου 1987*, Αθήνα, ΙΑΕΝ - Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς 19, 1989, τ. 2, σ. 593-601.
- Μπελιά Ελένη Δ., *Ο Σύλλογος προς διάδοσιν ωφελίμων βιβλίων. Διαδρομή μιας εκατονταετίας 1899-1999*, Αθήνα, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, 1999.
- Μπενάκης Λίνος, «Ιωάννης Βογιατζίδης. Ομιλία κατά το πνευματικό μνημόσυνό του στην Άνδρο, 19.8.1962», *Χρονικά Πειραματικού Σχολείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*, 1964.
- Μπίρης Κώστας Η., *Αι Αθήναι από του 19ου εις τον 20όν αιώνα, στί έκδ.*, Αθήνα, Μέλισσα, 1999.
- Μπουμπούς Γιώργος Δ., *Η ελληνική κοινωνία στην πρώιμη μαρξιστική σκέψη. Γ. Σκληρός - Γ. Κορδάτος (1907-1930)*, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή στο Τμήμα Διεθνών Σχέσεων και Ιστορίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 1996.
- Μπουραζέλης Κώστας, «Ιστοριογραφία της Αρχαιότητας και νεοελληνικές ιδεολογίες. Μια πρώτη ανίχνευση κατευθύνσεων της προβληματικής και προβλημάτων επιστημονικότητας σε τρία συνθετικά έργα της περιόδου μετά το Β' παγκόσμιο πόλεμο», *Μνήμων* 14 (1992), σ. 223-235.
- Μπουρνάζος Στρατής, «Η εκπαίδευση στο ελληνικό κράτος»: Χρήστος Χατζηιωσήφ

- (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Οι απαρχές 1900-1922*, Α', 2, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2001, σ. 189-281.
- Μπουρντιέ Πιέρ, *Μικρόκοσμοι. Τρεις μελέτες πεδίου*, μτφ.: Νίκος Παναγιωτόπουλος, Γιώργος Τσούλας, Αθήνα, Δελφίνι, 1992.
- Μπρεδήμας Πίνδαρος, *Παιδιά του αιώνα*, Αθήνα, Δίφρος, 1957.
- Μυκονιάτης Ηλίας Γ., «Οι ανδριάντες του Ρήγα και του Γρηγορίου Ε' στα Προπύλαια του Πανεπιστημίου της Αθήνας και το πρώτο κοινό τους», *Ελληνικά* 35 (1984), σ. 355-370.
- Νούτσος Χαράλαμπος, *Προγράμματα Μέσης Εκπαίδευσης και κοινωνικός έλεγχος (1931-1973)*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1979.
- Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου Μαρία, «Οι βυζαντινές ιστορικές σπουδές στην Ελλάδα: από τον Σπυρίδωνα Ζαμπέλιο στον Διονύσιο Ζακυθινό», *Σύμμεκτα του Κέντρου Βυζαντινών Σπουδών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών: «Μνήμη Δ. Α. Ζακυθινού»*, 9 (1994), Μέρος Β', σ. 153-176.
- Ξανθοπούλου-Κυριακού Α., «Ιστορικές σπουδές», Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, *Φιλοσοφική Σχολή Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Τα πρώτα 75 χρόνια, Θεσσαλονίκη*, University Studio Press, 2000, σ. 77-94.
- Οικονόμου Νικόλαος, «Από την άφιξη του Βενιζέλου στην Αθήνα ως το τέλος του πολέμου», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* 15: «Νεώτερος Ελληνισμός από 1913 ως 1941», Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1978, σ. 46-52.
- ΟΚΝΕ 1922-1943*, Αθήνα 1974.
- Παμπούκης Ι. Τ., «Βιβλιογραφία Φαίδωνος Ι. Κουκουλέ 1905-1954», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών*, «Κανίσκιον Φαίδων Ι. Κουκουλέ», 23 (1953), σ. κ'-λγ'.
- Παναγιωτόπουλος Βασίλης, «Το εθνικό ζήτημα στο έργο του Νίκου Σβορώνου», *Αντί* 402 (5 Μαΐου 1989), σ. 44-47.
- Παπαδάκη Λυδία, «Τοσοῦτοι οξύφωνοι αλέκτορες αναφωνούντες γρηγορείτε: οι ελληνικοί πολιτιστικοί σύλλογοι τον 19ο αιώνα», *Τα Ιστορικά* 14, 27 (Δεκέμβριος 1997), σ. 303-322.
- Παπαδάκης Νίκος Ε., «Διευρύνοντας την σκέπην της σοφίας. Αναπτυξιακή προοπτική, κοινωνικο-οικονομικές μεταρρυθμίσεις και πανεπιστημιακή πολιτική στο Μεσοπόλεμο: Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, ΑΣΚΤ, Ανώτατη Γεωπονική Σχολή, ΑΣΟΕΕ και Πάντειος», *Πανεπιστήμιο* 5 (2002), σ. 3-59.
- Παπαδόπουλος Στέφανος Ι., «Μιχαήλ Θ. Λάσκαρις», *Ελληνικά* 19 (1966), σ. 187-189.
- Παπαπάνου Κώστας, *Χρονικό - Ιστορία της Αναστάτης μας Εκπαιδύσεως*, Αθήνα, Αμερικανικό Κολλέγιο Θηλέων, 1970.
- Παπαστράτης Προκόπης, *Πολιτική εξουσία και Πανεπιστήμιο στην Ελλάδα 1880-1932* (υπό έκδ.).
- Παπουλίδης Κωνσταντίνος Κ., *Γρηγόριος Γ. Μαρασλής (1831-1907). Η ζωή και το έργο του. Συμβολή στη δραστηριότητα του ελληνισμού της Ρωσίας*, Θεσσαλονίκη, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου-222, 1989.
- Πεντάζου Ιουλία, «Οι γάμοι του βασιλέως και ο μυγάς πολιτισμός. Αναγνώσεις της "αυτοκρατορίας" του Αλεξάνδρου από την ελληνική εθνική ιστοριογραφία του 19ου αιώνα». *Ανέκδοτη ανακοίνωση στο συνέδριο Παλαιές και νέες αυτοκρατορίες: έννοιες, κριτικές προσεγγίσεις και νέες κατευθύνσεις*, Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας (ΙΑΚΑ) του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας και του περιοδικού *Historein/Ιστορείν* (Βόλος, 27-29 Ιουνίου 2003).

- Πετράκος Βασίλειος Χ., *Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία. Η ιστορία των 150 χρόνων της, 1837-1987*, Αθήνα, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, αρ. 104, 1987.
- Πετράκου Κυριακή, *Οι θεατρικοί διαγωνισμοί (1870-1925)*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 1999.
- Πετροπούλου Ιωάννα, «Ο εξελληνισμός-εξαρχαϊσμός των ονομάτων στην Καππαδοκία τον δέκατο ένατο αιώνα», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 7 (1988-1989), σ. 141-200.
- «Ιστοριογραφικές προσεγγίσεις του Οθωμανικού παρελθόντος στην χριστιανική Ανατολή - 19ος αιώνας. Μια δειγματοληψία», *Μηνήμων* 23 (2001), *Εόρτιος Τριακονταετίας*, σ. 269-295.
- «Ο εκδημοκρατισμός της γραφής», *Δ' Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας. Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833-2002*, Αθήνα, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, 2004, τ. 2, σ. 623-654.
- Πολέμη Καλλιόπη, «Τα Σούτσεια. Βιβλιογραφική Συμβολή», *Ο Ερανιστής* 18 (1986), σ. 136-148.
- Πολίτης Αλέξης, *Ρομαντικά Χρόνια. Ιδεολογίες και Νοοτροπίες στην Ελλάδα του 1830-1880*, γ' έκδ., Αθήνα, ΕΜΝΕ-Μηνήμων-Θεωρία και Μελέτες Ιστορίας 14, 1993.
- Πρεβελάκης Ελευθέριος Γ., «Νικόλαος Βλάχος», *Δελτίον Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος* 11 (1956), σ. 293-295.
- Petropulos John A., *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο ελληνικό βασίλειο (1833-1843)*, τ. 1, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1985.
- Pfeiffer Rudolf, *Ιστορία της κλασσικής φιλολογίας από το 1300 μέχρι το 1850*, μτφ.: Π. Ξένος, Β. Μοσχόβης, Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών, Κέντρον Εκδόσεως Έργων Ελλήνων Συγγραφέων, Σειρά βοθητικών έργων, 1980.
- Ρήγος Άλκης, *Πανεπιστήμιο: Ιδεολογικός ρόλος και λόγος. Από το Μεσαίωνα στη Νεωτερικότητα*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2000.
- Ροΐδης Εμμανουήλ, *Άπαντα*, τ. 2, επιμ.: Άλκης Αγγέλου, Αθήνα, Ερμής, 1978.
- Renaut Alain, *Οι επαναστάσεις του Πανεπιστημίου. Δοκίμιο για τη νεωτερικότητα της Παιδείας*, μτφ., πρόλογος: Γιώργος Σταμέλος, Κώστας Καρανάτσης, Αθήνα, Gutenberg, 2003.
- Σακελλαρίου Μιχαήλ Β., *Η Πελοπόννησος κατά την δεύτεραν Τουρκοκρατίαν (1715-1821)*, Αθήνα 1939.
- «Νεοελληνικές ιστορικές σπουδές. Ιστορικό και κριτικό σημείωμα». *Νέα Εστία* 33 (1943), σ. 26-31, 102-106, 158-162, 233-236, 290-295, 359-364, 435-440, 495-498, 548-552, 615-618, 804-813.
- Σακκά Νίκη Α., *Αρχαιολογικές δραστηριότητες στην Ελλάδα (1928-1940): Πολιτικές και ιδεολογικές διαστάσεις, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Κρήτης*, 2002.
- Σβολόπουλος Κωνσταντίνος, *Η γένεση της ιστορίας του νέου ελληνισμού*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας» Ι.Δ. Κολλάρου, Ιστορία και πολιτική, 2006.
- Σιγάλας Νίκος, «Ελληνισμός και εξελληνισμός: ο σχηματισμός της νεοελληνικής έννοιας ελληνισμός», *Τα Ιστορικά* 18, 34 (Ιούνιος 2001), σ. 3-70.
- «Ιστοριογραφία και ιστορία των πρακτικών της γραφής: ένα προοίμιο στην ιστορία του σχηματισμού της έννοιας ελληνισμός και στην παραγωγή της νεοελληνι-

- κής εθνικής ιστοριογραφίας»: Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης (επιμ.), *Δ' Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας. Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833-2002*, Αθήνα, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, 2004, Α', σ. 103-148.
- Σιδέρης Γιάννης, «*Τα Ορεσטיακά. Ταραχές για να μην παίζονται οι τραγωδίες σε μετάφραση!*», *Θέατρο* 33 (Μάιος-Ιούνιος 1961), σ. 51- 61, 34 (Ιούλιος-Αύγουστος 1961), σ. 89-99.
- Σκλαβενίτης Τριαντάφυλλος Ε., «*Η βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου Αθηνών (19ος αιώνας), Πανεπιστήμιο: Ιδεολογία και Παιδεία. Ιστορική διάσταση και Προοπτικές, Αθήνα 21-25 Σεπτεμβρίου 1987*, Αθήνα, ΙΑΕΝ - Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς 19, 1989, τ. 1, σ. 113-119.
- «*Ο Σπυρίδων Βαλέτας και η μετάφραση της Πολιτικής Οικονομίας του J.B. Say*», Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, *Η Επανάσταση του 1821: Μελέτες στη μνήμη της Δέσποινας Θέμελη-Κατηφόρη*, Αθήνα 1994, σ. 106-142.
 - «*Αντώνιος Φατσέας (1821-1872): οι ιδεολογικές του αναζητήσεις*», *Ζητήματα Ιστορίας των Νεοελληνικών Γραμμάτων. Αφιέρωμα στον Κ. Θ. Δημαρά*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Φιλοσοφική Σχολή - Τμήμα Φιλολογίας. Τομέας Μεσαιωνικών και Νέων Ελληνικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 1994, σ. 161-170.
 - *Η σχολική βιβλιοθήκη το 19ο αιώνα. Η βιβλιοθήκη του Γυμνασίου Ναυπλίου (1833-1935)*, Αθήνα, ΚΝΕ/ΕΙΕ - Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Ναυπλίου «Ο Παλαμήδης» 3, 1995.
 - «*Το εθνικό πάνθεον των βιογραφιών και των προσωπογραφιών (1828-1876)*»: Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης (επιμ.), *Δ' Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας. Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833-2002*, Αθήνα, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, 2004, τ. 1, σ. 171-192.
- Σκληρός Γ., *Το κοινωνικό μας ζήτημα*, Αθήνα 1907.
- Σκοπετέα Έλλη, *Το «Πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Αθήνα, Πολύτυπο, 1988.
- «*Ο Κωνσταντίνος Παπαρηγόπουλος του Κ. Θ. Δημαρά και μερικές σκέψεις περί εθνικής ιστοριογραφίας*», *Σύγχρονα Θέματα* 35-36-37 (Δεκέμβριος 1988), σ. 286-296.
 - *Φαλμεράνερ: τεχνάσματα του αντίπαλου δέους*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1997.
 - «*Αρχαία, Καθομιλουμένη και Καθαρεύουσα Ελληνική Γλώσσα*»: Α. Φ. Χριστίδης (επιμ.), *Ιστορία της Ελληνικής Γλώσσας. Από τις αρχές έως την ύστερη αρχαιότητα*, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών (Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη), 2001, σ. 958-962.
 - «*Οι Έλληνες και οι εχθροί τους. Η κατάσταση του έθνους στις αρχές του 20ού αιώνα*»: Χρήστος Χατζηωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, Οι απαρχές 1920-1922*, Α', 2, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2001, σ. 9-35.
- Σολομωνίδης Β. Γ., «*Ιωνικό Πανεπιστήμιο Σμύρνης: συμβολή στην ειρηνική συνύπαρξη*», *Πανεπιστήμιο: Ιδεολογία και Παιδεία. Ιστορική διάσταση και Προοπτικές, Αθήνα 21-25 Σεπτεμβρίου 1987*, Αθήνα, ΙΑΕΝ - Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς 19, 1989, τ. 2, σ. 387-396.
- Σουλογιάννης Ευθύμιος Θ., *Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής 1809-1892. Η ζωή και το έργο του*, Αθήνα 1995.

- Σπανάκη Μαριάννα, *Βυζάντιο και Μακεδονία στο έργο της Π. Σ. Δέλτα*, Αθήνα, Ερμής, 2004.
- Σπανάκου Ζωή, *Η έννοια της ιστορικής νομοτέλειας στο μεσοπολεμικό έργο του Γιάνη Κορδάτου*, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 1991.
- Στάθης Παναγιώτης, «Όψεις της διαμόρφωσης της εθνικής ιστοριογραφίας στην Ελλάδα τον ΙΘ' αιώνα: η συμβολή των καθηγητών Ιστορίας του Πανεπιστημίου Αθηνών», *Πανελλήνια Ένωση Φιλολόγων, Σεμινάριο 17: Εθνική Συνείδηση και Ιστορική Παιδεία*, Αθήνα 1994, σ. 100-117.
- Στασινόπουλος Μιχαήλ Δ., *Τα πρώτα βήματα της ανωτάτης παιδείας μετά την Απελευθέρωση*, Αθήνα 1971.
- Σταυρίδη-Πατρικίου Ρένα, *Γλώσσα, εκπαίδευση και πολιτική*, Αθήνα, Ολόκος, 1999.
- «Θεωρήσεις και ιστοριογραφία του '21: Η στροφή του Μεσοπολέμου»: Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, *Αφιέρωμα στον Αντώνη Αντωνακόπουλο*, επιμ.: Κ. Αρώνη-Τσίχλη, Αθήνα, Παπαζήσης, 1997, σ. 551-564.
- Στεφάνου Διονύσιος, «Σκιαγραφία Γρηγορίου Παπαδοπούλου (1819-1873)», «Γρηγ. Γ. Παπαδοπούλου Αυτοτελή Δημοσιεύματα», «Δημοσιεύματα εις το περιοδικόν Πανδώρα», «Δημοσιεύματα περί Γ. Γ. Παπαδοπούλου», *Ο εν Αθήναις Σύλλογος προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων: Η δράσις του Συλλόγου κατά την εκατονεταετίαν 1869-1969*, Αθήνα 1970, σ. 13-40.
- Σφυρόερας Βασίλης, «Εκατόν πενήντα χρόνια του Πανεπιστημίου Αθηνών (Βραχύ χρονικό)», *Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Κατάλογος Έκθεσης Ενθυμημάτων*, Αθήνα, Μουσείο Ιστορίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, 1987, σ. 12-19.
- Σωτηρίου Γεώργιος Α., Ματλής Λέων Σ., Λεονταρίτης Διον. Π., *Φοιτητικά σελίδα του 1901. Πλήρης περιγραφή της κατά των μεταφράσεων του Ιερού Ευαγγελίου εξεγέρσεως των φοιτητών και του λαού μετά των προκαλεσάντων αυτήν αιτιών*, Αθήνα 1902.
- Said Edward W., *Οριενταλισμός*, μτφ.: Φώτης Τερζάκης, Αθήνα, Νεφέλη, 1996.
- Τζεδόπουλος Γιώργος, «Εθνική ομολογία και συμβολική στην Ελλάδα του 19ου αιώνα: Οι εθνομάρτυρες», *Μνήμων* 24 (2002), *Εόρτιος Τριακονταετίας*, σ. 107-143.
- Τριανταφυλλίδης Μανόλης, «Ο Δημοτικισμός και η ανώτατη παιδεία», *Άπαντα Μανόλη Τριανταφυλλίδη*, τ. 6: «Γλωσσικό ζήτημα και γλωσσοεκπαιδευτικά. Γ' Δημοτικισμός και αντίδραση», Θεσσαλονίκη, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης - Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών (Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη), 1963.
- Τσουκαλάς Κωνσταντίνος, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, μτφ.: Ιωάννα Πετροπούλου, Κ. Τσουκαλάς, Αθήνα, Θεμέλιο, 1975.
- Τωμαδάκης Νικόλαος, *Κλεις της Βυζαντινής Φιλολογίας ήτοι εισαγωγή εις την Βυζαντινήν Φιλολογίαν*, τ. 1, γ' έκδ., Αθήνα 1965.
- «Φαίδων Ι. Κουκουλές», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών*, «Κανίσκιον Φαίδωνι Ι. Κουκουλέ», 23 (1953), σ. ζ'-λγ'.
- Thuillier G., Tulard J., *Οι Ιστορικές Σχολές*, μτφ.: Κική Καψαμπέλη, Αθήνα, Ινστιτούτο του Βιβλίου Μ. Καρδαμίτσα, 1993.
- Φλουντζής Αντώνης, *Το φοιτητικό κίνημα 1923-1928*, Αθήνα, Κέδρος, 1983.
- Χασιώτης Ιωάννης Κ., «Αναζητώντας τομές και βασικά χαρακτηριστικά στην ιστορία της Φιλοσοφικής Σχολής», Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, *Φιλο-*

- σοφική Σχολή Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Τα πρώτα 75 χρόνια, Θεσσαλονίκη, University Studio Press, 2000, σ. 15-27.
- Χατζηγεωργίου-Χασιώτη Βικτωρία, «Τα κατάλοιπα του Στέφανου Ξένου», *Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης* 20 (1981), σ. 454-476.
- Χατζιδάκις Γεώργιος, *Έκθεσις του γλωσσικού Διαγωνισμού της εν Αθήναις Γλωσσικής Εταιρείας*, Αθήνα 1903.
- Χατζηστεφανίδου Σοφία, «Η Φιλοσοφική Σχολή Αθηνών και η Συμβολή της στη διαμόρφωση της Ελληνικής Εθνικής Ιδεολογίας (1837-1911)»: Σήφης Μπουζάκης (επιμ.), *Επίκαιρα Θέματα Ιστορίας Εκπαίδευσης. Πρακτικά 1ου Επιστημονικού Συνεδρίου Ιστορίας Εκπαίδευσης. Πάτρα, 28-30 Σεπτεμβρίου 2000*, Αθήνα, Gutenberg, 2002, σ. 651-670.
- Χρήστου Θανάσης, «Ο θεσμός του Οδηγού Σπουδών στο Πανεπιστήμιο Αθηνών», *Πρακτικά του 14' Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου*, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 601-613.
- Χρήστου Χρύσανθος, «Νικόλαος Βλάχος (Μια φυσιογνωμία της σύγχρονης ιστοριογραφίας)», *Καθημερινή* (4 Φεβρουαρίου 1956)
- Χριστιάς Ιωάννης, *Από την πατριδογνωσία στη μελέτη του περιβάλλοντος*, Αθήνα, Τυπωθήτω, 1998.
- Χριστοδούλου Γεώργιος, *Κωνσταντίνος Στ. Κόντος 1834-1909*, Α', Αθήνα 1979.
- Χριστοφιλοπούλου Αικατερίνη, «Οι βυζαντινές σπουδές στο Πανεπιστήμιο Αθηνών κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου», *Νέα Εστία* 136 (1994), σ. 983-991.
- Χρόνης Νικόλαος, «Η έρευνα της νεοελληνικής φιλοσοφίας στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών από της ιδρύσεώς της μέχρι το 1950», *Σύλλογος Διδακτικού Προσωπικού Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών, Παρουσία* 6 (1988), σ. 453-465.
- Χρυσός Ευάγγελος (επιμ.), *Ένας νέος κόσμος γεννιέται. Η εικόνα του ελληνικού πολιτισμού στη γερμανική επιστήμη κατά τον 19ο αιώνα*, Αθήνα, Ακρίτας, 1996.
- Ψύλλας Γεώργιος, *Απομνημονεύματα του βίου μου*, Αθήνα, επιμ.: Ελευθέριος Πρεβελάκης, Ακαδημία Αθηνών, Κέντρον Ερεύνης της Ιστορίας του Νεωτέρου Ελληνισμού, 1974.
- Zielinski Tadeuz, *Ημείς και οι αρχαίοι*, γενική επιμ.: Ι. Ν. Καζάζης, μτφ. και επιλεγόμενα Ιωάννου Συκουτρή, πρόλογος και δύο μεταφράσματα Ι. Ν. Καζάζη, Βάνιας, Θεσσαλονίκη, 1994.

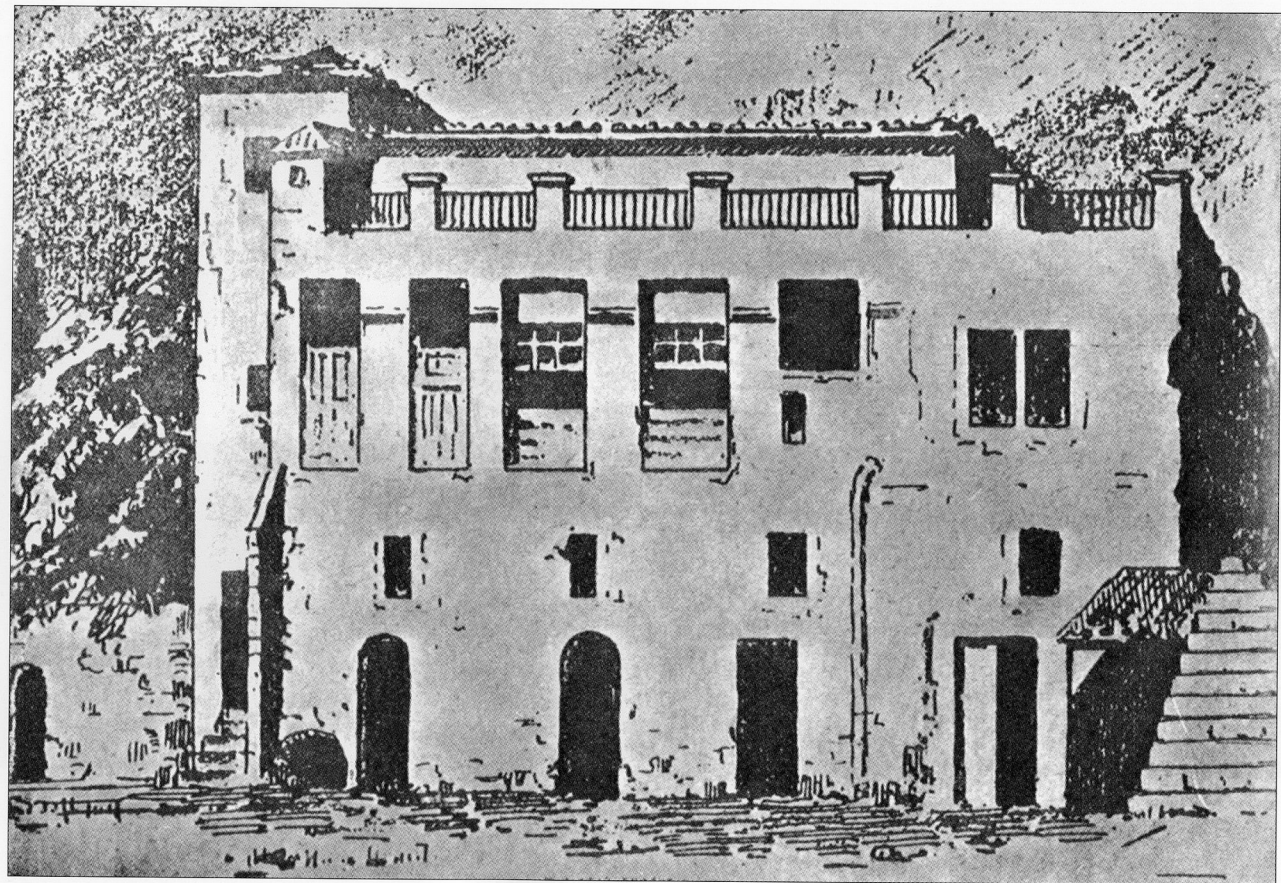
Προφορικές συνεντεύξεις με τους:

- Γεώργιο Αλισανδράτο
- Δικαίο Βαγιακάκο
- Μιχάλη Σακελλαρίου

ΕΙΚΟΝΕΣ

1. Τοιχογραφία στη ζωφόρο του κεντρικού κτιρίου του Πανεπιστημίου,
στα Προπύλαια, με θέμα τον Όθωνα και τις αναγεννημένες στην Ελλάδα επιστήμες.

2. Το παλιό Πανεπιστήμιο στην Πλάκα.

3. Η πρόσοψη του κεντρικού κτιρίου του Πανεπιστημίου (αρχές 20ού αιώνα).

4. Κ. Δ. Σχινάς, καθηγητής Ιστορίας.

ΛΟΓΟΣ
 ΕΚΦΟΝΗΘΕΙΣ ΥΠΟ ΤΟΥ ΚΥΡΙΟΥ
 ΚΩΝΣΤ. Δ. ΣΧΙΝΑ
 ΚΑΤΑ ΤΗΝ Γ'. ΜΑΪΟΥ ΔΕΛΦ.,
 ΠΕΡΙΕΧΟΝ ΕΚΘΕΣΙΝ ΤΩΝ ΕΝ Τῷ
ΟΘΩΝΙΚΩΙ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΕΙΩΙ
 ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΑΥΣΑΝ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΩΝ ΠΕΡΙΟΔΩΝ ΓΕΝΟΜΕΝΩΝ.

UNIVERSITÉ OTHON.
 (SÉANCE DU 8 (15) MAI 1838.) *3 Μαΐου*
DISCOURS *1838*
DE Mr C. D. SCHINAS.
 (COMPTE RENDU DE LA GESTION 1837-1838)

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
 ΕΚ ΤΗΣ ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΑΣ.
 1838.

5. Πρυτανικός λόγος του Κ. Δ. Σχινά (1838).

10. Κωνσταντίνος Δ. Παπαρρηγόπουλος, καθηγητής Ιστορίας του ελληνικού έθνους.

ΠΡΩΤΑΡΧΙΑ ΕΘΝ. ΑΝΕΓΕΤ.

Προς τον Κ^ον Περδάνη
 εν Εθνικῷ Πανεπιστημίῳ.

Κόμιε Περδάνη,

1/12/5 229.535.

μικρογραφία
 229 700 22
 50000000.

Ε. Η. Α.

Δημογευθέντος εν γενεῇ
 ἰσχυρῆς καὶ ἐμὸς εὐνοδορέου,
ἔχεται εν ἐξηνθῷ ἔθνη αὐτῷ
ἢ ἀρχαιοτάτων χερσὶν μίχθη
ἐν νεώτερον, ἔχων γὰρ ὄφρα ἰα
 100 εὐχάριστα γὰρ ἡ ὄφρα εὐα-
 ριστοῦν ἂν ἔ. Ἐὐχαριστοῦν ἰα οὐ-
 δαφρῶν ἡ ἄλλοις ὄφρα ἰα
 παύσει ἂν ὄφρα ἡ ἄλλοις ὄφρα
 ἰα ἄλλοις ἂν ὄφρα, ἡ ἄλλοις
 ἡ ἄλλοις ἂν ὄφρα ἡ ἄλλοις ἂν
 ὄφρα ἡ ἄλλοις ἂν ὄφρα ἡ ἄλλοις
 ὄφρα ἡ ἄλλοις ἂν ὄφρα ἡ ἄλλοις
 ὄφρα ἡ ἄλλοις ἂν ὄφρα ἡ ἄλλοις

Ἐν Ἀθήναις,
 29, 29 Μαΐου
 1871.

Διατίθω δι' ἑαυτὸν ἔξασθεν
 ἔξασθεν ἔξασθεν,

ὄφρα ἄλλοις
 ἄλλοις ἄλλοις
 ἄλλοις ἄλλοις ἄλλοις
 ἄλλοις ἄλλοις ἄλλοις
 ἄλλοις ἄλλοις ἄλλοις

11. Αίτηση του Κ. Παπαρηγόπουλου για την οικονομική ενίσχυση του Δ' τόμου της Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους (1871).

Συνδρομή 4 στοιχείων δι' έτη. Έδωκεν ούς κ. Γεωργίου Σπυρίδου
 4 μήν. ημερ. 3 Αύγουστου 1862. διὰ δι' αὐτὸν ἄφρον
 ἐὰν διὰ τὸν ἰσογυλίαν
 διὰ τὸν ἰσογυλίαν
 διὰ τὸν ἰσογυλίαν } 1000-

4 4 26 Μαΐου 1865 διὰ τοῖς 6' ἰσογυλίαν 4 1000-
 ἐὰν διὰ τὸν ἰσογυλίαν
 ἐὰν διὰ τὸν ἰσογυλίαν
 ἐὰν διὰ τὸν ἰσογυλίαν }

4 4 18 Ιανουαρίου 1869 διὰ τὸν ἰσογυλίαν 1000-
 ἐὰν διὰ τὸν ἰσογυλίαν
 ἐὰν διὰ τὸν ἰσογυλίαν }

4 4 22 Ἰουλίου 1871 διὰ τὸν ἰσογυλίαν 1000-
 ἐὰν διὰ τὸν ἰσογυλίαν
 ἐὰν διὰ τὸν ἰσογυλίαν }

4 4 30 Αὐγ. 1870 διὰ τὸν ἰσογυλίαν 1000-
 ἐὰν διὰ τὸν ἰσογυλίαν
 ἐὰν διὰ τὸν ἰσογυλίαν }

12. Συνδρομές στην Ιστορία του Ελληνικού Έθνους από το Πανεπιστήμιο (1862-1870).

ΙΣΤΟΡΙΑ
ΤΟΥ
ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΕΘΝΟΥΣ,

ΑΠΟ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΑΤΩΝ ΧΡΟΝΩΝ ΜΕΧΡΙ
ΤΩΝ ΝΕΩΤΕΡΩΝ,

ΣΑΡΙΝ ΤΩΝ ΠΟΛΛΩΝ ΕΞΕΡΓΑΣΘΕΙΣΑ

ΥΠΟ

Κ. ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΥ.

ΤΟΜΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΣ.

Ὁ λαὸς ὁ μελετῶν καὶ γινώσκων τὴν ἱστορίαν
αὐτοῦ, κρίνει σχεδὸν πάντοτε ἀσφαλέστερον καὶ
δρθότερον περὶ τε τῶν παρόντων αὐτοῦ πραγμάτων,
καὶ περὶ τῶν ὄρων τῆς προόδου, καὶ περὶ τῆς μελ-
λούσης αὐτοῦ τύχης. ΓΚΙΖΩΤΟΣ.

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ,
ΤΥΠΟΙΣ Ν. Γ. ΠΑΣΣΑΡΗ ΚΑΙ Α. Γ. ΚΑΝΑΡΙΩΤΟΥ.

(ΟΔΟΣ ΝΙΚΙΟΥ ΑΡΙΘ. 15.)

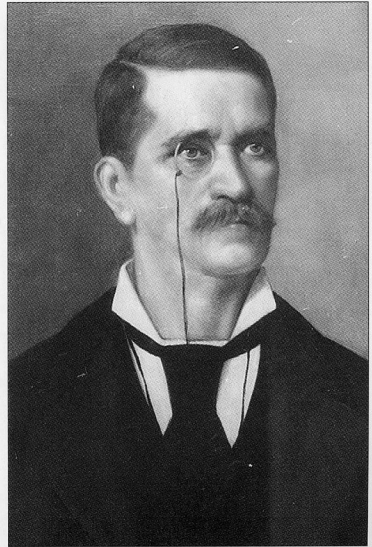
1862.

14. Δημήτριος Βερναρδάκης,
καθηγητής Γενικής ιστορίας.

15. Γρηγόριος Παπαδόπουλος,
καθηγητής Γενικής ιστορίας.

16. Σωκράτης Τσιβανόπουλος,
υφηγητής, καθηγητής Γενικής ιστορίας.

X (14)

Μαυειτική, παρά του κυρίου Δ. Κόντολα, ύφηγητοῦ, κατὰ πᾶσαν τετάρτην καὶ πᾶν σάββατον, ὥρα 11—12 π. μ.

Τοξολογία μετὰ πρακτικῶν ἀσκήσεων, παρά του κ. Α. Γεωργαντᾶ, ύφηγητοῦ, κατὰ πᾶσαν παρασκευὴν καὶ πᾶν σάββατον, ὥρα 10—11 π. μ.

Ιατροδικαστική, παρά του αὐτοῦ, κατὰ πᾶσαν δευτέραν, τετάρτην καὶ παρασκευὴν, ὥρα 3—4 π. μ.

Μαυειτική, παρά του κυρίου Κ. Α. Χατζίσκου, ύφηγητοῦ, κατὰ πᾶσαν δευτέραν καὶ παρασκευὴν, ὥρα 10—11 π. μ.

Φυσιολογία, παρά του κυρίου Ι. Ζωγιάδου, ύφηγητοῦ, κατὰ πᾶσαν τρίτην καὶ πᾶν σάββατον, ὥρα 11—12 π. μ.

Χειρουργικὴ παθολογία, παρά του κ. Σ. Σαλιαδάρη, ύφηγητοῦ, κατὰ πᾶσαν τρίτην καὶ πέμπτην, ὥρα 2—3 π. μ.

Δ.) Ἐν τῇ Φιλοσοφικῇ Σχολῇ.

α. Ἐν τῷ φιλολογικῷ τμήματι.

Ἱστορία τῆς ἀρχαίας τέχνης, παρά του κυρίου Ἀθ. Ρουσοπούλου, τακτικοῦ καθηγητοῦ, κατὰ πᾶσαν τρίτην καὶ παρασκευὴν, ὥρα 8—9 π. μ.

Ἐν τῷ φροντιστηρίῳ, ἐρμηνεία Θουκυδίδου, παρά του αὐτοῦ, κατὰ πᾶσαν τετάρτην, ὥρα 8—9 π. μ.

Ἀρχαιολογικαὶ ἀσκήσεις, παρά του αὐτοῦ, κατὰ πᾶν σάββατον, ὥρα 8—9 π. μ.

Ἐρμηνεία τῶν Ἀριστοφάνους βατράχων, παρά του κυρίου Σ. Φιντικλέου, τακτικοῦ καθηγητοῦ, κατὰ πᾶσαν δευτέραν, ὥρα 8—9 π. μ.

Ἀρχαία ἑλληνικὴ γραμματολογία, παρά του αὐτοῦ, κατὰ πᾶσαν μὲν πέμπτην, ὥρα 8—9 π. μ. κατὰ πᾶσαν δὲ τρίτην, ὥρα 11—12 π. μ.

Ἐρμηνεία Θουκυδίδου, ἐν τῷ φροντιστηρίῳ, παρά του αὐτοῦ, κατὰ πᾶν σάββατον, ὥρα 9—10 π. μ.

Ἱστορία τῆς φιλοσοφίας, ἀπὸ Ἀριστοτέλους καὶ ἐφεξῆς, παρά του κυρίου Ν. Κοτζιά, τακτικοῦ καθηγητοῦ, κατὰ πᾶσαν μὲν τετάρτην, ὥρα 9—10 π. μ. κατὰ πᾶσαν δὲ δευτέραν, παρασκευὴν καὶ πᾶν σάββατον, ὥρα 10—11 π. μ.

Ἐρμηνεία εἰς τὰς σατύρας καὶ ἐπιστολάς του Ὁρατίου, παρά του κυρίου Εὐθ. Καστόργη, τακτικοῦ καθηγητοῦ, κατὰ πᾶσαν δευτέραν καὶ τρίτην, ὥρα 9—10 π. μ.

Ἐξηκολούθησις καὶ τέλος του τῆς λατρείας του θεοῦ καθ' Ἑλλήνας μαθημάτων, παρά του αὐτοῦ, κατὰ πᾶσαν πέμπτην καὶ παρασκευὴν, ὥρα 9—10 π. μ.

Ἱστορία του ἑλληνικοῦ ἔθνους, παρά του κυρίου Κ. Παπαρῆγοπούλου, τακτικοῦ καθηγητοῦ, κατὰ πᾶσαν τρίτην, τετάρτην καὶ πέμπτην, ὥρα 10—11 π. μ.

X (15)

Φιλοσοφία τῆς ἱστορίας (ἐξακολουθητικῶς), μέρος πρῶτον θεωρητικῶν παρά του κυρίου Φ. Πυλαρινοῦ, τακτικοῦ καθηγητοῦ, κατὰ πᾶσαν δευτέραν, τετάρτην, παρασκευὴν καὶ πᾶν σάββατον, ὥρα 11—12 π. μ.

Συνέχεια τῆς ἑλληνικῆς μετρικῆς, καὶ μετὰ τὸ τέλος αὐτῆς, ἐρμηνεία τῆς Σοφοκλέους Ἀντιγόνης, παρά του κυρίου Δ. Χ. Σεμιτέλου, τακτικοῦ καθηγητοῦ, κατὰ πᾶσαν δευτέραν, τετάρτην, παρασκευὴν καὶ πᾶν σάββατον, ὥρα 11—12 π. μ.

Ἐν τῷ φιλολογικῷ φροντιστηρίῳ, ἐρμηνεία ἱστοριῶν Διδίου, καὶ ἀσκήσεις εἰς τὸ λατινιστὶ γράφειν, παρά του κυρίου Σ. Α. Κουμανοῦδη, τακτικοῦ καθηγητοῦ, κατὰ πᾶσαν τετάρτην, ὥρα 12—1 π. μ.

Ἐρμηνεία του δ. βιβλίου τῆς Βεργιλίου Λινιάδου, παρά του αὐτοῦ, κατὰ πᾶσαν τρίτην καὶ πέμπτην, ὥρα 4—5 π. μ.

Βίος Ῥωμαίων, ἰδιωτικῶς, κατὰ του αὐτοῦ, κατὰ πᾶσαν παρασκευὴν, ὥρα 4—5 π. μ.

Ἐρμηνεία τῶν Ἀριστοφάνους ἁλαρνέων, παρά του κ. Κ. Κόντου, ἐκτάκτου καθηγητοῦ, κατὰ πᾶσαν δευτέραν καὶ τρίτην, ὥρα 12—1 π. μ.

Ἐν τῷ φροντιστηρίῳ, ἐξήγησις τῶν Θαλυσιῶν καὶ τῶν Ἀδωνιαζουσῶν του Θεοκρίτου, καὶ ἀσκήσεις εἰς τὸ ἑλληνιστὶ γράφειν, παρά του αὐτοῦ, κατὰ πᾶσαν πέμπτην, παρασκευὴν καὶ πᾶν σάββατον, ὥρα 12—1 π. μ.

Τὸ ὑπολειφθὲν μέρος τῆς μεταρρασιακῆς, καὶ μετὰ τὸ τέλος αὐτῆς Φυσικὸν δίκαιον, παρά του κυρίου Φιλίππου Ἰωάννου, τακτικοῦ καθηγητοῦ καὶ διευθυντοῦ του φιλολογικοῦ φροντιστηρίου, κατὰ πᾶσαν δευτέραν, τρίτην, πέμπτην καὶ παρασκευὴν, ὥρα 3—4 π. μ.

Ἀσκήσεις ἐν τῷ φιλολογικῷ φροντιστηρίῳ, παρά του αὐτοῦ, κατὰ πᾶν σάββατον, ὥρα 3—4 π. μ.

Ἐρμηνεία του προοιμίου του Θουκυδίδου, παρά του κ. Γ. Μιστριώτου, ἐκτάκτου καθηγητοῦ, κατὰ πᾶσαν δευτέραν καὶ τετάρτην, ὥρα 4—5 π. μ.

Ἑλληνικὴ γραμματολογία, παρά του αὐτοῦ, κατὰ πᾶσαν παρασκευὴν καὶ πᾶν σάββατον, ὥρα 5—6 π. μ.

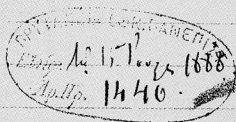
Ἀρχαία ἱστορία (συνέχεια), παρά του κυρίου Σ. Τσιβανοπούλου, ἐκτάκτου καθηγητοῦ, κατὰ πᾶν μὲν σάββατον, ὥρα 4—5 π. μ. κατὰ πᾶσαν δὲ τρίτην καὶ πέμπτην, ὥρα 5—6 π. μ.

Εἰσαγωγή εἰς τὴν γλωσσολογίαν παρά του κυρίου Μιχαὴλ Δέσφρη, ύφηγητοῦ, καθ' ὁμοθυσουμένης ἡμέρας καὶ ὥρα.

β.) Ἐν τῷ φυσικῷ τμήματι.

Γενικὴ χημεία, παρά του κυρίου Α. Κ. Χριστομάγου, τακτικοῦ καθηγητοῦ, καθ' ἑκάστην, ὥρα 8—9 π. μ.

Ἀσκήσεις πρακτικαὶ τῶν φαρμακοποιῶν, ἱατρῶν καὶ φυσικομαθηματικῶν ἐν τῷ χημείῳ, παρά του αὐτοῦ, καθ' ἑκάστην, ἀπὸ ὥρας 9—12 π. μ. καὶ ἀπὸ ὥρας 3—6 π. μ.

Handwritten signature or initials at the top of the page.

Προς
τον Σεβαστό Αρχέλιον
του Εθνικού Παιδαγωγείου
Κύριον Διδάκτορα Αρκελάου.

Κύριε Αρχέλιε,

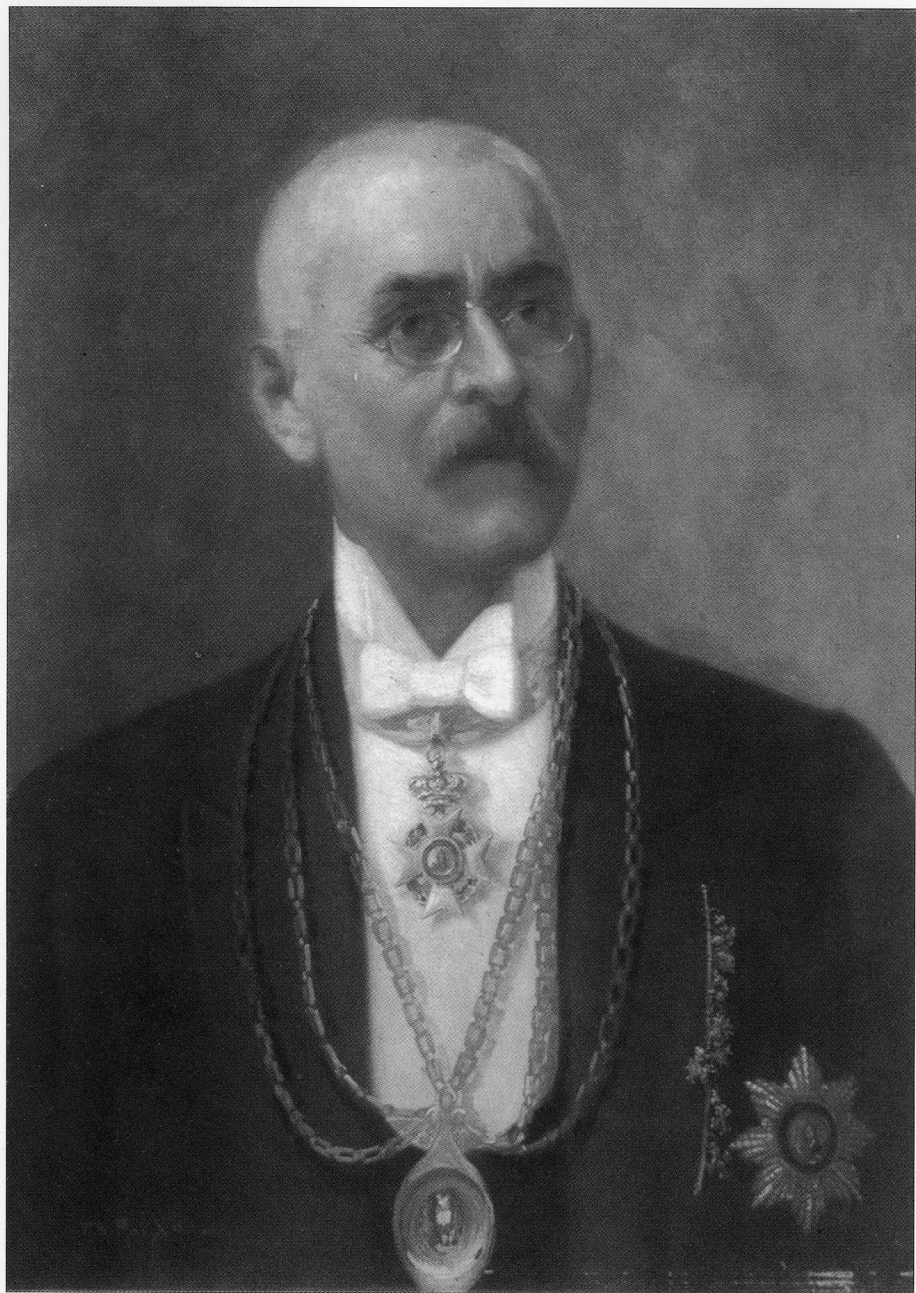
Εκ Αθηνών ημερ. 15^η Ιουλίου
1888.

Δημοσίον παγκόσμιον και ελλη-
νικόν ιστορίαν από χρόνους και εφεξής
ως φρονιμώ και ως χαώ και ωργώ
σφραγίμενος δαπάνης από ελλήνων ως
Ενωσικώ εκκλησίαν, παρακαλώ να
εισργήσεται τα δέοντα, όπως μοι χορηγήσῃ
συνδρομή ως κατά τον εν ερώτησιν από-
σταθε Εθνικόν παιδαγωγικόν. Πάραυτι
μή τον δόξ δημοσιεύειν Α' τόμον της
παγκόσμιας ιστορίας και μετά 10 ημερας
αίτησιν εμπό και δι' Α' τόμον της ελλήνων
μηνος ελληνοεπιστολής.

Εξέως, Κύριε Αρχέλιε, είν δέοντα εφε-
γχεσθαι σφραγίσαι καθήκοντος του Εθνικού
Παιδαγωγικού είνος δημοσίου και ενδωσθαι
μέτρον αλλού, να αποσπασθώμαι μετά της
βιβλίαν από είνος ελλήνων ιστορίας μου
σ' τας καθήκοντος της ιστορίας

Σ. Τσιβανόπουλος.

18. Αίτηση του Σ. Τσιβανόπουλου για την οικονομική ενίσχυση εγχειριδίου ιστορίας του από το Πανεπιστήμιο (1888).

19. Σπυρίδων Λάμπρος, υφηγητής, καθηγητής Αρχαίας ιστορίας.

Πίναξ ἡμερῶν παρελθουσῶν

1	Ἰανουαρίου	-	31	Ἰανουαρίου	ἡμέραι	31
"	-	28	(ἢ 29)	Φεβρουαρίου	"	59 (ἢ 60)
"	-	31		Μαρτίου	"	90 (ἢ 91)
"	-	30		Ἀπριλίου	"	120 (ἢ 121)
"	-	31		Μαΐου	"	151 ἢ 152)
"	-	30		Ἰουνίου	"	181 (ἢ 182)
"	-	31		Ἰουλίου	"	212 (ἢ 213)
"	-	31		Αὐγούστου	"	243 (ἢ 244)
"	-	30		Σεπτεμβρίου	"	273 (ἢ 274)
"	-	31		Ὀκτωβρίου	"	304 (ἢ 305)
"	-	30		Νοεμβρίου	"	334 (ἢ 335)
"	-	31		Δεκεμβρίου	"	365 (ἢ 366)

Κατὰ τὰ δίδευστα ἔτη αἱ ἡμέραι δὲ ὑπαγομισθῶσι
συμφώνως πρὸς τοὺς ἐν τῇ τελευταίᾳ στήλῃ ἐντὸς
παρελθούσης ἀριθμούς.

ΠΙΝΑΞ ΠΡΟΣ ΕΥΡΕΣΙΝ ΤΗΣ ΗΜΕΡΑΣ ΤΟΥ ΠΑΣΧΑ

A'	5	Ἀπριλίου	A
B'	25	Μαρτίου	Z
Γ'	13	Ἀπριλίου	E
Δ'	2	Ἀπριλίου	A
Ε'	22	Μαρτίου	A
Ϛ'	10	Ἀπριλίου	B
Z'	30	Μαρτίου	E
H'	18	Ἀπριλίου	Γ
Θ'	7	Ἀπριλίου	Ϛ
Υ'	27	Μαρτίου	B
ΙΑ'	15	Ἀπριλίου	Z
ΙΒ'	4	Ἀπριλίου	Γ
ΙΓ'	24	Μαρτίου	Ϛ
ΙΔ'	12	Ἀπριλίου	A
ΙΕ'	1	Ἀπριλίου	Z
ΙϚ'	21	Μαρτίου	Γ
ΙΖ'	9	Ἀπριλίου	A
ΙΗ'	29	Μαρτίου	A
ΙΘ'	17	Ἀπριλίου	B

ΠΙΝΑΞ ΤΩΝ ΚΥΡΙΑΚΩΝ ΓΡΑΜΜΑΤΩΝ

ἔτη ὑπὲρ τὰ ἑμιάτον				Αἰὼν μετὰ Χριστόν						
				0	100	200	300	400	500	600
				700	800	900	1000	1100	1200	1300
0	28	56	84	ΔΓ	ΕΔ	ΣΕ	ΖΣ	ΑΖ	ΒΑ	ΓΒ
1	29	57	85	. Β .	. Γ .	. Δ .	. Ε .	. Σ .	. Ζ .	. Α .
2	30	58	86	. Α .	. Β .	. Γ .	. Δ .	. Ε .	. Σ .	. Ζ .
3	31	59	87	. Ζ .	. Α .	. Β .	. Γ .	. Δ .	. Ε .	. Σ .
4	32	60	88	ΣΕ	ΖΣ	ΑΖ	ΒΑ	ΓΒ	ΔΓ	ΕΔ
5	33	61	89	. Δ .	. Ε .	. Σ .	. Ζ .	. Α .	. Β .	. Γ .
6	34	62	90	. Γ .	. Δ .	. Ε .	. Σ .	. Ζ .	. Α .	. Β .
7	35	63	91	. Β .	. Γ .	. Δ .	. Ε .	. Σ .	. Ζ .	. Α .
8	36	64	92	ΑΖ	ΒΑ	ΓΒ	ΔΓ	ΕΔ	ΣΕ	ΖΣ
9	37	65	93	. Σ .	. Ζ .	. Α .	. Β .	. Γ .	. Δ .	. Ε .
10	38	66	94	. Ε .	. Σ .	. Ζ .	. Α .	. Β .	. Γ .	. Δ .
11	39	67	95	. Δ .	. Ε .	. Σ .	. Ζ .	. Α .	. Β .	. Γ .
12	40	68	96	ΓΒ	ΔΓ	ΕΔ	ΣΕ	ΖΣ	ΑΖ	ΒΑ
13	41	69	97	. Α .	. Β .	. Γ .	. Δ .	. Ε .	. Σ .	. Ζ .
14	42	70	98	. Ζ .	. Α .	. Β .	. Γ .	. Δ .	. Ε .	. Σ .
15	43	71	99	. Σ .	. Ζ .	. Α .	. Β .	. Γ .	. Δ .	. Ε .
16	44	72	..	ΕΔ	ΣΕ	ΖΣ	ΑΖ	ΒΑ	ΓΒ	ΔΓ
17	45	73	..	. Γ .	. Δ .	. Ε .	. Σ .	. Ζ .	. Α .	. Β .
18	46	74	..	. Β .	. Γ .	. Δ .	. Ε .	. Σ .	. Ζ .	. Α .
19	47	75	..	. Α .	. Β .	. Γ .	. Δ .	. Ε .	. Σ .	. Ζ .
20	48	76	..	ΖΣ	ΑΖ	ΒΑ	ΓΒ	ΔΓ	ΕΔ	ΣΕ
21	49	77	..	. Ε .	. Σ .	. Ζ .	. Α .	. Β .	. Γ .	. Δ .
22	50	78	..	. Δ .	. Ε .	. Σ .	. Ζ .	. Α .	. Β .	. Γ .
23	51	79	..	. Γ .	. Δ .	. Ε .	. Σ .	. Ζ .	. Α .	. Β .
24	52	80	..	ΒΑ	ΓΒ	ΔΓ	ΕΔ	ΣΕ	ΖΣ	ΑΖ
25	53	81	..	. Ζ .	. Α .	. Β .	. Γ .	. Δ .	. Ε .	. Σ .
26	54	82	..	. Σ .	. Ζ .	. Α .	. Β .	. Γ .	. Δ .	. Ε .
27	55	83	..	. Ε .	. Σ .	. Ζ .	. Α .	. Β .	. Γ .	. Δ .

22. Λιθογραφημένες ασκήσεις από το φροντιστήριο του Σπ. Λάμπρου.

241.

Χαρτ. 0,45 × 0,31. Αἰῶνος XIX (σ. 259 - 451).

Πρωτόκολλον ἀντιγράφου πράξεων τοῦ Βουλευτικοῦ τῶν Ἑλλήνων ἀπὸ 21 Δεκεμβρίου 1823 μέχρι 10 Ὀκτωβρίου 1824 ὑπ' ἀρ. 558-1230.

Ἐν λευκῷ παραφύλλῳ τῆς ἀρχῆς παλαιὸς ἀριθμὸς πρωτοκόλλου 2480. Ἡ ἀρίθμησις τοῦ κώδικου παλαιὰ κατὰ σελίδας, ἀρχομένη ἀπὸ σ. 259 καὶ διήκουσα μέχρι τ. 451. Γεγραμμέναι σελίδες μόνον αἱ μέχρι τῆς 433, εἶτα δὲ αἱ σ. 434-451 καὶ πλεῖστα ὅσα ἄλλα φύλλα κατόπιν ἄγραφα.

Στάχουσις νεωτάτη.

Ὁ Κατάλογος τῶν κωδίκων τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς περιελάβε μόνους τοὺς ἐλληνικοὺς, ἑξαίρεθέντων τῶν γεγραμμένων εἰς ξένας εὐρωπαϊκὰς καὶ ἀνατολικὰς γλώσσας, πλὴν ὀλίγων ἀναφερομένων εἰς τὰ ἐλληνικὰ πράγματα. Ἐδημοσιεύθη δ' ἐν τῷ Νέῳ Ἑλληνομήμονι Τόμ. Α' σ. 89 κ. ἐ., 225 κ. ἐ., 353 κ. ἐ., 488 κ. ἐ., Τόμ. Β' σ. 226 κ. ἐ., 337 κ. ἐ., 490 κ. ἐ., Τόμ. Γ' σ. 113 κ. ἐ., 243 κ. ἐ., 447 κ. ἐ., Τόμ. Δ' σ. 105 κ. ἐ., 225 κ. ἐ., 368 κ. ἐ., 476 κ. ἐ., Τόμ. Ε' σ. 100 κ. ἐ., 305 κ. ἐ., 468 κ. ἐ., Τόμ. Γ' σ. 77 κ. ἐ. Συνετάχθη δὲ ἀπὸ τοῦ Ἰανουαρίου 1904 μέχρι τοῦ Μαρτίου 1909 ὑπὸ τῶν ἐν τῷ ἐμῷ παλαιογραφικῷ φροντιστηρίῳ ἐργαζομένων χάριν ἀσκήσεως αὐτῶν ὑπὸ τὴν ὀδηγίαν καὶ ἐπιβλεψίν ἐμοῦ, ἐπιθεωρούντος καὶ διορθούντος τὰς περιγραφὰς. Εἶνε δ' οἱ περιγράφαντες οἱ ἐξῆς μαθηταὶ μου κατ' ἀλφαβητικὴν τάξιν: Ἀποστολάκη Ἄννα (ἀρ. 92, 94, 100, 108), Ἀργυρόπουλος Ἄλλ. (ἀρ. 36), Βαρούτσιος Χρ. (ἀρ. 11, 13), Βέης Νίκος (ἀρ. 1, 2, 12, 23, 27, 29, 33, 34), Γεωργάρας Ν. (ἀρ. 31), Γουνοπούλου (ἀρ. 14), Δασκαλάκης Ἄνδρ. (ἀρ. 135, 147), Δασκαλάκης Ι. (ἀρ. 115), Δημητροκάλλης Β. Σ. (ἀρ. 110), Διάφας Ἄθων. (ἀρ. 69, 76, 80, 107), Δρουσιώτης Ἀργυρός (ἀρ. 56), Ζαφειρίου Ν. (ἀρ. 152, 153, 156, 199, 214), Ζαχόπουλος Ἄντ. (ἀρ. 116, 207), Ἰωαννίδης Ι. Γ. (ἀρ. 73), Κακοῦρος Σ. (ἀρ. 30), Καλλιάρης Σπ. (ἀρ. 46, 52), Κασιδάκης Ἀριστείδης (ἀρ. 159, 160, 161, 167, 170, 179, 189), Κελαϊδίτης Πολ. (ἀρ. 114), Κλεάνθους Μυρσίνη (ἀρ. 125, 148, 180, 181, 182, 203, 204), Κοκκίνης (ἀρ. 24), Κομάνος Π. (ἀρ. 75, 78), Κοντός Χρ. (ἀρ. 133, 134, 144, 146, 211), Κοσιδάς Γ. (ἀρ. 93, 95, 99, 101), Κουκουλῆς Φαίδων (ἀρ. 5, 15, 16, 18-20, 25, 37), Λάγιος Ἡλίας (ἀρ. 77, 89, 91, 96, 98), Λαμπράκης Χρ. (ἀρ. 4, 9, 47, 49, 50, 103), Λεγάκης Ἄναστ. (ἀρ. 121, 126, 130, 136, 141, 210), Λιδάδης Ν. (ἀρ. 86, 87, 105), Μαντζουράνης Κ. Ι. (ἀρ. 151, 162, 174, 187, 224, 226), Μαρτζοῦκος Ι. Κ. (ἀρ. 71, 84), Μινεῖκου Σοφία (ἀρ. 120, 131, 139, 145), Μισουρλῆς Δημ. (ἀρ. 124), Μιχαηλίδης Μιχ. (ἀρ. 88, 104), Παλαμιώτης Ἀθ. (ἀρ. 102, 109), Παντελίδης Ἄρ. (ἀρ. 158, 172, 175, 177, 191, 196, 222, 223, 228, 229), Παπαδημητρίου Δημ. (ἀρ. 54), Παπαδόπουλος Α. (ἀρ. 151, 171, 184, 185, 197), Παπαδόπουλος Κωνστ. Α. (ἀρ. 97), Παπαχριστοδούλου Πολυδ. (ἀρ. 154, 165, 169, 173, 217), Παρασκευόπουλος Θεόδ. (ἀρ. 53), Περιστέρης Κ. (ἀρ. 188, 230, 232, 233, 236, 240), Πίππας Δημ. (ἀρ. 119, 128, 129), Πολυζωίδης Ἐμμ. (ἀρ. 44), Πραϊδῆς Γεώργιος (ἀρ. 106), Σερεφετινογλου Πέτρος (ἀρ. 74, 79, 85), Σιούτης Εὐάγγ. (ἀρ. 70, 83), Σπιτάδης Ἰω. (ἀρ. 142, 143), Σταθάκος Νικ. (ἀρ. 192, 201), Σταθῆς Σπυροῖδων (ἀρ. 155, 163, 176, 194, 195, 198, 219, 225, 234, 237, 239, 241), Σταμπόγλη Αἰκατερίνη (ἀρ. 163, 178, 186), Σταμπόγλη Κούλα Π. (ἀρ. 164, 184, 190), Στεφανῆτος Μάρκος (ἀρ. 10), Στεφανίδης Στέφ. (ἀρ. 82, 90), Στουγιαννάκη Εὐστ. (ἀρ. 112, 113, 137), Σφυρῆς Σ. (ἀρ. 48), Τζοβενῆς Ἰω. (ἀρ. 32), Τριανταφυλλίδης Ἐμμ. (ἀρ. 8, 17, 26), Τσοβάννης Ἀλέξ. (ἀρ. 7), Φαρανῆτος Σπυρ. (ἀρ. 166, 183), Χαρτιανίδης Ι. Κ. (ἀρ. 194, 227, 235), Χατζῆς Α. Κ. (ἀρ. Β, 5), Χιωτέλλης Παν. (ἀρ. 45, 51), Χρηστούπουλος Χρ. (ἀρ. 117, 122, 132, 149, 150, 238). Οἱ δὲ λοιποὶ κώδικες περιεγράφησαν ὑπ' ἐμοῦ αὐτοῦ.

ΙΣΤΟΡΙΑ
ΤΗΣ
ΕΛΛΑΔΟΣ

ΜΕΤ' ΕΙΚΟΝΩΝ
ΑΠΟ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΑΤΩΝ ΧΡΟΝΩΝ
ΜΕΧΡΙ ΤΗΣ ΒΑΣΙΛΕΙΑΣ ΤΟΥ ΟΘΩΝΟΣ

ΥΠΟ
ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ Π. ΛΑΜΠΡΟΥ

ΤΟΜΟΣ Δ΄
ΑΠΟ ΤΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΕΙΑΣ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ ΕΙΡΗΝΗΣ
ΜΕΧΡΙ ΝΙΚΗΦΟΡΟΥ ΤΟΥ ΦΩΚΑ
ΜΕΤΑ 47 ΕΙΚΟΝΩΝ ΕΝ ΤΩ ΚΕΙΜΕΝΩΙ
ΚΑΙ 7 ΟΛΟΣΕΛΙΔΩΝ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΠΑΡΑ ΤΩ ΕΚΔΟΤΗ ΚΑΡΟΛΩ ΜΠΕΚ

1898

25. Δημήτριος Πατσόπουλος,
καθηγητής Ιστορίας μέσων
και νεωτέρων χρόνων.

26. Γεώργιος Κρέμος, υφηγητής.

27. Δημήτριος Καλοποθάκης, υφηγητής.

28. Παύλος Καρολίδης, υπηγητής, καθηγητής Ιστορίας του ελληνικού έθνους.

ΚΑΡΟΛΙΔΕΙΟΙ
ΑΝΕΠΙΣΤΑΣΙΑΙ

ΥΠΟ

ΣΠΥΡ. Π. ΛΑΜΠΡΟΥ

Ὡστε οικοδόμηται τῆς καὶ αὐτῆς, ὡς δειξῆς
οὐκ ἀνατρέψαι μόνον τὸ πᾶν ἔλλων γεννάδας ὄν,
ἀλλὰ τὶ καὶ αὐτὸς ἐπινοήσαι θεῶν καὶ ὁ οὐδαὶς
ἂν, ἀλλ' οὐδ' ὁ Μῶμος μωμῆσαι δύναιτο.

ΛΟΥΚΙΑΝΟΣ.

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΕΚ ΤΟΥ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΥ ΤΗΣ ΕΣΤΙΑΣ

Ἐν τῷ περιτόλῳ τοῦ Βουλευτηρίου

1892

29. Λίβελος του Σπ. Λάμπρου εναντίον του Π. Καρολίδη (1892).

Ἔν ΛΟΗΝΑΙΣ ΤΗ 18. Μαΐου 1899

ΒΑΣΙΛΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΤΟ ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ
ΤΩΝ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΤΗΣ ΔΗΜΟΣΙΑΣ
ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΕΩΣ

ΑΠΟ. { ΠΡΟΤ. 2556
ΔΕΚΡ. 6586

Π ρ ο ς
τὸν κ. *Καρολίδου*
καθηγητὴν ἐν τῷ Ἐθνικῷ Πανεπιστημίῳ

Παρακαλοῦμεν ὑμᾶς, ἵνα παραστήτε συμφώνως τῷ Β. Διατάγματι τῆς 28 Ἀυγούστου 1897 εἰς τὰς ἀπολυτήριους ἐξετάσεις *ἐν τῷ Καρ. Ὁλ. Παν. ἐπιμ. μαθημάτων αἰσθητικῆς ἀγωγῆς ἀπὸ τῆς 19 εἰς τὴν 23 καὶ ἐν τῷ Ἐθν. Παν. ἐπιμ. μαθημάτων αἰσθητικῆς ἀγωγῆς ἀπὸ τῆς 19*

Μετὰ δὲ τὴν λήξιν τῆς ἐπιτεωρήσεως παρακαλεῖσθε νὰ υποβάλητε ἡμῖν ἐκθεσιν, ἐν ἣ νὰ δηλώτε τὴν γνώμην ὑμῶν, περὶ τῆς προόδου τῶν μαθητῶν καὶ τῆς ἐνεργείας τῶν διδασκόντων καὶ καθόλου περὶ τῆς καταστάσεως τῶν γυμνασίων, ἃ οὐ ἐπιτεωρήθητε, ἵνα αὕτη χρησιμεύσῃ ὡς βᾶσις διὰ τὰς ἐπενεκτέας μεταβολὰς καὶ βελτιώσεις ἐν τῇ Μέσῃ Ἐκκαίδευσί.

Ο ΥΠΟΥΡΓΟΣ

Α. Α. Ευταξία

Α. Α. Ευταξία

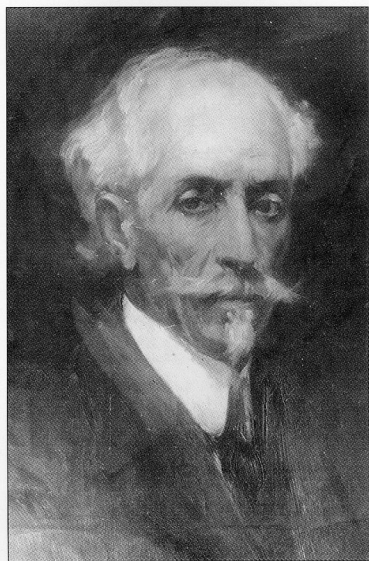
30. Επιστολή του υπουργού Παιδείας Αθανασίου Ευταξία στον Π. Καρολίδη με θέμα τη συμμετοχή του σε απολυτήριες εξετάσεις γυμνασίων.

31. Οι αίθουσες του Φιλολογικού, του Φιλοσοφικού και του Ιστορικού-Αρχαιολογικού Σπουδαστηρίου στο κεντρικό κτίριο του Πανεπιστημίου (δεκαετία 1920).

32. Σωκράτης Κουγέας, καθηγητής Αρχαίας ιστορίας.

33. Γεώργιος Σωτηριάδης, καθηγητής
Ιστορίας μέσων και νεωτέρων χρόνων.

34. Κωνσταντίνος Ράδος,
έκτακτος καθηγητής.

145. Winter-Semester 1907/08

MITGLIEDS-KARTE
zur
AKADEMISCHEN LESEHALLE

für Herrn *So. Kragas*

Gültig bis 31. März 1908

Empfangen 3 Mark.

Berlin, den *16. 10. 07*

35. Φοιτητικές κάρτες του Σωκράτη Κουγέα
από τα χρόνια των σπουδών του στη Γερμανία.

KÖNIGLICHE BIBLIOTHEK
Handschriftenabteilung
1. April 1908 bis 31. März 1909

Arbeitszimmerkarte Nr. 15.

Eigenhändige Unterschrift des Inhabers

Sokrates Kragas

Stand: *Gr. phil.*

Wohnung: *Schillerstr. 76^{II} e.*

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΤΗΣ ΕΚΔΡΟΜΗΣ

Κυριακή 13 Μαΐου, ὥρα 6,50' π. μ. 'Αναχώρησις ἐκ τοῦ σταθμοῦ τοῦ σιδηροδρόμου Πειραιῶς—'Αθηνῶν— Πελοποννήσου. Ὁρ. 8,40' μ. μ. 'Απόβασις εἰς Ὀλυμπίαν.

Δευτέρα 14 Μαΐου, ὥρ. 7—9 π. μ. Περιήγησις τοῦ μουσείου (Α' δμάς). Περιήγησις τῆς Ἄλτεως (Β' καὶ Γ' δμάς). Ὁρ. 9,30'—11,30' π. μ. Περιήγησις τοῦ μουσείου (Β' δμάς). Περιήγησις τῆς Ἄλτεως (Α' καὶ Γ' δμάς). Ὁρ. 4—6 μ. μ. Περιήγησις τοῦ μουσείου (Γ' δμάς). Περιήγησις τῆς Ἄλτεως (Α' καὶ Β' δμάς).

Τρίτη 15 Μαΐου, ὥρ. 7—9 π. μ. Περιήγησις τοῦ μουσείου (Γ' δμάς). Περιήγησις τῆς Ἄλτεως (Α' καὶ Β' δμάς). Ὁρ. 9,30'—11,30' π. μ. Περιήγησις τοῦ μουσείου (Β' δμάς). Περιήγησις τῆς Ἄλτεως (Α' καὶ Γ' δμάς). Ὁρ. 4—6 μ. μ. Περιήγησις τοῦ μουσείου (Α' δμάς). Περιήγησις τῆς Ἄλτεως (Β' καὶ Γ' δμάς).

Τετάρτη 16 Μαΐου, ὥρ. 7 π. μ. Διδασκαλία περὶ Ὀλυμπίας καὶ τῶν Ὀλυμπιακῶν ἀγώνων ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ κ. **Σπ. Π. Λάμπρου**, ἐν τῷ πρὸ τοῦ Μουσείου χώρῳ. — Διδασκαλία περὶ τῆς ἀνασκαφῆς τῆς Ὀλυμπίας ὑπὸ τοῦ Πρυτάνεως κ. **Ν. Γ. Πολίτου**, ἐν τῇ Παλαίστρᾳ. — Διδασκαλία περὶ τοῦ ἑλληνικοῦ ναοῦ ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ κ. **Π. Καββαδία**, ἐν τῷ Ἡραίῳ καὶ τῷ Φυλιπείῳ. — Διδασκαλία περὶ τῆς ἱστορίας τῆς Ἄλτεως κατὰ τοὺς ἀρχαίους χρόνους ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ κ. **Χρ. Τσουντα**, ἀπὸ τῶν πρὸς τὴν κρηπίδα τῶν θησαυρῶν προπόδων τοῦ Κρονίου ὄρου.

Ὁρ. 4—5 μ. μ. Ἐν τῇ μεγάλῃ αἰθούσῃ τοῦ Μουσείου. Τοπογραφικὰ καὶ ἱστορικὰ περὶ Ἡλίδος ὑπὸ τοῦ καθη-

γητοῦ κ. **Σπ. Π. Λάμπρου**. — Περὶ τῆς Ἡλίδος ἐν τῷ ἱερῷ ἀγῶνι τοῦ 1821 ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ κ. **Π. Καρολίδου**.

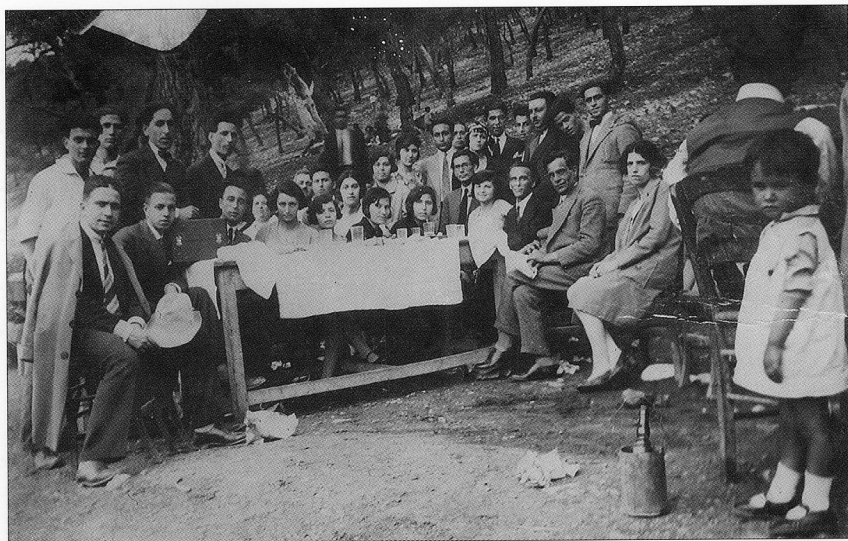
Πέμπτη 17 Μαΐου, ὥρ. 5,25' π. μ. 'Αναχώρησις ἐξ Ὀλυμπίας. Ὁρ. 7,10' μ. μ. 'Απόβασις εἰς Ἀθήνας.

Δύνανται νὰ μετάρχωσι τῆς ἐκδρομῆς οἱ δευτεροεῖς, τριτοεῖς καὶ τεταρτοεῖς φοιτηταὶ τῆς φιλοσοφικῆς σχολῆς καὶ οἱ ἐγγεγραμμένοι κατὰ τὸ προηγούμενον ἀκαδημαϊκὸν ἔτος ἢ τὴν πρώτην ἐξαμηνίαν τοῦ ἐνεστώτος τελειόφοιτοι τῆς φιλοσοφικῆς σχολῆς, οἱ διαμένοντες ἐν Ἀθήναις. Τούτοι οἱ ναῦλοι τοῦ σιδηροδρόμου καὶ τὰ ἔξοδα τοῦ καταλύματος καταβάλλονται ὑπὸ τοῦ Ἐθνικοῦ Πανεπιστημίου, τὴν δὲ τροφὴν αὐτῶν θὰ προμηθεύονται οὗτοι ἐξ ἰδίων.

Ἐξαιρετικῶς κατὰ τὸ ἐνεστὸς ἀκαδημαϊκὸν ἔτος ἐπιτρέπεται καὶ εἰς φοιτητὰς καὶ τελειόφοιτους διαμένοντας ἐκτὸς τῶν Ἀθηνῶν, νὰ μετάρχωσι τῆς ἐκδρομῆς, ὑποβάλλοντες περὶ τούτου εἰς τὴν Πρυτανεῖαν μέχρι τῆς 6 Μαΐου αἴτησιν, ἐν ἣ θὰ ὀρίζεται καὶ ὁ σταθμὸς τοῦ σιδηροδρόμου Πελοποννήσου, ἐξ οὗ θὰ ἀναχωρήσῃ ἕκαστος. Οὗτοι θὰ λάβωσι μέχρι τῆς προτελευταίας τῆς ἐκδρομῆς ἐκ τῶν οικείων σταθμῶν εἰσιτήρια Γ' θέσεως ἀνόδου καὶ καθόδου, καταβάλλοντες ἐκ τῶν ἰδίων τὸ τίμημα, μὲ τὴν κεκαנוμισμένην χάριν τῶν φοιτητῶν ἐκπτώσιν τῶν 50 %.

Ἐγκρίσει τῶν καθηγητῶν τοῦ ἀρχαιολογικοῦ φροντιστηρίου ἐπιτρέπεται καὶ εἰς τοὺς βουλομένους τῶν διδασκόντων τῆς φιλοσοφικῆς σχολῆς νὰ μετάρχωσι τῆς ἐκδρομῆς, καταβάλλοντες ἐκ τῶν ἰδίων τὸν ναῦλον ἐπὶ τῇ κεκανομισμένῃ χάριν τῶν φοιτητῶν ἐκπτώσει τῶν 50 %, πρὸς δὲ τούτοις καταβάλλοντες εἰς τὸ ταμεῖον τοῦ Πανεπιστημίου καὶ ἑτέρας δερ. ἔνδεκα διὰ τὰς ἄλλας διαπάνας τῆς ἐκδρομῆς, πλην τῆς τροφῆς.

Πρὸς εὐκολίαν τῆς διδασκαλίας οἱ φοιτηταὶ καὶ τελειόφοιτοι θὰ διανεμηθῶσιν εἰς τρεῖς ἰσαριθμοῦς ομάδας, ὧν ἕκαστη ἐν Ὀλυμπίᾳ θὰ διδάσκηται ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ καθηγητοῦ. Τὴν πρώτην ομάδα θὰ διδάξῃ ὁ καθηγητὴς κ. Ν. Γ. Πολίτης, τὴν δευτέραν ὁ καθηγητὴς κ. Παν. Καββαδίας καὶ τὴν τρίτην ὁ καθηγητὴς κ. Χρ. Τσουντας.

38. Φωτογραφία από εκδρομή φοιτητών και φοιτητριών της Φιλοσοφικής Σχολής. Διακρίνονται, καθισμένοι δεξιά, δίπλα στην καθιστή γυναίκα, οι Αδ. Αδαμαντίου και Ν. Βέγης.

39. Φωτογραφία από εκδρομή φοιτητών και φοιτητριών της Φιλοσοφικής Σχολής στη Θεσσαλονίκη (1929). Διακρίνονται οι Α. Κεραμόπουλλος και Αδ. Αδαμαντίου καθισμένοι δίπλα στην άδεια καρέκλα.

40. Κωνσταντίνος Αμαντος, καθηγητής Βυζαντινής ιστορίας.

ΚΩΝΣΤ. Ι. ΑΜΑΝΤΟΥ

Υ Π Ο Μ Ν Η Μ Α

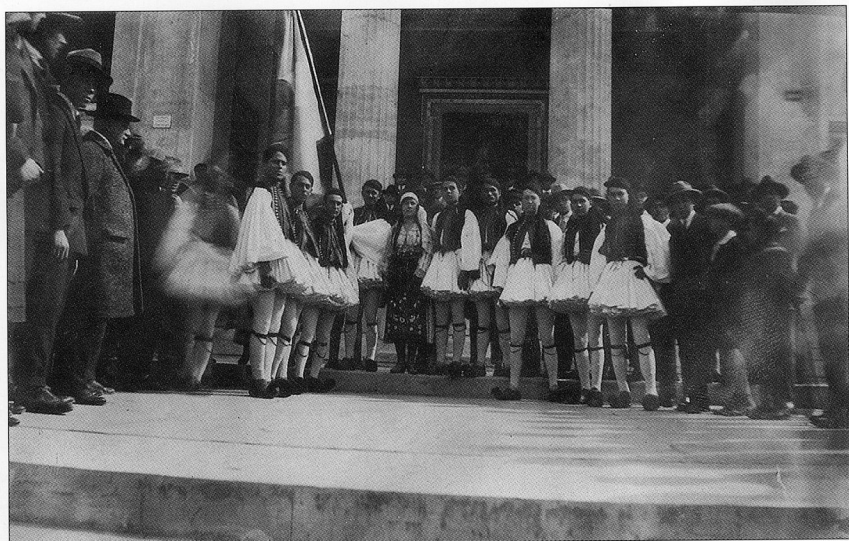
Πρὸς τὴν Φιλοσοφικὴν Σχολὴν τοῦ ἐν Ἀθήναις

Πανεπιστημίου.

Ἐπὶ τῇ ὑποβολῇ ὑποψηφιότητος διὰ τὴν τακτικὴν

ἔδραν τῆς Βυζαντινῆς Ἱστορίας.

41. Υπόμνημα του Κ. Αμαντου για την έδρα της Βυζαντινής ιστορίας (1924).

42-43. Φωτογραφίες από τον εορτασμό της 25ης Μαρτίου 1926
στα Προπύλαια του Πανεπιστημίου.

44. Μιχαήλ Βολονάκης,
καθηγητής Ιστορίας μέσων και
νεωτέρων χρόνων.

ΕΘΝΙΚΟΝ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΝ ΑΘΗΝΩΝ

ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ
ΕΙΣ ΤΑΣ ΕΟΡΤΑΣ ΤΗΣ ΕΚΑΤΟΝΤΑΕΤΗΡΙΔΟΣ
ΤΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΠΑΛΙΓΓΕΝΕΣΙΑΣ

ΛΟΓΟΣ ΚΑΙ ΠΡΟΣΦΩΝΗΣΕΙΣ

ΜΙΧΑΗΛ Δ. ΒΟΛΟΝΑΚΗ

ΤΑΚΤΙΚΟΥ ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

45. Νικόλαος Βλάχος,
υφηγητής.

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

1931

46. Λόγοι του Μ. Βολονάκη για τους εορτασμούς
της εκατονταετηρίδας του Αγώνα (1931).

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΔΙΑΓΡΑΜΜΑΤΩΝ

1. Αναλογία (%) μαθημάτων ανά γνωστικό αντικείμενο (1837-1932)	375
2. Αναλογία (%) μαθημάτων ανά γνωστικό αντικείμενο και δεκαετία (1837-1932)	376
3. Αναλογία (%) διδασκαλίας καθηγητών / υφηγητών ανά γνωστικό αντικείμενο (1837-1932)	377
4. Αναλογία (%) μαθημάτων / φροντιστηρίων ανά δεκαετία στο πρόγραμμα μαθημάτων (1837-1932)	379
5. Αναλογία (%) μαθημάτων / φροντιστηρίων ανά γνωστικό αντικείμενο (1837-1932)	381
6. Αναλογία (%) διδασκαλίας των μαθημάτων με βάση τη χρονική περίοδο του αντικειμένου (1837-1932)	384
7. Αναλογία (%) διδασκαλίας των μαθημάτων ιστορίας με βάση τη χρονική περίοδο του αντικειμένου (1837-1932)	385

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

1. Τοιχογραφία του αυστριακού ζωγράφου Καρλ Ραλ στη ζωφόρο των Προπυλαίων. Παριστάνεται ο Όθων, καθισμένος στον θρόνο του στο κέντρο, περιστοιχισμένος δεξιά και αριστερά από τις αναγεννημένες στην Ελλάδα επιστήμες. Το σχέδιο της τοιχογραφίας είχε ανατεθεί από τον Σ. Σίνα στον Ραλ το 1861. Τελικά η τοιχογραφία ολοκληρώθηκε το 1888, μετά τον θάνατο του Ραλ, από τον ζωγράφο Έντουαρντ Λεμπιέτσκι, δαπάναις του ομογενούς Στέργιου Δούμπα από τη Βιέννη. Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, *Κατάλογος Έκθεσης Ενθυμημάτων*, Αθήνα, Μουσείο Ιστορίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, 1987, σ. 126-127. 483
2. Το παλαιό Πανεπιστήμιο: η οικία Σταματίου Κλεάνθη στη διασταύρωση των οδών Θόλου και Πρυτανείου στην Πλάκα, όπου στεγάστηκε αρχικά το Οθώναιο Πανεπιστήμιο. *Το Αθήνησι Πανεπιστήμιον μετά των παραρτημάτων αυτού*, Αθήνα 1923-1924, σ. 4. 484
3. Πρόσοψη του κεντρικού κτιρίου του Πανεπιστημίου (αρχές 20ού αιώνα). *Το Αθήνησι Πανεπιστήμιον...*, ό.π., σ. 5. 485
4. Κ. Δ. Σχινάς. Γεννάδειος Βιβλιοθήκη. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 13, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1977, σ. 69. 486
5. Εξάφυλλο του πρυτανικού λόγου του Κ. Δ. Σχινά. *Λόγος εκφωνηθείς υπό του κυρίου Κωνστ. Δ. Σχινά κατά την Γ' Μαΐου ΑΩΛΗ' περιέχων έκθεσιν των εν τω Οθωνικώ Πανεπιστημείω κατά την παύσασαν διοικητικήν περίοδον γενομένων*, Αθήνα 1838. 486
6. Θεόδωρος Μανούσης. Έργο του Δ. Τσόκου. Εθνικόν και Καποδιστριακόν Πανεπιστήμιον Αθηνών, *Εκατονταετηρίς 1837-1937*, Αθήνα 1937, σ. 57. 487
7. Έντουαρντ Μάσσον. Λεπτομέρεια από προσωπογραφία. Εθνικόν και Καποδιστριακόν Πανεπιστήμιον Αθηνών, ό.π. 487
8. Απόσπασμα από πρωτοσέλιδο άρθρο της εφημερίδας Αιών στις 11 Φεβρουαρίου 1848 με τίτλο «Ο Μανούσης. Άρθρον Βον». 487
9. Μονόφυλλο πρόγραμμα μαθημάτων του Πανεπιστημίου Αθηνών κατά το θερινό εξάμηνο του πανεπιστημιακού έτους 1856-1857. *Πρόγραμμα των κατά την θερινήν εξαμηνίαν του 1857 έτους εν τω του Όθωνος Πανεπιστημίω παραδοθησομένων μαθημάτων*. ΙΑΠΑ, Αρχείο Πρωτοκόλλου. 488
10. Κ. Δ. Παπαρρηγόπουλος. Έργο του Β. Κοντόπουλου. Χρύσανθος Α. Χρήστου (επιμ.), *Προσωπογραφίες από τη συλλογή του Πανεπιστημίου Αθηνών*, Αθήνα, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο, 1987, σ. 142. 489

11. Χειρόγραφη αίτηση του Κ. Παπαρρηγόπουλου, 29 Μαΐου 1871, στον πρύτανη αναφορικά με την οικονομική ενίσχυση του Δ' τόμου της *Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους* από το Πανεπιστήμιο Αθηνών. ΙΑΠΑ, Αρχείο Πρωτοκόλλου. Φάκελος 3.9.: «Πρυτανεία Κων. Βουσάκη. Συνδρομαί προς έκδοσιν συγγραμμάτων.» 490
12. Χειρόγραφη καταγραφή με τις οικονομικές συνδρομές για την *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* του Κ. Δ. Παπαρρηγόπουλου από το Πανεπιστήμιο Αθηνών (1862-1870). ΙΑΠΑ, Αρχείο Πρωτοκόλλου. Φάκελος 3.9.: «Συνδρομαί προς έκδοσιν συγγραμμάτων.» 491
13. Σελίδα τίτλου του Β' τόμου (1862) από την πρώτη έκδοση του πολύτομου έργου του Κωνσταντίνου Δ. Παπαρρηγόπουλου *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των νεωτέρων, χάριν των πολλών εξεργασθείσα.* 492
14. Δημήτριος Βερονιάρδης. Έργο του Βικέντιου Μποκατσιάμπη. Πανεπιστήμιο Αθηνών. 493
15. Γρηγόριος Παππαδόπουλος. Ο εν Αθήναις Σύλλογος προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων, *Η δράσις του Συλλόγου κατά την εκατονταετίαν 1869-1969*, Αθήνα 1970, εικόνες χωρίς αρίθμηση. 493
16. Σωκράτης Τσιβανόπουλος. Έργο του Βύρωνα Κοντόπουλου. Εθνικόν και Καποδιστριακόν Πανεπιστήμιον Αθηνών, ό.π. 493
17. Το πρόγραμμα μαθημάτων του Φιλολογικού τμήματος του Πανεπιστημίου Αθηνών (χειμερινό εξάμηνο 1875-1876). *Αναγραφή των επί το ακαδημαϊκόν έτος 1875-1876 αρχών του Εθνικού Πανεπιστημίου*, σ. 14-15. 494
18. Αίτηση του πρώην καθηγητή Σ. Τσιβανόπουλου για την οικονομική ενίσχυση ιστορικών του έργων από το Πανεπιστήμιο Αθηνών (1888). ΙΑΠΑ, Αρχείο Πρωτοκόλλου. Φάκελος 3.9.: «Συνδρομαί προς έκδοσιν συγγραμμάτων (1887-1888).» 495
19. Σπυρίδων Λάμπρος. Έργο του Γ. Ν. Ροϊλού. Χρύσανθος Α. Χρήστου (επιμ.), ό.π., σ. 138. 496
20. Πίναξ ημερών παρελθουσών. Λιθογραφημένες ασκήσεις χρονολογίας από το φροντιστήριο του Σπ. Λάμπρου. Ιστορικό Σπουδαστήριο του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών. Αρχείο Σπυρίδωνος Λάμπρου. 497
21. Πίναξ προς εύρεσιν της ημέρας του Πάσχα. Λιθογραφημένες ασκήσεις χρονολογίας από το φροντιστήριο του Σπ. Λάμπρου. Αρχείο Σπ. Λάμπρου, ό.π. 497
22. Πίναξ των Κυριακών γραμμάτων. Λιθογραφημένες ασκήσεις χρονολογίας από το φροντιστήριο του Σπ. Λάμπρου. Αρχείο Σπ. Λάμπρου, ό.π. 498
23. Κατάλογος των φοιτητών και φοιτητριών που συμμετείχαν στη σύνταξη του καταλόγου των χειρογράφων της Βιβλιοθήκης της Βουλής υπό την καθοδήγηση του Σπ. Λάμπρου. *Νέος Ελληνομνήμων* 6 (1909), σ. 241. 499
24. Σελίδα τίτλου από τον Δ' τόμο (1898) του εξάτομου έργου του Σπ. Λάμπρου, *Ιστορία της Ελλάδος μετ' εικόνων από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι της βασιλείας του Όθωνος.* 500

25. Δημήτριος Πατσόπουλος. Εθνικόν και Καποδιστριακόν Πανεπιστήμιον Αθηνών, *ό.π.*, σ. 60. 501
26. Γεώργιος Κρέμος. Φωτογραφία του ιστορικού σε νεαρή ηλικία. Θ. Χρήστου, *Γεώργιος Π. Κρέμος (1839-1926). Ένας κορυφαίος αρχαιολόγος ιστορικός*, Αθήνα 2005, σ. 53. 501
27. Δημήτριος Καλοποθάκης. Φωτογραφία. *Η Ελλάς κατά τους Ολυμπιακούς Αγώνες του 1896. Πανελλήνιον Εικονογραφημένον Λεύκωμα*, Εν Αθήναις, Καταστήματα «Ακροπόλεως» Βλ. Γαβριηλίδου, 1896, σ. 195. 501
28. Παύλος Καρολίδης. Έργο του Κ. Ρωμανίδη. Χρυσάνθος Α. Χρήστου (επιμ.), *ό.π.*, σ. 152. 502
29. Το εξώφυλλο του λιβελου που έγραψε ο Σπ. Λάμπρος εναντίον του Π. Καρολίδη: *Καρολίδειο ανεπιστάσιαι*, Αθήνα, Τυπογραφείον της Εστίας, 1892. 502
30. Επιστολή του υπουργού Παιδείας Αθανασίου Ευταξία προς τον Καρολίδη για την παρουσία του στις απολυτήριες εξετάσεις των γυμνασίων στον Βόλο, στην Καρδίτσα και στη Λαμία (12 Ιουνίου 1899). ΕΛΙΑ, Αρχείο Οικογένειας Καρολίδη, Φάκελος 1: «Επαγγελματική και πολιτική δραστηριότητα Π. Καρολίδη», Υποφάκελος 1.2.: «Υπηρειακή αλληλογραφία (1871-1930)». 503
31. Οι αίθουσες του Φιλολογικού, του Φιλοσοφικού και του Ιστορικού-Αρχαιολογικού Σπουδαστηρίου στο κεντρικό κτίριο του Πανεπιστημίου (δεκαετία 1920). *Το Αθήνησι Πανεπιστήμιον...*, *ό.π.*, σ. 13. 504
32. Σωκράτης Κουγέας. Φωτογραφία. Εθνικόν και Καποδιστριακόν Πανεπιστήμιον Αθηνών, *ό.π.*, σ. 63. 505
33. Γεώργιος Σωτηριάδης. Πανεπιστήμιο Αθηνών. 505
34. Κωνσταντίνος Ράδος. Φωτογραφία. Κωνστ. Φ. Σκόκος, *Εθνικόν Ημερολόγιον*, Αθήνα 1909, σ. 47. 505
35. Φοιτητικές κάρτες του Σωκράτη Κουγέα από τα χρόνια των σπουδών του στη Γερμανία. Η επάνω κάρτα αποτελεί άδεια εισόδου στο ακαδημαϊκό σπουδαστήριο, στο Πανεπιστήμιο του Βερολίνου (χειμερινό εξάμηνο 1907-1908). Η κάτω κάρτα αποτελεί άδεια εισόδου στο Τμήμα Χειρογράφων στη Βασιλική Βιβλιοθήκη (1908). ΕΛΙΑ, Αρχείο Σωκράτη Κουγέα. 506
36. Γράμμα του Νικολάου Πολίτη, πρύτανη του Πανεπιστημίου Αθηνών, προς τον Σωκράτη Κουγέα (1907). Στο γράμμα διακρίνεται η οικειότητα του πρεσβύτερου Πολίτη προς τον νεαρό Κουγέα, υπότροφο του Πανεπιστημίου στη Γερμανία, καθώς και το ενδιαφέρον του για τη συνέχιση των σπουδών του. ΕΛΙΑ, Αρχείο Σωκράτη Κουγέα. 507
37. Πρόγραμμα αρχαιολογικής εκδρομής της Φιλοσοφικής Σχολής (1907). 13-17 Μαΐου 1907. *Αρχαιολογική εκδρομή των φοιτητών της Φιλοσοφικής Σχολής εις Ολυμπίαν*, Αθήνα, Τύποις Π. Δ. Σακελλαρίου, 1907, σ. 1. 508
38. Φωτογραφία από εκδρομή φοιτητών και φοιτητριών της Φιλοσοφικής Σχολής. Διακρίνονται οι Αδ. Αδαμαντίου και Ν. Βέης, καθισμένοι δεξιά, δίπλα στην καθιστή γυναίκα. Αρχείο Μαίρης και Νίκου Βέη. Ευχαριστώ την Ένη Βέη-Σεφερλή για την ευγενική παραχώρηση της φωτογραφίας. 509

39. Φωτογραφία από εκδρομή φοιτητών και φοιτητριών της Φιλοσοφικής Σχολής στη Θεσσαλονίκη (1929). Διακρίνονται καθισμένοι δεξιά, δίπλα στην άδεια καρέκλα, οι Α. Κεραμόπουλλος και Αδ. Αδαμαντίου. Τη συγκεκριμένη φωτογραφία είχε αποστείλει η Μαίρη Βέη στη μητέρα της. Στην πίσω πλευρά σημειώνει ότι διανυκτέρευσαν στο Διδασκαλείο Θηλέων και ότι όλες οι εφημερίδες ασχολήθηκαν με την άφιξή τους στην πόλη. Αρχείο Μαίρης και Νίκου Βέη. Ευχαριστώ την Ένη Βέη-Σεφερλή για την ευγενική παραχώρηση της φωτογραφίας. 509
40. Κωνσταντίνος Άμαντος. Φωτογραφία. Παγκόσμιο βιογραφικό λεξικό, τ. 1, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, σ. 208. 510
41. Το εξώφυλλο του υπομνήματος που κατέθεσε ο Κ. Άμαντος για την υποψηφιότητά του στη έδρα της Βυζαντινής ιστορίας το 1924: *Υπόμνημα προς την Φιλοσοφικήν Σχολήν του εν Αθήναις Πανεπιστημίου. Επί τη υποβολή υποψηφιότητος διά την τακτικήν έδραν της Βυζαντινής Ιστορίας.* 510
- 42-43. Φωτογραφίες από τον εορτασμό της 25ης Μαρτίου 1926 στα Προπύλαια του Πανεπιστημίου Αθηνών. Αρχείο Μαίρης και Νίκου Βέη. 511
44. Μιχαήλ Βολονάκης. Φωτογραφία. Εθνικόν και Καποδιστριακόν Πανεπιστήμιον Αθηνών, ό.π., σ. 63. 512
45. Νικόλαος Βλάχος. Έργο του Α. Πολυκανδριώτη. Χρύσανθος Α. Χρήστου (επιμ.), ό.π., σ. 203. 512
46. Εθνικόν και Καποδιστριακόν Πανεπιστήμιον Αθηνών, Συμμετοχή του Πανεπιστημίου εις τας εορτάς της Εκατονταετηριδος της Εθνικής Παλιγγενεσίας. Λόγοι και προσφωνήσεις Μιχαήλ Δ. Βολονάκη, τακτικού καθηγητού της Ιστορίας, Αθήνα 1931: Το εξώφυλλο της συλλογής. 512

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ

Το ευρετήριο περιλαμβάνει πρόσωπα, φυσικά και μη, τοπωνύμια, ιστορικά γεγονότα και περιόδους, έργα, τα οποία αποτελούν συστατικά μέρη της κυρίως αφήγησης. Το ίδιο κριτήριο ακολουθείται και στις υποσημειώσεις. Δεν ευρετηριάζονται λέξεις που απαντώνται πολύ συχνά στο κείμενο, όπως Έλληνας, Πανεπιστήμιο Αθηνών με τις κατά καιρούς ονομασίες του, καθώς και οι σχολές του. Πλήρης κατάλογος των μαθημάτων περιλαμβάνεται στο Παράρτημα, ενώ οι έδρες καταγράφονται στην εργογραφία-βιβλιογραφία των διδασκόντων. Τέλος, ευρετηριάζονται ομαδικά οι δήμοι, τα εργαστήρια, οι εταιρείες/σύλλογοι, τα μουσεία, τα νοσοκομεία, τα πανεπιστήμια και τα φροντιστήρια.

- Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος 300, 314, 399
 Αβέρωφ Γεώργιος (1818-1899) 139
 Αγγλία 40, 68, 103, 110, 188, 204, 213, 249, 299, 370, 395· Άγγλοι 93· Αγγλο-σάξονες 110
 Άγιον Όρος 113, 242, 243, 284, 318, 326
 Αγίου Βαρθολομαίου, νύχτα 204
 Αγωγή του πολίτου (Μ. Βολονάκης) 303, 350
 Αδαμαντίου Αδαμάντιος (1875-1937) 218, 260, 276, 279, 284, 285, 297, 298, 308, 318, 319, 322, 323, 326, 335, 336, 338, 339, 343, 351, 358, 382, 509, 517, 518
 Αθήνα 49, 52, 53, 67, 88, 107, 113, 134, 164, 181, 190, 191, 207, 218, 235, 274, 317, 323, 364, 380
 Αθηνά 62
 Αθηνά 56, 80, 126, 129
 Αι ιστορικά μελέται εν Ελλάδι (Σπ. Λάμπρος) 255
 Αϊ-Γιάννης Κουουρίας 147
 Αίγινα 237, 238
 Αίγιο 226
 Αίγυπτος 90, 124, 299, 360· Αιγύπτιοι 49, 151
 Αιθιοπία 299
 Αικατερίνη των Μεδίκων 204
 Αίμος, χερσόνησος 299, 302, 361
 Αινειάδα (Βιογίλιος) 63
 Αιχχον (Eichhorn) Γιόχαν Γκόττφρηντ (1752-1827) 72
 Αιών 79, 80, 88, 487, 515
 Ακαδημαϊκό Γυμναστήριο 182
 Ακαδημία Αθηνών 358· Ιστορικό Λεξικό της Ελληνικής Γλώσσης 317, 319, 327, 333, 336, 358, 359· Λογογραφικό Αρχείο 358, 359· Μεσαιωνικό Αρχείο 355, 358, 359
 Ακαδημία των Ιστορικών Επιστημών (Κωνσταντινούπολη) 218
 Ακάθιστος Ύμνος 107
 Ακρόπολη 32, 62, 382
 Αλεξάνδρεια 326
 Αλεξανδρής Απόστολος (1879-1961) 306
 Αλισανδράτος Γιώργος (1915-2004) 290, 354
 Άμαντος Κωνσταντίνος (1874-1960) 174, 279, 297, 298, 301, 308, 311, 314, 315, 317-319, 323, 327-336, 338, 340, 343, 344, 346, 350-356, 365, 369, 370-372, 399, 510, 518
 Αμβρακικός κόλπος 195
 Αμερική 68, 70, 71, 198
 Αμπελάς Τιμολέων (1850-1926) 221
 Αμπέτειος Σχολή 327
 Ανατολικό Ζήτημα 219, 299, 362, 378
 Ανδρίτσαϊνα 201
 Ανδριώτης Νικόλαος (1906-1976) 355
 Ανδρονίκιο 207
 Αντιβασιλεία 29, 30, 47, 56, 66, 68
 Αντιόχεια 326
 Ανωτάτη Γεωπονική Σχολή 273
 Ανωτάτη Σχολή Καλών Τεχνών 273
 Αποστολάκης Γιάννης (1886-1947) 362
 Αποστολίδης Μισαήλ (1789-1862) 62, 81
 Άραβες 203
 Αράχοβα 225
 Αρβανιτόπουλος Απόστολος (1874-1942) 308
 Άργος 238
 Αργυρόπουλος Περικλής (1809-1860) 38, 81
 Αρέθας Καισαρείας, επίσκοπος 352
 Άρειος Πάγος 68, 83
 Αριστοτέλης 62, 383
 Αρμένιοι, διώξεις 191
 Άρτα 195
 Αρχαιολογική Εφημερίς 294
 Αρχαιολογική Υπηρεσία 294, 377
 Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας 227
 Αρχεϊόν των Βυζαντινών Μνημείων της Ελλάδος 321
 Ασία 49, 52, 126, 215, 234, 330
 Ασκληπιός 62
 Ασομοδαίος 153

- ΑΣΟΕΕ 273
 Ασσύριοι 49, 151
 Αστεροσκοπείο 180
 Αστήρ της Ανατολής (Ο) 198, 199
 Ασόπιος Κωνσταντίνος (1785-1872) 54, 59, 62, 81, 88, 102, 129, 131, 133, 139, 143, 180
 Αττική 382
 Αυστρία 83
 Αυτοκέφαλο της Ελληνικής Εκκλησίας 117
 Αφρική 49, 52
 Αχαϊκή Συμπολιτεία 49, 53
 Αχαρνές 237, 238
 Άχενβαλλ (Achenwall) Γκόττφροντ (1719-1772) 69

American Historical Review 232

 Β' Παγκόσμιος Πόλεμος 328, 332, 363
 Βαβυλώνιοι 151, 296
 Βαγιακάκος Δικαίος 290, 354
 Βακτριανή 124
 Βαλέτας Σπυρίδων (1779-1843) 74
 Βαλκάνια 265· Βαλκανική χερσόνησος 220, 330
 Βαλκανικοί Πόλεμοι 218, 311, 332, 388
 Βάμβας Νεόφυτος (1770-1855) 32, 62, 81, 90
 Βαρβάκειος Σχολή 225
 Βασίλειος ο Βουλγαροκτόνος 266
 Βασιλιέφσκι (Vasiljevski) Βασίλι (1838-1899) 220
 Βασιλικό Θέατρο 172
 Βασιλικό Ίδρυμα Ερευνών 300, 359· Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών 300
 Βάσσης Σπυρίδων (1852-1912) 236
 Βατερλό, μάχη 149
 Βάττενμπαχ (Wattenbach) Βίλχελμ (1819-1897) 187
 Βαυαροί 62· Βαυαρική Ακαδημία 319
 Βέη Μαίρη (1908-2001) 518
 Βέης Νίκος (1887-1958) 222, 260, 307, 308, 316-319, 321, 325, 326, 335, 336, 339, 351, 353-356, 509, 517
 Βέικος Θεόφιλος (1936-1995) 231
 Βέλγιο 188
 Βελιγράδι 323
 Βελισσάριος 265
 Βελουδής Γιώργος 61, 158
 Βενθύλος Ιωάννης (1804-1855) 59, 67, 159
 Βενιζέλος Αλέξανδρος (1800;-1862) 82
 Βενιζέλος Ελευθέριος (1864-1936) 20, 191, 276, 294, 295, 309, 323, 324, 364, 392, 393
 Βενιζέλος Μιλτιάδης (1822-1887) 144, 145
 Βερναρδάκης Αθανάσιος (1844-1912) 91
 Βερναρδάκης Γρηγόριος (1848-1925) 285, 293
 Βερναρδάκης Δημήτριος (1833-1907) 59, 83, 88, 89, 91, 99, 137-149, 152, 153, 155, 161, 163, 165, 174, 175, 177, 189, 245, 248, 262, 264, 307, 369-372, 379, 386, 387, 404, 492, 518· Βερναρδάκια 144-147, 167, 404, 516
 Βερολίνο 199, 318, 319, 321· Βασιλική Βιβλιοθήκη, Τμήμα Χειρογράφων 519· Συνέδριο 119, 299
 Βηρυτός 323
 «Βιβλιογραφική αντεπίκρισις» (Δ. Βερναρδάκης) 142
 Βιβλιοθήκη Γαλλικής Σχολής 235
 Βιβλιοθήκη Μαρασλή 216, 248
 Βίβλος 75
 Βιέννη 67, 68, 390, 515
 Βιθυνία 124
 Βιλαμόβιτς-Μαίλλεντορφ (Wilamovitz-Möller) Ούρλιχ φον (1848-1931) 283
 Βίλκεν (Wilcken) Φρήντριχ (1777-1807) 283
 Βιλμαίν (Villemain) Αμπέλ Φρανσουά (1790-1870) 90
 Βίνκελμανν (Winkelmann) Γιόχανν Γιόαχιμ (1716-1768) 58
 Βισσόβα (Wissowa) Γκέοργκ (1859-1931) 283
 Βλαχογιάννης Γιάννης (1867-1945) 345, 358
 Βλάχος Άγγελος (1838-1920) 142
 Βλάχος Νικόλαος (1897-1956) 279, 281, 299, 307, 308, 347, 369-372, 378, 512, 518
 Βογιατζίδης Ιωάννης (1877-1961) 260, 297, 317, 334, 361
 Βοιωτία 294

- Βολονάκης Μιχαήλ (1875-1950) 258, 279, 281, 284, 285, 297-299, 301, 303-308, 311, 312, 314, 315, 317, 343, 350, 351, 353, 369-372, 388, 404, 512, 518
- Βολταίρος (Voltaire, 1694-1778) 61, 75, 81
- Βολφ (Wolf) Φρήντριχ Αουγκούστ (1759-1824) 58, 142, 181
- Βόννη 110
- Βορέας Θεόφιλος (1876-1954) 285, 298, 308, 317, 318, 335
- Βοτανικός Κήπος 180
- Βουδαπέστη 323
- Βουκουρέστι 323
- Βουλγαρία 299, 360· Βουλγαρική Εξαρ-
χία 117· Βουλγαρικό Ζήτημα 117· Βούλ-
γαροι 291, 301, 323, 333
- Βουλή των Ελλήνων 56, 227, 241, 242, 244· Βιβλιοθήκη της Βουλής 499, 518
- Βουσάκης Κωνσταντίνος (1819-1898) 128, 129
- Βουτσινάς Ιωάννης (1834-1902) 87· Βου-
τσινάιος ποιητικός διαγωνισμός 87
- Βραχνός Νικόλαος (;-) 287
- Βρετανικός Αστήρ 148
- Βρεφοκομείο 180
- Βρούτος Γεώργιος (1843-1909) 221
- Βυζάντιο, Βυζαντινή Αυτοκρατορία, 15, 21, 53, 61, 70, 97, 98, 101, 102, 105, 106, 108, 116, 117, 120, 123-126, 131, 132, 135, 141, 143, 152, 153, 161, 194, 202, 203, 215, 216, 218-224, 242, 248, 256, 264, 265, 276, 287, 289, 290, 299, 301, 304, 313, 318, 320-331, 338, 339, 341, 352, 353, 372, 382, 388, 395, 396, 403, 404
- Βυζαντινός Σκαρλάτος (1797-1878) 117, 125, 126
- Βυζαντινά Χρονικά 125
- Βυζαντίς 222, 318, 335
- Βυτίνα 94
- Byzantinsch-Neugriechische Jahrbücher* 321
- Byzantinische Zeitschrift* 219, 220, 242
- Γαλλία 68, 90, 109, 188, 204, 213, 231, 238, 300, 305, 363, 370, 395, 400, 405· Γάλλοι 93
- Γαλλική Επανάσταση 44, 205, 214, 227, 228, 300, 405· Τρομοκρατία 228
- Γαλλοπρωσικός Πόλεμος 250, 256
- Γενιά του '30 288
- Γενικά Αρχεία του Κράτους (ΓΑΚ) 50, 242, 243, 283, 358, 359
- Γενική ιστορία (Δ. Βερναρδάκης) 145
- Γεννάδιος Αναστάσιος (1840-1911) 146
- Γεννάδιος Γεώργιος (1776-1854) 32, 94, 144, 146
- Γερμανία 55, 109, 183, 186, 201, 204, 205, 209, 213, 214, 218, 225, 231, 238, 299, 305, 325, 327, 351, 370, 395, 400, 505, 519· Γερμανοί 73, 93
- Γεωγραφικόν Δελτίον της Ελλάδος* 309
- Γεωργαντάς Φίλιππος (1860-1929) 244, 260
- Γεώργιος Α' (1863-1913) 135, 152
- Γίββων, βλ. Γκίμπων
- Γιόργκα (Iorga) Νικολάε (1871-1940) 323, 345
- Γιούργεβο 309
- Γιάττερερ (Gatterer) Γιόχανν Κριστόφ (1727-1799) 72, 73, 75, 229
- Γκερβίνους (Gervinus) Γκέοργκ Γκότ-
τφρηγντ (1805-1871) 213
- Γκιζό (Guizot) Φρανσουά (1787-1874) 109, 112, 395, 405
- Γκίμπων (Gibbon) Έντουαρντ (1737-1794) 53, 61, 71, 106, 111, 161, 331
- Γκράττσιου Όλγα 223, 382
- Γκρότε (Grote) Γκέοργκ (1794-1891) 111, 139, 141, 192
- Γληνός Δημήτριος (1882-1943) 260, 340, 361
- Γονατάς Στυλιανός (1876-1966) 279
- Γοτίγγη, βλ. Πανεπιστήμιο Γκέτινγκεν
- Γουβέλης Γεώργιος (;-) 244
- Γουδί, κίνημα 276
- Γούναρης Δημήτριος (1867-1922) 279
- Γρηγόριος Ε', πατριάρχης (1746-1821) 134-136, 227, 267, 312
- Γυμνάσια: Αγγλικό της Μάλτας 148· Α' Α-
θηνών 90, 94, 225· Γ' Αθηνών 201· Βό-
λου 517· Καρδίτσας 517· Κύπρου 305·
Λαμίας 517· Λευκωσίας 327· Ναυπλί-
ου 65, 159· Πειραιά 225· Χίου 327

- Chronicles and Memorials of Great Britain and Ireland During the Middle Ages* 109
- Collège de France 90
- Comité des Travaux Historiques et Scientifiques 109
- Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae 47, 131
- Δαμβέργης Αναστάσιος (1857-1920) 183
- Δανιήλ, προφήτης 71
- Δαφνί, μονή 223, 318
- Δεληγιώργης Επαμεινώνδας (1829-1879) 90, 149
- Δελμούζος Αλέξανδρος (1880-1956) 362, 363
- Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας 223, 242
- Δελφικές Εορτές 302
- Δερβενάκια, μάχη 238
- Δέρβος Γεώργιος (1854-1925) 224, 237
- Δηλιγιάννης Θεόδωρος (1826-1905) 172, 179, 191, 226
- Δημαράς Κ. Θ. (1904-1992) 11, 12, 52, 69, 99, 111, 123, 129, 130, 152, 225, 254, 268, 288, 329, 333
- Δήμοι: Λυόν 228· Παρισιού 228· Τουλούζης 228
- Διεθνής Επιτροπή Ιστορικών Επιστημών 320
- Δικτατορία 4ης Αυγούστου 306
- Δίον 290, 294
- Διχασμός 191, 210, 294, 398, 403
- Δολοί Λακωνίας 283
- Δομνάδος Κωνσταντίνος (1789-1852) 81
- Δόμπολης Ιωάννης (1769-1850) 276
- Δούκας Νεόφυτος (π. 1760-1845) 32
- Δουκίσσης Πλακεντίας Μέγαρο 324
- Δούμπας Στέργιος (1794-1870) 515
- Δραγάτσης Ιάκωβος Χ. (1853-1935) 277, 340
- Δραγούμης Νικόλαος (1809-1879) 262
- Δραγούμης Στέφανος (1842-1923) 276
- Δροσίνης Γεώργιος (1859-1951) 221
- Δυοβουνιώτης Κωνσταντίνος (1872-1943) 260
- Δωριείς 115, 330
- De Thracia provincia Romana* (Δ. Καλοποθάκης) 199, 500
- Dizionario Epigrafico di Antichità Romana* 199
- Εβραίοι 40, 51, 151
- Εγχειρίδιον Ελληνικής και Λατινικής Παλαιογραφίας (Ε. Τόμσον) 249
- Εγχειρίδιον της Γενικής Ιστορίας (Κ. Δ. Παπαρρηγόπουλος) 76, 102, 125
- Εθνικά Αρχαία Γαλλίας 250
- Εθνική 119
- Εθνική Βιβλιοθήκη 50, 201, 225, 235, 241, 244, 350· Ιστορικό Αρχείο 241· Τμήμα Χειρογράφων και Ομοιοτύπων 49, 285, 287, 318
- Ειρήνη, αυτοκράτειρα 203
- Εισαγωγή εις τας ιστορικές μελέτας (Σ. Λανγκλουά και Σ. Σενιομπός) 249
- Εισαγωγή εις την Βυζαντινήν Ιστορίαν (Κ. Άμαντος) 330-334, 511, 520
- Εισαγωγή εις την Βυζαντινήν Ιστορίαν (Π. Καρολίδης) 216, 331
- Εισαγωγή εις την Ιστορίαν του 19 αιώνας (Π. Καρολίδης) 246
- Εισαγωγή εις την Καθολικήν ή Παγκόσμιον Ιστορίαν (Π. Καρολίδης) 212
- Ελβετία 370
- Ελευθερουδάκης, εκδόσεις 212, 286
- Ελλην (Ο) 103, 119
- Ελληνικά 288, 344, 352
- Ελληνική Γραμματική εις χρήσιν των Ελληνικών σχολείων (Δ. Βερναρδάκης) 144
- Ελληνικό Εκπαιδευτήριο 90
- Ελληνικός Οργανισμός Τουρισμού (ΕΟΤ) 324
- Ελλησισμός 211
- Ελληνομνήμων ή Σύμμικτα Ελληνικά 131, 242
- Εμπορική και Βιομηχανική Ακαδημία 309
- Εξαρχόπουλος Νικόλαος (1874-1960) 298, 308, 318, 335, 343, 375
- Επανάσταση του 1821, Αγώνας 9, 18, 29, 54, 61, 65, 68, 71, 76, 77, 83, 94, 98, 100, 105, 108, 124, 127, 134-136, 141, 152, 158, 167, 204, 216, 217, 224-228, 235, 237, 241, 267, 268, 270, 281, 286, 298, 299, 309, 311-315, 320, 326, 343, 354, 361, 371, 378, 385, 386, 388, 511, 518· Εκατονταετηρίδα 112, 311, 312, 512

- Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 319, 321
Επίλογος της Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους (Κ. Δ. Παπαρηγόπουλος) 112
Επιτάφιος (Λυσίας) 158
 Επιτροπή Καταλοίπων Σπυριδωνος Λάμπρου 317
 Επιτροπή των Ηπειρωτών 190
 Επτάνησα 242
 Εργαστήρια: Ανατομικό 182· Βοτανικό 182· Πειραματικής Φυσικής 182· Υγιεινής και Μικροβιολογίας 182· Φαρμακευτικό Χημείο 182· Χημείο 180, 183
 Ερμούπολη 90
 Ερρίκος Η΄ 79
Ερωφίλη (Γ. Χορτάτζης) 316
 Εταιρείες, βλ. Σύλλογοι
 Ευαγγελίδης Μαργαρίτης (1850-1932) 236, 293, 294, 339, 384
 Ευαγγελικά 172, 173
 Ευαγγελική Σχολή 207
 Εύξεινος Πόντος 52
Ευρωπαϊκός Ερασιστής 160
 Ευρώπη 9, 15, 16, 68, 69, 103, 110, 131, 139, 162, 181, 183, 192, 203, 213, 214, 219, 229, 230, 234, 242, 248, 259, 277, 337, 339, 363, 390, 393, 397, 399, 404
 Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, μητροπολίτης 319
 Ευταξίας Αθανάσιος (1849-1931) 179, 186, 391, 502, 517
Εφημερίς 114, 267, 268
Εφημερίς των Φιλομαθών 102, 201
 École Normale Supérieure 318
 École Pratique des Hautes Études 231, 309
English Historical Review 232
Geschichte Alexanders des Grossen (Γ. Ντρούζεν) 104
Geschichte des Hellenismus (Γ. Ντρούζεν) 104
 Ζαβίρας Γεώργιος (1744-1804) 67
 Ζακωθνός Διονύσιος (1905-1993) 124, 286
 Ζαμπέλιος Σπυριδων (1815-1881) 98, 117, 255, 256, 313
 Ζέγγελης Κωνσταντίνος (1870-1957) 263
 Ζολώτας Γεώργιος (1845-1906) 112
 Ζολώτας Εμμανουήλ (1858-1919) 183
 Ζόντεν (Soden) Χέρμανν Φράιχερρ φον (1852-1914) 283
Η Θυσία του Αβραάμ (Γ. Χορτάτζης) 316
Η κοινωνική σημασία της Ελληνικής Επανάστασης (Γ. Κορδάτος) 312-314
Η Κωνσταντινούπολις (Σχ. Βυζάντιος) 126
Η Πελοπόννησος κατά την δευτέραν Τουρκοκρατίαν (Μ. Σακελλαρίου) 315
 Ηλιού Φίλιππος (1931-2004) 135
 ΗΠΑ 231, 305· Πρεσβεία στην Ελλάδα 199
 Ήπειρος 171, 195
 Ηράκλειος 216, 266
 Ηρόδοτος 161, 234, 310, 351
Histoire de France 300
Histoire de la France contemporaine 300
Histoire politique de la Révolution Française (Α. Ωλάρ) 228
Historia Universalis (Χρ. Κελλάριος) 71
Historische Zeitschrift 232
 Θελξινόη 102
 Θέμις 62
 Θεοδωρίδης Χαράλαμπος (1883-1958) 362
 Θεοτόκης Γεώργιος (1844-1916) 172, 179
 Θεοφάνης, χρονικογράφος 203
 Θερεϊανός Διονύσιος (1834-1897) 309
 Θέρμος 294
 Θέρσιος ή Θήρσιος, βλ. Τηρς
 Θεσσαλία 171
 Θεσσαλονίκη 318, 322, 326, 509, 520· Διδασκαλείο Θηλέων 520
 Θεουκιδίδης 161, 220, 234, 296, 345
 Θράκη 52, 195, 291· Θράκες 151, 234
 Ιαπωνία 231
 Ίγκερς (Iggers) Γκέοργκ 58, 74
 Ιδώνυμο 304
 Ιερά Συμμαχία 226
 Ιερά Σύνοδος 68, 79, 145, 198, 313
 Ιεροδικείο Βεροίας 361
 Ιερουσαλήμ 139
 Ιλλυριοί 102· Ιλλυρική χερσόνησος 234
 Ινδοί 151

- Ιόνιος Ακαδημία 68
 Ιούλιος Καίσαρας 264
 Ιουστινιανός 98, 153, 216
 Ιουστίνος Β΄ 203
 Ιρλανδία 67
 Ισλάμ 216
 Ισλέν (Iselin) Ισαάκ (1728-1782) 75
 Ισοκράτης 351
 Ισπανία 52
Ιστορία καθολική ή παγκόσμιος (Π. Καρολίδης) 214
Ιστορία της Ελλάδος (Σπ. Λάμπρος) 194, 196, 255
Ιστορία της Ελλάδος επί της Ρωμαϊκής κυριαρχίας (Γκ. Χέρτσμπεργκ) 216
Ιστορία της ρωσικής αυτοκρατορίας (Ν. Καραμζίν) 138
Ιστορία της Χερσονήσου του Μωρέως (Γ. Φαλλμεράυερ) 61
Ιστορία του 19ου αιώνας (Π. Καρολίδης) 226
Ιστορία του Ελληνικού Έθνους (Κ. Δ. Παπαρρηγόπουλος) 87, 89, 96-99, 101-105, 110, 113, 116-118, 123, 125-128, 139, 152, 167, 212, 254, 255, 321, 344-346, 490, 491, 516
Ιστορία του Ελληνικού Έθνους από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι σήμερα, προς διδασκαλίαν των παιδών (Κ. Δ. Παπαρρηγόπουλος) 95, 96, 105, 126
Ιστορία των αρχαίων εθνών συνταχθείσα εν τρισί βιβλίοις. Βιβλίον πρώτον περιέχον τα Ασιανά και Λιβυκά (Κ. Δ. Σχινάς) 49-51, 55
Ιστορία των ελληνικών αποικιών (Κ. Δ. Σχινάς) 156
Ιστορία των ελλήνων ποιητών και συγγραφέων (Κ. Ασώπιος) 54
Ιστορία των ανθρωπίνων πράξεων (Κ. Κούμας) 50, 76, 157
Ιστορικά Πραγματεία (Κ. Δ. Παπαρρηγόπουλος), έκδ.: 1858 97, 1889 110
 Ιστορικό Αρχείο του Πανεπιστημίου Αθηνών 18, 19, 409
 Ιστρία, Δώρα δ' (1829-1888) 90, 149
 Ιταλία 52, 68, 188, 204, 299, 370
 Ιψός, μάχη 390
 Ιωαννίτης Παΐσιος Ζ.(-;) 79
 Ιωάννου Φίλιππος (1803-1880) 39, 81, 127, 153
 Καββαδίας Παναγής (1850-1928) 238, 285, 382
 Καζάζης Νεοκλής (1849-1936) 301, 315
Καινή Διαθήκη 67, 283
 Καϊρης Θεόφιλος (1784-1853) 32· Καίρεια 79
 Κάιρο 327
 Κακριδής Θεοφάνης (1866-1929) 285, 298, 308, 318, 343
 Κακριδής Ιωάννης (1901-1992) 173
 Καλάβρυτα 293
 Καλιτσουνάκις Ιωάννης (1878-1966) 260
 Καλλιγιάς Παύλος (1814-1896) 81, 123, 160, 161
 Καλοποθάκης Δημήτριος (1867-1946) 177, 198-200, 293, 369-372, 378, 386, 500, 517
 Καλοποθάκης Μιχαήλ (1825-1911) 198, 199
 Καμπούρογλου Δημήτριος (1852-1942) 221, 241
 Κανελλόπουλος Παναγιώτης (1902-1986) 400
 Καπνουκάγιας Χρίστος (1900-1991) 296
 Καποδίστριας Ιωάννης (1776-1831) 65, 68, 124, 135, 141, 228, 312, 390
 Καππαδοκία 207, 215
 Καραθεοδωρής Κωνσταντίνος (1873-1950) 357
 Καραϊσκάκης Γεώργιος (1782-1827) 107
 Καρακατσάνη Δέσποινα 304, 305
 Καραμζίν (Karamzin) Νικολάι (1766-1826) 138, 143, 248
 Κάρες 49, 151
 Καρλομάγνος 70, 203, 296
Καρολίτσειοι Ανεπιστάσιαι (Σπ. Λάμπρος) 519
 Καρολίδης Ιορδάνης (1837-1909) 210
 Καρολίδης Παύλος (1849-1930) 114, 155, 173, 177, 189, 201, 203, 205, 207-219, 223, 226, 232-234, 238, 246, 248, 249, 254, 257, 264, 265, 278, 284, 288, 298, 310, 311, 315, 331, 334, 338, 343, 345, 346, 352, 357, 369-372, 378, 385-387, 397, 398, 403, 404, 501, 502, 517

- Καστόρχης Ευθύμιος (1815-1889) 59, 60, 63, 93, 95, 96, 129, 133, 134, 136, 157, 325, 374
- Κατοχή 1940-1944 173, 328
- Κάτω Χώρες 204, 299
- Καυσοκαλυβίτης Νεόφυτος (;-) 158
- Κελλάριος (Cellarius) Χριστόφορος (1636-1707) 71
- Κεραμόπουλλος Αντώνιος (1870-1960) 290, 308, 318, 325, 343, 374, 509, 518
- Κέρκυρα 131, 187
- Κηφισιά 191
- Κίλικες 49, 498
- Κιγκ (King) (;-1868) 198· Κίνγκεια 79
- Κιουσοπούλου Τόνια 223, 224, 320
- Κίπερτ (Kierpert) Χάινριχ (1818-1899) 119
- ΚΚΕ 333
- Κλεάνθης Σταμάτιος (1797-1862) 32, 515
- Κλεάνθους Μυρσίνη (1892-1981) 244, 260
- Κλειώ 146
- Κλέντσε (Klenze) Κλέμενς Αουγκούστ Καρλ (1795-1838) 47
- Κοινωνία των Εθνών 302-304
- Κόκκινος Γιώργος 231
- Κολοκοτρώνης Θεόδωρος (1770-1843) 47, 65, 67
- Κομιτάτο της «Ενωσης και Προόδου» 218
- Κόμμα Φιλελευθέρων 278, 294
- Κομνηνοί 188
- Κονδύλης Παναγιώτης (1943-1998) 114, 162
- Κοντογιάννης Παντελής (1866-1927) 277, 278, 284, 285, 297, 298, 345, 361
- Κοντογόνης Κωνσταντίνος (1812-1878) 32
- Κοντόπουλος Βύρων (1862-1941) 515, 516
- Κόντος Κωνσταντίνος (1834-1909) 133, 146, 171, 173, 207, 245, 255, 309, 334, 335
- Κοντόσταυλος Αλέξανδρος (1837-1903) 59
- Κοραής Αδαμάντιος (1748-1833) 134, 135, 227, 228, 309
- Κορδάτος Γιάνης (1891-1961) 312-314, 330
- Κόρινθος, άλωση 77, 151, 152, 194
- Κοτζιάς Νικόλαος (1814-1885) 40, 123
- Κουγέας Σωκράτης (1877-1966) 96, 138, 207, 260, 278, 279, 281, 283-288, 297, 298, 302, 307, 308, 310, 311, 314, 315, 317, 318, 320, 327, 335, 336, 340, 343-346, 351-356, 369-372, 385, 387, 399, 504-506, 517
- Κουζέν (Cousin) Βικτόρ (1792-1867) 90
- Κουκουλές Φαίδων (1881-1956) 260, 303, 319-321, 324-326, 334, 335, 351, 354, 366
- Κουλούρη Χριστίνα 40, 124
- Κουμανούδης Στέφανος (1818-1899) 59, 60, 63, 123-129, 131-133, 192, 254, 325, 374, 380
- Κούμας Κωνσταντίνος (1777-1836) 50, 73, 75, 76, 102, 157, 389
- Κουμουνδούρος Αλέξανδρος (1815-1883) 90, 118, 149
- Κούρτιους (Curtius) Γκέοργκ (1820-1885) 207
- Κούρτιους (Kurtius) Ερνστ (1814-1896) 187, 192
- Κόχραν (Kochrane) Τόμας (1775-1860) 65
- Κρεμμυδάς Βασίλης 61
- Κρέμος Γεώργιος (1840-1926) 177, 208, 221, 224-226, 237, 264, 369-372, 378, 386, 387, 500, 517
- Κρητικό Ζήτημα 171
- Κρητικός Θεόδωρος 400
- Κριαράς Εμμανουήλ 355
- Κριμαϊκός Πόλεμος 117, 126, 143, 261, 395
- Κριτόβουλος 218, 248
- Κρουγκ (Krug) (1770-1842) Βίλχελμ Τρώγκοττ 67, 68
- Κρούζιους (Crusius) Όττο (1857-1918) 283, 319, 327
- Κρουμπάχερ (Krumbacher) Καρλ (1856-1909) 219, 220, 248, 249, 283, 319, 324, 327, 334, 335, 338, 340, 351
- Κυβιέ (Cuvier) Φρεντερίκ (1773-1838) 90
- Κυνουρία 91, 118
- Κύπρος 297, 303
- Κυριακή της Ορθοδοξίας 107
- Κυριακός Νικόλαος Διομήδης (1842-1903) 153, 176
- Κυριακός Παναγιώτης 184, 364
- Κυρτάτας Δημήτρης 288
- Κωλέττης Ιωάννης (1773-1847) 52, 56, 81, 82, 119

- Κωνσταντίνος Α' (1868-1923) 295
 Κωνσταντινούπολη 83, 94, 103, 198, 207, 218, 221, 326, 330· Άλωση 54, 70, 71, 76, 77, 131, 152, 192, 194, 215, 298, 309, 315, 316, 327, 359, 386, 390
 Κώνστας Λύσανδρος (1850-1904) 248
 Κωστής Κωνσταντίνος Ν. (1833-1899) 176
 Κωστής Νικόλαος Μ. (1806-1851) 66
- Λαβίς (Lavis) Ερνέστ (1842-1922) 250, 300, 405
 Λαγανάς Γεώργιος 97
 Λαζαριστές 90
 Λαϊκό και Εργατικό Κόμμα 318
 Λαμία 226
 Λαμπάκης Γεώργιος (1854-1923) 222, 224, 322, 338, 339
 Λάμπρος Παύλος (1820-1887) 187
 Λάμπρος Σπυρίδων (1851-1919) 22, 90, 111, 112, 136, 150, 154, 155, 173, 177, 183, 184, 187-198, 200, 202, 205, 208-212, 214-221, 223, 225-227, 232-239, 241-251, 253-260, 262, 264, 266, 277, 278, 281, 284, 287-289, 293-296, 302, 308, 310, 311, 315, 316, 318, 324, 326, 327, 329, 334, 335, 338, 345, 346, 351-353, 356, 369-374, 378, 379, 385-387, 395-398, 403, 406, 496-498, 501, 516, 519
 Λανγκλουά (Langlois) Σαρλ Βικτόρ (1863-1929) 249, 250, 300
 Λαογραφία 223, 260, 378
 Λάππας Κώστας 32, 78, 89, 147, 401
 Λάσκαρις Μιχαήλ (1903-1965) 300, 361, 362
 Λαύριο 237
 Λάχμαν (Lachman) Καρλ (1793-1853) 59
 Λε Μπο (Le Beau) Σαρλ (1701-1774) 61
 Λέλεγες 151
 Λεμπιέτσι Εντουαρντ (;-) 515
 Λευί-Αλβαρές (Levi-Alvares) Νταβίντ-Εζέν (1794-1870) 125, 247
 Λευκίας Αναστάσιος Γεωργιάδης (1773-1853) 62
 Λευκωσία 303· Διδασκαλείο 327
 Λιάκος Αντώνης 316
 Λιβαδειά 225
 Λιβύη 49
- Λίνκολν (Lincoln) Αβραάμ (1809-1865) 264
 Λόγιος Ερμής 72
 Λογοθέτης Κωνσταντίνος (1883-1975) 298, 307, 308
 Λόγος εκφωνηθείς υπό του κυρίου Κωνστ. Δ. Σχινά 517
 Λοκρίδα 294
 Λονδίνο 53, 148, 149, 199
 Λορεντζάτος Ζήσιμος (1915-2004) 288, 343
 Λορεντζάτος Παναγής (1871-1941) 298, 308, 318, 336, 356
 Λούθηρος 70, 71, 79
 Λυδοί 49
 Λύκειο Ρισελιέ Οδησού 94, 109
 Λύκιοι 49
 Λυκούργος Αλέξανδρος (1827-1875) 144
 Λυσίας 158
- La méthode historique appliquée aux sciences sociales* (Σ. Σενιομπός) 250
- Μάγερ (Meyer) Έντουαρντ (1855-1930) 283
 Μακεδονία 67, 195, 286, 290, 291, 294, 322, 323, 333· Μακεδόνες 15, 49, 53, 77, 102, 103, 124, 141, 234, 286, 330, 397· Μακεδονικό Ζήτημα 171, 217, 301, 322, 332, 397
 Μακώλειϋ (Macaulay) Τόμας Μπάμπινγκτον (1800-1859) 109, 111, 112, 249, 395, 405
 Μάλτος Αναστάσιος (1851-1927) 248
 Μάμουκας Ανδρέας (1801-1884) 361
 Μανούσης Θεόδωρος (1793-1858) 32, 38, 48, 59, 66-76, 78-84, 88, 94, 101, 114, 120, 121, 124, 127, 131, 137, 138, 140, 141, 151, 157-167, 210, 306, 307, 369-371, 375, 379, 387, 388, 394, 404, 487, 515· Μανούσεια 78-80, 88, 160, 167, 404, 487, 517
 Μάουερ (Mauer) Λούντβιχ Γκέοργκ (1790-1872) 52
 Μαραθώνας 149, 237, 238, 294
 Μαρασλής Γρηγόριος Γ. (1831-1907) 248, 249
 Μαρία Δοξαπατρή (Δ. Βερναρδάκης) 143
 Μάσσον (Masson) Έντουαρντ (1800-1873) 65-67, 83, 157, 158, 369-371, 487, 515
 Μάσσων, βλ. Μάσσων

- Ματάλας Παρασκευάς 79, 82
 Μαυρογορδάτος Γεώργιος (1802-1858) 80
 Μαυροκορδάτος Αλέξανδρος (1791-1865) 81, 129
 Μαυρομιχάλης Γεωργιάκης Πετρόμπεη (1798-1831) 65
 Μαυροφρύδης Δημήτριος (1828-1866) 59, 127, 129, 131, 139, 142, 143
 Μεγάλη Βρετανία 231
 Μεγάλη Ιδέα 10, 52, 119, 133, 217, 403
 Μεγάλη του Γένους Σχολή 207
Μεγάλη των Φοιτητών Επιτροπεία προς Έννομον Αμυναν της Εθνικής Γλώσσης 274
 Μέγας Αλέξανδρος 62, 100, 102-105, 111, 131, 132, 142, 151-153, 194, 196-198, 286, 330, 378, 390
 Μέγας Θεοδόσιος 390
 Μέγας Κωνσταντίνος 153, 198, 199, 327
Μελέτη 223
Μέλλον 138
 Μένανδρος 351
 Μενάρδος Σίμος (1871-1933) 278, 285, 298, 307, 318, 336, 337, 343, 356, 360, 364, 365, 391
 Μερξ (Merx) Άνταλμπερτ (1838-1909;) 207
Μερόπη (Δ. Βερναρδάκης) 143
 Μεσαίωνας 77, 93, 109, 110, 128, 138, 215, 219, 296, 298, 341
 Μεσολόγγι 312
 Μεσολωράς Ιωάννης Ε. (1851-1942) 295
 Μεσοπόλεμος 19, 273, 287, 290, 302, 320, 321, 332, 333, 352, 356, 400
 Μεταρρύθμιση 71
 Μετέωρα 318, 336
 Μήδοι 151· Μηδικοί Πόλεμοι 287, 309
 Μηλιαράκης Αντώνιος (1857-1920) 183
 Μητρόπολη Αθηνών 173
 Μιαούλης Ανδρέας (1796-1835) 255
 Μικρά Ασία 142, 194, 195, 214, 234, 279, 302, 404· Μικρασιατική Εκστρατεία 279· Μικρασιατική Καταστροφή 312, 332, 357, 360, 399, 403
Μικρά Μελετήματα (Κ. Άμαντος) 328
 Μινείο Σοφία (1890-1981) 244
 Μισλέ (Michelet) Ζυλ (1798-1874) 395
 Μιστριώτης Γεώργιος (1840-1916) 59, 96, 129, 142, 153, 171, 172, 189, 255, 274, 275, 309, 334
 Μνημοσύνη 62
Μνήμων 67
 Μόμμιοι 53
 Μόμμσεν (Mommsen) Τεοντόρ (1817-1903) 187, 243
 Μόναχο 56, 68
 Μονή Παντοκράτορος, Κωνσταντινούπολη 335
 Μοντεσκιέ (Montesquieu, 1689-1782) 61, 75
 Μουράτ Ε΄ 218
 Μουσεία: Βυζαντινό και Χριστιανικό 243, 321, 322, 324, 338, 358· Εθνικό Αρχαιολογικό 382· Επιγραφικό 318· Μπενάκη 321
Μουσείον 30
 Μούσες 63
 Μουστοξύδης Ανδρέας (1785-1860) 131, 187, 242
 Μπαλάνος Δημήτριος (1877-1979) 260
 Μπαρρές (Barrès) Ωγκύστ Μωρίς (1862-1923) 230
 Μπεκ (Böckh) Αουγκούστ (1785-1867) 47, 55, 57-59, 129, 131, 137, 181, 192
 Μπέκκερ (Bekker) Ιμμάνουελ (1785-1871) 181
 Μπέλοχ (Beloch) Κάρλ Γιούλιους (1854-1929) 288
 Μπερναρδάκης Δημήτριος (1800-1870) 137
 Μπερνάρντντ (Bernhardy) Γκόττφρηντ (1800-1875) 54
 Μπερτολίνι (Bertolini) Φραντσέσκο (1836-1909) 197, 198
 Μπίσμαρκ (Bismark) Όττο φον (1815-1898) 405
 Μποκατσιάμπης Βικέντιος (1856-1933) 516
 Μπούτουρας Αθανάσιος (;-1925) 337
 Μπρουνετιέ (Brunetier) Αριστάρκ 253, 254
 Μυκήνες 237, 238
 Μύλλερ (Müller) Γιόχανν φον (1762-1809) 74, 161
 Μυλωνάς Κυριάκος (1835-1913) 382
 Μυσοί 49
 Μυστράς 223, 318, 326
 Μυτιλήνη 91, 137, 146, 153, 177

Monumenta Germaniae Historica 109

Ναπολεόντιοι Πόλεμοι 405

Ναύπλιο 237, 238

Νέα Ελλάδα 225

Νέα Εστία 329

Νέα Ημέρα 174

Νέα σχολή του γραφομένου λόγου (Π. Σούτσος) 129

Νέγρης Κωνσταντίνος (1804-1880) 67, 81

Νέες Χώρες 332, 360

Νέος Ελληνομνημων 223, 242, 244

Νήμπουρ (Niebuhr) Μπάρτολντ Γκέοργκ (1776-1831) 47, 54, 56-58, 60, 104, 131, 132, 192

Νικοδήμος Κωνσταντίνος (1795-1879) 123, 167

Νοεμβριανά 295

Νόρντεν (Norden) Έντουαρντ (1868-1941) 283

Νοσοκομεία: Αιγινήτειο 184· Αστυκλινική 180· Ευαγγελισμός 183

Ντηλ, βλ. Ντιλ

Ντιλ (Diehl) Σαρλ (1859-1944) 219, 283, 327, 345

Ντιτενμπέργκερ (Dittenberger) Βύχελμ (1840-1906) 283

Ντρώζεν (Droysen) Γιόχανν Γκούσταβ (1808-1814) 103, 104, 109, 112, 187, 192, 194, 243, 249, 250, 405

Ντυρκαίμ (Durkheim) Εμίλ (1858-1917) 251

Ξανθόπουλος Κωνσταντίνος (1815-1890) 131

Ξανθουδίδης Στέφανος (1864-1928) 345

Ξενοφών 220

Οδησός 83, 87, 94, [109], 248

Οθωμανική Αυτοκρατορία 10, 15, 29, 117, 191, 207, 209, 210, 214, 217-220, 226, 262, 265, 360

Όθων Α' (1815-1867) 29, 32, 78, 88, 100, 119, 148, 403, 406, 410, 483, 515

Οι Βόρειοι γείτονες της Ελλάδος: Βούλγαροι, Αλβανοί Νοτιοσλάβοι (Κ. Άμαντος) 301

Οικονόμος Κωνσταντίνος (1780-1857) 79, 80-82, 141, 225

Οικονόμου Αντώνιος (-1902) 236

Οικονόμου Γεώργιος Π. (1883-1951) 260, 290

Οικουμενικό Πατριαρχείο 81, 117, 135

Οκτωβριανή Επανάσταση 314

Όλγα, βασίλισσα (1851-1926) 172

Ολλανδία 188

Ολύμπια 152

Ολυμπία 201, 237, 238

Ολυμπιακοί Αγώνες 55, 190, 235

Όμηρος 139, 142· Ομηρικό Ζήτημα 139, 142

Οργάνωση της Κωνσταντινούπολης 218

Ορέστεια 172, 294· *Ορεστειακά* 172, 173, 294

Ορλάνδος Αναστάσιος (1887-1979) 321

Ορφανίδης Θεόδωρος (1817-1886) 145

Ουβικίνης, βλ. Ουμπιτσίνι

Ουλμ 54

Ουλέριχς, βλ. Ούλριχς

Ούλμη, βλ. Ουλμ

Ούλριχς (Ulrichs) Χέρμαν (1807-1843) 32, 67

Ουμπιτσίνι (Ubicini) Α. (-;) 99, 136

Οφθαλμιατρείο 180

Πάγκαλος Θεόδωρος (1878-1952) 279

Παγκόσμιος Ιστορία (εκδ. «Ελευθερουδάκης») 286

Παγκόσμιος Ιστορία (Μ. Βολονάκης) 304

Παγκόσμιος ιστορία (Σ. Τσιβανόπουλος) 151

Παθολογικό Ανατομείο 182

Παλαιά Διαθήκη 70, 75, 145, 151

Παλαιολόγεια και Πελοποννησιακά (Σπ. Λάμπρος) 317

Παλαιστίνη 360

Παλαμάς Κωστής (1859-1943) 221, 326

Πάλλης Αλέξανδρος (1851-1935) 172

Παμπούκης Χαράλαμπος (1805-1878) 159

Πάμφουλοι 49

Παναγιωτόπουλος Βασίλης 341

Πανδώρα 99-101, 139, 142, 261, 262

Πανεπιστήμια: Άμπερτιν 65· Βελιγραδίου 300· Βερολίνου 41, 44, 47, 57, 58, 109, 110, 137, 163, 181, 187, 198, 229, 230, 283, 319, 327, 517· Βόννης 47, 110·

- Βουκουρεστίου 309· Γκέτινγκεν 30, 44, 68, 69, 72-74, 214, 229, 394· Θεσσαλονίκης 9, 17, 260, 273, 277, 287, 290, 294, 300, 307, 317, 319, 335, 360-362, 392, 399· Φιλοσοφική Σχολή Θεσσαλονίκης 319, 323, 361, 362, 364, 366, 393, 399· Johns Hopkins 231· Ιένας 30, 319· Κέμπριτζ 43· Λειψίας 67, 181, 187, 225· Μονάχου 95, 110, 137, 207, 219, 277, 283, 317, 319, 327· Μπέλφαστ 67· Μπρεσλάου 110· Οξφόρδης 43, 110· Παρισιού 47, 300· Πίζας 68· Ρώμης 68· Στρασβούργου 207· Σμύρνης 273· Σορβόννης 90, 109, 219, 228, 250, 309· Τόμπινγκεν 207· Χαϊδελβέργης 213· Χάλλε 181, 283· Χάρβαρντ 198
- Πανεπιστημιακή Φάλαγγα 88
- Πανταζίδης Ιωάννης (1827-1900) 165, 249, 375
- Πάντειος Σχολή 273
- Παπαδόπουλος Χρήστος (1835-1906) 189
- Παπαναστασίου Αλέξανδρος (1876-1936) 361, 393
- Παπανδρέου Γεώργιος (1859-1940) 293
- Παπανδρέου Γεώργιος (1888-1968) 20, 319, 361
- Παπαρρηγόπουλος Δημήτριος (-;1821) 94
- Παπαρρηγόπουλος Κωνσταντίνος (1815-1891) 13, 15, 21, 22, 76, 79, 80, 82-84, 87-90, 93-108, 110, 111, 113-121, 123-130, 136, 137, 139, 142, 143, 150, 152, 153, 155, 157, 159, 165-167, 177, 178, 188, 189, 192, 194, 196, 203, 206, 208, 210, 212, 215, 216, 218, 221, 223, 224, 226, 227, 232, 233, 246-248, 251, 253-256, 258, 261, 262, 264-268, 284, 288, 311, 313, 327, 329, 330, 332, 341, 344-347, 351, 353, 369, 370, 372, 373, 378, 379, 383, 385, 386-389, 394, 395, 397, 403, 404, 489-491, 515, 516
- Παπαρρηγόπουλος Πέτρος (1817-1891) 80, 94, 95
- Παπάς Π. (-;) 297, 303
- Παπασλιώτης Γεώργιος (1822-1877) 59, 126, 127, 129, 144
- Παπασταύρου Ιωάννης (1893-1978) 362
- Παπούλιας Δημήτριος (1878-1932) 323, 345
- Παππαδόπουλος Γρηγόριος (1819;-1873) 90, 125, 148, 149, 159, 369, 371, 378, 492, 516
- Παρίσι 283, 309, 364· Εθνική Βιβλιοθήκη 235, 283
- Παρνασσός 115, 222
- Παρχαρίδης Ιωάννης (-;) 244
- Πάτρα 90, 237
- Πατρικίου-Σταυρίδη Ρένα 313, 391
- Πατσόπουλος Δημήτριος (1845-1920) 91, 155, 177, 188, 189, 201-206, 208, 209, 211, 232, 233, 236, 246, 247, 257, 276, 277, 293, 294, 369, 371, 372, 386, 500, 517
- Πειραιάς 191, 277
- Πελασγοί 151
- Πελεκίδης Ευστράτιος (1882-1958) 361
- Πελοποννησιακός Πόλεμος 286, 287
- Πελοπόννησος, 60, 143, 243
- Πεντάζου Ιουλία 78, 79, 102
- Περβάνογλου Ιωάννης (1831-1911) 382
- Περβάνογλου Πέτρος (1833-1894) 382
- Πέργαμος 124
- Περί της αρχαίας Ψωφίδος* (Γ. Παπανδρέου) 293
- Περί της αρχής και της διαμορφώσεως των φυλών του Αρχαίου Ελληνικού Έθνους* (Κ. Δ. Παπαρρηγόπουλος) 126
- Περί των αρχών των φυσιοκρατών και των γενομένων οικονομικών μεταρρυθμίσεων εν Γαλλία επί Turgot* (Ν. Βλάχος) 307
- Περικλής, αιώνας 188, 196
- Περρό (Perrot) Ζωρζ (1832-1914) 318
- Πέρσες 49, 136, 151, 286· Περσικοί Πόλεμοι 194, 196
- Πέστη 67
- Πετρίδης Δημήτριος Γ. (1836-1896) 179
- Πετροπούλου Ιωάννα 215
- Πετρούπολη 137
- Πήλληκας Σπυρίδων (1805-1861) 88
- Πηνεϊός 195
- Πίνδαρος 59
- Πισίδες 49
- Πλάκα 484, 517
- Πλαπούτας Δημήτριος (1786-1864) 47, 65
- Πολίτης* (Ο) 129

- Πολίτης Λίνος (1906-1982) 287
- Πολίτης Νικόλαος (1852-1921) 183, 190, 221, 236, 238, 248, 258, 260, 284, 285, 295, 319, 325, 333, 334, 340, 358, 375, 378, 506, 517
- Πολύβιος 351
- Πολυκανδριώτης Αντώνιος (1904-1969) 518
- Πολυτεχνικό Σχολείο 90· Πολυτεχνείο 11, 273, 283
- Πολωνία 299
- Ποτλής Μιχαήλ (1812-1863) 124, 137, 146
- Πρακτικά της Αρχαιολογικής Εταιρείας* 294
- Πρινάρης Γεώργιος Χ. (1808-1883) 88
- Προκόπιος, μητροπολίτης (1837-1902) 172, 173
- Προκρούστης 56
- «Προλεγόμενα περί εθνικού ελληνικού δράματος» (Δ. Βερναρδάκης) 143
- Προλεγόμενα στον Όμηρο* (Φρ. Βολφ) 5
- Προμηθέας 62
- Προπύλαια 62, 134, 483, 512, 515, 518
- Πρωσία 104, 110· Πρωσική σχολή 243
- Προσωρινή Κυβέρνηση 88
- Πτολεμαίοι 124
- Πυλαρινός Φραγκίσκος (1802-1882) 383
- Πύργος 237
- Ραγκαβής Αλέξανδρος Ρίζος (1809-1892) 80, 82, 99, 125, 155
- Ράδος Κωνσταντίνος (1785-1865) 309
- Ράδος Κωνσταντίνος (1863-1931) 255, 278, 281, 284, 285, 308-311, 350, 351, 369, 371, 372, 374, 387, 389, 399, 504, 517
- Ραλ (Rahl) Καρλ (1812-1865) 515
- Ράλλης Αμβρόσιος (1798-1886) 87· Ράλλειος ποιητικός διαγωνισμός 87, 164· Ράλλειο Φιλολογικό Βραβείο 319
- Ράλλης Γεώργιος Α. (1804-1883) 50, 82, 146
- Ράλλης Δημήτριος (1844-1921) 278
- Ράνκε (Ranke) Λέοπολντ φον (1795-1886) 109, 110, 213, 214, 229, 243, 250, 355, 395
- Ρήγας Βελεστινλής (1757-1798) 128, 134-136, 227, 267
- Ριζάρειος Σχολή 225
- Ρίττερ (Ritter) Καρλ (1779-1859) 47, 192
- Ροδοκανάκειος διαγωνισμός 142
- Ροϊδης Εμμανουήλ (1836-1904) 153, 249
- Ροϊλός Γεώργιος (1867-1928) 516
- Ρόμπερτ (Robert) Καρλ (1850-1922) 283
- Ροσς (Ross) Λούντβιχ (1806-1859) 32, 59, 380
- Ρόττεκ (Rotteck) Καρλ φον (1775-1840) 161
- Ρουμανία 299, 309· Ρουμάνοι 323
- Ρουσόπουλος Αθανάσιος (1823-1893) 37, 38, 40, 59, 127, 129, 382
- Ρουτζέρο (Ruggiero) Έττορε ντε (1839-1926) 199
- Ρωμαϊκή Ιστορία* (Μπ. Νήμπουρ) 57
- Ρωμανίδης Κωνσταντίνος (1884-1972) 517
- Ρωμανός ο Διογένης 216
- Ρώμη, Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία 53, 57, 61, 131, 151-152, 197-199, 203, 217, 264, 296, 321, 382· Ρωμαίοι 49, 51, 53, 77, 127, 131, 139, 141, 151, 285, 323, 330
- Ρωσία 68, 220, 299, 360· Ρώσοι 323
- Revue des Deux Mondes* 253, 254
- Revue Historique* 232
- Rivista Storica Italiana* 232
- Σαβινιού (Savigny) Μπεττίνα (1805-1835) 47
- Σαβινιού (Savigny) Φρήντριχ Καρλ φον (1779-1861) 47, 48, 54, 56-58, 243
- Σάθας Κωνσταντίνος (1842-1914) 123, 237
- Σακελλαρίου Μιγάλης 288, 290, 311, 315, 316, 354
- Σακελλαρόπουλος Σπυρίδων (1846-1919) 221, 285
- Σακελλίων Ιωάννης (1833-1891) 113, 237, 244
- Σακκά Νίκη 290
- Σαλαμίνα 237, 238· ναυμαχία 309
- Σαρίπολος Νικόλαος (1817-1887) 123, 124, 129
- Σβορώνος Ιωάννης (1862-1922) 248, 375
- Σβορώνος Νίκος (1911-1989) 341, 355
- ΣΕΚΕ 314
- Σελευκίδες 124
- Σεμιτέλος Δημήτριος (1828-1898) 59, 129
- Σενομπούς (Segniobos) Σαρλ (1854-1942) 249, 250, 300
- Σερβία 299, 301· Σέρβοι 323

- Σιάτισσα 67, 290
 Σιδηρόκαστρο Μακεδονίας 294
 Σικελία 52
 Σικελιανός Άγγελος (1884-1951) 302
 Σιμενή Περσεφόνη 295
 Σίνας Σίμων (1810-1877) 207, 515
 Σίνες 151
 Σισμόνδης, βλ. Σισμόντι
 Σισμόντι (Sismondi) Ζαν Σαρλ Λεονάρντ (1773-1842) 161
 Σκάσσης Ερρίκος (1884-1977) 298, 318, 335, 338, 343
 Σκιαδικά 88
 Σκιάς Ανδρέας (1861-1922) 172, 199, 200, 285, 293, 294, 310, 339
 Σκλαβενίτης Τριαντάφυλλος 44, 74, 389
 Σκληρός Γεώργιος (1878-1919) 313
 Σκόπελος 112, 155, 191
 Σκοπετέα Έλλη (1951-2002) 99
 Σκοτία 67
 Σλαϊερμάχερ (Schleiermacher) Φρήντριχ (1768-1834) 58
 Σλέζερ (Schlözer) Αουγκούστ Λούντβιχ (1735-1809) 69, 72, 73, 75
 Σλόσσερ (Schlosser) Φρήντριχ Κριστόφ (1776-1861) 213
 Σμύρνη 207
 Σολωμός Διονύσιος (1798-1857) 326
 Σουηδία 204
 Σούλι 312
 Σούνιο 237, 238
 Σούτσος Αλέξανδρος (1803-1863) 32, 88
 Σούτσος Ιωάννης (1804-1890) 80
 Σούτσος Παναγιώτης (1806-1868) 129· Σούτσεια 129, 138
 Σόφια 323
 Σπάθης Δημήτρης 143
 Σπάρτη 49, 53
 Σπένγκλερ (Spengler) Όσβαλντ (1889-1975) 304
 Σπουδαστήρια: Ιστορικό 192, 315· Ιστορικό-Αρχαιολογικό 349, 350, 503, 519· Φιλολογικό 349, 503, 519· Φιλοσοφικό 349, 503, 519
 Στάθης Παναγιώτης 409
 Σταμπς (Stubbs) Ουίλλιαμ (1825-1901) 110
 Στασινοπούλου, Μαρία 72, 73, 76, 389
 Σταυροφορίες 107, 143, 296· Σταυροφόροι 264
 Στεφάνου Διονύσιος (1835-1916) 149
 Στοιχεία της γενικής ιστορίας κατά το σύστημα του Γάλλου Λευί (Κ. Δ. Παπαρηγόπουλος) 125
 Στρέιτ Γεώργιος (1868-1949) 248
 Στρούμπος Παναγιώτης Σ. (-1854) 82
 Συκουτρής Ιωάννης (1901-1937) 326
 Σύλλογοι: «Αθηναίον» 63, 119, 262, 264· Αρχαιολογική Εταιρεία 133, 198, 223, 263, 294, 320, 377, 380· Βυζαντιολογική Εταιρεία 222, 318· Γεωγραφική Εταιρεία 309· Εθνική Άμυνα 119, 405· Εθνική Εταιρεία 171, 190, 211, 294, 405, 406· Εκπαιδευτικός Όμιλος 334· Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως (ΕΦΣΚ) 222, 262, 264, 266· «Ελληνισμός» 171, 211, 301, 405· Εταιρεία Βυζαντινών Σπουδών 319-321, 323· Εταιρεία προς διδασκαλίαν των αρχαίων δραμάτων 309· Εταιρεία των Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών 318· Εταιρεία των Μεσαιωνικών Σπουδών 221· Ιατρική Εταιρεία 263· Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος (ΙΕΕΕ) 17, 184, 190, 221, 222, 223, 225, 227, 237, 241, 243, 244, 255, 267, 310· Έκθεσις Μνημείων του Ιερού Αγώνος 241, 267, 268· Μουσείο 241, 310· Σύλλογος προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων 119· Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων (ΣΩΒ) 216, 223, 265, 295, 344· Φιλολογικός Σύλλογος «Παρνασσός» 113, 119, 187, 190, 198, 262-264, 266, 267· Φοιτητική Συντροφία 274· Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία (ΧΑΕ) 17, 222, 224, 263, 322
 Συμβούλιο της Επικρατείας 56, 319
 Συμμετοχή του Πανεπιστημίου εις τας εορτάς της Εκατονταετηρίδος (Μ. Βολονάκης) 520
 Συνέδρια: Ανατολιστών 190, 319· Αρχαιολογικό Διεθνές 190· Ασιανολογικό 218· Βυζαντινολογικά 323, 324, 358

- Ευρία 124, 360
 Σχινάς Κωνσταντίνος Δ. (1801-1857) 30, 32, 37, 47-56, 59, 60, 63, 65, 72, 73, 79, 81-84, 93-96, 101, 114, 120, 121, 156, 157, 166, 210, 288, 369, 371, 374, 386, 387, 393-394, 486, 515
 Σχολή Ναυτικών Δοκίμων 309
 Σχολή της Χαϊδελεβέργης 213
 Σωμάκη Ιουλία 172
 Σωτηριάδης Γεώργιος (1852-1941) 172, 190, 208, 209-211, 248, 249, 265, 277, 279, 281, 284, 285, 290, 293-297, 317, 334, 345, 350, 361, 369, 372, 378, 399, 504, 517
 Σωτηρίου Γεώργιος (1880-1965) 324, 338
Société d'Histoire de France 109
Staatverfassung der europäischen Reiche (Γκ. Αχενβαλλ) 69
Τα διδακτικώτερα πορίσματα της Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους (Κ. Δ. Παπαρηγόπουλος) 96, 97, 105, 253
Τα Σούτσεια (Κ. Ασώπιος) 129, 130
 Τάκιτος 127, 128, 161
 Τεργέστη 87, 160, 174, 219
 Τερτσέτης Γεώργιος (1800-1880) 227
 Τσιβανόπουλος βλ. Τσιβανόπουλος
 Τηρς (Thiersch) Φρήντριχ φον (1784-1860) 30, 59, 62
 Τιερρύ (Thierry) Αμεντέ Σιμόν Ντομινίκ (1797-1873) 109
 Τίρυνθα 237, 238
Το Ανατολικόν Ζήτημα 1800-1923 (Μ. Λάσκαρις) 300
Το κοινωνικόν μας ζήτημα (Γ. Σκληρός) 313
Το ταξίδι μου (Γ. Ψυχάρης) 309
 Τόμσον (Thompson) Έντουαρτ (1840-1929) 249
 Τόυνμπεη (Toynbee) Άρνολντ Τζόζεφ (1885-1975) 304
 Τουρκία 99, 299· Τούρκοι 83, 94, 217· Τουρκοκρατία 98, 101, 105, 128, 152, 204, 208, 216, 217, 315, 359
 Τράμππερ (Treiber) Χάινριχ (1797-1882) 67
 Τράιτσκε (Treitschke) Χάινριχ φον (1834-1897) 187
 Τριανταφυλλίδης Μανόλης (1883-1959) 362
 Τρικούπης Σπυρίδων (1788-1873) 82
 Τρικούπης Χαρίλαος (1832-1896) 91, 119, 171, 175-178, 207, 210, 226, 372, 397
 Τρωικός Πόλεμος 55
 Τσάτσος Κωνσταντίνος (1889-1987) 400
 Τσιβανόπουλος Σωκράτης (1836-1896) 90, 91, 147-155, 161, 189, 246, 248, 307, 369, 371, 378, 386-388, 492, 495, 516
 Τσιριμώκος Ιωάννης (1867-1934) 306, 392
 Τσόκος Διονύσιος (1814 ή 1820-1862) 515
 Τσουντας Χρίστος (1857-1934) 238, 285, 298, 318, 343
 Τυβίγγη, βλ. Πανεπιστήμιο Τύμπινγκεν
 Τωμαδάκης Νικόλαος (1907-1993) 287, 321
Times Λονδίνου 198
 Ύδρα 191
Υπόμνημα προς την Φιλοσοφικήν Σχολήν (Κ. Άμαντος) 520
Vizantijskij Vremennik 220
 Φαλλμεράυερ (Fallmerayer) Γιάκομπ Φίλιππ (1790-1861) 60, 100, 101, 106, 131, 158, 321, 394, 403
 Φαρμακίδης Θεόκλητος (1784-1860) 79, 82, 141, 160
 Φατσέας Αντώνιος (1821-1872) 159
 Φιλική Εταιρεία 128
 Φιλήμων Τιμολέων (1833-1898) 221
 Φίλιππος Β' 102, 142, 151, 286
 Φίλιππος Β' (Ισπανία) 204
 Φίλιππος, βλ. Ιωάννου
Φιλίστωρ 127, 130
 Φιλοποίμηη 136
 Φίχτε (Fichte) Γιόχανν (1762-1814) 163
 Φλωρεντία 113
 Φοίνικες 151
Φοιτητής 148
 Φουρτβένγκλερ (Furtwängler) Άντολφ (1853-1907) 283
 Φράγκοι 107, 143, 202, 203, 281, 390· Φραγκοκρατία 208, 216, 248, 315

- Φρεαρίτης Κωνσταντίνος (1819-1902) 39, 103, 124
- Φροντιστήρια· Γλωσσολογικό 182, 233· Εγχειρητικό 182· Ζωολογίας στο Φυσιολογικό Μουσείο 182· Θεολογικό 349· Ιστορικό 182, 190, 229-234, 236, 238, 251, 257, 289, 497, 498, 518· Ιστορικό και Αρχαιολογικό 349· Μαθηματικό 182, 349· Μικροβιολογίας και Πειραματικής Παθολογίας 182· Νομικών και Πολιτικών Επιστημών 349· Ξένων Γλωσσών 349· Παιδαγωγικό 182, 233· Πατρολογίας 236· Πειραματικής Φυσικής 182· Φαρμακευτικό Σχολείο 180· Φιλολογικό 180-182, 188, 232, 233, 379· Φιλοσοφικό 182· Φροντιστήριο στο Ορυκτολογικό και Γεωλογικό Μουσείο 182
- Φρύγες 49
- Φωκίδα 294
- Χάιζενμπεργκ (Heisenberg) Αουγκούστ (1869-1930) 319, 345
- Χαιρώνεια, μάχη 77, 104, 285
- Χάλλη, βλ. Πανεπιστήμιο Χάλλε
- Χάνσεν (Hansen) Κρίστιαν (1803-1883) 62
- Χάρνακ (Harnack) Άντολφ φον (1857-1928) 283, 327
- Χατζιδάκις Γεώργιος (1848-1941) 172, 183, 220, 236, 248, 258, 281, 284, 285, 327, 334, 336, 340, 358, 375, 383
- Χατζιδάκις Ιωάννης (1844-1921) 183, 189, 218, 236
- Χέγκελ (Hegel, 1770-1831) 58, 61, 140, 141
- Χέερεν (Heeren) Άρνολντ Λούντβιχ Χέρμαν (1760-1842) 68, 72
- Χέρμανν (Hermann) Γκόττφρηντ (1772-1848) 59, 181
- Χέρντερ (Herder) Γιόχανν Γκόττφρηντ (1744-1803) 72, 74, 76
- Χέρτσμπεργκ (Hertzberg) Γκούσταβ Φρήντριχ (1826-1907) 216, 217, 248, 249
- Χίλεια 79
- Χίος 277, 333
- Χούμπολτ (Humboldt) Βίλχελμ φον (1767-1835) 41, 44
- Χούσσερ (Häusser) Λούντβιχ (1818-1867) 213
- Χόφφμαν (Hoffman) Γιόχανν Γκόττφρηντ (1765-1847) 47
- Χρηστομάνος Αναστάσιος (1841-1906) 183
- Χρήστου Θανάσης 50, 54, 56, 59
- Χριστοφιλοπούλου Αικατερίνη 287, 331-333, 355
- Χρονικά (Τάκιτος) 127, 128
- Χρυσοβέργης Γεώργιος (1805-;) 139
- Ψαρά 167, 312
- Ψύλλας Γεώργιος (1794-1878) 30
- Ψυχάρης Γιάννης (1854-1929) 309
- Ωλάρ (Aulard) Αλφόνς (1849-1929) 228
- Ωρα 119, 128
- Zur Kritik des Johannes von Antiochia* (Γ. Σωτηριάδης) 295

Vaggelis D. Karamanolakis

Formation of Historical Science
and History Teaching
at the University of Athens
(1837-1932)

SUMMARY

The starting assumption of my book is that history is formed as a science through the catalytic influence of educational institutions aimed at producing and disseminating knowledge, such as universities. To a great extent, these institutions impose upon historiographic production the following: the logic of their formation and function; the values governing them; their practices in advancing authority and the relationship of forces prevalent in them; and, their relations with political power and society. I refer to the formation of a national-scientific history in the University of Athens, which had a profoundly didactic character and decisively influenced historiographic production as a whole.

Since its founding (1837), and parallel to providing staff to the state apparatus, the University of Athens has undertaken to form, express and disseminate a discourse that was addressed to all the citizens of the new State in multiple ways. Its national role was commonly acceptable and, to a great extent, it determined its character, as was also the case with the corresponding institutions in Western Europe. Because of its uniqueness as a higher education institution for more than eighty years, namely until the founding of a corresponding university in Thessaloniki (1926), Greek society welcomed it warmly and invested it with great symbolic authority. Early on, public opinion focused its interest on its founding and function, as this was reflected in the columns of the daily and periodical press, in the frequent news reports and articles pertaining to the orientation of university studies and the events taking place within the institution. Newspapers and

magazines published rectors' reports, official speeches and independent lectures, receiving positive comments or reactions and generating discussions, controversies, even incidents. Through its organs that were elected by the teachers' bodies with the consent of the political authorities, the University has claimed a place in public life and has participated in the political and social processes. Since the events of the early decades, but primarily through its strong and organised participation in the 1862-1864 events, the student body has constituted an important parameter in the political becoming.

The symbolic authority ascribed to the University of Athens from the early years of its founding did not pertain only to its educational mission but also to its usefulness with regard to advancing the Hellenic kingdom's broader objectives under the new geopolitical conditions in the region. The connection between the Great Idea in its diverse meanings and the cultural propagation of Hellenism primarily in the Ottoman Empire territory has lent a special role to the Othonian University: that of a body commissioned to produce knowledge and develop professional-scientific personnel. Its mission as well as that of university teachers was to go beyond the teaching halls and disseminate its message to the broader area of "the Greeks' East", beyond the strict state borders. In this context, language, religion and particularly history which is the subject of this book, were the determinatively homogenising elements linking the subjects of the Hellenic kingdom with their "irredentist brethren" in the Ottoman Empire.

History's development in the University and its gradual formation into a scientific subject with principles and research methods is reflected in the entire Greek historiographical production. The passage from a world history having enlightening perspectives to a unified national history incorporating the Macedonians and the Byzantine Empire took place very early in the university halls. The turn towards the archive sources, the use of auxiliary sciences and the introduction of scientific methodology have found their most organised expression in history tutorial schools. The formation of scientific history cannot be studied outside the specific processes in which history teachers became acting subjects with multiple roles, as was also the case in other European states. Their presence in the public life of the newly established State has been intense and versatile: they wrote school education manuals; they participated in the founding and administration of associations and companies; they occupied high positions

in the state apparatus; they wrote regular articles and made speeches –inside and outside the University– that were published in the Press; and, they participated in political life. Of course, during this development, centrifugal trends or internal contradictions have also occurred, which I have attempted to record; they are elements revealing the polysemy and complexity of the framework in which history was constituted as a science.

In the period under study, teaching history in the university was connected with a number of factors and variables, elements that have determined the specific reference framework, namely: the university environment, the historiographic tradition, the persons who taught and those receiving their teaching. The aim of the present work is to co-examine these factors in the broader political and social conjuncture which, to a great extent, has defined them and which eventually has been redefined by them. Its scope extends from 1837, when the University of Athens opened, until 1932, when its rules of operation were reformed by the Eleftherios Venizelos government with George Papandreou as minister of Education. Institutions such as universities are distinguished more for continuities than for ruptures in their operation. However, the 1932 reform is one of the most important attempts to modernise the university legislation in the 20th century and it has determined the University's course in the subsequent fifty years or so. Specifically for the School of Philosophy, it constitutes a major break in view of the fact that, for the first time in its history, it was divided into two faculties: Faculty of Philology and Faculty of History and Archaeology. The establishment of the latter and the turning of history into one of its two main cognitive subjects have shaped anew the philosophy, the orientation and the realities of historical studies (subjects offered, compulsory attendance, teaching hours), despite the problems encountered in their implementation. Furthermore, in 1932, through a decision by the ministry of Education, following a recommendation by the School of Philosophy, the chair for the History of the Greek nation was abolished, thus signalling a superseding of the conception that a unified teaching of the national history is more beneficial and opting for a simultaneous teaching of its autonomous periods in specific university chairs.

The first four parts of the book focus on history teaching in the School of Philosophy in time sequence. Each part is preceded by a brief overview of the institutional and historical development of the University of Athens in the corresponding period. Based on what has been developed in the

book so far, the fifth and last part is an overview of the historical studies since the opening of the University and until 1932. Specifically:

The first part focuses on the commencement of the University's operation; at that time and in the framework of the institution's enlightening tradition, the objective of its curriculum was defined as training free, moral and educated citizens who would learn history from the ancient times and until their epoch. When examining the study guides and the work of the early History teachers, one can see a strong presence of the European models, particularly the general history patterns and, at the same time, a connection with the national ideology, as it is reflected primarily in the reading of ancient Greek history as ancestral history.

The second part is dedicated principally to Constantinos Paparrigopoulos and the introduction of the *History of the Greek Nation* in the curriculum. Through the professor's catalytic presence, the unified national history – as it was formed by the historian with the incorporation of Byzantine – became a necessary implement for students, a determining element of their identity. The factors of Paparrigopoulos' university presence are explored in relation to his publications and to the effect that his subject had upon the other history subjects and more broadly in the curriculum. A special chapter is dedicated to the study of the discourse objecting to his historiographic pattern; this was expressed by a group of politically liberal professors who have defended ancient Greek history as the principal sphere for the education of students.

The third part is focused on the developments that led to the constitution of history as a science and to the formation of history studies in the University of Athens, in the context of the broader changes occurring in the institution's physiognomy. In this part, a number of issues are studied that pertain to the University as a whole: first, the procedures concerning the appointment of teachers and the introduction of a dissertation as a prerequisite; second, the introduction of tutorial and laboratory teaching; third, a gradual change in the audience of university amphitheatres and the transition from free attendance of erudite audience to closed, purely student groups with professional specialisation. The developments in history are related to the catalytic presence of Spyridon Lambros; he has shifted the centre of gravity away from making informed citizens and towards preparing good historians and teachers with powerful methodological tools. The turn in teaching towards the Byzantine and Modern Greek history is

examined and the axes for the education of students in history are analysed always in the framework of C. Paparrigopoulos' pattern.

In the fourth part, history teaching is examined within a turbulent epoch, when the map of higher education in Greece expands and the goals of history teaching are enriched by means of arming the students against the then novel Communist ideas. The processes are studied, which led to the establishment of a special chair for the teaching of Byzantine history and to a turn towards modern history and the history of the neighbouring peoples. Moreover, the conditions are explored, which are responsible for an entrenchment in history teaching and for its isolation from parallel developments in European historiography.

In the last part, an overall overview regarding the historical studies in the University of Athens is undertaken. Initially, the physiognomy of history teachers is examined. Then, on the basis of the indexing and statistical processing of all the subjects taught at the University's Faculty of Philology, history teaching is explored in the constellation of the curriculum's overall development and its position is evaluated as against the other cognitive subjects. Furthermore, the reasons are explored, which have led to a powerful presence of the general history throughout the period under study. The last pages of the book go back to the central question raised in the course of this work, which is: In a newly established State having no scientific tradition, how is it that the twofold substance of the University as an institution and a symbol has contributed decisively in the elaboration of historical science, and this in a complicated, multiform, sometimes contradictory and remarkably political process.

* * *

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ	9
ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ	23
ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ	26

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

ΣΤΟΝ ΑΣΤΕΡΙΣΜΟ ΤΗΣ ΓΕΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ (1837-1851)

Α' Το Πανεπιστήμιο Αθηνών: Από τα πρώτα σχέδια στην εγκαθίδρυση	29
Β' Προγραμματίζοντας τη διδασκαλία: Οι οδηγοί σπουδών και η ιστορία	37
Γ' Το σύμπαν των αρχαιογνωστικών μαθημάτων και η αρχαία προγονική ιστορία	47
Η πανεπιστημιακή σταδιοδρομία του Κ. Δ. Σχινά 47. Η διδασκαλία της πατρώας ιστορίας 49. Η κληρονομιά του Αουγκούστ Μπεκ 57. Η φυσιογνωμία του Πανεπιστημίου: Βαφτισμένοι στο προγονικό κλέος 60	
Δ' Από την πολιτειογραφία στη γενική ιστορία: Η διδασκαλία του παγκόσμιου παρελθόντος	65
Η σύντομη παρουσία του Έντουαρντ Μάσσον 65. Το αποτυχημένο πείραμα της πολιτειογραφίας 67. Η μανούσειος διδασκαλία μιας συνεχούς ιστορίας παγκόσμιων προοπτικών: Από την αρχαιότητα στη συγχρονία 70. Τα Μανούσεια: Η ώρα των φοιτητών; 78	

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η ΚΥΡΙΑΡΧΙΑ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΕΘΝΟΥΣ (1851-1882)

Α' Η παρουσία του Πανεπιστημίου Αθηνών στον δημόσιο βίο (1852-1882)	87
---	----

- Β' Η πορεία της *Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους* στο Πανεπιστήμιο Αθηνών 93
 Η μακρά παρουσία του Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου 93. Από την αρχαιότητα στο Βυζάντιο: Η συνέχεια και ενότητα του έθνους 100. Αντιμετωπίζοντας τον άλλο: Δυτική ιστοριογραφία και εθνικό παρελθόν 106. Σμιλεύοντας τα όρια της εθνικής ιστορίας 113
- Γ' Η *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* στη Φιλοσοφική Σχολή: Οι αντιδράσεις 123
 Η *φατρία των κοκκίνων* και άλλες ιστορίες 124. Οι νέες συναινέσεις: Η Επανάσταση του 1821 134
- Δ' Υπό τη σκιά του Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου: Μπολιάζοντας τη γενική με την εθνική ιστορία 137
 Η ιστορία ως *μείγμα ιδιότυπων*: Οι αγωνίες ενός ευέξαπτου θεατρικού συγγραφέα 137. Όταν οι φοιτητές διαμαρτύρονται: Τα Βερναρδάκεια 144. Η διδασκαλία του Σωκράτη Τσιβανόπουλου: Οίνος παλαιός σε ασκούς νέους 147
- Ε' Η ιστορική διδασκαλία στη σφαίρα της ρητορείας και του διδακτισμού 155
 Τα συγγράμματα στην υπηρεσία της ιστορίας 155. Ο πανεπιστημιακός δάσκαλος της ιστορίας στις αίθουσες διδασκαλίας 160

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ

ΑΠΟ ΤΟ ΠΑΝΔΙΔΑΚΤΗΡΙΟ ΣΤΟ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ:

ΣΥΓΚΡΟΤΩΝΤΑΣ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ

(1882-1909)

- Α' Η στροφή προς την εξειδίκευση και την τεκμηρίωση: Ο κόσμος των φροντιστηρίων 171
 Ο δημοτικισμός και η αντίδραση της Φιλοσοφικής Σχολής 171. Η αλλαγή προσανατολισμού στην πανεπιστημιακή εκπαίδευση 174. Η φροντιστηριακή και εργαστηριακή διδασκαλία στο πρόγραμμα μαθημάτων του Πανεπιστημίου Αθηνών 180
- Β' Η ακαδημαϊκή διδασκαλία: Τα κεκτημένα της αρχαίας ιστορίας 187
 Η πανεπιστημιακή σταδιοδρομία του Σπ. Λάμπρου 187. Η αρχαία ιστορία στη διδασκαλία ενός ιστορικού του ελληνικού έθνους 192

Γ' Διδάσκοντας σχολικά εγχειρίδια: Η μεσαιωνική και νεότερη ιστορία του Δ. Πατσόπουλου	201
Δ' Η οικουμενικότητα του ελληνικού έθνους: Από την αρχαιότητα στην Επανάσταση του 1821	207
Ένας «διαμαρτυρόμενος Καππαδόκης» στο ελληνικό πανεπιστήμιο 207. Ο αγώνας κύρους δύο επιφανών ιστορικών 209. Η καρολίδειος παγκόσμια ιστορία και η θέση του ελληνικού έθνους 212. Η ευρωπαϊκή «ανακάλυψη» του Βυζαντίου και η ελληνική διδασκαλία του 219. Η Μεγάλη Ελληνική Επανάσταση στο πρόγραμμα μαθημάτων 224	
Ε' Το Πανεπιστήμιο Αθηνών ως εργαστήριο παραγωγής ιστορικής γνώσης: Η συμβολή της φροντιστηριακής διδασκαλίας	229
Η φροντιστηριακή διδασκαλία στην Ευρώπη ως συστατικό στοιχείο της ιστορικής εκπαίδευσης 229. Το Ιστορικό Φροντιστήριο στο ελληνικό πανεπιστήμιο 232. Το φροντιστήριο του Δ. Πατσόπουλου 233. Το φροντιστήριο του Π. Καρολίδη 233. Ο «θαυμαστός» κόσμος της ιστορικής επιστήμης: Το φροντιστήριο του Σπ. Λάμπρου 234	
ς' Η εθνική ιστορία στον αστερισμό της επιστήμης	241
Σχηματίζοντας το σώμα των πηγών 241. Γράφοντας επιστημονική ιστορία 245. Μεταφράζοντας την ευρωπαϊκή γνώση και εμπειρία 247. Συγκροτώντας τη μεθοδολογία της έρευνας 250	
Ζ' Η διαχείριση της κληρονομιάς: Η πρόταση του Σπυρίδωνος Λάμπρου	253
Η' Η διάχυση της εθνικής ιστορίας: Από τις πανεπιστημιακές αίθουσες στους συλλόγους	261

ΜΕΡΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟ

ΟΙ ΑΓΩΝΙΕΣ ΤΩΝ ΕΠΙΓΟΝΩΝ: Η ΣΥΝΕΧΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ -
ΝΕΟΤΕΡΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ (1910-1932)

Α' Διευρύνοντας το τοπίο (1910-1932): Το Πανεπιστήμιο Αθηνών ανάμεσα στα νέα ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα	273
Β' Το πρώτο σκαλί: Η αρχαία ιστορία του Σωκράτη Κουγέα στο πλαίσιο της συνέχειας	283
Γ' Η πανεπιστημιακή διδασκαλία της ιστορίας μπροστά σε νέα προβλήματα: Οι εσωτερικοί και εξωτερικοί εχθροί	293
Εξοφλώντας παλαιά χρέη: Η καθηγεσία του Γεωργίου Σωτηριάδη 293. Εθνικοποιώντας την παγκόσμια ιστορία: Η διδασκαλία του Μιχαήλ Βο-	

λονάκη 297. Η ανακάλυψη των βορείων γειτόνων 299. Η Αγωγή του πολίτου 303. Το χρυσάφι του κόσμου και η άγωνα θητεία ενός έκτακτου καθηγητή 308. Η Επανάσταση του 1821 και ο ιστορικός υλισμός 311	
Δ' Συγκροτώντας ένα νέο γνωστικό αντικείμενο: Βυζαντινή ιστορία και βυζαντινολογία	317
Οι βυζαντινές σπουδές στο Πανεπιστήμιο Αθηνών 317. Η διδασκαλία του Κωνσταντίνου Άμαντου 327. Η συγκρότηση των εδρών για τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία 336	
Ε' Από την κενή έδρα στην κατάργηση της έδρας της Ιστορίας του ελληνικού έθνους (1923-1932)	343
ζ' Η Η αρχειακή εργασία και το φροντιστήριο στο πλαίσιο νέων υποδομών έρευνας και διδασκαλίας	349
Η φροντιστηριακή διδασκαλία στα χρόνια των επιγόνων 349. Οι νέες υποδομές 357. Το Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης και το αίτημα του εκσυγχρονισμού των ιστορικών σπουδών 360	

ΜΕΡΟΣ ΠΕΜΠΤΟ

Η ΑΠΟΛΙΘΩΣΗ ΤΟΥ ΠΑΡΕΛΘΟΝΤΟΣ:

ΣΤΟΧΟΙ ΚΑΙ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΚΗΣ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΣ ΣΤΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ (1837-1932)

Η επισκόπηση μιας μακράς περιόδου (1837-1932)	369
Το διδακτικό προσωπικό 369. Η ιστορία εντός του προγράμματος μαθημάτων της Φιλοσοφικής Σχολής 373. Η κυριαρχία της εθνικής και η ανθεκτικότητα της γενικής ιστορίας 388. Οι ιστορικές σπουδές ανάμεσα στο γραφείο του ιστοριογράφου και στη σκηνή του στρατοπέδου 393	

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ: ΤΑ ΜΑΘΗΜΑΤΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΣΤΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ (1837-1932)

ΠΗΓΕΣ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	443
ΕΙΚΟΝΕΣ	481
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΔΙΑΓΡΑΜΜΑΤΩΝ	513
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ	515
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ	519
SUMMARY	537

ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΑΡΧΕΙΟ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΝΕΟΛΑΙΑΣ

ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ

1. *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας*, τ. Α' - Β', 1986, σ. 725.
2. Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η Μέση Εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893)*, 1986, σ. 467.
3. Γιώργος Παπαγεωργίου, *Η μαθητεία στα επαγγέλματα (16ος-20ός αι.)*, 1986, σ. 192.
4. Ματούλα Τομαρά-Σιδέρη - Νίκος Σιδέρης, *Συγκρότηση και διαδοχή των γενεών στην Ελλάδα του 19ου αιώνα: η δημογραφική τύχη της νεότητας*, 1986, σ. 231.
5. Κώστας Τσικνάκης, *Ελληνικός νεανικός τύπος (1915-1936). Καταγραφή*, 1986, σ. 804.
6. *Actes du Colloque International Historicité de l' enfance et de la jeunesse*, 1986, σ. 709.
7. José Gentil Da Silva, *L' historicité de l' enfance et de la jeunesse dans la production historique récente*, 1986, σ. 119.
8. Ελένη Καλαφάτη, *Τα σχολικά κτίρια της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης (1821-1929). Από τις προδιαγραφές στον προγραμματισμό*, 1988, σ. 278+88 πίνακες.
9. Αλεξάνδρα Μπακαλάκη - Ελένη Ελεγκίτου, *Η εκπαίδευση «εις τα του οίκου» και τα γυναικεία καθήκοντα (1830-1929)*, 1987, σ. 302.
10. Οντέτ Βαρών, *Ελληνικός νεανικός τύπος (1941-1945). Καταγραφή*, τ. Α' - Β', 1987, σ. ρε'+ 828.
11. Ελένη Φουρναράκη, *Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών, Ελληνικοί προβληματισμοί (1830-1910). Ένα Ανθολόγιο*, 1987, σ. 630.
12. Μάρθα Καρπύζηλου, *Ελληνικός νεανικός τύπος (1830-1914). Καταγραφή*, 1987, σ. 205.
13. Ελένη Μαχαίρα, *Η Νεολαία της 4ης Αυγούστου. Φωτο-γραφές*, 1987, σ. 216.
14. Χρήστος Γ. Κωνσταντινόπουλος, *Η μαθητεία στις κομπανίες των χτιστών της Πελοποννήσου*, 1987, σ. 136.
15. Βίκυ Πάτσιου, *Η «Διάπλασις των Παίδων» (1879-1922). Το πρότυπο και η συγκρότησή του*, 1987, σ. 236.
16. Κώστας Σοφιανός, *Το νομικό καθεστώς της παιδικής ηλικίας και της νεότητας (1833-1900)*, τ. Α' - Β', 1988, σ. ιη'+1055.

17. Δαυίδ Αντωνίου, *Τα προγράμματα της Μέσης Εκπαίδευσης (1833-1929)*, τ. Α', 1987, σ. 759, τ. Β', 1988, σ. 960, τ. Γ', 1989, σ. 487.
18. Χριστίνα Κουλούρη, *Ιστορία και Γεωγραφία στα ελληνικά σχολεία (1834-1914). Ανθολόγιο κειμένων – Βιβλιογραφία σχολικών εγχειριδίων*, 1988, σ. 789.
19. *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Πανεπιστήμιο: Ιδεολογία και Παιδεία. Ιστορική διάσταση και προοπτικές*, τ. Α'-Β', 1989, σ. 657.
20. Χαράλαμπος Χαρίτος, *Το Παρθενοναγωγείο του Βόλου*, 1989, τ. Α', σ. 400, τ. Β', σ. 467.
21. Αλόη Σιδέρη, *Έλληνες φοιτητές στο Πανεπιστήμιο της Πίζας (1806-1861)*, τ. Α', 1989, σ. 404, τ. Β', 1989-1994, σ. 405-687.
22. P. Moullas, *Les concours poétiques de l' Université d' Athènes 1851-1877*, 1989, σ. 488.
23. Άννα Αγγελοπούλου – Αίγλη Μπρούσκου, *Επεξεργασία παραμυθιακών τύπων και παραλλαγών AT 700-749 <Γεωργίου Α. Μέγα, Κατάλογος Ελληνικών Παραμυθιών – 2>*, 1994, σ. 271.
24. Δημήτρης Ι. Κυρτάτας, *Παιδαγωγός. Η ηθική διαπαιδαγώγηση στην ύστερη ελληνική αρχαιότητα*, 1994, σ. 183.
25. Βασιλική Μπόμπου-Σταμάτη, *Τα καταστατικά του Σωματείου (Nazione) των Ελλήνων φοιτητών του Πανεπιστημίου της Πάδοβας (17ος-18ος αι.)*, 1995, σ. 215.
26. Anna Angélopoulou – Aegli Brouskou, *Catalogue raisonné des Contes Grecs: types et versions AT 700-749 <Archives Georges A. Mégas. Catalogue du Conte Grec – 2>*, 1995, σ. 285.
27. Μιχάλης Ρηγγίνος, *Μορφές παιδικής εργασίας στη βιομηχανία και τη βιοτεχνία (1870-1940)*, 1995, σ. 173.
28. Λία Παπαδάκη, *Το εφηβικό πρότυπο και η Δελφική Προσπάθεια του Άγγελου Σικελιανού*, 1995, σ. 159.
29. Μαρία Κορασίδου, *Οι άθλιοι των Αθηνών και οι θεραπευτές τους. Φτώχεια και φιλανθρωπία στην ελληνική πρωτεύουσα το 19ο αιώνα*, 1995, σ. 263.
30. Αντωνία Κιουσοπούλου, *Χρόνος και ηλικίες στη βυζαντινή κοινωνία. Η κλίμακα των ηλικιών από τα αγιολογικά κείμενα της μέσης εποχής (7ος-11ος αι.)*, 1997, σ. 167.
31. Γιάννης Κόκκωνας, *Οι μαθητές του Κεντρικού Σχολείου (1830-1834)*, 1997, σ. 809.
32. Χριστίνα Κουλούρη, *Αθλητισμός και όψεις της αστικής κοινωνικότητας. Γυμναστικά και αθλητικά σωματεία (1870-1922)*, 1997, σ. 447.
33. *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Οι χρόνοι της Ιστορίας για μια ιστορία της παιδικής ηλικίας και της νεότητας*, 1998, σ. 399+16 εικόνες.

34. Άννα Αγγελοπούλου – Αίγλη Μπρούσκου, *Επεξεργασία παραμυθιακών τύπων και παραλλαγών ΑΤ 300-499 <Γεωργίου Α. Μέγα, Κατάλογος Ελληνικών Παραμυθιών – 3>*, τ. Α' - Β', 1999, σ. 975.
 35. Δημήτρης Δημητρόπουλος – Ευδοκία Ολυμπίτου, *Αρχείο του Κεντρικού Συμβουλίου της ΕΠΟΝ. Συλλογή Αρχείων Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας. Κατάλογοι και Ευρετήρια*, 2000, σ. 263.
 36. Αντωνία Μερτύρη, *Η καλλιτεχνική εκπαίδευση των νέων (1836-1945)*, 2000, σ. 703.
 37. Ζιζή Σαλίμπα, *Γυναίκες εργάτριες στην ελληνική βιομηχανία και στη βιοτεχνία (1870-1922)*, 2002 και ²2004, σ. 366.
 38. Μαρία Παπαθανασίου, *Μεγαλώνοντας στον ορεινό χώρο. Παιδιά και παιδική ηλικία στο Κροκύλειο Δωρίδας τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα*, 2002, σ. 387.
 39. Κώστας Λάμπας, *Πανεπιστήμιο και φοιτητές στην Ελλάδα κατά τον 19ο αιώνα*, 2004, σ. 743.
 40. Ελίζα-Άννα Δελβερούδη, *Οι νέοι στις κωμωδίες του ελληνικού κινηματογράφου (1948-1974)*, 2004, σ. 560.
 41. Άννα Αγγελοπούλου – Μαριάνθη Καπλάνογλου – Εμμανουέλα Κατρινάκη, *Επεξεργασία παραμυθιακών τύπων και παραλλαγών ΑΤ 500-559 <Γεωργίου Α. Μέγα, Κατάλογος Ελληνικών Παραμυθιών – 4>*, 2004, σ. 511.
- Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, *Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας. Μελέτες, Τεκμήρια, Συνέδρια για την Ιστορία της Παιδικής Ηλικίας και της Νεότητας. Παρουσίαση του Ερευνητικού – Εκδοτικού Προγράμματος (1983-1989, 1994-2003) και 34 ψηφιοποιημένα βιβλία*, CD-ROM, 2003.
 - Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας Γενικής Γραμματείας Νέας Γενιάς, *Ερευνητικό Πρόγραμμα. Διεθνή συμπόσια. Διαρκές σεμινάριο. Δημοσιεύματα. 1983-1989, 1994-2003*, 2003 σ. 63.

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ ΤΟΥ ΒΑΓΓΕΛΗ Δ. ΚΑΡΑΜΑΝΩΛΑΚΗ
Η ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ
ΚΑΙ Η ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΣΤΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
(1837-1932)

ΤΕΣΣΑΡΑΚΟΣΤΟ ΔΕΥΤΕΡΟ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑ ΤΟΥ
ΙΣΤΟΡΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΝΕΟΛΑΙΑΣ
ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΘΗΚΕ, ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΔΕΤΗΘΗΚΕ
ΣΤΙΣ «ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ Γ. ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΣ Ε.Π.Ε.»
ΤΟΝ ΔΕΚΕΜΒΡΙΟ ΤΟΥ 2006
ΓΙΑ ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟ ΤΗΣ ΓΕΝΙΚΗΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΣ ΝΕΑΣ ΓΕΝΙΑΣ
ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: ΜΑΡΙΑ ΠΟΥΛΟΠΟΥΛΟΥ

ISBN 960-7138-33-3